H 32

S&D

socialisme en democratie

januari 1967

UNIVERSITATIS GRONINGANA

- Van Bestek tot Pamflet - Dr. C. de Galan
- Regelmentering van kabinetsformaties? - Dr. W. Drees
- Uitdaging van het marxisme - Prof. dr. R. C. Kwant
- De toekomst en de werknemersorganisatie alias vakbeweging - Prof. dr. W. Hessel

Wa XVI

S&D socialisme en democratie

maandblad van de Partij van de Arbeid

Onder redactie van J. P. Kruijt, voorzitter; F. J. A. van Maanen, secretaris; G. van Benthem van den Bergh, E. H. van der Beugel, P. Dankert, C. de Galan, H. ter Heide, J. J. van der Lee, Th. J. A. M. van Lier, A. P. Oele, Fred. L. Polak, B. W. Schaper, J. Smit, J. G. H. Tans en P. Thoenes.

vierentwintigste jaargang 1967

Amsterdam, N.V. De Arbeiderspers, 1967

Inhoud

Binnenlandse politiek

J. J. A. Berger: Maatregelen en geld voor het noorden, 208
Blikslager: Lood of oud ijzer, 81 -
Drs. J. Boersma: Vernieuwing of vernieling, 467
Drs. P. C. W. M. Bogaers: Op basis van pluriformiteit, 472 -
Drs. C. J. Brakel: Over de toestand op de Nederlandse Antillen, 396, 607
B. Buddingh': Evangelische radicaliteit, 478
C. H. de Cloe: Thuisblijvers bij verkiezingen, 526 -
Drs. Th. Coppes: Een nieuwe partij, 481 -
Dr. N. Cramer: De grijze jongeling, 573 -
Drs. M. P. A. van Dam: Zonder tolerantie geen concentratie, 486 -
P. Dankert: Wij zijn geen chauvinisten, maar Europeanen, 595
— Terug naar 1913, 682
— Een kort loflied op de Europese beweging, 790
K. H. Diemer: Bestuursverantwoordelijkheid op locaal niveau, 217
Dr. D. Dolman: Het districtenstelsel, 274
Dr. W. Drees: Reglementering van kabinetsformaties?, 8
— Evenredige vertegenwoordiging en partijverhoudingen, 356
Dr. mr. B. de Gaay Fortman: Politieke vernieuwing, 565 -
Dr. C. de Galan: Een soort samenvatting, 520 -
Prof. dr. B. de Goede: Ups en downs van de grondrechten, 725
Jhr. mr. M. van der Goes van Naters: Duynstee en de werkelijkheid. 805
Prof. dr. ir. J. Goudriaan: Kiezen èn delen, 645 -
Prof. mr. T. Koopmans: Huur van bedrijfspanden als legislatief probleem, 197
Mr. Th. J. A. M. van Lier: Dood tij, 305
J. H. C. Molenaar: Geen chauvinisten, maar wel Europeanen, 786
Mr. P. J. Molendijk, De burgemeester in Nederland, 284
Dr. ir. A. P. Oele: Progressieve politiek en profijtelijke plannen, 130
Mr. dr. A. A. van Rhijn: Hoe wordt de nationale koek beter verdeeld?, 315
B. Ris: We moeten van ons eiland af, 492

[illegible]

Drs. D. Roemers: Kanttekeningen bij het program van actie van de vakcentrales, 236
Drs. R. de Rooi: Kanttekeningen bij de verkiezingsuitslag, 161 –
Prof. dr. ir. W. Schermerhorn: Gedachten over een progressieve concentratie, 498 –
P. van Seeters: De nieuwe progressieven, 505 –
A. van Stuijvenberg: Gemeentelijke investeringen als restpost, 117
Drs. Ed. van Thijn: Antwoord aan Drees, 14
Drs. W. Top: Progressief is niet hetzelfde als links, 509 –
J. Varkevisser: Nieuwe staatkundige vormen, 271
Dr. Th. W. van Veen: Hachelijk maar noodzakelijk, 515
R. Verboom: Kiesplicht: Een politiek strijdpunt in de socialistische beweging, 168
Ir. A. J. Voortman: Naar een radicale socialistische partij, 588
Dr. D. van der Wel: De staat, de kiezer, de notabelen, 142

Internationale vraagstukken

Dr. P. R. Baehr: Wegens gebrek aan succes een jaar geprolongeerd: De kwestie China in de Verenigde Naties, 431
Dr. V. A. M. Beermann: Communisme in Italië, 245
Jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh: Amerika en Vietnam, 280
– De verzuimde verkiezingen in Vietnam, 628
M. C. Bolle: Vietnam – Mythen en realiteiten, 68
Mr. dr. P. J. Boukema: De grondwet van Bonn, 761
Drs. C. J. Brakel: Over de toestand op de Nederlandse Antillen, 396, 607
P. Dankert: Wij zijn geen chauvinisten, maar Europeanen, 595
– Terug naar 1913, 682
– Een kort loflied op de Europese beweging, 790
C. K. Denijs: Uganda, waar koningen aas zijn, 853
Prof. dr. I. Gadourek: De Sowjet-mens, 31
Jhr. mr. M. van der Goes van Naters: Eén over zes – Zeven rechtskringen, 418
Prof. dr. D. Kettler: Vietnam: Doctrine en werkelijkheid, 621
P. Krug: In Stalins gevangenissen, 256
B. Lewytzky: Generaties in conflict, 451
R. Loewenthal: Wat is er in China aan de hand?, 261
Prof. dr. A. Mast: De Belgische grondwet, 744
Mr. Josine W. L. Meijer: Israël en de verdediging van het westen, 689
J. H. C. Molenaar: Geen chauvinisten, maar wel Europeanen, 786
Drs. H. Neudecker: Labours selectieve werkgelegenheidsbelasting, 50
Observer: Naar de hergeboorte van Labour in Australië, 693
Dr. W. van Ravesteijn: Na zeventig jaren, 841
R. Supek: Intellectuelen en de Europese integratie, 424

A. Sylvester: Revisionisten en Stalinisten op de Balkan, 859
Drs. Ed. van Thijn: De actualiteit van Lord Bolingbroke's parlementaire oppositie, 673
Pavel Tigrid: Harde vorst en dooi – Literatuur in Tsjechoslowakije, 333
F. Vals: 10 jaar Europa, 412
Dr. I. van der Velde: Elementair onderwijs voor volwassenen in Latijns Amerika, 632

Sociale en economische politiek

Drs. A. A. van Ameringen: Familie-vennootschappen, 704
J. J. A. Berger: Maatregelen en geld voor het noorden, 208
Prof. dr. W. Drees, jr.: De voorbereiding van de begroting, 54
G. E. Engberts: Over problemen met de volkshuisvesting, 708
R. M. de Haan: Enkele notities over woningbouwproblemen, 350
– Naschrift, 711
Prof. dr. A. Heertje: Een vuist voor de consument, 250
Prof. dr. W. Hessel: De toekomst en de werknemersorganisatie alias vakbeweging, 35
Ir. J. IJff: Ondernemingsraad en medezeggenschap, 17
Prof. mr. T. Koopmans: Huur van bedrijfsruimte als legislatief probleem, 197
Drs. A. P. H. van Meurs: Imperialisme op de oceaanbodem, 385
Drs. H. Neudecker: Labours selectieve werkgelegenheidsbelasting, 50
Dr. ir. A. P. Oele: Progressieve politiek en profijtelijke plannen, 130
Mr. dr. A. A. van Rhijn: Hoe wordt de nationale koek beter verdeeld?, 315
Drs. D. Roemers: Kanttekeningen bij het Program van actie van de vakcentrales, 236
A. van Stuijvenberg, Gemeentelijke investeringen als restpost, 117

Levensbeschouwing en maatschappij

Mr. dr. P. J. Boukema: De grondwet van Bonn, 761
Dr. E. Brongersma: Problemen der democratie II, 583
C. H. de Cloe: Thuisblijvers bij verkiezingen, 526
K. H. Diemer: Bestuursverantwoordelijkheid op lokaal niveau, 217
Dr. D. Dolman: Het districtenstelsel, 274
Dr. W. Drees: Reglementering van kabinetsformaties?, 8
– Evenredige vertegenwoordiging en partijverhoudingen, 356
Prof. dr. I. Gadourek: De Sowjet-mens, 31
Dr. C. de Galan: Van Bestek tot Pamflet, 1
Prof. dr. B. de Goede: Ups en downs van de grondrechten, 725
Prof. dr. ir. J. Goudriaan: Kiezen èn delen, 645
Prof. dr. R. C. Kwant: Uitdaging van het marxisme, 43
– Een Poolse marxist zoekt vrijheid, 832

Prof. dr. A. Mast: De Belgische grondwet, 744
Prof. dr. Fred. L. Polak: Morgen brengen, 87 –
C. Pronk: De politieke noodzaak van reorganisatie, 146
Drs. Ed. van Thijn: Antwoord aan Drees, 14
Dr. Th. van Tijn: Wie is bang voor Hendrik de Man?, 441
J. Varkevisser: Nieuwe staatkundige vormen, 271
R. Verboom: Kiesplicht: Een politiek strijdpunt in de socialistische beweging, 168
W. Verkaik: Links of rechts uit de flank, 63
Ir. A. J. Voortman: Naar een radicale socialistische partij, 588

Algemeen-culturele vraagstukken

Mr. dr. P. J. Boukema: De grondwet van Bonn, 761
G. Brautigam: De zin van het Auschwitzproces, 127
C. Egas: Socialisme en democratie, 409 –
Prof. dr. I. Gadourek: De Sowjet-mens, 31
Prof. dr. B. de Goede: Ups en downs van de grondrechten, 725
Jhr. mr. M. van der Goes van Naters: Duynstee en de werkelijkheid, 805
Prof. dr. R. C. Kwant: Uitdaging van het marxisme, 43
— Een Poolse marxist zoekt grotere vrijheid, 832
B. Lewytzky: Generaties in conflict, 451
Prof. dr. A. Mast: De Belgische grondwet, 744
Mr. P. J. Molendijk: De burgemeester in Nederland, 284
Prof. dr. A. Querido: Expansie en grensgevechten in de wetenschap, 850
J. H. Scheps: Tilanus getekend, 365
Mr. dr. B. Stokvis: Sneevliet en de muiterij op 'De Zeven Provinciën', 370
Drs. Ed. van Thijn: De actualiteit van Lord Bolingbroke's parlementaire oppositie, 673
Pavel Tigrid: Harde vorst en dooi — Literatuur in Tsjechoslowakije, 333
Dr. Th. van Tijn: Wie is bang voor Hendrik de Man?, 441
Dr. I. van der Velde: Elementair onderwijs voor volwassenen in Latijns Amerika, 632
Ir. H. Vos: De memoires van Stikker, 328
Dr. D. van der Wel: De staat, de kiezer, de notabelen, 142
J. C. Wilmans: Democratie en vorming, 781

Necrologie

Mr. J. J. van der Lee: In memoriam Ko Suurhoff, 233
Drs. D. Roemers: In memoriam Ies Baart, 778
Prof. dr. B. W. Schaper: Bij het heengaan van prof. Geyl, 190

De Pen op Papier

Mr. J. A. W. Burger: Kiesplicht, 374
Prof. dr. J. J. Fahrenfort: Over duidelijkheid in politieke programma's 793 —
Jhr. mr. M. van der Goes van Naters: Ja, ik ben bang voor Hendrik de Man, 716
R. Verboom: Antwoord aan mr. Burger, 375
L. M. van Waasdijk: Radicaal-progressiviteit en socialisme, 714

Boekbesprekingen

Prof. dr. W. Albeda: Enkele problemen van sociaal-economisch beleid. Bespr. d. *drs. H. ter Heide,* 158
Drs. H. A. Becker e.a.: Democratie en sociaal onderzoek. Bespr. d. *dr. G. Hendriks,* 152
Prof. mr. A. D. Belinfante: De burger en zijn staat. Bespr. d. *dr. D. van der Wel,* 142
Beroepsvorming in internaatsverband. Bespr. d. *W. v. d. Gevel,* 380
Jagdish Bhagwati: Toegepaste ontwikkelingseconomie. Bespr. d. *drs. Th. J. Hogendorp,* 156
David Caute: De linkse traditie in Europa. Bespr. d. *P. van 't Veer,* 230
Dr. P. Coetsier: Organismen voor medezeggenschap in de onderneming. Bespr. d. *mr. dr. A. A. van Rhijn,* 381
Prof. dr. H. Cohen Jeroham: Wie geeft de burgerlijke wet?. Bespr. d. *prof. mr. G. C. J. J. van den Bergh,* 721
Mr. R. Crince le Roy: Ruimtelijke ordening. Bespr. d. *drs. P. Vis,* 77
Peter Dodge: Beyond Marxism. Bespr. d. *dr. Th. van Tijn,* 441
Donner e.a.: Le juge national et le Droit Communautaire. Bespr. d. *jhr. mr. M. van der Goes van Naters,* 418
Prof. dr. A. van Doorn: Spaarquote en welvaartsvast pensioen. Bespr. d. *drs. H. ter Heide,* 803
Familieproblemen in het bedrijf. Bespr. d. *drs. A. A. van Ameringen,* 704
Prof. dr. I. Gadourek: Absences and Well-Being of Workers. Bespr. d. *drs. H. Wallenburg,* 226
Dr. C. de Galan e.a.: Vakbeweging nu en straks. Bespr. d. *drs. D. Roemers,* 870
Prof. dr. Ch. Glasz: Groeizaam financieel beleid. Bespr. d. *dr. C. de Galan,* 642
H. P. M. Goddijn en W. Goddijn: Sociologie van kerk en godsdienst. Bespr. d. *dr. W. H. Vermooten,* 155
Prof. dr. A. D. de Groot: Vijven en zessen. Bespr. d. *drs. H. F. M. Crombag,* 302
Dr. D. Harris: Socialist origins in the United States. Bespr. d. *C. de Groen,* 801

Prof. dr. F. Hartog: Redelijke economie. Bespr. d. *prof. dr. A. Heertje,* 74
Prof. mr. H. J. Hofstra: New Techniques of Budget Preparations and Management. Bespr. d. *prof. dr. W. Drees jr.,* 54
— Plaats en taak van de belastingwetenschap. Bespr. d. *A. Venverloo,* 296
W. G. J. Iemhoff: Oorlog, dienstplicht, dienstweigering. Bespr. d. *drs. H. M. Franssen,* 639
Van individu tot staatsburger. Bespr. d. *J. Wilmans,* 781
Hans Jacobs en Bert Stoop: Het Auschwitz-proces. Bespr. d. *G. Brautigam,* 127
G. Jankovsky: The memoirs of Ivanov-razummik. Bespr. d. *P. Krug,* 256
J. de Kadt: Methode Israël. Bespr. d. *mr. Josine W. L. Meijer,* 689
Kosa: Two generations of Communists. Bespr. d. *prof. dr. I. Gadourek,* 31
P. E. Kraemer: The Societal State. Bespr. d. *dr. J. M. M. de Valk,* 379
Han Lammers e.a.: Wat denken wij eigenlijk wel?. Bespr. d. *jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh,* 460
Jef Last: Rinus van der Lubbe, doodstraf voor een provo. Bespr. d. *mr. J. J. van der Lee,* 722
Mr. dr. H. J. J. Leenen: Sociale grondrechten en gezondheidszorg. Bespr. d. *mr. C. J. Goudsmit,* 796
Dr. P. Muntendam: Plaatsbepaling van de sociale geneeskunde. Bespr. d. *prof. dr. A. Querido,* 850
B. Paulson: The Searchers Conflict and Communism in an Italian Town. Bespr. d. *dr. V. A. M. Beermann,* 245
Prof. dr. Fred. L. Polak: De nieuwe wereld der automatie. Bespr. d *C. Egas,* 409
H. Pörtzgen: Russisch mozaïek. Bespr. d. *P. Krug,* 636
Problemen der democratie. Bespr. d. *dr. E. Brongersma,* 583
Drs. G. Puchinger: Dr. Tilanus vertelde mij zijn leven. Bespr. d. *J. H. Scheps,* 365
Dr. E. van Raalte: De Nederlandse staat, wat hij is, en hoe hij werkt. Bespr. d. *dr. D. van der Wel,* 874
Dr. S. Santema: Georganiseerde maatschappelijke gezondheidszorg. Bespr. d. *prof. dr. A. Querido,* 463
Adam Schaff: Marxisme en het menselijke individu. Bespr. d. *prof. dr. R. C. Kwant,* 832
Dr. J. F. Schobre: Mensen en Mandaten. Bespr. d. *mr. dr. A. A. van Rhijn,* 298
Mr. L. W. G. Scholten: Voetstappen van Thorbecke. Bespr. d. *prof. dr. B. de Goede,* 229
Dr. mr. A. F. H. C. Schrijvers: Economische wetenschap en het midden- en kleinbedrijf. Bespr. d. *J. Reehorst,* 300

Franz Schurmann e.a.: The Politics of Escalation in Vietnam. Bespr. d. *jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh,* 280
Mr. L. A. van Splunder: Hoofdlijnen van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting. Bespr. d. *drs. P. Vis,* 77
Mr. D. U. Stikker: Memoires. Bespr. d. *ir. H. Vos,* 328
Dr. D. M. E. A. J. Stork-van der Kuyl: De boerin van nu en straks. Bespr. d. *drs. H. d'Ancona,* 640
Nachama Tec: Gambling in Sweden. Bespr. d. *drs. Jacq. van Weringh,* 76
Ch. B. Timmer: Rusland zwart op wit. Bespr. d. *P. Krug,* 637
Dr. J. Tinbergen: Naar een nieuwe wereldeconomie. Bespr. d. *dr. B. van der Tempel,* 151
Drs. M. C. Verburg: Nederland in de Europese ruimte. Bespr. d. *drs. E. Kalk,* 718
Dr. W. Voster: De cultureel geografische indeling van Nederland. Bespr. d. *dr. C. de Galan,* 872
Franklin B. Weinstein: Vietnam; verkiezingen die nooit plaats vonden. Bespr. d. *jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh,* 628
Dr. A. J. Wichers: De oude plattelandsbeschaving. Bespr. d. *dr. W. H. Vermooten,* 797
Joop Wolff e.a.: De uitdaging van het marxisme. Bespr. d. *prof. dr. R. C. Kwant,* 43

C. de Galan

Van Bestek tot Pamflet

In de loop van 1965 en 1966 is de PvdA zich zelf een beetje kwijtgeraakt. Ook de kiezers hadden kennelijk in grote aantallen het zicht op de PvdA-politiek verloren. Het werd onduidelijk hoe de partij zich opstelde en waarom, wat de grote lijnen waren en wat details, waar het nu eigenlijk om ging. De voor leiding en leden toch wel verrassende kabinetsformatie van voorjaar 1965 is daarvoor als één van de centrale oorzaken aan te wijzen. De regeringsdeelname bracht leidende politici in een nieuwe rol, er ontstonden verschillende beslissingscentra die niet altijd in harmonie optraden. Allerlei gebeurtenissen en de vaak weinig gelukkige reacties daarop versluierden de door de partij als essentieel beschouwde politieke strijdpunten.

Door deze ontwikkelingen groeide de behoefte aan een nieuwe, duidelijke positiebepaling van de partij, aan een goed, actueel overzicht van de eigen standpunten. De verkiezingsuitslagen van 1966, die een schokeffect teweegbrachten, maakten deze behoefte nog manifester. Maar ook was duidelijk geworden, dat het programma van 1963, 'Om de kwaliteit van het bestaan', niet meer voldeed. Dat programma werd — mede omdat de veelomvattendheid noch werd gezien, noch werd geëtaleerd — ervaren als te eenzijdig en als te weinig rechtstreeks op de mensen gericht. Het had ook in de loop van enkele jaren zijn onderscheidend vermogen grotendeels verloren, omdat althans op papier en met de mond alle partijen zich vóór gemeenschapsvoorzieningen verklaarden. Tekenend in dit opzicht waren de Rijnmond-verkiezingen, die tot voor de kiezers vrijwel gelijkluidende doelstellingen leidden van alle grote partijen. Weliswaar zal door een deel van de kiezers de oprechtheid van het streven naar een bewoonbaar Nederland van de zijde van de PvdA hoger worden aangeslagen dan van de andere, het is niettemin duidelijk dat dit streven onvoldoende kiezerstrekkracht bezit. Intussen bleef natuurlijk wel vooropstaan, dat de toekomstige leefmogelijkheden in ons land en dus de grote nadruk op de gemeenschapsvoorzie-

ningen tot de centrale programpunten behoorde, evenals de terecht primair gestelde, doch in de praktijk nogal verwaarloosde ontwikkelingshulp.

Op grond van dit alles werd in de zomer van 1966 besloten een nieuw basisprogramma voor de middellange termijn te formuleren. Aanleiding hiertoe vormden trouwens ook nog de naderende verkiezingen van 1967, waarvoor tijdige actie nodig was, en het buitengewone congres, dat op verzoek van partij-afdelingen en -federaties half november werd georganiseerd. Ook voor dat congres was immers behoefte aan een samenvattende stellingname.

In oktober 1966 werd het Socialistische Bestek 1967 gepubliceerd. Het omvat een vrij uitvoerig overzicht van de standpunten, de doelstellingen en de middelen om die te bereiken voor de komende een tot twee (soms nog meer) parlementaire periodes. Uitvoerig wel, maar toch enigszins schematisch, te meer omdat de tekst niet definitief was. De partij zelf moest er eerst zijn oordeel over geven.

Dat is gebeurd in talrijke vergaderingen, die mede een vergelijkingsmogelijkheid hadden in het intussen door een groepje zich nieuw links noemende partijleden uitgegeven boekje: '10 over rood'. En op het novembercongres; voor zover dit congres over het Bestek handelde, heeft het een groot aantal moties opgeleverd, die in grote meerderheid in feite amendementen waren. Die amendementen zullen door de met enkele nieuw-linksers versterkte programmacommissie worden beoordeeld en zo mogelijk in de tekst verwerkt. Ze handelen voornamelijk over de paragrafen democratie, leefbaarheid en welvaartsverdeling, naast onderdelen van het buitenlandse beleid, waarover de discussie het levendigste onderdeel van het congres vormde. Eén motie is direct door het congres aangenomen, waardoor de partij zich principieel uitsprak voor een inkomensbeleid en waardoor de in het bestek genoemde 'speurtocht naar nieuwe instrumenten' voor dit beleid tot een WBS-opdracht werd geconcretiseerd.

Over het algemeen is het Bestek 1967 in de partij en door de publiciteitsmedia gunstig ontvangen. Het zal nu dus worden aangepast, ook aan de mening van de partij in meer brede zin. Ook vele afdelingen hebben immers meningen en beoordelingen ingestuurd. Mogelijk blijft het Bestek het levende politieke ideeëncentrum, waarover ik in het oktobernummer schreef. Het leent zich in beginsel tot nadere uitdieping, bijschaving, uitbrei-

ding en inkrimping (en ook naar veler mening tot een omzetting in wat prettiger en begrijpelijker taal). Het kan voor verschillende groepjes in de partij een discussiebasis vormen, op grond waarvan standpunten worden bepaald.

Een verkiezingsprogram is het Socialistisch Bestek 1967 intussen niet. Daarvoor is het te veelomvattend, al is het naar verhouding vrij beknopt, daarvoor zijn een aantal punten ook nog te weinig concreet. Sommige zijn terecht als studie-objecten aangeduid. De ondertitel zegt het trouwens heel duidelijk: het ging om 'grondslagen voor het verkiezingsprogram'.

Uit het Bestek viel dus wel een verkiezingsprogram af te leiden, daarbij in aanmerking genomen de discussies die intussen hadden plaatsgevonden en ook gelet op de politieke strijdpunten die actueel zouden zijn. Er was dus voor de samenstelling van het verkiezingsprogramma drieërlei basis aanwezig: de grondslagen;

de mening van de partij over de inhoud daarvan en over wat de belangrijkste punten waren;

de actuele strijdvragen, dat wil zeggen niet die van de dag, maar die welke over een aantal jaren hun betekenis behouden.

De grote lijnen van het verkiezingsprogramma lagen op grond van deze uitgangspunten voor de hand. In het eerste ontwerp is een splitsing gemaakt in twee onderdelen.

Enerzijds is er gezocht naar een duidelijke positiebepaling omtrent een beperkt aantal, de politieke strijd markerende, onderwerpen. Anderzijds zijn de opvattingen van de partij over een flink aantal overige belangrijke punten beknopt geformuleerd. Dit enerzijds-anderzijds kan letterlijk worden genomen; de beide onderdelen staan aan weerszijden van het op de bekende oogstrelende wijze uitgevoerde fraaie vel papier.

Intussen is de scheiding niet consequent volgehouden, nog daargelaten dat zij door de wijze van formulering ook niet geheel over het voetlicht komt. Zo is onder de actuele strijdpunten opgenomen het tegengaan van kolonialisme en rassendiscriminatie en dat kan in Nederland nauwelijks een controversieel punt worden genoemd, al wil ik wel toegeven dat over Zuid-Afrika bij voorbeeld de links-rechtsdifferentiatie wel duidelijk is. (Op het eerste gezicht wekte het verkiezingsprogram overigens de indruk dat de PvdA zich wilde inzetten voor kolonialisme en discriminatie zelf en dat zou natuurlijk wel onderscheidend geweest

zijn . . .). Aan de andere kant lijkt mij een onderdeel als de beter geregelde vrijheid van demonstratie en betoging actueel en controversieel genoeg.

Het is dan ook de vraag of deze splitsing zal worden gehandhaafd. Uiteraard zal ook de formulering nog worden gewijzigd en ook zal de detaillering van de punten nog wel veranderingen ondergaan.

De grote lijnen lijken wel vast te liggen. Heel helder is aangegeven waarom het gaat, wat voor de PvdA de inzet van deze verkiezingen meer in het bijzonder is. Het gaat om:

de inkomensverdeling (minimumloon wettelijk maken en minstens evenredig met de loontrend laten stijgen; hogere successierechten; speculatiewinstbelasting);

de hervorming van de onderneming (medezeggenschap; betere verslaggeving; beperking aantal commissariaten en invoering arbeidscommissaris);

rechten van de werknemers (enquête, beroeps- en stakingsrecht; betere bescherming bij massaal ontslag en voor ouderen);

een sterkere positie van gemeenschap en overheid (op de kapitaalmarkt; bij de winning van bodemschatten; in het grondbeheer);

verhoging van de ontwikkelingshulp;

een meer efficiënte en dus zuiniger defensie (en positieverbetering voor dienstplichtigen).

Het karakter van dit verkiezingsprogramma (ook in zijn overige onderdelen; vrijheid en bescherming, welvaart, overheidsfinanciën, welzijn, onderwijs, Europa en vrede), evenals dat van Socialistisch Bestek 1967, lijkt mij duidelijk progressief, socialistisch ook, maar niet dogmatisch. Het draait om de enkeling in de samenleving en is gebouwd op vertrouwen in de mensen, gericht op hun ontplooiing, zeggenschap. Het vraagt niet exclusief, maar wel in het bijzonder aandacht voor degenen voor wie de gelijkekansen-leuze nog geen werkelijkheid is geworden. Het wil het instrumentarium aandragen om in de toekomst de mogelijkheden tot wonen, werken, ontspannen en communiceren te verbeteren en te democratiseren. Het pleit met name in de sociaal-economische sector voor een betere regulering, voor meer (rechts)zekerheid. In dit alles is de doortrekking van een historische lijn goed herkenbaar, maar in de verschillende punten en vooral in de actuele positiekeuze is het eigentijdse karakter toch opvallend.

Het programma is ook voldoende concreet om een richtlijn te kunnen vormen voor het politieke handelen.

Een richtlijn ook voor het *onder*handelen, bij overweging van regeringsdeelname? Mij denkt van wel. Zit er in de actuele strijdpunten ook een minimumprogramma? Nee, voor zover daarmee wordt bedoeld een lijstje van vier tot zes onwrikbaar vaststaande eisen waarover niet verder te discussiëren valt. Wel in die zin, dat zo goed als volgens Den Uyl in zijn congresrede op 12 november de PvdA niet gaat meeregeren zonder de waarborg van een goede regeling van de hervorming van de onderneming en van de rechten van de werknemers, zo goed is het ondenkbaar dat de partij aan een kabinet deelneemt dat niet een goed grond-, bodemschatten-, stakingsrecht en ontwikkelingshulpbeleid in zijn programma heeft staan. Of is hier de wens van een minimum-voorstander de vader der gedachte? Door een duidelijke keus te doen in een aantal sinds de nacht van Schmelzer voor de hand liggende strijdvragen, lijkt het conceptprogramma op elegante wijze duidelijkheid en onderhandelingsmarge te willen verenigen.

Het verkiezingsprogram geeft dus duidelijk aan waarover zich de strijd naar de mening van de partij moet toespitsen. Het biedt op zijn beurt de grondslag voor de samenstelling van pamfletten en dergelijke. En het geeft, te zamen met het Bestek, ook een achtergrond voor discussies en commentaren tijdens de verkiezingscampagne. In zoverre komt de PvdA goed beslagen ten ijs.

Misschien zelfs wel te goed. Men kan zich afvragen of een verkiezingsprogramma als tussenschakel tussen Bestek en pamflet nog wel nodig was. Ik zie hier even af van de formele noodzakelijkheid van een verkiezingsprogram, dat door de afdelingen kan worden geamendeerd en ten congresse kan worden vastgesteld. Het gaat mij om de wezenlijke behoefte aan zo'n programma, gezien de politieke situatie, de aanwezigheid van het basisprogramma en de aard van de moderne campagnes (waarover Van Thijn schreef in het oktobernummer van S & D). Het verkiezingsprogramma is te lang van stof en onvoldoende aantrekkelijk uit te voeren om het huis aan huis te verspreiden. Het is ook nooit voldoende actueel om in de campagne-discussies volledig houvast te geven. Het is anderzijds niet uitvoerig genoeg om een enigszins volledig beeld van de stellingname van de partij te schetsen. Het valt een beetje tussen kaai en schip; of, in andere (en taalkundig aanvechtbare) woorden: het hinkt op twee gedachten.

De vraag kan dus worden gesteld of een verkiezingsprogramma niet kan worden gemist. Ik ben geneigd die vraag bevestigend te beantwoorden. De partij in al haar geledingen kan zich beter regelmatig bezighouden met het bijwerken van een basisprogramma en dus ook met de politieke meningsvorming en dan voor de verkiezingen een uitspraak te doen over de aard van de strijdpunten die bij de verkieizingen een rol moeten spelen. Een dergelijke activiteit is bevredigender dan de samenstelling van een verkiezingsprogram, waarvan de zin toch al problematisch is. Politiek is een continu proces; dat hoort ook in de partij, centrum van politieke activiteit, zo te zijn. Een nieuwe werkwijze, die ik ook in het oktobernummer bepleitte, zal ook aansluiten bij de groeiende politieke bewustwording en het moderne communicatieproces. Wie kiest er ten slotte op grond van een programma?

Maar, afgezien hiervan, ondanks de vervroeging van de verkiezingen is de gang van zaken in de partij niet onbevredigend geweest. Het tijdige buitengewone congres en de publikatie van het Socialistisch Bestek 1967, de politieke toestand met zijn polariseringseffect, de tijdige en in mijn ogen gelukkige aanwijzing van één lijstaanvoerder, de modern opgezette campagne, vormen een goede grondslag voor succes.

Als de verkiezingen teleurstellen, dan kan dat nauwelijks liggen aan de ontwikkelde programmatische activiteit.

P.S. *Dit artikeltje werd geschreven in december, vier weken voor het verkiezingscongres.* Het is een cliché om te zeggen dat de ontwikkeling zeer snel gaat, maar dat heeft zich in de afgelopen tijd opnieuw waar gemaakt in de PvdA. Op het eerste ontwerp-verkiezingsprogram zijn door de afdelingen ruim 700 amendementen ingediend. Op grond daarvan besloot het partijbestuur tot een administratieve en organisatorische krachttoer: het ontwerpen en alsnog rondzenden van een gewijzigd programma. Daarin zijn tekstuele verbeteringen aangebracht en is de scheiding tussen voor- en achterpagina opgeheven. Er is nu een doorlopende opstelling in 14 punten gemaakt, waarin ook de duidelijkheid en de concreetheid op een aantal onderdelen is vergroot.

Op het congres kwam grote waardering naar voren voor deze wijze van voorbereiding en ook bleek dat het nieuwe ontwerp als een verbetering werd beschouwd. Een groot aantal amendementen was daarin dan ook naar strekking of zelfs geheel verwerkt.

Niettemin werd door het congres-in-tijdnood nog een aantal

wijzigingen aangebracht. De belangrijkste hadden betrekking op de inkomensverdeling (relatieve stijging van de lagere inkomens en van het minimumloon; verdubbeling van de opbrengst van de successierechten; progressieve vermogensbelasting), op de ontwikkelingshulp (2 pct. in 1971) en op de instelling van een ombudsman. Daarnaast werd nog een aantal punten uit het Bestek 1967 overgenomen en enkele kleinere correcties aangebracht.

Het congres bewees daarmee zijn waarde. Of het ook de consequenties van deze voorstellen geheel heeft overzien is minder zeker. Die zijn b.v. een straffe overheidsleiding bij of althans scherp toezicht op de resultaten van de loonpolitiek; en *f* 400 mln. per jaar extra voor de ontwikkelingshulp, dús belastingverhoging. Verwezenlijking van deze programma-eisen in de komende vier jaar (en dat wil het program) zal niet eenvoudig zijn.

Het congres en de voorbereiding daarvan heeft intussen ook bewezen dat het zó niet meer kan. Voorzitter Tans zei dat ook in zijn inleidende woorden. De stroom van amendementen roept de noodzaak van (zelf)beperking op, de voorbereiding moet anders, de wijze van congresseren ook. De partij zat nu in tijdnood. Na 15 februari moet intensief naar een bevredigender werkwijze worden gezocht, waarin verbeterde communicatie, meer politieke meningsvorming in de afdelingen, regelmatige programma-activiteit en een goede congresvoorbereiding hand in hand gaan.

De conclusie blijft intussen: als de verkiezingen teleurstellen kan dat nauwelijks liggen aan de ontwikkelde programmatische activiteit. Die heeft al met al tot een in mijn ogen duidelijke, progressieve politieke koersbepaling geleid.

W. Drees

Reglementering van kabinetsformaties?

In het novembernummer beschrijft Ed. van Thijn in zijn artikel 'De achillespees van ons parlementaire stelsel' bondig, maar tevens treffend en geestig hoe langzaam, moeizaam en soms dwaas in ons land kabinetsformaties plegen te verlopen. Het is begrijpelijk, dat hij zich ging afvragen of en hoe het beter kon. Met gespannen aandacht begon ik speciaal aan dat deel van zijn beschouwingen. Helaas, hoe verder ik kwam, des te meer raakte ik overtuigd, dat de 'objectivering' en 'reglementering' die hij aanbeveelt, ons op een onbegaanbaar pad zou brengen. Ter deelneming aan de discussie die hij wil uitlokken, wil ik uiting geven aan mijn bedenkingen. Met een variant op een suggestie van prof. Glastra van Loon, wil Van Thijn allereerst vaststellen wie formateur en minister-president moet worden.

Glastra van Loon wilde de minister-president afzonderlijk doen kiezen; Van Thijn wil bepaald zien, dat de lijstaanvoerder van de grootste partij er automatisch voor wordt aangewezen.

Mijn bezwaren hiertegen heb ik al eerder elders uiteengezet, maar ter inleiding van de behandeling der andere kwesties meen ik ze ook hier nog eens te moeten weergeven.

Geen van beide denkbeelden raakt een punt dat bij de achter ons liggende formaties moeilijkheden placht op te leveren. Over degeen die als formateur, eventueel minister-president zou worden, was men het meestal spoedig eens, en in de regel was dat óf de lijstaanvoerder van de op dat ogenblik sterkste partij, óf althans een door die partij gewenste kandidaat.

De bedoelingen van Glastra van Loon en van Van Thijn lijken mij niet van gelijke aard. Glastra van Loon wilde de minister-president een veel sterkere positie geven dan hij in ons land pleegt te hebben, de verdere voorstellen van Van Thijn lopen er op uit, dat zijn positie veel zwakker zou worden.

Het voorstel van Van Thijn zou ten gevolge hebben, dat de partijen verplicht worden voor het gehele land één lijstaanvoerder aan te wijzen. Dat gebeurt reeds veelal en vergemakkelijkt de

propaganda. Er zijn echter ook nadelen aan verbonden. Het vereenzelvigt het beeld van de partij sterk met dat van één persoon. Dat wreekt zich als hij wegvalt of tegenvalt. Andere, ook belangrijke figuren blijven in de schaduw. Een partij kan prefereren in verschillende kieskringen lijstaanvoerders te kandideren, die daarmee speciale banden hebben. De SDAP heeft nooit één lijstaanvoerder gesteld, hoewel zij zo bekende en populaire leiders had als, achtereenvolgens, Troelstra en Albarda. De PvdA heeft volstrekt niet altijd op dezelfde wijze gehandeld. Het is geen kritiek op de onlangs gevallen beslissing, waarvoor sterke argumenten waren aan te voeren, als ik er de voorkeur aan geef dat aan partijen in dezen vrijheid wordt gelaten.

Veel zwaarder wegen andere bedenkingen. Het is volstrekt niet altijd de beste oplossing, dat een lijstaanvoerder minister-president of, algemener, minister wordt.

In Engeland kan in de regel de premier voluit partijleider blijven, omdat alleen zijn partij regeringspartij is. Zo was het vaak ook in de Scandinavische landen. In ons land is de minister-president altijd voorzitter van een kabinet van gemengde samenstelling en althans in het parlement moet hij bij wat hij zegt steeds in aanmerking nemen, dat hij ook namens niet-geestverwanten spreekt. Hij kan voeling blijven houden met zijn partij, in het land zich vrijer uiten dan in de Kamers, maar zal toch altijd enige reserve in acht moeten nemen. Veel hangt af van de persoonlijkheid, maar het kan de voorkeur verdienen, dat degeen die men als de politieke leider ziet, niet in een kabinet treedt, maar fractievoorzitter wordt of blijft. Dergelijke overwegingen zullen er wel toe hebben bijgedragen — al waren er ook andere motieven — dat Romme na de oorlog nooit minister werd. Toen er in 1913 een kans was, dat de SDAP in de regering vertegenwoordigd zou worden, deed Troelstra uitkomen, dat hij er in elk geval buiten zou blijven om groter bewegingsvrijheid te behouden als fractievoorzitter en leider in het land. Een dergelijke vrijheid moet men laten.

Het zou echter ook ongewenst zijn voor te schrijven dat onder alle omstandigheden iemand uit de sterkste partij formateur en minister-president moet zijn. Waarom zou men uitsluiten, dat ooit iemand die niet tot de grootste partij behoort, premier wordt? Politieke verhoudingen zowel als persoonlijke eigenschappen kunnen onder bepaalde omstandigheden een dergelijke benoeming wenselijk maken. Als een meerderheid van het parlement dat wil, waarom zou het niet mogen?

Het kan bovendien zo lopen, dat iemand uit de sterkste partij in het geheel geen kans van slagen heeft. Het is b.v. denkbaar dat de PvdA in de toekomst weer eens het grootste aantal stemmen verkrijgt, maar dat toch de confessionele partijen niet met haar, maar met de VVD willen samenwerken. Wat wordt er dan van de methode-Van Thijn?

Van Thijn redeneert alsof men door reglementering naar believen kan dwingen regeringspartij of oppositie te worden. Wat hij op dit punt voorstelt, doet zelfs de vraag rijzen of dit in ernst gemeend kan zijn. Hij wil voorschrijven, dat de formateur moet zorgen, dat het te vormen kabinet zal kunnen steunen op ten minste 76 kamerleden, precies de meerderheid. Ook dat kan men niet afdwingen. Geen reglementering kan een fractie noodzaken zich te binden. Het kan onvermijdelijk zijn een minderheidskabinet of een zakenkabinet te vormen, dat niet met stelligheid kan rekenen, maar wel kan hopen op de nodige steun.

Volkomen onbegrijpelijk echter is, dat Van Thijn meent te kunnen voorschrijven, dat de regeringsmeerderheid de 90 à 100 niet mag overschrijden. In zijn opvatting is geen democratie mogelijk zonder een sterke oppositie, die een reële kans heeft op haar beurt meerderheid te worden en een kabinet te kunnen vormen. In die gedachtengang zou er b.v. in Zwitserland, waar een geheel ander staatsrechtelijk bestel en andere staatkundige gewoonten gelden, geen democratie zijn.

Wat de mogelijkheden in Nederland betreft, er kan hier wel een talrijke oppositie zijn, maar zij is dan zo onsamenhangend, dat er geen sprake van kan zijn dat zij kans zou hebben regeringsmeerderheid te worden. Op het ogenblik hebben b.v. de oud-coalitiepartijen juist de vereiste 76 stemmen. Daarop steunt in feite het interim-kabinet-Zijlstra. Het is niet twijfelachtig, dat zij bedoelen ook na de verkiezingen samen te gaan, zij het met een andere partij erbij. Vandaar de wens de Omroepwet snel te behandelen, opdat die na de verkiezingen geen twistpunt meer is. Wat betekent daartegenover de oppositie van nu — van PvdA, en VVD, maar ook Boeren, PSP, communisten als alternatief? Niets. Zolang de partijconstellatie in ons land niet ingrijpend verandert — en een dergelijke verandering is niet door reglementering af te dwingen — is wel wisseling van partners mogelijk, maar geen verdeling in twee groepen, die afwisselend regeringspartij of oppositie zouden kunnen zijn.

De eis van Van Thijn, dat een regeringsmeerderheid de 90 à 100 niet mag overschrijden, brengt mee — en die consequentie

trekt hij ook — dat als samenwerkende partijen te veel succes hebben, één moet afvallen en oppositie worden, terwijl uit de oppositie een kleinere partij moet worden aangetrokken als steun voor het kabinet. Het is alsof het schaakstukken zijn, die men vrijelijk, zij het volgens vaste regels, kan verplaatsen.

Stel dat er nog eens een samenwerking kwam tussen KVP en PvdA als in 1946, toen Beel sprak van 'het nieuwe bestand' en dat het beleid sympathie wekte bij de kiezers, zodat de partijen zetels wonnen en samen boven de 100 kwamen, meent Van Thijn dan in ernst dat het democratisch zou zijn, als zij met elkaar moesten breken en de sterkste partij nu een zwakkere oppositiepartij als partner zou moeten en kunnen kiezen? Het zou zeker een ongewoon schouwspel zijn, dat nog nooit ergens is vertoond. Wij zullen er ook hier wel voor worden gespaard. Maar laten wij aannemen dat de formateur fracties die samen tussen de 76 en 100 zetels bezetten, in beginsel bereid vindt tot samenwerking. Dan komt in de gedachtengang van Van Thijn de portefeuilleverdeling. Daarvoor kan ik voelen, omdat het samenhangt met de ook door mij voorgestane gedachte, dat een program bij voorkeur moet worden behandeld door de formateur, niet met de fracties, maar met degenen die, bij welslagen, minister zullen worden. Men moet er overigens mee rekenen, dat de fracties, als zij deze methode mochten aanvaarden, toch het voorbehoud zullen maken, dat zij zich pas definitief kunnen binden — voor zover men al tot binding bereid is — nadat zij het program hebben leren kennen.

Bij de verdeling der departementen en de benoeming van ministers zou alles weer geobjectiveerd moeten worden, d.w.z. automatisch verlopen. De formateur-aanstaand minister-president zou, naar de bedoeling van Van Thijn, niets te zeggen hebben over de samenstelling van het team dat hij zal hebben te presideren. De regeringspartijen krijgen zo evenredig mogelijk een aantal portefeuilles en beslissen naar toerbeurt, te beginnen bij de sterkste partij, om en om welke departementen zij willen bezetten en met wie. Nu is bij formaties natuurlijk altijd ernstig rekening gehouden met de wensen der partijen, maar altijd is er de mogelijkheid geweest, m.i. terecht, van overleg van de formateur met de partijen, zowel over de verdeling der portefeuilles als over de personen.

Natuurlijk heeft dat veel moeilijkheden gegeven, maar het gaat niet alleen om een gemakkelijke, het gaat ook en allereerst om een goede oplossing. Beraad moet mogelijk zijn over de vraag wie

de meest in aanmerking komende personen zijn en voor welke departementen. Het behoren tot een bepaalde partij zegt lang niet alles. Soms suggereerde de formateur personen, over wie de betrokken partij haar oordeel gaf; vaak noemde een fractievoorzitter verschillende personen, uit wie een keuze kon worden gedaan. Dat moet mogelijk blijven.

Van Thijn wil overigens reeds vóór de verkiezingen de aanwijzing der ministers beslissend voorbereiden. Hij wil dat elke partij vóór de verkiezingen haar ministeriabelen benoemt. Die moeten ook voorkomen op de kandidatenlijst voor de verkiezingen. Bovendien moeten op de kandidatenlijst van een partij ministeriabelen voor elk departement voorkomen! Partijen als de AR en de CHU met een kans op misschien 2 of 3 ministerszetels, zouden heel hun lijst, wat de kansgevende plaatsen betreft, met ministerkandidaten moeten vullen. Menigeen die een goed minister zou kunnen zijn, zal zich tot een dergelijke vertoning niet willen lenen.

Deze regeling zou ook insluiten dat alleen Tweede-Kamerleden, of althans kandidaten voor de Tweede Kamer, minister zouden kunnen worden. Anderen, ook als zij grote parlementaire of bestuurservaring hebben, zouden worden uitgesloten. Samkalden, oud-minister, oud-Tweede-Kamerlid, oud-Eerste-Kamerlid, zou geen minister meer mogen worden, omdat hij combinatie van hoogleraarschap en Eerste-Kamerlidmaatschap prefereert boven een kandidatuur voor de Tweede Kamer.

Maar nu het program. Het moet weer zo automatisch mogelijk. Niet de aanstaande minister-president maakt een ontwerp-program op, waarin hij — zoveel mogelijk rekening houdend met de hem bekende opvattingen der partijen — een algemene beleidslijn aangeeft en daarna een aantal belangrijke concrete punten, welk program dan ter discussie komt in een vergadering met wie waarschijnlijk minister worden, waar het kan worden gewijzigd en aangevuld, in het bijzonder ook met punten die ministers bij hun eigen departement van belang achten en waaromtrent overeenstemming wordt bereikt. Bij Van Thijn moet het anders. Elke minister geeft enkele programpunten op, zijn eigen aanstaande departement rakend. De minister-president mag dan de lappendeken aanvullen met punten die in de verkiezingsprograms van alle partijen voorkomen. Van het recht op enig eigen denkbeeld blijkt niet. Ter voorbereiding van door de ministers in te dienen programmapunten worden de partijen verplicht — hoe,

blijkt niet — hun verkiezingsprograms zo in te richten dat op het gebied van elk departement enkele wensen zijn opgenomen. Of een partij al mocht menen, dat zij niet voor elk departement wensen heeft van voldoende betekenis om er de aandacht van de kiezers voor te vragen, beseffende dat het aanbeveling kan verdienen in een kort program die aandacht op hoofdpunten te vestigen, dat doet er niet toe. Zij moet een lange verlanglijst maken.

In en om de partij wordt nogal eens om meer vrijheid gevraagd. Hier zou de partijen dwang worden opgelegd, zowel ten aanzien van hun kandidatenlijsten als ten opzichte van de inrichting van hun verkiezingsprogram. Van Thijn begrijpt intussen dat ondanks alle reglementering en automatisering een formatiepoging toch nog zou kunnen falen.

Dan maar nieuwe verkiezingen. Het 'regeringsloze tijdperk' — er is altijd een regering, al is zij demissionair en daardoor beperkt in haar mogelijkheden — zou dan wel langer duren, maar de vrees daarvoor zou de partijen bij de onderhandelingen toegefelijker maken. Misschien. Zeker is dat niet. In de PvdA zijn er velen die op bepaalde punten van geen wijken zouden willen weten. De methode-Van Thijn, waarbij geen ander formateur nog een poging mag wagen en op verschillende punten overleg wordt uitgesloten, zou naar mijn overtuiging de kans op succes niet vergroten, maar verkleinen. In verschillende opzichten is het middel ook erger dan de kwaal. Reglementering kan geen baat brengen. Er zijn ook geen wondermiddelen aan te geven, die een betere gang van zaken waarborgen. De moeilijkheden wortelen in de aard van ons partijwezen en worden soms vergroot door de op een bepaald ogenblik heersende mentaliteit en door de persoonlijkheid van sommige leiders. Er zijn juist nu weer tekenen die erop wijzen dat ons partijwezen, hoe hardnekkig het zich ook nog handhaaft, toch zijn vastheid verliest.

Ingrijpende wijzigingen zijn op den duur te verwachten, maar kunnen niet door het stellen van regelen worden geforceerd.

Ed van Thijn

Antwoord aan Drees

Onze parlementaire democratie heeft het moeilijk. Recente opinie-onderzoeken wijzen op een groot gebrek aan vertrouwen.

Als wij het vertrouwen in onze democratie willen herstellen, resp. verstevigen, dan is het eerste wat moet gebeuren, dat er aan de onbeperkte onderhandelingsvrijheid van de partijen na de verkiezingen paal en perk wordt gesteld, dat de formatieprocedure wordt geobjectiveerd en gereglementeerd en dat ernaar wordt gestreefd aan een verkiezingsuitslag zoveel mogelijk richtlijnen te ontlenen voor de samenstelling van een regering.

Vandaar de zeven spelregels die ik twee maanden voor de nacht van Schmelzer heb geformuleerd, maar die sindsdien alleen maar aan actualiteit hebben gewonnen.

De zeven spelregels vragen zeker om een aanvulling. Zo geef ik Drees toe, dat de praktische uitvoerbaarheid van sommige van de spelregels, zonder verder gaande wijzigingen in de grondslagen van ons parlementaire stelsel, op moeilijkheden zou kunnen stuiten. De spelregels betekenen in feite een breuk met het dualistisch karakter van ons parlementaire stelsel. Ik ben dan ook een fervent voorstander van een monistische structuur en hoop dat de PvdA zich bij de komende grondwetsherziening sterk zal maken voor de wederinvoering van de verenigbaarheid van het minister- en kamerlidmaatschap. Naar mijn mening moeten zowel de minister-president als de leden van zijn kabinet deel blijven uitmaken van de volksvertegenwoordiging en de leiding van hun partij(en) in handen houden. Voor de oude socialisten was dit een principiële zaak. Schaper schreef al in 1917 dat 'hoe meer ontwikkeld de democratische instellingen zijn, hoe minder de volksvertegenwoordiging *tegenover* de regering behoeft op te treden.' De kabinetten zullen dan immers uit de volksvertegenwoordiging voortkomen en de wil van haar meerderheid weergeven. 'Parlementsleden en ministers kunnen aldus, onder het algemeen kiesrecht, samen worden beschouwd als de dragers van een volstrekt democratisch gezag, onmiddellijk ontleend aan het volk zelf.' (In: 'De waardering van het Parlement')

Toegevende dat enkele van mijn spelregels pas goed tot gelding kunnen komen na een ingrijpende herziening van de grondslagen van ons parlementaire stelsel, houd ik toch staande dat wij ook binnen de mogelijkheden van het huidige systeem een heel eind kunnen komen. De belangrijkste van mijn spelregels sluiten zelfs aan bij de praktijk van de laatste jaren.

Dat de lijstaanvoerder van de grootste partij minister-president wordt, is in 1956 gebeurd. Alleen hebben we toen de ergerlijke situatie beleefd, dat de coalitiepartners vier maanden lang geprobeerd hebben aan deze en andere consequenties van de (duidelijke) verkiezingsuitslag te ontkomen. Drees zal zich dat nog heel goed herinneren. En daarom begrijp ik zijn opmerking niet dat de vervulling van het minister-presidentschap niet een punt zou raken dat bij de achter ons liggende formaties moeilijkheden placht op te leveren. Duynstee vermeldt b.v. zijn reactie op de polsing van Van Tilburg door informateur De Gaay Fortman: 'Drees stelde zich op het standpunt, dat, als hij zelf niet premier zou worden, als premier uit de PvdA iemand zou dienen op te treden, die duidelijk zou spreken tot de bevolking en als lijsttrekker een gunstig beeld zou oproepen, zoals b.v. Suurhoff. Van Tilburg achtte Drees onvoldoende bekend om als premier en lijstaanvoerder op te treden . . .' (p. 126)

De eis dat de parlementaire steun van een kabine aan een maximum (b.v. 90 of 100 zetels) zou moeten worden gebonden, sluit nauw aan bij de weerstanden die in 1963 allerwegen zijn gerezen tegen de pogingen van Romme en De Kort om een vijfpartijenkabinet te formeren. Zeer terecht is toen van vele kanten gesteld, dat de aanwezigheid van een kwantitatief sterke oppositie een levensvoorwaarde is voor een goede funtionering van de democratie.

Ik geloof dat prof. Schlichting het algemeen gevoelen het beste uitdrukte toen hij in de Volkskrant schreef: 'Verkiezingen met vijf lijsten, die op een eenheidskabinet uitlopen, verschillen in feite niet zoveel meer van verkiezingen met één eenheidslijst.' Partijen dienen geen 'politieke delegaties van stabiele volksdelen', maar 'alternatieve beddingen voor een wisselvallige kiezersgunst' te zijn.

Maar wat voor een vijfpartijenkabinet geldt, is in beginsel ook van toepassing op een tweepartijenkabinet dat b.v. op 130 van de 150 kamerzetels zou berusten (vgl. de grote coalitie in West-Duitsland). Niet het aantal partijen is bepalend voor de wurgende greep van de regeringsmeerderheid op het parlement, maar haar numerieke sterkte in de Kamer.

Nu ben ik het met Drees eens, dat zich in de huidige partijstructuur nog moeilijk een homogene oppositie laat denken, die na gunstige verkiezingen eventueel de macht van een regeringsmeerderheid zou kunnen overnemen. Drees wees daar al op in het kamerdebat van 12 mei 1955. Maar toen voegde hij daar nog iets aan toe: 'Wat ook in Nederland noodzakelijk is, dat is, dat er een mogelijkheid bestaat van wisseling van partijen, die in de regering vertegenwoordigd zijn, als de meningsverschillen te groot worden. Een dergelijke soepelheid moet het systeem kennen...' Deze toevoeging is essentieel. Want zij betekent de erkenning van de noodzaak, dat er in het parlement voortdurend oppositionele reservebanken aanwezig moeten zijn om zo'n wisseling mogelijk te maken. Mijn maximumeis past dus ook in de opvattingen van Drees. Overigens ben ik van mening, dat via een herziening van de staatsrechtelijke spelregels eerder tot noodzakelijke hervormingen in de partijstructuur kan worden gekomen dan via vrijblijvende discussies over de grondslagen van elkanders bestaan.

Aan een soepele wisseling van regeringspartijen heeft het de laatste jaren intussen niet ontbroken. Juist het feit, dat deze tussentijdse wisselingen zich hebben kunnen voltrekken zonder raadpleging van de kiezers heeft veel wrevel gewekt. Mijn straffe eis van één formateur, bindende afspraken voor vier jaar en bij mislukking of tussentijdse crisis: automatische kamerontbinding, geeft aan deze wrevel uiting. En daarmee ben ik teruggekeerd tot mijn uitgangspunt. Want als men er serieus naar streeft aan de verkiezingsuitslag richtlijnen te ontlenen voor de kabinetsformatie, dan sluit dat tussentijdse wisselingen zonder verkiezingen uit.

Wanneer men tot een stringente koppeling van verkiezingsuitslag en kabinetsformatie komt, is een goede informatie aan de kiezers vóór de verkiezingen over de stappen die men daarna bij de samenstelling van de regering en de opstelling van een regeringsprogram denkt te ondernemen, onontbeerlijk. Dit roept bij Drees nogal wat bezwaren op. Terecht wijst hij erop — en dat is zijn hoofdbezwaar — dat hierdoor de vrijheid van de onderhandelaars — de a.s. minister-president voorop — tot een minimum beperkt. Maar dat is dan ook mijn bedoeling. Wanneer wij de kiezers enige inspraak in de regeringsformatie willen verschaffen — en dat is mijn uitgangspunt — dan is aan een dergelijke vrijheidsbeperkende objectivering van de formatieprocedure niet te ontkomen, hoe vervelend ook voor de betrokkenen.

J. IJff

Ondernemingsraad en medezeggenschap

Betrekkelijk plotseling is de medezeggenschap en de hervorming van de structuur der onderneming een belangrijk punt geworden. Zeker niet in de laatste plaats door de nadruk die er in Socialistisch Bestek op is gelegd, en waarmee Den Uyl dit punt naar voren heeft geschoven.

Nieuw is dit punt niet. De WBS-studie 'De Hervorming van de Onderneming' is reeds van 1959 en sindsdien zijn er rapporten uitgebracht door o.a. het KWV, CNV, Teldersstichting en NVV en is ook in 1965 het rapport van de staatscommissie-Verdam verschenen.

Bestudering van deze literatuur doet zien dat zodra het terrein van de abstracte en vrijblijvende uitspraken wordt verlaten en de vraag wordt gesteld welke *concrete* veranderingen plaats moeten vinden opdat het bedrijfsleven opener wordt en de structuur ervan beter aangepast zij aan de huidige omstandigheden, de rechten van de werknemer beter gewaarborgd zijn bij bedrijfscatastrofes, de medezeggenschap van de factor arbeid zijn plaats krijgt in de bedrijfsstructuur, de voorgestelde oplossingen alle kleurschakeringen vertonen van de politieke en maatschappelijke regenboog.

Om heel dicht bij huis te blijven, kan erop worden gewezen, dat de benadering van de WBS-studie en de formuleringen zoals gebezigd in Socialistisch Bestek een heel verschillende filosofie verraadt. Kwam in de WBS-studie de 'directe' medezeggenschap er heel bekaaid af en werd de nadruk heel sterk gelegd op veranderingen in de samenstelling en de bevoegdheden van de raad van commissarissen, in Socialistisch Bestek wordt weliswaar de eis van de arbeiderscommissaris gesteld, (waarmee de commissaris algemeen belang van de WBS geluidloos van het toneel verdwenen schijnt te zijn), maar ligt de nadruk toch vrij sterk op uitbreiding van de bevoegdheden van de ondernemingsraad en wordt zelfs de wenselijkheid van medezeggenschapcommissies op lager niveau aan de orde gesteld.

Dit verschil in benadering maakt al duidelijk dat ook in

socialistische kring nog geen duidelijke visie bestaat hoe de ontwikkeling op dit gebied zich zou moeten voltrekken. En het wordt toch wel tijd dat die visie ontstaat, want als vervolg op het werk van de staatscommissie-Verdam mag verwacht worden dat er binnen afzienbare tijd iets gaat gebeuren. Levensgroot bestaat nu echter het gevaar dat dit 'iets' uitgemaakt wordt voor 'de' oplossing van deze problematiek, waarmee we het voor zeer lange tijd moeten doen. Dat gevaar bestaat ook in onze eigen kring, omdat de inbreng in het werk van de commissie-Verdam nogal groot geweest is. En dat zou jammer zijn. Want er ontbreekt iets wezenlijks aan alle tot dusver verschenen rapporten. En dat is, dat in feite de werknemer zelf vergeten is, en dat nauwelijks de problemen aangepakt durven worden, die verbonden zijn aan 'echte' medezeggenschap, d.w.z. over de meer *directe* invloed van het personeel op de besluitvorming binnen de onderneming. Het zal toch geen tegenspraak uitlokken wanneer gesteld wordt, dat alleen dit laatste mogelijkerwijs tot een andere beleving en waardering van de dagelijkse arbeid door de werknemer aanleiding kan geven. En zelfs daarvan moeten we ons nog geen overdreven voorstelling maken. Maar het blijft in ieder geval het dieper liggende motief voor onze activiteiten op dit terrein.

Nu Socialistisch Bestek kennelijk wel het accent in deze richting verlegd heeft, bestaat de behoefte om deze visie te concretiseren, opdat wij onze opvattingen daaromtrent naar voren kunnen brengen en andere voorstellen daaraan kunnen toetsen.

Deze beschouwing wil hiertoe een bijdrage leveren en nagaan in hoeverre er concreet maatregelen mogelijk zijn die, uitgaande van de Nederlandse situatie, de 'echte' medezeggenschap tenminste een aantal stappen dichterbij kan brengen. De vraag die hierbij opgeworpen wordt is, of het niet mogelijk is om de medezeggenschap geheel via de OR te leiden, zodat een duidelijk herkenbare structuur ontstaat, waarbij de inspraak op het ondernemingsbeleid van de factor kapitaal plaatsvindt via de (gereorganiseerde) raad van commissarissen, en die van de factor arbeid via de OR.

Zoals uit de titel blijkt, beperken we ons tot de situatie in de grotere bedrijven waar een ondernemingsraad aanwezig is, of behoort te zijn. In zulke ondernemingen is het probleem van de participatie van de werknemer dan ook het dringendst.

Bestaande denkbeelden

Alvorens verder op deze materie in te gaan, moet eerst nagegaan worden welke concrete voorstellen ter tafel liggen, en of werkelijk de werknemersmedezeggenschap er daarbij zo bekaaid is afgekomen. Bij de huidige voorstellen kunnen enige hoofdpunten onderscheiden worden.

A) Betere verslaggeving van de ondernemingen. Zeer belangrijk voor de samenleving als geheel. Met name ook voor de kapitaalverschaffer, in casu de aandeelhouder door het betere inzicht dat hij zich kan vormen. Voor het personeel alleen belangrijk wanneer de zaken mis dreigen te lopen. Voor sommige socialisten is het wellicht pikant te weten, dat het grote voorbeeld in dezen de V.S. zijn en dat de rigoureuze eisen die daar aan een open verslaggeving worden gesteld, hier nog niet eens alle aangedurfd worden. B.v. de verplichting tot het publiceren van salarissen en tantièmes van de ondernemingstop (dus niet uitsluitend de directie), een verplichting die nu door Wilson ook in Engeland wordt ingevoerd.

B) Verruiming van het enqueterecht. Zeer belangrijk voor aandeelhouders en personeel wanneer de zaken mis dreigen te gaan. Met dit soort maatregelen zijn DAVO-drama's wellicht veel eerder te signaleren en dus misschien veel beter op te vangen. Of ze er door te voorkomen zijn, is nog zeer de vraag, omdat meestal een zeer belangrijke rol hierbij speelt een achterblijven van het ondernemingsbeleid bij een veranderde marktsituatie. Zolang de zaken goed gaan, is er echter geen reden om van dit recht gebruik te maken en dus zal de werknemer er in zijn normale werksituatie zeer weinig van merken. Indirect wel natuurlijk, omdat zo iets preventief werkt. Maar dit wordt niet als zodanig herkend.

C) Verandering van samenstelling en taak van de raad van commissarissen. Het springende punt in de discussie over deze materie. Hier scheiden zich dan ook de wegen. Terwijl er over beide eerstgenoemde onderwerpen zo langzamerhand een zekere eensgezindheid over de voorstellen tot verandering zich begint af te tekenen. M.b.t. de raad van commissarissen willen KWV en Teldersstichting uiteraard alles bij het oude laten. De WBS wil een driedeling van werkgevers-, werknemers- en algemeen belang commissarissen. Het CNV daarentegen een tweedeling van

werknemers- en werkgeverscommissarissen. Dat het NVV een tegenstander is van commissarissen algemeen belang en zelfs zeer aarzelend staat tegenover werknemerscommissarissen moge vreemd lijken, maar is het, zoals zal blijken, toch niet. Bij de staatscommissie-Verdam heeft deze veelheid van opvattingen ten slotte geleid tot het voorstel om één of twee werknemerscommissarissen een plaats te geven in de raad van commissarissen van open N.V.'s.

Zal hiermee voor de werknemers veel veranderen? Ik meen van niet. Deze werknemerscommissarissen mogen niet tot het personeel behoren en ook niet tot de vakorganisatie. Maar wat zal de band dan zijn met het personeel? En waar worden enige duizenden commissarissen gevonden, die eventueel in staat moeten zijn om het tegen de directies op te nemen wanneer het er om gaat werknemersbelangen tot gelding te laten komen. Want dat is hun taak. Als de directie van zich zelf uit reeds een modern sociaal beleid voert, dan zal de werknemer geen invloed van de werknemerscommissaris(sen) ervaren en is de directie niet van zins een zodanig beleid te voeren, dan zullen die één of twee arme werknemerscommissaris(sen) zonder binding met het personeel, dit nooit af kunnen dwingen. En hoe bemerkt in een dergelijk geval het personeel de activiteiten van de werknemerscommissarissen? Precies dezelfde bezwaren doen zich voor bij de figuur van de commissaris algemeen belang, zoals door de WBS wordt voorgestaan, maar die in Socialistisch Bestek van het toneel is verdwenen. Maar gesteld dat er inderdaad door de voorgestelde nieuwe structuur van de onderneming een andere geest zou gaan waaien in de ondernemingstop, dan nog blijft het meest principiële tekort van een dergelijke herziening gelden, nl. dat de werknemer dit slechts kan ervaren als een anders genuanceerd beleid *van nog steeds dezelfde boven hem gestelde hiërarchie.* Zoals diezelfde hiërarchie b.v. ook onder druk van de krappe arbeidsmarkt een ander beleid t.a.v. zijn werknemers is gaan voeren.

Dit is m.i. het kardinale punt. De raad van commissarissen treedt niet naar buiten en zeker niet als een openbaar lichaam waarvan bekend is wie wat wil. De werknemerscommissarissen zeggen de werknemers in het grotere bedrijf persoonlijk niets, zodat een gevoel van participatie praktisch niet zal kunnen ontstaan. De oplossingen van de staatscommissie-Verdam, en in nog sterkere mate die van de WBS, zijn in feite de institutionalisering van een regentenmentaliteit waarbij alleen een

ander soort regenten (zonder twijfel op een voortreffelijke manier) gedeeltelijk het werk overneemt van de regenten die nu de bedrijfsleiding ter zijde staan.

En de vrees van het NVV om zijn nek hierin te steken, lijkt mij volkomen gerechtvaardigd. Want vergeten we niet, bij elke impopulaire maatregel (en die zullen altijd van tijd tot tijd nodig blijken te zijn) zal door de bedrijfsleiding de instemming van de raad van commissarissen worden gehanteerd. En de arme werknemer mag dan eigenlijk helemaal nooit meer kritiek hebben. Aan de top is het immers allemaal ideaal geregeld. *Zijn* mensen hebben immers voor hem gedacht en, met begrip voor de situatie, hun fiat gegeven aan de genomen maatregelen.

Als het zo zou worden, dan voorzie ik nog een tweede reden waarom er in het jaar 2033 de door de Britse Labour-afgevaardigde Michael Young gefantaseerde, en in zijn boek 'The rise and fall of meritocracy' beschreven, opstand uitbreekt, die de 'geleiden' de leiders, de elite, van hun plaats doet gooien. Naast het ideale onderwijssysteem dat iedereen naar zijn capaciteiten op zijn juiste plaats in de maatschappij stelt, is er dan ook nog de door de 'elite' geleide 'ideale' bedrijfsstructuur die de mensen machteloos, en daarom, op een zeker ogenblik, razend maakt.

Niet dat het nu door de staatscommissie-Verdam voorgestelde complex van maatregelen niet in vele gevallen een verbetering betreft t.o.v. de huidige toestand. Als zodanig van harte toe te juichen. Waar het om gaat, en dat geldt ook voor de voorstellen van de WBS, dat is dat echte werknemersmedezeggenschap hierbij niet aan de orde is.

D) Uitbreiding taak ondernemingsraden. Dat de werknemer bij al deze discussies toch wel mede in het geding is, heeft men toch wel gevoeld. Vandaar dat in alle studies ook een uitbreiding van de medezeggenschap van het personeel, d.w.z. in de Nederlandse verhoudingen, van de ondernemingsraad, aan de orde komt. En dan klinkt het eensgezind uit alle verschillend gebekte kelen:

— dat in de praktijk de werking van de OR tegengevallen is;

— dat het niet voldoende leeft bij het personeel;

— dat vanwege de hiërarchische verhoudingen de werknemer niet belast mag worden met de taak om zich bij voorkomende gelegenheden tegenover de leiding te stellen;

— dat het niveauverschil tussen werknemer en werkgever te groot is om verstandig mee te kunnen praten.

Kortom, echte medezeggenschap via de OR is een illusie, nu en in de toekomst. Toch moet OR als communicatiekanaal intensiever worden gebruikt, zeggen met name de werkgeversrapporten. Toch komt de commissie-Verdam met voorstellen tot een beperkte uitbreiding van de bevoegdheid van de OR, nl. met de verplichting tot het bespreken van het jaarverslag in de OR, het ter discussie stellen van de algemene economische gang van zaken van het bedrijf en van de gevolgen voor het personeel van structurele veranderingen in de onderneming.

Zelf deel uitmakend van een OR van een grote onderneming waar deze onderwerpen al jarenlang bediscussieerd worden, kan ik alleen maar zeggen dat deze uitbreiding geen uitbreiding van bevoegdheden inhoudt, maar slechts een uitbreiding van discussie-onderwerpen. Van uitbreiding van bevoegdheden kan men slechts spreken, wanneer er voorstellen komen die de OR vanuit het stadium van meeweten brengen in de sfeer van meepraten en meebeslissen. In die richting gaat het NVV wanneer het het inschakelen van de OR bij de benoeming van directieleden propageert.

Is de OR in staat grotere bevoegdheden te bezitten?

Wanneer ik dan toch meen dat 'echte' medezeggenschap zoal niet geheel, dan toch ten dele verwezenlijkt kan worden via een uitbreiding van de bevoegdheden van de OR, dan zal eerst aangetoond moeten worden dat het mogelijk is om de huidige kritiek op de OR te ondervangen. Zij spitst zich toe op:

— ondeskundigheid;

— vrees om vrijuit te spreken en vervaging van hiërarchische verhoudingen;

— gebrek aan communicatie tussen OR en werknemers.

Een paar opmerkingen daarover.

Ik meen, dat er een aantal ontwikkelingen gaande zijn, die het bezwaar van de ondeskundigheid kunnen ondervangen. De eerste daarvan is dat in de komende jaren de verschillen tussen arbeiders- en beambten-c.a.o.'s gaan verdwijnen. De eerste voorbeelden zijn er reeds. Dit brengt mee dat OR-verkiezingen algemene verkiezingen worden i.p.v. verkiezingen voor arbeiderszetels, beambtenzetels en zetels voor hoger personeel. De verschillende groeperingen kunnen dan dus ook met algemene lijsten komen, waarvan de samenstelling zodanig kan zijn dat

meer personen gekozen worden die in staat zijn partij te geven aan de bedrijfsleiding. Concreet dus, dat er veelal verhoudingsgewijs meer beambten en hoger personeel op verkiesbare plaatsen staan dan met de personeelssamenstelling overeenkomt. Dus precies hetzelfde als nu met de lijsten van gemeenteraden gebeurt. Essentieel is slechts dat gekozenen het vertrouwen zullen moeten hebben van degene die hen afvaardigen. In een bedrijf is dit, door zijn kleinere schaal waardoor het persoonlijk element in het algemeen nog tot zijn recht kan komen, veel eerder mogelijk dan bij gemeenteraden.

We moeten niet vergeten dat de ondeskundigheid van de kiezer ook het hoofdargument is geweest tegen het algemeen kiesrecht. We zijn er ook toen niet van onder de indruk gekomen, maar hebben voor voldoende scholing van de mensen gezorgd. Iets dergelijks kan zeker ook nu plaatsvinden. In feite doen de vakbonden reeds zeer veel op het gebied van de scholing van ondernemingsraadsleden en dit werk kan zeker nog geïntensiveerd worden. Wanneer de onderwerpen die behandeld worden, meer de moeite waard worden, zal ook de interesse ervoor, en de bereidheid om er zich iets meer in te verdiepen, zeker toenemen.

Ten slotte is er van vakbondszijde gepleit voor toegang van vakbondsdeskundigen tot ondernemingsraadsvergaderingen. Zelfs wanneer men niet zover wil gaan dat de vakbondsdeskundige in de plaats treedt van de gekozen ondernemingsraadsleden, zijn er nog allerlei oplossingen mogelijk, waarbij deze deskundigen beschikbaar zijn om advies te geven aan de gekozen leden, hetzij tijdens de vergadering, hetzij tijdens een schorsing van de vergadering.

Concluderend: Ondeskundigheid kan, wanneer de wil daartoe bestaat, in voldoende mate worden voorkomen. Voorwaarde daartoe zal zijn dat de vakbonden zich veel sterker op het werk in de individuele bedrijven gaan richten. De nadruk die door sommige bonden op het zgn. bedrijvenwerk wordt gelegd, bewijst dat dit beseft wordt.

De kritiek die zich doet horen n.a.v. de moeilijkheden die er zouden zijn i.v.m. de vrees om zich vrij uit te spreken over bedrijfsproblemen als gevolg van de hiërarchische verhoudingen waaraan ook de ondernemingsraadsleden zijn onderworpen, wordt m.i. zwaar overtrokken en meestal slechts gehanteerd als gelegenheidsargument tegen uitbreiding van bevoegdheden van

de ondernemingsraad. We moeten goed beseffen dat er in democratie een sterk spelelement zit met wederzijds aanvaarde spelregels. Tot die spelregels behoort zeker het recht om vrijuit te kunnen spreken zonder bang te moeten zijn voor welke gevolgen dan ook. Dit geldt zeker ook voor bedrijfsdemocratie. Omdat in de OR het bedrijfsbelang voorop staat, behoeft men op grond van de tot nu toe opgedane ervaring voor dit probleem echt niet zo benauwd te zijn. Zeker niet wanneer dit principe uitdrukkelijk wordt gelegaliseerd.

Het in acht nemen van deze spelregels is behalve een bewijs van democratische gezindheid ook een zakelijk belang van de ondernemer. Er moet nl. wel bedacht worden dat op dit moment de OR een zeer groot nut afwerpt voor de ondernemer. Hij krijgt nl. een grote hoeveelheid informatie over tekortkomingen en gebreken in de organisatie en over de gang van zaken in het bedrijf die hem via de hiërarchische kanalen niet of nauwelijks bereikt. De hiërarchie is nu eenmaal een effectief filter voor minder gunstige berichten. Maar ook de reactie van mensen uit de praktijk, uit de werkplaats, op voorgestelde wijzigingen kan bijzonder nuttig zijn. De mate dan ook, waarin een ondernemer het OR-spel eerlijk en oprecht meespeelt, is een maatstaf voor zijn intelligentie. Dit is in de praktijk al meermalen gebleken. Het bezwaar van geremdheid van OR-leden zal zich dan ook te minder doen gelden naarmate het managerstype van de ondernemer meer de plaats inneemt van de traditionele, dictatoriale of patriarchale ondernemer. De idylle gaat echter niet zover dat deze managers, zonder door de wetgever gedwongen te worden, ook de bevoegdheden van de OR zullen uitbreiden.

Het derde bezwaar tegen de goede samenwerking van de OR betreft het gebrek aan communicatie tussen de OR en de werknemers. Een bezwaar dat terecht wordt geuit. Veelal is het contact tussen OR en bedrijfsleiding voortreffelijk, maar hangt de OR in het bedrijf nogal in de lucht. Dit is meestal een gevolg van de wijze van verslaggeving. Tegenwoordig is het veelal zo dat een verslag anoniem is, d.w.z. dat er niet wordt vermeld wie wat gezegd heeft, dat het verslag een aantal weken na de zitting wordt vastgesteld, en dat het na nog een aantal weken eindelijk eens in een personeelsorgaan gepubliceerd wordt. Daarmee is elke waarde eraan ontnomen. Wat dus nodig is, is een veel snellere berichtgeving. Hieraan is zonder meer iets te doen. In dit kader kan ook het probleem van de openbaarheid van de

vergaderingen genoemd worden. Wanneer daartoe in principe zou worden besloten, zal echter als complement de mogelijkheid van besloten vergaderingen aanwezig moeten zijn. Zoals ook met gemeenteraadsvergaderingen het geval is. Te denken valt dan aan een procedure waarbij dat gedeelte van de zitting besloten is, dat betrekking heeft op de economische en commerciële problemen en vooruitzichten van de onderneming, en het resterende gedeelte openbaar. In dit perspectief is er ook plaats voor eigen verslaggeving van de verschillende in de OR vertegenwoordigde fracties en voor de mogelijkheid om hieraan in de onderneming bekendheid te geven.

Hoe dit bij een verdergaande democratisering van het bedrijfsleven ook geregeld zal worden, is momenteel niet vreselijk belangrijk. Bedacht moet echter worden dat democratie en openbaarheid onverbrekelijk met elkaar verbonden zijn en dat bedrijfsdemocratie daarop geen uitzondering maakt. Uit het voorgaande valt de conclusie te trekken dat de bezwaren tegen de huidige praktijk van de OR zeker niet onoverkomelijk zijn. Aan de andere kant moeten deze zaken niet gebagatelliseerd worden. Een goede oplossing ervan is een voorwaarde voor elke verdere uitbouw van het OR-werk.

Welke bevoegdheden moet de OR krijgen?

Uitbreiding van de bevoegdheden van de OR, m.a.w. vergroting van de medezeggenschap van het personeel via zijn gekozen vertegenwoordigers in de OR, moet er voornamelijk op gericht zijn inspraak op de beleidsbepaling te krijgen. Het is in het geheel niet nodig dat daartoe de directie voor alles toestemming moet vragen aan de OR. Dat behoeft ze ook niet te doen aan de raad van commissarissen. En de medezeggenschap zou al een heel eind gevorderd zijn, wanneer de OR dezelfde bevoegdheid zou bezitten als de raad van commissarissen. Daarmee is *het* grote bezwaar tegen het geven van medebeslissingsrecht aan de OR, nl. dat daarmee geen directie een slagvaardig beleid meer kan voeren, tot zijn ware proporties teruggebracht. Want het argument is nog nooit gebruikt voor het houden van een pleidooi om de raad van commissarissen op te heffen, al hebben sommige directeuren misschien wel eens gedachten in die richting. Maar om te preciseren welke bevoegdheden een OR zou moeten bezitten voordat werkelijk sprake kan zijn van medezeggenschap, moet de positie van de directie in een wat groter, modern bedrijf wat nader geanalyseerd worden.

Een van de eerste constateringen is dan dat een modern bedrijf zo'n gecompliceerd geheel geworden is, dat het traditionele beeld van de man aan de top van de piramide, die alles in z'n eentje beheerst, in het geheel niet meer klopt met de werkelijkheid. In werkelijkheid is er een hele groep aan de top, waar binnen beleidsbepaling op een veel collectievere manier plaatsvindt dan veelal wordt beseft. Er is sprake van een sterke rolverdeling, waarbij ook de directeur een rol speelt. Een rol die wel een persoonlijk karakter kan, en meestal zal, dragen. Toch is het beeld van de hoofdrolspeler een betere omschrijving van de functie van directielid dan dat van de regisseur. Een hoofdrol waarvan een aantal facetten te noemen zijn, zoals b.v. het facet van de synthetische voorzittersfiguur, het facet van de representatieve naar buiten tredende figuur, het facet van de figuur die beslissingen durft te nemen. Beslissingen echter die heel vaak meer het karakter hebben van fiatteringen dan van zelf genomen beslissingen.

Maar hoe komt het beleid dan wel tot stand waaraan de werknemer zo met huid en haar is overgeleverd en dat in slechte tijden catastrofaal voor hem kan uitpakken? En dat daarom *de* grootheid is die hij mee wil beïnvloeden, waarover hij mee wil praten, misschien zelfs mee wil beslissen. Zoals gezegd is beleidsbepaling een nogal collectief gebeuren waaraan vele mensen te pas komen. Maar dan moet het in principe ook mogelijk zijn om ook de OR zijn plaats te laten innemen in dit collectief. In het bedrijfsleven heeft de planninggedachte volledig wortel geschoten. En aan de planning wordt de beleidsbepaling opgehangen. Deze planning vindt men terug in de begrotingen die voor langere of kortere termijn worden opgesteld, vindt men terug in produktie en afzet planning, vindt men terug in de ontwikkeling van nieuwe produkten.

Daarnaast is bij het opstellen van de jaarstukken van beleidsvorming sprake. Dit zijn alle periodieke gebeurtenissen met een vrij lange periode, veelal jaarlijks. Een andere belangrijke, veelal jaarlijkse gebeurtenis waaraan sterke beleidsaspecten zitten, is het vaststellen van promoties en salarisverhogingen.

Maar er zijn ook een aantal incidentele gebeurtenissen in het leven van een onderneming die het beleid ten sterkste beïnvloeden, zoals fusies, structuurveranderingen, benoemingen van directieleden en, eventueel zelfs, sluiting. Wanneer de OR meer medezeggenschap voor het beleid in zijn totaliteit vraagt,

dan vraagt het in feite om inspraak t.a.v. de hierboven genoemde onderwerpen. Deze inspraak moet dan wel mogelijk zijn op een moment dat de conclusies van het beraad nog open zijn. Want door de ingewikkeldheid van de meeste onderwerpen is het veelal zo, dat wanneer eenmaal een standpunt is bepaald, het bijzonder moeilijk is daar nog veranderingen in aan te brengen. Het is daarom ook belangrijker om het recht van *medespreken* voor de OR te verwerven over de hier genoemde onderwerpen in een vroeg stadium van de beleidsbepaling, dan het *medebeslissingsrecht* wanneer dat zou inhouden bekrachtiging achteraf. Want dat is meestal een formaliteit, waarbij geen wezenlijke greep op de inhoud van de materie wordt verkregen.

Wanneer echte medezeggenschap op deze wijze geregeld zou kunnen worden, dan kan ook de directie haar eigen rol blijven spelen in het bedrijfsgebeuren van alle dag. Met een ruime eigen speelruimte, maar met verantwoordingsplicht achteraf.

Uitbreiding van de bevoegdheden van de OR in de hiergenoemde zin zou dan concreet omschreven kunnen worden als:

— het recht om betrokken te worden bij de aanstelling van directieleden;

— het recht om betrokken te worden bij de vaststelling van de jaarstukken;

— het recht om betrokken te worden bij het opstellen van begrotingen;

— het recht om betrokken te zijn bij overleg over produktie- en afzetplanningen;

— het recht om betrokken te worden bij het overleg over het introduceren van nieuwe produkten of produktiewijzen;

— het recht om betrokken te worden bij overleg over vitale zaken de onderneming betreffende, zoals fusies, overplaatsingen, inkrimping en sluiting;

— het recht om betrokken te worden bij de beleidsvorming t.a.v. het personeelsbeleid, inclusief het bevorderings- en salarisverhogingsbeleid.

Het recht om betrokken te worden bij een onderdeel van het beleid behoeft niet in te houden dat de OR *alle* besprekingen over een bepaald onderwerp bijwoont. In de veelheid van vergaderingen die aan elk van dit soort onderwerpen wordt gewijd, kan betrekkelijk makkelijk ook een vergadering met de OR worden ingepast. Essentieel in mijn visie is echter dat dit

gebeurt op een tijdstip waarop nog wezenlijke inspraak mogelijk is.

Ik ben mij ervan bewust dat de meeste van de hierboven genoemde onderwerpen al wel eens eerder op de verlanglijstjes gestaan hebben van b.v. vakbonden. Waar het mij echter om gaat is, dat echte medezeggenschap aan moet sluiten bij de *hoofdzaken* van de beleidsvorming en dat in een stadium waarin *wezenlijke* beïnvloeding van dat beleid nog mogelijk is.

Afdelingscommissies

Is hiermee al het mogelijke over de medezeggenschap in een bedrijf naar voren gebracht? Zo ja, dan zou het er met het beleven van medezeggenschap door de individuele werknemers waarschijnlijk toch vrij ongunstig blijven uitzien, vooral in de grote bedrijven.

Daarvoor is het nodig, dat ook op lager niveau de werknemer het gevoel krijgt dat hij meedoet, dat er naar hem geluisterd wordt, en dat hij niet alleen maar orders uitvoert. Daarom is het verheugend dat Socialistisch Bestek de eis uitspreekt van grotere zeggenschap van de werknemer in zaken die op eigen werk en afdeling betrekking hebben. Maar een nadere uitwerking van dit beginsel is nog nodig. Want een paar vragen laten zich direct al stellen. Wat wordt met medezeggenschap bedoeld? Inderdaad letterlijk, meepraten, of ook meebeslissen? En moet het beperkt blijven tot *eigen* werk? Ik dacht dat overleg op afdelingsniveau in de praktijk altijd zal gaan over de gewone dagelijkse dingen. Dat betekent echter dat meebeslissen een moeilijke zaak wordt, omdat we dan op de stoel van de baas gaan zitten. Het lijkt mij echter vrij irrelevant, omdat het wezenlijke op dit niveau is, dat men met elkaar om de tafel zit en juist niet over eigen werk spreekt, maar over de gang van zaken op de afdeling in het algemeen.

Het woord medezeggenschap lijkt mij in dit verband dus minder gelukkig, omdat het misschien nodeloos weerstand opwekt. Die niet nodig is, omdat de eis in feite helemaal niet zo revolutionair is. Er zijn al bedrijven waar deze afdelingscommissies ingesteld zijn. De goede werking ervan is echter weer afhankelijk van een aantal praktische uitvoeringsmaatregelen. Zo is het b.v. wenselijk om de afdeling niet te klein te nemen. Daarmee ontstaat ook de mogelijkheid om als voorzitter op te laten treden, niet de directe chef, maar iemand van één of twee niveaus hoger. Directe chefs hebben nl. altijd de neiging om elke opmerking uit te leggen als kritiek op hun eigen handelingen.

Een ander praktisch punt is de wenselijkheid van een roulerend i.p.v. een gekozen lidmaatschap van afdelingscommissies, opdat alle werknemers deze vorm van participatie zullen gaan ervaren.

Ten slotte is het voor een goede werking van dergelijke commissies in vele gevallen misschien wenselijk om ze niet met een blanco agenda rond de tafel te laten zitten, maar om een concrete doelstelling te formuleren, bv. het bevorderen van de efficiency in de afdelingen. Bij discussies over dergelijke concrete doelstellingen komen vanzelfsprekend alle aspecten van het werk in een afdeling ter sprake. Veelal zal dan blijken dat met de actieve participatie van de individuele werknemer een onvermoed reservoir van ideeën is aangeboord, waarvan de onderneming als geheel groot voordeel kan hebben. Dit argument behoeft niet vergeten te worden wanneer gepleit wordt voor medezeggenschap op afdelingsniveau. De praktische uitwerking van het beginsel van meespreken aan de voet van de ondernemingspiramide kan evenwel in verschillende bedrijven en bedrijfstakken zeer verschillende vormen aannemen. Bovendien moet er ervaring mee worden opgedaan. Wat echter wel moet worden nagestreefd, dat is dat het principe van deze afdelingscommissies een plaats vindt in de wet op de ondernemingsraden, als complement op de medezeggenschap aan de top.

Slot

Bij de in het bovenstaande ontwikkelde gedachten over een vérgaande mate van directe medezeggenschap via de OR en afdelingscommissies is vooral getracht om tot een structuur te komen die enerzijds duidelijk herkenbaar is (dus geen arbeiderscommissaris), en anderzijds aansluit bij de werkelijkheid van de moderne onderneming, gekarakteriseerd als die wordt door de macht van de managers, en door het collectieve karakter van de beleidsvorming. Hoe wezenlijk deze karakterisering is, blijkt wel uit de gang van zaken in Zuidslavië, waar formeel een volledige medezeggenschap bestaat, maar dezelfde problematiek van de managersinvloed bestaat. Anderzijds maakt de Zuidslavische praktijk duidelijk dat een vérgaande medezeggenschap zeer wel verenigbaar is met de praktijk van het moderne bedrijfsleven. De uitdaging die de medezeggenschapsproblematiek voor ons inhoudt, heeft juist betrekking op het vinden van een optimale synthese tussen deze verschillende componenten, tussen deze wens naar medezeggenschap en deze werkelijkheid

van de managersinvloed. Deze zelfde synthese, die ook steeds weer opnieuw gevonden moet worden op het terrein van de politieke democratie, synthese van de invloed van de individuele staatsburger op de overheid, en de eisen van een efficiënt bestuursapparaat. En nu het erop gaat lijken dat door de schaalvergroting van het bestuursapparaat op het terrein van de politieke democratie deze synthese meebrengt dat de persoonlijke beleving van de politieke democratie steeds verder af komt te liggen van de staatsburger, nu wordt het des te belangrijker dat op het veel directere terrein van de dagelijkse arbeid de (bedrijfs)-democratie een zo levend mogelijke realiteit wordt.

I. Gadourek

De Sowjet-mens

Het is een algemeen verspreide eigenschap van de humanitaire mens in het Westen om in iedere persoon en vooral bij zijn tegenstander de positieve kanten te onderkennen. Hij streeft ernaar een rijke, op goede en waardevolle doeleinden gerichte persoonlijkheid te worden en mijdt het kwaad, ook de gedachten aan het kwaad. Dit mechanisme van verdringing is er wellicht mede de oorzaak van, dat de boeken over de 'tweede helft' van onze verdeelde wereld, die niet trachten de realiteit te verfraaien of verdoezelen, zo weinig gelezen worden in onze landen.

In dit licht geplaatst, kan de Nederlandse uitgave van Kosa's *Two Generations of Communists* (The University of North Carolina Press, 1962; de Nederlandse uitgave van de Universitaire Pers te Rotterdam) worden gezien als een poging om de lethargie van het publiek te doorbreken en de illusies van velen van ons, die al te licht de komst van een 'nieuwe Christus uit Rusland' verwachten, in rook te doen opgaan.

In de pittige, idiomatische vertaling van R. L. van Hintham is dit een uiterst leesbaar boek geworden dat in elf hoofdstukken het menstype tracht te omschrijven dat in de communistische landen wordt gevormd, alsmede de krachten en processen die daarbij werkzaam zijn. De twee generaties communisten zijn de communisten in de Sowjetunie en hun partijgenoten in de 'satellietlanden,' voornamelijk in Hongarije, Polen, Tsjechoslowakije en Oost-Duitsland. Kosa, een Hongaar van oorsprong die voornamelijk zijn geboorteland als referentiebasis neemt, ziet deze landen als wezenlijk verschillend van bakermat van het leninistisch communisme waaraan hij vele oosterse, despotische trekken onderkent.

Ondanks de ondertitel vormt echter de analyse van deze twee typen communisten niet de hoofdmoot van het boek. Als een merkwaardig mengsel van Sigmund Freud en de Amerikaanse sociologie en sociale psychologie (Cooley) wordt hier het begrip van super-ego gelanceerd, echter in de collectieve, niet slechts

individueel-psychologische betekenis. 'Het communistische (of het rode) super-ego' staat voor het geheel van normen, geboden, waarden en denkbeelden, waarmee de Partij in deze landen de individu omringt. De aanhangers van dit super-ego trachten 'iedereen door de Partij te reïncarneren en om te smelten volgens het communistische partijmodel' (blz. 26). Dit super-ego is het werk van politieke beunhazen (blz. 33), voornamelijk Byzantijns van oorsprong (blz. 31), vertoont de neiging zich zelf te propageren (blz. 42), duldt geen tegenstand en vereist een absolute overgave. De volmaakte overgave — dit is wat de Partij verlangt (blz. 47).

Heel scherp ziet de schrijver dat de talrijke bijeenkomsten door de Partij georganiseerd eigenlijk een ritueel vormen van een nieuwe pseudo-godsdienst; op een ceremoniële wijze wordt hier de overgave van de individu aan het collectieve super-ego gemanifesteerd (blz. 58-59). Ook de arbeid heeft een dergelijke functie.

Afwijkend van de gangbare mening van de schrijvers omtrent de maatschappelijke klassen en lagen in de Sowjet-maatschappij, onderscheidt Kosa acht voornaamste groeperingen naar gelang van toewijding en loyaliteit, van de identificatie met het super-ego:

1) het hoogste Partij-kader, door Trotsky 'een nieuwe communistische samoerai-orde' genoemd, bereid te sterven in het belang van de Partij;

2) het tussen-kader van partijfunctionarissen en beheerders van het staatsbestuur, die een voortdurende bedreiging vormen voor het hoogste kader;

3) het laagste kader met de ondergeschikte bestuursfuncties;

4) de activisten, d.w.z. de vrijwillige helpers, die een gedeelte van hun tijd aan de Partij beschikbaar stellen;

5) de doorsnee partijleden, die nog altijd gerekend worden tot de 'meest actieve en politiek bewuste burgers,' tot de voorhoede van het arbeidende volk' (blz. 77).

6) leden van de massa-organisaties;

7) 'buitenstaanders' in de letterlijke zin van het woord, die aan de greep van de Partij en haar propaganda trachten te ontsnappen;

8) 'De vijanden van het volk,' die een ander dan een communistische super-ego hebben en als ongelovigen gestrafd moeten worden; dezen bevolken de arbeidskampen, gevangenissen en andere strafinstellingen.

Hoewel de middengroepen verstoken blijven van economische

en sociale privileges die het leven van de kaderleden kenmerken, blijven zij tevens buiten de strijd om de macht en zijn hierdoor iets minder kwetsbaar dan de topleden, die heel vaak onder de 'vijanden van het volk' belanden.

Summier wordt weergegeven hoe door de ombouw van de gewoonten (nieuwe feestdagen) en door middel van propaganda 'het geloof' wordt verspreid. De propaganda is ritualistisch en zwaar op de hand. Er is niets anders, geen andere voorlichting; door vermoeidheid en doordat er nu op één dan op een ander populair thema gespeeld wordt, blijft er in het bewustzijn van de bewoners toch altijd 'een laagje slib' achter (blz. 109). De terreur vult de propaganda aan. Zij stamt uit de tijd van het tsarisme en is gericht tegen de 'ongelovigen' (hier spreekt de S. enigszins zijn conclusie over de betrekkelijke veiligheid van de lagere kaders tegen).

Uitvoerig gaat Kosa in op de motieven die van de mensen 'gelovigen' (communisten) maken. Hij onderscheidt er niet minder dan tien, waaronder zelfs persoonlijke frustraties en gebreken die vooral middenstanders en intellectuelen tot de Partij doen toetreden (tevens o.a. de opheffing van persoonlijke onzekerheid en twijfel door de parate oplossingen die de Partij voor alle levensvragen te bieden heeft). Naast de Partijleden die 'geloven' (5 — 33 pct. volgens de schattingen van de door Kosa geïnterviewde vluchtelingen) zijn er 'halfslachtigen' (1 — 10 pct.), terwijl de opportunisten steeds een meerderheid vormen.

Voor het vierde mensentype, 'de ongelovigen,' blijven de volgende uitwegen over: a) compromis; b) escapisme, waaronder ook het wensdromen; c) apathie; d) neurose, die vaak in plaats te worden behandeld tot de physieke liquidatie van de betrokkenen leidt; e) openlijke vijandigheid, die echter zinloos is volgens de schrijver (blz. 179).

Over een mogelijk verzet vinden wij vrijwel niets in Kosa's boek. Dit is voor een Hongaars auteur schrijvend zes jaar na de opstand van Boedapest toch opvallend. Kosa's pessimisme is frappant. Aan het succes van de Sowjet manipulatie met de menselijke persoonlijkheid valt volgens hem niet te twijfelen. 'Geen mens is immuun tegen manipulatie en de ononderbroken triomfen van wetenschap en techniek zal deze toestand eer nog verergeren dan er verbetering in brengen' (blz. 201; taalfout in de tekst!)

We hoeven het niet eens te zijn met deze conclusie; we behoeven evenmin het onwetenschappelijke gebruik van de term 'super-ego' van de schrijver over te nemen. Ook zijn hanteren van het empirische materiaal, slechts anecdotisch en illustratief, behoeft onze instemming niet te winnen. Kortom het wetenschappelijke gehalte van het boek is niet al te hoog. Desondanks blijft Kosa's grimmige visie in ruwe trekken o.i. juist en het overdenken en doordenken alleszins waard. Zij vormt een gezonde tegenwicht tegen talrijke idealistische uitnodigingen tot een dialoog die om begrijpelijke redenen in het Westen worden gepropageerd, zelfs door de voorstanders van het leninistisch historisch-materialisme. De naar een dialoog verlangende lezer zal uit het boek iets over de psychologie van zijn gesprekspartner leren kennen.

Ietwat meer teleurstellend zal hij zijn over Kosa als socioloog. De analyse van het Sowjet staatsapparaat komt in het boek niet van de grond, al is het juist dit apparaat dat de 'Sowjet mens' tracht om te vormen in zijn huidige gedaante.

W. Hessel

De toekomst en de werknemers-organisatie alias vakbeweging

Plaats en taak van de werknemersorganisatie in de maatschappij zijn al enige jaren in discussie, met als achtergrond de toekomst van de maatschappij. En daarvan heeft de organisatie van het proces van voortbeweging en verdeling van de welvaart de belangrijkste aandacht, terwijl daarbinnen weer de particuliere onderneming het zwaartepunt inneemt.

Een veelheid van uiteenlopende basisconcepties, voorkeuren en ideologische oordelen speelt daarbij mee. Uitspraken over taak en functie verkrijgen dan ook niet meer dan een intersubjectieve geldigheid voor een beperkte kring. Het enige dat de schrijver dan ook voor ogen staat, is een duit te doen in het zakje waaruit zowel verheldering als voortgezette verwarring kan worden gehaald.

De functie van de vakbeweging is multidimensionaal. Zij werkt in veelvoud. Alleen al daarom ligt het voor de hand te veronderstellen dat in sommige dimensies mogelijk negatieve of de ontwikkeling vertragende bijdragen worden geleverd en in andere dimensies positieve of ontwikkeling-bevorderende bijdragen.

De vele interpretaties die aan het begrip ontwikkeling kunnen worden gegeven, relativeren bovendien diezelfde bijdragen. Overigens, een maatschappij zonder vakbeweging is voorshands ondenkbaar. Zowel kwantitatief als kwalitatief is de plaats van de werknemer — van hoog tot laag — in beweging. Relatief en absoluut neemt vrij zeker de afhankelijke beroepsbevolking toe. Tegelijkertijd treedt tengevolge van de technisch-economische ontwikkeling een verschuiving in het beroepenpatroon op. Mechanisering, automatisering en industrialisering in het algemeen leiden tot nieuwe, tot nu toe niet gekende functies, met wellicht als voornaamste kenmerk een verschuiving naar mentale arbeid in ruime zin. We mogen aannemen dat de particuliere onderneming zich *minder* als *markt*partij, *meer* als *organisatie* dieper en breder gaat uitstrekken over de leden van de samenleving.

Parallel daarmede neemt de welvaart toe en verrijkt zowel de consument als de werknemer — in vele gevallen een onderscheiding die wellicht aan betekenis inboet — het patroon van aanspraken waaruit zijn verlangen naar welvaart en welzijn in de concreet-historische situatie is opgebouwd. De arbeid krijgt meer gewicht als wijze van mens zijn.

Als organisatie van werknemers staat de vakbeweging dan ook in een veranderende ruimte, waardoor zijn structuur en stijl sterk in beweging komen. Zo neemt de innerlijke samenhang wat af. We denken hierbij aan de opkomst van categorale organisaties met een andere stijl. Het georganiseerd groepsoptreden van de werknemers wordt thans in het algemeen gekenmerkt door een zekere decentralisatie en organisatorische verspreiding, alsmede een uiteenlopen van stijlen. Tegenover een *toenemende pluriformiteit* staat een *afnemende samenhang*. Beluisteren we de discussianten goed, dan is er enerzijds een stroming die de samenhang, de eenheid in de organisatie, hoe deze ook innerlijk geleed is, voorop wil stellen als tegenwicht van de ondernemingsgewijze produktie en anderzijds een stroming die, denkend vanuit de ondernemingsgewijze produktie mét haar samenhang via de markt, primair waarde hecht aan de pluriformiteit. Zoals men de ondernemingsgewijze produktie evalueert, zo evalueert men ook de vakbeweging, waarbij overigens de oude tegenstellingen sterk zijn afgezwakt.

In deze discussies spelen ons inziens sterk de beelden mee die men van de vakbeweging en de onderneming heeft. Het lijdt geen twijfel dat de ondernemingsgewijze produktie in verhouding tot voor de oorlog een betere imago heeft gekregen. Amerikaanse invloeden zullen hier ongetwijfeld meespelen. De vage conceptie van de 'free enterprise' waait geleidelijk over. Met de imago van de vakbeweging is het duidelijk anders gegaan. Tegenover de stamboekkoe staat de koppige ezel. Het grote publiek ziet alleen het boven water stekend gedeelte van de ijsberg, waarmede de vakbeweging kan worden vergeleken. Alleen dat gedeelte komt als looneisen in het schelle licht van de inflatie in de krant. Zonder meer is de façade van de onderneming voor hen die op rust in de ontwikkeling gesteld zijn en de ontwikkeling door onrust bedreigd achten, aantrekkelijker dan de façade van de vakbeweging.

Wat daar ten dele achter steekt, is zeker in Nederland een moralistische afwijzing met calvinistische inslag van de sociale

strijd. De moraaltheologie van de 'free enterprise" doet het goed. Dat elke markt een strijdperk is en de onderneming als organisatie ernaar streeft de concurrentie selectief uit te schakelen, wordt licht vergeten. Sterker nog: de onuitgesproken enigermate ideologische leerreden is dat men vrij moet zijn voordelig te kunnen concurreren en nadelige concurrentie te beperken. Op dit thema organiseert zich de ondernemingsgewijze produktie. Tevens ook zuigt de ondernemingsgewijze produktie de wetenschap en de politiek naar zich toe.

Dit klinkt kritisch, hetgeen de bedoeling is, omdat men zich in het algemeen meer aangetrokken voelt door de zonzijde dan de schaduwzijde van de voortdurend in ontwikkeling zijnde ondernemingsgewijze produktie. Hoezeer de concrete onderneming historisch bepaald is naar vorm, inhoud, stijl, enz. ontgaat de meesten. Een gepaste ongerustheid is daarom op zijn plaats.

Bezien we voor een ogenblik en min of meer eenzijdig de maatschappij als een complex geheel van organisaties, dan vallen direct al een aantal spanningsvelden op waarin de vakbeweging staat. Elk voor zich zijn deze velden rijk aan problemen. We noemen de relatie van de vakbeweging met de produktie-organisaties (de ondernemingen), de kerkelijke organisaties (al of niet confessionele vakbeweging), de onderwijsorganisaties (het scholings- en vormingswerk van de vakbeweging) en de consumentenorganisaties (de vakbeweging en de consumentenbond). Er treedt een voortdurende verstrengeling en taakvermenging op, waarin een juiste positiekeuze steeds moeilijker wordt. Zeker lijkt het echter wél te zijn dat het denken in blauwdrukken hier geen uitkomst biedt.

Het komt mij voor dat al de organisaties waarmede zich de vakbeweging in betrekking stelt, dit gemeenschappelijk hebben dat doelmatig denkende intellectuelen of, ruimer gesteld, die mensen met wie het gewone vakbondslid moeilijk op vertrouwde voet omgang vindt, de leiding hebben. Ook in de pluriforme maatschappij van vandaag kristalliseert een zekere elite, een verticale rangorde van mensen uit, waarbij thans minder de inwijding in religieuze of politiek-filosofische geheimen, meer de inwijding in toegepaste wetenschappelijke kennis of beleidskunde de determinant vormt.

Organiseren van menselijke activiteiten gaat noodwendig gepaard met een hiërarchisering, waarin thans de beter begaafde en de beter opgeleide welhaast vanzelf door zijn organisatieverdienste

boven komt drijven: de merito-cratische hiërarchie. Lettend op de toenemende organisering en hiërarchisering van de maatschappij, behoeft het geen verwondering doch wel een gevoel van opluchting te wekken, dat als tegenwicht een drang naar mondigheid en ontluistering van gezag optreedt. De drang naar mondigheid van de eenvoudige is zo oud als de mensheid. Dat geldt ook voor de drang naar hiërarchisering. De mens wil meer zijn dan de ander. Slaagt hij daarin, dan wil de ander aan hem gelijk zijn. Dit bewegingspatroon vertoont zich nu in de maatschappij van organisaties.

In allerlei emancipatiebewegingen voltrok en voltrekt zich de opheffing van niveauverschillen, terwijl men van uitgewiste verschillen nog restanten vindt. Men denke aan burgerij en adel, vrouw en man, werknemer-werkgever, gekleurden-blanken, enz. Wat thans in het bijzonder de aandacht verdient is de drang van de kleine ondernemer (landbouwer of middenstander) en van de jeugd, die beiden ageren tegen de reglementering die van de organisatie uitgaat.

Telkens wanneer de mens als object in de, uit oogmerk van doelmatigheid, zeker zinvolle organisatie verloren dreigt te gaan, komt de beweging op waarin de mens subject is. De organisatie wil het doel, de beweging, de mens veilig stellen. Binnen beide polen lijkt de maatschappelijke ontwikkeling gevangen te zijn.

De halfbewuste conceptie van een doelmatig georganiseerde maatschappij laat slechts toe dat deze weerstand vertaald wordt tot het probleem leiding-leden, waarmede de ogen worden gesloten voor de eigenlijke bron van het verzet. Die conceptie is ook een conceptie van sociale rust, van verstandig en beschaafd handelen, van samen als redelijke functionarissen overleggen. Daarmede komt men echter niet uit. De non-conformist kan men niet weg-organiseren, ook al zijn de non-conformisten onderling uiterst conformistisch. Afgezien daarvan vindt menigeen in de organisatie een veilige vergetelheid. Het valt lichter functionaris dan mens te zijn (de barmhartige Samaritaan!)

De nog niet door ervaring onzeker geworden schrijvers van Tien over Rood hebben een goed thema gekozen: vrijheid, gelijkheid en broederschap (medemenselijkheid zegt men tegenwoordig). Deze drieslag van de Franse revolutie proclameert de nevenschikking der leden van de samenleving. De onderschikking en bovenschikking die aan vrijwel elke organisatie inherent is, staat

daarmede op gespannen voet. Desalniettemin is de kern van de politieke democratie de nevenschikking der burgers in het politieke veld. Daar beleid van de overheid niet mogelijk is zonder onderschikking aan dat beleid, anarchie tot niets leidt, bracht de Franse revolutie ons de scheiding der machten, alsmede het actief kiesrecht. Met dat actief kiesrecht is de beleidsman op zijn beurt aan de kiezer ondergeschikt: de kiezer kan beschikken. Het probleem van de democratie thans lijkt mij te zijn dat de opkomst van de organisatie in de politieke partijen, die daarmede van bewegingen tot apparaten dreigen te worden, aan de oerdemocratische nevenschikking afbreuk heeft gedaan.

We staan zonder meer voor het probleem van de democratisering van de georganiseerde maatschappij. Daartoe kan men niet stilstaan bij de politieke democratie, doch komt ook de democratie in de kerk, in de onderneming en in de vakbeweging zélf aan de orde. Het organiseren heeft de drang in zich om van bovenaf te werken. Het democratisch ideaal, het ideaal van de mondige mens, loopt daarentegen langs het spoor van onderop. Sterker nog: democratie is de kracht van nevengeschikte mensen die regelmatig de uit hoofde van beleid onvermijdelijke onderschikking omwentelen tot bovenschikking, in de zin van recht op verantwoording. Naarmate de maatschappij meer door-georganiseerd wordt, zal de voortdurende rondwenteling een dringender vereiste worden. Naar de mate waarin men deze rondwenteling niet toelaat, hopen de spanningen zich op, om hier of daar in een poging tot omwenteling uit te lopen.

In het politieke bestel moet aan de Franse drieslag voor een deel opnieuw vorm worden gegeven, en wel in het bijzonder in de partij-organisatie. In het economisch bestel moet hij zijn eerste vorm nog krijgen. Het overheidsbeleid is gekenmerkt door scheiding der machten en controle van onderop, het ondernemingsbeleid kent die scheiding nog niet. Het grootste gevaar voor de democratie, voor de nevenschikking der mensen, ligt besloten in de anonieme drang naar organisatie, overal in de maatschappij. De wetenschappelijke doelmatigheidsanalyse steunt deze drang. Een bijzondere uitloper van het organisatieverschijnsel is de planning, de programmering. Hoe zinvol en broodnodig in menig opzicht deze organisatie-van-activiteiten-in-de-tijd ook is, de mens zal zich daar niet in laten vangen. Ook de democratie niet. De hier gesignaleerde spanning is thans actueel in bij voorbeeld de loonpolitiek. Vrijheid en gebondenheid blijven als Siamese tweeling alleen samen in leven.

De historisch onovertroffen verdienste van Marx zie ik hier in, dat hij een duidelijke breuk zag tussen de conceptie van de ondernemingsgewijze produktie, gekenmerkt door van reglementering bevrijde nevenschikking op de markt (de economische democratie van Röpke) en de werkelijkheid, waarin de ondernemingen als organisaties met ondergeschikten werken.

Tegenover de conceptie van de vrij gekozen horizontale arbeidsverdeling via het marktmechanisme staat de constatering van de opgelegde verticale arbeidsverdeling in de organisatie van de produktie. Eerst nu begint ook elders het besef door te dringen dat de arbeidsovereenkomst als geen andere overeenkomst gekenmerkt wordt door kanteling: van de horizontale nevenschikking op de arbeidsmarkt naar de verticale onderschikking in de onderneming.

De ontwikkeling van de vakbeweging wordt gekenmerkt door een geleidelijke verbreding van haar actieterrein. Eerst was zij een vereniging tot onderlinge bijstand. Restanten daarvan vinden wij terug in de onderlinge begrafenisverenigingen, een soort verzekering in natura, die de doelmatigheidskritiek van verzekeringsdeskundigen niet kan doorstaan (er ontbreekt immers de objectieve organisatie!). Daarna treedt de vakbeweging op de arbeidsmarkt op. Van de eigen sfeer der werknemers schuift zij op naar de marktsfeer. Vervolgens strekt zij zich ook uit tot de politieke sfeer. We denken daarbij aan de Sociaal-Economische Raad, etc. Thans maakt de vakbeweging zich op om ook binnen de ondernemingssfeer tot actie te komen. Men spreekt reeds van 'Fremdkörper'. Dat kan alleen wanneer men de vakbeweging ten opzichte van de onderneming als exogeen beschouwt. Dan komt de vakbeweging van buiten naar binnen. Ziet men echter de onderneming ten opzichte van de werknemer niet primair als nevengeschikte marktpartij, doch als een allereerst van bovenaf organiserende activiteitseenheid, dan sluit daarop aan de van binnen uit tegenwichtzoekende, corrigerende activiteit van onderop, zonder welke geen enkele organisatie op den duur kan blijven bestaan. Een onderneming als een samengaan van mensen en middelen is uiteindelijk ondenkbaar zonder mondige mensen die denken, voelen en willen en dus ook de vrijheid nemen zich te verenigen.

Een onderneming is geen leefgemeenschap. Zij is een economische doelorganisatie met belangentegenstellingen en belangenparalleliteiten. Het doel vraagt organisatie van bovenaf. De mens in de onderneming vraagt mondigheid van onderaf, vraagt

rondwenteling. Daarmede staat de vakbeweging voor een belangrijk en fundamenteel probleem. Van oudsher de woordvoerder van hen die in de organisatie van de produktie een ondergeschikte plaats innemen, ontwikkelt zij zich tot een organisatie in het rationaliseren van haar doelstreven, wekt aldus zelf in eigen boezem het probleem van elke organisatie op, terwijl zij voorts in de ontwikkeling van de sociale vooruitgang steeds meer geconfronteerd wordt met de meer immateriële plaats van de werknemers in de ondernemingsorganisatie en vorm moet trachten te geven aan het verlangen naar mondigheid, gelijkberechtigdheid en medezeggenschap.

Het sociale pakket van de werknemer kent immers een geleidelijke verruiming. Eerst kwamen de arbeidsvoorwaarden, daarna de arbeidsmogelijkheden en thans ook de arbeidsverhoudingen aan de orde.

De arbeidsvoorwaarden liggen ten dele in de marktsfeer, ten dele in de politieke sfeer. Men denke aan de sociale verzekering, de regeling van de arbeidstijd, de ontwikkeling van de loonpolitiek als een streven naar coördinatie van de loonsverhogingen hier en daar vanuit een centraal gezichtspunt. De arbeidsmogelijkheden liggen allereerst in de politieke sfeer (werkgelegenheid en onderwijs), blijken echter ook in de ondernemingssfeer te liggen (promotie, bedrijfsscholing, omscholing, herscholing, ontslag, etc.). Naast de kwantitatieve werkgelegenheid wint dus ook de kwalitatieve werkgelegenheid aan betekenis en daarmede komen we tot de arbeidsverhoudingen.

De verbetering van de arbeidsverhoudingen gaat ervan uit, dat het de werknemer niet alleen om het loon of andere arbeidsvoorwaarden te doen is, doch dat bij verdere stijging van de welvaart de aantrekkelijkheid van een functie in een onderneming mede bepaald wordt door de aard van het werk, de mate van speelruimte, verantwoordelijkheid en perspectief daarin, kortom, de mate waarin de werknemer niet als object in het produktieproces doch als levend subject met valenties, behoeften, verlangens, waarden, normen en opvattingen wordt beschouwd. Het subjectzijn voert terug tot het oude democratische ideaal zoals dat in de drieslag van de Franse revolutie werd neergelegd. Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Broederschap doet ouderwets aan. Medemenselijkheid is de uitdrukking die thans agio doet. Daarbij vertoeft men als regel uitsluitend in de ethische, sociaal-psychologische of sociologische sfeer. De rechtssfeer wordt nog veelal

buiten de deur gehouden. De werknemer die om rechten vraagt, die de medemenselijkheid als gelijkberechtigheid gestalte geven, wordt moralistisch benaderd als een sociale strijder die niet past in het organisatorisch denken, dat thans overigens gaarne lering trekken wil uit de resultaten van de sociologische en sociaalpsychologische detailonderzoekingen. De organisatiewetenschap wordt steeds meer ook sociale wetenschap. Het organisatieverschijnsel wordt steeds meer als menselijk verschijnsel gezien. Dit nu is hoopgevend, omdat de rechtssfeer onontwijkbaar zal blijken te zijn. Anderzijds ziet de vakbeweging meer en meer dat het niet alleen om rechten gaat. De lijnen buigen dan ook naar elkaar toe.

Denkend over plaats en functie van de vakbeweging, blijkt er toch wel enige lijn te vinden te zijn in de ontwikkeling van de maatschappij. Een lijn die óplicht vanuit het oerdemocratische ideaal voor niet alleen het politieke bestel, doch ook het economisch bestel, het kerkelijk bestel, ja, het maatschappijbestel als een eenheid in de verscheidenheid.

Men zou kunnen zeggen dat binnen de georganiseerde maatschappij voor al haar onderdelen zoals politieke, economische, sociale of religieuze organisaties, het probleem van de mondigheid, van nevenschikking opkomt in het gewaad van de participatie van de georganiseerde mens. Bij de onderneming kan men daarbij denken aan 'meedoen in veelvoud':

Meedelen, meewerken, meedenken, meezeggen, mee-verantwoordelijk zijn, mee-ondernemen (Van Esveld!), meebezitten of meefinancieren en het meevormen van het recht in de onderneming. Gezag en beleidsvaardigheid van bovenaf zijn even noodzakelijk als het participeren van onderaf. Het komt mij voor dat daarmede de taak van de vakbeweging in de toekomst in belangrijke mate getekend is. Een opgave naar buiten, doch ook een opgave naar binnen: het participeren van de leden in de werknemersorganisatie, zodat de werknemersorganisatie tevens vakbeweging blijve.

R. C. Kwant

Uitdaging van het marxisme

In februari 1965 organiseerden de tijdschriften 'Politiek en Cultuur' en 'Kontrast' en de studentenvereniging 'Perikles' een symposium. De aldaar gehouden lezingen werden in 1966 in boekvorm gepubliceerd bij uitgeverij Pegasus onder de titel *De uitdaging van het marxisme* — met deze woorden werd ook het symposium aangekondigd. Aan het woord kwamen achtereenvolgens Joop Wolff, Marcus Bakker, Theun de Vries en Ger Verrips, successievelijk over de thema's marxisme en democratie, marxisme en christendom, de jonge Marx en Marx en de managers. Mij is gevraagd dit boek te bespreken.

Het is gemakkelijker een kritische bespreking te wijden aan een boek, geschreven door één auteur, dan aan een boek door velen geschreven. Een goed boek door één auteur geschreven zal een centraal gezichtspunt hebben. De recensent kan dan dat centrale gezichtspunt opsporen, nagaan hoe het is uitgewerkt en vervolgens met de naar voren gebrachte zienswijze in discussie treden. Hier worden echter vier onderwerpen door vier sprekers-schrijvers aan de orde gesteld. Ik zou dus eigenlijk vier recensies moeten schrijven. Daartoe zou echter minstens een zeer lang artikel nodig zijn. Nog afgezien van de vraag of een tijdschrijift dat om een recensie vraagt, ertoe bereid is plaats in te ruimen voor een lang artikel, ontbreekt mij de tijd mij diepgaand te bezinnen over vier onderwerpen en met vier schrijvers een diepgaande discussie aan te gaan. Ik moet mij derhalve beperken tot enkele opmerkingen.

In zijn hoofdstuk *Marxisme en democratie* vestigt Joop Wolff terecht de aandacht op zwakke zijden van de westerse democratieën. In het Westen is wel sprake van een politieke democratie, maar de democratisering doordringt niet het economische leven. Op dit punt ben ik het in hoge mate met hem eens; ik heb dit gezichtspunt reeds enkele malen naar voren gebracht in geschriften, b.v. in Oost-West, jaargang 5, no. 10; pag. 262. Aangezien de economie een basisfunctie vervult in het leven — het is de grote

verdienste van het marxisme hierop de aandacht gevestigd te hebben — is het feit dat de democratisering het economische leven niet of slechts in zeer geringe mate doordringt, inderdaad een werkelijke zwakte van de westerse democratie. Het is voor mij echter een grote vraag of het communisme zoals het b.v. in de Sowjet-Unie in feite bestaat, op dit punt werkelijk sterker is dan het Westen. Heeft de kleine man daar werkelijk zeggenschap over de grootindustrie? Het wil mij voorkomen dat de groep van machtige eigenaars en managers van het Westen daar vervangen is door een minder grote en meer machtige groep van leiders die op een meer dictatoriale wijze heersen. Daarom zou ik niet kunnen onderschrijven wat ik lees op pag. 21: 'Alleen daarom al is het socialisme in de Sowjet-Unie in wezen vele malen democratischer dan het kapitalisme.' Ik ben in mijn twijfel gesterkt door artikelen die ik gelezen heb in de eerste nummers van het Zuidslavische tijdschrift *Praxis*. Daarin wordt volmondig toegegeven dat in de Sowjet-Unie van een economische democratisering zo goed als niets is terechtgekomen en wordt de Zuidslavische 'autogestion' voorgesteld als iets nieuws, iets nieuws overigens dat wel ligt in de grondlijn van het denken van Marx.

Dit is voor mij aanleiding tot een algemene opmerking over alle vier hoofdstukken. Ik herinner mij een adagium dat vaak aangehaald werd in moraalhandboeken: 'Malum ex quacumque causa, bonum ex integra causa.' Men wilde daarmee het volgende zeggen: wil men iets verkeerd noemen, dan is het voldoende binnen een geheel één wezenlijke fout aan te wijzen; wil men echter iets, zonder nadere toevoeging, goed noemen, dan moet het helemaal in orde zijn. Het marxisme is een knappe analyse van bepaalde fouten in het kapitalistische bestel. Als analyse van de kapitalistische verzieking van de vorige eeuw — die ten dele nog voortwoekert — had het in hoge mate gelijk. Maar een stelsel dat erin slaagt verziekingen aan te wijzen, is daardoor alleen er nog niet toe in staat zelf een integraal-gezonde maatschappij op te bouwen. Ik laat de vraag in het midden of een integraal-gezonde maatschappij niet een utopie is. Maar de communistische maatschappijen zijn niet zo gezond als de schrijvers in dit boek schijnen aan te nemen. Ik kan hen in grote mate volgen wanneer zij zieke plekken aanwijzen in de maatschappij waarin ik leef, niet echter wanneer zij de marxistische gezondheid aanprijzen.

Ik wil proberen de vraag zo concreet mogelijk te stellen. De

schrijvers brengen naar voren dat wij hier in het Westen in vervreemding leven, omdat ons arbeidsprodukt ons ontnomen wordt (Theun de Vries, en ook de anderen). Wat betekent dit concreet? Iemand arbeidt, maar zijn arbeidsprodukt is van een ander. Hij krijgt er wat geld voor; over het geld zegt men heel lelijke dingen. Het is in zekere zin onbelangrijk of men wat meer of wat minder geld krijgt, men leeft in ieder geval in wezenlijke vervreemding. Maar is de situatie van een arbeider in de Russische grootindustrie wezenlijk anders? Ik weet wel wat men zal antwoorden: daar arbeidt hij in een industrie die *de zijne* is. Maar is dit een verbale of een werkelijke oplossing? Bemerkt iemand die met tienduizenden werkt in een grootindustrie, er concreet iets van dat die industrie mede de zijne is? Heeft hij meer werkelijke zeggingschap dan een Nederlander die werkt bij Philips of bij de Shell — men reageert in dit boek op deze namen als een stier op een rode lap. Ik vind onder dit opzicht dit boek bar intellectualistisch: men heeft intellectualistische oplossingspatronen ontworpen, of liever, uitgedacht, en men bekijkt de concrete situatie helemaal door de bril van de intellectualistische oplossingspatronen. Onze gulden zou een 'fetisj' zijn, de Russische roebel niet. Wij zouden onderworpen zijn aan de dingen, de Sowjetburgers niet. Wordt dit bevestigd door de concrete ervaring? Of hebben wij hier te doen met een dictaat van de begrippen?

Het zojuist aangeduide intellectualisme vind ik, op een andere wijze, terug bij Marcus Bakker in zijn stuk *Marxisme en christendom.* Hij vangt aan met een dialectisch-materialistische geloofsbelijdenis: namens het marxistische weten is er geen plaats meer voor het religieuze geloof. Er zijn nog wel gelovenden en de marxist vervolgt de gelovenden niet. Maar dat er nog gelovenden zijn, komt omdat het licht van het marxistische weten nog niet tot in alle hoofden is doorgedrongen. Het marxistische verklaringsschema wordt niet voorgesteld als een hypothese, als een denkmodel dat enig licht brengt, neen, het is de uiteindelijke verklaring die alle andere verklaringen en vermoedens elimineert.

Maar goed, er zijn mensen die aan dit weten nog niet toe zijn, die nog geloven. De marxist, aldus Bakker, strijdt, geleid door zijn dialectisch-materialistisch weten, voor een maatschappijhervorming. Anderen, ook gelovigen, staan dezelfde maatschappijhervorming voor. De marxistisch-wetenden en de gelovenden kunnen

zonder enig bezwaar samenwerken ten einde de maatschappij in de gewenste richting te hervormen en daarbij zal iedere vorm van discriminatie vermeden moeten worden. Waar de maatschappelijke doelstellingen in het geding zijn, wordt het onderscheid tussen gelovenden en niet-gelovenden bijkomstig. Men dient te zamen te bouwen aan een gezonde maatschappij. Bakker is er dan ook toe bereid met gelovenden samen te werken en verklaart dat de CPN voor hen open staat, mits zij binnen de partij geen religieuze propaganda maken. De eigen visie van de partij is en blijft echter dialectisch-materialistisch en het is de taak van de partij deze levens- en wereldvisie te propageren.

Het lijkt mij dat Bakker hiermede het door hem verworpen beginsel van de confessionele partij eigenlijk weer invoert. Gewoonlijk verstaat men onder confessionele partij een politieke groepering die de religieuze levensbeschouwing tot grondslag heeft. Men zou echter kunnen voorstellen, het begrip 'confessionele partij' als volgt te verbreden: een politieke groepering die een visie omtrent de uiteindelijke verklaring der werkelijkheid tot grondslag heeft, een visie die pretendeert het laatste woord te spreken over leven en wereld. Het is weliswaar niet gangbaar het begrip 'confessionele partij' aldus te verstaan, maar het ligt eigenlijk volkomen voor de hand. Ik wil hiermede niet zeggen dat het marxisme een godsdienst zou zijn. Wel echter dat het met de godsdienst gemeen heeft dat het een verklaring aanwijst voor de gehele werkelijkheid: de godsdienstige mens verklaart deze vanuit God, de marxist vanuit een zich op dialectische wijze ontwikkelende materie. Het is daarom niet onwerkelijk de communistische partij als een levensbeschouwelijke of confessionele partij aan te duiden.

Indien wij de zaken aldus bezien, blijkt de achterstand van de CPN bij de andere levensbeschouwelijke partijen. Deze hebben vroeger gemeend, vanuit de visie op het uiteindelijke, d.w.z. vanuit God, de concrete zaken van het leven te kunnen arrangeren. Nu wordt men gewaar dat dit niet kan, dat de bevestiging van het religieus-uiteindelijke geen oplossingen impliceert van concreet-historische vragen. Zover is de marxist nog niet. Datgene wat voor hem het uiteindelijke is, postuleert ook een zeer bepaalde toekomst. De communistische maatschappij is de uiteindelijke vrucht van de zich op dialectische wijze ontwikkelende materie. De middeleeuwer wist veel omtrent God en wist ook namens God hoe de samenleving geordend zou moeten worden. Het christendom heeft deze middeleeuwse fase eniger-

mate overstegen. Het marxisme is zijn eigen 'middeleeuwen' nog niet te boven gekomen. De niet-gelovende of de anders-gelovende had een moeilijk bestaan gedurende de middeleeuwen. De mens die de marxistische levensbeschouwing niet deelt, heeft evenzeer een moeilijk bestaan in de 'marxistische middeleeuwen'. Allerlei berichten die ons vanuit het Oosten bereiken, wijzen hierop, evenals de zelfverzekerdheid waarmede in dit boek wordt gesproken. Het gehele boek is doortrokken van een hinderlijk weten. Het marxistische 'weten' is des te gevaarlijker naarmate het meer praktisch is. Men voelt zich niet vrij bij iemand die alles weet en die, in de weidsheid van zijn weten, grootmoedig een plaatsje voor je openlaat.

In het hoofdstuk *De jonge Marx* verdedigt Theun de Vries de voor de hand liggende stelling dat de beste interpretator van de jonge Marx de gerijpte Marx is. Natuurlijk, de uiteindelijke zin van een menselijk rijpingsproces openbaart zich in de gerijpte mens zelf. De schrijver blijkt goed op de hoogte van de feiten in het leven van Marx en biedt een boeiende synthese. Toch kan de wijze waarop deze synthese geboden wordt, mij niet helemaal bekoren. Ik moest een beetje denken aan de manier waarop soms in een soort christelijk primitivisme een heiligenleven werd beschreven; de kinderjaren werden beschreven als de jeugd van de toekomstige heilige, m.a.w. het leven werd geïdealiseerd. Iets hiervan proef ik ook in de wijze waarop De Vries de wording van Marx beschrijft. Ik moge enkele zinnen aanhalen: 'In kort bestek had hij om zijn wezenlijke persoonlijkheid te vinden, de hele wereldgeschiedenis in een aantal reuzenschreden nog eens doorgeworsteld.' (pag. 87) Het resultaat was er dan ook naar: 'Hiermee was voor de jonge Marx het grote raadsel van de geschiedenis beantwoord.' (pag. 86) Diens streven richt zich dan ook 'op volledige klaarheid en waarheid inzake de structuur en werking van de samenleving waartoe hij behoorde.' (pag. 86) Iemand die, na met reuzenschreden de hele wereldgeschiedenis te hebben doorworsteld, het grote raadsel van de geschiedenis oplost en geraakt tot volledige klaarheid en waarheid omtrent zijn heden, is geen mens meer. Zou Marx niet de eerste geweest zijn om protest aan te tekenen tegen een dergelijke voorstelling?

Wat betreft de wezenlijke stelling van dit betoog, dat nl. de jonge Marx vanuit de oude moet worden begrepen, weet ik niet of De Vries eigenlijk wel heeft begrepen waarom sommigen met zoveel interesse kennis hebben genomen van Marx' jeugdge-

schriften. Zouden zij werkelijk hebben bedoeld, zoals De Vries te kennen geeft, dat men in de omgekeerde richting moet denken? Het wil mij voorkomen dat iets anders het geval is. De gerijpte Marx hield zich bezig met een praktische taak en stelde zijn theoretische reflectie in dienst daarvan. Daarom zweeg hij later over wijsgerige vragen die hem vroeger bezighielden. Hij schreef later vaak vanuit achtergronden die hij niet meer vermeldde. Welnu, in zijn jeugdgeschriften vinden wij uiteenzettingen omtrent die achtergronden. De latere Marx wekt de indruk dat hij schrijft vanuit een vaststaand schema. In zijn jeugdwerken zien wij de wording daarvan, de vragen waaruit het is geboren. Het is deze vragende mens die worstelt met problemen die ons zozeer boeit. Nadat wij met hem kennis hebben gemaakt, lezen wij ook de oudere Marx met andere ogen. De Vries heeft gelijk dat wij expliciete uitlatingen van de oudere Marx niet in twijfel mogen trekken vanwege vroegere uitlatingen. Maar hij gaat voorbij aan het feit dat wij de oudere Marx beter kunnen begrijpen dank zij de jongere.

Het betoog van Ger Verrips, dat als titel draagt *Marx en de managers* heeft mij persoonlijk het minst kunnen boeien. De schrijver probeert een aantal objecties te weerleggen, dat er nl. tussen kapitalisten en proletariërs een middengroep is ontstaan, die der managers, en dat het proletariaat in de vroegere zin niet langer bestaat. Verrips wil tot alle prijs het oude denkschema handhaven, en wanneer hij de manager niet helemaal kan situeren bij één van beide groepen, deelt hij hem maar op; dan is hij nl. voor een deel uitbuiter, voor een deel de uitgebuite. Maar het schema moet gered worden. Het gehele stuk komt mij tamelijk aprioristisch voor. Het wil mij voorkomen dat de nogal homogene proletarische situatie die gedurende de tweede helft van de vorige eeuw bestond, in hoge mate is doorbroken. Er is niet langer een massief en homogeen 'werknemersbelang' en onderscheiden groepen van werknemers hebben onderscheiden belangen. Waar moet men, in het oude schema, de zeer grote groep van onderwijsgevenden plaatsen? Waar de vele ambtenaren die in dienst zijn bij gemeente, provincie en rijk? Waar de zeer velen die werkzaam zijn in dienstverlenende sectoren? Iemand die een groot congres in rood China bijwoonde, vertelde mij dat hij één keer in lachen is uitgebarsten, toen nl. een lid van de Luxemburgse communistische partij aan de Chinese zusterpartij de beste wensen overbracht van het 'onderdrukte Luxemburgse proleta-

riaat'. Voor iemand die Luxemburg kent, is een dergelijk begrip inderdaad nogal ridicuul. Ik zou de heer Verrips willen aanraden, een aantal artikelen te lezen van het tweede nummer van Praxis. Daar kan hij, uit de mond van communisten uit het Oosten en uit het Westen, meer verfijnde analyses beluisteren die meer recht doen wedervaren aan de feiten en die minder in het dwaallicht staan van aprioristische begrippen.

De lezing van dit boek heeft mij zeer geboeid. Maar ik heb telkens gedacht: wat is men vreselijk orthodox — orthodox marxistisch dan. In katholieke kringen spreekt men wel van een 'Ottaviani-katholicisme': wie het katholieke denksysteem van 80 jaar geleden kent, weet tamelijk precies wat Ottaviani zal zeggen omtrent een bepaald vraagstuk, ook zonder hem gelezen te hebben. Het is vooral dit soort marxisme dat men ontmoet in dit boek. Het is boeiend waar te nemen hoe men — ik zou willen zeggen: desondanks — probeert klaar te komen met de feiten. Men is meer respectvol ten aanzien van de traditionele begrippen dan ten aanzien van de feiten. Wat een mogelijke dialoog betreft, zou ik een zinsnede van Maurice Merleau-Ponty willen aanhalen: 'Hoe kan degene die niet weet, praten met iemand die weet? Daarom wordt de dialoog met marxisten, evenals die met christenen, weer opnieuw moeilijk.' Wij, katholieken, kunnen momenteel iets beter praten met protestanten, en met anderen, omdat wij ons weten (waanweten) enigermate hebben prijsgegeven. Het waanweten staat de dialoog in de weg. Ik vind te veel waanweten in dit boek, dat onder dit opzicht voor mij teleurstellend was. Ik wist niet dat de CPN nog zo orthodox dacht. De lezing van Praxis betekende voor mij een verheugende ervaring, die ik, helaas, niet in gelijke mate heb mogen opdoen bij het lezen van dit boek.

H. Neudecker

Labours selectieve werkgelegenheidsbelasting

De eerste week van mei is de nieuwe Britse begroting bij het parlement ingediend. Het ongetwijfeld meest interessante onderdeel van die begroting was de zgn. Selective Employment Tax, 'de eerste volledige fiscale verrassing sinds mensenheugenis in een Britse begroting,' aldus The Economist (7 mei).

Het verrassende van de belasting — wier inhoud verderop nader zal worden behandeld — schijnt te zijn dat deze niet volgens de conventionele procedures is voorbereid. Echter ook de onduidelijkheid van haar doel en uitwerking zal wel tot die verrassing bijdragen. In het licht van de kritische uitlatingen van minister van financiën Callaghan de structuur van de Britse werkgelegenheid betreffend, is de belasting geïnterpreteerd als een instrument ter wijziging van die structuur, namelijk om de inzet van arbeid in de industrie aantrekkelijker te maken, haar inzet in de dienstensector (plus bouwnijverheid) minder aantrekkelijk te maken en te leiden tot modernisering. Hieraan dient wel te worden toegevoegd: voor de bedrijfsleidingen. Callaghan had er klagend de aandacht op gevestigd dat slechts ongeveer 11 pct. van alle nieuwe arbeidskrachten tussen medio 1960 en medio 1965 naar de industrie was gegaan, terwijl meer dan 77 pct. naar diensten en bouwnijverheid was gegaan. Zo is er ook op gewezen dat in de Britse dienstensector 10 pct. meer niet-agrarische arbeidskrachten werkzaam zijn dan in de Westduitse (gegevens voor 1964).

Het lijkt zo wel verantwoord wijziging van de arbeidsstructuur van de Britse economie als een doel van de selectieve werkgelegenheidsbelasting aan te merken. Men kan echter niet aan de indruk ontkomen dat ze daarnaast een (vermomde) ordinaire indirecte belasting is, die de kosten van het levensonderhoud zal doen stijgen.

Het systeem van de belasting

De belasting is opgezet volgens een simpel schema. *Alle* ondernemingen zullen per week voor elke mannelijke arbeidskracht

25/-, voor elke vrouwelijke arbeidskracht en jongen 12/6 en voor elk meisje 8/- belasting moeten gaan betalen.[1]) De particuliere ondernemingen behorende tot de groepen 3 tot en met 16 van de standaardbedrijfstakclassificatie van het ministerie van arbeid (de industrie), zullen die belasting weer terugkrijgen, *plus* een premie ten bedrage van 7/6, 3/9 respectievelijk 2/6 voor de drie categorieën arbeidskrachten. De particuliere ondernemingen behorende tot de groepen 1, 2, 17 tot en met 26 (de dienstensector plus bouwnijverheid) krijgen niets terug, dus ook geen premie. Staatsbedrijven, overheidsinstellingen, landbouw en visserij, openbaar vervoer, de staatsgezondsheidsdienst en onderwijs krijgen de belasting gerestitueerd.

De belasting zal worden geïnd niet via het belastingapparaat, maar via de instanties van de nationale verzekering. De restitutie alsmede de premieuitkering zal gebeuren door het ministerie van arbeid.

Onmiddellijke effecten van de belasting

Er is becijferd dat de eerste categorie ondernemingen per jaar een *netto subsidie* van 133 miljoen pond zal ontvangen en de tweede categorie een *netto belasting* van 373 miljoen pond zal opbrengen. Er zal dus per saldo jaarlijks 240 miljoen pond naar de schatkist vloeien, wanneer de totale werkgelegenheid en haar structuur gelijk zullen blijven. Als echter de belasting succesvol is en het dus gelukt verandering in de arbeidsstructuur aan te brengen, zal de opbrengst gaan dalen in de toekomst. Een expansie van de werkgelegenheid zal natuurlijk een tegenwerkende kracht uitoefenen. Dalende werkgelegenheid (waarvoor gevreesd moet worden) zal de belastingopbrengst natuurlijk nog verder doen dalen.

Over de uitwerking van de belasting in het fiscale jaar 1966-67 (lopend van april tot april) zijn de deskundigen het nog niet eens. De belasting wordt effectief in september, en zal dus in het lopende fiscale jaar een kleine zeven maanden werkzaam zijn.

Een eerste schatting is dat de belasting in die periode netto 135 miljoen pond zal opbrengen (d.i. ongeveer 7/12 van 317 miljoen pond. 2) Een zeer pessimistische en rechts-regeringsvijan-

[1]) 12/6 staat voor 12 shilling 6 pence (plm. *f* 6,25), enzovoorts.

[2]) De vrijgestelde categorie zal in eerste instantie 37 miljoen pond belasting moeten betalen.

dige schatting neemt aan dat er in het geheel geen uitbetaling zal plaatsvinden, zodat er 635 miljoen pond (ongeveer 7/12 van 1130 miljoen pond) zal binnenvloeien!

Duidelijk deflationair zal de belasting in ieder geval zijn op de korte termijn. In dat opzicht is ze typisch Callaghan; de minister verwacht immers alle heil van deflatie.

Een tweede soort effect ligt in de prijzensfeer. De onmiddellijke uitwerking van de selectieve werkgelegenheidsbelasting zal zijn dat in de industrie de arbeidskracht voor de bedrijfsleidingen goedkoper wordt, terwijl ze in de dienstensector (plus bouwnijverheid) duurder wordt. Vrijwel zeker zal de laatste sector de prijzen gaan verhogen. Rekenend dat het bedrijfsleven in zijn geheel 240 miljoen pond hogere kosten jaarlijks zal hebben, schat men dat deze bij afwenteling op de verbruikers zullen leiden tot een prijsverhoging van één pct.

Verdere effecten van de belasting

Zoals gezegd, gelden alle bovenaan genoemde effecten indien de bestaande produktiestructuur gelijk blijft. De bedoeling van de belasting is echter die structuur te wijzigen. Ook als men mag aannemen dat de bedrijfsleidingen zullen reageren op de belasting — ze dus bij voorbeeld niet de gedachte zullen hebben dat de Labour-regering maar kort zal meegaan — en ze de produktiestructuur zullen aanpassen, dan is er nog geen ondubbelzinnige reactie nodig.

In de industrie kunnen ze het arbeidsbestand gelijkhouden en de te innen premie besteden aan moderniseringen, en zodoende de produktie expanderen. Ze kunnen de premie ook in hun zak steken. Ze kunnen met de premie zelfs nog meer arbeid aantrekken, en hun produktiestructuur dus nog arbeidsintensiever maken. Het is moeilijk van tevoren uit te maken wat er zal gebeuren.

In de dienstensector zal het duurder worden van de arbeid wel leiden tot bezuiniging daarop. Of daardoor dan voldoende middelen vrij zullen komen om te moderniseren, is een open vraag. Velen vrezen dat bepaalde bedrijven (met name in de horeca) niet anders zullen kunnen doen dan sluiten.

Als men mag aannemen dat de vraag naar arbeid in de industrie minder sterk zal toenemen dan het aanbod, zal er sprake kunnen zijn van een neerdrukkend effect op de lonen daar. Schrijver dezes kan zich niet aan de indruk onttrekken dat dit effect de regering van Wilson niet onwelkom zal zijn, nu ze

immers haar ziel en zaligheid zo integraal verkocht heeft aan de zgn. inkomenspolitiek, en deze – terecht – zo grote tegenstand van vakbondszijde ondervindt (transportarbeiders, mijnwerkers).

Besluit

Er kan natuurlijk nog heel wat detail-kritiek geleverd worden. Zo kan er gezegd worden dat de standaardbedrijfstakclassificatie van het ministerie van arbeid, die gebruikt is om de ondernemingen te verdelen in de genoemde categorieën, inadequaat is. Ze is uiteraard gemaakt voor andere doelen dan die welk de selectieve werkgelegenheidsbelasting heet te dienen. Er zit ook een zekere mate van willekeur in de definities, die ten grondslag liggen aan die classificatie. Zo wordt een 'establishment' als industrieel geclassificeerd als de meerderheid van de arbeidskrachten daarin industriële werkzaamheden verricht.

Er zijn dan ook talloze mogelijkheden de wet te ontkomen. Aan elkaar gelieerde ondernemingen kunnen werkzaamheden die gericht zijn op het verschaffen van diensten gaan integreren in hun industriële vestigingen. Er zal een neiging ontstaan personen die de 'verkeerde' werkzaamheden verrichten, los te maken uit de ondernemingsstructuur en hen zelfstandig te maken.

Dit soort kritiek is ongetwijfeld juist. Ze is met name door The Economist breed uitgesponnen. Waar het om gaat is de kwantitatieve uitwerking van zulke definitiefouten. Helaas is hier niet veel over te zeggen, en moet de Britse regering maar hopen dat het hier slechts om geringe fouten gaat!

Werkelijke kritiek op de belasting moet zijn dat ze, als ze ten doel heeft de structuur van de economie te wijzigen, daartoe op zich niet in staat is. Het is een gemeenplaats te zeggen dat de Labour-regering geen economische planpolitiek heeft (ondanks het 474 bladzijden tellende National Plan van september 1965), maar toch is het de waarheid.

Veel van de huidige koers te verwachten is illusie.

Referentie: The Economist: 30 april, 7, 14, 21 en 28 mei 1966.

Augustus 1966

W. Drees jr

De voorbereiding van de begroting

H. J. Hofstra: New Techniques of Budget Preparation and Management. Final version of the general report. XIIIth International Congress of Administrative Sciences, Paris, 20-23 July 1965. International Institute of Administrative Sciences, Brussel 1965, 116 blz., B.frs 100. (Er is een Engelse en een Franse tekst).

Er is leven in de brouwerij van begrotingsprocedures. In Nederland verscheen eind 1960 het rapport-Simons over herziening van de Comptabiliteitswet, in 1963 gevolgd door een wetsontwerp. De Tweede Kamer herzag zijn Reglement van Orde, o.m. ter instelling van een Algemene Begrotingscommissie. Het Centrum voor Staatkundige Vorming publiceerde 'Staten-Generaal en Staatsfinanciën' besproken in S & D van juni jl.

Internationaal wordt zowel aan materiële toetsing van het nut van uitgaven als aan formele begrotingsprocedures veel aandacht gegeven.

Wat het eerste betreft kan gewezen worden op bij voorbeeld 'Public Finances; Needs, Sources and Utilization', Report of the National Bureau of Economic Research, New York and Princeton 1961, en op het congres in september 1966 te York van het Institut International de Finances Publiques. Wat de meer procedurele zijde aangaat verscheen bijv. in het Verenigd Koninkrijk enige jaren geleden het Plowden Report [1] en komen de Verenigde Naties regelmatig met nieuwe handboeken. [2]

In juli 1965 is in Parijs een congres gehouden van het International Institute of Administrative Sciences. Dit internationale lichaam telt zowel leden die vooral geïnteresseerd zijn in bedrijfsbeheer als die geïnteresseerd zijn in (overheids)bestuur.

[1] Vgl. ook het interessante Labour Government White Paper: Public Expenditure, Planning and Control, Cmnd. 2915, Londen, February 1966.

[2] Bijv. A Manual for Programme and Performance Budgeting, New York 1965.

Een van de drie in Parijs behandelde onderwerpen was 'New Techniques of Budget Preparation and Management.' De Nederlandse oud-minister van Financiën H. J. Hofstra had de discussie voorbereid en was algemeen rapporteur.[3] Het rapport, dat ook de antwoorden van enige dozijnen nationale rapporteurs (uit West, Oost en Zuid) op de vragenlijst samenvat, draagt sterk zijn stempel. Hoewel de titel het woord 'government' niet bevat, betreft het rapport uitsluitend de overheidsbegroting. Aan een ieder die belang stelt in de overheidsfinanciën kan lezing ten zeerste worden aanbevolen.[4] Hier is een man aan het woord met langdurige praktische ervaring als ambtenaar, kamerlid en – te kort – als minister, met een intensieve belangstelling voor de beginselen die aan goed budgetteren ten grondslag moeten liggen, en met levendig begrip voor de complexiteit van doelstellingen (o.m. staatkundig, macro-economisch, concrete toewijzing van geld voor diverse taken, en efficiënt beheer) die de begroting moet dienen.

Bestaande procedures[5]

Het rapport begeeft zich niet in het budgettair beleid zelf (bijv. de financiering van het onderwijs) maar behandelt technieken waardoor degenen die beslissen tot een zo goed mogelijk besluit kunnen komen.

Budgetprocedures zijn nog in vele opzichten dezelfde als een eeuw geleden: van onder op (afdelingen van een ministerie of een gemeente beginnen hun eigen ontwerp-begroting op te stellen zonder richtlijnen van boven), gesplitst naar aard van uitgaven (bijv. salarissen, subsidie), minder naar vorm van activiteit. Toelichtingen beperken zich veelal, vooral bij bestaande zaken, tot toelichten van de uitgaven en richten zich niet op hetgeen ermee bereikt wordt (bijv. vermelding van aantal woningbouwpremies, niet soort gezinnen dat in die huizen komt, of van aantal musici, maar niet van aantal concert-bezoekers).

[3] Een Nederlandse werkgroep heeft de algemeen rapporteur terzijde gestaan.

[4] Een uitvoerige samenvatting verscheen in Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde, december 1965, een bespreking in Financieel Overheidsbeheer, nr. 6/1966.

[5] De tekst van deze paragraaf, vooral in de tweede helft, is niet rechtstreeks ontleend aan het rapport.

De een-jarige budget-cyclus staat centraal, gevolgen op langere termijn worden vaak niet vermeld.

Deze oude vormen waren voldoende bij een gering aantal overheidstaken die meestal vrij goed bekend waren aan de volksvertegenwoordiger, en een statische situatie waarin gemakkelijk aandacht overbleef voor een enkele voorgestelde verandering.

Omvang, complexiteit (research, defensie, maar ook bijv. landbouwsubsidies) en tempo van verandering zijn thans veel groter dan nog in bijv. de jaren twintig. Een goede opstelling van de begroting door de uitvoerende macht en een verantwoorde votering door de volksvertegenwoordiging zijn daardoor problemen geworden.

Keynes heeft de weg gewezen naar het gebruik van het budget tot stabilisatie van de conjunctuur. Dit bracht een grote vooruitgang, maar kan — met name als het niet meer gaat om het opheffen van een diepe depressie maar om het in de perfectie willen stabiliseren van een hoge conjunctuur — ontwrichtend werken op continuïteit en doelmatigheid van de uitgaven.

Verbeteringen

Het rapport noemt als verbeteringen die in vele landen in gang zijn:

a. planning voor middel-lange termijn;

b. besef voor macro-economische samenhang tussen budget en nationale economie;

c. meer decentralisatie;

d. gebruik van bestuurlijke ervaringen uit de particuliere sector.

Even interessant zijn de naar voren gebrachte zwakke plekken van de huidige procedures zoals

e. de onkritische voortzetting van bestaande activiteiten. Omdat bij de gewone voorbereiding van de begroting onvoldoende tijd beschikbaar is, dient elke activiteit eens per vier of vijf jaar tot de bodem kritisch te worden bezien [6];

f. het nemen van beslissingen zonder de uitgaven in latere jaren te wegen. 'In many cases expenditure on new projects is

[6] Evenzo Venverloo in een kritische opmerking over „Staten-Generaal en Staatsfinanciën", S & D., juni 1966, blz. 474.

low in the first year but rises rapidly in subsequent years' (blz. 27);

g. wetgeving die taken delegeert aan zelfstandige, privaatrechtelijke instellingen, met recht op subsidie. 'In the debates on such Bills experts on the subjects concerned tend to ignore the financial consequences... Nobody can foresee development over a very long period... Accordingly, the National Executive should be in a position to review current priorities when circumstances cease to tally with those obtaining when the law was enacted' (blz. 28; schrijver dezes stelt voor om toe te voegen dat niet alleen omstandigheden, maar ook inzichten kunnen wijzigen.).

Planning

Centraal staat bij Hofstra de planning, zowel omdat allerlei taken meerdere jaren vergen (bijv. educational or road-building programmes), maar ook omdat bezuiniging elders tijd vergt (blz. 30). Dit tweede argument wordt vaak vergeten.

Opvallend is het pleidooi voor een onafhankelijk wetenschappelijk bureau dat (alle?) informatie en adviezen geeft 'on the economic and social, short-term and long-term effects of the various decisions contemplated' (blz. 31). In de praktijk zal het accent van de informatie over de concrete resultaten van een uitgaaf toch primair moeten komen van het desbetreffende ministerie en zal een onafhankelijk bureau niet genoeg mankracht (en ervaring) kunnen verwerven om deze taak volledig te vervullen. (Incidentele kritische beschouwingen door 'buitenstaanders', als Rekenkamer, wetenschappelijk instituut staatscommissie of zo is naar de mening van schrijver dezes wel mogelijk en kan in de loop der jaren vele uitgaven betreffen.)

Kader en uitgavennorm

Het rapport hanteert twee begrippen die in ons land vooral sinds 1959 bekendheid hebben verkregen, t.w.

a. het budgettaire (accres) kader, op blz. 12 'Budget margin' genoemd, d.w.z. de toelaatbare som van uitgaven- en belastingwijzigingen. Dit kader is ontworpen door Zijlstra kort nadat hij Hofstra als minister was opgevolgd (zie bijv. de miljoenennota 1961). Witteveen (miljoenennota's 1964 en 1965) en Vondeling (miljoenennota 1966) hebben dit systeem gehandhaafd.

(Betekent o.m. zowel een breuk met de oude „evenwicht-op-de-gewone-dienst-norm' als met vage uitspraken over 'we kunnen

wel meer lenen'. Zie o.m. miljoenennota 1966, publikaties van Stevers etc. Is conjunctureel neutraal — bewust ietwat primitief — in tegenstelling tot een anti-cyclische budgettering als oorspronkelijk door vele economen na absorptie van Keynes verdedigd). Dit kader dient gebaseerd te worden op de verwachte ontwikkeling van de economie op middellange termijn (blz. 12) en maakt het mogelijk tot grotere stabiliteit en doelmatigheid in het uitgavenbeleid te komen. Doen zich conjuncturele problemen voor dan moeten deze volgens het rapport liever niet door wijzigingen in de uitgaven worden aangepakt, maar 'with other instruments, especially taxation, monetary, loan, price and wage policies, etc." (blz. 12). (Vgl. Zijlstra's beperking van budgettaire conjunctuurpolitiek tot fiscale maatregelen als wijziging van investeringsfaciliteiten en van datum van invoering van een belastingverlaging);

b. een uitgavennorm. Dit begrip is ouder dan het budgettaire kader, meer eenvoudig (in de V.S. bijv. wel eens $ 100 miljard als maximum voor het budget, in Nederland vooral geformuleerd als een percentage van het nationale inkomen) en is meer een zaak van politiek en minder van wetenschap. In regeringsverklaringen sinds het midden van de jaren vijftig vindt men wel dit begrip, niet dat van het budgettaire kader.

Het rapport stelt het totale kader (d.w.z. voor uitgaven en belastingen tezamen) primair met in aansluiting daaraan de keuze over de besteding van dat kader.

Het valt op dat Hofstra veel accent geeft aan deze vroege beslissing over het uitgaventotaal en cursivering gebruikt als hij zegt: 'determining that level should be the first step in preparing the budget by the National Executive. It is a step that should be taken before distributing the sums available among the various projects.' (blz. 33). Kritiek wordt vervolgens uitgeoefend op het veelal ontbreken van een dergelijke stap blijkens de rapporten van de nationale rapporteurs.

Hofstra erkent dat men niet, los van de merites van de uitgaven, een maximum kan bepalen. Hij gaat uit van de in de leer van de openbare financiën algemeen aanvaarde grondregel inzake egalisatie grensnut van uitgaaf met grensnut van verdrongen andere uitgaaf of geheven belasting.[7] (Wat parlemen-

[7] "the national income should be divided up between collective needs and private needs according to the law of marginal use" (blz. 11).

tair beleven van deze regel betreft verzucht hij: 'it seems to be current practice for experts only to attend meetings on subjects in which they are specially interested, so that there is hardly any actual comparison of sectors. . .' blz. 23).

Dit leidt echter tot de conclusie dat men (ministerraad, parlement, partij, of wie dan ook) pas tot een uitspraak over het 'juiste' uitgaventotaal kan komen als men zich grondig verdiept heeft in de merites van de afzonderlijke (voorstellen tot) uitgaven (en de marginale belastingpijn). En als men die afzonderlijke uitgaven eenmaal getoetst, aanvaard, verworpen, of gedeeltelijk aanvaard heeft, dan blijft er weinig te doen over voor een uitgaventotaal als beleidsnorm.

De gedachte aan een uitgavenplafond is in (Nederlandse, maar ook wel elders, bijv. Amerikaanse) politieke kringen vermoedelijk vooral naar voren gekomen i.v.m. opvattingen over belastingdruk enerzijds en onwil om zich in specifieke uitgaven te verdiepen anderzijds. Wanneer men hierbij uitgaat van een tevoren — los van beoordeling van merites van uitgaven — vastgesteld plafond heeft dat tal van vreemde gevolgen zoals

a. een geringe toetsing van uitgaven zolang de regering binnen dat plafond blijft, plotseling verzet ook inzake tevoren wel aanvaarde uitgaven bij overschrijding (alsof de curve van de marginale belastingpijn eerst horizontaal en dan zeer steil verloopt);

b. preferentie voor hulp in de vorm van belastingfaciliteiten i.p.v. subsidies, los van de zakelijke voor- en nadelen. Uitgaven zijn namelijk lang niet zo'n tegenstelling tot belastingen als men wel eens denkt. Vele uitgaven zijn een soort negatieve belastingen, representeren geen aankoop van goederen of diensten door de overheid, maar een vergroting van particuliere consumptie. Voorbeelden zijn kinderbijslag, studietoelagen, sommige investeringen, subsidies e.d.;

c. een voorkeur voor heffingen die niet als belastingen worden geboekt maar rechtstreeks in mindering op uitgaven komen (landbouwheffingen);

d. een gevoel van 'ruimte' als een uitgaaf om formele redenen uit het staatsbudget verdwijnt (bijv. bij N.V. worden van een staatsbedrijf of terugschuiven van woningwetfinanciering naar gemeenten).

Ook de minder dogmatische aanpak van het rapport is nog aan bezwaren onderhevig omdat de aandacht wat wordt afgeleid van de kernzaak: beoordeling van uitgaven op merites. Te veel accent aan een eenmaal gekozen plafond leidt licht (al

zou Hofstra dat niet willen, zoals uit andere passages in het rapport blijkt) tot

a. geringere aandacht voor projecten die straks (veel) geld gaan kosten;

b. optische verlaging van uitgaven (bijv. door huren i.p.v. kopen van gebouwen);

c. krap ramen.

De nadruk die Hofstra legt op vroege bepaling van een uitgavenmaximum vloeit voort uit zijn besef dat bij begroten 'van onder op,' zonder instructie, een brede, eenzijdig opwaartse druk op de uitgaven ontstaat. Dat is waar en daarom is het aangeven van grote (gekwantificeerde) lijnen door ministeraad (of college van B. en W. e.d.) zeker nuttig. Een werkelijke 'fixering' in een vroeg stadium is maar voor een deel van de taken mogelijk, in tal van gevallen gaat het er meer om de kwaliteit van de voorziening af te spreken (bijv. klassegrootte, of hoogte van een sociale uitkering) zonder dat het operationele betekenis heeft het totale bedrag te begrenzen.

Compensatie

In de leer der openbare financiën en ook in de boeken over de budgetcyclus is weinig aandacht gegeven aan het compensatievraagstuk, d.w.z. of suppletoire verhogingen moeten worden opgevangen door verlagingen. Wel heeft de commissie-Simons een hoofdstuk — vermoedelijk als eerste in Nederland — aan suppletoire begrotingen gewijd.

Het Hofstra-rapport bespreekt zowel suppletoire verhogingen op initiatief van de uitvoerende macht als verhogingen voorgesteld door de volksvertegenwoordiging. Gesteld wordt dat als de uitvoerende macht een suppletoire begroting indient compensatie wenselijk is 'preferably within the same fields of activity' (blz. 44). [8]

Deze gedragslijn ligt voor de hand wanneer het totale bedrag voor een taak vrijwel het enige is dat anderen (minister van Financiën, parlement e.d.) interesseert en deze anderen over

[8] Voor de volksvertegenwoordiging wordt gesteld:
"Amendments involving greater expenditure should only be allowed if compensation can be found within the sector" (blz. 55). Dit berust echter op het voorstel om eerst het parlement de verdeling over hoofdgroepen te laten voteren (het door een aantal landenrapporteurs meest gekritiseerde voorstel van het rapport).

de gespecificeerde besteding weinig oordeel (willen) hebben, zoals zich wel voordoet t.a.v. defensie, of schilderijenaankopen. De 'compensatie binnen eigen sector' doet dan recht wedervaren aan de (ministeriële) verantwoordelijkheid van de bestuurder enerzijds en aan de belangen van anderen. Verandert dan het inzicht van de bestuurder in de loop van het begrotingsjaar dan is een grote mate van bewegingsvrijheid, binnen dat plafond, een goede oplossing.

Anders ligt de zaak wanneer het gaat om tegenslag (bijv. ijsgang op de rivieren, relletjes in de hoofdstad of groter aantal zelfstandigen dat een beroep moet doen op een sociale voorziening) of bij activiteiten die meer onmiddellijk anderen raken. Er is weinig logica om ijsgang op de rivieren te laten leiden tot vertraging van Europoort, relletjes in Amsterdam tot minder veiligheid in Den Haag, groter aantal hulpzoekende zelfstandigen tot inkrimping van andere sociale voorzieningen (of van de volksgezondheid), of tegenvallers bij Economische Zaken tot minder statistieken ten behoeve van andere departementen.

Toetsing van merites van uitgaven

Aandacht geeft het rapport aan de toetsing van uitgaven waarbij cost benefit analysis ter sprake komt, enige Angelsaksische literatuur en enkele Nederlandse voorbeelden (bijv. inzake het Deltaplan) worden genoemd. De behoefte aan regelmatige vermelding van hetgeen gepresteerd wordt (dus niet alleen de uitgaven van een universiteit, maar ook het aantal opgeleiden etc.) wordt onderstreept. Alleen dan kunnen de bestuurders tot een goed oordeel komen. Op dit gebied gebeurt in ons land wel wat, maar vrij incidenteel. Gegevens over prestaties zijn vaak niet bij het begrotingsartikel vermeld, al kan men ze elders vinden. Onderzoek naar invloed van intensievere voorziening — bijv. van klassegrootte op blijven zitten — geschiedt nog nauwelijks. Hetzelfde geldt voor onderzoek naar 'elasticiteit' van het aanbod, bijv.: hoe zou het bouwen van kerken (c.q. het kerkbezoek) worden beïnvloed door ander peil van de premie.

Conclusie

Dit is een waardevol rapport dat complete lezing door geïnteresseerden in het onderwerp verdient. [9] In vrij kort bestek doet

[9] Wie te weinig tijd heeft leze de genoemde samenvatting in Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde.

het veel recht wedervaren aan deze complexe materie. Nederlandse gedachten (Zijlstra-kader; de wat ik zou willen noemen 'Romme'-norm voor de uitgaven; Algemene Begrotingscommissie; streven naar vaststellen van budgettaire hoofdzaken door de ministerraad vóór de detailvoorbereiding van de rijksbegroting begint, middellange termijn planning) hebben het rapport beïnvloed en vinden vaak een sterke verdediging. Even instructief als de positieve aanbevelingen zijn de schetsen van bestaande fouten. Wat de toekomst betreft blijft — in Nederland en elders — veel afhangen van concrete belangstelling van politici voor afzonderlijke uitgaven (en van de wetenschap om voor- en nadelen van uitgaven zo goed mogelijk in kaart te brengen).

W. Verkaik

Links of rechts uit de flank

Het was een goede gedachte van de redactie om uit te komen met het extra-nummer 'Waarheen PvdA'. Er bestaat inderdaad een grote behoefte aan achtergrondinformatie. De artikelen in dit nummer kunnen een goede bijdrage leveren voor de discussie die zowel in onze partij als daarbuiten op gang is gekomen. Alle artikelen voeren de nodige argumenten aan voor het onbehagen dat in brede lagen van onze bevolking leeft. Dat die verontrusting in onze partij zo groot is, is beslist niet iets nieuws. Onze partij heeft meer van deze periodes gekend. Het is het logische gevolg van een progressieve partij te willen zijn. Het is voornamelijk het progressieve deel van de bevolking dat actief wordt, zodra ergens verstarring dreigt op te treden en hiervan is thans vooral op politiek gebied sprake. De verontrusting en het onbehagen bestonden al jaren, ook in onze partij. De twee verkiezingsnederlagen hebben er echter toe bijgedragen, dat de discussie zich in onze partij op een breder vlak is gaan bewegen en zich ook geïntensiveerd heeft.

In deze uitgave mis ik echter een artikel over de veranderingen die in onze samenleving hebben plaatsgevonden op wetenschappelijk en technologisch gebied, welke veranderingen vooral de laatste decennia grote vormen hebben aangenomen en die zeer ingrijpende veranderingen hebben aangebracht. Veranderingen die op hun beurt weer andere sectoren van onze samenleving hebben aangetast of beïnvloed en die, doordat andere sectoren niet of niet in voldoende mate zijn meegegroeid, als de hoofdoorzaken voor het ontstaan van onbehagen en verontrusting kunnen worden gezien. De verontrusting en onbehagen, die zich op politiek terrein uiten zijn een onderdeel ervan. In de discussies is hieraan naar mijn mening te weinig aandacht besteed.

Slechts in de tweede discussie over onze partij in de VARA-rubriek 'Zin en Tegenzin' van 9 oktober jl. werd op het technologisch en wetenschappelijk aspect nader ingegaan.

Voorts valt als een van de conclusies uit de discussies te trekken, dat er iets aan ons partijwezen zou moeten worden

gedaan. Een conclusie die beslist niet nieuw is. De vraag is echter: wat moet er gedaan worden? Enkele partijgenoten, o.a. Van den Bergh en Cramer, komen tot de conclusie, dat de partij een stap naar rechts zal moeten doen om te trachten op deze manier de progressieve groeperingen in andere partijen te bundelen. Zij komen al met het voorstel van een grote centrumpartij. Een dergelijke stap is naar mijn mening niet juist, omdat dit de partijpolitieke verhoudingen eerder zal verduisteren dan ophelderen.

Op deze twee punten zou ik graag iets nader willen ingaan, waarbij ik me realiseer niet volledig te zijn. Ik wil echter graag mijn bijdrage tot de discussie leveren, opdat wij uiteindelijk gezamenlijk tot een standpuntbepaling kunnen komen.

In de techniek en de wetenschap was meestal sprake van een geleidelijke vooruitgang. De ontwikkelingen echter die in en na de Tweede Wereldoorlog hebben plaatsgevonden en ook nu nog plaatsvinden, zijn van zo'n enorme betekenis, dat zij onze gehele samenleving zullen wijzigen. De veranderingen zijn zo groot, dat er geen sprake meer is van een geleidelijke evolutie, maar van een revolutie. De automatie is al gekenschetst als de tweede industriële revolutie. Ook de kernenergie wordt van een steeds grotere betekenis. Deze krachten kunnen onze samenleving zowel in negatieve als in positieve zin beïnvloeden. De economie is al overgegaan van het model van de volstrekt vrije ruilverkeershuishouding op dat van het meer of minder gebonden economisch verkeer. Een ingrijpende verandering, waarmede nog steeds vele economen, politici en ondernemers grote moeilijkheden hebben. Het is ook een veel ingewikkelder systeem. Ook in de kerken is opnieuw discussie gaande omtrent taak en plaats van de kerk in onze samenleving. Zelfs vindt, wat nog nooit in een dergelijke omvang heeft plaatsgevonden, een gesprek plaats over het al of niet zijn van God. Ik denk hierbij aan de teach-in voor de VPRO-televisie over het onderwerp 'God na de dood van God'. Een discussie die een aantal jaren geleden, zeer zeker voor de televisie, niet mogelijk was. De geschiedenis van de mensheid kent verschillende van dergelijke periodes, b.v. de periode van de Franse revolutie en de eerste industriële revolutie. Elke periode betekende een ingrijpende verandering, vooral ook in het denken van de mens omtrent zijn taak en plaats in de samenleving. Op politiek gebied gaven deze periodes eveneens aanleiding tot grote veranderingen. Deze periodes gaven respectievelijk aanleiding tot het ontstaan van liberalisme, socialisme en communisme.

Techniek en wetenschap veranderen, tasten onze zedelijke en morele waarden en normen aan, maar vele groeperingen in onze samenleving verzetten zich juist tegen aanpassing van onze waarden en normen aan de zich wijzigende omstandigheden. Ons ondernemingsrecht b.v. is hiervan een van de markantste voorbeelden. Dit alles maakt echter onze samenleving ondoorzichtelijk, onduidelijk en vaak ook te technisch. De mens voelt er zich niet meer bij betrokken, begrijpt het niet meer en krijgt het gevoel er geen enkele invloed meer op te hebben, ook niet via zijn organisaties. Te veel wordt besloten over hem, maar ook zonder hem. Hier ligt in wezen de oorzaak van het ontstaan van onbehagen en verontrusting. De onduidelijke scheidingslijn tussen de politieke partijen, zoals die vaak tot uiting komt voor de niet-ingewijde op politiek gebied, is er een deel van. Ook mijn ervaring is, dat b.v. de winst van de Boerenpartij is ontstaan door het zich duidelijk distanciëren, al is het dan in negatieve zin, van de vijf grote partijen. Men weet wel dat deze partij geen alternatief biedt, maar juist het anders willen zijn trekt de kiezer aan. Dit geldt ook voor de PSP, zij het dan in een meer positieve zin.

Hier ligt dan ook een van mijn argumenten, dat de partij een stap naar links zal moeten doen en niet naar rechts. Een stap naar rechts zal betekenen een grotere onduidelijkheid. Een grote centrumpartij kan goed zijn, mits zich zowel rechts als links en zeer zeker links daarvan sterke groeperingen bevinden, die zich niet alleen duidelijk van elkaar onderscheiden, maar ook van de centrumpartij. Voorts geldt voor een centrumpartij, dat men in een dergelijke partij ook weer het onverzoenlijke met het verzoenlijke zal trachten te verenigen, zoals dit het geval is met de KVP. Een centrumpartij die een behoorlijke aanhang in het Nederlandse politieke leven zou willen trachten te verwerven, zal per definitie nogal vaag moeten zijn omtrent haar maatschappijbeeld. Cramer en Van den Bergh stellen, dat een stap naar rechts de mogelijkheid zou scheppen, dat progressieve stromingen uit andere partijen gemakkelijker naar ons zullen overkomen. Ik ben het hier beslist niet mee eens. De scheidingslijn tussen ons en de andere partijen wordt er alleen maar onduidelijker door. Een stap naar links zal misschien nu juist wel eens dat alternatief kunnen bieden. Bij de progressieve groeperingen in b.v. de confessionele partijen speelt ook nog altijd de vraag een rol of zij hun maatschappijbeeld niet alleen in hun partij zouden kunnen verwerkelijken, maar ook of dit mogelijk is in samenwerking met andere partijen. De invloed dus, die de ene coalitiepartner op de

andere kan uitoefenen. Een stap naar rechts door ons zou betekenen, dat onze inzichten minder zouden gaan verschillen van die van de andere grote partijen. Wat zou er dan voor noodzaak kunnen zijn naar ons over te komen? Naar links betekent een grotere duidelijkheid en dit zou nu wel eens aantrekkelijk kunnen zijn. Het kiezersonderzoek voor de NCRV-televisie wees al min of meer in die richting. De katholieke kiezer die nog geen keuze heeft gemaakt, zou meer interesse hebben voor de PSP dan voor ons.

Er zijn echter nog meer argumenten aan te voeren. Doorvoering van de automatie, waaraan ook ons land niet zal kunnen ontkomen, wil een gezond bedrijfsleven mogelijk zijn, zal betekenen, dat er in ons bedrijfsleven grote veranderingen zullen moeten plaatsvinden. Veranderingen die grote investeringen zullen eisen en die door het bedrijfsleven in zijn huidige omvang niet zullen kunnen worden opgebracht.

Concentratie zal dienen plaats te vinden, niet alleen nationaal, maar ook in EEG-verband of in nog breder verband. Dit houdt echter in, dat de invloed van het bedrijfsleven op de economische situatie van ons land en in het bijzonder op dat van de werkgelegenheid veel groter zal worden dan nu het geval is. Het betekent ook, dat de invloed van de overheid groter zal dienen te worden, want veel zal nog nationaal gedaan kunnen worden, maar ook veel zal slechts in internationaal verband kunnen worden geregeld, b.v. het energiebeleid, de exploitatie van bodemschatten, beheersing van de grond en de eigendom hiervan. Allemaal taken die op regeringsniveau zullen moeten worden opgelost. Vooral zal in ons land het vraagstuk van de ruimtelijke ordening van belang worden. Het zal van de overheid ook een grotere bijdrage en initiatiefontplooiing vragen voor de industrialisatie. Het rapport-Keyzer inzake de Nederlandse scheepsbouw is hiervan al een voorbeeld. Een stap naar rechts zou in dit verband betekenen, dat wij onze visie omtrent de maatschappelijke structuur wat zouden moeten wijzigen, wat gezien in het licht van het bovenstaande onjuist zou zijn.

Nog een ander belangrijk argument dwingt tot deze stellingname. Onze westerse samenleving kenmerkt zich door een zekere democratisering en socialisering. Naar veler mening nog niet snel genoeg, maar de tendens is er. Veel van wat wij jarenlang als eenlingen hebben voorgestaan is, al is het schoorvoetend en met veel omhaal van woorden, als juist erkend

door vele andere groepen in onze samenleving. In de beginselprogramma's van liberalen en confessionelen komen thans punten voor, die men een aantal jaren geleden als zuiver socialistisch kenschetste, maar nu als algemeen geldend worden beschouwd. Het communisme daarentegen kenmerkt zich de laatste jaren, vooral op economisch terrein, door een zekere liberalisering. Een proces, ook daar voornamelijk ingegeven door veranderingen in wetenschap en techniek. Dit proces zet zich echter ook door op andere sectoren van de communistische samenleving, maar deze ontwikkeling zal nooit zover gaan, dat er weer sprake zou zijn van een samenleving zoals wij die thans kennen. De invloed van de overheid zal altijd zeer belangrijk blijven. Grond en bodemschatten zullen nimmer uit handen van de staat worden gegeven, welke regeringsvorm daar ook uiteindelijk zal ontstaan. Ook dit argument zal in onze overwegingen dienen te worden opgenomen bij de keuze welke richting wij zullen dienen uit te gaan.

Een stap naar rechts zal naar mijn mening betekenen een gebrek aan realiteitszin. Een gebrek aan inzicht op wat zich in onze samenleving afspeelt en zal gaan afspelen. Een gebrek aan inzicht in de problemen waarvoor wij komen te staan. Problemen die niet meer zullen kunnen worden opgelost door het veel geroemde particuliere initiatief, zo dit het al kon, hoe belangrijk het particuliere initiatief echter ook zal blijven. Een stap naar rechts zou betekenen, dat de socialistische visie op maatschappij en samenleving stilstaat. Gelukkig spreekt 'Het socialistisch perspectief 1967' een andere taal, al valt over diverse punten nog veel te discussiëren. Het heeft in ieder geval het voordeel duidelijk te zijn en in socialistische geest. Laten wij, voor zover dit mogelijk is, ook een voorbeeld nemen aan de Engelse Labour Party. Ook deze partij durfde een duidelijk alternatief te stellen tegenover de conservatieve partij en offers te vragen, zowel van de samenleving als van het individu, voor de taken waarvoor de overheid staat en zal komen te staan. Steeds opnieuw zullen wij ons moeten afvragen wat in onze samenleving plaatsvindt, ons een visie moeten vormen op de toekomst en ons beleid daaraan aanpassen. Steeds opnieuw zullen wij particulier belang dienen af te wegen tegen het collectief belang en nagaan wat het zwaarst weegt. Het betekent echter ook, dat wij steeds weer opnieuw de kiezer zullen moeten duidelijk maken wat zal dienen te gebeuren, wil een gezonde samenleving mogelijk zijn en hieraan heeft veel ontbroken.

M. C. Bolle

Vietnam - Mythen en realiteiten

'Het is een vrijwel vaststaand feit dat geregelde eenheden van het Noordvietnamese leger pas in Zuid-Vietnam zijn gesignaleerd nadat de Amerikaanse bombardementen op het noorden waren begonnen,' aldus P. Dankert in het oktobernummer van Socialisme en Democratie. Het is goed dat hij het woordje 'vrijwel' heeft ingelast, want het is op zijn minst genomen hoogst twijfelachtig of er niet, lang voordat de bombardementen begonnen, Noordvietnamezen in formaties aan de strijd in Vietnam deelnamen. Wat wel als een paal boven water staat is, dat de Noordvietnamese agressie al zeer lang, in andere maar even gevaarlijke en dodelijke vorm, aan de gang was. Als men het begrip 'agressie' beperken wil tot het zenden van geregelde troepen over blijvende of tijdelijke landsgrenzen zou men, heel misschien, kunnen zeggen dat er aanvankelijk van Noordvietnamese agressie geen sprake was. Als de niet-communistische wereld echter altijd en overal met tegenmaatregelen zou wachten tot er sprake is van agressie als door P. Dankert geformuleerd, kan ze, mijns inziens, haar matten wel oprollen. Want dan levert ze zich, besluiteloos en dadeloos, over aan de geraffineerde ondergravingsmethoden, de van buitenaf geïnspireerde, geleide, en met geld, materiaal en mensen gesteunde zogenaamde 'bevrijdingsoorlogen' (een heerlijkbezielende maar treurig-misleidende term), waarin de communisten ware meesters zijn.

Op 14 december 1961 schreef wijlen president John F. Kennedy in een brief aan het toenmalige staatshoofd van Zuid-Vietnam: 'What our own information has convincingly shown is that the campaign of force and terror now being waged against your people and your government is supported and directed from the outside by the authorities of Hanoi. They have thus violated the provisions of the Geneva Accords designed to ensure peace in Vietnam and to which they bound themselves in 1954.'

Ik ben, tussen haakjes gezegd, heel blij John F. Kennedy eens te kunnen citeren, want het schijnt langzamerhand zo te zijn dat het niet meer mogelijk is Lyndon Johnson te citeren zonder

automatisch weerstanden op te wekken, vooral in onze kring, — iets wat ik moeilijk begrijpen kan gezien de zelfbeheersing die deze President in de oorlogvoering ten toon spreidt, om nog maar niet te spreken van de enorme voortvarendheid en het succes waarmede hij de sociale voorzieningen in zijn eigen land de laatste jaren heeft weten te verbeteren. Dat ligt wel op heel ander terrein, maar het zou ons, als socialisten, toch wel enig plezier mogen doen, en wellicht (of is dat te naïef geredeneerd?) aanleiding mogen zijn hem met een minimum van welwillendheid en vertrouwen tegemoet te treden.

'Between 1959 and the end of 1964, 40.000 trained military personnel came down from the North into South-Vietnam, by conservative estimate. More have come this year. Had all these crossed the line at once — as the North-Koreans did in invading South-Korea fifteen years ago — nobody in the free world could have doubted that the assault on Vietnam was agression. That the dividing line between North- and South-Vietnam was intended to be temporary does not make the attack any less of an agression. The dividing line in Korea also was intended to be temporary,' aldus verklaarde Dean Rusk, de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken voor de Commissie voor Buitenlandse Zaken van het Huis van Afgevaardigden, op 3 augustus 1965.

P. Dankert spreekt over het 'gesol' met de akkoorden van Genève. Ik hoop dat hij ook bedoelt het 'gesol' van de kant van Noord-Vietnam. Het is, geloof ik, veilig genoeg achteraf vast te stellen dat deze veelbesproken akkoorden geen voorbeelden van grote politieke wijsheid en realiteitsbesef waren, omdat ze Noord-Vietnam in staat stelden zijn slinkse acties van ondergraving tegen Saigon voort te zetten door een volkomen gebrek aan een effectief internationaal toezicht op de naleving van de overeenkomst. De akkoorden bleken ook, zuiver politiek gesproken, een paskwil, omdat ze het houden van vrije verkiezingen, in Noord en in Zuid, onmogelijk maakten. Verkiezingen houden op deze basis: een communistisch eenpartijenstelsel in Noord-Vietnam en een veelheid van partijen en partijtjes in Zuid-Vietnam, waartussen de kiesgerechtigde burgers een vrije keus zouden kunnen doen, zou een aanfluiting zijn geweest van wat wij onder democratie verstaan. Het zou betekend hebben heel Vietnam uitleveren aan het communisme. In 1956 was heel Noord-Vietnam zo volledig onder controle van het Vietminh-apparaat, dat het onmogelijk was geworden in dat land vrije verkiezingen te houden.

Het is altijd gevaarlijk vergelijkingen te maken met toestanden in een geheel ander werelddeel. Maar ik wil toch even de vraag stellen wat men zou denken van een hereniging van Duitsland op de basis van vrije verkiezingen als men daar deze toestand had dat de kiezers in West-Duitsland een keuze zouden kunnen doen tussen vrije politieke partijen en de kiezers in Oost-Duitsland alleen zouden kunnen stemmen op een communistische partij, en als dan, zoals in Vietnam het geval is, de bevolkingen van de twee landsdelen ongeveer aan elkaar gelijk zouden zijn. De communisten zouden dan, zowel in Zuid-Vietnam als in West-Duitsland, maar weinig stemmen nodig hebben om geheel het land onder hun bewind te krijgen.

Het is mij eveneens moeilijk Dankert te volgen als hij zegt dat hij zich verzetten wil tegen militaire interventies ten behoeve van regimes die niet kunnen steunen op de meerderheid van de bevolking. In hoeverre de tegenwoordige regering in Saigon al dan niet de steun heeft van de geteisterde en gedeeltelijk door de Vietcong geterroriseerde bevolking van Zuid-Vietnam onttrekt zich aan mijn oordeel en dat van Dankert. Er is echter, zeker op dit ogenblik, alle reden om aan te nemen dat de overweldigende meerderheid van die bevolking, boeddhisten en katholieken en anderen, van de communisten nog veel minder moet hebben. Maar bovendien (en dat is heel wat beslissender) betekent dit alles dat men, als een land wordt geregeerd anders dan democratisch in onze westerse zin van het woord, maar lijdelijk moet toezien dat het door rechtstreekse of indirecte agressie het slachtoffer wordt van communistische expansiezucht? Nog anders gezegd: verdient een niet-democratisch geregeerd land altijd en onder alle omstandigheden aan zijn lot te worden overgelaten ook en vooral als het een prooi van de communisten dreigt te worden? Ik denk daar iets anders over. Democratische socialisten zien, wat landen als Vietnam en zovele andere landen in Azië, Afrika en Latijns-Amerika betreft, nog wel een ander alternatief dan uitlevering aan het communisme, dat — meen ik — ook niet bepaald uitblinkt door eerbied voor vrijheid, mensenrechten en democratie.

Dat het Vietnamese conflict een politieke en geen militaire oplossing behoeft, is vanzelfsprekend. Dat is ook de opvatting van de regering van de Verenigde Staten. Als ik het wel heb, heeft president Lyndon Johnson iets vaker dan Ho Tsji Minh het voorstel gedaan om de tafel te gaan zitten om een politieke oplossing uit te werken. Om een politieke oplossing te vinden

heeft men twee partijen nodig die daarover praten willen. Dat er geen bezwaar tegen bestaat dat ook de Vietcong aan zo'n gesprek deelneemt, heeft Washington meermalen betoogt. Uiteraard moet het — hoe kan het anders — enigszins rekening houden met de opvattingen en de gevoeligheden onder de bewindvoerders in Saigon. Als Hanoi laat weten dat het praten wil en hoe het zich de vertegenwoordiging van de Vietcong denkt, zijn we een hele stap verder, al bestaat er in Washington een m.i. niet helemaal onbegrijpelijke twijfel of men dat zogenaamde Nationale Bevrijdingsfront wel als een onafhankelijk orgaan kan beschouwen. Daarover kan men, dat zij toegegeven, van oordeel verschillen.

Zelfs in Washington, als ik het zo mag uitdrukken, weet men heel goed dat sociale onrust niet met militair geweld kan worden overwonnen. Men moet heus niet zo naïef zijn te veronderstellen dat de Amerikanen niet weten dat men de mensen te eten moet geven, ze behoorlijk kleden en huisvesten moet en ze een menswaardig (dat is ook: vrij, dus niet-communistisch) bestaan moet waarborgen. Als men dat niet besefte in Washington, hoe verklaart men dan de langzamerhand bijna ontelbaar geworden aantallen miljarden dollars die men besteed aan de hulp aan achtergebleven landen, ook aan Vietnam? Als ik het dan toch nog eens wagen mag president Lyndon Johnson te citeren (rede, gehouden op 13 mei 1965): '... meer dan een kwart miljoen Vietnamese kinderen kunnen nu onderwijs krijgen in 4000 schoollokalen, gebouwd met behulp van Amerikanen; in de loop van de komende twaalf maanden zullen er nog 2000 scholen worden bijgebouwd. Het aantal leerlingen in vakscholen is de laatste jaren verviervoudigd' ... 'Sinds 1954 hebben wij 2 miljard dollar besteed aan economische hulp voor de 16 miljoen inwoners van Zuid-Vietnam. Ondanks de verwoesting van de oorlog hebben we gestadige vooruitgang gemaakt. We hebben ons vooral geconcentreerd op de voedselvoorziening, op het gezondheidswezen en op het onderwijs, zowel als op huisvesting en industriële ontwikkeling.' En wat de landbouw betreft: ... 'Met onze hulp heeft Zuid-Vietnam sinds 1954 zijn rijstproduktie verdubbeld.' En wat de gezondheidszorg betreft: ... 'We hebben eraan medegewerkt dat meer dan 7 miljoen mensen werden ingeënt tegen cholera en andere ziekten. Honderdduizenden Vietnamezen kunnen nu medische hulp krijgen in door Amerikanen gebouwde klinieken in 12.000 steden en dorpen.' Enzovoorts, enzovoorts.

Ik geef deze citaten alleen om aan te duiden dat ook

Amerikanen nog wel eens aan iets anders denken dan aan militair geweld. Zelfs de 'hawks' weten dat een vrede, zonder meer brokken dan absoluut onvermijdelijk is, moet worden nagestreefd en dat sociaal-economische oplossingen op den duur vrede en stabiliteit moeten brengen. Maar om te beginnen moet, menen zowel de 'doves' als de 'hawks', de communistische expansiezucht tot staan worden gebracht, omdat de gevolgen van een communistisch succes voor de gehele niet-communistische wereld onverdraaglijk zijn.

Men heeft het altijd weer over die bombardementen. In hoeverre ze militair van betekenis zijn, onttrekt zich aan mijn oordeel en aan dat van de meesten van ons. Ik acht het echter onbillijk de indruk te wekken dat de Amerikanen, van de President tot de plaatselijke gezagvoerders, bombarderen (dus ook hun vliegtuigen en manschappen blootstellen aan dood en vernieling) alleen omdat ze dat zo'n leuk militair spelletje vinden. Ze willen kennelijk het versterken en het provianderen van de Vietcong en de Hanoi-troepen zo moeilijk mogelijk maken. De oorlog moet, menen de Amerikanen, Hanoi zó duur te staan komen dat het gaat beseffen dat het militair niet kan winnen en dat een vreedzame oplossing moet worden gezocht. Het moet leren beseffen dat het de Amerikanen dodelijke ernst is. Dat men graag stopzetting van de bombardementen ziet, is op zich zelf heel lofwaardig. Maar men dient daaraan dan toch toe te voegen: wat stelt Hanoi daartegenover? Waar is de bereidwilligheid van Hanoi om zich te matigen of tot een gesprek te komen?

Mag ik het, in dit verband, nog even hebben over de Amerikaanse militaire leiding? Ik heb, in de afgelopen elf jaar, tijdens mijn vele bezoeken aan het Pentagon heel weinig 'hawks' ontdekt in deze zin, dat generaals en andere hoge militairen het plezierig vinden oorlog te voeren en er lustig op los te slaan. De overwegende meerderheid van hen zijn net mensen: ze vinden oorlog voeren een verschrikkelijk bedrijf. Maar als men in de harde, wrede wereld van vandaag in een oorlog gewikkeld is, dan zien deze militaire leiders het als hun taak zo'n oorlog zo snel mogelijk en met zo weinig mogelijk offers te winnen. Daarvoor, zeggen ze, hebben naties een militair apparaat. Maar ik heb in het Pentagon nog nooit iemand ontdekt die niet aanvaardt dat de beslissing over oorlog en vrede, en de beslissing over omvang en karakter van een oorlog, politieke zaken zijn waarover de militairen niet mogen beslissen. Uiteraard hebben de militaire chefs hun

oordeel over de vorm van oorlogvoering, de meest doeltreffende aanval of verdediging, dat is hun goede recht, daarvoor zijn ze opgeleid en aangesteld.

En wat, ten slotte, die veelbesproken escalatie betreft: de beslissing of er geëscaleerd zal worden, berust niet alleen in Washington. Dat hangt ook af van wat Hanoi of wat Peking belieft te doen. Ook onder de 'hawks' vindt men hier maar zeer weinigen die er maar 'rücksichtlos' op los willen slaan, die meer en sneller willen escaleren dan nodig is om de tegenstander in bedwang te houden en hem tot een vreedzame oplossing te dwingen. Velen van hen menen dat men, door te veel militaire terughoudendheid, de oorlog nodeloos rekt en het aantal slachtoffers doet groeien. Het doel dat zowel 'doves' als 'hawks' voor ogen staat, is duidelijk; ik begrijp niet dat er partijgenoten zijn die de doelstellingen van de Verenigde Staten onduidelijk vinden. De Amerikanen willen beletten dat Zuid-Vietnam met geweld bij Noord-Vietnam wordt ingelijfd, ze willen aantonen dat gewapende agressie geen zoden aan de dijk zet. Dat is hun enige politiek-militaire doel; daarnaast willen ze, in Vietnam en in geheel Zuidoost-Azië, met vereende krachten werken aan de sociale en economische opbouw. Wat is hierin zo onduidelijk of, erger nog, zo verwerpelijk?

Men zou, over dit alles, in detail kunnen uitweiden. Het is verleidelijk maar het zou te veel tijd en plaatsruimte in beslag nemen. Laat ik eindigen met nog een citaat van een Amerikaanse president, ditmaal Dwight D. Eisenhower: 'If I may again refer to history: we failed to halt Hirohito, Mussolini and Hitler by not acting in unity and in time. That marked the beginning of many years of stark tragedy and desperate peril. May it not be that our nations have learned something from that lesson?'

Boekbesprekingen

Prof. dr. F. Hartog: Redelijke economie. Uitgegeven door H. E. Stenfert Kroese N.V. Leiden, 1966.

Hartog heeft het aangedurfd met een dikke bundel op de markt te komen. Een dergelijke operatie dwingt waarschijnlijk tot een terugblik, want de in de bundel opgenomen artikelen hebben op een periode van 20 jaar betrekking. Hartog heeft heel wat geschreven en het is zeker de moeite waard een aantal van zijn produkten eens bij elkaar te zien.

In de bundel zijn 24 artikelen opgenomen. Sommige hebben in De Economist, andere in het Algemeen Handelsblad gestaan. In het eerste deel – Zuiver denken – zijn Hartogs beschouwingen over het waardevrije karakter van de economie opnieuw afgedrukt. Blijkens zijn aanval op Kouwenhoven, die in een aan de Vrije Universiteit verdedigd proefschrift in 1964 opnieuw een normatieve oriëntering van de economie bepleit, is Hartogs opvatting ongewijzigd gebleven. Terecht m.i.

Het tweede deel gaat nader in op de economische politiek onder de titel: Ingrijpen en ingrijperigheid. In zijn voorwoord zegt Hartog hier zelf van dat het '... moet worden gezien als het trekken van een scheidslijn tussen efficiënte en niet-efficiënte economische politiek.' Op enkele opstellen uit dit deel komen wij hieronder nog terug.

Deel III – Verdeling en sociale verhoudingen – begint met het artikel 'Leven met kruipende inflatie'. Daarna volgen enkele beschouwingen die min of meer willekeurig bij elkaar zijn gezet over de belastingprogressie, de bezitsvorming door vermogensaanwasdeling en de medezeggenschap in het bedrijf. Het vierde deel is gewijd aan de 'Internationale economische betrekkingen'. Het artikel 'Is de EEG voor ons nog wel goed gezelschap?' is nog steeds zeer lezenswaard.

Over de bundel als geheel zou ik gaarne een algemene opmerking willen maken. Een consequentie van de strakke betogen omtrent het waardevrije karakter van de economie is dat men zelf geen waardeoordelen in zijn betoog moet inbouwen, zonder ze als zodanig te onderkennen. Alle opmerkingen van Hartog over de economische politiek in deel II zijn uiteraard niet waardevrij. Op zich zelf is dat niet erg, maar de pretentie dat zulks wel het geval zou zijn, is strijdig met de verantwoordelijkheid die een auteur als Hartog op

zich laadt ten opzichte van een ruime lezerskring. Gegeven het subjectieve einddoel van alle economische activiteit, nl. de behoeftebevrediging, is het onbegrijpelijk dat Hartog durft te praten over een scheidslijn tussen efficiënte en niet efficiënte economische politiek. De economie kan als wetenschap nu eenmaal geen criteria voor de efficiëncy aangeven, een standpunt dat logisch past in Hartogs eigen opvattingen omtrent het karakter van de economie. Deze kwestie speelt Hartog op verscheidene plaatsen parten. Op pagina 131 roept hij b.v. uit 'Nu is een bepaalde dosis monopolie-vorming zeker niet schadelijk voor de economische groei.' Ten onrechte wordt hier weer de indruk gewekt alsof deze stellige bewering uit de economie kon worden afgeleid. Gaan we ontleden, dan blijft een politiek waarderingsoordeel over.

Drie artikelen uit 1964 en 1965 willen wij nog iets nader bezien: Moderne welvaartspolitiek, Prijstheorie en welvaartseconomie en Leven met kruipende inflatie. Wat ons in deze drie beschouwingen opvalt, is de geringe aandacht die Hartog besteed aan de economische groei en de rol van de overheid daarbij. In het eerste van de drie genoemde artikelen komt de groei nog wel naar boven, maar uitsluitend als een argument om de investeringen niet al te zeer af te remmen. Duidelijker wordt Hartogs positie in het tweede artikel, waarin hij zegt: 'Ten behoeve van het voeren van economische politiek dient men onderscheid te maken tussen: 'een situatie, gekenmerkt door een onderbezetting van het produktieapparaat, die men Keynesiaans zou kunnen noemen en, een situatie gekenmerkt door een volledige bezetting van het produktieapparaat, die men Paretiaans zou kunnen noemen.' Hartog past deze onderscheiding toe op de feitelijke toestand in Nederland, volledig voorbijgaand aan de zorg van de overheid voor de economische groei. De overheid en de economische groei komen ook niet op het toneel in het opstel over de inflatie. Als inflatie-schurk wordt het buitenland op het toneel gezet. De overheid wordt niet eens genoemd.

Ik vraag mij af of wij het niet zo moeten zien dat de overheid tegenwoordig een actieve en bewuste rol in het economisch leven speelt, gericht op het ontwikkelen van het produktieve vermogen van de volkshuishouding op lange termijn. Evolueert de economische politiek niet van conjunctuurpolitiek naar groeipolitiek? En is het dan misschien niet zo dat de kruipende inflatie van die medaille de keerzijde is?

Het uitzetten van een groeibeleid is niet eenvoudig. Bijna elke maatregel in dit kader heeft een bestedingsaspect, terwijl bovendien tot nu toe de groei van onze economie vooral wordt gedragen door creatieve technici, die binnen de muren van de ondernemingen opereren. Ten slotte leidt een wat agressieve en grove groeipolitiek vrijwel steeds tot het doen van overmatige uitgaven, waarvan de loon-

en prijsstijging het gevolg is. Waarschijnlijk is een bewustere kwantitatieve afweging van groei en prijsinflatie nodig, gecombineerd met een subtieler opgezette economische politiek.

Ongetwijfeld trap ik een geweldige open deur in. Maar waarom liep Hartog er dan niet in?

A. HEERTJE

Nechama Tec: Gambling in Sweden. The Bedminster Press. Totowa, New Yersey, U.S.A. 1964, 139 pp.

Het gokken en het discussiëren erover behoren in ons land tot de nationale hete hangijzers. Gokspel of behendigheidsspel, wel of geen toto, beperkte of verruimde toto, al deze onderwerpen verheugen zich in een ruime belangstelling. Er heersen op dit gebied allerlei opvattingen over de ruïneuze gevolgen van het gokken, doordat complete salarissen er tegenaan gegooid worden, gezinnen verkommeren, de arbeid een zware last wordt, criminaliteit toeneemt e.d. Deze opvattingen zijn niet helemaal specifiek-Nederlands. Ook in Zweden komen ze voor. Om een en ander eens empirisch na te gaan, besloot de schrijfster een onderzoek in te stellen naar het gokken in Zweden. Zij nam daarvoor de meest populaire vorm: het gokken op voetbaluitslagen. Sinds 1934 is dit in Zweden wettelijk geregeld. Daarvoor was het in Zweden zowel verboden als populair. De socialisten, die in het begin van de jaren dertig in Zweden aan de macht kwamen, hadden twee redenen voor een wettelijke regeling: 1) het gokken was illegaal en volledig in handen van de onderwereld; 2) er ging veel geld het land uit, doordat de Zweden samenwerkten met de Britten en de winsten gedeeld werden; belasting kon er niet geheven worden. De schrijfster doet een enthousiast verhaal over de in het land tot stand gekomen organisatie, de 'Tipping Service, Inc.', waarvan twee leden door de regering zijn aangewezen. Schandalen zijn nog nooit voorgekomen, personeelsverloop is er zeer weinig, iedereen is kennelijk tevreden.

Haar onderzoek, een interview-survey bij een steekproef van 812 mannelijke respondenten van 18—55 jaar, brengt belangwekkende resultaten op de discussietafel.

Meer dan ¾ deel van de mannen in Zweden gokt frequent, waarbij de leeftijd weinig gewicht in de schaal legt; bovendien is het een min of meer permanente activiteit: men doet het jaren.

De schrijfster toont aan, dat gokken geen nadelige invloed heeft op sociale relaties (vrienden e.d.) en familiale verhoudingen (huwelijk, gezin). Ten aanzien van dit laatste punt zou enige informatie over de interview-situatie niet overbodig geweest zijn: wie zaten erbij toen het interview werd afgenomen?

Tussen gokkers en niet-gokkers vindt zij verder nauwelijks verschillen bij de volgende zaken: het sparen, de arbeidsverhoudingen,

participatie in politieke en andere activiteiten e.d. Opvattingen over de kwade gevolgen van gokken worden niet ondersteund door dit onderzoek. In de literatuur hierover worden meestal enkele slechtafgelopen gevallen gegeneraliseerd. Bijzonder veel aandacht schenkt de schrijfster aan het verband tussen gokken en sociale klasse. Gokken wordt meer door de leden van de lagere dan de hogere klassen beoefend en van de lagere klassen is het vooral 'de elite', de top.

In een boeiend slothoofdstuk poogt zij de bevindingen te interpreteren. Zij ziet gokken dan als een 'safety-valve-institution', een veiligheidsklep voor sociale spanningen, bijdragend tot continuïteit van de bestaande sociale orde. Spanningen ontleden zich dan niet in b.v. afwijkend gedrag, maar in het wagen van een gokje; een additioneel middel tot sociale stijging.

Vanuit dit gezichtspunt is het duidelijk, dat de leden van hogere sociale lagen (meer toegang tot de 'conventionele' stijgingsmogelijkheden, door opleiding, enz.) minder gokken dan de leden van lagere sociale lagen, voor wie de mogelijkheden tot sociale stijging geringer zijn.

Op verschillende plaatsen in dit boek wordt over het gokken in andere landen gesproken: Engeland, de Verenigde Staten, Denemarken, Noorwegen, Zwitserland, Gibraltar. Over Nederland is niets te vinden. Zou een dergelijk onderzoek in ons land niet eens zin hebben, vooral ook omdat deze problematiek zo in de emotionele sfeer ligt? Een empirisch onderzoek zou 'het gehalte' van de bestaande opvattingen eens kunnen nagaan. Wellicht kan van de opbrengsten van de toto nog een onderzoeker gefinancierd worden.

DRS. JAC. VAN WERINGH

Ruimtelijke ordening, deel VI van de Juridische bibliotheek, door mr. R. Crince le Roy; uitg. Kluwer, Deventer.

Mr. L. A. van Splunder: Hoofdlijnen van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting; uitg. Kluwer, Deventer, 1966, 73 blz.

Op 1 augustus 1965 zijn de Wet op de ruimtelijke ordening en de nieuwe Woningwet in werking getreden. Ongeveer terzelfder tijd is in de Juridische bibliotheek van de uitgeversmaatschappij Kluwer de eerste aflevering verschenen van deel VI, onder de titel 'Ruimtelijke ordening'. Het begrip ruimtelijke ordening wordt in deze (losbladige) uitgave opgevat in ruime zin, zij het niet in de ruimste zin. Blijkens de algemene inleiding heeft in beginsel beperking plaatsgevonden tot de groep van wettelijke maatregelen die in eerste instantie een coördinatie beogen van het gebruik en de bestemming van de grond.

Dit betekent dat behalve de Wet op de ruimtelijke ordening zijn opgenomen: de nieuwe Woningwet; de Overgangswet ruimtelijke ordening en volkshuisvesting; de artikelen van de Wederopbouwwet en de

Wet voorlopige regeling inzake het nationale plan en streekplannen die nog van kracht zijn; de Monumentenwet. Van al deze wetten zijn tevens opgenomen de daarop steunende uitvoeringsvoorschriften. Het geheel is voorzien van algemeen en artikelsgewijs commentaar, ontleend aan de parlementaire behandeling van de wetten en waar mogelijk aangevuld met gegevens uit literatuur en jurisprudentie.

Naast deze grote commentaar, vooral bestemd voor de specialisten, heeft de uitgeversmaatschappij Kluwer een brochure uitgegeven van de hand van mr. L. A. van Splunder, burgemeester van Almkerk, waarin de hoofdlijnen van de nieuwe voorschriften worden uiteengezet voor hen die aan een dergelijke specialistische kennis geen behoefte hebben. Dit gebeurt aan de hand van de beide op 1 augustus 1965 in werking getreden wetten, waarbij ook enige aandacht wordt besteed aan de bestuurlijke problematiek die daarmee samenhangt.

Door Van Splunder wordt vooropgesteld dat het van groot belang is dat de gemeentebesturen van hun bevoegdheden in het kader van de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting een doeltreffend gebruik maken. Hij acht het vaststellen van bestemmingsplannen of structuurplannen de belangrijkste bevoegdheid die de gemeenteraad heeft en pleit ervoor dat de gemeenteraad zoveel mogelijk bij de voorbereiding van deze plannen wordt betrokken.

Kritisch stelt hij zich op tegenover het systeem dat hoger gezag aan lager gezag aanwijzingen kan geven. De Wet op de ruimtelijke ordening geeft aan de minister de bevoegdheid de provinciale besturen aanwijzingen te geven omtrent de inhoud van een streekplan; het provinciale bestuur kan op zijn beurt weer aanwijzingen geven aan de gemeentebesturen. Van Splunder vindt dat de gemeentebesturen dergelijke aanwijzingen niet al te vlot moeten overnemen, omdat het de deur openzet 'voor een onbeperkte bemoeizucht' en hij beveelt aan zonodig een ruim gebruik van het beroepsrecht te maken.

Het is voor mij de vraag of een dergelijke vrees voor onbeperkte bemoeizucht wel gerechtvaardigd is. In de nieuwe wetgeving is voor de gemeentebesturen een grote plaats ingeruimd. Bovendien mag niet uit het oog worden verloren, dat een doelbewust ruimtelijk beleid op nationaal niveau dringend gewenst is. Gemeentebesturen die hun taak goed verstaan, zullen in het algemeen weinig last hebben van aanwijzingen.

Ten aanzien van een ander punt toont Van Splunder heel wat minder vertrouwen in de gemeentebesturen, nl. daar waar de gemeenteraad fungeert als college, belast met administratief beroep. Hij betwijfelt of de gemeenteraad een geschikt orgaan is om dergelijke bestuursgeschillen te beslissen, vooral op grond van de praktijk dat door de gemeenteraad in beroep genomen beslissingen (b.v. met betrekking tot het verlenen van een bouwvergunning) niet zelden door het konink-

lijk vernietigingsrecht worden getroffen. Deze argumentatie spreekt mij niet erg aan.

De conclusie op blz. 16, dat streekplannen in het vervolg het karakter zullen hebben van facetplannen, lijkt mij niet geheel juist. Daarnaast in een ontwikkeling te constateren in de richting van zgn. globale streekplannen.

Als een eerste inleiding tot de nieuwe voorschriften op het gebied van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting kan dit boekje zeker goede diensten bewijzen, met name voor raads- en statenleden.

DRS. P. VIS

In het november-nummer (1966) van dit blad heeft een artikel gestaan van dr. G. Geismann over het Duitse kiesstelsel. Op pagina 787 is helaas in de eerste alinea het tegendeel komen te staan van wat de schrijver bedoelde te zeggen. De juiste tekst diene daarom als volgt te luiden: 'Kort samengevat, komt dit alles op het volgende neer: het systeem is *niet* een echt 'gemengd' systeem; er is namelijk *geen sprake van* dat elementen van het evenredige kiesrecht en van het meerderheidsstelsel de uitslag van de stemming in min of meer gelijke mate beïnvloeden etc.'

Biografische notities over enige medewerkers aan dit nummer:

Ir. J. IJff is lid van de ondernemingsraad van een groot bedrijf in de metaalsector.

Prof. dr. I. Gadourek is hoogleraar te Groningen.

Prof. dr. W. Hessel is hoogleraar aan de T.H. te Enschede, voordien directeur van het wetenschappelijk bureau van het NVV.

Prof. dr. R. C. Kwant o.s.a. is hoogleraar te Utrecht.

Drs. H. Neudecker is verbonden aan de universiteit van Birmingham. Hij is redacteur van het tijdschrift 'Links'.

M. C. Bolle is correspondent van Het Vrije Volk in Washington.

Blikslager

Lood of oud ijzer?

Uw politieke tinnegieter heeft zo'n lange aanloop genomen, omdat hij ook niet weet welke amalgaam er uit de smeltkroes zal komen. De confessionele partijen hebben — zo lijkt het op het eerste oog — één of meer partners nodig, én omdat de drie geen meerderheid meer in de Kamer hebben, én omdat de kiezers nu echt tabak van het confessionalisme in de politiek hebben gekregen. Theoretisch zouden de zeven zetels van D'66 net genoeg zijn om met de drie genoemden een meerderheid te vormen van 76 kamerstemmen . . . De nieuwe club zal er echter niet voor te vinden zijn, evenmin als de drie grote confessionele partijen samenwerking zullen zoeken met Koekoek, die ook een fractie van zeven man gaat aanvoeren.

Of zou het nieuwe lichtmetaal aluminium, waarvan de produktie in ons land pas vorig jaar is begonnen, ook een kans maken? Biesheuvel heeft zich als de nieuwe onderhandelaar voor de ARP vriendelijk over de jonge sterren van D'66 uitgelaten. Als sportminnaar heeft hij stellig gedacht: Wat snel komt, is goed. En als kenner van Suriname weet hij waarschijnlijk wel, dat aluminium op aarde het meest voorkomende metaal is, zij het altijd in verbindingen . . .

Dus geen aluminium of roest, maar lood of ijzer in de buiten Nederland gezamenlijk optrekkende christen-democraten, (en dan heel misschien met een aluminium sierrand op Binnenlandse Zaken om staatkundige hervormingen voor te bereiden?).

Dan zijn nog verschillende combinaties mogelijk. Hoe men die combinatie ook maakt, zij heeft minder steun in de Kamer dan in 1963 (als men D'66 buiten beschouwing laat)

	Aantal zetels 1963	Aantal zetels 1967
KVP+PvdA	93	79
KVP+PvdA+ARP (Cals)	106	94
KVP+PvdA+ARP+CHU	119	106
KVP+VVD+AR+CHU (Marijnen)	92	86

Uit deze vergelijking blijkt wel, dat de Marijnen-club zich minder slecht heeft gehouden dan de Cals-club. Of daaruit bij de kabinetsformatie conclusies moeten worden getrokken, is echter niet zeker. Hoogstwaarschijnlijk is er bij de D'66-groep meer sympathie voor de Cals-combinatie dan voor Marijnen en de zijnen. Maar ja, zo redenerend moeten ook de Koekoekseieren toegerekend worden en in welke nesten die terechtkomen is van tevoren niet te zeggen, hoewel Marijnens nest warmer lijkt.
Onze eerste conclusie moet echter luiden, dat de kiezers geen duidelijke aanwijzingen hebben gegeven aan de kabinetsformateur, behalve dat hij goed zal doen in zijn regeringsprogram het vraagstuk van de herziening van ons kiesstelsel op te nemen.
Zijn er andere aanwijzingen voor de richting waarin zich de kabinetsformatie zal ontwikkelen? Laat ons eerst eens kijken naar de gang van zaken in 1963 en 1965.

1963

Romme en De Kort streven naar een vijf-partijenkabinet. Ik laat in het midden of dat oprecht was bedoeld of een tactische zet. Hoewel de drie confessionele partijen (de Drie) het bijna eens werden over een program met de PvdA, koos de KVP met een 2 : 1 verhouding voor de VVD. In welke mate daarbij de houding van de CHU (Beernink was voor Toxopeus) en van de toekomstige premier Zijlstra (!) en als gevolg daarvan weer die van de ARP een rol heeft gespeeld, is (nog) niet helemaal uit de doeken gekomen. Van belang is stellig wel geweest dat er vrij sterke persoonlijke banden in het kabinet-De Quay waren gelegd, en dat de demissionaire club op de achtergrond lustig meeformeerde. Die club komt trouwens nog maandelijks onder leiding van De Quay aan een eettafel samen; een factor die geducht meetelt.

1965

MARIJNEN struikelt over het radio- en TV-bestel. Aan de Kamer worden geen inlichtingen gegeven over het hoe en waarom. Motief: Er mag niets worden gezegd of gedaan om de terugkeer van de combinatie te hinderen. Bij een aantal ministers (Biesheuvel, Veldkamp, Bogaers, Bot) was echter het gevoel ontstaan, dat met de VVD nauwelijks verder kon worden geregeerd, omdat Witteveen de begroting te krap wilde opzetten.
CALS slaagt op een vooruitstrevend program. Vondeling is te goedgelovig wat de ontwikkeling van de lopende begroting betreft. (Witteveen had in februari in de Eerste Kamer gezegd,

dat de ontwikkeling gunstiger was dan in september was begroot, maar het gerucht gaat, dat ambtelijk in begin april bekend was, dat die ontwikkeling veel ONgunstiger was). De ARP aarzelt sterk om zonder de CHU mee te doen en vreest stemverlies. Toen dat in de zomer 1965 niet het geval was, leefden de pro-PvdA'ers op. Nu bij de jongste verkiezingen de verhouding ARP-CHU zich zeer ten gunste van de ARP heeft gekeerd, zal minder dan voorheen naar de CHU als naaste concurrent worden gekeken. Biesheuvel gaf daar al blijk van toen hij zijn eerste persconferentie gaf.

SCHMELZERS nacht geeft de KVP weer de vrijheid die zij zo graag bij de verkiezingen begeert. Roolvink deelt die mening. Beiden kennen elkaar goed toen zij staatssecretaris waren in De Quay's tijd. Roolvink heeft het niet kunnen verkroppen dat Veldkamp hem in 1963 in de steek liet en brandt van verlangen om het regeringskasteel weer te bewonen. Hij weet dat Toxopeus hem daar graag broederlijk zal omarmen als een man om mee te werken; zulks verwacht hij — terecht — niet van Den Uyl.

ZIJLSTRA heeft de banden van KVP en ARP met de PvdA nog losser gemaakt, o.a. door de publikatie van de AMvB ter uitvoering van de mijnwet Continentaal Plat en door de Omroepwet in samenwerking met de Tweede Kamer erdoor te jagen. Een hinderpaal naar de kant van de VVD en de CHU is daarmee opgeruimd. Het walgelijke opportunisme van Toxopeus, die na de Tweede-Kamerbehandeling zonder enige schroom in advertenties verklaarde dat hij voor een 'vrije omroep' bleef strijden, zal — zeker bij de KVP — vergeten zijn.

Hebben de verkiezingen in dit stemmingsbeeld verandering gebracht? Van belang is vooral hoe de KVP en de PvdA hun nederlagen zullen duiden. Mijn schatting is, dat de KVP het liefst opnieuw zou proberen de onverzoenlijken (PvdA en VVD) op één program te verzoenen om op die wijze beide flanken gedekt te houden. Den Uyl heeft al duidelijk laten blijken niet mee te willen doen aan zo'n spel. Toxopeus heeft vóór de verkiezingen ook gezegd niet met de PvdA in één kabinet te willen zitten.

Er zal dus eerst door de informateur gezegd moeten worden met wie hij een kabinet wil samenstellen alvorens hij Toxopeus dan wel Den Uyl aan zijn ronde tafel krijgt. PvdA en VVD tegen elkaar uitspelen is er in de eerste (twee?) ronde(n) dus niet bij. Daardoor hebben ook deze beide partijen hun onderhandelingspositie versterkt. Mede daarom zijn de KVP en de ARP niet te benijden. Ter wille van hun gevarieerde aanhang moeten zij

proberen de Zwarte Piet in handen te spelen van de VVD of de PvdA en dat zal niet meevallen.
Laten we de posities nog wat scherper bekijken. Daarbij zou ik *drie maatsteven* willen aanleggen: *Het sentiment, het program en de begroting.*

Het sentiment

Om met de gemakkelijkste te beginnen, de VVD. Haar voormannen willen zielsgraag meedoen aan een kabinet. Zij zijn bereid daarvoor héél veel te slikken.
De CHU stond en staat duidelijk aan de VVD-kant; vooral Beernink. In de samenstelling van de fractie is trouwens geen enkele wijziging gekomen.
De KVP-fractie is nogal gewijzigd. Zoals daar gebruikelijk, zullen de nieuwelingen zich eerst wel koest houden. Mijn taxatie is, dat de VVD-stroming véruit de sterkste is gebleven. Voorheen was één van de sterkste overwegingen: Hoe houden we de katholieken bij elkaar. Die puzzel lijkt nu vrijwel onoplosbaar geworden. De sterkste kans om dat doel toch te bereiken, is een districtenstelsel in de een of andere vorm. Zelfs oppervlakkige onderzoekingen wijzen uit, dat op die wijze de KVP versterkt uit de bus kan komen. Interessant is de vraag of het resultaat van enkele enquêtes naar de voorkeur van de KVP-kiezers bij de KVP-fractie nog gewicht in de schaal zal leggen. Uit het Revu-onderzoek en de Nijmeegse steekproef bleek, dat driemaal zoveel KVP-kiezers voor een samenwerking met de PvdA waren als met de VVD. En hoe NKV-mensen erover denken is bekend genoeg. Misschien dat ook het gezamenlijk 'program' van de drie vakbonden nog enig tegenwicht geeft tegen het overheersende VVD-sentiment. Ik verwacht echter niet dat dit soort verstandelijke overwegingen de sentimenten de baas zullen worden. De katholieke arbeiders zijn trouwer dan de intellectuelen.
Welke ziel het in de hoge ARP-borst zal winnen, is volmaakt onduidelijk. Biesheuvel weet, dat de jongeren en de VU beslist aan de PvdA-kant staan. Van Eibergen heeft zich ook al in die zin uitgesproken. Maar Zijlstra en Roolvink zijn vast en zeker anti. Waarschijnlijk zullen bij de ARP program en begroting wel de doorslag geven.
Hoe D'66 zich zal opstellen, is onzeker. Vermoedelijk zullen ze graag zolang mogelijk afzijdig willen blijven om de eigen revolutiebouw in te richten, tenzij op het centrale punt (herziening kiesstelsel) zekerheden verkregen kunnen worden. Overigens

zal de nieuwe groep al heel gauw van soepele beweging tot partij verstarren. Als fractie ontkomen zij er niet aan om in allerlei ordinaire controversiële kwesties partij te kiezen.
Ten slotte de PvdA. Er zijn stellig sterke onderstromen, vooral bij de jongeren en impulsieven, om in een afgezonderd trainingskamp te gaan en daar de goede vorm te hervinden. Meer bedachtzamen en ervarenen vrezen het isolement dat gemakkelijk tot sektevorming kan leiden. Gezamenlijk zullen beide groepen zich afvragen welke houding het meeste kans biedt op een herstructurering van het partijwezen. Het staat nu voor vrijwel iedereen vast, dat zelfs de verjongde partij onvoldoende aantrekkingskracht heeft om als de enige en echte linkse doorbraakpartij in de naaste toekomst furore te maken. Er moet dus een nieuwe start worden gemaakt. Hoe en met wie; welke kabinetsformatie geeft de beste voedingsbodem? Dat is in de komende weken een akelig moeilijk te beantwoorden vraag. Het sentiment van Blikslager gaat uit naar een Cals-combinatie plus D'66. Zo'n oplossing zou naar zijn gevoelen de beste kans geven voor een linkse hergroepering die hoognodig is om de totale desintegratie van de parlementaire democratie te voorkomen.

Het program

Zoals we in 1963 zagen, was de instinctieve drang naar samenwerking met de VVD groter dan de bevrediging over een kabinetsprogram dat met de PvdA meer mogelijkheden kreeg. Hoe liggen die kaarten nu?
Schmelzer heeft na zijn nachtelijke moord gezegd, dat de KVP wat het program betreft dichter bij de PvdA staat, maar de financiering liever met de VVD doet. En vlak vóór de moord prees hij nog eens het program van het kabinet-Cals. Leg ik dit program naast het elastisch geformuleerde waarmee de KVP de verkiezingen ingegaan is, dan zie ik nergens botsingen. Dat van de ARP is trouwens in nog meer algemene termen gesteld. Vergelijking van de beide partijprograms met dat van de VVD, levert de volgende twistpunten op: woning(wet)bouw, grondspeculatie, vermogensaanwasdeling en investeringsloon (KVP), minimumloon (ARP), ondernemingsrecht, ontwikkelingshulp, belastingdruk. Vergelijking met het verkiezingsprogram van de PvdA, dat uitvoeriger en veel concreter is dan de andere drie, doet de volgende wrijfpunten vermoeden: successierechten, nationalisatie verzekeringswezen, de AMvB over olie- en gaswinning, verhoging vermogensbelasting, de 2 pct. ontwikkelingshulp. De conclusie moet zijn dat programvergelijking niet zonder meer

leidt tot de waarschijnlijkheid van een bepaalde combinatie. Het D'66-program ligt meer aan de PvdA dan aan de VVD-kant van dat van de twee confessionelen. Het sociaal-economisch gedeelte is echter rijkelijk vaag.

De begroting

Aangenomen mag worden dat de begrotingsontwikkeling in de komende vier jaar nog meer centraal zal staan dan voorheen. De grote vraag is of Zijlstra al een uitgewerkt financieel schema heeft, of dat hij ook deze keer vasthoudt aan een algemene formule (waar hij zo sterk in is). Vaststaat, dat de besparingen enkele percenten moeten worden opgevoerd, om de hoogstnoodzakelijke taken uitgevoerd te krijgen. Dat kan vrijwillig (spaarloon, pensioenregelingen e.d.), maar zal ook wel gedwongen moeten door middel van extra-belastingen; de Spaarnota heeft dat duidelijk aangetoond. Een aantal ministers heeft zich trouwens ook in dezelfde zin uitgesproken, zoals Vondeling, Veldkamp en Diepenhorst, om uit elk kamp één te noemen. Kennelijk zijn de KVP, ARP en PvdA zich dat ook wel bewust geweest, getuige de bewoordingen van de financiële paragrafen. Alleen de VVD wil de rijksuitgaven onder geen beding verhogen. Als Zijlstra en zijn eventuele opvolger als (in)formateur niet met drastische verlagingen van de uitgaven komen op het terrein van de defensie, woningwetfinanciering, sociale overheidspremies of onderwijs, dan is aan belastingverhoging niet te ontkomen. En dan ga ik nog voorbij aan de financiering van de gemeentelijke investeringsuitgaven, de uitgaven voor de spoorwegtekorten, particuliere mijnen, scheepsbouw, etc., die van recente datum zijn. Hoe graag de VVD ook mee wil regeren, dit kon wel eens het breekpunt zijn. En daar ik ook niet zie hoe de sentimentele tegenzin tegen een samenwerking met de PvdA, gevoegd bij de programverschillen, overwonnen zullen worden, is mijn conclusie:
Zijlstra komt tot een *confessioneel minderheidskabinet* bestaande uit KVP, ARP en CHU (plus één of twee partijlozen van het type Van den Berge) onder zijn leiding of die van Biesheuvel en verwacht bij toerbeurt steun van PvdA of VVD-zijde. Zijn opdracht spreekt over een kabinet 'dat zal mogen rekenen op een vruchtbare samenwerking met de volksvertegenwoordiging'; dat is een soepele formulering, die past bij een man die gemakkelijk en 'vruchtbaar' met de Kamer samenwerkte, hoewel hij slechts op de steun van twee partijen kon rekenen.
Dit keer dus *geen* lood, noch oud ijzer.

Fred. L. Polak

Morgen brengen

> It is always wise to look ahead, but difficult to look further than you can see.
> Winston Churchill.

Politiek te omschrijven als de kunst van het mogelijke, ofte wel van de 'haalbare kaart,' is een gemeenplaats. Wensen voor de toekomst moeten gedurig plaats maken voor wat reëel is, opportuun, in coalitie-compromis te realiseren. Telkens vinden verschuivingen plaats van dit wenselijke op langer zicht naar het mogelijke op de korte termijn. Dit veroorzaakt een zekere tweeslachtigheid, een hinken op twee gedachten, of zelfs een voortstrompelen op één been. Zicht en inzicht dreigen daarbij verloren te gaan. Het valt nauwelijks te loochenen, dat als alle socialistische partijen, ook de oude S.D.A.P. groot is geworden onder het gesternte van een marxistisch toekomstbeeld van wijde allure. Veel hiervan werd, ondanks een anders geworden werkelijkheid allengs toch in zulk een verstrekkende mate en wijze verwezenlijkt, dat het oorspronkelijke toekomstbeeld door deze vervulling werd ontledigd. Een nieuw toekomstbeeld heeft het aldus ontstane vacuüm niet gevuld. Ook hier werd de historische norm bewaarheid, dat een overmaat aan succes de aanvankelijke prikkel tot inspanning te zeer vermindert; geen uitdaging – geen antwoord.

Visie op de toekomst

In 1955 voorspelde ik [1]) dat, waarom en hoe een socialistische partij aldus voorbestemd was binnen afzienbare tijd een aanzienlijke inkrimping te ondergaan. Het uitkomen van deze voorspelling bewijst uiteraard op zichzelf in het geheel niet, dat deze juist was. Op zichzelf is de mogelijkheid geenszins uitgesloten, dat geheel andere oorzaken toevalligerwijze tot ditzelfde resultaat zouden hebben geleid. Vanzelfsprekend is er, al naar tijd en

[1]) De Toekomst is Verleden Tijd, Deel II H. 24, De Haan, Hilversum.

omstandigheden, steeds een complex van verklarende oorzaken. Nog onverminderd, evenwel, ben ik de overtuiging toegedaan, destijds een fundamentele en derhalve mogelijk ook thans nog van kracht zijnde bewegingsfactor te hebben aangewezen, waarbij andere factoren zich zeker inmiddels zouden kunnen hebben gevoegd. Immers van de bekende regel 'nothing breeds success like success' geldt ook het tegendeel. Een neergaande beweging loopt kans vanzelf door bijkomende motieven te worden versterkt. Er zijn in de juiste richting enkele tegen-bewegingen beproefd. Het vóór-oorlogse 'Plan van de Arbeid' vind ik nog steeds een exemplarische, maar uitzonderlijk gebleven 'success-story.' Het rapport van het NVV omtrent een 'wenkend perspectief' droeg een knap gekozen titel, maar deze vlag kon de lading niet dekken. Een aanzienlijke vooruitgang werd onder de toenmalige, verdienstelijke leiding van Den Uyl nagestreefd en ook ten dele bereikt door het rapport 'Om de kwaliteit van het bestaan' (1963). Het doelde en stoelde terecht op voor de toekomst hoogst dringende collectieve voorzieningen. Naar mijn gevoel was echter enerzijds de toekomst nog steeds betrekkelijk krap genomen in draagwijdte en was anderzijds de financieel-economische inpassing op een te smalle basis ondernomen. De wezenlijke strekking van dit werkstuk is ook niet over het voetlicht gekomen. De zich nadien naar buiten aankondigende 'Partij van Morgen' werd als zodanig door de kiezers niet herkend noch gehonoreerd. Trouwens, werd deze pretentie wel voldoende waar en dus ook psychologisch duidelijk gemaakt? Of werd, integendeel, aanleiding gegeven tot het ontstaan van een volstrekt ongenuanceerde, te zeer versimpelde antithese tussen heden en toekomst?

Hoe dan ook, de drang naar 'de kwaliteit van het bestaan' vormde een deel van de inbreng voor het program van het kabinet-Cals. Toen de realisatie nabij kwam struikelde dit kabinet, naar bekend, door een dodelijke verwonding in de Achilleshiel van het financieel-economisch beleid op korte termijn, nl. voor 1967. Zo de partij al de sleutelpost van het Ministerie van Financiën had mogen aanvaarden, dan had zij deze althans niet door de leider van de partij moeten doen bezetten. Conflicten en compromissen op korte termijn zijn immers met deze positie welhaast per definitie vervlochten. Deze raakten ook het gezicht en het uitzicht van de partij. Met Vondeling als minister van Financiën verloor de partij ook een aanvoerder, die tot dusver grote affiniteit en visie had getoond ter zake van toekomst-stu-

die op lange termijn[2]). Vermoedelijk zullen de stembus-uitslagen van de a.s. vervroegde verkiezingen voor de PvdA wederom een niet onaardig herstel kunnen opleveren. Dit moge op zichzelf verheugend zijn, voor een trend-beweging op langere termijn zou men echter daaraan niet te veel betekenis mogen toekennen. De gebruikelijke oppositie-winst pleegt geen blijvende winst te betekenen. Zulks te minder omdat bij de krachtmeting van 15 februari 1967 ook andere factoren zich danig zullen doen gelden, zoals bijv. de sterk op de voorgrond gekomen tegenstelling tussen individu en collectief, tussen progressief en conservatief, tussen werknemers en werkgevers, tussen linker- en rechtervleugels e.d. Deze controverse is meer te wijten aan ons sterk verouderde confessionele partijenstelsel, dan te danken aan een systematisch, weldoordacht toekomst-streven van de PvdA, die veeleer thans meer het oor lijkt te gaan geven aan de op zichzelf belangrijke problematiek van de vakbonden. Ook de vakbonden staan echter onder zware pressie van hun dagelijkse of althans jaarlijkse taken, zonder al te veel plaats te kunnen inruimen aan een politiek-op-lange-termijn.

Paradoxaal genoeg is door de vermenging van een op langere termijn gericht programma en de vereiste financiering per jaarbudget inmiddels een aanzienlijke verwarring onstaan.

In een deel van onze pers wordt merkwaardigerwijze aan de PvdA met zwaar geschut verweten te veel gericht te zijn op de verre toekomst, b.v. zelfs op het jaar 2000. Dit verwijt impliceert, dat ten behoeve van deze toekomst thans te grote uitgaven worden gedaan en derhalve aanzienlijke middelen worden onttrokken aan al degenen — met inbegrip uiteraard van de arbeidersbevolking — die per heden, dus hier en nu, van hun leven voor zich en hun gezin willen genieten, en niet bereid zouden zijn zich dermate grote offers van onthouding te getroosten ter wille van komende generaties.

Dit is *helaas* een ernstig misverstand. In tweeërlei opzicht. In de eerste plaats had men hoogstens kunnen verwijten dat het kabinet, reeds te zeer belast door zijn voorganger, te veel van het voorgenomen program in te korte tijd wilde realiseren en de vereiste financiering met ontlasting van 1967 beter over

[2]) Vgl. Vondeling bij het twintigjarig bestaan van de partij in de thans door de WBS uitgegeven brochure 'De komende twintig jaar,' Amsterdam 1966.

enige jaren had moeten verdelen. Maar dan bevindt men zich nog steeds binnen het kader van de korte termijn, dus ten hoogste vier jaar. Immers in de tweede plaats was er, naar het mij voorkomt, in het geheel geen programma op lange termijn, noch ook, wat de partij betreft, een werkelijk aldus te benaderen toekomstbeeld.

Ik zei, *helaas* is deze associatie tussen PvdA en een doelbewust toekomst-program op lange termijn een slag in de lucht. Dan zou er immers hebben moeten zijn een plan-2000 met uitgebreide uitgewerkte voorzieningen resp. prioriteiten voor onderwijs, wetenschap, volksgezondheid, ruimtelijke ordening, ontwikkelingshulp, verkeer en transport, urbanisatie, automatie, werkgelegenheid, vrijetijdsbesteding en vorming, cultuur, massa-communicatie en recreatie, sociale structuur enz., benevens de integratie tot een samenhangend en geprofileerd geheel. Tevens zou dat hebben moeten bevatten een nadere oplossing in grote lijnen van de opgave voor onze inter-departementale overheidshuishouding voor wat betreft de in die periode van de komende ruim dertig jaar (niet alleen een periode van groei, maar bovenal van ingrijpende verandering) te financieren sociaal-economische vernieuwingen en voorzieningen. Kortom, het partij-image zou dan het spiegelbeeld weerkaatsen van een inspirerend toekomstbeeld voor een volgens socialistische idealen functionerende samenleving. [3])

Zelfs in de meer links gerichte stromingen ontbreekt zulk een vernieuwend toekomstbeeld. In de op zichzelf te waarderen strevingen van — om maar één voorbeeld te noemen — 10 over Rood komt dit op frappante wijze tot uiting. Het laatste punt van de sociaal-economische en vooral financiële voorzieningen is wel zeer luchthartig uitgestippeld, wat echter contra-propaganda kan betekenen voor het brengen van een redelijkerwijs gefundeerde toekomst-visie. Op het lang verbeide grote partijcongres van november 1966 concentreerde 10 over Rood, althans naar buiten toe, zijn pogingen tot vernieuwing op een te verkrijgen erkenning van de DDR. Nu kan men zowel daarvoor als daartegen op een bepaalde visie berustende argumenten aanvoe-

[3]) Die pretentie zal toch 'Socialistisch Bestek 1967' wel nauwelijks willen doen gelden!

ren. Het betreft een voor de toekomst van Europa stellig belangrijk punt.[4])

Men kan echter, dunkt mij, moeilijk beweren, dat door juist dit punt centraal te stellen, nu voor de partij het wezenlijke en omvattende toekomstbeeld geschetst zou zijn. Naar mijn gevoel toont zulk een vooruitstrevende, vernieuwende richting aldus toch over weinig méér fantasie, inventiviteit en creativiteit te beschikken dan de bestuurlijke organen en het merendeel der leidende figuren van de partij als regel aan vooruitziende concepties hebben getoond. De uitwerking is dan ook veelcer: één rechts, één averechts!

Kortom: ik zou willen stellen, dat in lijnrechte tegenstelling tot wat bepaalde publiciteits-media en ook andere partijen beweren, de PvdA als geheel beschouwd, ook nu nog steeds in zeer ernstige mate wordt gehandicapt, niet door een ondraaglijke *overtrekking* van, maar juist omgekeerd door een schrijnend *tekort* aan integrale toekomst-visie, op langere termijn bezien én gefundeerd.

Gebrek aan visie

Wanneer ik de juistheid van deze stelling hieronder nader wil aantonen, dan moet ik terstond daaraan toevoegen, dat dit tekort niet alleen de PvdA aangerekend mag worden, al zou juist deze partij als voortrekker een gunstige uitzondering hebben kunnen en moeten vormen, omdat juist het socialisme door dit tekort wordt uitgehold en verburgerlijkt. Dit tekort wordt overigens gereflecteerd in de overwegende mentaliteit van het gehele Nederlandse partij-wezen, alsook van de Nederlandse gouvernementele en parlementaire politiek. Men hervindt bovendien eenzelfde tekort als regel niet alleen bij de overheid en haar departementale leiding, maar evenzeer — goede uitzonderingen daar gelaten — bij de huidige beoefening in het bijzonder van de

[4]) Men kon natuurlijk toen nog niet weten (hoogstens pessimistisch voorzien), dat de Duitse socialistische zusterpartij, de SPD, het kwalijke besluit zou nemen samen met (eigenlijk: onder) de CDU-CSU te gaan regeren. Ook alweer getuigend van een zuiver opportunistische mentaliteit en een totaal gebrek aan waarachtige toekomstvisie. Uiteraard tot grote geruststelling, verstijving en leedvermaak van Ulbricht's DDR. Eerste resultaat: ditmaal geen kerstpasjes voor West-Berlijn.

sociale wetenschappen hier te lande. Men kan hetzelfde verschijnsel aantreffen tot in de top van het Nederlandse bedrijfsleven en van zijn leidende organen, maar ook wederom als contrast-beeld in het centraal beleid van onze vakbonden, derhalve o.m. ook in de Sociaal-Economische Raad. En, last but not least, niet slechts een deel van onze publiciteits-media, voorzover speciaal gericht tegen de (nota bene) te vooruitstrevend geachte PvdA, schiet met sterke eenzijdigheid door naar deze kant.

Er is, evenwel, over de *gehele* linie, zelfs met inbegrip van de wederom als te links beschouwde radio- en televisie-media, i.h.a. een bepaald onverantwoordelijke en derhalve diep teleurstellende verwaarlozing te constateren t.o.v. 'the shape of things to come.' Het spreekt vanzelf, dat alle politieke partijen en alle communicatie-media onvermijdelijk een sterke belangstelling aan de dag moeten leggen voor de actualiteit, die de bevolking rechtstreeks regardeert en, ten dele, reëel interesseert. Het mag nooit iemands bedoeling of belang zijn, actuele problemen 'links' te laten liggen, juist niet wanneer deze een 'heet hangijzer' vormen. Te veel worden deze inderdaad nog naar de ijskast of een afkoelingsperiode verwezen.

Maar nog veel minder kan men tegenover de toekomst op 'zien komen' blijven spelen. Het een sluit het ander geenszins uit. Integendeel, meestal bestaat tussen heden en toekomst verband. Het accent op actueel nieuws als hoofdzaak wordt echter, met het elkander afvangen van vliegen, gemeenlijk overtrokken tot vluchtige aandacht voor ééndagsvlinders. Dit impliceert vrijwel automatisch een ontstellende afzijdigheid tegenover de thans, meer dan ooit tevoren, onvoorwaardelijk vereiste confrontatie met die toekomst, welke t.z.t. zal beslissen over een uiteindelijk 'to be or not to be.' In één woord: het gaat hier in wezen om een typisch structureel, dus over alle fronten zich uitstrekkend verschijnsel, dat momenteel in al zijn waarneembare samenhangen kenmerkend is voor de huidige situatie en de heersende denkwijze van het leiderschap in ons land. Ons land is, met betrekking tot de toekomst, *onder-ontwikkeld* gebied.

Twee spectaculaire stromingen, of beter stroomversnellingen, schijnen tot dusver, ofschoon duidelijk anticiperend op de richting waarin de wereld zich thans beweegt, nog grotendeels aan onze aandacht ontsnapt te zijn.

Ten *eerste*, het feit, dat onze toekomstige wereld- en maatschappij-verhoudingen, op de wat langere termijn bezien, totaal verschillend zullen zijn van de huidige. Of m.a.w., dat waarschijnlijk a.h.w. voor onze ogen de uiteindelijk grootste metamorfose van alle tijden, sedert mensenheugenis, reeds hard op weg is zich even drastisch als dramatisch te ontwikkelen.

Voor onze huidige bevolking en met name voor de jongere generatie, komt deze andere toekomst thans in zicht, met zowel veel groter vaart als in korter tijd aanzienlijk sterker uitwerking, dan enig voorgeslacht ooit heeft beleefd. Heden en toekomst zijn thans bijna gelijktijdig geworden.

Ten *tweede*, dat in steeds meer landen op steeds indringender, en in bepaalde opzichten soms al revolutionaire wijze, met deze toekomstige evenzeer revolutionaire ontwikkelingen, d.w.z. met haar potenties en consequenties, rekening wordt gehouden. Niet alleen bestudeert men alle eventuele of alternatieve mogelijkheden, doch daarnevens, met het oog op de daaruit mogelijkerwijs resulterende fundamentele verschuivingen, verstorende gevolgen of dreigende gevaren voor individu, samenleving en wereld-evenwicht, bezint men zich in toenemende mate op de strategie tot beheerste controle en bijsturende correctie — waar en voor zover met voorzienbare kans op welslagen aanbevelenswaardig en van gunstige uitwerking geacht. Vormen wij niet de toekomst, dan vormt (vervormt of misvormt) de toekomst ons.

Transformatie-processen

Over het *eerste* punt van de allerwegen voorziene, nieuwe grote transformatie-processen hoef ik nauwelijks veel te zeggen. De termen 'tweede industriële revolutie', 'acceleratie' van het tempo, 'explosie' van nieuwe ontwikkelingen (b.v. van de wereldbevolking of van de wetenschappelijke informatie, dan wel van wereldwijde communicatie) zijn ook hier allengs overbekend, ja welhaast clichés. Merkwaardigerwijze bestaat echter vooral juist bij ons voortdurend de neiging om bij voorbeeld de nieuwste wonderen der techniek (ruimtevaart, satellieten, raketten, robots, atoomkoppen, kunst-mensen met kunst-organen tot en met kunsthersenen, wandelingen in de kosmische ruimte, reizen naar de maan of diep in de oceaan onder het poolijs door, dan wel tot op de bodem der zee enz. enz.) overwegend te blijven zien als aan science-fiction verwante verschijnselen, die eigenlijk niet tot onze échte wereld behoren.

Dat is geen typisch Engels 'under-statement,' doch getuigt veeleer van het ontbreken van een zintuig voor het opnemen en verwerken van de nieuwe fenomenale ontwikkelingen, die i.h.b. als gevolg van de natuurwetenschappelijk-technologische uitstorting in onafgebroken opgevoerde vaart, met steeds uitgebreider actie-radius en met accumulatief versterkt potentieel, plaatsgrijpen. Het zijn deze opgezweepte ontwikkelingen, die, als ware het door een vreemd mengsel van orkaan en lawine, dus haast bij wijze van een nog onbekende, overrompelende natuurramp, ons sociaal-economische en individuele leven gaan overvallen, overdekken en tenslotte volkomen zullen kunnen omzetten qua structuren en dimensies.

Wij, in Nederland, bezitten schijnbaar momenteel niet het vermogen des onderscheids tussen vooruittastende fantasie en aanstormende realiteit. Wij onderscheiden ons, tot dusver, door een geheel eigen, in beginsel alle verandering negerende of bagatelliserende houding, en wij zijn daarop bovendien niet weinig trots. Wij laten ons niet meeslepen. Wij zijn en blijven onszelf.

Wij maken, wat ook verandert, ook nooit zelf fouten. Inflatie? Door het buitenland bij ons geïmporteerd. Moeilijkheden in bepaalde bedrijfstakken (scheepsbouw, textiel)? De overheid, die zich steeds van iedere inmenging dient te onthouden, had hier natuurlijk juist sterk tegen buitenlandse concurrentie moeten steunen. Banksluitingen, mijnsluitingen, massaontslagen? Dit is óf abnormaal — wanbeheer past niet bij het image van ons bedrijfsleven — óf onverantwoorde fiscale, monetaire, regionale regeringspolitiek, resp. gebrek aan overheidscontrole heeft dit op haar geweten. Anti-monarchistische strevingen of anti-autoritaire symptomen? Voldoende keuze tussen de zondebokken: de provo's, hun ouders, de politie, de pers en andere communicatie-media, de lastige stad Amsterdam, het kabinet, het koningshuis zelf enz. De schuldvraag wordt wel wat verschillend en tegenstrijdig beantwoord, maar één ding staat boven alles vast: wij zelf zijn zeker aan optredende verandering in geen enkel opzicht schuldig, integendeel, en wij hebben dat ook volstrekt niet kunnen voorzien.

Valt een kabinet wegens te hoog bevonden uitgaven en mitsdien te hoge lasten, wij maken een nieuw, meer behoudend, dus tegen verandering gericht, kabinet, met even hoge of hogere uitgaven en verhoogde belastingen. Men zegt dan, dat de situatie in een paar weken toevallig nu eens een keer wel anders moet worden bezien, ook al was dit uiteraard wederom onvoorzien-

baar. Maar *wij* zijn niet veranderd. Wij trachten ook niet vooruit te zien. Wij bewijzen trouw te zijn aan onszelf en aan onze onveranderlijke beginselen. Klopt, want wij waren en zijn allen vóór 'politieke duidelijkheid.' Wij zijn dus zeker niet de Chinezen van Europa en wij verfoeien een Rode Garde. Wij behoeven geen enkele avant-garde, want wat elders gebeurt regardeert ons nauwelijks of in het geheel niet.

Wij handhaven onder alle omstandigheden onze gevestigde inzichten en uitspraken. 'It won't happen here.' — 'Het zal zo'n vaart niet lopen.' — 'Wij zijn maar een klein landje.' Uitingen van isolationisme, van struisvogel-politiek of van een psychologisch afweer-mechanisme, die voor verdienstelijke Hollandse nuchterheid of genuanceerdheid of realisme worden versleten, mede omdat ze de vergelijking met de voorspellingen van als onheilsprofeten aangediende fantasten glansrijk doorstaan.

In wezen bevatten dergelijke uitingen evenzeer voorspellingen. Namelijk, dat er bij ons toch heus niet zoveel en zeker ook niets zo snel zal veranderen. Door deze geesteshouding wordt onze toekomst evenwel toch evenzeer beïnvloed, zij het in *negatieve* zin. In *dubbele* zin negatief: vernieuwingsprocessen worden afgeremd in plaats van gestimuleerd, bij voorbeeld waar het de uiterst urgente verdere doorvoering van automatie betreft. Voorts vindt te weinig stelselmatige, doelgerichte bezinning plaats op de nieuwe toekomst, die reeds in ons midden rondwaart, op de voorzienbare gevolgen en implicaties daarvan, en op de onmisbare voorzieningen teneinde deze ontwikkelingen in de best mogelijke banen te leiden.

Wellicht vormt de sterkste belemmering om over deze laatste drempel heen te komen, een bij ons nog gebrekkig ontwikkeld begrip voor de ware betekenis speciaal van het zich thans voltrekkende en steeds verder opgevoerde acceleratie-proces. Onze huidige handelingen of nalatigheden volgen ons en onze kinderen op de voet. Steeds sneller volgt op iedere actie, of inertie, de reactie. Hoe groter mobiliteit, des te groter noodzaak tot previsie. Maar momenteel is ons toekomst-weten, integendeel, a.h.w. omgekeerd evenredig aan tempo en ritme der dynamica. Hoe sneller de toekomst zich verandert, des te meer krimpen evenwel onze handelings-marge én onze keuze-vrijheid, om, waar mogelijk en wenselijk, nog deze verandering zelf in gunstige zin te beïnvloeden. Des te dringender wordt echter dan juist de behoefte aan, ja de noodzaak tot de meest vervroegde anticipa-

tie en de alsdan nog met de grootste kans doeltreffende koers-correctie.

Opvallende en toenemende achterstand

Dit laatste betreft reeds de overgang tot het boven gereleveerde *tweede* hoofdpunt, namelijk onze opvallende en bovendien gedurig toenemende achterstand bij die landen, die vooral de laatste jaren een overweldigende belangstelling aan de dag leggen — wetenschappelijk, sociaal-economisch én politiek — voor de toekomst als zodanig. En nog zeer in het bijzonder een geducht versterkte aandacht voor de, naar men verhoopt, op grond van serieuze studie en dank zij een doelgericht instrumentarium, nog te rechter tijd in positieve zin te beïnvloeden trends en samenhangende uitkomsten van deze veelomvattende, diep-ingrijpende totaliteit van ontwikkelingen. De geperfectioneerde methodieken van prognose met bijpassende analyse van verschillende toekomstige mogelijkheden, de synthese van haar structurele verbanden, de ontdekking van de daarin eventueel begrepen fundamentele, doch problematische verschuivingen én de systematisch bestudeerde, qua pro en contra bediscussieerde overweging van strategische ingrepen in deze voorziene sociale omzettingen, zijn kenmerkend voor te onzent nog vrijwel onbekende, uitermate belangrijke ontwikkelingsprocessen. Deze beginnen zich ten slotte gezamenlijk hier en daar in *wetenschappelijke* zin te verdichten, door samentrekking of samenwerking op bepaalde gebieden, tot een apart ontluikend vak van *toekomstkunde.*

Te opvallender is daarbij onze huidige achterstand, juist omdat opnieuw 'Europese Geest' de grondslagen heeft gelegd voor deze recente ontwikkeling. Terwijl de eerste industriële revolutie in *Engeland* aanving, was het, ondanks de pleidooien van H. G. Wells niet daar, doch evenals b.v. bij de intercontinentale ballistische projectielen, de atoomkernsplitsing en de relativiteitsleer, *Duitsland,* dat de geestelijke vaders voortbracht van een nieuwe leer der toekomst-kunde. De eerste pionier, prof. Flechtheim, had overigens noch in Duitsland noch later in Amerika daarmee ook maar enig succes, al wordt hij nu als zodanig wel erkend De tweede, dr. Robert Jungk, oogstte weliswaar met zijn geschriften een wereld-succes, doch kon, tot voor kort, met zijn toch overwegend journalistieke rapportages noch de wetenschapswereld noch de politiek genoegzaam in beweging brengen, zeker niet in het eigen Duitse taalgebied. Wellicht vormde ook

het 'Wirtschaftswunder' daartoe geen geschikte voedingsbodem. Het feit, dat Duitstalige joden vroeger een bijzonder groot aandeel hebben gehad in toekomst-vernieuwende activiteiten, onderzoekingen, vindingen en uitvindingen (Marx-Freud-Georg Cantor--Fritz Haber-Karl Mannheim-Minkowsky-Einstein) zou wellicht eveneens nog ter gedeeltelijke verklaring van de huidige relatief geestelijke armoede van Duitsland en Oostenrijk in dat opzicht kunnen dienen.[5]) De zeer belangrijke joodse toekomst-wijsgeer, Ernst Bloch, zou wellicht diepgaander invloed hebben uitgeoefend, indien hij niet lange tijd, als overtuigd marxist, zijn werkterrein naar Oost-Duitsland had verlegd. Het te Wenen door Jungk opgerichte, en aanvankelijk door de Oostenrijkse regering gesteunde, kleine 'Institut für Zukunftsfragen' heeft tot dusver als zodanig in wetenschappelijk opzicht nog weinig kunnen uitrichten, al vormt het wellicht een goede uitkijkpost achter het IJzeren Gordijn.

Prospectivisme

Zo viel aan Frankrijk de eer te beurt om het te lang miskende pionierswerk van een Jules Verne op wetenschappelijke en politieke grondslag te herfunderen. Voor velen lijkt deze ontwikkeling juist in Frankrijk ietwat verrassend. Hoe laat zich deze toch

[5]) Opzettelijk noemde ik in de tekst slechts die geniale geesten, die op directe wijze een ruk of stoot hebben gegeven op hun gebied, zeer speciaal aan bestaande tijdsbegrippen of -voorstellingen. Andere joodse geleerden, uitvinders of kunstenaars, uit het Duits-Oostenrijks taalgebied afkomstig, hebben deze tijdsdimensie eveneens, zij het wat meer zijdelings, geraakt. Ik denk aan Hermann Weyl (topologie), Heinrich en Gustav Hertz, aan medici als Semmelweiss, Paul Elhrlich (chemotherapie), Eugen Steinach (verjonging) en Karl Landsteiner (bloedgroepen), aan Elise Meitner (atoomkernsplitsing) en de atoomfysici J. J. Rabi en Max Born, aan de filosofen Cassirer, Husserl, Scheler en Buber, de individualpsycholoqist Alfred Adler, de inluider van het plastic tijdperk Sigmund Politzer, de semanticus Sapir en, last but not least, aan een der grootste uitvinders van alle tijden, Emile Berliner (pionier van de vliegtuigmotor, de helikopter, de telefoon-microfoon, akoestische radio- en grammofoonresp. grammofoonplaatontwikkelingen, gepasteuriseerde melk enz.). Dan heb ik nog niet genoemd de utopist en stichter der zionistische beweging, Theodor Herzl. Evenmin kunstenaars van een andere tijdsdimensie, zoals Kafka en Kokoschka. Voor de reeks dergenen, hier niet bij name vermeld, zie b.v. nog drs. H. van Praag, De Boodschap van Israël, Amsterdam 1952.

onvermijdelijk enigermate speculatieve verdieping in ontwikkelingen op lange termijn rijmen met een streng-rationeel denken? Wellicht roept dit laatste echter juist zijn eigen tegenpool op. Het is namelijk weinig bekend, dat b.v. de astrologie en waarzeggerij, ondanks officiële verboden heden ten dagen in Frankrijk bijzonder welig bloeien. [6]) Wellicht dus vindt ook of creëert zelfs — de strikt wetenschappelijke en logisch-systematische begrenzing daardoor zelve een supplement in een wat wijdere filosofische en sociologische benadering.[7]) Gaston Berger, toenmalig hoofdfunctionaris van het Franse Ministerie van Onderwijs, zich tevens met erkenning in eigen land bewegend op wijsgerig gebied, beïnvloed door de Franse filosofen Bergson en Le Senne, was in de tweede helft der jaren dertig oprichter van het 'Centre d'Etudes Prospectives' te Parijs. Dit heeft, behalve de uitgave van een tijdschrift 'Prospective,' ook een aantal interessante studies op dat gebied verricht. Daarin werden de cartesiaanse lijn van het helder, duidelijk denken en die der alzijdige belangstelling van de encyclopedisten tezamen voortgezet.

In een deel van Europa vond aldus de naam 'prospectivisme' ingang, als een typisch op de toekomst georiënteerde geesteshouding, anderzijds zou ook de angelsaksische, later overwegend Amerikaanse — eveneens in Nederland overgenomen — benaming van 'futurologie' gebezigd worden als aanduiding voor het mogelijk ontstaan van een nieuw wetenschappelijk vakgebied van 'toekomstkunde,' of althans doelgerichte aanpak van omvattende toekomstexploratie en -anticipatie.

Na de vroegtijdige dood van G. Berger werd de leiding van deze groepering in de jaren zestig overgenomen door de economisch georiënteerde ingenieur Pierre Massé, toen commissaris-generaal voor het Franse Plan, die deze werkwijze ook in de planning incorporeerde door het stimuleren van een plan (be-

6) Nauw daaraan verwant is de wel door toekomstvisie bewogen, doch in mystieke richting neigende, grote kring aldaar rondom 'Planète.'

7) Vandaar ook de posthume, uit Frankrijk als een internationaal zichtbare komeet omhooggeschoten verering van een Teilhard de Chardin, wiens bij uitstek op de toekomst georiënteerd oeuvre buiten dit bestek valt.

scheidener genoemd: 'overwegingen') voor 1985. Sedertdien heeft Massé een directeurschap aanvaard bij een der grote Franse ondernemingen, hetgeen de oorspronkelijke groepering opnieuw heeft verzwakt. Dan komt de meest belangrijke wetenschappelijke voortzetting van het prospectivisme, als vernieuwende mentale instelling, daar te liggen bij de politicoloog Bertrand de Jouvenel. Deze had de afgelopen tientallen jaren reeds internationaal gewaardeerde studies gepubliceerd over de ideeën van o.m. Montesquieu, Rousseau en Voltaire. Erudiet kenner van de klassieke Oudheid en van de Franse klassieken is De Jouvenel duidelijk uit de historie naar de toekomst overgekomen.

En wat wellicht nog van meer gewicht is, zijn overwegende belangstelling voor de schrijvers over macht, regering en politiek is veelzeggend voor de door hem aan de voorgestane toekomst-verkenning toegedachte dienstbaarheid, juist aan het *politiek* beleid. Een interessant verschijnsel, waarop ik hierna, in verband met de Amerikaanse ontwikkeling, nog nader zal terugkomen.

De Jouvenel

Sedert 1963 heeft De Jouvenel, met financiële steun van de Ford Foundation, een bulletin uitgegeven, Sedeis genaamd (Société d'Etudes et de Documentation Economiques, Industrielles et Sociales), benevens een serie van ca. 200 monografieën onder de verzamelnaam van 'futuribles' (Samentrekking van 'futures possibles'), uitgaven, die nu weer worden omgezet en verenigd in een maandblad getiteld 'Analyse et Prévision.' De Jouvenel bezigt bij voorkeur noch de term prospectivisme noch die van futurologie, doch hanteert de voorzichtiger begrippen 'previsie' en 'conjectuur'.

Zijn eigen hoofdwerk over deze materie is zeer karakteristiek geheten 'L'art de la conjecture.' De Jouvenel gewaagt dus bij zijn vormgeving aan een toekomst-kunde niet zozeer van een nieuwe wetenschap (al is een hechte wetenschappelijke fundering z.i. bepaald dringend vereist), maar — typisch Frans — van een te vervolmaken kunst. Zij het evenzeer een moderne, als een politiek thans onmisbare kunst, juist ook als de kunst van het (in de toekomst) wenselijke en mogelijke. Aan De Jouvenel is thans officieel steun van de zijde der Franse regering toegezegd om zijn, tot dusver van tijdelijke Amerikaanse financiële hulp afhankelijke, doch overigens wetenschappelijk onafhanke-

lijke, bureau voor toekomststudies te maken tot een permanent instituut.[8])

Ter vermijding van mogelijk misverstand wil ik nog een kanttekening hierbij plaatsen. De Jouvenel heet gaullist of gaullistisch georiënteerd te zijn. De kring rond Gaston Berger-Pierre Massé zou men vermoedelijk politiek wel mogen aanduiden als overwegend groot-industrialistisch-conservatief. Met andere woorden, in Frankrijk kan men het prospectivisme, als regel, niet zonder meer identificeren met progressivisme. Zich dit bewust te zijn is echter m.i. voldoende. Het doet aan de grote verdiensten van deze, zich in nieuwe richtingen bewegende en voorwaarts dringende onderzoekingen niets af. Zulks te minder, waar een man als b.v. De Jouvenel veel meer heeft gezocht naar een verantwoorde methode van prognostisch onderzoek en bepaalde bijpassende nieuwe vormen van institutionalisering, dan naar hetzij het lanceren van op zichzelf vernieuwende ideeën, hetzij het omgekeerd verdedigen van gevestigde belangen. Bovendien, zoals we straks nog zullen zien, juist deze nieuwe methoden en instituten zouden, na overplanting in Amerika, daar juist wél aanleiding geven tot het doortrekken van progressieve en reformistische lijnen, om alsdan, teruggolvend, ook het Europese moederland weer in die zin te gaan bevruchten. Wat eenmaal, hoe voorzichtig ook, in beweging is gezet, gaat, ten slotte, wel licht zelfs door het aanvankelijke prospectivisme... onvoorzien, en ook ongewild, toch eigen wegen inslaan en zich geheel onafhankelijk van de aanvankelijke opzet zelfstandig doorzetten.[9]).

Grote, internationale belangstelling heeft De Jouvenel o.m. ook gewekt, behalve door het organiseren van jaarlijkse congressen voor 'futurologisch' georiënteerde, uit tal van landen afkomstige deelnemers van hoog wetenschappelijk niveau, speciaal met zijn in bovengenoemd boek vervat voorstel om te komen tot een 'forum prévisionnel,' in Amerika aangeduid als 'look-out institution.' Dit voorstel berust op de overtuiging, dat tegenwoordig

[8]) Of alsdan het 'no strings attached' zal blijven gelden en De Jouvenel derhalve met deze omzetting definitief akkoord zal gaan, staat momenteel nog niet vast.

[9]) Het is curieus, dat De Jouvenel bij een b.v. met de hem kenmerkende prudentie gehouden pleidooi, op uitnodiging van de Amerikaanse Rand Corporation, aldaar welhaast zelf in de discussie is overspoeld door de hoog opslaande 'golf van de toekomst.'

noch de executieven noch de parlementen, noch de politieke partijen genoegzaam in staat zijn de toekomstproblemen, in alle aspecten, dimensies en consequenties te overzien, resp. daaromtrent optimaal gefundeerde beslissingen te nemen. Hij zou telkens ruim te voren door diverse forums van ter zake deskundigen, alsook in de materie der toekomst en haar complexe samenhangen goed ingewerkte figuren van gezag, diverse toekomstalternatieven grondig willen laten doorspreken en van verschillende kanten doen belichten met pro en contra. Zoals wij nu-eerst onze SER inschakelen, wil De Jouvenel a.h.w. eerst door een extra-parlementaire Raad voor de Toekomst, resp. door zijn Commissies, toekomstplannen, dan wel plannen met toekomstimplicaties (die zijn er in onze razendsnelle ontwikkeling van tegenwoordig bijna altijd, onverschillig of we iets doen dan wel nalaten) in ruime mate en met voldoende diepgang in het openbaar doen afwegen en tot het toekomst-bewustzijn der publieke opinie doen doordringen, alvorens deze in de politieke arena worden gebracht.

Tevens zou zulk een Raad of Instituut ook kunnen dienen als een soort 'early warning-system,' dus vroegtijdig kunnen wijzen op voorziene gevaren van bepaalde ontwikkelingen, dan wel tevoren kunnen aangeven op welke wijze een bijsturing in de meest wenselijke richting zou kunnen plaatsvinden. Men zou deze taken ook kunnen samenvatten in het toekomst-gericht en keuze-bewust maken van de publieke opinie, of, anders gezegd, het helpen scheppen van een geestelijk klimaat, dat een sterke mate van oriëntatie op de toekomst begunstigt, hetgeen meer en meer tot ons voortbestaan een conditio sine qua non gaat vormen.

Instituten en studies

Een zeer interessante Franse ontwikkeling is ook de stichting in 1958 van BIPE (Bureau d'Informations et de Prévisions Economiques). Zulks op een fifty/fifty-basis gezamenlijk door de overheid en een aantal belangrijke industriële bedrijven. Het is de bedoeling, dat dit bureau de prognoses op lange termijn zal leveren ter verwerking in de eerstvolgende op te stellen nationale 5-jaren-plannen.

Het prospectivistisch denken heeft in Frankrijk zeer bevruchtend gewerkt zowel op het overheidsbeleid als op het bedrijfsleven, niet te vergeten op diverse andere particuliere groeperingen

en op een toenemend aantal individuele auteurs (Fourastié, Sauvy, Bertaux, Cazes e.t.q.), alsook vice versa.

Maar het heeft evenzeer invloed uitgeoefend op verschillende Europese en ook internationale instellingen, alvorens het de oceaan is overgestoken om via Amerika weer terug te keren naar enkele andere Europese landen, vrijwel met uitzondering tot dusver van Nederland.

Van de in Europa gevestigde internationale of Europese instellingen heeft elk op haar specifiek gebied zich wel min of meer beziggehouden met planning op lange termijn (de NATO, de Kolen- en Staal-Gemeenschap, Euratom, de EEG. het Internat. Labour Office, UNESCO enz.). Ik geloof niet enige instelling te kort te doen door te zeggen, dat, voorzover ik dat althans uit ter beschikking staand materiaal kan beoordelen, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling te Parijs (Franse invloed?) het verst gevorderd is. In mijn bezit is o.a. een rapport van de OESO, afkomstig van het directoraat voor wetenschappelijke zaken, van bijna 500 bladzijden, dat ik wegens vertrouwelijke toezending hier niet citeren kan, maar dat werkelijk als een survey op prognostisch gebied van uitnemend wetenschappelijk gehalte is en dat niet alleen van grote kennis van zaken getuigt, doch ook het enorme, snel toenemende belang van deze nieuwe ontwikkelingen volledig onderkent, derhalve zowel uitloop als achterstand onder de 21 aangesloten landen duidelijk signaleert.

Een goede tweede op dit gebied zou t.z.t. wel eens de Raad van Europa kunnen worden, terwijl het Europees Parlement in zijn laatste zittingsperiode, bij monde van de Commissie voor Onderzoek en Cultuur, een belangrijk verslag over de technologische vooruitgang en het wetenschappelijk onderzoek heeft uitgebracht, waarvoor onze landgenoot ir. Oele zich voortreffelijk van zijn taak als rapporteur heeft gekweten.

De Wereld Voedsel Organisatie (F.A.O.) en de Wereld Gezondheids Organisatie (WHO) hebben op hun respectieve terreinen enkele studies op langere termijn doen verrichten. De United Nations heeft, met enkele waardevolle uitzonderingen, voorzover ik weet op het hier bedoelde gebied nog niet een specifiek stempel gedrukt. Mij bekend zijn bij de U.N. ten deze werkzaam het Advisory Committee on the Application of Science and Technology to Development, het Economic Projections and Programming Centre, niet te verwarren met het eveneens ingestelde Center For Development Planning, Projections and Poli-

cies, elk met eigen interessante rapportering, en daarnevens nog het Center for Industrial Development.

Geaffilieerd met de U.N. is voorts o.a. de I.C.A.O. (Internat. Civil Aviation Organization), die enige uitstekende longterm-studies heeft gepubliceerd, met proeven van technologische prognose. Het zou mij echter niet verwonderen ook bij de U.N. t.z.t. een nog veel sterker opleving in deze richting en dus ook met grotere spreiding te zullen kunnen constateren. En wel onder invloed van de allerwegen in de United States of America op ingrijpende wijze plaatsvindende heroriëntering en sociaal-technische vernieuwing op futurologisch gebied, daar ook wel onder de meer neutrale methodologische noemer van 'forecasting' of 'prediction' in de voorste linies der moderne wetenschapsbeoefening gebracht.

Heroriëntering en vernieuwing in Amerika

De heroriëntering [10]) en vernieuwing in Amerika zijn niet alleen spectaculair, maar bepaald ook verrassend. Tientallen jaren had in Amerika het woord 'planning' een wel bijzonder slechte klank, als een typisch socialistisch, resp. communistisch produkt, dat op de ideologische index van 'unamerican activities' vrijwel bovenaan geplaatst stond. In de laatste jaren vooral is de urgente noodzaak, ja de uitnemende verdienste van 'long term planning,' gepaard met 'deep future research', op ieder gebied erkend. Door het Amerikaanse bedrijfsleven zonder meer erkend als economische levensvoorwaarde, door de federale overheid in steeds toenemende mate op het gebied van defensie, van financiële huishouding en collectieve voorzieningen, door de academische wereld als onderwerp van studie, research en wetenschappelijk onderwijs met hoge prioriteit.

Alle vooraanstaande, wereldbekende Amerikaanse industriële grootbedrijven hebben thans eigen, steeds uitgebreide, gespecialiseerde afdelingen voor wetenschappelijk fundamenteel en toegepast onderzoek op het gebied van de toekomstige ontwikkelingen. Vele aldaar in de eerste plaats voor eigen oogmerken opgestelde research-rapporten worden ook telkenmale voor publika-

[10]) Heroriëntering, omdat Amerika van oudsher sterk op de toekomst georiënteerd was. Kern van de 'American Creed' vormde het geloof in de eigen toekomstige lotsbepaling. Voor een der aldaar meest invloedrijke filosofen, A. N. Whitehead, (zie 'Adventures of Ideas,' Mentorbook, N-Y., 1955) vormde vooruitzicht een der grondbeginselen van mens-zijn.

tie en kritiek vrijgegeven. Van de zeker meer dan 50 grote ondernemingen, die ook op dit gebied naam maken door aantrekking van voortreffelijke wetenschappelijke onderzoekers van verschillende richtingen, vallen o.m. thans te vermelden: General Electric, I.B.M., XEROX, R.C.A. (Radio Corp. of America), Am. Tel. and Tel. Corp. met de vanouds befaamde Bell Telephone Laboratories, Int. Tel. and Tel. Honeywell, Texas Instruments, Fairchild Camera, de vliegtuigfabrieken: Boeing, Lockheed, United Aircraft en Noravi (North American Aviation), Du Pont, General Motors, 3 M. (Minnesota Mining and Manufacturing), Westinghouse Electric, General Dynamics, Standard Oil of New Jersey (ESSO), Union Carbide en ten slotte het uitgeversbedrijf McGraw Hill, dat eigen prognoses van grote reputatie publiceert over 1975, 1980 enz.

Een aantal van deze bedrijven volstaat niet met intern op hoog niveau afdelingen voor R & D (research and development) tot ontwikkeling te brengen, die zich tevens meer en meer specialiseren op het, met een van deze algemene research weer afgesplitst eigen werkterrein, verrichten van systematische toekomst-studies op lange termijn. Sommige bedrijven bevorderen deze institutionalisering bovendien ook extern. Zo heeft b.v. General Electric een afzonderlijk zeer omvangrijk Center for Advanced Studies TEMPO (Technical Management Planning Operation) in Californië opgericht, ook ten behoeve van technische en militaire planning, resp. forecasting. Evenzo besteedt b.v. I.B.M. tot gelijksoortige doeleinden, naast daartoe werkzame eigen studie-afdelingen, ook in universitair verband zeer aanzienlijke bedragen om dergelijke toekomststudies te bevorderen.

Bij de overheid is militaire planning van het Pentagon en het Dep. van Defensie vooropgegaan. Van belang zijn de toekomststudies van het Institute for Defence and Analyses (IDA). Leger, luchtmacht en marine[11]) vervullen voorts ook hier ieder eenzelfde dubbel-functie als waarneembaar in het bedrijfsleven, nl. het verrichten van toekomststudies op lange termijn door eigen research-afdelingen van hoge kwaliteit én het doen verrichten, met het ter beschikking stellen van aanzienlijke jaar-budgetten, van eenzelfde soort studies door afzonderlijke, volkomen onafhankelijke wetenschappelijke instituten.

[11]) Bekend werd van de Navy vooral het lange-termijn-project 'Seabed' (Sea-based Deterrence). Het leger heeft o.a. 'FID' (Forecasts-in-Depth). De luchtmacht o.m. het project 'Forecast.'

Van zeer groot belang is in dit opzicht ook de ruimtevaart geworden. De NASA (National Aeronautics and Space Administration) heeft een eigen lange-termijn-studiedienst op het hoogste niveau en verleent eveneens omvangrijke opdrachten van dit type aan andere, daartoe speciaal werkzame, research-instituten. De laatste jaren zijn dergelijke, hetzij zelfstandig verrichte, hetzij elders uitbestede studies op alle ministeries en voor de gehele overheidshuishouding imperatief geworden.

Sedert kort functioneert ook bij de civiele overheid over de gehele linie het zgn. PPBS (Planning-Programming-Budgeting-System), dat voordien al bij de militaire departementale diensten zijn nut bewezen had. De President der V.S. heeft zijn eigen Office of Science and Technology, dat zich eveneens begeeft op het gebied der lange-termijn-toekomst-studies. Belangrijk is ten slotte ook in dit opzicht de Atomic Energy Commission (A.E.C.).

Deze opsomming is echter niet volledig en ook bij lange na nog niet het einde van dit verhaal. Een hoogst interessante vertakking heeft plaatsgevonden door de oprichting en uitbouw van de zgn. 'denkfabrieken,' die zich weer in het bijzonder toeleggen op de ontwikkeling van 'deep future research' en van de daartoe benodigde nieuwe technieken. Dit in Europa nog geheel onbekende genus van gespecialiseerde instituten ontvangt opdrachten als bovengenoemd, zowel van de militaire en civiele overheid, als van het bedrijfsleven. Tientallen millioenen dollars worden jaarlijks aan dergelijke onderzoekingen besteed. De uitvoering van deze opdrachten vangt veelal aan met een uitgebreide en tot dat doel geperfectioneerde 'brainstorming,' waaraan een wetenschappelijke elite deelneemt, verzameld uit alle categorieën en gradaties van alpha- en bèta-wetenschappen, van specialisten en generalisten, van abstracte theoretici en praktische experts.

Het grootste en thans wel internationaal meest bekende instituut van dit type is de Rand Corporation, grotendeels gefinancierd door de Air Force. Daarnaast vallen te noemen: de System Development Corporation (een zelfstandig geworden dochter van Rand), het Hudson Institute (door zijn directeur, de befaamde militaire specialist Herman Kahn, aanvankelijk vooral georiënteerd op nieuwe wapen- en afweer-technieken), het Stanford Research Institute, het Battelle Memorial Institute, het Center for the Study of Democratic Institutions, Resources for the Future, Illinois Institute of Technology (Corplan) e.d. Daar-

nevens zijn er nog een groot aantal bedrijfsorganisatie-adviesbureaus, die ook in sterke mate 'future-oriented' zijn. Te noemen vallen: Abt Associates, Diebold Group, Arthur D. Little, Mc Kinsey, Varian Associates, de Samson Science en de Quantum Science Association enz. Mede door deze karakteristieke ontwikkeling in de richting van toekomst-oriëntatie-op-lange-termijn worden o.m. beïnvloed de American Management Association, de American Research and Development Ass., de National Planning Ass., de Engineers' Joint Council, het American Institute of Planners[12]) enz.

De tot dusver aangeduide en zich over geheel Amerika uitbreidende ontwikkelingsgang was in wezen een extra-academische. De aansluiting op het academisch leven dreigde door deze snelle 'futurologische' ontplooiing verloren te gaan. In Amerika is evenwel de organisatie van het wetenschappelijk onderwijs veel soepeler en tegelijk dynamischer van aanpak, dan bij voorbeeld te onzent. De grote universiteiten begonnen snel met het dichten van de ontstane lacune. De Columbia-univ. ging een eigen instituut voor toekomst-onderzoek instellen (Daniel Bell). Aan de Harvard-univ. werd dit ter hand genomen door Harvey Brooks, Donald Schon en P. Emmanuel Mesthene (de laatste met hulp van I.B.M.). De universiteiten van Princeton, Pennsylvania e.a. gaan thans in dezelfde richting, zodat deze golfbeweging zich als gewoonlijk wel vrij snel zal voortplanten in het universitaire milieu. Voorts geschiedt hetzelfde daar aan de technische hogescholen: voorop het M.I.T. en o.a. het California Institute of Technology (Harrison Brown).

Dit, ten slotte, vond weer zijn weerslag bij de top-organisaties van het wetenschappelijk leven in Amerika. Bij de National Science Foundation en de National Research Council. De Amerikaanse National Academy of Sciences startte in 1964 met een serie van research-publikaties op de lange termijn gericht, die bekend werden onder de naam COSPUP (Committee on Science and Public Policy). De American Academy of Arts and Sciences ging nog verder en stelde, naast een reeds vroeger bestaande 1975-commissie, een aparte commissie in voor 'the year 2000,' door welke commissie in 1965-'66 reeds een vijftal uitvoerige rapporten is uitgebracht. De Library of Congress heeft nu ook

[12]) Dit instituut heeft de laatste jaren enkele conferenties georganiseerd over het thema 'The next fifty years: 1967-2017.'

een Science Policy Research Division, terwijl de Amerikaanse Senaat niet achterbleef door de vorming van een eigen, speciaal de toekomst bestrijkende sub-commissie voor Science and Technology, die ook reeds interessante rapporten openbaar heeft gemaakt, eveneens gericht op de lange termijn.

Het is duidelijk, dat toekomstgerichte onderzoeken in *Amerika* de laatste jaren welhaast tot nationale mode zijn verheven. Modebewegingen, zelfs op academisch niveau, komen en gaan daar bijzonder snel, ook door de uitgesproken voorliefde voor nieuwe experimenten en het pousseren van nieuwe wetenschappelijke pioniers of zelfs helden. Er kan dus ook wel weer een terugslag of enige matiging intreden, waar men te verre worpen of sprongen heeft beproefd. Men durft bij een 'brainstorming' de meest gewaagde dingen en onorthodoxe gedachten te lanceren en, zo nodig, zonder gezichtsverlies ook weer in te slikken. Eenmaal gevestigde reputaties gaan alleen daardoor niet te gronde, al zijn er overigens in de academische wereld veel meer persoonlijke ups en downs dan te onzent, waar alleen de titel van professor doorgaans levenslange garanties van onwankelbare kunde en onaantastbare kennis lijkt te bieden. De universitaire ondernemingslust, mét avontuur én risico, zijn over het algemeen in Amerika veel groter, vernieuwende uitschieters gewoner en meer geapprecieerd. Deze wat generaliserende beschrijving van de academische faits et gestes in Amerika moet bepaald niet denigrerend worden opgevat. Het nieuwe wetenschappelijk werk, daar bijv. op futurologisch gebied verricht, is i.h.a. voor de toekomst van niet te onderschatten belang.

Immers is tegelijk daarmee een fundamentele vernieuwing ontstaan zowel in de beoefening der sociale wetenschappen als in de toepassing van nieuwe sociale technieken, die speciaal het doelgerichte toekomstonderzoek op veelal bijzonder waardevolle wijze bevorderen en verfijnen. Aangezien vrijwel al dit werk met groot enthousiasme en teamspirit de laatste 2 à 3 jaren, a.h.w. van lanceer-bases omhoog is geschoten, verkeert dit duidelijk nog in een allereerste fase van ontdekking en uitvinding, van experimentele beproeving en verbetering, waarover zeker het laatste woord nog lang niet gesproken is. Veel verdergaande aanvulling en verdiepte uitwerking zijn uiteraard volstrekt vereist, maar van een hoopvol nieuw begin mag m.i. toch nu al wel worden gesproken, waarvan stelselmatige voortzetting ongetwijfeld in de naaste toekomst te verwachten valt. Zeer aanzienlijke geldbedragen en een omvangrijke topnotch manpower

zullen daarin nog moeten worden geïnvesteerd. Dit hoofdbrekende dubbel-probleem lijkt in Amerika veel lichter en sneller oplosbaar dan elders, mede omdat het toekomstbewustzijn in essentie reeds in de 'American Creed' was geïncorporeerd en thans alleen een verdere wetenschappelijke ontplooiing behoeft. De instelling van academische leerstoelen voor 'futurologie' is daar in een gevorderd stadium van voorbereiding.[13]) Aparte universitaire cursussen van dit genre zijn of worden trouwens reeds georganiseerd, leerprogramma's uitgewerkt. Om het beeld te completeren, mag men in dit verband ook niet buiten beschouwing laten, dat ook de grote Amerikaanse particuliere foundations voor dit doel aanzienlijke geldbedragen ter beschikking stellen. Behalve de Rockefeller en Carnegie Foundation is het vooral de Ford Foundation, die zich te dezen internationaal onderscheidt, ook door royale financiering van toekomstonderzoek buiten Amerika.[14])

De rest van de wereld

Tegenover deze vloedgolf van activiteiten en nieuwe impulsen in Amerika, steekt de rest van de wereld momenteel nog vrij mager af. Wij weten, dat voor deze materie, behalve in Frankrijk, zeer grote belangstelling bestaat in *Rusland.* Hoever bepaalde toekomststudies daar gevorderd zijn, weten we echter niet. De in het Engels vertaalde en als 'Penguin Special' uitgegeven vraaggesprekken met een aantal vooraanstaande Russische geleerden ('Life in the 21st Century') geven naar alle waarschijnlijkheid geen goed beeld. De interviews werden afgenomen door jounalisten, die de uiteenlopende vakgebieden niet

[13]) Hiervoor zijn reeds aangewezen: prof. Christopher Wright (Columbia Univ.), prof. Werner Hirsch (Univ. of California, L.A.) en prof. Lerner (MIT).

[14]) Van het werk der vergelijkbare Europese stichtingen is weinig bekend. De Duitse stichtingen Volkswagen en Thyssen schijnen vrijwel overwegend Duitse projecten te ondersteunen. De betrekkelijk jonge Duitse Werner Reimers-Stiftung is zowel internationaal als op de toekomst georiënteerd. Deze steunt o.a. 'Mankind 2000 International' onder voorzitterschap van schr. d. Van de kleine, te Londen gevestigde, Ciba Foundation geldt hetzelfde. Ook de in Nederland zetelende Fondation Européenne de la Culture is toekomst-gericht. Te hopen valt op samenwerking van en coördinatie tussen alle foundations, die toekomststudies willen bevorderen.

voldoende beheersten, hun vragen veelal zonder visie afstelden op korte termijn en eigenlijk meer een ietwat geromantiseerde, science-fiction-achtige, rapportering hebben uitgebracht.

In *Engeland* begon de D.S.I.R. (Department of Scientific and Industrial Research) in 1963 aan de toekomst te sleutelen. In 1965 werd deze dienst overgenomen door het nieuwe Ministry of Technology, op zich zelf een veelbelovend initiatief. Publikaties zijn mij nog niet bekend. Economische en militaire prognostiek wordt daar uiteraard eveneens toegepast. Een speciaal 'Office for Forecasting' zou zich momenteel in een stadium van oprichting bevinden. De Engelse 'Social Sciences Research Council,' waarvan de socioloog Michael Young voorzitter is, heeft nu ook een apart 'Committee for the next thirty years' ingesteld, eveneens onder voorzitterschap van Young, waarin o.m. ook de socioloog Mark Abrahams een vooraanstaande rol vervult. Tevens zou door deze Raad reeds een subsidie zijn verstrekt aan het Tavistock Institute for Human Relations, te besteden voor onderzoekingen op hun terrein, betreffende het jaar 2000.

In andere Europese landen (Zweden[15]), Italië, Duitsland) is wel iets van soortgelijke aard of strekking aan de gang, maar nog weinig tastbaars is te voorschijn gekomen.

Het Amerikaanse weekblad Time (Atlantische ed. 25 febr. 1966) gaf als gevoelige modespiegel een beknopt overzicht van enige 'futuristische' ontwikkelingen in Amerika en Frankrijk. Het Franse maandblad Réalités (juni 1966) dito dito. Elsevier's Weekblad (26 nov. 1966), getiteld 'De wereld van overmorgen,' beperkte zich in hoofdzaak tot de weergave van het bekendste lange-termijn-toekomst-rapport van de Rand Corporation [16]) en wekte of bevestigde in sterke mate wederom een science-fiction-impressie, aldus voornamelijk aansluitende bij de ter zake nog heersende publieke opinie in Nederland. Of dit velen uit een zoete dommel gewekt zal hebben, meen ik dus te moeten be-

[15]) In 1964 heeft de Zweedse Nationale Bank aan het parlement aldaar een kapitaal ter beschikking gesteld van 500 mln. Zweedse Kronen (ca. *f* 350 mln.) met de bedoeling, dat een speciale stichting uit de jaarlijkse rente-opbrengst vooruitziend onderzoek zou doen verrichten en publiceren over 'de mens in een veranderende maatschappij.'

[16]) Onder meer ook reeds ter sprake gebracht in de hierboven genoemde WBS-publikatie.

twijfelen, hoewel de hoofdredactie terecht vooropstelde een der belangrijkste reportages te geven ooit door dit blad gepubliceerd.

Uiteraard wordt in Nederland, speciaal door de grote concerns (Kon. Olie, Unilever e.d.), wel toekomstonderzoek verricht. Anders dan in Amerika wordt dat materiaal bij mijn weten niet gepubliceerd.[17]) Philips heeft de grote tentoonstelling Evoluon opgezet, die naar verluidt t.z.t. meer dan tot dusver speciaal op de toekomst zou worden gericht. Dit zou alsdan een keerpunt kunnen inluiden.

Behalve voor enkele specifieke onderwerpen (ontwikkelingsprogrammering, urbanisatie en ruimtelijke ordening) speelt de toekomst als zodanig, resp. toekomststudie op lange termijn, op academisch niveau, voorzover mij bekend, thans te onzent nauwelijks of geen rol. Wel is het een verheugend teken, dat de Ned. Sociologische Vereniging voor kort een werkgroep voor 'prospectivisme' onder haar vleugels heeft toegelaten. De nieuw opgerichte Raad voor het Wetenschapsbeleid zal de toekomst niet kunnen noch willen mijden, maar beschikt voorzover na te gaan momenteel niet over de daartoe vereiste institutionele apparatuur. De door een brede groepering van internationale geleerden en denkers in Nederland gevestigde stichting 'Mankind 2000 International' hoopt, indien daartoe in staat gesteld, zowel in wetenschappelijk opzicht, als wat betreft de bevordering van een gunstig toekomstklimaat — het laatste hier te lande te zamen met de Amersfoortse 'Werkgroep 2000' naar vermogen te zijner tijd bij te dragen.

De toekomst zal anders zijn

Dat de toekomst geheel anders zal zijn, wordt wel aangevoeld door een deel van de Nederlandse jeugd, al dan niet georganiseerd (Sigma, provo's). Hoe een andere, zowel wenselijke als mogelijke toekomstige ontwikkeling zou kunnen worden bevorderd, blijft ook in die kring echter veelal duister of vaag. Dat is bepaald niet als verwijt bedoeld, omdat — daarop moet ik wel hameren — de onmisbare voorstudies hiertoe ontbreken.

Twee hoofdvragen lopen bij alle goedbedoelde pogingen bovendien te veel dooreen. De eerste luidt: waarheen gaan wij? De tweede: wat kunnen en moeten wij doen? Het is mogelijk, bij overdenking van de eerste vraag reeds intuïtief aan te voelen,

17) Uitzondering van de hand van Ronald Brech, Britain 1984, A forecast prepared for Unilever Ltd. (London, 1963).

dat het allerminst in de goede richting gaat en daartegen dan — op zichzelf consequent, ja zelfs doelmatig — te protesteren. Wij moeten echter zoveel en zo exact mogelijk daarover weten. En zelfs dan nog, indien het voorgevoel min of meer bevestigd wordt, blijft ieder protest in een luchtledig zweven, als het zonder constructieve oplossing blijft, wel moet blijven zolang ook de tweede vraag niet met voldoende zekerheid en duidelijkheid beantwoord kan worden.

De geciteerde buitenlandse toekomststudies geven overigens op beide vragen ook nog maar een gedeeltelijk antwoord.

Duidelijk blijkt wél, dat de toekomst, populair gezegd, niet meer een gedurige doodgewone verlenging is van het heden, resp. van de thans daarin werkzame en waarneembare krachten. De toekomst op langer zicht zal geheel andere patronen opdrukken aan de menselijke samenleving.

Anderzijds is de toekomst, mede dank zij het provisorisch resultaat der thans verrichte lange-termijn-studies, zeer zeker niet zonder meer gelijk te stellen aan een fatum, dat wij t.z.t. zullen hebben te ondergaan, omdat dit nu eenmaal a priori onkenbaar en onbeheersbaar zou zijn. Het inzicht verbreidt zich, dat de toekomst in vele opzichten en voor een groter gedeelte kenbaar is, althans in ruwe lijnen van alternatieve ontwikkelingen, dan tot dusver veelal aangenomen, ook in wetenschappelijke kring. Daarbij voegt zich de overtuiging, dat die voorzienbare toekomstmogelijkheden niet ten enenmale onafwendbaar zijn, doch althans ten dele, en ook wederom met wetenschappelijke hulpmiddelen, vatbaar voor regulering, controle en correctie.

Op dat laatste gebied bevinden zich echter nog vele voetangels en klemmen. Er is niet één bij voorbaat vaststaande toekomst. Men moet ook, met het opschuiven van de tijd, telkens weer opnieuw kiezen. Welke toekomst is onder bepaalde voorwaarden en omstandigheden de meest waarschijnlijke, welke daarentegen de meest wenselijke? In welke richting, naar welk doel moet men zijn keuze bepalen, welk middel tot beïnvloeding geldt, mede gezien de nevengevolgen, geval voor geval, als optimaal? Zodra men het 'waarheen' kan, dus ook wil of zelfs moet beïnvloeden, rijst het moeilijke probleem der te stellen sociale normen, cultuurwaarden en menselijke doeleinden.

Tegelijk daarmede de onontkoombare kardinale vraag: kan en mag de beoefening van wetenschap zich ook daartoe uitstrekken of stoot zij bij de beoordeling van normatieve taakstellingen op een nimmer te overschrijden laatste grens? Dat laatste gold

en geldt nog overwegend in Europa als ultima ratio, als absoluut gebod, dus ook verbod voor een als zodanig te erkennen en te valideren beoefening van wetenschap. Mijn ontkenning, in mijn proefschrift van een kleine twintig jaar geleden[18]), van deze onveranderlijke geldigheid, vormde destijds een inbreuk op een straf geldende en strikt gevolgde wetenschapscode. Het merkwaardige is nu, dat vooral in Amerika, en juist i.h.b. door het zich aldaar op grote schaal ontvouwende toekomstonderzoek gericht op de lange termijn, dit axioma ernstig begint te wankelen. Wat immers is de diepere zin van zodanig onderzoek, indien wij wel heel wat aan de weet kunnen komen over diverse toekomstige ontwikkelingskansen en bovendien over de mogelijkheden om deze eventueel in bepaalde richtingen te stuwen of om te buigen – wanneer wij dan echter van wetenschappelijke zijde volstrekt moeten zwijgen? Omdat wij ons althans professioneel niet in normatieve zin mogen uitspreken over datgene wat in een gegeven situatie het meest gewenst zou zijn, resp. na daartoe strekkend ingrijpen vermoedelijk zou kunnen worden, voor mens en maatschappij van die voorziene toekomst.

De strijd met de natuur hebben wij grotendeels gewonnen. De strijd met de door ons zelf in gang gezette en dientengevolge op eigen initiatief geschapen toekomst, zouden wij kunnen verliezen bij voortzetting van een zodanig passivisme, dat onder bepaalde omstandigheden in fatalisme zou kunnen uitmonden. Daartegen nu schijnt een door de jongere generatie aangenomen protesthouding bij voorbaat verantwoord, ja zelfs verplicht.

De actieve en pragmatische Amerikaanse beoefenaar van wetenschap ligt die afwachtende en zelfs geresigneerde geesteshouding niet. Zo ontstaat daar toch een steeds wijdere bres, waardoor de sociale doeleinden en normen in de beoefening der sociale wetenschappen, naar gelang deze zich in toenemende mate met doelgericht toekomstonderzoek en long-term-policy gaat bezighouden, onweerstaanbaar en samensmeltend tot een toegevoegd nieuw veld van studie, gaan binnendringen. De geweldige acceleratie, explosie en symbiose van technische en sociaal-economische structuurverschuivingen, met bijpassende schaalvergroting, dwingen daartoe. Steeds meer komt men dan ook in Amerikaanse wetenschappelijke verhandelingen, in de titels daarvan of van speciale onderzoekcentra, de termen 'policy' en 'policy-making' tegen, als onmisbaar verlengstuk

[18]) Kennen en Keuren in de Sociale Wetenschappen, Leiden, 1947.

van 'forecasting.' Prognose en politiek beleid groeien snel tot een wetenschappelijke twee-eenheid.

Maar de oplossing van de daarin vervatte problematiek is allerminst eenvoudig. Op dat punt van op grond van wetenschappelijk onderzoek verantwoorde, zelfs aan te bevelen 'policies,' is dan ook m.i. nog nauwelijks enig houdbaar succes geboekt.[19]). Al wordt thans tenminste naarstig daarop gestudeerd en wordt ook — ca. een halve eeuw na de vrij algemene strenge Europese afwijzing van deze nauwe associatie tussen wetenschap en politiek — in Amerika steeds meer de noodzaak van deze wending en verbreding erkend.

Uiteindelijk kan de wetenschap niet zelf nieuwe sociale normen geheel uit het niets te voorschijn toveren, nog minder deze dwingend voorschrijven. Wél kan ze ons ten zeerste helpen met een verduidelijkende analyse van wezen en werking, van pro en contra van mogelijke toekomstkeuzen. Ook met een nadere uitwerking van een tastend zoeken naar nieuwe normen, van hun betekenis en hun invloed bij hun eventuele toepassing op de heersende maatschappelijke bewegingskrachten. Maar de wetenschap zal toch daarbij wel op haar beurt aansluiting moeten vinden bij wat, zij het dan door haar gestimuleerd, in de maatschappij zelve leeft en uit een leidende toplaag naar voren komt. Dit uiteraard veel gecompliceerder verband in slechts enkele zinnen constaterend, ben ik met een wijde boog weer teruggekomen bij het begin van dit artikel.
Het is nu, meer dan ooit tevoren, voor de mens op aarde onontbeerlijk te beschikken over en zich te richten naar bepaalde ideale toekomstbeelden, zijn preferenties aan te geven voor het streven naar verwezenlijking van bepaalde op langer zicht gestelde toekomstvisies.

Mee te werken aan de opstelling van en de voorlichting omtrent dergelijke inspirerende, nastrevenswaardige toekomstbeelden behoort stellig ook tot de programmering der politieke partijen. Het is bij uitstek een taak voor iedere socialistische partij, strevend naar die toekomstige sociale vernieuwingen, welke in zich doelmatigheid en gerechtigheid verenigen. Het is in hoge mate teleurstellend en symptomatisch voor de verdere inkrim-

[19]) Wel vindt men het tegenwoordig vrijwel vanzelfsprekend, dat economische doeleinden van b.v. werkgelegenheid, prijsstabiliteit, groei, rechtvaardige inkomensverdeling e.d. worden geponeerd.

ping tot een politiek-van-de-korte-termijn, dat men juist van vooruitstrevende zijde thans wel veel en vaak hoort aandringen op een minimumprogram, doch juist niet op een m.i. onvergelijkelijk veel gewichtiger maximumprogram.

In Amerika, in Frankrijk en elders tracht men te komen tot institutionele verwezenlijking van De Jouvenels voorstel tot oprichting van een blijvend (zij het naar samenstelling desgewenst wisselend) forum (in het Engels herdoopt als 'look-out-agency'). Zulks ter discussie van toekomst-problemen, tot rijpmaking van de publieke opinie voor alternatieve mogelijkheden van ontwikkeling met de daaraan verbonden consequenties, tot uitkristallisering van sociale doeleinden en van de beste daartoe strekkende middelen, kortom tot synthese tussen wat mogelijk en wenselijk is, last but not least, tot verheldering en communicatie van constructieve toekomstbeelden.

Toekomstvacuüm

Voelt de PvdA, resp. de WBS, voor een initiatief tot het langs deze weg toekomst-minded en keuzebewust maken van onze bevolking? Is niet duidelijk gebleken, dat een politiek toekomstprogram slechts kan steunen op geschoolde toekomstrijpheid van een daartoe voldoende georiënteerde meerderheid? Psychologisch gezien was er evenwel in ons land tot dusver nog een toekomstvacuüm. In de realiteit kwam door deze leegte van dit, aan andere krachten overgelaten, spanningsveld een ontlading tot stand over enkele actuele problemen, zeker principieel niet onbelangrijk, evenmin zonder bepaalde implicaties voor de toekomst (die er welhaast steeds zijn), maar toch i.h.a. niet het hart rakend van een klare toekomstvisie. Ik denk aan problemen van financiering en dekking, olie en aardgas, het aandeel of het stakingsrecht der arbeiders, de structuur der ondernemingen [20]), een eventuele speculatiewinst, maar niet over een verdere lijnen uitstippelende en meeromvattende gefundeerde toekomstspeculatie, die voor iedere serieuze toekomststudie onontbeerlijk is.

Ware progressiviteit veronderstelt tweeërlei: een maximum aan voorkennis van de toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden,

[20]) Herziening daarvan schijnt nog het meest in de richting van de toekomst te wijzen. In feite gaat het om wegwerking van een allengs onhoudbare veroudering. Juist op economisch gebied vertoont echter het moderne socialisme zich niet zelden nog belast met een historische erfenis, dus eerder doctrinair dan visionair.

een optimum aan uiteindelijk realiseerbare toekomstdesiderata. Onze kennis van de enorm versnelde sociale dynamica en van haar toekomstige ontzaglijke, zo niet revolutionerende impact op alle deelgebieden van menselijk gedrag en maatschappelijk samenleven, is veel te beperkt. Onze arbeid aan vernieuwing van, voor deze stormachtige sociale ontwikkelingsprocessen opnieuw als richtsnoer geldende, dus moderne normen, ideaalbeelden, modellen en toekomstvisies blijft bedroevend in gebreke.

Toekomstonderzoek is nu gespreid over verschillende landen en daar weer over verschillende gebieden van wetenschap, alsook over gespecialiseerde instellingen (militair, economisch, technisch). Coördinatie en structurele integratie, dus het aan elkaar passen van alle stukjes en beetjes van deze wereldlegpuzzel, waarvan het beeld echter voortdurend aan schoksgewijze kaleidoscopische verandering wordt onderworpen, zijn dringend noodzakelijk. Maar evenzeer urgent is met alle middelen te bestuderen, waar, hoe en tot hoever de mens, terwijl autonome krachten met onstuimige intensiteit en steeds opgevoerd tempo op het wereldtoneel de coulissen en het spel dooreenschudden, alsnog met redelijke kans op succes ten goede kan ingrijpen. Welke grenzen zijn daaraan gesteld? Welke doeleinden en maatstaven kan hij voor dit ingrijpen geldend maken als volgens een bepaald ideaal wenselijk, maar tegelijk toch reëel mogelijk?

Tijdnood

Het is mij niet gegeven te voorspellen of die grote sociale transformatie, welke zich thans in vage contouren aftekent, al tegen of kort na het jaar 2000, of eerst in de loop van de 21ste eeuw, haar volledige beslag zal hebben gekregen. Wel pretendeer ik vooruit te zien aankomen, dat wij in tijdnood dreigen te raken en dat hoe minder toekomstbewust wij in de komende tientallen jaren zullen zijn, des te minder kansen de toekomst ons zal laten nog zoveel mogelijk zelf ons eigen lot bepalen. Duurt het laissez-faire nu te lang, dan zal na voorlopige fixatie straks sociale ordening of herstructurering zeer problematisch kunnen worden. De ironische waarschuwing van Keynes 'in the long run we are all dead,' zou een door hem, met zijn bepaald 'fulturologische' instelling zo niet bedoelde, meer sinistere betekenis kunnen krijgen.

Waarom zouden wij, in plaats van een momenteel benau-

wend snel toenemende achterstand, niet juist hier de aanzet trachten te vinden om daarentegen het behalen van een voorsprong te beproeven? Wat de praktische Amerikaan en de rationalistische Fransman gelukt, behoeft toch voor de nuchtere Nederlander niet per se uitgesloten te zijn? Het luisteren naar bijbelse toekomstmuziek heeft ons eeuwenlang intens beziggehouden. De marxistisch-messianistische blijde toekomstboodschap moest wel bij de grote massa in goede aarde vallen. Het voor de 19e eeuw nog kenmerkende vooruitgangsoptimisme gold ook hier destijds bijkans als evangelie. Wij zullen ons vrij radicaal moeten heroriënteren op een geheel andere toekomst dan thans nog in het algemeen verwacht wordt. Uit dit heilig moeten zou zeer wel een zinvolle en vruchtbare aanpak van de complexe toekomstmaterie kunnen voortkomen.

Thomas Morus zei aan het slot van zijn onsterfelijk geworden utopie: 'ik zou dit eerder durven wensen dan hopen.' Wij zullen voor onze toekomst moeten wensen én hopen. Bovendien nog zeer ernstig moeten bijstuderen als doelbewuste toekomstvorsers en toekomstvormers (of -hervormers).

In onze tijd zal de utopie zonder wetenschappelijke doordenking blijven zweven. Maar het wetenschappelijk onderzoek zonder utopisch vooruitzicht zal slechts blijven spitten. Het is tragisch, dat voor het beproeven van deze ondernemende combinatie velen geroepen zijn, te weinigen zich durven doen uitverkiezen.

A. van Stuijvenberg

Gemeentelijke investeringen als restpost

De krapte op de kapitaalmarkt heeft ertoe geleid dat met name de voorziening met vaste financieringsmiddelen van de gemeenten (en andere lagere publiekrechtelijke lichamen) in het gedrang is gekomen. De gevolgen zijn in vrijwel alle gemeenten zichtbaar. Vele noodzakelijke investeringen kunnen niet plaatsvinden, om maar niet te spreken van zaken als actieve grondpolitiek e.d., die vrijwel geheel zijn geblokkeerd.

De eind 1965 ingestelde centrale financiering betekende voor de gemeenten geen verbetering. Niet slechts is de omvang van de via het stelsel van de centrale financiering beschikbaar gestelde vaste financieringsmiddelen ver achtergebleven bij de behoefte en vond een zekere willekeur plaats in de distributie van deze middelen, maar bovendien heeft het systeem van incidentele toewijzing tot gevolg dat de gemeenten op geen enkele wijze hun investeringsactiviteiten planmatig en verantwoord kunnen aanpassen.

Belangrijker nog is het feit, dat de praktijk, evenals in 1950-1951 en 1956-1957, heeft aangetoond, dat een radicale aanpassing van het gemeentelijk investeringsniveau aan de slechts mondjesmaat beschikbaar komende vaste financieringsmiddelen in feite niet valt te realiseren. De flexibiliteit van de gemeentelijke investeringen is niet zo groot als blijkbaar wordt verondersteld of gehoopt. Vandaar dat de „kasgeldnorm" door het noodgedwongen financieren van lopende investeringen met kort geld, vrijwel overal aanmerkelijk is overschreden, hetgeen straks de President van de Nederlandse Bank weer de gelegenheid zal geven in het kader van de financiële verantwoordelijkheden vast te stellen, dat vooral de gemeenten weer inflatoir hebben gefinancierd.

Het feit, dat iedere keer weer opnieuw de moeilijkheden met name in de sector der gemeenten naar voren komen, doet de vraag rijzen of wij met de wettelijke regeling van de financiering van de kapitaaluitgaven van de gemeenten wel op de goede weg zijn. Die vraag klemt te meer omdat de moeilijkheden

thans optreden onder de werking van de 'Wet kapitaaluitgaven publiekrechtelijke lichamen," een wet die vrij algemeen als een verbetering werd aangemerkt.

Nu is de „Wet kapitaaluitgaven publiekrechtelijke lichamen" niet in het leven geroepen om de noodzakelijke gemeentelijke investeringen veilig te stellen, maar omdat het „in het kader van het algemeen financieel-economisch beleid gewenst is regelen te stellen met betrekking tot de financiering van door publiekrechtelijke lichamen te verrichten kapitaaluitgaven."

Daarmee is de wet er in feite op gericht de investeringen van de lagere publiekrechtelijke lichamen in toom te houden, hetgeen overigens duidelijk blijkt uit de in de wet neergelegde regelingen. Onder normale omstandigheden bedoelen deze de netto vlottende schuld van de gemeenten beperkt te houden. In tijden van feitelijke of dreigende conjuncturele spanning beoogt de wet een zekere inperking van de gemeentelijke investeringen tot stand te brengen (het leningsplafond). Alleen voor tijden van feitelijke overspanning op de kapitaalmarkt lijkt het erop dat de wet positief op de belangen van de gemeenten is gericht. Dan wil de wetgever nl. door middel van de centrale financiering de voorziening van de gemeenten met vaste financieringsmiddelen veilig stellen. Maar het feit, dat de omvang van het beroep dat de gemeenten op de centrale instelling(en) kunnen doen afhankelijk wordt gesteld van „de bij de... aangewezen instellingen beschikbare middelen," maakt de goede bedoelingen tot een leeg gebaar. De gemeentelijke investeringen worden bij deze methodiek een restpost, zoals de praktijk helaas duidelijk heeft aangetoond.

De gedachtengang, die achter dit „in toom houden" van de gemeentelijke investeringen zit, is duidelijk. Het is de gedachte dat het tot de taak van de overheid behoort haar beleid te richten op het met eigen bestedingen zoveel mogelijk compenseren van eventuele conjuncturele en/of monetaire vestoringen, ook als die in de private sector hun oorsprong zouden vinden. Omdat de overheid de enige is die de totale conjuncturele en monetaire gang van zaken (een macro-economische aangelegenheid) kan overzien, moet die, aldus de redenering, zich maar zodanig aanpassen dat het totale resultaat weer verantwoord wordt. Gaat de private sector — gegeven de op een bepaald moment aanwezige macro-economische speelruimte — wat méér besteden, dan moet de overheid het maar wat minder doen. Dalen de private bestedingen te ver, dan moet de

overheid maar extra-uitgaven creëren. De overheid is hier de afhankelijke restpost.

Het is duidelijk dat deze theorie op de veronderstelling berust, dat de overheid als restpost k a n fungeren, m.a.w. dat de flexibiliteit van de overheidsuitgaven voldoende groot is.

Wij hebben bij de „openbare-werken-politiek" in het kader van de werkloosheidsbestrijding al ervaren, dat een tijdige en voldoende expansie van de overheidsuitgaven niet altijd even eenvoudig valt te realiseren. Zeker niet als het gaat om meer korte schommelingen.

Hoe staat het nu met het *beperken* van de overheidsbestedingen?

Wat de centrale overheid betreft moeten wij vaststellen dat het in de praktijk niet mee schijnt te vallen op korte termijn in belangrijke mate te bezuinigen.

In de Miljoenennota 1967 wordt dit dan ook met name gesignaleerd door erop te wijzen dat op korte termijn bezien de invloed van factoren die de flexibiliteit beperken (contractuele verplichtingen, technische redenen, wettelijke bepalingen) vrij groot is.

Van het Rijk zijn dus geen radicale aanpassingen te verwachten. De centrale overheid zal niet veel meer doen of kunnen doen dan zijn uitgaven weloverwogen en planmatig enigszins terugbrengen. Maar dit betekent dat de grote correcties in de sector van de lagere publiekrechtelijke lichamen dienen plaats te vinden. Waarmede in feite de gemeenten, provincies en waterschappen de eigenlijke „restpost" worden.

Dat ook de gemeentelijke uitgaven niet in deze willekeurige mate kunnen worden teruggebracht ligt voor de hand. De uitgaven op de gewone dienst zijn door de beperkte middelenvoorziening en het uitblijven van de verruiming van het plaatselijk belastinggebied in de regel reeds tot een minimum beperkt en kunnen nauwelijks worden verminderd.

Bij een weloverwogen gemeentelijk beleid is het echter evenmin mogelijk een radicale vermindering van het investeringsniveau tot stand te brengen, omdat die investeringen geen op zichzelf staande zaken zijn, die willekeurig kunnen worden stopgezet, maar zaken die verweven zijn met en een onderdeel vormen van de ontwikkelingen in de private sector.

Dit geldt zeker niet alleen voor wegen noodzakelijk voor woningbouw en industrie of voor aansluitingen van gas, water, elektriciteit en riolering. Het geldt ook voor vele sociale,

culturele en recreatieve voorzieningen. Hierbij mag worden aangetekend, dat de noodzaak om de ontwikkelingen in de private sector op de voet te volgen voor de gemeenten veel groter is dan voor het Rijk, omdat de onderlinge samenhang op het plaatselijk niveau veel directer blijkt te zijn.

Nu wordt deze verwevenheid van overheidsuitgaven met die van de private sector vrij algemeen aanvaard. Maar men heeft er tot op heden geen consequenties uit getrokken ten aanzien van de gemeentelijke financieringsproblematiek. Daar doet men nog alsof investeringen in de private sector en die in de overheidssector los staan van elkaar. Erger nog, daar stelt men — zoals wij zagen — dat als in een tijd van kapitaalschaarste de private sector wat méér zou gaan besteden (hetgeen in vele gevallen weer leidt tot een noodzaak voor extra overheidsinvesteringen), de overheid, dat wil dus zeggen de gemeenten, compenserend maar wat minder moeten doen. Het gevolg is: minder middelen voor meer behoeften. Dat dit voor een gezonde evenwichtige ontwikkeling een funeste zaak wordt, is duidelijk.

Wanneer wij zien en weten dat de gemeentelijke investeringen geen op zichzelf staande zaken zijn, als wij realistisch vaststellen, dat de flexibiliteit van de gemeentelijke investeringen op korte termijn vrij gering is, dan is het weinig zinvol maatregelen te nemen, die ervan uitgaan dat er wél voldoende aanpassingsmogelijkheden zijn. Er dienen reële maatregelen te worden genomen, die erop zijn gericht die financieringsmiddelen af te zonderen die nodig zijn om de noodzakelijke gemeentelijke investeringen voortgang te doen vinden. Dit betekent in de huidige verhoudingen dat de centrale overheid die financieringsmiddelen voor de gemeenten zal moeten garanderen.

Dat de centrale overheid, gezien de aard van een situatie en rekening houdend met wat naar redelijkheid mogelijk is, voor de totaliteit der gemeenten een investeringsleningsplafond vaststelt, zal niemand onjuist achten. Dat zij in een zeer ernstige situatie, onder gelijktijdige verlaging van eigen uitgaven, dit plafond nog eens zou verlagen, kan eveneens noodzakelijk zijn. Maar dat zij dan geen maatregelen neemt om dit verlaagde investeringsniveau ook inderdaad te realiseren — d.w.z. de financieringsmiddelen ervoor niet beschikbaar stelt — is een onjuist beleid van de centrale overheid, die zelf (terecht) ook geen restpostfunctie wil en kan vervullen. Zij mag een dergelijke functies niet opdringen aan de gemeenten.

In het voorgaande is gesproken over de normale voortgang van noodzakelijke gemeentelijke investeringen. Wat, gegeven de ernst van de situatie op een bepaald moment, nog noodzakelijke gemeentelijke investeringen zijn, zal moeten worden afgewogen tegenover de belangen van de private sector.

Het is immers duidelijk dat indien men ook de gemeenten niet langer als een restpost beschouwt, de financieringsmiddelen verkregen moeten worden ten laste van de private sector. Op zich is daar niets tegen. Het zou heilzaam zijn als de „monetaire interpretatie," volgens welke het economisch o zo prachtig is als een fabrikant uit zijn winst — alleen omdat hij over financieringsmiddelen beschikt — het doet er niet toe wat voor uitbreidingen ook tot stand brengt, terwijl op hetzelfde moment scholen, wegen en verkeersvoorzieningen niet worden gerealiseerd, omdat daar geen financieringsmiddelen voor zijn, zou worden verlaten om plaats te maken voor een beleid dat de relatieve belangen van de overheidsinvesteringen tegenover die van de private sectoren afweegt, waarna men zo nodig in beide sectoren rechtstreeks ingrijpt. Hierbij komt dat een rechtstreeks ingrijpen in de private sector over het algemeen een betere oplossing zal zijn dan ingrijpen in de overheidssector, omdat op het gemeentelijke vlak de private activiteiten in de regel overheidsinvesteringen induceren, en niet omgekeerd. En wat ligt er meer voor de hand dan waar mogelijk oorzaken tot verdere overbesteding weg te nemen? Overigens moeten wij vaststellen dat ook het blokkeren van gemeentelijke investeringen de private sector treft en wel vrij eenzijdig terugslaat op de bouwnijverheid en cultuurtechnische ondernemingen.

Er dient er hier op te worden gewezen dat het bij een overspanning van de kapitaalmarkt inderdaad gaat om het aantasten van de private investeringen. In de regel zal de centrale overheid reeds maatregelen hebben genomen om de overbesteding terug te dringen (enige beperking eigen uitgaven, verhoging belastingen en tarieven, limitering loonsverhogingen e.d.), maar het is bekend dat deze maatregelen veelal te laat worden ingezet en vaak eerst na enige tijd in werking treden. Komt er dan een monetaire crisis, dan dient op korte termijn te worden gehandeld en in zo'n situatie is direct ingrijpen in de investeringen vrijwel de enige mogelijkheid.

Hoe dit dient te geschieden is niet eenvoudig aan te geven en ook niet het onderwerp van deze beschouwing. Wel kan

worden opgemerkt dat het blokkeren van alle nieuwe investeringen van zekere omvang en het daarbij invoeren van een vergunningstelsel, niet erg aantrekkelijk lijkt. Het vraagt een redelijke afweegprocedure, waarvoor op korte termijn en voor een relatief korte periode een ambtelijk apparaat zou moeten worden opgebouwd of vrijgesteld. Beter lijkt het mij dat men zich richt op de kapitaalmarkt, en bij voorbeeld een meldingsplicht voor leningen invoert, met een voorkeursrecht voor de overheid op een deel van de middelen, zoals in het verkiezingsprogram van de Partij van de Arbeid is opgenomen.

In tijden van overspanning op de kapitaalmarkt kan dan worden bepaald dat naast elke lening aan de private sector een lening aan de overheid dient te worden verstrekt ter grootte van een bepaald percentage van de private lening. Een op afweging van belangen berustende kapitaalverstrekking aan de overheid zal zo kunnen worden veilig gesteld.

Waar het in deze beschouwing echter primair om gaat is, dat de centrale overheid tot taak heeft de belangen van de overheidssector af te wegen tegen die van de private sector en dat zij daarbij op reële wijze rekening houdt met de belangen van de gemeenten. En dit rekening houden met de belangen van de gemeenten zal niet incidenteel moeten plaatsvinden, maar zal moeten worden ingebouwd in bestaande min of meer regelmatig plaatsvindende afweegprocedures.

De vraag rijst dan ook of een systeem kan worden gevonden waarbij het afwegen van de gemeentelijke belangen min of meer automatisch wordt bereikt of waarbij althans een onevenredige beperking van de gemeentelijke investeringen sterk wordt bemoeilijkt.

Uitgaande van het ervaringsfeit dat het Rijk zijn begrote uitgaven over het algemeen slechts weinig en in ieder geval weloverwogen terugbrengt, ligt het voor de hand een situatie te creëren, waarbij de financiering van de gemeentelijke investeringen in de sector van de uitgaven van de centrale overheid wordt gebracht. Dat wordt bereikt als wij de financieringsmiddelen voor gemeentelijke investeringen expliciet in het kader van de uitgaven van de centrale overheid naar voren brengen, hetgeen kan worden bereikt indien de gemeentelijke financieringsmiddelen via uitkeringen uit het Gemeentefonds beschikbaar komen. Het moet immers weinig waarschijnlijk worden geacht, dat als het Rijk in een tijd van noodzakelijke bestedingsbeperking zijn uitgaven nader beziet en waar mogelijk

beperkt, het één bepaalde categorie daarvan (t.w. uitgaven uit het Gemeentefonds) in veel sterkere mate terugbrengt dan de overige uitgaven. In de plaats van de huidige situatie waarin men kan besluiten het botte mes van de monetaire politiek in vooraf min of meer onbekende mate te laten inhakken op de gemeenten, zal er dan een beredeneerd concreet besluit nodig zijn dat nauwkeurig het bedrag der verlaging aangeeft. De beslissingen van het Rijk over het niveau van de uitgaven van de gemeenten komen dan tevens onder duidelijke parlementaire controle. Dat dit voor de gemeenten een verbetering moet inhouden, zal een ieder duidelijk zijn.

Men kan hier echter de vraag stellen of deze oplossing zich wel verdraagt met het streven van de gemeenten om een zekere mate van autonomie te behouden. Blijft er nog wel iets over van de gemeentelijke autonomie als de gemeenten ook wat hun investeringen betreft afhankelijk worden van uitkeringen uit het Gemeentefonds? Is het wel verstandig de ontwikkeling in die richting te laten verlopen, als het enige voordeel zou zijn dat, in naar verhouding toch korte perioden van feitelijke of dreigende conjuncturele spanning of overspanning op de kapitaalmarkt, de gemeenten wat royaler en billijker van financieringsmiddelen worden voorzien?

Het lijkt mij goed vast te stellen dat ook thans de gemeentelijke autonomie op financieel gebied reëel niet zoveel inhoud meer heeft. In de min of meer als normaal aanvaarde situatie, waarin vele gemeenten jaar op jaar aanmerkelijke tekorten hebben op de gewone dienst, is er van een werkelijke „speelruimte" aan de periferie, wat het niveau der uitgaven betreft, niet zo veel meer overgebleven. Geldt voor de reeds enkele honderden gemeenten die een aanvullende bijdrage uit het Gemeentefonds hebben aangevraagd niet, dat deze geen nieuwe uitgaven aan nog openstaande begrotingen mogen toevoegen, die het evenwicht in de begroting verstoren of verder verstoren? Is niet bepaald dat zelfs besluiten, die niet onmiddellijk betrekking hebben op een begroting, doch kunnen leiden tot uitgaven welke dit evenwicht kunnen verstoren, niet mogen worden genomen. En wat is de reële speelruimte van de gemeenten, die (nog) geen verzoek om een aanvullende bijdrage hebben gedaan?

Het is daarom zeker niet zonder meer zó, dat als ook de financiering van de gemeentelijke investeringen via uitkeringen uit het Gemeentefonds tot stand komt, de plaatselijke

autonomie verder zou worden ingeperkt dan nu reeds het geval is. En het zou dus inderdaad alleen al ter wille van het voorkomen van de regelmatig terugkerende financieringsmoeilijkheden wenselijk kunnen zijn om tot een permanente „centrale financiering," maar dan via uitkeringen uit het Gemeentefonds, te komen.

Bovendien is het niet uitgesloten dat de vele openbare voorzieningen, die in de komende decennia door Rijk, provincies en gemeenten tot stand zullen moeten worden gebracht, naast de normale investeringen in de private sector, zoveel besparingen eisen dat min of meer blijvend een spanning op de kapitaalmarkt aanwezig zal zijn. In dat geval is het zeker gewenst een regelmatige financiering van de gemeentelijke investeringen veilig te stellen.

Aan een dergelijke oplossing zijn echter meerdere voordelen verbonden. In de eerste plaats een aantal macro-economische voordelen. Wanneer ook de kapitaaluitgaven van de gemeenten als uitgaven van het Gemeentefonds worden geraamd, zijn de te verwachten totale uitgaven van de gemeenten vrij nauwkeurig bekend. Onder het huidige regime is dat niet het geval. Men weet immers nooit vooraf of 10 mln. gulden méér uitkering aan de gemeenten tot een extrabesteding van 10 mln. gulden zal leiden (als de gemeenten deze inkomsten gebruiken voor lopende uitgaven) of tot een extrabesteding van meer dan 100 mln. gulden (als men de 10 mln. gulden bestemt voor kapitaalslasten van additionele investeringen). Omgekeerd weet men bij een vermindering van de gemeentelijke inkomsten niet vooraf of de lopende uitgaven zullen worden beperkt, dan wel, tot een veel groter bedrag, nieuwe investeringen zullen worden opgeschort. Dat deze onbekendheid en onberekenbaarheid macro-economisch gezien moeilijkheden oplevert, is duidelijk en veel van de speciaal op de lagere publiekrechtelijke lichamen gerichte beperkingen (het rechtstreeks ingrijpen in de investeringen e.d.) zijn uit deze onzekerheid ten aanzien van de gemeentelijke bestedingen te verklaren. Een meer algemeen systeem, waarbij de gezamenlijk ruimte voor gewone en kapitaaluitgaven vooraf van jaar tot jaar vaststaat, kan met meer algemene maatregelen volstaan en dit zou de feitelijke speelruimte der gemeenten wel eens kunnen vergroten.

Een ander macro-economisch voordeel dat optreedt als zowel de gewone als de kapitaaluitgaven van de gemeenten via

uitkeringen uit het Gemeentefonds lopen, is dat de centrale overheid, die op haar begroting uitgaven opneemt ter voeding van het Gemeentefonds, op grond van de conjuncturele situatie kan bepalen in welke mate zij daarvoor een beroep doet op de kapitaalmarkt dan wel haar uitgaven financiert uit (verhoogde) lopende inkomsten. Thans kan het niet anders of het merendeel van alle gemeentelijke investeringen wordt via de kapitaalmarkt gefinancierd. Dat hoeft in de voorgestelde oplossing niet het geval te zijn, en het is duidelijk dat deze grotere flexibiliteit meer mogelijkheden biedt voor de economische politiek van de centrale overheid.

Voor de gemeenten betekent het nieuwe systeem tevens het voordeel, dat het onderscheid gewone dienst - kapitaaldienst kan vervallen. Wanneer onder de uitkeringen uit het Gemeentefonds ook een bijdrage is begrepen voor de in een bepaald jaar te verrichten investeringen, ligt het voor de hand deze ook op de gewone dienst te ramen en als het ware in één jaar af te schrijven. Veel onnodige en ingewikkelde administratie wordt daarmede voorkomen. Bovendien vervalt op de begroting de starre post kapitaallasten, omdat geen leningen meer behoeven te worden gesloten. Waar de post kapitaallasten thans in vele gemeenten reeds hoger is dan de jaarlijkse gemeentelijke (onrendabele) investeringen, zou voor die gemeenten met een gelijke uitkering uit het Gemeentefonds kunnen worden volstaan. Hoe dit ligt voor de totaliteit der gemeenten is mij niet bekend, maar het komt mij voor dat de uitkeringen uit het Gemeentefonds niet aanmerkelijk behoeven te worden verhoogd. Hierbij is er uiteraard van uitgegaan dat op het moment van invoering van het nieuwe systeem het Rijk op enigerlei wijze de gemeentelijke schulden overneemt.

Uiteraard zullen voor zeer bijzondere investeringen in bepaalde gemeenten extrabijdragen moeten worden verstrekt, doch ook onder het huidige stelsel kennen wij de „verfijningen" en doeluitkeringen, zodat dit geen nieuwe moeilijkheden behoeft op te leveren.

Bovenstaande herziening, die uiteraard niet van toepassing is op de gemeentelijke bedrijven, zou tevens kunnen worden benut om ten aanzien van die bedrijven tot een werkelijke bedrijfseconomische verslaglegging te komen.

Ten slotte mag erop worden gewezen dat het voorgestelde systeem niet zo revolutionair is als het wellicht lijkt. De huidige

ontwikkeling gaat reeds in die richting. In de Memorie van Toelichting op de begroting Binnenlandse Zaken 1967 wordt gesteld, dat het ten aanzien van een aantal gevallen aanbeveling verdient waar dat mogelijk is kapitaalbijdragen in de investeringskosten te verstrekken in plaats van de tot dusver aan de gemeenten verstrekte bijdragen in rente- en afschrijvingslasten. Dit ligt duidelijk in de lijn van het voorgestelde systeem. Maar zolang dit niet over de gehele linie plaatsvindt, blijft het een hinken op twee gedachten en blokkeert het nog het opheffen van het onderscheid gewone dienst – kapitaaldienst.

Samenvattend kan het volgende worden gesteld. De regelmatig terugkerende moeilijkheden bij de gemeenten zijn het gevolg van het feit, dat men meent dat de overheid ook bij verstoringen van relatief korte duur tot taak heeft met eigen bestedingen conjunctureel en monetair compenserend op te treden. Waar in tijden van overbesteding de centrale overheid haar uitgaven weloverwogen in de regel slechts enigszins terugbrengt, dient de grote en willekeurige correctie in de sector der lagere publiekrechtelijke lichamen, met name bij de gemeenten, plaats te vinden. De gemeentelijke uitgaven zijn echter niet voldoende flexibel, zodat grote spanningen ontstaan.

Een reële politiek dient de belangen van centrale overheid, lagere publiekrechtelijke lichamen en private sector tegenover elkaar af te wegen, waarbij zonodig in al deze sectoren rechtstreeks wordt ingegrepen. Om het afwegen van de gemeentelijke belangen in te bouwen in de activiteiten van de centrale overheid, ligt het voor de hand een systeem te creëren, waarbij ook de investeringen via uitkeringen uit het Gemeentefonds worden gefinancierd. Dit systeem heeft bovendien macro-economische voordelen en maakt het mogelijk het onderscheid gewone dienst - kapitaaldienst op de gemeentebegroting en -rekening te laten vervallen.

G. Brautigam

De zin van het Auschwitzproces

'Het Auschwitzproces' heet het boek, dat twee Nederlandse journalisten hebben samengesteld over het rechtsgeding dat precies twintig maanden — van 20 december 1963 tot 20 augustus 1965 te Frankfort aan de Main is gevoerd[1]. Het is, naar uit het boek zelf blijkt, een foutieve titel. Niet 'Auschwitz' stond terecht; het was geen proces tegen een collectiviteit. Het was het strafgeding tegen 'Mulka en anderen', een proces tegen twintig afzonderlijke personen.

Hier ligt het kernpunt van de bittere gevoelens die vooral in het buitenland zijn ontstaan al tijdens het proces, maar in het bijzonder nadat de vonnissen waren geveld. Zes levenslang, elf straffen variërend van ruim drie jaar tot veertien jaar en drie vrijspraak. De eisen waren geweest: zestien levenslang, twee twaalf jaar en twee vrijspraak.

Het proces in Frankfort was een normaal proces in een normale rechtsstaat. De morele verantwoordelijkheid van de verdachten voor Auschwitz was niet in het geding. Zij stonden terecht wegens moord. Niet wegens massamoord, of volkerenmoord, begrippen die het uit 1871 daterende Westduitse strafrecht evenmin kent als het onze.

Zij werden berecht volgens de normen van dat meer dan zestig jaar bestaande strafrecht. Bewezen moest worden dat zij zelf hadden gemoord. Waar slechts medeplichtigheid bewezen werd geacht, werd niet meer dan medeplichtigheid gestraft. Waar niets bewezen werd geacht, volgde vrijspraak. Ook al is er, om het zacht uit te drukken, plaats voor twijfel aan die mindere schuld of schuldeloosheid.

Ettelijke malen is de begrijpelijke vraag gesteld of zo'n proces eigenlijk wel zin heeft. Het is immers volkomen onmogelijk om met de normen van een rechtsstaat misdaden te berechten van het soort,

[1] Het Auschwitzproces. Hans Jacobs en Bert Stoop. Uitg. N.V. De Arbeiderspers.

die gepleegd zijn in de volledig criminele staat, die het nationaal-socialistische Duitsland geweest is?

Als men het proces van Frankfort en de daaruit voortgevloeide vonnissen uitsluitend meet aan de delging van schuld, dan heeft het inderdaad geen zin. Die schuld zou zelfs niet te delgen zijn met de doodstraf, die het Westduitse strafrecht overigens niet kent. Omwille van de historie dan? Omdat, zoals een van de aanklagers gezegd heeft, zonder dit proces en zonder het getuigenis van de laatste overlevenden Auschwitz weldra legende worden zou?

Nee, om die reden hoefde het proces niet gevoerd te worden en hoefde het verslag ervan niet te worden neergelegd in een boek van Nederlandse journalisten. In alle landen van Europa en in Amerika liggen stapels documentatiemateriaal over die misdadige twaalf jaar en er zijn meer boeken over geschreven dan één mens kan lezen. Ook in het Nederlands, ook in het Duits.

De enige zin die erin zit is, dat dit een Duits proces was in een Duitse stad, gevoerd door Duitse rechters jegens Duitse misdadigers uit het Duitse verleden. En volgens Duits strafrecht, zoals het geldt van vóór iemand van de betrokkenen was geboren.

In Neurenberg zijn kort na de oorlog de topnazi's berecht door een internationaal hof op grond van de toen gecreëerde begrippen: oorlogsmisdaden en misdaden jegens de mensheid. In Jeruzalem is vijf jaar geleden de ontbrekende bladzij van Neurenberg ingevuld in het proces tegen topnazi Eichmann. Hij werd berecht volgens de normen van het Israëlische strafrecht. In die processen had geen van de rechters een band met het Duitse verleden.

In Frankfort hebben Duitse rechters afgerekend met het beroep op Befehlsnotstand. Het beroep op 'bevel is bevel' — wie het niet uitvoerde kwam in een dusdanige noodsituatie dat weigering van hem niet geëist mocht worden.

In de eerste plaats is tijdens het proces gebleken, dat dit niet waar was. Niet opvolgen betekende hooguit overplaatsing naar het front. Maar het leven van de SS-ers in de concentratiekampen was heel wat aangenamer dan het leven aan het front. In de tweede plaats heeft president Hofmeyer nadrukkelijk het verweer van de advocaten verworpen, dat de huidige Duitse staat niemand strafbaar kan stellen voor daden waarvoor hij in een vorige staat het bevel heeft gekregen.

Het Duitse Rijk, zei Hofmeyer, is gesticht in 1871. De wetten van toen hebben altijd gegolden; moord is altijd strafbaar gebleven. De nationaal-socialisten hebben weliswaar twaalf jaar lang

de absolute macht uitgeoefend, maar dit houdt niet in dat hun onrecht van toen, nu als recht moet worden beschouwd.

Het is niet zonder zin dat dit in Duitsland is uitgesproken; het is niet zonder zin dat dit in het boek van Jacobs en Stoop — een gruwelijk boek ondanks de zakelijke verslagen — is neergelegd.

De beide Nederlandse journalisten hebben ook de commentaren van de voornaamste Westduitse kranten beknopt weergegeven. Het valt op, dat zoveel kranten instemmend schrijven over deze betekenis van het proces. Ondanks het feit dat de overgrote meerderheid van de Westduitse bevolking er totaal niets van wilde weten.

A. P. Oele

Progressieve politiek en profijtelijke plannen

Zowel de Commissie van de Euromarkt als het Nederlandse Ministerie van Economische Zaken hebben zich in 1965 en 1966 uitvoerig beziggehouden met de structuur van de economie. Het resultaat daarvan is vastgelegd in twee nota's. Van de hand van de Commissie van de Europese Economische Gemeenschap verscheen eind april een voorstel voor een ontwerpprogramma voor de economische politiek op middellange termijn. Op het moment dat wij dit schrijven maakt dit voorstel een onderwerp van beraadslagingen uit in de Ministerraad van de EEG. De toekomst van de Nederlandse economie werd onder de loep genomen in een studie van het Centraal Planbureau en door oud-minister Den Uyl en minister Bakker in een nota over de groei en de structuur van onze volkshuishouding, die in september 1966 verscheen. Deze nota dreigt nu een beetje de mist in te gaan, Zijlstra en zijn mannen hebben het veel te druk met het oppoetsen van de vaderlandse gulden. Daarmede is de aandacht afgeleid van de voor onze toekomst belangrijke en noodzakelijke verbeteringen in onze economie. Dat is jammer en misschien zelfs fataal. Als in onze gedecentraliseerde ondernemingsgewijze produktie de balans van de geldelijke voorzichtigheid aan de ene kant en de wil tot nieuwe plannen en projecten aan de andere kant doorslaat naar het afwachten en saneren, dan raken we pas echt in de puree. Er is dan veel meer nodig dan een schuchter begin van indicatieve (d.w.z. niemand bindende) programmering om uit de misère te komen.

Alvorens nader in te gaan op enkele belangrijke punten uit de inhoud van deze nota's moet eerst een mogelijk misverstand uit de weg worden geruimd. Dat misverstand dreigt te ontstaan als men meent dat socialisten al bij voorbaat staan te juichen als er plannen worden gemaakt. Het maken van plannen is gewoon nodig omdat onze samenleving zo ingewikkeld is geworden, dat men dat hele bouwwerk op het spel zet als men niet

meer dan b.v. één jaar vooruit wil zien. Het is aan de andere kant ook mogelijk omdat men langzamerhand in de economische wetenschap over de mogelijkheden gaat beschikken om enkele jaren vooruit te zien.

Er zijn echter bij het maken van die plannen twee etappes te onderscheiden. In de eerste etappe tracht men met behulp van de econometrie en door middel van het zo verantwoord mogelijk doortrekken van ontwikkelingslijnen de groeimogelijkheden vast te stellen. Het is de etappe van de projecties, of het vaststellen van de perspectieven. Men leert ervan hoe groot de beschikbare ruimte is en in welke sectoren de knelpunten en belemmeringen voor die groei te vinden zijn.

In de tweede etappe gaat men na, hoe de beschikbare ruimte kan worden benut en op welke manier de knelpunten kunnen worden opgeruimd. Hier komt men van het terrein van de economische wetenschap op dat van de economische politiek. Men moet dan namelijk kiezen hoe men die ruimte zal benutten en met welke middelen men de te verruimen knelpunten zal aanpakken. Daarvoor zijn meestal verschillende mogelijkheden, die op de een of andere manier betaald moeten worden, maar die voor wat het draagvlak van die lasten betreft en de offers, die bepaalde bevolkingsgroepen moeten brengen, geheel verschillend kunnen uitvallen. Daarom kan geen enkele politieke partij die die naam verdient onverschillig zijn tegenover keuzebeslissingen die men in de tweede etappe van de planning neemt.

De nota's van Brussel en Den Haag vullen elkaar aan. De Brusselse nota behandelt vanzelfsprekend de gezamenlijke economie van de zes landen van de EEG, maar beperkt zich verder bij haar meer politieke inhoud tot de globale economische factoren, die macro-economisch gezien, bijzondere aandacht vereisen om de groei erin te houden. Daarbij gaat het b.v. om het aanbod van arbeidskrachten en om de besparingen die nodig zijn om een redelijk investeringstempo te handhaven. De nota Den Uyl-Bakker, die zich uiteraard beperkt tot de Nederlandse economie, graaft dieper en geeft naast een macro-economisch overzicht van de ontwikkeling van de Nederlandse economie, een beeld van de groeikansen in een aantal belangrijke sectoren van onze industrie. Dit was nog nooit vertoond. Het is het eerste werkstuk, waarin de overheid er zich aan waagt om in alle openbaarheid de zwakke plekken van een aantal bedrijfstakken afzonderlijk aan te wijzen. Daarbij is ge-

bruik gemaakt van een grondige studie van het Centraal Planbureau over de Nederlandse economie in 1970. Dit voorbereidende werk van de programmering werd verricht in samenwerking met de werkgevers en werknemers van het bedrijfsleven. Zowel de nota als de studie van het planbureau zijn naar hun aard broodnodige, maar desalniettemin toch moeilijk verteerbare lectuur. Er valt veel uit te leren, niet in het minst voor de betrokken ondernemers. Er komen ook uitgesproken politieke vragenstukken aan de orde. Daarbij gaat het om de grote politieke keuzebeslissingen, die op grond van deze studies in de komende jaren zullen moeten worden genomen. Voordat we die politieke krenten uit de pap van de economische programmering op middellange termijn gaan opvissen, eerst een opmerking vooraf over zin en doel van ons aller economisch streven.

Het is duidelijk dat niemand bezwaar zal hebben tegen een voortgaande economische groei. In politiek opzicht echter is die economische groei niet alleen een doel, maar ook een middel. De Commissie van de EEG ziet die groei als een middel tot versterking van de economische weerbaarheid en tot behoud van de economische onafhankelijkheid van de landen van de Euromarkt tegenover de twee grote industriestaten op deze planeet. Ook de minister Bakker en oud-minister Den Uyl hanteren dit argument. Zij spreken van het in de pas blijven bij andere landen. Zij komen echter ook nog met een meer politieke argumentatie: met de door de economische groei gecreëerde ruimte kun je meer doen voor de ontwikkelingslanden. Hierbij gaat het dus om economische groei als middel tot spreiding van de welvaart, in het bijzonder naar de minder goed bedeelde landen. Onuitgesproken blijft het argument dat de economische groei ook in het binnenland spreiding van welvaart en welzijn kan betekenen. Men mag aannemen dat dit geen bewuste omissie is. Velen in Nederland, die zich politiek vooruitstrevend noemen, zijn het er over eens, dat die extra ruimte moet worden gebruikt om tal van wensen op het sociale en culturele vlak te vervullen.

Op het eerste gezicht ligt hier weinig politieke splijtstof, indien men althans de op verdere denivellering gerichte conservatieve stromingen buiten beschouwing laat. Dit is echter gezichtsbedrog. Voor degene, die wat verder kijkt dan zijn neus lang is, is het duidelijk, dat op dit punt bij een niet gering deel van de confessionele partijen opvattingen bestaan, die meer

dan een nuance verschillen. Daar is men slechts bereid om de bestaande verhoudingen in bezit en medezeggenschap te wijzigen, indien een verdere economische groei de mogelijkheid verschaft om dit op een geruisloze wijze te doen. Eerst komt de groei en dan de politiek.

Nu ontbreekt het ook bij socialisten niet aan ontzag voor de economische vuistregels. Zij hebben echter ervaren, hoe moeilijk en hoe weinig geruisloos ook in tijden van voorspoed een maatschappelijke wijziging van blijvende betekenis tot stand komt. Dat moge in de politiek verwaterde verhoudingen in Nederland een weinig verrassende gang van zaken zijn; het is wel een bittere ervaring. Het behoort tot het wezen van de politiek, dat belangrijke wijzigingen in dat vlak zich niet geruisloos achter het rookgordijn van de economische groei kunnen voltrekken. Politiek, gericht op ingrijpende maatschappelijke veranderingen, komt nu eenmaal niet tot haar recht, als men die op het tweede plan houdt. Het is daarom beter om er maar mee voor de dag te komen.

In socialistische kring is er dus een andere benadering. Daar meent men, dat ook op basis van het bestaande niveau van economische ontwikkeling een andere en meer rechtvaardige verdeling van bezit, medezeggenschap en ontplooiïngskansen op cultureel gebied en anderszins moet worden doorgevoerd. Waar dat, gelet op de politieke machtsverhoudingen, niet direct mogelijk is, zullen zij er minstens voor pleiten, dat in een op de toekomst gerichte economische politiek ook verlangens op het sociale en culturele vlak hun plaats krijgen naast de zuiver materiële en macro-economische doelstellingen gericht op de groei.

Het komt er op neer, dat men slechts dan in de totaliteit rijk wil worden en op de lange duur ook kan worden als in de eerste plaats die rijkdom zo goed mogelijk wordt verdeeld en er bovendien voor kan worden gezorgd dat dit voor steeds groter wordende groepen van de bevolking ook als een verrijking van het leven wordt beschouwd.

Tot zover dit pleidooi voor de kwaliteit van het bestaan als doelstelling in een politiek van economische groei. Voor velen zal het een abstract betoog blijven, hoewel er een poging is gedaan om principieel politieke scheidslijnen te trekken. Het gaat er dan ook om hoe dat verschil in politieke benadering in de praktijk van het leven tot uiting komt. Dat blijkt pas, als er aan de hand van concrete keuzemogelijkheden moet wor-

den beslist. Die keuzemogelijkheden biedt de economische programmering op middellange termijn voorzover ze van betekenis zijn voor de volkshuishouding en dus economisch relevant zijn. Zij kunnen niet uit de weg worden gegaan, met de uitvlucht, dat men te veel ineens wil, want als het programma goed is opgezet, wordt men niet in het onzekere gelaten over de gevolgen van een bepaalde keuze. Nu gaat het bij de hier te bespreken programma's om een eerste poging tot indicatieve planning. Als kapstok voor politieke keuzeproblemen zijn het nog onvoldragen werkstukken. Toch is het de moeite waard om aan te haken met onze politieke verlangens omdat het kan bijdragen tot de vooral in ons land zo gewenste verduidelijking van de politieke scheidslijnen.

Het rapport van de EEG-Commissie en de daarin vervatte aanbevelingen zijn erg beknopt gehouden. Dat heeft het grote voordeel, dat men zich tot de hoofdzaken heeft weten te beperken. Er komen een aantal knelpunten naar voren, die ook in de Nederlandse economie een steeds groter wordende rol gaan spelen. De politieke conclusies van de Euromarkt-Commissie komen niet zo goed uit de verf. Dat is begrijpelijk omdat de bewegingsvrijheid van dit orgaan op het gebied van de economische politiek kleiner is dan men op het eerste gezicht zou denken. De algemene indruk van het EEG-rapport is, dat het blijven groeien niet meer vanzelf gaat, en dat het veel moeilijker zal zijn dan men op het eerste gezicht zou denken. Politiek interessant zijn nu de volgende knelpunten in de groeifactoren:

1. het aanbod van arbeidskrachten en het mobiliseren van de regionale reserves;
2. de betekenis van de beschikbare grondstoffen en van de beschikbare kennis voor de industriële ontwikkeling;
3. het aanbod van de voor nieuwbouw en vervanging benodigde besparingen;
4. de bereidheid tot inpassing van de begrotingen van de overheid in het systeem van meer-jarenplanning.

Al deze zaken gaan ook in Nederland een grote rol spelen. De vraag is nu aan welke oplossingen men van socialistische zijde de voorkeur zou moeten geven.

Het aanbod van arbeidskrachten.

In de komende jaren is hier een duidelijk verminderde toename: terwijl er in West-Duitsland zelfs sprake is van een teruggang, zit Nederland, althans voorlopig, nog steeds in de lift met de

gevolgen van de naoorlogse geboortegolf. Daarnaast heeft ook ons land te maken met de arbeidskrachten, die door verdere inkrimping van het personeelsbestand van landbouw en verouderde industrie beschikbaar komen. Voor de Euromarkt als geheel kan men zich nog de vraag stellen, of men de mensen naar het werk moet brengen of het werk naar de mensen. In Nederland is dit nauwelijks een vraag. Natuurlijk zal men ook hier nog iets kunnen winnen bij een vergroting van de mobiliteit van de arbeid. De woningnood en de nog onvoldoende overbruggingsregelingen voor overplaatsing en omscholing zijn hier de bijzondere knelpunten. De omscholingsmogelijkheden zullen sterk moeten worden verruimd om de steeds moeilijker te vermijden overgang tussen beroepen en bedrijfstakken vlot te doen verlopen. Van de geografische mobiliteit zal men niet te veel moeten verwachten. De grote dichtheid van de bevolking in Nederland dwingt tot een ruimtelijke ordening waarbij het werk zoveel mogelijk naar de mensen wordt gebracht. De vraag is hierbij niet óf men dit zal doen, maar meer hoe men dit zal doen. In het bijzonder voor het noorden, maar ook voor het oosten en zuiden van het land zullen nog een aantal politieke knopen moeten worden doorgehakt voor men in een passend tempo de herstructurering en de industrialisatie in deze gewesten op gang heeft gebracht. Het in de hand houden van de conjunctuur, hoe nuttig en nodig ook, is hier niet voldoende. Inmiddels is hier een begin gemaakt met de afkondiging van een beperkt aantal stimuleringsmaatregelen voor de vestiging van industrieën.

Een levensgroot politiek probleem wordt de vraag of men in de komende jaren over kan gaan tot een verdere verkorting van de arbeidstijd. Nauw verbonden hiermee is er de kwestie van de toeneming van de arbeidsproduktiviteit. Die nam tot nu toe van jaar tot jaar met 3,5 tot 4,0 percent per werkende toe. Er zal niets moeten worden nagelaten om een verdere toeneming van de arbeidsproduktiviteit mogelijk te maken. Automatisering en andere vormen van diepte-investering kunnen daarbij een belangrijke rol vervullen. Wanneer aan deze voorwaarde is voldaan, zal de overheid de sociale partners in het bedrijfsleven de ruimte moeten geven om een stuk van de verworven toeneming in produktiviteit om te zetten in meer vrije tijd onder de beperkende voorwaarde, dat daarbij de verschillen tussen de Euromarktlanden in arbeidsuren en vakantieduur kleiner en in elk geval niet groter mogen worden. Nauw verwant hier-

mee is het vraagstuk van de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces. Die inschakeling kan – zeker voor de Nederlandse verhoudingen, waar het aandeel van de gehuwde vrouw kleiner is dan in alle andere industriestaten – bijdragen tot een vergroting van het nationaal inkomen. De overheid zal hier de mogelijkheden moeten scheppen om op basis van vrijwilligheid het werken van de gehuwde vrouw tot een voor haar en haar gezin aannemelijke propositie te maken. Dat betekent vermindering van de fiscale rem, en overleg met het bedrijfsleven om tot gelijke beloning voor gelijkwaardige arbeid en tot betere aanpassing van de arbeidsvoorwaarden voor de gehuwde werkende vrouw te komen. Er is hier een doelbewuste politiek nodig waarvoor de steun van de Nederlandse vrouwen een eerste vereiste is.

Bij dit alles zullen, vooral op het gebied van onderwijs, offers nodig zijn om de arbeidsproduktiviteit te vergroten. Een verlenging van de primaire opleiding, meer doorstroming in de vormen van voortgezet onderwijs, en een verbetering van de omscholingsmogelijkheden, zijn dan zonder meer nodig. Het is duidelijk dat de daarvoor nodige gelden beslag zullen leggen op een groeiend deel van het nationale inkomen, en dienovereenkomstig de ruimte voor het vervullen van wensen op het gebied van de arbeidstijd, op het vlak van recreatie en cultuur, zullen inperken. Wij komen hierop terug bij het vraagstuk van de besparingen.

De grondstoffenvoorziening en het opvoeren van de omvang en kwaliteit van de research.

In eerste benadering zijn hier heel weinig politieke verschilpunten. West-Europa is arm aan grondstoffen, en zal in toenemende mate aangewezen zijn op de invoer van buiten. Die zwakke plek in de economie van de Euromarkt is een extra aansporing om de economische positie langs andere weg te versterken.

Het aangewezen middel daartoe is het bevorderen van research en ontwikkelingswerk. Dat neemt niet weg, dat de EEG bij de grondstoffenvoorziening op zijn tellen moet passen. Vooral van belang is het dat de energievoorziening op langere termijn is gewaarborgd. In het verband van de Euromarkt is hier nog niet veel positiefs tot stand gekomen. Een Europees energiebeleid heeft nog geen concrete inhoud gekregen, en in afwachting daarvan is het voor ons land een verstandige politiek om voor de overheid een redelijke mate van zeggenschap te

waarborgen in het uitputtingsbeleid en in het prijsbeleid bij de winning van de hier te lande aanwezige grote aardgasvoorraden.

Het is ook voor de leek duidelijk dat onze belangen bij de verdere coördinatie van het aardolie- en aardgasbeleid te Brussel onvoldoende zouden worden gediend door de daar te nemen beslissingen te delegeren aan de internationaal georiënteerde olieconcerns. Er zal integendeel ook van de zijde van de Nederlandse regering meer moeten worden gedaan om hier voldoende gewicht in de schaal te kunnen leggen. Een poging daartoe zou een overeenkomst met de Engelse regering kunnen zijn over het op de Noordzee te volgen beleid t.a.v. de winning en de uitputting van de daar aanwezige olie- en aardgasvoorraden.

Bij de vergroting van de inspanning op het terrein van het wetenschappelijk onderzoek en ontwikkelingswerk zullen ongetwijfeld ook politieke keuzeproblemen een rol spelen. Een aantal daarvan zijn in het novembernummer van dit maandschrift behandeld. Een meerjarige programmering van de nationale en de in internationaal verband te verrichten uitgaven op dit gebied zal nodig zijn om in aansluiting op de economische programmering projecten van formaat mogelijk te maken. Overigens zullen voor dit doel hier gelden moeten worden vrijgemaakt, die dan vanzelfsprekend niet voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt.

Dat geldt evenzeer voor het snel in omvang en betekenis toenemende Hoger en Wetenschappelijk Onderwijs. De overheid geeft thans per jaar 15.000 gulden per student uit. Alleen reeds de verwachting, dat in de jaren na 1970 meer dan 100.000 studenten onze universiteiten en hogescholen zullen bevolken, maakt duidelijk, dat de daarvoor nodige middelen niet vanzelf op tafel zullen komen. Veel ouderwetse franje in vooral de eerste fase van het wetenschappelijk onderwijs zal dienen te verdwijnen, terwijl anderzijds de mogelijkheden voor de opleiding en de selectie van creatieve wetenschappelijke werken zullen moeten worden verbeterd.

Het vraagstuk van de besparingen en de financiering van de investeringen.

Hier ligt een levensgroot politiek probleem. De EEG-commissie en de Nederlandse overheid – althans ten tijde van het kabinet-Cals – waren het er roerend over eens, dat er niet slechts in de private sector, maar ook in de sector van de collectieve voorzieningen, veel meer moet worden geïnvesteerd dan tot nu toe.

Het huidige niveau van de besparingen schiet echter te kort. In de groei-nota van Den Uyl en Bakker wordt becijferd dat in ons land deze besparingen in de jaren die ons nog scheiden van 1970 moeten worden opgevoerd van een niveau van 19 à 20 pct. tot 22 à 23 pct. van het nationale inkomen. Waar halen we dat geld vandaan?

Er zijn drie bronnen voor besparingen; in de eerste plaats winstinhouding of interne financiering van bedrijven. Dit was tot nu toe een heel belangrijke bron, waarvan echter de betekenis naar algemene opvatting afneemt, door de toenemende concurrentie en de gestegen kosten als gevolg van de meer gelijkgeschakelde loonverhoudingen in de Euromarkt.

En tweede bron wordt gevormd door de particuliere besparingen. Een groot deel is afkomstig van de bovenste verdiepingen van de piramide voor de inkomens- en vermogensverdeling. De nota van de EEG-Commissie bevat de vriendelijke aanbeveling om deze particuliere spaarders zoveel mogelijk te ontzien. Een ander deel is ook afkomstig van de lagere inkomensgroepen en wordt via de institutionele beleggers in belangrijke mate gebruikt voor overheidsprojecten en woningbouw.

Een derde bron van spaargeld wordt gevormd door het saldo van de algemene middelen en de lopende overheidsuitgaven. Vooral hieruit put de overheid voor haar investeringen. Veel van die investeringen zijn gewoon nodig om het bedrijfsleven de mogelijkheid van verdere groei en expansie te geven. De nota noemt dat complementaire investeringen. Economen weten, dat deze drie bronnen ergens via eenzelfde reservoir worden gevoed. De eerste twee bronnen zijn onregelmatige spuiters, die bovendien de bezitters van die bronnen onbeperkt rijker maken. De derde bron kan slechts met pompen in werking blijven, maar maakt het op deze manier mogelijk om het reservoir op peil te houden.

Oud-minister Den Uyl wil van die laatste mogelijkheid een goed gebruik maken. Hij wijst op het belang van de overheid bij het financieren van investeringen in ondernemingen en bedrijven en noemt daarbij verschillende voorbeelden, die in de politiek van vandaag in Nederland een grote rol spelen. (DAF en aardgaswinning). De EEG-commissie waagt zich nauwelijks op dit gladde ijs. Zij wil een beetje de kool en de geit sparen. Zij roept op tot zelfbeheersing bij de loonontwik-

keling en gebruikt het woord inkomenspolitiek. Daarmee komt men niet veel verder als men niet aangeeft hoe die inkomenspolitiek er uit moet zien.

Het enige wat we weten is, dat het tempo van de toeneming van het particuliere verbruik in de komende jaren zal moeten worden gematigd tot ca. 4 pct., terwijl het tempo van de overheidsuitgaven twee maal zo snel (ca. 18 pct.) zal moeten blijven stijgen. Om dit te realiseren wordt in dit verband een inkomenspolitiek aanbevolen die het verlangen van de werknemers naar een groter aandeel in de produktie verenigt met de behoeften op het gebied van de investeringen. Het is niet meer dan een vage aanduiding van de randvoorwaarden van het probleem.

Bij de behandeling van de EEG-nota in het Europees Parlement is van socialistische zijde duidelijk te verstaan gegeven dat geleide Nederlandse loonpolitiek van de vijftiger jaren niet voor herhaling vatbaar is, wanneer zij de lasten van de voortgaande economische groei afwentelt op de weliswaar zeer talrijke maar niet ongevoelige ruggen van de werknemers. Hun positie als medeburgers en als partners in het arbeidsproces mag er niet toe leiden dat hun arbeids- en beloningsvoorwaarden de sluitpost worden in de berekeningen van de breinbaasjes van de econometrie. Er zijn namelijk niet slechts materiële belangen in het spel, maar ook vraagstukken van functionele decentralisatie en van medeverantwoordelijkheid en medezeggenschap. Men zal daarom in de economische politiek voldoende ruimte moeten scheppen om bij de vaststelling van de voorwaarden van beloning en medezeggenschap de rechten van deze kwantitatief belangrijke groep in vrije onderhandelingen tot gelding te laten komen. Daarbij zal men een zeker risico t.a.v. de uitkomsten van de groeiberekeningen in de praktijk voor lief moeten nemen.

Er zijn juist in deze tijd in de Nederlandse vakbeweging constructieve voorstellen gedaan om met behoud van de mogelijke inkomsten aan de werknemers een redelijk aandeel te geven in de baten van die groei. Hierbij zijn het spaarloon en de vermogensaanwasdeling naar voren gebracht als een bijdrage tot de oplossing van dit vraagstuk. Alhoewel deze voorstellen thans verstikt dreigen te worden in het rookgordijn van de conjuncturele moeilijkheden, zullen toch in de komende jaren juist in deze richting stappen moeten worden gezet om eindelijk eens

een begin te maken met een sociaal verantwoorde inkomenspolitiek.

De meerjarenplanning van de overheidsbegroting.

De economisten van de EEG denken consequent en logisch. Ze redeneren als volgt: de overheidsfinanciën zijn de hoeksteen voor het algemeen economisch beleid. Dat beleid vraagt continuïteit en programmering. Slechts langs die weg kunnen conjuncturele crises worden voorkomen. Dan moet ook de overheidsbegroting als het voornaamste besturingsmiddel daarop zijn afgestemd. De EEG-Commissie pleit derhalve voor meerjarige begrotingen, zowel bij de Rijksoverheid als bij de lagere overheden. Tegen deze redenering valt weinig in te brengen. Er zijn reeds tal van overheidsuitgaven die slechts zinvol zijn in het kader van een meerjarenplan. Men denke aan de bouw van autowegen of aan de voorzieningen voor het wetenschappelijk onderwijs.

Er is echter één maar, en die bedenking leeft bij veel oudere politici. Men moet het geloof hebben dat men langs deze weg niet meer voor verrassingen van grote conjuncturele schommelingen komt te staan. Zodra namelijk dat het geval is, moeten er bijzondere maatregelen worden genomen en bijzondere uitgaven worden gedaan en komt de hele zaak in de war. De kwestie ligt in het vlak van de vraag wie het eerst komt, de kip of het ei. Structurele politiek kan pas na enige tijd leiden tot de beheersing van de conjunctuur. Voor ons kleine land met zijn open economie is er bovendien de voorwaarde, dat dat meerjarige beleid slechts zin heeft wanneer men dat met een aantal landen gezamenlijk, d.w.z. met grote economisch samenhangende gebieden, betracht.

Dat neemt niet weg, dat men ergens zal moeten beginnen. Men zal in de programmering voldoende ruimte moeten laten voor het opvangen van conjuncturele tegenvallers. Er zal moeten worden voortgebouwd op de in Brussel en Den Haag verschafte gegevens en men zal bij regering en parlement reeds nu zijn gedachten moeten laten gaan over het inpassen van de jaarbegroting in een overheidsprogramma van middellange termijn. De in dit programma begrensde keuzemogelijkheden zullen bij de verkiezingen die het beleid van de komende jaren moeten bepalen, ter discussie moeten worden gesteld. Dat betekent dat bij de verkiezingen van 1971 de economische gegevens van een programmering voor de eerste helft van de zeventiger ja-

ren bekend moeten zijn. Het dan gekozen parlement zal bij de controle van de jaarbegroting de mogelijkheid hebben om in het begin van de regeringsperiode de grote lijn te bespreken en in de jaren daarna kan zij zich beperken tot afzonderlijke problemen van het beleid. Op deze manier kan men het eentonige herhalen in het parlement vermijden en wint de democratie aan aanzien en stabiliteit.

D. van der Wel

De staat, de kiezer, de notabelen

Prof. Mr. A. D. Belinfante – De burger en zijn staat – Samsom N.V. Uitgever – Alphen aan den Rijn 1966.

Prof. Belinfante heeft een – rond 120 bladzijden tellend – boekje geschreven vanuit het onbegrijpelijke feit, dat dezelfde mensen van verschillende nationaliteit het ene ogenblik met elkaar in zuiver menselijk contact staan en het andere ogenblik bereid en in staat blijken elkander te vernietigen.

Belinfante zoekt het antwoord op het hier aan de orde gestelde probleem in de omstandigheid, dat de staat en zijn instellingen, onmisbaar voor onze wijze van leven, het gevaar in zich dragen zelf een eigen leven te gaan leiden en daarmede de mensen volledig te gaan beheersen en overheersen. Ontbreekt hiertegen een tegenwicht dan is het, zegt Belinfante, mogelijk, dat de ene mens de andere willens en wetens doodt zonder daarbij een slecht geweten te hebben. Daarom zal de mens in de gedachtengang van Belinfante voortdurend op zijn hoede moeten zijn, dat de instellingen niet achter muren hun eigen, door de gewone mens niet meer te beïnvloeden, leven gaan beginnen. Als onze taak stelt de schrijver – en daaraan zijn de drie in deze bundel bijeengebrachte opstellen gewijd – de voortdurende ontmanteling van onze staatsinstellingen.

Het eerste opstel – de stervende staat – geeft een kritische verhandeling over het wezen van de staat, over de steeds actuele vraag: wie moet regeren en wie moet geregeerd worden. De schrijver laat zien, dat de oudere literatuur – hoe boeiend zij moge zijn – onze problemen niet helpt oplossen. Vervolgens behandelt Belinfante de fundamentele kritiek van de sociologen op het wezen van de staat. Een kritiek, die de staat ontluistert als een bovennatuurlijke drager van soevereiniteit en ziet als een samenspel van allerlei machtsdragers, die ieder op hun wijze invloed op de formele gezagsdragers en op elkaar uitoefenen.

Naast de invloeden binnen het staatsapparaat zijn er de invloeden van buiten, vanuit de gemeenschap op macht en gezag, geconcentreerd in de staat en zijn instellingen, de invloeden dus van de pressiegroepen. Het staatsapparaat blijkt geen oorspronkelijke macht te hebben; het moet integendeel proberen in een voorzichtig balanceren de verschillende invloeden van sociale groepen in evenwicht te houden. De staat is in deze gedachtengang een organisatie geworden tot stabilisering van maatschappelijke krachten.

De schrijver rondt zijn opstel over de stervende staat af met een beschouwing over Logemann's in 1948 verschenen boek over de theorie van een stellig staatsrecht. Hier ziet Belinfante de consequentie getrokken van de sociologische aanvallen op de staat als een onafhankelijk van de burgers levende werkelijkheid. De abstractie van de staat met zijn soevereine macht bestaat niet in deze gedachtengang. De staat is een verzamelnaam voor een aantal maatschappelijke functies. En Belinfante besluit zijn opstel met 'De Geest, als er zoiets bestaat, openbaart zich niet in levenloze constructies, maar in de levende mens.'

Het tweede opstel is getiteld: de onttroonde kiezer. Het handelt over de vraag wat het betekent wanneer kiezers iemand als hun vertegenwoordiger aanwijzen in de organen van landsbestuur; welke boodschap geven zij hun vertegenwoordiger mee; wat is de band tussen kiezer en gekozene; wat verwacht de kiezer van zijn vertegenwoordiger.

De schrijver laat zien hoe de gehele ontwikkeling ertoe heeft geleid, dat de kiezer op het te voeren beleid en op de aan te wijzen regeerders een zeer geringe invloed heeft. De schrijver meent, dat wij ons stelsel moeten laten zoals het is. Wel heeft het naar zijn oordeel zin te zoeken naar correctieven, die het ook in de huidige tijd mogelijk maken de kiezer meer dan thans het geval is te betrekken bij de bepaling van het regeringsbeleid. De schrijver bepleit daartoe invoering van een referendum voor die gevallen, waarin werkelijk nog sprake is van het doen van een politieke keuze en niet van het volgen van een door de technische ontwikkeling geboden noodzaak. De bij wege van referendum te beslissen vragen moeten simpel worden geformuleerd, door een kleine commissie van deskundige en onpartijdige redacteuren. De vraagstelling moet begrijpelijk zijn en bovendien een antwoord uitlok-

ken, waarop de aan de uitspraak gebonden regering en volksvertegenwoordiging kunnen voortwerken.

In het derde opstel: eerbied voor de notabelen, zijn een aantal uiteenlopende onderwerpen samengebracht: de benoemde burgemeester, de jury bij de strafrechtspraak en het vetorecht van de Kroon op initiatief-ontwerpen van de volksvertegenwoordiging. De schrijver brengt ze in dit hoofdstuk bijeen omdat deze onderwerpen bij ons anders geregeld zijn dan in de meeste ons omringende landen.

T.a.v. de burgemeester bepleit Belinfante verkiezing door en uit de raad. Belinfante benadert de zaak geheel van de kant van de handhaving van de openbare orde. Dit is bij ons een zaak van de burgemeester alleen, die hiervoor geen verantwoording behoeft af te leggen aan de raad. Men heeft deze situatie van de voor zijn optreden in dezen jegens de Raad niet verantwoordelijke burgemeester bewust gewild.

Belinfante acht haar in strijd met art. 152 van de grondwet, bepalend, dat de raad aan het hoofd van de gemeente staat.

De schrijver is van oordeel, dat regelingen als deze, waarbij de burgemeester als een door niemand te beïnvloeden ambtsdrager buiten de mensen staat, het gezag van de overheid bij een volwassen en kritische bevolking ondermijnt. Zulke regelingen behoren z.i. dan ook te verdwijnen. De eenvoudigste weg acht Belinfante — zoals hiervoor reeds bleek — voortaan ook de burgemeester door en uit de raad te laten kiezen.

Wanneer ik aan deze beknopte samenvatting van dit uitermate boeiende bundeltje thans een enkele kritische opmerking mag toevoegen, moge ik allereerst ingaan op het laatste punt: de vraag van de benoemde of de gekozen burgemeester.

Het wil mij voorkomen dat Prof. Belinfante dit vraagstuk te simplistisch behandelt door het uitsluitend te benaderen van de kant van de bemoeiingen van de burgemeester met de openbare orde. Dit is slechts één aspect van zijn taak. Men zal de burgemeester toch allereerst moeten zien als degene, die de leiding geeft aan het dagelijks bestuur van de gemeente. En dan is het, dacht ik, zeer de vraag, of men ervan verzekerd kan zijn, dat de raad van een gemeente uit zijn midden steeds een in alle opzichten voor dit ambt geschikte figuur weet op te leveren, die bovendien bereid is dit ambt te aanvaarden. Ik ga dan nog geheel voorbij aan het feit, dat tal

van situaties denkbaar zijn, waarin iemand, niet voortkomend uit de plaatselijke gemeenschap, duidelijk de voorkeur verdient.

Aarzelend sta ik evenzeer tegenover Belinfante's pleidooi voor een referendum. Zal dit als correctief de betekenis hebben, die Belinfante ervan verwacht? Zal de praktijk niet zijn, dat de aanhangers van de verschillende politieke partijen onder invloed van de door deze gevoerde propaganda bij het referendum het standpunt innemen, dat de representanten van deze partijen in regering en volksvertegenwoordiging hebben ingenomen?

De bundel in zijn geheel overziende is het eerste opstel over de stervende staat voor mij nog steeds het meest boeiende, en tevens het hoofdstuk, dat mij de meeste moeilijkheden heeft berokkend. Want ondanks de indringende sociologische kritiek, houd ik er toch moeite mee de staat enkel te zien als 'de middelaar tussen maatschappelijke krachten', als 'het apparaat, dat tegenstrijdige belangen tot evenwicht moet brengen.' Heeft de staat niet tot taak binnen zijn territoir en binnen de grenzen van zijn mogelijkheden rechtvaardige verhoudingen te scheppen? En dat is toch meer dan 'een platform nodig voor de mensen om (die) tegenstrijdigheid tot oplossing te brengen'. Is dit mistiek? Of maak ik mij hier schuldig aan irreëel idealisme?

C. Pronk

De politieke noodzaak van reorganisatie

Het laatste artikel in S & D van december '66, geschreven door H. Wigbold, handelt over ons buitengewoon congres, gehouden in Rotterdam. Het artikel van Wigbold is niet lang, maar wel uitermate belangrijk. Het kan mede een uitgangspunt zijn om de partij die de democratie voorstaat, eens wat meer te gaan democratiseren. Het genoemde congres wordt door Wigbold (en vele anderen) daarom goed genoemd omdat de leiding van de partij meer openheid toonde, door het niet schudden van het hoofd of door opstuiven en maar meteen banvloeken slingerend in de richting van ongaarne gehoorde opvattingen en meer ongewenste acties. Het feit dat men van dit congres in democratisch opzicht zo veel goeds kan zeggen, geeft overigens wel te denken.

Laat ons dan maar snel het verleden verlaten en op de ingeslagen weg van 'Rotterdam' moedig doorgaan.

Hiermede wil evenwel niet gezegd zijn dat onze leiders dictatortjes zijn die zich dan nu eens een keer koest hebben gehouden om maar weer zo snel mogelijk op volgende congressen hun machtswellust bot te gaan vieren. In het algemeen is er geen reden aan de democratische gezindheid van onze voormannen te twijfelen, echter mijn ervaring is dat veel van de wrevel, gewekt achter bestuurstafels en vanuit de zaal, te wijten is aan het feit dat de tijdnood als het zwaard van Damocles boven aller hoofden zweeft. We lossen het vraagstuk van de tijdnood niet op door nachtvergaderingen of het rekken van een congresduur. Congressen zijn toch al vermoeiend en langgerekte vergaderingen dragen niet bij tot het in stand houden van de geestelijke frisheid.

Met Wigbold ben ik het voor 100 pct. eens dat in het algemeen de discussie veel te veel punten omvat waardoor onze congressen meer op voorbereidingsacties gaan gelijken dan op bijeenkomsten waarin, op hoofdzaken, spijkers met koppen geslagen worden. Het resultaat is dat we, onuitgepraat, achter de gebeurtenissen aan gaan hinken. Het congres is niet de

hoogste instantie van de beslissingen, maar veeleer de volgende partijbestuursvergaderingen waar men met de tendenties van de congresdiscussies al of niet gaat rekenen. Dit kan gelukken, maar het kan ook de democratie verminken.

Een congres is geen alledaagse gebeurtenis; is het dan zover, dan wil men er klaarheid en uitspraken van verwachten. Echter de spreektijd is sterk gerantsoeneerd, de discussie is niet voorbereid en omvat te veel punten die stuk voor stuk maar nauwelijks uit de verf komen. De techniek om van discussies en besluitvorming het beste te maken is in onze rijen nog niet voldoende bestudeerd en derhalve niet geleerd. Uit die onvolmaakte techniek komt mede voort de door ons allen ongewenste kloof tussen bestuurders en leden en daardoor ook weer die kloof tussen onze leden en de aanhang die bestaat of nog gevormd moet worden. De betere techniek schrijft voor: meer vooroverleg, gerichtheid op hoofdzaken en een te scheppen mogelijkheid de bijzaken toch evengoed ergens tot hun recht te laten komen. Wel ja, kan de lezer verzuchten, laten we dan maar nog meer gaan vergaderen in een alomheersende sfeer van afkeer van nog meer vergaderingen.

Inderdaad, de oplossing moet niet liggen in nog meer bezette avonden of weekends, we moeten de vergadertechniek veranderen. In de laagste partij-instanties en in de hogere.

Als voorzitter in een Rotterdamse partij-afdeling valt het mij, na één jaar als zodanig in functie te zijn, op, dat zeker 90 pct. van alle vergadertijd verbruikt wordt voor zaken die meer 19de-eeuws dan 20ste-eeuws tot een oplossing gebracht worden. Het komt mij voor dat de duizenden bestuurders in onze partij veel meer met organisatorische dan met politieke zaken bezig zijn. De overdreven consequentie kan zijn dat de partij organisatorisch aardig functioneert, maar dat inmiddels de kiezers het radicaal af laten weten. Dat wensen we bepaald niet en dus moet veel meer aandacht geschonken worden aan scholing en politieke discussie. Een bestuur kan het politieke peil gaan verhogen, conferenties en congressen kunnen grondiger worden voorbereid.

We willen niet méér vergaderen maar wel met méér politiek nut bijeenkomen. Dan moeten de organisatorische zaken anders aangepakt worden, opdat de politieke zaken meer aandacht gaan krijgen. Zo gezien is het werk van penningmeesters en secretarissen, van afdelingsbesturen en ledenvergaderingen een

zaak die ogenschijnlijk slechts van organisatorische betekenis is, maar in wezen een politiek karakter heeft.

En dan nu, zoals het nu nog gaat, van een ontoereikend politiek karakter. We moeten de partij, vanaf de bodem, geheel anders gaan instellen. We moeten, waar mogelijk, de door bestuurders gebruikte tijd, verschuiven van het organisatorische vlak naar het scholings- en dus politieke vlak. Scholing die mede de meningsvorming en de besluitvorming dienen moet. We moeten, om concreet te worden, de penningmeesters verlossen van hun afrekenavondjes met geldophalers, van hun zorgen aanmaningen te verzenden, van hun gezoek naar nieuwe helpers, van hun zegeltjes tellen en betalen, van staten met kruisjes en abuizen-opzoeken en primitieve boekhoudingen. De gehele onefficiënte methode van het 'kleinbedrijf' moet vervangen worden door een voor de gehele partij geldende leden- en financiële administratie, welke belast is met de centrale inning der gelden waardoor enige kantoorbedienden een kleine duizend penningmeesters een ander, nu meer politiek leven, bezorgen. Als de, overigens terecht, hooggeroemde autonomie van een partijafdeling schitteren moet door zinnige mensen met peuterwerk te blijven belasten, dan ware het beter dit soort glans maar buiten werking te stellen om er het hogere politieke peil voor terug te krijgen. Het is beter onze penningmeesters tot helpers te maken van de centrale kasinstantie in dien zin dat zij, zo nodig met anderen, die partijleden gaan bezoeken om hen aan hun verplichtingen te herinneren, een gelegenheid om daar, waar de band te zwak dreigt te worden, het contact weer te versterken. Want de nalatigen hebben of een grondige reden door gebrekkige middelen of zij leven niet genoeg mee en behoeven een duwtje in sociale zin.

Een centrale financiële inningsinstantie heeft mede het voordeel dat alle gewrijf over afrekeningen verdwijnt, de centrale int, de centrale levert de kasgelden voor federaties en afdelingen. Alle betalingen lopen over de giro en zij die hun AOW op het postkantoor gaan halen zijn er toch ook meteen om het door ons, in voorraad geleverde, stortingsformulier met geld aan te bieden. De zegels zijn dan 'van de kaart' en de stortingsbewijzen gaan in de lidmaatschapskaart als betalingsbewijzen. Deze methode ontlast duizenden werkers voor vele, vele uren die vrijkomen voor ander nuttiger werk.

Is hiermede een deel van de organisatorische rompslomp ver-

dwenen, er kan meer gemoderniseerd worden. De discussies gevoerd over de vraag wie de convocaties maakt, hoe deze bij de secretaris komen en wie ze rondbrengt, vormen een chapiter dat als regel twee mensen aangaat, maar waar er zeven bij moeten zijn als toeschouwers op een bestuursvergadering. Zo gaat het ook met de ingekomen stukken van het partijbestuur of van een federatiebestuur, stukken die in moderne trant door de betrokkenen behandeld worden zonder anderen onnodig lastig te vallen. Veel van ons werk heeft iets weg van die arbeidersvereniging of die voetbalclub uit onze jeugd waarin de emanciperende arbeider terecht al deze rompslomp nog uiterst gewichtig vond omdat dit alles de eerste stappen demonstreerde naar, nu ook eens iets beslissen of nu ook eens iets organiseren. Laten we afscheid ervan nemen.

Een slecht en overbodig moeizaam werkend bedrijf gaat te gronde en met een partij kan het net zo gaan. We moeten leren onze besturen te splitsen in commissies die of het organisatorische deel verzorgen of het politieke, waarbij het een koud kunstje is elkaar op de hoogte te houden. Zo alleen kunnen besturen de voordrachten, de afhandelingswijze, in korte tijd beoordelen en heeft in wezen een vooroverleg plaats dat nodeloos tijdverlies voorkomt.

Een ander euvel is dat in grote plaatsen meerdere afdelingen bestaan die onderling maar matig of geen contact hebben. De eens getrokken grenzen uit een ver verleden maken van de werkerskring een vriendenkring die als er maar even van bovenaf de neiging wordt gedemonstreerd om de grenzen te verleggen, een storm van verzet doet ontstaan.

Elke vorm van modernisering van ons apparaat tast zekere 'idyllische' verhoudingen aan. Wie geen vreemde is in Jeruzalem wil voor dit verzet wel wijken omdat de menselijke verhoudingen nu eenmaal een belangrijke rol spelen maar, al met al blijft er bij dat ontzien van die 'vriendenkringen' toch een gevoel over van onbevredigdheid. Voorwaarde tot verdere opmars naar de modernisering is om de geslotenheid van die 'vriendenkringen' te doorbreken, niet door ze abrupt op te blazen maar door de afdelingen in grote plaatsen meer met elkaar in contact te brengen. Dat kan als we bedenken dat we nu partijfunctionarissen laten opdraven om voor 20 man te gaan spreken, partijfunctionarissen die overbezet zijn met werk. Hier ligt de mogelijkheid voorlichtings- en discussievergaderingen

te combineren. Efficiënt voor de voorlichting maar tevens een kans om van meerdere 'vriendenkringen' er één te maken waardoor ook het verzet tegen modernisering op een gezonde, pijnloze manier wordt gebroken.

Een goede administratie vormt de grondslag voor het goed functioneren van een bedrijf; in onze partij moet hetzelfde gelden.

Wij moeten, desnoods door een inning in één keer, aan de partijcentrale de middelen verschaffen om een centrale ledenadministratie op te bouwen in een korte tijd. Deze administratie moet een financiële afdeling bezitten die alle partijgelden int en naar rato verdeelt. Wij moeten voorts beseffen dat een partij als de onze, inventief, creatief en actief, altijd geldzorgen heeft.

Van een lid dat we er zo maar bij laten 'hangen', zal men kleinere of geen offers verkrijgen. Anders is het als de handen der bestuurders worden vrijgemaakt en meer huisbezoek gepleegd kan worden alsmede animering van deelname aan scholende vergaderingen. De politiek-volwassener mens die taken en kansen beter ziet, zal eer geneigd zijn zijn steentje bij te dragen. Meer geld betekent meer actie, meer invloed, sneller bereiken van gestelde doelen. Dat meerdere geld komt niet door penningmeesters over schriftjes en boekjes te doen buigen, maar door hen politiek meer te interesseren en hun de tijd te bieden meer op stap te kunnen gaan, hetgeen mogelijk gemaakt is als de rompslomp verdwijnt. We geven dan niet meer tijd maar nutten de geschonken tijd beter uit.

Als Wigbold beweert dat meer vooroverleg en betere voorbereiding noodzakelijk zijn, dan moeten we de sfeer ervoor scheppen en die sfeer scheppen we hoofdzakelijk door de gang van zaken in het partijbedrijf efficiënter aan te pakken. Een goed voorbereid huishoudelijk congres zou onze politiekvoering aanmerkelijk kunnen verlichten en verbeteren. De partij van morgen wordt mede bepaald door onze organisatorische beslissingen in het heden.

Boekbesprekingen

Dr. J. Tinbergen: Naar een nieuwe wereldeconomie, voorstellen voor een internationaal economisch beleid. Toegevoegd zijn enkele bijlagen door dr. H. Rijken van Olst, dr. F. Hartog, dr. A. van Oven en drs. H. Linnemann. Universitaire Pers, Rotterdam, 1965, 335 blz.

In 1962 verscheen de oorspronkelijke editie in de Engelse taal. Een zeer groot terrein wordt bestreken. Zo handelt het boek ook, zij het zeer globaal, over de ontwikkelingshulp die een aantal communistische landen verleent, en over de problemen die hieruit voor de westerse landen zijn ontstaan. Ook wordt ingegaan op de invloed die een snellere economische groei van de ontwikkelingslanden in internationaal politiek opzicht zou hebben. Maar voornamelijk wordt besproken, in welke mate de westerse landen de bijstand zouden moeten verruimen, welke methoden daarbij bij voorkeur zouden moeten worden toegepast en welke vormen van coördinatie tot gunstiger resultaten zouden kunnen leiden.

Als het meest fundamentele en verontrustende feit stelt de schrijver voorop, dat het reële inkomen in de ontwikkelingslanden, per inwoner gemeten, bij dat in de westerse landen over het algemeen steeds meer ten achter raakt.

Voor de bestrijding van deze gang van zaken zou allereerst noodzakelijk zijn, dat de inkomsten die de ontwikkelingslanden uit de afzet van primaire produkten trekken, stijgen, en dat schommelingen erin zoveel mogelijk worden voorkomen. Dit laatste zou kunnen worden bevorderd door middel van een fonds, dat zijn geldmiddelen uit giften en leningen van de zijde van de westerse landen zou verkrijgen. Maar niet alleen voor deze primaire produkten, ook voor de voortbrengselen van de industrieën die in de ontwikkelingslanden langzamerhand zijn opgekomen, zoals de textielindustrie, zouden de westerse markten gemakkelijker toegankelijk moeten worden gemaakt. Nodig zou ook zijn een internationale planning van de investeringen, onder meer, omdat een regionale planning vaak betere resultaten zou opleveren. Een internationaal investeringsbudget zou hiervoor de grondslag kunnen vormen. De taken van de centrale banken zouden voor een aanzienlijk deel door een wereldbank moeten worden overgenomen. Een onderwijsplan zou de ontwikkelingslanden in staat moeten stellen de investeringen op doeltreffende wijze in hun economie te verwerken.

Opvallend is, dat in dit geheel het voedselprobleem en het bevolkingsvraagstuk nagenoeg ontbreken, hoewel de economische moeilijkheden van enkele van de belangrijkste landen toch nauwelijks los daarvan kunnen worden gezien.

Licht komt men ertoe tegenover deze verschillende voorstellen sceptisch te staan. De landbouwpolitiek van de EEG zal tot meer protectie leiden. De besprekingen van de 'Tien' wijzen evenmin op een bereidheid op ruimer wijze bijstand te verlenen. De totale omvang van de westerse hulp blijft de laatste jaren op zijn best constant. Wanneer in de westerse landen een verruiming van de hulpverlening of een betere coördinatie aan de orde komen, blijken vaak sterke weerstanden daartegen te bestaan.

Maar wanneer men op grond hiervan zou stellen, dat het boek te veel illusies bevat, zou men de schrijver te kort doen. Want de doeleinden zijn wel ver geplaatst, maar telkens ook zijn de etappes aangegeven waarin de weg zou moeten worden verdeeld. Wellicht zal het boek degenen die op deze terreinen hun taak vinden, beter in staat stellen te bepalen in welke gevallen samenwerking noodzakelijk is. Voor het bereiken van vooruitgang op het gebied van de ontwikkelingshulp zijn publikaties als dit werk, al zal het een zeker scepticisme oproepen, inderdaad onontbeerlijk.

B. VAN DEN TEMPEL.

Democratie en Sociaal Onderzoek, drs. H. A. Becker e.a. (231 pag.; uitgave Bijleveld, Utrecht 1966)

De Vereniging van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers (VSWO) heeft in 1965 een tweedaagse conferentie gewijd aan de positie en functie van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de verhouding tussen de overheid en bevolking. Het onderwerp, dat al enige jaren de belangstelling heeft, werd — belicht vanuit verschillende gezichtshoeken — bij het tienjarig bestaan van de VSWO uitvoerig ter discussie gesteld. De gehouden inleidingen en besproken pre-adviezen van een tiental deskundigen zijn door H. A. Becker samengebracht en gepubliceerd in de reeks 'Sociologie en Samenleving'.

Gezien de grote rijkdom aan gegevens, inzichten en visies welke in deze publikatie is bijeengebracht, wordt het van belang geacht de inhoud in het kort weer te geven.

Het eerste deel omvat drie hoofdstukken, waarin de algemene aspecten van het onderwerp aan de orde komen. Over de driehoeksrelatie overheid-bevolking-onderzoeker wordt achtereenvolgens een verhandeling gegeven door P. J. A. ter Hoeven. P. Thoenes en I. A. Diepenhorst. In het daaropvolgende deel wordt deze driehoeksrelatie besproken in enkele sectoren zoals planologie, volkshuisvesting, de

agrarische sector, politie en justitie en de vrijetijdsbesteding. Hierbij komen respectievelijk aan het woord G. J. v. d. Berg, A. P. N. Nauta, Houttuyn Pieper, J. P. Groot, A. Heijder en Ph. Daniëls. In een slotbeschouwing worden door J. Ch. W. Verstege op kernachtige wijze een aantal essentiële aspecten en bevindingen m.b.t. het onderhavige onderwerp gesignaleerd.

Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft in verschillende landen, maar met name in Nederland, sinds de laatste wereldoorlog een zeer snelle groei vertoond. Door particuliere instellingen, maar vooral door de overheid wordt in toenemende mate een beroep gedaan op de sociale wetenschappers om hun bijdrage te leveren aan de praktische beleidsvoering. In den beginne werd dit veelal nog gezien als het verschaffen van de nodige gegevens en meer algemene wetenschappelijke inzichten. Naarmate de sociaal-wetenschapper in het beleid ook andere functies gaat vervullen, wordt de verhouding tussen hem en de overheid enerzijds en de bevolking anderzijds een vraagstuk van veel meer belang. Een duidelijk onderkennen van de te vervullen functies door de sociaal-wetenschappelijk geschoolde krachten in het gehele proces van beleidsvoorbereiding, -vorming en -uitvoering, wordt noodzakelijk. Een bezinning ook op de vraag welke functies ter wille van de objectiviteit los van het beleid dienen te worden uitgevoerd en welke functies ten behoeve van de toespitsing op de beleidsbehoeften in nauwe relatie met de voor het beleid verantwoordelijke instanties moeten worden vervuld.

Zo worden door functionarissen in dienst van de overheid gegevens en inzichten uit de sociale wetenschappen aangedragen; anderen zijn werkzaam bij het opstellen van beleidsadviezen; weer een andere groep werkt geheel op het terrein van de eigenlijke research; dan is er een in betekenis toenemende groep van sociale wetenschappers in 't veld werkzaam als adviseur, consulent, voorlichter of opbouwwerker. In de toekomst zullen sociale-wetenschappers zich stellig meer en meer gaan bezighouden met evaluatie-onderzoek t.b.v. het beleid en met prospectivistische studies.

In kleine beleidseenheden ziet men vaak combinaties van bovengenoemde functies. Dan komt de vraag naar voren hoe de sociaal-wetenschappelijk geschoolde academicus zijn taak t.o.v. de overheid enerzijds en anderzijds zijn verantwoordelijk t.o.v. de bevolking in het zo juist mogelijk weergeven van opvattingen, gevoelens en ontwikkelingen in de samenleving waar kan maken.

De pre-adviezen laten zien dat de driehoeksrelatie overheid-onderzoek-bevoling voor de genoemde functies niet gelijk is en dat de desbetreffende relatie tot dusver te veel vanuit het gezichtspunt van de eigenlijke sociale-onderzoeker werd benaderd.

De betekenis van deze studie is mede hierin gelegen dat zij weer eens het fundamentale belang van het toegepast sociaal-wetenschappelijkonderzoek t.b.v. de beleidsvoering, gezien vanuit een oogpunt van

democratie, onderstreept. Het is deze tak van wetenschap die – zij het nog met een beperkt instrumentarium – de mogelijkheid heeft op systematische wijze behoeften en ontwikkelingen in de samenleving te peilen, vast te leggen en bepaalde wetmatigheden te ontdekken. Het sociaal-wetenschappelijke onderzoek is één van de methoden om op objectieve wijze sociale foto's en röntgenfoto's van de samenleving te maken. Publikatie van de resultaten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek is voor de democratische rechtsorde van fundamentele betekenis. Waar dringt de stem van de bevolking nog door, anders dan via de zogenaamde representanten van diverse instellingen, organisaties en bestuurscolleges? Op welke wijze vermengen zich daar de werkelijke behoeften van de bevolking met allerlei politieke, financiële en machtsoverwegingen? Het huidige onbehagen in onze samenleving, waarvan de symptomen op verschillende terreinen duidelijk te zien zijn, zal in de naaste toekomst stellig de noodzaak met zich mee brengen het reële functioneren van onze democratie op fundamentele wijze aan de orde te stellen. Wat tot dusver op dit punt aan suggesties werd geopperd, is niet meer dan een 'Kurieren am Symptom'.

Het is daarom verheugend dat de VSWO dit thema vanuit haar verantwoordelijkheid aan de orde heeft gesteld.

Voor de buitenstaander zal het niet altijd duidelijk zijn waarom er in ons kleine land naast de Nederlandse Sociologische Vereniging een VSWO moet bestaan. De ingewijden die met de achtergrond van de opkomst van de VSWO bekend zijn, zullen hiervoor begrip hebben. De vraag is evenwel of een veel nauwer samengaan van NSV en VSWO niet geboden is. Persoonlijk zouden we in de naaste toekomst zelfs voor een fusie van beide organisaties willen pleiten. Als er namelijk één groepering in onze samenleving is die begrip moet tonen voor wijzigingen welke zich in de maatschappelijke constellatie voltrekken en daaruit ook op het terrein van de eigen organisatie de consequenties moet trekken, dan is het wel die van de sociale-wetenschappers!

Ten slotte willen we nog enkele interessante punten releveren, welke door Verstege in de slotbeschouwing zijn opgenomen.

Zo merkt deze schrijver terecht op, dat de toegepaste wetenschap door de wetenschapstoepassing moet worden gecompleteerd. Met andere woorden: het sociaal onderzoek moet worden gevolgd door het geven van objectieve aanwijzingen voor de richting van het verantwoorde handelen. De sociale-wetenschappers zullen ook meer en meer gevraagd worden de 'inhoudelijke' keuzemogelijkheden op een bepaald terrein aan te geven. Hier raken we dan een ander probleem, nl. dat voor deze laatste functie, waaraan het beleid in de sfeer van de overheid en van het particulier initiatief een grote behoefte heeft, nog vrijwel geen opleiding plaatsvindt.

Ook schiet Versteege naar mijn mening in de roos, als hij stelt dat de sociaal-wetenschappelijk gevormde academicus die de rol van onderzoeker/planner goed wil vervullen, zal moeten beginnen met afstand te doen van zijn ken-object en zich deskundigheid zal moeten verwerven ten aanzien van een bepaald ervaringsobject.

DR. G. HENDRIKS

H. P. M. Goddijn en W. Goddijn. Sociologie van kerk en godsdienst. Utrecht 1966.

De gebroeders Goddijn zijn zeer vruchtbare auteurs, met name pater W. Goddijn, die — behalve zijn proefschrift — alleen of met anderen tussen 1949 en 1966 niet minder dan 48 publikaties heeft geschreven en dat in vele talen en vele tijdschriften. Verraste hij — te zamen met zijn broer — in 1960 allen die de godsdienstsociologie beoefenen, met een oorspronkelijke, aantrekkelijke en goeddoordachte inleiding in het vak onder de titel 'Godsdienstsociologie', zes jaar later deden zij daarvan een sterk uitgebreide en veel dieper gravende druk wederom bij uitgeverij Het Spectrum te Utrecht, het licht zien. De ondertitel bij de eerste druk, 'Het groepsleven van de christenen', hebben zij nu gelukkig weggelaten. Dat de auteurs de godsdienstsociologie als westerse sociologie opvatten (blz. 29) — zeggen zij — is meer om praktische dan om principiële redenen. Zij beperken zich bij hun verkenningen dan ook wederom uitsluitend tot katholieken en protestanten, terwijl het toch even zinvol is b.v. de invloed van de islam op het economisch leven te bestuderen als die van het christendom, of om andere voorbeelden te noemen, om het verschijnsel der secularisatie te onderzoeken in samenlevingen waar het hindoeïsme of het boeddhisme domineert of om de functie van de priester na te gaan bij andere godsdiensten dan bij het katholicisme. Het betoog van N. de Volder, waarbij de schrijvers zich op blz. 87 aansluiten, contra een universele godsdienstsociologie heeft mij dan ook bepaald niet overtuigd.

Het principiële en theoretische deel van het boek is nu duidelijk gescheiden van het instructieve. Het eerste omvat nu bijna de helft van het boek en hierop doelde ik, toen ik boven zeide dat deze druk veel dieper graaft dan de eerste.

Ook het aantal thema's, dat onder het hoofd 'Verkenningen' thans wordt behandeld, is aanzienlijk uitgebreid. Geheel nieuw zijn de hoofdstukken over de sociologie van het pastorale beroep en dat over de sociologie van het pastorale handelen, terwijl de hoofdstukken over Kerk en secularisatie en dat over Religieus pluralisme en oecumene aanzienlijk zijn uitgebreid.

We vragen ons echter wel af, aan wie de auteurs bij het schrijven van hun boek als gebruikers gedacht hebben. Als inleiding voor aankomende studenten en voor geïnteresseerde niet-vakgenoten is het

bepaald te moeilijk. Daarvoor is het aantal 'vaktechnische termen, waarmee pastoors en predikanten zich zo vermaken', al te groot. Ik verdenk met name de pater er van, zich te bedienen van vele aan het Latijn of het Grieks ontleende woorden (soms zelfs van het Latijn zelve), die niet worden toegelicht of omschreven, ook niet in een aparte lijst achterin het boek, hetgeen toch wel zeer wenselijk zou geweest zijn. De auteurs zijn zich blijkbaar niet bewust, dat zelfs studenten in de sociologie, die hun vooropleiding aan een h.b.s. ontvingen, zonder gebruikmaking van een vreemde-woordentolk hun boek op vele plaatsen niet kunnen volgen.

De auteurs zeggen op blz. 126, dat de verhouding tussen het godsdienstsociologisch onderzoek en het kerkelijk beleid beter zal worden, naarmate ons jargon plaats zal maken voor klaarder en bevattelijker taal. Datzelfde geldt — zou ik willen opmerken — al evenzeer voor de verhouding tussen de schrijvers van dit boek en hun lezers!

Ten slotte lijken mij de bibliografie en het register wat al te haastig in elkaar gezet te zijn. De volledige titels van in de tekst genoemde publikaties zijn in de bibliografie bij de hoofdstukken bij herhaling niet te vinden en ook in het register ontdekte ik menige leemte.

DR. W. H. VERMOOTEN

Jagdish Bhagwati: 'Toegepaste ontwikkelingseconomie' (1966). Oorspronkelijke titel: 'The economics of underdeveloped countries').

Dacht men in het begin van de jaren 50 dat de industriële en rijke landen — wat de ontwikkelingshulp betreft — zouden kunnen volstaan met de overdracht op ruime en ruimhartige wijze aan de betreffende ontwikkelingslanden van kapitaal, technische kennis in het algemeen en know-how in het bijzonder, thans weet men wel beter. In ieder geval weet men nu, dat de ontwikkelingsproblematiek zovele facetten heeft, die op zich zelf alweer zo verschillend gestructureerd zijn, zo verschillend samengesteld en van zo verschillende dimensie, dat een algemene voor alle ontwikkelingslanden of zelfs voor ontwikkelingslanden in een bepaalde regio geldende oplossing of correcte theoretische benadering eenvoudig niet is te geven. De hoogleraar dr. Ludwig Hamburger, die aan de hand van zijn ervaringen in Thailand ingaat op de oorzaken van een economische stagnatie in Zuidoost-Azië merkte in een opstel[1] op: 'Die Entwicklung der Entwicklungsländer ist ein soziales, kulturelles, ja religiöses Problem nicht weniger, vielleicht mehr als ein ökonomisches... Die Entwicklung erfordert in viele Fällen tiefgreifende Wandlungen der geschichtlichen Struktur der heimischen Gesellschaft und der Werte, in denen sie wurzelt.' De bekende econoom John K. Galbraith houdt niet op met er steeds

[1] Robert Siegert: 'Entwicklungshilfe — einmal anders.' (1962)

nadrukkelijk op te wijzen, welke grote, soms diepgaande verschillen er op de meest uiteenlopende maatschappelijke terreinen bestaan tussen verder en minder ver gevorderde ontwikkelingslanden, ook tussen ontwikkelingslanden in dezelfde regio.

Het aantal boeken en brochures over ontwikkelingshulp loopt op dit ogenblik in de honderden. John K. Galbraith begint zijn boekje[2] over deze materie aldus: 'In recent years the literature of economic development has become very extensive and its language very complex. Under such circumstances there is always danger of losing sight of essentials. In the enthusiasm of the discussion of interesting details we confuse a part of the problem with the whole.'

Zo het boek van de jonge Indiase econoom, hoogleraar aan de universiteit van Delhi, *Jagdish Bhagwati* zich van de vele boeken die over ontwikkelingshulp zijn geschreven onderscheidt, dan is dit hoofdzakelijk hierdoor, dat Bhagwati niet alleen de veelvormigheid van de ontwikkelingsproblematiek nadrukkelijk onderkent, doch ook de essentialia daarvan nimmer uit het oog verliest. Mede daardoor is 'Toegepaste ontwikkelingseconomie' een overzichtelijk en evenwichtig werk geworden, dat vooral voor de geïnteresseerde leek in de ontwikkelingsmaterie door zijn overzichtelijkheid bijzonder lezenswaard is.

Nadat hij in de eerste twee hoofdstukken beschrijft hoe de toestand van 'onderontwikkeling' sociaal, cultureel, economisch, demografisch zich manifesteert — uiteraard op epigrammatische wijze, aangezien het bepaald niet in zijn bedoeling heeft gelegen een uitputtend standaardwerk te schrijven — suggereert hij in het derde hoofdstuk op behoedzame wijze hoe een ontwikkelingsland zich zelf eventueel uit zijn situatie zou kunnen losmaken om vervolgens op te stijgen naar het begeerde economische niveau, naar het moment van de 'take-off', zoals dat door Walt W. Rostow op zo indringende — doch overigens aanvechtbare — wijze is beschreven in zijn bekende boek 'The Stages of Economic Growth'. Evenals een andere scherpzinnige schrijver over ontwikkelingshulp, de Schotse economist Alexander K. Cairncross[3], komt Jagdish Bhagwati maar betrekkelijk zelden tot definitieve conclusies met betrekking tot ontwikkelingsproblemen, die men eigenlijk bijzonder graag voorgoed opgelost zou willen zien, hoofdzakelijk omdat hij zich — zoals wij hierboven reeds aantekenden — bij voortduring realiseert, dat de door hem behandelde materie zowel veelomvattend en weinig doorzichtig als weerbarstig is. Wel gelooft hij met Cairncross dat 'no country is likely to develop that neglects to develop its men.' Ook is hij ervan overtuigd, dat economische ontwikkeling in de eerste plaats een opvoedkundig proces is en pas in de laatste plaats een zuiver economisch proces, dat geen hulp en geen handel iets baat als de wil tot ontwikkeling ontbreekt.

[2] John K. Galbraith: 'Economic Development in Perspective.' (1962)

In het behartigenswaardige vierde hoofdstuk schetst Bhagwati de onderscheiden wijze (overdracht van kapitaal en technische kennis, het bevorderen van het economisch, sociaal en cultureel verkeer, het elimineren van handelsbelemmeringen, enz.) waarop ontwikkelingshulp door de ontwikkelde, rijke landen ter hand kan worden genomen. Hij legt daarbij — in tegenstelling met zovele andere schrijvers over ontwikkelingshulp — geen bepaalde voorkeur aan de dag. De hulp zal in het algemeen moeten worden afgestemd op de economische, sociale, culturele, enz., situatie waarin het betreffende ontwikkelingsland zich bevindt. Nieuw zijn deze conclusies en Bhagwati's overige bevindingen overigens niet, doch zij worden wel op een geheel eigen wijze gebracht, terwijl het feit, dat hier een wetenschappelijk geschoold, scherpzinnig, autochtoon inwoner van een ontwikkelingsland zelf aan het woord is, daaraan speciaal reliëf verleent.

Jagdish Bhagwati vergelijkt de pogingen, die de mensheid onderneemt om de armoede en de honger in grote delen van onze wereld zo goed en zo snel als mogelijk uit te bannen met het wandelen over een gespannen koord. Hij is er zich dus terdege van bewust hoe uitermate gecompliceerd en subtiel het ontwikkelingswerk is en hoe verre van eenvoudig om daarbij telkenmale het geëigende evenwicht te vinden. In zijn boek geeft hij hieraan op vele plaatsen uitdrukking.

Opzienbarend zoals 'l'Afrique noire est mal parti' van de Franse socialist René Dumont of een standaardwerk als 'The future of underdeveloped countries' van Eugene Staley is het boek niet geworden, doch dit heeft — lijkt ons — ook nimmer in Bhagwati's bedoeling gelegen. Rest ons nog te vermelden, dat 'Toegepaste ontwikkelingseconomie' rijk geïllustreerd is en voorzien van veel statistisch materiaal. hetgeen de leesbaarheid zeer verhoogt. Aan enige onjuiste c.q. onnauwkeurige onderschriften onder de illustraties (teelt van zalm (?) op sawahs nabij Moentilan-Midden-Java en 4000-jarige (?) terrassenrijstbouw in de Filippijnen) gaan wij voorbij, omdat zij in het betreffende kader niet relevant zijn.

DRS. TH. J. HOGENDORP

Prof. dr. W. Albeda: Enkele problemen van sociaal-economisch beleid.

Albeda heeft de gewoonte gevolgd om bij het bezetten van een nieuwe leerstoel zijn oratie te wijden aan een nadere omschrijving van de inhoud van zijn leeropdracht. Daaruit blijkt dat sociaal-economisch beleid hetzelfde is als sociale politiek, opgevat als de toepassing van de sociale wetenschappen in de praktijk. De definiëring van het sociaal-economisch beleid is niet het sterkste stuk uit de oratie, één van de voornaamste punten, de afgrenzing tussen economische politiek en sociaal-economisch beleid komt onvol-

[3] Alexander K. Cairncross: 'Factors in Economic Development.' (1962)

doende uit de verf. De stelling dat de economische politiek gaat over de dode produktiemiddelen en het sociaal-economisch beleid over de mens als factor in de produktie lijkt in elk geval vatbaar voor twijfel.

Gelukkig heeft Albeda zich niet beperkt tot het aardige, maar wat steriele spel met woorden, dat men definiëren noemt, maar is hij ook ingegaan op de inhoud van het sociaal-economisch beleid.

Het sociaal-economisch beleid is in de pluralistische maatschappij, die wij kennen, niet in handen van één instantie, de overheid, maar van meerdere, waaronder de maatschappelijke organisaties een belangrijke plaats innemen. Albeda hecht kennelijk veel waarde aan het pluralisme, dat een pluraliteit der loyaliteiten impliceert en daardoor de belangrijkste waarborg tegen totalitaire tendenties vormt. Op de achtergrond speelt hier ongetwijfeld de idee van de souvereiniteit in eigen kring mee, maar dan in een gemoderniseerde vorm. De problematiek van het centraal economisch beleid komt het duidelijkst tot uiting in de heldere uiteenzettingen over de Nederlandse loonpolitiek. De bezwaren van de tot nu toe gevoerde loonpolitiek worden nog weer eens op een rijtje gezet; decentralisatie leidt tot apathie en non-participatie, waardoor de democratie wordt bedreigd; door de blijvende meningsverschillen wordt de invloed van de overheid te sterk, waardoor het gevoel van machteloosheid nog versterkt wordt en ten slotte is het in een systeem, dat berust op compromissen, vrijwel onmogelijk structurele verbeteringen in te voeren als hierover geen overeenstemming kan worden bereikt.

Het is niet verwonderlijk, dat ook Albeda voor deze problemen geen panklare oplossing aan de hand kan doen. Hij stelt: het samenspel is ons opgelegd, hoezeer ook ons individualisme het 'samen' en ons perfectionisme het 'spel' in de weg staan.

De oratie houdt een belofte in. Te zeer is het centraal sociaal-economisch beleid in Nederland gebaseerd geweest op technisch-economische criteria. Wij mogen ons gelukkig prijzen dat Rotterdam nu een leerstoel bezit, van waaruit het denken over practische economische problemen tegen de achtergrond van de maatschappijstructuur nieuwe stimulansen zal ontvangen.

DRS. H. TER HEIDE

Biografische notities

Blikslager is het pseudoniem voor een vooraanstaand lid van de Partij van de Arbeid.

A. van Stuijvenberg is wethouder van financiën in de gemeente Eindhoven.

Dr. D. van der Wel is griffier van de Staten van Zeeland.

C. Pronk is voorzitter van een Rotterdamse afdeling van de PvdA.

Rectificatie.

Op pag. 51 van het januari-nr. zijn een tweetal regels weggevallen. De laatste 3 regels van deze pagina dienen als volgt te luiden: Een eerste schatting is dat de belasting in die periode netto 135 miljoen pond zal opbrengen (d.i. ongeveer $^{7}/_{12}$ van 240 miljoen pond). Een tweede schatting gaat ervan uit, dat het ministerie van arbeid organisatorisch niet in staat zal zijn de belastingsom terug te betalen aan de vrijgestelde derde categorie (o.a. overheidsbedrijven) zodat bij de 135 miljoen pond nog 180 miljoen pond moet worden opgeteld (d.i. ongeveer $^{7}/_{12}$ van 317 miljoen pond.

In de voetnoot 2) dient in plaats van 37 te worden gelezen: 317.

R. de Rooi

Kanttekeningen bij de verkiezingsuitslag

	Kamer 1963		Staten 1966		Kamer 1967	
	stemmen	pct.	stemmen	pct.	stemmen	pct.
KVP	1.995.352	31,88	2.034.721	30,14	1.822.904	26,51
PvdA	1.753.084	28,01	1.580.971	23,42	1.620.112	23,55
VVD	643.839	10,28	676.092	10,02	738.202	10,74
ARP	545.836	8,72	558.477	8,27	681.060	9,90
CHU	536.801	8,57	629.806	9,33	560.033	8,15
CPN	173.325	2,76	183,571	2,72	248.318	3,16
PSP	189.373	3,02	336.510	4,99	197.206	2,86
SGP	143.818	2,29	140.148	2,03	138.069	2,01
BP	133.231	2,12	454.072	6,73	327.953	4,77
D '66	—	—	—	—	307.810	4,66
GPV	46.324	0,74	52.049	0,77	59.156	0,86
overigen	97.538	1,61	104.273	1,53	177.207	2,58
Totaal	6.258.521	100,—	6.750.690	100,—	6.878.030	100,—

Verkiezingen in Nederland worden tegenwoordig begeleid en gevolgd door onderzoek naar de beweging en de beweegredenen van de kiezers. Voor een artikel als dit is dat een groot voordeel. Enerzijds kan de schrijver steunen op resultaten van 'bliksemonderzoek', zoals in Utrecht en Nijmegen is gehouden, anderzijds hoeft hij niet voor beter of slechter giswerk terug te deinzen in de wetenschap dat gedegener onderzoek foute conclusies wel zal rechtzetten. Zo'n grondig onderzoek naar de verkiezingen wordt verricht door politicologen van de Vrije Universiteit. Naar verluidt zullen voorlopige uitkomsten van dit onderzoek niet zolang uitblijven.

Hierdoor gesterkt wil ik graag enkele meer of minder speculatieve kanttekeningen bij de uitslag maken.

Het meest opvallende kenmerk is dat we blijkbaar (voorgoed?) in een periode zijn beland, waarin verkiezingen grotere

verschuivingen teweegbrengen dan we in Nederland gewend zijn geweest en dat er een toenemende uitwaaiering van stemmen plaatsvindt.

Afgaande op het onderzoek van het Instituut voor Toegepaste Sociologie in Nijmegen en dat van M. P. A. van Dam in Utrecht zijn ook de verborgen verschuivingen aanzienlijk geweest, al moet betwijfeld worden of de uitkomsten van dit onderzoek representatief zijn voor de landelijke situatie. Dat de aantrekkingskracht van de 5 grote partijen sterk is afgenomen, blijkt uit de cijfers. In 1959 hadden ze samen nog 91,6 pct. van de stemmen, nu nog maar 78,8 pct. Dat is nog een respectabele hoeveelheid, maar als de verzwakking van deze 5 partijen structureel is, ontstaat een heel nieuwe situatie.

De PvdA.

Wat dat zou kunnen betekenen voor de toekomstige ontwikkeling, wil ik aan de hand van de uitslagen (zonder veel analyse overigens) bekijken. In de eerste plaats bij de Partij van de Arbeid. Zij is sinds 1956 in neergaande lijn geweest, al ging dat gepaard met oplevingen in 1959 en 1962. Haar dieptepunt viel bij de raadsverkiezingen van 1966. De vraag is nu hoe de uitslag van 15 februari jl. moet worden geïnterpreteerd. Is er sprake van een nieuwe opgaande lijn op grond van een radicalere opstelling of weer van een tijdelijk herstel, gebaseerd op kiezersongenoegen over de nacht van Schmelzer?

De PvdA blijkt bij nadere beschouwing in 5 provincies te winnen, in 5 provincies te verliezen en in 1 provincie (Utrecht) constant te blijven. Zij heeft het er het best afgebracht in Limburg en Zuid-Holland en het slechtst in Brabant en Groningen. De winst in Limburg ligt, behalve in Maastricht, vooral in de kleinere plaatsen. In de typische mijnstreekplaatsen is er meest verlies of licht herstel. De reputatie van de partij als redder in de economische nood is niet zo indrukwekkend. De Limburgse winst lijkt te zitten in deconfessionalisering bij de katholieken. De indruk dat de partij het niet goed doet in economisch zwakke gebieden, wordt bevestigd door de uitslagen van Groningen, Drente en Overijsel. De ontstane werkloosheid wordt ook de PvdA aangerekend.

Uit het onderzoek van Van Dam en zijn medewerkers in Utrecht valt het volgende omtrent winst en verlies af te leiden.

Winst			Verlies		
Van KVP	netto ca.	20 pct.	Naar D '66	ca.	30 pct.
Van BP	„ „	15 pct.	Naar VVD	ca.	10 pct.
Van CHU	„ „	10 pct.	Naar ARP	ca.	5 pct.
Van PSP	„ „	5 pct.	Naar CPN	ca.	5 pct.

Het Utrechts onderzoek maakt duidelijk dat het verlies aan D'66 een verlies van jonge kiezers is en in mindere mate dat aan de VVD. Ook de PSP behoudt aanzienlijk meer jonge kiezers dan gemiddeld. Wat de PvdA hier parten speelt, lijkt in de eerste plaats haar gebondenheid aan de oude politieke constellatie. Dat haar program nieuw was, is te weinig doorgedrongen. Zij droeg het stempel van veroudering in de personen die haar vertegenwoordigden, in haar nadruk op de werkgelegenheid, in het haar toegeschreven 'dogmatisme' en in haar buitenlandse politieke imago. Het verlangen naar openheid en zeggenschap, door de PvdA in de oppositieperiode-Vondeling sterk aangewakkerd, werd nu door D'66 het meest aangesproken. Deze club heeft de democratiseringsgedachte op uitstekende wijze gedramatiseerd in haar twee punten van de gekozen premier en het districtenstelsel. Dat deze punten niet waren uitgewerkt en dat m.n. het eerste niet eens tot het doel leidt, mocht niet hinderen.

Het verlies aan de CPN kan helemaal niet verklaard worden als gevolg van een meer linkse opstelling van de PvdA. De overgang van kiezers van PvdA naar ARP klopt niet in het algemene doorbraakbeeld dat deze verkiezingen te zien geven. Het is nauwelijks aan te nemen dat het gereformeerde volksdeel immuun zou zijn voor de toenemende ontzuiling. Toch is het confessionele karakter van deze partij van belang geweest bij haar winst, maar dan in combinatie met het feit dat zij als progressieve partij is gezien.

Uit het Nijmeegse onderzoek bleek zij aantrekkelijk voor 'linkse KVP'ers', die blijkbaar gestemd hebben als prof. Gielen en A. C. de Bruyn, de oud-voorzitter van de KAB. De ARP heeft waarschijnlijk meer gewonnen met het rechtse deel van haar januskop. Met haar vijf ministers onder aanvoering van Zijlstra vér boven haar politieke stand levend, heeft zij een Colijn-effect opgeroepen van de sterke en bekwame mannen, die het land wel even op poten zullen zetten. In een sfeer van onzekerheid en ontevredenheid kan zo iets functioneren.

De ironie van het lot wil, dat de ARP hier als tegenpool

van D'66 heeft gefungeerd. Zij heeft de kiezers getrokken die het aan Jelle overlaten, terwijl de jonge democraten appelleren aan kiezers die nu eens wat te zeggen willen hebben.

De confessionele partijen

Deze partijen zijn in het voorgaande al vermeld voor zover in verband staande met de PvdA. Ze verdienen iets meer aandacht, omdat de lang verbeide doorbraak eindelijk begint te komen. Misschien is het dieptepunt van de KVP nu (26,5 pct.) een uitschieter, maar ook dan lijkt haar kans op definitief herstel klein. Het verschil tussen het aantal katholieke kiezers en de KVP-stemmers is te sterk gegroeid, nl. tot bijna $\frac{1}{3}$ van de katholieke kiezers. De doorbraak gaat langs andere wegen dan ooit is voorzien. Speciaal de Boeren Partij en D'66 hebben in korte tijd successen geboekt.

Van Dam heeft laten zien, dat 38,2 pct. van de D'66 kiezers in Utrecht katholiek is. De Boeren Partij heeft hoge stemcijfers in nagenoeg geheel katholieke plaatsen. Het speelt ongetwijfeld een rol, dat socialisme en liberalisme belast zijn met een soort erfvijandschap tegenover het katholicisme, althans in de ogen van een groot deel van de katholieke bevolking.

Misschien speelt ook het hiermee strijdige argument mee dat beide partijen zich vaak te dicht bij de KVP hebben opgesteld. Mogelijk zijn beide argumenten geldig, maar bij verschillende groepen katholieken. Uit het Nijmeegse onderzoek bleek dat de meest kerkse katholieken overwegend nog KVP eventueel ARP stemden, onder de minst kerkse veel BP- of PvdA-stemmers werden aangetroffen en in de middenmoot veel D'66-stemmers.

Uit de landelijke cijfers blijkt, dat de KVP zich relatief het best heeft gehandhaafd in het noorden en Overijsel, waar het katholicisme gewoonlijk door zijn minderheidspositie veel bewuster is. De KVP heeft het er het slechtst afgebracht in Noord-Brabant, waar de winnaars D'66, VVD, ARP en CPN het relatief goed gedaan hebben en de verliezende Boeren Partij weinig veren heeft gelaten.

De CHU is na de uitschieter van maart 1966 sterk afgezakt. De politiek meer bewuste kiezers hebben ontdekt, dat er onder de oranjelak weinig schuilgaat. Er is een behoefte gegroeid aan partijen met een gezicht. Dit feit met de voortgaande ontzuiling voorspelt weinig goeds voor de toekomst van

de CHU. Ook de SGP lijdt onder de geest van de tijd. De GPV vormt hierop een schijnbare uitzondering. Zij vertoont nog groei, die wel zal voortkomen uit de grotere presentatiemogelijkheden die zij bezit nu ze in de Kamer is vertegenwoordigd.

Tot slot de ARP. Zij heeft gewonnen op christelijk radicalisme en het sterke-mannen-aureool. Dit lijkt geen houdbare combinatie, vooral als de sterke mannen voor de VVD kiezen.

De overige partijen

D'66 is een onbeschreven blad. Er valt daarom weinig van deze partij te zeggen. Bij de overwegend jonge kiezers is haar jeugd, enthousiasme en vernieuwingswil overgekomen. Zij zou verdwijnen als haar plannen voor een gekozen premier en een districtenstelsel werden uitgevoerd. Misschien zou zij dan tevreden zijn, hoewel de drang tot zelfhandhaving gewoonlijk met de partij meegroeit. Verdwijning zou wel betekenen dat er een grote groep zwevende kiezers zou bijkomen.

De partij heeft haar centrum in de randstad en vooral in haar bakermat Amsterdam. Daarbuiten stuit ze blijkbaar nog op een publiciteitsachterstand. Die zal in de komende vier jaar worden opgeheven, dank zij haar Tweede-Kamerfractie van 7 man. Opmerkelijk is haar succes in Brabant. Hebben de goed Brabantse namen van Van Mierlo en Gruijters benevens hun lichte accenten daartoe bijgedragen?

Gruijters heeft in elk geval zijn verwijdering uit de VVD op Toxopeus gewroken, want de VVD heeft, dank zij D'66, de boot gemist. Ze heeft gewonnen, maar er zat veel meer in, vooral dank zij haar duidelijke conservatieve koers, die haar voor grote groepen katholieken aantrekkelijk heeft gemaakt. In Brabant en Limburg behaalt ze haar beste resultaten.

De Boeren Partij heeft in de randstad zware verliezen geleden, maar daarbuiten heeft ze zich vrij goed gehandhaafd. Ze heeft zich in veel kleine plaatsen zelfs verbeterd.

De CPN is na een aarzelend herstel in 1966 nu duidelijk in opgaande lijn met een winst van $\frac{1}{3}$ op haar oorspronkelijke sterkte bij de Statenverkiezingen.

De PSP heeft 40 pct. van haar kiezers verloren, een dreun waarvan ze zich moeilijk, zo ooit zal herstellen. Zij heeft veel stemmen moeten afstaan aan D'66, ook wel aan de PvdA. Het afebben van de koude oorlog ontneemt haar een voedingsbodem, terwijl de CPN daardoor juist aanvaardbaarder wordt.

Enkele conclusies.

Voor de PvdA zijn twee vragen van belang: 1. Welke relatie bestaat er tussen de politieke gebeurtenissen en haar opstelling daarbij en de verkiezingsuitslagen, en 2. Welke zinvolle reactie is er voor haar mogelijk?

Uit de gebeurtenissen kunnen er maar enkele gelicht worden die politiek relevant zijn te midden van de enorme politieke beweging van de laatste jaren.

De vorming van het kabinet-Cals, de nacht van Schmelzer, de toegenomen werkloosheid, het kabinet-Zijlstra, het nieuwe 'gezicht' van de partij (ogenschijnlijk meer links, in elk geval duidelijker) zijn punten voor nader onderzoek.

De vorming van het kabinet-Cals is buiten de kiezers omgegaan, zodat de binding met het electoraat zwak was. Haar impopulaire maatregelen kwamen hard aan en ze heeft de successen van het economisch herstel niet kunnen incasseren. Schmelzer voorkwam dit door de PvdA beentje te lichten, hetgeen lukte. De kiezers ervoeren het optreden van Schmelzer als kwade trouw en beloonden hem dienovereenkomstig. Zijlstra kon als redder des vaderlands figureren en redde in elk geval de ARP.

Onder de kiezers was verbittering tegen het hele politieke bestel gegroeid, zowel door het gebrek aan zeggenschap bij de kiezers als onder de achterblijvers van de welvaartsstaat. Aan de eerste kwaal zou D'66 tegemoetkomen, aan de tweede kwam de heer Koekoek al enige tijd tegemoet.

Gezien de buitengewoon hachelijke situatie waar de PvdA in verzeild raakte, mag ze van geluk spreken dat de verkiezingen een licht herstel opgeleverd hebben. De partij maakte bovendien een periode van heroriëntering door, terwijl ze aan ernstige inwendige kritiek blootstond. Dit waren ongetwijfeld nadelen, maar ook voordelen waren eraan verbonden. Zij kreeg een aanzienlijke mate van publiciteit voor haar program, dat op geruchtmakende congressen werd vastgesteld. Dit program verdient verdere uitwerking en wat scherpere contouren. Het heeft betrekking op wat bij grote groepen als probleem wordt gevoeld. Het komt ook tegemoet aan de zeggenschapseisen in het landsbestuur die de kiezers, vooral de jongere, stellen.

Dat het niet of nog niet overkomt, berust op een gebrek aan geloofwaardigheid van de partij in twee opzichten. Ten

eerste, dat het gros van onze politieke voormannen, en vooral van de Tweede-Kamerfractie, wordt geassocieerd met vroegere fasen van het beleid. De stemmen van de jeugd op D'66 zijn een teken aan de wand. Het mag juist zijn dat er onvoldoende geschiktere jongeren aanwezig zijn, maar dat neemt niet weg dat er niet hard naar is gezocht. Het is nodig dat elk talent onder de 40 jaar waar de partij over beschikt, wordt opgespoord en opgeleid voor een politieke rol. Dit zou gepaard kunnen gaan met een veel grotere mate van democratie binnen de partij, waardoor op zich het dode gewicht van de anciënniteit zou verminderen.

Het tweede punt van ongeloofwaardigheid van de partij zit in de weigering tijdens de verkiezingscampagne te laten weten dat deze KVP voor ons geen coalitiepartner is. Het verwijt aan Schmelzer geen kleur te willen bekennen, slaat op ons terug.

Wij hebben niet laten weten onder welke voorwaarden samenwerking met de KVP wel of niet aanvaardbaar was. Ernst maken met hervorming van de onderneming hebben we gevraagd, maar dat is in deze formulering vaag en het is de vraag of de Nederlandse kiezer hierin het meest geïnteresseerd is. In deze fase ziet het ernaar uit, dat de PvdA in de oppositie terechtkomt. Gedurende die tijd kan zij haar inwendige herstel ter hand nemen langs de lijnen die hierboven zijn genoemd. De deconfessionalisering heeft een tempo ontwikkeld dat de KVP misschien niet langer tot de beheersende factor in de Nederlandse politiek maakt. De KVP zal waarschijnlijk weinig voor een crisis voelen in de komende jaren. Dat zal het mogelijk maken in de nu volgende regeringsperiode uit te kijken naar een alternatieve coalitie voor de rechtse, waar Nederland terecht mee zit. Want de club van 4 die elkaar op het ogenblik heeft gevonden, beschikt nog steeds over 55,2 pct. van de stemmen. Dit is tevens een historisch dieptepunt voor deze combinatie, reden waarom een breuk in hun rijen in de lijn der verwachtingen ligt.

Het is bijzonder speculatief op grond van verkiezingsuitslagen voorspellingen te doen. De nu geconstateerde ontwikkeling geeft in elk geval geen steun aan de verwachting, dat de neergang van de confessionele partijen te stuiten is. Vanuit deze gedachtengang kan de PvdA door te werken aan eigen herstel de toekomst met enig optimisme tegemoetzien.

R. Verboom

Kiesplicht: een politiek strijdpunt in de socialistische beweging

Een overzicht van de pro- en contra-argumenten.

Aanleiding tot dit artikel is het onopvallend opduiken in het verkiezingsprogram 1967 van het punt: 'afschaffing van de opkomstplicht.' De vanzelfsprekendheid waarmee dit gebeurde, wekte niet de indruk dat hier voor het eerst dit punt in een verkiezingsprogram werd aangeroerd. En toch is dit het geval. Noch in de verkiezingsprogramma's van de SDAP vanaf 1894 [1]), noch in die van de PvdA [2]) na de Tweede Wereldoorlog werd ook maar met een enkel woord over de stemplicht gesproken. Bovendien is het nog maar nauwelijks twee jaar geleden, dat de fractie in de tweede kamer tégen een amandement Schakel (a.r.) stemde, waarin de afschaffing van de opkomstplicht uit de kieswet werd verlangd. Ten slotte werd, mede door sterke aandrang van de PvdA, op 5 oktober 1966 door minister Verdam een commissie geïnstalleerd die zich bezig zal houden met het vraagstuk van de opkomstplicht bij de verkiezingen. Deze commissie, onder voorzitterschap van onze partijgenoot J. Berger burgemeester van Groningen, heeft nog maar nauwelijks tijd gehad om haar taak serieus aan te pakken. En eerst na deze voorbereidende werkzaamheden zou dan een breed debat over deze politieke en principiële kwestie kunnen worden gehouden, aldus de vrijwel unanieme mening van de vaste Commissie van Binnenlandse Zaken. [3])

De vraag of er al dan niet een stemplicht bij de verkiezingen moet zijn, is in de Nederlandse socialistische beweging een omstreden punt geweest vanaf het moment dat het algemeen kiesrecht in zicht kwam. Daarvoor had men nauwelijks aandacht

1) Oosterbaan, Politieke en Sociale Programma's, Parlement en Kiezer. Verkiezingsprogramma's SDAP; 1895 (verschillende keren herzien); 1921; 1925; 1929; 1933 en 1937.
2) Parlement en Kiezer, Verkiezingsprogramma's PvdA; 1946; 1948; 1952; 1956; 1959 en 1963.
3) Handelingen Tweede Kamer (H.T.K.) 1965/'66, pg. C62.

aan deze kwestie besteed. Wel kwam in de oudste socialistische programma's de eis van de 'verplichte' stemming voor,[4] maar een werkelijk punt was het niet. Als later de oude socialistische beweging in anarchistisch vaarwater komt, is er zelfs geen theoretische voorkeur meer voor de opkomstplicht. In de beginselverklaring van de Socialisten-Bond, waarin de politieke strijd ondergeschikt wordt geacht aan de economische klassenstrijd, komt het punt niet meer voor. In 1911 ten slotte schreef F. Domela Nieuwenhuis zijn brochure tegen de stemplicht.[5] 'Welk recht heeft de Staat om te zeggen, gij *moet* stemmen? Dat is een inbreuk op de persoonlijke vrijheid van de ergste soort.'

In kringen van de 'parlementairen', de SDAP, werd voorlopig niet aan de mogelijkheid van een stemdwang gedacht. In het strijdprogramma van 1895 werd eerder de nadruk gelegd op vrijwilligheid bij de uitoefening van het stemrecht dan op het dwingend karakter, als wordt verlangd dat 'de stemming geschiedt op een voor arbeiders geschikten tijd.'

Hoewel de partij zich niet direct over de stemplicht uitsprak, waren er wel aanwijzingen dat men afkerig van een dergelijke dwangmaatregel was. F. van der Goes[6] b.v. kon in het verlangen om de stemplicht in de kieswet-Van Houten op te nemen, niets anders zien dan een 'conservatieve manoeuvre.' Men wil een stemplicht, 'omdat men in de heerschende klasse nu reeds half radeloos is bij de gedachte dat de werklieden voor een klein gedeelte het stemrecht zullen ontvangen.' Het zijn de conservatieve krachten in de Kamer 'die hun toevlucht nemen tot het gedwongen stemmen van de menigte hunner eigen onontwikkelde partijgangers, waarvan zij zelf erkennen, dat zij te miserabel zijn om te stemmen anders dan door de wet gedwongen.(. . .) Kiezers uit de burgerlijke klasse van zulk gehalte zijn het die met het doode gewicht van hun cijfer, de

4) W. H. Vliegen, De dageraad der Volksbevrijding, dl. I, pg. 32. Het betrof de programma's van de Sociaal-Democratische Vereeniging (1878) en van de Sociaal-Democratische Bond (1882) waarin stond: algemeen enkelvoudig kiesrecht met geheime en **verplichte** stemming.

5) F. Domela Nieuwenhuis, Stemplicht, Baarn, 1911, pg. 32.

6) F. van der Goes, Kiesdwang, Tweemaandelijks Tijdschrift voor Letteren, Kunst, Wetenschap en Politiek, 2e jg. 1895/'96, pgs. 317—339.

kleine schaar stemgerechtigde proletariërs moeten verpletteren.

Na 1895 raakte de kwestie van de kiesdwang in socialistische kring geheel op de achtergrond. Nóch in 1899, als Troelstra de Kamer tracht te verlokken tot de uitspraak, dat zij het algemeen kiesrecht wil, nóch in 1903 in zijn voorstel van wet om in artikel 80 van de grondwet het algemeen kiesrecht en het referendum op te nemen, wordt ook maar met een enkel woord over de stemplicht, of de mogelijkheid van invoering gesproken [7]). Om uit te sluiten dat een uitspraak van het volk bij referendum een beslissing zal zijn van te weinig kiezers — hetgeen mogelijk is als er geen stemplicht bestaat — verlangde hij slechts, dat 'het getal stemmen, door de meerderheid uitgebracht, minstens 1/3 van dat aller stemgerechtigden bedraagt.' [8]) Het idee van een stemdwang is hierbij ver te zoeken.

In 1915—1916 stelde de regering-Cort van der Linden voor om het algemeen mannenkiesrecht, de mogelijkheid van vrouwenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in artikel 80 van de grondwet op te nemen. Ten overvloede werd hieraan, zoals de regering verklaarde, de zinsnede toegevoegd: 'De verplichting om van het kiesrecht gebruik te maken kan door de wet worden opgelegd.' [9])

Deze toevoeging bracht in de SDAP de discussie over de vraag, al of niet een stemplicht, op gang. Er bleken twee elkaar ongeveer in evenwicht houdende stromingen te bestaan. Duidelijk was dit op het buitengewoon partijcongres van januari 1916, dat was gewijd aan de grondwetsherziening. Als compromis konden beide stromingen zich verenigen met het regeringsvoorstel, dat de definitieve beslissing aan een latere, gewone wetgever wilde overlaten. 'Stemplicht wordt mogelijk gemaakt. Wij (het congres) laten ons over het beginsel niet uit,

[7]) Opmerkelijk is dat Vliegen omstreeks deze tijd een actie moet hebben gevoerd voor de stemplicht. In de Tweede Kamer verklaarde hij in 1925: „Ik herinner mij, een dertigtal jaren geleden zelf een adres ontworpen en geteekend te hebben, waarin om stemplicht werd verzocht, omdat wij daarin waarborg zagen, dat bijv. werkgevers en dergelijke menschen hun ondergeschikten niet zouden kunnen verbieden om te gaan stemmen." (H.T.K. 1924/'25, pg. 1981).

[8]) mr. dr. H. J. Romeyn, Handelingen over de herziening der Grondwet van 1815 (1887), Den Haag, 1907, dl. I, pg. 49.

[9]) mr. J. B. Kan, Handeling over de herziening der Grondwet, dl. I, pgs. 296 en 348.

maar aanvaarden het openen der mogelijkheid,' aldus de voorzitter Vliegen. [10]) 'Maar dit staat vast,' aldus Schaper later in de Kamer, 'dat dit alleen is kunnen gebeuren met den troost en het vooruitzicht, dat later over dit vraagstuk afzonderlijk kan worden gediscussieerd en daarover een beslissing kan worden genomen'. [11])

De discussie zette zich na het congres voort in 'De socialistische gids' en 'Het Volk.' Vliegen kondigde aan, dat hij 'vóór zou stemmen' als er thans gestemd zou moeten worden. [12]) Schaper was voorzichtiger. 'Hoe men over dit voorstel inzake stemplicht moge denken: iets reactionairs is het niet.' Bovendien behoeft de partij nog niet voor of tegen de stemplicht te beslissen. 'De SDAP heeft gelegenheid zich tegen dien tijd ernstig te beraden.' [13])

De voorkeur van Vliegen vóór de invoering van een stemplicht, zonder hierbij ook maar één argument te noemen, gaf Bonger het volgende politieke advies aan de fractie in de pen. 'Waar Vliegen (. . .) zich voor de m.i. reactionaire stemplicht verklaart, veroorloof ik mij hierover een opmerking. Nu nl. verzet tegen deze fraaiigheid uit alle partijen komt — meerdere antirevolutionairen b.v. verklaarden er zich tegen [14]) — is de aanneming ervan niet zeker, en behoeft waarschijnlijk deze 'prijs' voor het gelukken der grondwetsherziening niet betaald te worden. Vandaar dat n.m.m. op de voorstanders uit onze kamerfractie (. . .) de plicht rust de argumenten die er tégen zijn ingebracht te ontzenuwen, of anders. . . tegen te stemmen.'[15])

In een uitvoerig artikel, eveneens in 'De socialistische gids,' ging Polak dieper in op de vraag van de stemplicht. [16]) Voor-

10) In de Tweede Kamer gec. door Mendels, Kan, dl. II, pg. 739.
11) Kan, dl. II, pg. 708.
12) W. H. Vliegen, De evenredigheid in het stelsel der Staatscommissie. „De Socialistische Gids", Maandschrift der SDAP, 1ste jg., 1916, pg. 670.
13) J. H. Schaper, het kabinet Cort van der Linden. „S.G." 1ste jg. pg. 97.
14) In het program van beginselen van de ARP werd in 1916 de zinsnede opgenomen: Krachtens beginsel verwerpt de partij stemdwang. Bij de herziening van het program in 1961 verdween deze uitspraak weer.
15) mr. W. A. Bonger, Het systeem d'Hondt. „S.G." 1ste jg. pg. 743, noot 1.
16) mr. J. L. Polak, Stemplicht. „S.G." 1ste jg. pgs. 326—342.

op staat — aldus Polak — dat er bij de sociaal-democraten tegenzin tegen de stemplicht bestaat, los van de principiële en praktische bezwaren. 'Verklaarbaar als men bedenkt dat de verplichte stemming, waar zij bestaat, steeds is ingevoerd tegelijk met en als correctief op een sterke uitbreiding van het kiesrecht.' De rechtvaardiging heeft een 'anti-democratisch karakter' en aan het streven naar invoering liggen 'conservatieve bedoelingen' ten grondslag.

Geen van de veelgebruikte argumenten vóór de stemplicht is bovendien doorslaggevend. De stemplicht garandeert b.v. zeker niet dat dan de volksvertegenwoordiging een zuiverder spiegelbeeld zal vormen van de politieke schakeringen in ons land. 'Dit spiegelbeeld verliest aan zuiverheid niets, indien het diegenen niet reflecteert, die, blijkens hun onthouding van stemming, in dat beeld niet willen worden opgenomen.' Het is evenmin zeker, dat een stemplicht 'een eind aan het hatelijke 'ophalen' van kiezers en aan de immorele pressie' zal maken, en dus de partijen de kosten zal besparen die hieraan thans moeten worden besteed. Ten slotte is — aldus Polak — de stemplicht ook niet nodig om zijn 'opvoedende kracht.' 'Wie bij een gespannen verkiezingsstrijd (...) van het nut en de noodzakelijkheid om te gaan stemmen niet overtuigd wordt, die is voor de opvoedende kracht in het algemeen onvatbaar.' Ook de opvatting dat de stemplicht bij het voorgestelde stelsel van de evenredige vertegenwoordiging zou behoren, wordt door hem bestreden. Immers, 'het besef, dat iedere stem meetelt in het resultaat der verkiezing, zal de partijen tot nog intensiever actie prikkelen — dan onder het districtenstelsel — en de onthouding terugbrengen tot haar natuurlijke grenzen; d.w.z. dat alleen diegenen zich op den duur aan de stemming zullen onttrekken, wien ieder politiek besef ontbreekt.'

Bovenstaande beschouwingen en meningen waren bijdragen tot de meningsvorming binnen de partij over dit onderwerp, waarover later misschien een beslissing zou worden genomen. Anders werd dit toen de regering voorstelde de kiesplicht zelf in de grondwet op te nemen en hiermee de zaak uit handen te nemen van de gewone wetgever. Bij nota van wijziging werd voorgesteld het laatste lid van artikel 80 te lezen als volgt: 'De uitoefening van het kiesrecht is verplicht volgens regels door de wet te stellen.' [17])

[17]) Kan, dl. I, pg. 580. Uit de Memorie van Antwoord blijkt niet

Deze plotselinge wending van de regering kwam voor de SDAP als een onprettige verrassing. 'Eigenlijk gezegd, wordt in de grondwet de verplichting opgenomen, dan is onze partij min of meer overrompeld.' [18]) Bij amendement werd door de fractie dan ook voorgesteld de oorspronkelijke lezing over de stemplicht te herstellen.

Uit de mondelinge toelichting die Schaper [19]) op zijn amendement gaf, blijkt in de eerste plaats, dat hij zelf en een meerderheid van de SDAP-fractie niet tegen dwang zijn, als het erom gaat de kiezers naar de stembus te krijgen. Het is 'een middel tegen het bestaande misbruik t.a.v. het ophalen der kiezers en de rol, welke het geld daarbij speelt.' Tegen lieden 'die vaak niet gaan stemmen, maar toch ook mede de publieke opinie vormen en kritiek uitoefenen, wanneer zij met den gang van zaken niet tevreden zijn.' Bovendien is het 'kiesrecht een functie welke vervuld moet worden.' Ten slotte is de stemdwang ook 'geen gevaar voor de democratie, voor de vooruitstrevende partijen niet, omdat de onverschilligen onder alle politieke schakeringen zitten en derhalve links als rechts er voordeel van zal trekken.' [20])

welke argumenten de regering voor deze koerswijziging heeft. Vermeld wordt slechts: „Na overweging van het ten deze (stemplicht) in het Voorlopig Verslag aangevoerde en na de met de Commissie van Rapporteurs gevoerde bespreking, vindt de ondergetekende vrijheid alsnog tot invoering van stemplicht het initiatief te nemen." Kan, dl. I, pg. 563.

18) Schaper in de Tweede Kamer. Kan, dl. II, pg. 708.

19) Kan, dl. II, pgs. 706—709.

19a) P. J. Troelstra, Gedenkschriften, deel 4, Storm, 2e dr., Amsterdam, 1930, pg. 50—51. „De fraktie was over de stemplicht verdeeld. Ik behoorde tot de leden, die zich verzetten tegen deze maatregel van reaktionaire aard, die de bedoeling had om de politiek onverschilligen en onbenulligen naar de stembus te drijven. (—) ik achtte mij verplicht, aan een door Schaper ingediend amendement, de vrucht van een kompromis in de fraktie, mijn stem te geven."

20) Bij die voorkeur voor een stemplicht had Vliegen het directe electorale belang van de SDAP op het oog. „Het grote-stads-milieu, (de bolwerken van de socialistische beweging, R. V.) wat anders door het politieke leven het meest bewogen wordt, schijnt in breeden kring politieke onverschilligheid te kweeken. Dat kiezerselement wordt nu door de stemplicht naar de bus gebracht." W. H. Vliegen, Verkiezingsperspectieven. „S.G." 3e jg. 1918, pg. 417.

Bij de replieken [21]) zet hij nog eens duidelijk uiteen waarom hij als sociaal-democraat de invoering van een stemplicht wil. 'Ik behoef niet te zeggen, dat wij als sociaal-democraten niet zoo bang behoeven te zijn voor 'dwang'. In menig opzicht willen wij dwang en hier willen wij het ook. (. . .) Wij eischen ten minste, dat men zich den gang naar de stembus getroost om zich de politieke en economische vrijheid te veroveren.' (. . .) Trouwens 'het is een oud sociaal-democratisch denkbeeld, ook in ons land, dat er moet zijn verplichte stemming (. . .): wanneer men heeft democratie, dan moet men ook hebben de verplichting om aan die democratie deel te nemen.' (. . .) 'democratie wil zeggen volksregeering. Ik wil de arbeiders dan ook dwingen zich zelf te regeeren, en dat is, geloof ik, geoorloofd.'

Praktische voordelen van de stemplicht verwachtte hij vooral met het oog op de 'duizenden arbeiders, die door hun patroons worden weerhouden om hun stemrecht uit te oefenen, doordat zij op den dag van de stemming op slinksche wijze vastgehouden worden. (. . .) Dat kan nu niet meer voorkomen, als er stemplicht is, dan *moeten* zij heen!'

Naast Schaper als voorstander van de stemplicht voerden drie leden van de fractie het woord in de Kamer tégen de stemplicht.

Duys [22]) kon wel begrijpen 'dat voor de stemplicht veel wordt gevoeld in die kringen die altijd klagen over de eeuwige thuisblijvers die hun bij de verkiezingen de nederlaag bezorgen.' Maar zo vroeg hij zich af: 'is het werkelijk in 's lands belang, dat deze menschen, die altijd thuisblijven en zich van 's lands zaken niets aantrekken, met geweld naar de stembus worden gesleept?' (. . .) 'Dit zijn in het algemeen de menschen — en nu spreek ik als sociaal-democraat — die de democratie niet vooruit, maar zeer achteruit zullen brengen.'

Kleerekoper [23]) vulde dit argument aan, door erop te wijzen, dat men 'nooit onzuiverder beeld krijgt, dan wanneer men ook menschen naar de stembus haalt, op wie de maatschappelijke strijd, welke zich voor hun oogen ontplooit, zoo weinig indruk heeft gemaakt, dat zij daardoor niet reeds bewogen worden om in die groote worsteling hun eigen aandeel op te vorderen.' (. . .) 'Wanneer men in het publiek belang een zuivere uitspraak van de stembus wil bevorderen, zorg dan, dat ieder die wil,

21) Kan, dl. II, pg. 791—794.
22) Kan, dl. II, pg. 731—734.
23) Kan, dl. II, pg. 734—739.

kan komen tot de stembus, maar bevorder niet, dat men de menschen dwingt om te komen, die niet willen en die misschien uit wraak dat men die dwang op hen uitoefent, op een partij wellicht zullen stemmen, waarin zij den besten rancune-maatregel zien tegen den op hen uitgeoefenden dwang.'

Mendels [24]) trok eveneens zeer fel van leer tegen de stemdwang, waarin hij niets goeds kon ontdekken, ook niet voor de politieke opvoeding van de staatsburgers. 'Wij moeten de opvoeding van de volwassen burgers overlaten aan de vrije werking van de politieke en maatschappelijke krachten in ons volk zelf, dat moet het werk zijn van de politieke partijen, dat is het werk van de propaganda, van de agitatie, van de voorlichting. (. . .) Dat is juist de kracht geweest van de jonge en nieuwe beweging van de sociaal-democratie. . .' (. . .) 'Alleen uitgedoofde partijen, partijen die geen maatschappelijk perspectief meer hebben, waaruit zij nieuwe krachten kunnen putten. . . die partijen. . . hebben de wet noodig tot organisatie van de politieke onbenulligheid en de politieke onverschilligheid.'

Bij de stemming werd het amendement-Schaper, dat vast had willen houden aan de mogelijkheid dat een latere wetgever de definitieve stemplicht zou regelen, door een meerderheid van katholieken, christelijk-historischen en de meeste liberalen verworpen. De partij-politieke verhoudingen in de Kamer brachten verder mee, dat de leden die zich tégen de stemplicht hadden uitgesproken, om die reden niet tegen het gehele artikel 80 konden stemmen. Zonder hoofdelijke stemming werd naast de evenredige vertegenwoordiging, het algemeen mannenkiesrecht, blanco vrouwenkiesrecht ook de stemplicht uitdrukkelijk in de grondwet opgenomen.

Intussen bleek het met de praktijk van de opkomstplicht bij de verkiezingen maar treurig gesteld te zijn. Bij de verkiezingen van 1918 b.v. bleef meer dan 10 pct. van de kiezers thuis. En de politieke belangstelling bleef zich ook daarna in dalende lijn bewegen en uitte zich, mede door het bestaan van de stemdwang, op een manier die direct het aanzien van de democratische instellingen aantastte. De opkomst en het succes van rapaillepartijen, de verkiezing van 'Had-je-me-maar' in de gemeenteraad van Amsterdam spraken in dezen duidelijke taal.

Het enorm aantal kiezers die niet aan de wettelijke opkomst-

[24]) Kan, dl. II, pg. 739—744.

plicht voldeden, maakten het bovendien onmogelijk om tegen alle kieswetovertreders een vervolging in te stellen.

De SDAP-fractie gaat 'om'!

Het debâcle van de opkomstplicht dwong de regering min of meer om bij de eerstvolgende grondwetsherzieningen (1921—1922) met een voorstel te komen om de stemplicht als grondwettelijke eis af te zwakken. Onder aandrang van de Kamer stelde zij voor artikel 80, 4de lid aldus te lezen: 'De wet kan de uitoefening van het kiesrecht verplicht stellen.' Het vraagstuk zou dan door de gewone wetgever onder ogen kunnen worden gezien. Het amendement-Schaper, in 1916 verworpen, werd nu dus door de regering overgenomen. Een antirevolutionair amendement ging verder dan het regeringsvoorstel en verlangde dat alles over de kiesdwang uit de grondwet zou worden verwijderd.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer voerde voor de SDAP Schaper het woord.[25]) Nogmaals zette hij uiteen waarom hij in beginsel vóór een stemplicht was: 'vooral om tegen te gaan het immorele ophalen van kiezers, wat tot gevolg had, dat langzamerhand een aantal kiezers... zeiden: als je mij niet met een auto komt afhalen, ga ik niet stemmen. (...) Deze zonderlinge medeburgers die er een autoritje wilden uitslaan, bedierven de vrijheid van stemming en daarom heb ik dit min of meer corrupte stelsel van stemmenophalen bestreden door warm de stemplicht te verdedigen.'

'Intussen, wat is gebleken? De stemplicht wordt niet nageleefd... maar (ook) niet vervolgd. Het systeem is mislukt. Het wordt dan een belaching van de wet en doen wij beter, die bepaling in te trekken.'

'Ik ben dus van mijn vroeger standpunt teruggekomen door de ervaring. Ik zwicht voor de werkelijkheid. Het is gebleken, dat het in ons land niet kan. ... *Daarom zullen wij tégen de stemplicht stemmen.*'

Gesteund door voorstanders van de stemdwang, die uit de schrapping van de stemplicht uit de grondwet niet wilden afleiden dat nu ook de gewone wetgever niet meer bevoegd zou zijn om de stemdwang te regelen, werd het amendement van de ARP door het parlement aangenomen. In 1916 was de stemplicht uitdrukkelijk in de grondwet opgenomen, in 1922 verdween zij er weer geheel uit. In de additionele artikelen, die

25) H.T.K. 1921/'22, pg. 802.

het kiesrecht voorlopig regelden, bleef de kiesdwang echter bestaan. Een AR-amendement om ook hier deze dwangmaatregel te schrappen, werd door de Kamer verworpen. De SDAP-fractie ondersteunde ook deze AR poging. En Troelstra verklaarde bij deze gelegenheid, dat het gezag van die plicht volkomen weg was, nu meer dan 200.000 kiezers zich hieraan niet stoorden, en bovendien de desbetreffende bepaling uit de grondwet was geschrapt. [26])

De SDAP hield aan het eenmaal ingenomen standpunt tégen de kiesdwang vast. Toen in 1923 een wijziging in de kieswet werd voorgesteld, ondersteunde men een amendement-Beumer (a.r.), dat er toe strekte de kiesplicht te laten vervallen, omdat deze in de praktijk toch niet te handhaven was. Schaper onderschreef deze conclusie ten volle. [27]) Bovendien was hem gebleken, dat de opkomstplicht geen afdoende garantie bood tegen het ophalen van kiezers. 'Ik vind dat schandelijk, maar het is gebleken, dat thans het ophalen van kiezers reeds weer begonnen is. Ondanks de 'stemplicht' moet men ze toch weer gaan halen en gaat het dezelfde koers uit.' En tegen de voorstanders van de stemplicht: 'De ironie van het lot heeft gewild, dat aan de stemplicht... wordt vastgehouden door de Christelijk-Historischen; terwijl in de historie die stemplicht niet bekend is, en... ook door de Vrijheidsbond, die wel de vrijheid wil, maar bij de stembus de verplichting.'

De stemming over het amendement-Beumer was een dubbeltje op zijn kant. Met 39 stemmen vóór en 39 tégen staakten de stemmen. Bij de herstemming, die de volgende dag plaatsvond, werd het amendement echter met vrij grote meerderheid verworpen. De zaak bleef bij het oude en de slechte opkomstpraktijken bij de stembus bleven de onmogelijkheid van deze dwangmaatregel aantonen.

Tot deze slotsom kwam ook de regering. In 1924 stelde zij voor om de strafsanctie maar uit de kieswet te laten vervallen. [28]) De opkomstplicht zelf wilde men echter gehandhaafd zien.

[26]) H.T.K. 1921/'22, pg. 1020.
[27]) H.T.K. 1922/'23, pg. 2034.
[28]) H.T.K. 1924/'25, Bijl. no. 296, pg. 3. „Terwille van den eerbied voor wettelijke voorschriften zullen dan ook bepalingen betreffende strafrechtelijke sanctie op de naleving van de kieswet behooren te vervallen."

In de Kamer werd tegen dit tweeslachtig karakter scherp stelling genomen. Een r.-k. amendement stelde voor de strafsanctie onveranderd te handhaven. Een liberaal/r.-k. amendement wilde de inningsmogelijkheden van de boete vereenvoudigen, door deze in feite zonder strafvervolging automatisch te laten innen door de ontvanger van de directe belastingen. En ten slotte was er een amendement-Vliegen, waarin werd voorgesteld om alles over de stemplicht uit de kieswet te laten vervallen.

In zijn mondelinge toelichting op het amendement wees Vliegen erop, dat dit amendement niet was ingegeven door principiële overwegingen, maar uitsluitend steunde op zakelijke motieven. [29]) 'Tegen stemplicht heb ik persoonlijk en heeft ook onze partij geen enkel principieel bezwaar. Dergelijke bevoegdheid als plicht op te leggen, is niet in strijd met eenig democratisch beginsel.' Nu echter de regering voorstelt om de sanctie te schrappen, omdat deze in de praktijk tot niets heeft geleid moet ook de stemplicht zelf geschrapt worden. 'Wil men de sanctie niet, goed, maar dan is het m.i. ook logisch, dat ook de verplichting waarop die sanctie slaat, wegvalt.'

Het amendement-Vliegen, slechts ondersteund door de ARP, werd door de Kamer met grote meerderheid verworpen. Het amendement-Oud (lib.) werd ingetrokken en het r.-k. amendement aangenomen. Nageleefd werd de stemplicht echter niet en strafrechtelijke vervolging moest op praktische gronden wel achterwege blijven. Alleen in Amsterdam al bleven b.v. bij de twee verkiezingen van 1927 — voor de Provinciale Staten en voor de gemeenteraad — meer dan 60.000 kiezers van de stembus weg.

In 1929 werd via een motie-Zand en in 1933 door middel van een amendement gepoogd om de kiesplicht af te schaffen. Bij de behandeling in de Kamer van dit amendement wees de socialist Van den Bergh [30]) o.m. op de hoge kosten — 3 ton — die de vervolging van de niet-opgekomen kiezers het rijk per verkiezing kost. Hoe is het mogelijk 'dat in dezen (crisis-)tijd 3 ton wordt uitgegeven voor iets, dat niets anders is dan een niet gerechtvaardigde krasse inbreuk op het beginsel van de vrijheid?' zo vroeg hij zich af. Verder is het niet in het algemeen belang, dat ook die kiezers moeten stemmen die

[29]) H.T.K. 1924/'25, pg. 1981.
[30]) H.T.K. 1932/'33, pg. 1556.

zonder stemdwang zouden zijn weggebleven. Integendeel 'het is een belang voor den Staat, dat alleen hij stemt, die de beteekenis van zijn daad inziet en ook vrijwillig zou zijn gekomen.' [31])

Bij de laatste kieswetsherziening voor de oorlog waren het de socialisten die het initiatief namen om de stemplicht af te schaffen, d.m.v. een amendement-Drees. Bij de mondelinge behandeling in de Kamer [32]) wees deze erop dat de stemplicht heeft bijgedragen tot 'de ontaarding van den stembusstrijd door een te groot aantal groepjes ten deele met lijsten zonder eenige beteekenis.' Want de tegenzin die tegen de stemplicht bestaat, kan leiden tot dwaasheden als het stemmen op deze niet-serieus te nemen partijen enkel en alleen 'omdat zij daarmee het best de groote politieke partijen kunnen ergeren.' Bovendien is het — aldus Drees — 'één van de verkeerdste elementen in onze kieswet, dat wij de samenstelling van de volksvertegenwoordiging mede willen laten beheerschen door met strafbepaling ter stembus te dwingen.' (. . .) Zeker omdat deze dwangmaatregel ook betekent een 'geheel noodeloos en ongewenscht versterken (van) de anti-parlementair gezinde groepen, die aan de verkiezingen zullen deelnemen.' [33]) Ook deze socialistische poging om een omstreden onderwerp uit onze

31) zie ook K. Vorrink, Een halve eeuw beginselstrijd, 2e dr. Amsterdam, 1945, pg. 48. „Het moet betwijfeld worden of de methode van het „dwingt ze om in te gaan" voor enig volk tot zijn duurzaam heil geschikt is. Voor het Nederlandse volk is die methode in elk geval onbruikbaar. Zij is in een democratisch opgebouwd staatsbestel, waar elk burger zijn politieke wil tot uitdrukking brengen kan bij de samenstelling der wetgevende lichamen, principieel verwerpelijk."

32) H.T.K. 1934/'35, pg. 1855.

33) Kort geleden herhaalde W. Drees zijn advies. Dr. W. Drees, Een ander kiesstelsel? Niet zo! „S. & D." jg. 23 nr. 4. april 1966, pg. 280—281. „En men schrappe de opkomstplicht! Wij moeten niet de onverschilligen, degenen die geen voorkeur hebben en hen die alle „politieke gedoe" verachten, door bedreiging met geldboeten naar de stembus trachten te drijven. Zij kunnen natuurlijk ook blanco stemmen, maar velen van hen stemmen in den blinde of op een niet ernstig te nemen partij, die geen staatkundig beleid, maar wrevel en dwarsheid tot uiting brengt. Aan de politieke partijen blijve de taak kiezers te bewegen te gaan stemmen door dezen in te lichten en te overtuigen."

kieswet te schrappen mislukte echter. Slechts gesteund door de ARP en CPH alsmede enkele individuele leden werd het amendement met 44 tegen 39 door de Kamer verworpen.

Direct na de bevrijding van ons land scheen dan ten slotte de beslissing te gaan vallen. Bij de noodzakelijke herziening van de kieswet met het oog op de verkiezingen van 1946 stelde de regering-Schermerhorn-Drees ook voor de stemplicht uit de wet te schrappen. [34]) In de eerste plaats omdat dit 'voor de gemeentebesturen een verlichting van de administratieve bemoeiing betekent' die in eerste instantie met het toezicht op de nakoming van de opkomstplicht zijn belast. Daarnaast was het kabinet echter van mening dat de stemplicht haar doel ver was voorbijgeschoten 'aangezien eenerzijds de gestelde sanctie niet het daarvan verwachte effect heeft gehad, anderzijds met grond vertrouwd mag worden, dat onder de huidige omstandigheden het politieke verantwoordelijkheidsbesef van het Nederlandsche Volk van dien aard is, dat ook zonder dwang aan de verkiezingen zal worden deelgenomen.'[35])

In de Kamer voerden twee socialistische woordvoerders het woord, nl. Goedhart en Van der Goes van Naters. Beiden ondersteunden het voorstel van de regering.

Goedhart [36]) zag in de stemplicht niet veel anders dan een dwangmaatregel van de staat, daar waar de partijen te kort schoten om voldoende enthousiasme voor de verkiezingen op te roepen. Dat de grote massa van de kiezers aan de verkiezingen deel zal nemen 'dient men echter niet door dwang, noch door ongezonde lok- en sensatieprikkels, maar door een bruisend partijleven te bewerkstelligen. Op de politieke partijen rust hier een groote taak.' Het veelgehoorde argument,

34) H.T.K. 1945/'46, Bijl. no. 125.

35) Door Het Vrije Volk (20 dec. 1945) werd deze poging met gematigd vertrouwen beoordeeld. „De stemdwang is nauw verbonden aan ons stelsel van evenredige vertegenwoordiging, dat te zuiverder werkt, naarmate het aantal kiezers, dat aan de stemming deelneemt, groter is. Doch alleen in zoverre een politieke overtuiging en staatkundige belangstelling bij de kiezers bestaan. Zijn deze afwezig, dan is de verplichting tot uitoefening van deze openbare functie uit den boze. (—) Door afschaffing van de stemplicht voor te stellen, draagt de regering bij tot een verfrissing in het politieke leven, waarvan versterking van de democratie het resultaat moge zijn."

36) H.T.K. 1945/'46, pg. 496.

m.n. uit liberale en katholieke hoek, dat zonder stemplicht de evenredige vertegenwoordiging niet tot haar recht zou komen, kon evenmin genade vinden in zijn ogen. 'Reikt men zich zelf op die wijze niet een testimonium paupertatis uit?' zo vroeg hij zich af. Bovendien, 'wanneer opheffing van de meldingsplicht zou leiden tot vermindering van de kiezersopkomst, dan mag men gevoeglijk aannemen, dat de daaruit voortvloeiende stemmenverliezen zich naar rato over alle richtingen zullen verdeelen. Van aantasting van de evenredige vertegenwoordiging kan hier dan ook moeilijk gesproken worden.'

Van der Goes van Naters [37]) wees op een geheel nieuw element. 'Het algemeen kiesrecht kan alleen goed functioneeren als er selectie plaatsvindt. Dat gebeurt gelukkig in vele trappen vanaf het begin van het werk in een politieke partij tot aan den dag der verkiezingen. Maar stemplicht werkt contraselectief.' Toch zag hij aan de stemplicht ook goede kanten, en dit betekent dat er een keuze gedaan moet worden. En 'als er moet worden gekozen tusschen twee oplossingen, die beide haar voor en tegen hebben, waarvan men de eene alleen met dwang en de andere zonder dwang kan toepassen, laat men dan altijd de oplossing, die geen dwang eischt, toepassen.'

Een door Ruys de Beerenbrouck ingediend amendement dat de stemplicht gehandhaafd wilde zien, werd op 30 januari 1946 met 37 tegen 36 stemmen aangenomen. Voor stemden de katholieken, liberalen (Vrijheidsbond) en christelijk-historischen. Tegen de socialisten, communisten, antirevolutionairen en enkele andere leden, waaronder de vrijzinnig-democraten.

Twee jaar later kwam de kwestie weer aan de orde in de Kamer. Bij de noodzakelijk geworden technische herziening van de kieswet stelde de regering nl. ook voor om de boete op het niet naleven van de opkomstplicht van drie tot vijf gulden te verhogen.

Anders dan in het verleden was er nu bij de PvdA-fractie een zekere aarzeling te bespeuren. Wel was het — aldus Burger in de Kamer [38]) — 'naar het algemene gevoelen van mij en mijn politieke vrienden gewenst, dat de stemplicht niet bestond.' Maar nu deze er eenmaal is 'moet het redelijk worden geacht,

37) H.T.K. 1945/'46, pg. 499.
38) H.T.K. 1947/'48, pg. 1496.

dat alles wordt gedaan om door wettelijke voorschriften die verschijningsplicht te verwezenlijken.' Een zuiver formeel standpunt, waarmee men de vraag uit de weg kon gaan of men nu wel dan niet voor een stemplicht was. Want deze uitspraak houdt slechts in, 'dat een wet, die wordt gemaakt, nageleefd moet worden op straffe van een ondermijnende invloed van het gezag der wet. . . .' en spreekt zich niet uit over de wenselijkheid van de stemplicht zelf. [39])

Toen de regering in 1951 een geheel nieuwe kieswet indiende, waren de bepalingen over de opkomstplicht en de strafsanctie ongewijzigd uit de oude wet overgenomen. De regering wilde na de verwerping in 1946 van haar voorstel om de kiesplicht te schrappen, nu niet weer het initiatief nemen.

Van de Goes van Naters, [40]) die voor de fractie het woord voerde, was zeer kort over de stemplicht. In plaats van zich op dit punt onomwonden te verklaren, sprak hij zich wel uit tégen de opkomstplicht, die selectie naar belangstelling in het kiezerskorps onmogelijk maakte, maar om de oplossing van dit probleem te bereiken, nu de regering het initiatief niet wilde nemen, greep hij naar het beproefde middel van de 'staatscommissie'. Daarmee deed hij dus het voorstel om de zaak op de lange baan te schuiven. Hetgeen dan ook gebeurde. Het zou tot 1965 duren voor de kwestie van de opkomstplicht weer aan de orde kwam.

De herziening van de kieswet van 1965, die de kiesgerechtigde leeftijd in overeenstemming bracht met de grondwettelijke minimumeis, werd door de regering ook aangegrepen om de boete op het zonder geldige reden van de stembus wegblijven te verhogen van 5 tot 15 gulden. Van AR-zijde werd deze gelegenheid gebruikt om een vooroorlogse traditie weer op te vatten. In een amendement-Schakel werd de afschaffing van

39) De consequentie van dit „formele" standpunt, nl. dat de boete dan ook afgestemd moet zijn op het inkomen van de niet-opgekomen kiezer — een eis van verdelende rechtvaardigheid — werd door hem niet aangeroerd. Nu betekende de verhoging van de geldboete misschien wel een zwaardere stok achter de deur om aan de stemplicht te komen voldoen voor de lagere inkomensgroepen, maar nauwelijks of geheel niet voor kiesgerechtigden uit de hogere inkomensklassen.

40) H.T.K. 1950/'51, pg. 1761.

de stemplicht verlangd. Men hoopte dat na zeven mislukte pogingen de achtste poging in deze reeks eindelijk succes zou hebben.

Duidelijker dan in 1949 en 1951 bleek dat er binnen de fractie van de PvdA verschil van inzicht bestond over het nut en de waardering van de kiesdwang. Sprekend over het amendement-Schakel verklaarde de socialistische woordvoerder Voogd: [41]) 'Mijn fractie acht het minder opportuun.... op dit moment over deze zaak uitvoerig te spreken of daaromtrent te laten beslissen, al hebben — dat wil ik er wel bij zeggen — enkele van mijn fractiegenoten ook thans reeds een bijzonder uitgesproken afkeer van de opkomstplicht.' Daarvoor had hij al verklaard de opkomstplicht niet al te zwaar te nemen. 'Ik dacht dat de aantasting van het recht om te stemmen de democratie veel wezenlijker aantast dan het handhaven van de plicht van de burger om te verschijnen.' Bovendien moet wel worden bedacht, 'dat bij afschaffing van de opkomstplicht degenen die op de verkiezingsdag het weer óf te mooi óf misschien te lelijk vinden om hun dag te onderbreken, of die eventueel op die dag zouden willen gaan vissen.... dan als vrijwillige thuisblijvers het beeld van de verkiezingen evenzeer zouden kunnen beïnvloeden of wellicht zouden kunnen vertekenen als op dit ogenblik met de blanco en ongeldige stemmen het geval is.'

Bij de stemming op 5 oktober 1965 werd het amendement-Schakel met grote meerderheid verworpen (98 tegen 30 stemmen). Het grootste deel van de PvdA-fractie stemde met de meerderheid mee, terwijl een kleine minderheid zich uitsprak vóór afschaffing van de opkomstplicht.

Hoewel het leek dat de kwestie hiermee voorlopig wel van de baan zou zijn, was dit toch niet het geval. Op de openbare vergadering van de vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken van 21 oktober 1965 kwam de opkomstplicht weer aan de orde. Scheps nam het initiatief en stelde voor het gehele vraagstuk van de opkomstplicht nog eens in een politiek breed opgezette commissie grondig te bezien. En deze commissie ad hoc zou zich 'niet alleen behoeven te betrekken bij het politiek belangrijke vraagstuk van het verplichte komen, doch uiteraard ook moeten bezien de vraag: Als iets eenmaal in de wet staat,

41) H.T.K. 1965/'66, pg. 79.

moet de wet dan ook toegepast worden?' [42]) Van verschillende kanten – ook van de kant van de KVP – vond dit voorstel ondersteuning. Slechts de VVD en de CHU verklaarden geen enkele behoefte te hebben aan een commissoriaal onderzoek over dit vraagstuk. Dit verzet heeft de instelling van deze commissie echter niet kunnen tegenhouden.

Enkele cijfers over de opkomstplicht

Het percentage niet-opgekomen kiezers bij Tweede-Kamerverkiezingen na de oorlog was gemiddeld 5,3 pct. Het bedroeg in 1946, 1948, 1952, 1956, 1959 en 1963 resp. 6,9, 6,3, 5,0, 4,5 4,4 en 4,9 percent. Tot 1959 nam de opkomst bij de stembus dus langzaam toe. Daarna bij de verkiezingen van 1963, nam het percentage 'thuisblijvers' weer iets toe. Dit ondanks een ook in de dagbladen gepubliceerde circulaire van de liberale minister Toxopeus waarin hij er bij de burgemeesters op aandrong, dat zij strikt de hand zouden houden aan de voorschriften betreffende de opkomstplicht. Het schrikeffect van deze publikatie, resulterend in een hogere opkomst bij de stembus, is echter achterwege gebleven.

De functionering van het systeem van de opkomstplicht hangt grotendeels af van de burgemeesters. Dezen kunnen de 'thuisblijvers' horen, en die gevallen waarin kiezers zijn weggebleven zonder geldige reden, bij de kantonrechter aanhangig maken. Wil het systeem een maximaal effect hebben, dan is het bovendien noodzakelijk, dat de kantonrechter in al die gevallen waarin dit maar enigszins mogelijk is, de maximumgeldboete oplegt.

De tabel op p. 185 laat in de eerste plaats zien dat er geen vaste gedragslijn bestaat bij het ter verantwoording roepen van niet-opgekomen kiezers. Duidelijker nog blijkt dit uit de gegevens van de verschillende provincies. In 1946 b.v. werd in Drente 37,9 pct. van de niet opgekomen kiezers ter verantwoording geroepen door de burgemeesters. In Groningen was dit slechts 4,1 pct.

In 1948 werden in Gelderland relatief de meeste kiezers ter verantwoording geroepen, nl. 21,8 pct., terwijl Groningen het laagst bleef, nu met 6,9 pct. In Drente daalde het percentage in 1948 tot 17,9 om in 1952 weer op te lopen tot 21,9.

[42]) H.T.K. 1965/'66, pg. C70.

Thuisblijvers, ter verantwoording uitgenodigd en naar de kantonrechter verwezen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1946, 1948, 1952 en 1963.

Nederland	Niet-opgekomen kiezers	I pct.	Uitgenodigd zich te verantwoorden	II pct.	Naar kantonrechter verwezen	III pct.
1946 . .	363.873	6,9	75.994	20,9	1.707	2,25
1948 . .	344.081	6,3	46.877	13,6	3.905	8,3
1952 . .	290.953	5,0	30.175	10,4	1.616	5,3
1963 . .	328.647	4,9	33.769	11,2	3.775	11,2

I. percentage van het aantal ingeschreven kiezers
II. percentage van het totaal niet-opgekomen kiezers
III. percentage van de ter verantwoording geroepen kiezers.

Opvallend was het lage percentage ter verantwoording geroepen kiezers in 1952 in Zeeland, nl. 6,2 pct. In 1946 en in 1948 was dit resp. 22,8 en 21,4 percent geweest. Een zelfde beeld vertoonde Zuid-Holland. Van 37,2 pct. in 1946 via 10,7 pct. in 1948 zakte het percentage ter verantwoording geroepen kiezers in 1952 tot 6,7 percent.

Over de verkiezingen van 1956 en 1959 zijn geen gegevens bekend. Vergelijken wij 1963 echter met 1952, dan is duidelijk dat de door minister Toxopeus aan de burgemeesters verzonden circulaire niet tot gevolg heeft gehad dat het percentage ter verantwoording geroepen 'thuisblijvers' belangrijk is gestegen. Uitschieters waren Groningen, waar het percentage van 1952 op 1963 steeg van 4,8 tot 12,7. En Friesland, waar een stijging was van 6,2 tot 27,3. In andere provincies zoals Utrecht en Noord-Holland zakte het percentage zelfs. In Utrecht van 12,0 (1952) tot 7,1 (1963). In Noord-Holland van 12,6 (1952) tot 7,2 (1963). In Amsterdam bedroeg het percentage ter verantwoording geroepen kiezers in 1963 slechts 3,7.

In de praktijk van het 'ter verantwoording roepen' blijkt niet alleen, dat er bij de opeenvolgende verkiezingen grote verschillen kunnen bestaan in één provincie, maar ook dat bij dezelfde verkiezing de oproeppraktijken in de verschillende provincies sterk uiteenlopen. De oorzaak hiervan is natuurlijk in de eerste plaats de persoonlijke instelling van de burgemeesters t.o.v. de stemplicht. Daarnaast spreekt echter ook

een praktisch argument mee. Namelijk de vraag in hoeverre het mogelijk en verantwoord is om gemeenteambtenaren vrij te maken van hun normale taken om ze in te zetten bij het werk dat verbonden is aan het ter verantwoording roepen van 'thuisblijvers'. De praktijk blijkt te zijn, dat dit laatste argument in dorpen en kleine steden minder bezwaren oplevert dan in de grote steden. Zonder overdrijving mag dan ook gesteld worden, dat de opkomstplicht m.n. in de grote steden niet of nauwelijks functioneert.

Niet alleen bij het 'ter verantwoording roepen' speelt de persoonlijke instelling van de burgemeester een rol. Ook bij het al of niet verwijzen naar de kantonrechter speelt dit mee. De landelijke toename van naar de kantonrechter verwezen 'thuisblijvers' van 5,3 pct. (1952) tot 11,2 pct. (1963), dus na de circulaire-Toxopeus, is nauwelijks anders te verklaren.

Bij vergelijking van de verwijspraktijken in de provincies en bij de verschillende verkiezingen blijken deze eveneens sterk uiteen te lopen. Hierboven werd reeds gewezen op het zeer hoge percentage ter verantwoording geroepen 'thuisblijvers' in Drente bij de verkiezingen van 1946. Veel betekenis had dit echter niet, want van de 3751 opgeroepenen werd er slechts 1 naar de kantonrechter verwezen. (Het is niet bekend of deze al of niet een boete heeft gehad.) Zeer hoog was het percentage naar de kantonrechter verwezen 'thuisblijvers' in 1946 in Zuid-Holland, 3,7. Opvallend is ook de toename van 1946 op 1948 in Noord-Holland. Het percentage steeg daar van 0,7 tot 21,4 (1948). Dit is toe te schrijven aan de stijging van Amsterdam, nl. van nihil tot 2656 (1948) naar de kantonrechter verwezen thuisblijvers. T.a.v. de verwijzingspraktijk in 1963 kan worden opgemerkt, dat de circulaire van Toxopeus in geen enkele provincie haar uitwerking heeft gemist. Een uitzondering moet slechts gemaakt worden voor Zeeland, waar het aantal naar de kantonrechters verwezen personen gelijk bleef, 13, maar door de stijging van het absenteïsme van 1952 op 1963 van 506 tot 1295 kiezers het percentage naar de kantrechter verwezen 'thuisblijvers' zakte.

Het vraagstuk van de opkomstplicht mag o.i. niet gezien worden in het licht van partij-politieke electorale overwegingen. Dit neemt echter niet weg, dat het al of niet bestaan van een stemplicht wel electorale consequenties kan hebben. En niet alleen voor de VVD, waarvan wordt aangenomen, dat zij vrij sterk te lijden heeft van 'thuisblijvers'. Het kan evenzeer

invloed hebben op de relatieve machtsposities van de andere partijen, ook van de PvdA.

Het percentagegewijze stemmenverloop van de PvdA per stadsgedeelte in Amsterdam in de periode 1956-1963 voor de Tweede-Kamerverkiezingen. [43])

	1956 pct.	1959 pct.	1963 pct.	index 56-59	index 59-63	index 56-63
Amsterdam	40,2	35,9	33,6			
Oude stad	33,1	28,6	26,6	97	99	95
Oud West	39,5	36,5	33,0	103	96	99
Oud Zuid	38,8	33,5	31,3	98	99	96
Oud Oost	44,4	41,6	38,1	105	99	102
Nieuw Oost . . .	44,7	40,2	38,1	100	101	101
Nieuw Zuid . . .	37,4	30,9	29,7	92	102	95
Nieuw West . . .	44,6	39,5	38,6	99	104	103
Noord	43,1	41,3	37,7	107	98	106
Landelijk geb. West .	24,0	21,5	18,9	100	94	94
Landelijk geb. Noord	35,9	28,3	30,8	89	116	102

Het verloop van het absenteïsme bij de stembus in percenten per stadsgedeelte in Amsterdam in de periode 1956–1963, Tweede Kamerverkiezingen.

	pct. 1956	pct. 1959	pct. 1963	56-59 index	59-63 index	56-63 index
Amsterdam	5,3	4,9	6,3			
Oude stad	6,6	6,6	8,7	108	102	111
Oud West	4,9	4,9	6,2	106	100	106
Oud Zuid	5,9	5,5	7,5	101	106	107
Oud Oost	4,2	4,3	5,6	111	101	112
Nieuw Oost . . .	4,8	4,0	5,6	90	108	98
Nieuw Zuid . . .	7,2	5,6	7,3	84	104	85
Nieuw West . . .	4,4	4,1	5,3	101	100	101
Noord	3,9	3,9	4,6	108	91	99
Landelijk geb. West .	4,3	3,9	5,3	98	105	103
Landelijk geb. Noord	4,8	4,1	4,8	92	91	84

[43]) Le référendum de septembre et les élections de novembre 1958, (1960), pg. 390—391. L'index de l'évolution relative 1 = 100.

$$\frac{Ab}{aB}$$

A = stedelijk percentage in het jaar x.
B = stedelijk percentage in het jaar y.
a = percentage van het stadsgedeelte in het jaar x.
b = percentage van het stadsgedeelte in het jaar y.

Het resultaat van de uitgevoerde berekening laat zien, dat er onder het huidige kiesstelsel met opkomstplicht een beperkte samenhang bestaat tussen de stembusresultaten van de PvdA en het absenteïsme. De indexcijfers 1956–1959 zijn niet zo sprekend, maar er is wel een tendens waar te nemen, dat in die stadsgedeelten waar het verlies van de PvdA relatief groot was (index kleiner dan 100), de teruggang van het absenteïsme achterbleef bij de stedelijke ontwikkeling (+100).

De indexcijfers voor 1959/'63 en 1956/'63 vertonen een vrijwel complementair verloop. In die stadsgedeelten waar de PvdA relatief sterk achteruitging (– 100), nam het absenteïsme vrij sterk toe (+ 100). En ook het omgekeerde was het geval: waar de teruggang van de PvdA achterbleef t.o.v. de stedelijke ontwikkeling (+ 100), was de toename van het absenteïsme minder duidelijk (– 100).

De aanwezigheid van een samenhang tussen de verkiezingsresultaten van de PvdA en het absenteïsme bij de stembus bij de Tweede-Kamerverkiezingen in de periode 1956–1963 vormt min of meer een bevestiging van de veronderstelling, dat het niet-opkomen voor bepaalde groepen van kiezers een gemanifesteerde vorm kan zijn van partij-politieke onzekerheid. En dit kan in de praktijk van de verkiezingen ook een nadelige factor zijn voor de PvdA, zeker als er geen stemplicht meer zou bestaan.

Enkele slotopmerkingen.

Na dit overzicht van de belangrijkste argumenten welke in de loop van de tijd in socialistische kring voor en tegen de stemplicht zijn ingebracht, enkele cijfers over de effectiviteit van de 'vervolging' van niet-opgekomen kiezers en enkele gegevens over een mogelijke samenhang PvdA-stemmen en absenteïsme, tot slot nog een enkel woord over de 'toekomst' van de opkomstplicht in Nederland.

Het is o.i. jammer, dat de PvdA in het verkiezingsprogram '67 de afschaffing van de opkomstplicht als politieke eis heeft opgenomen. Niet in de laatste plaats, omdat over het nut dan wel onnut van deze democratische (dwang-)maatregel binnen de PvdA verschillend wordt gedacht. En de discussie is nog niet op gang gekomen. In het rapport-Burger, 'het Nederlandse parlementaire stelsel', werd de opkomstplicht zelfs niet aangeroerd.

Bovendien is het politiek niet erg elegant om vooruit te lopen

op de conclusies van een hiervoor, onder sterke aandrang van de PvdA, speciaal ingestelde staatscommissie. De eis van schrapping van de stemplicht, zelfs al zou deze een rolletje kunnen spelen bij een kabinetsformatie, zou alleen al, in afwachting van het rapport van deze commissie, van de tafel worden geveegd. Geen minimumprogram, maar ook geen program van nog niet te realiseren punten.

Overigens is het zeer waarschijnlijk, dat de stemdwang op den duur toch niet te handhaven is. In de eerste plaats, omdat de democratie alleen gediend is met de uitspraak van mondige burgers, die in positieve zin op de verkiezingsdag partijkiezen. De opvoeding hier naar toe is eerder een zaak die moet worden aangepakt door de daartoe geschikte massacommunicatiemedia — pers, radio, televisie — en door het stimuleren van politieke activiteiten door de partijen, dan door een wettelijke verschijningsplicht, die steeds meer kwaad bloed schijnt te gaan zetten.

Verder omdat een stemplicht onmogelijk zou zijn als eenmaal verkiezingen op Europees niveau zullen worden gehouden. Geen van de grote naties in Europa kent de stemplicht.

In de derde plaats dwingt ook de praktijk tot het loslaten van de opkomstplicht. Met de groei van het kiezerskorps zal het immers steeds moeilijker worden om zonder een enorm bureaucratisch apparaat de naleving van deze plicht af te dwingen.

En ten slotte, omdat 'afschaffing van de stemplicht' steeds meer een punt gaat vormen in de verschillende partijprogramma's. Een klein puntje in de algemeen gewenste vernieuwing van ons democratisch bestel, dat nauwelijks nog serieuze tegenstanders heeft.

B.W. Schaper

Bij het heengaan van Prof. Geyl (1887-1966)

Het is toch al moeilijk over de historicus Pieter Geyl, die ons op de laatste dag van het jaar 1966 op 79-jarige leeftijd ontvallen is, iets nieuws te zeggen. Het is extra moeilijk, dit in het kader van het maandblad van een politieke partij te doen.
Al heeft Geyl in talloze historische en actuele kwesties hartstochtelijk partij gekozen, een typische partijman was hij bepaald niet. „Voor gehoorzaam partijlid ben ik niet in de wieg gelegd", schreef hij mij eens. Maar hij voegde eraan toe, geen spijt te hebben van zijn toetreden tot de partij in kwestie; dat was de Partij van de Arbeid.

In deze brief corrigeerde Geyl een onderstelling mijnerzijds, dat hij mede onder invloed van relaties uit de Vlaamse beweging — ik noemde zijn vriend Herman Vos — tot het socialisme zou zijn gekomen. Daarvoor had hij Vos niet nodig gehad, was zijn bescheid. Met verwijzing naar zijn 'Terugblik' in de bundel 'Studies en Strijdschriften' wees hij erop, reeds in zijn gymnasiumtijd 'socialist' te zijn geweest. Maar zijn in de Leidse studentenjaren ontwakend historisch besef had hem sceptisch gemaakt t.a.v. het dogmatisch karakter der toenmalige SDAP, vooral in de zin van een on-nationaal kosmopolitisme en antimilitarisme. Daarvan achtte hij de partij ook bij zijn terugkeer uit Londen in 1936, toen hij de leerstoel in de geschiedenis van de Nieuwe Tijd in Utrecht verwierf, nog niet voldoende genezen. Wellicht waren er tegen die benoeming al weerstanden genoeg geweest! Merkwaardig is wel, dat hij dit tekort met name bij een figuur als Wiardi Beckman, toch waarlijk geen 'dogmatische' of onvaderlandse geest, bovendien overtuigd reserve-officier, meende op te merken. Geyl ging niet over een nacht ijs; pas Drees zou hem in Buchenwald van zijn bezwaren afbrengen.

Inderdaad is Geyl nog in 1945 lid van de oude S.D.A.P. geworden en vervolgens naar de PvdA mee overgegaan. Dat hij daarin een rechtervleugel-positie innam, bewees zijn houding inzake kwesties als Indonesië en Nieuw-Guinea, de Europese beweging, de koude oorlog, de Amerikaanse politiek etc. Al

leidde die houding soms tot conflicten, als met de oorspronkelijke redactie van Vrij Nederland, zij heeft nimmer een volslagen breuk teweeggebracht. Bij alle kritiek en strijdbaarheid bezat Geyl een sterk gevoel van loyaliteit tegenover personen en groepen, die eenmaal zijn vertrouwen gewonnen hadden.

Een 'doorbraak op eigen hand' heb ik Geyls overgang tot het socialisme genoemd en ik ben geneigd, bij die aanduiding te blijven. Geyl kwam noch uit de kerkelijke sfeer, noch — en hierin verschil ik van mening met de overigens scherpzinnige beschouwingen van Jan Rogier in Vrij Nederland van 7 jan. 1967 — uit de typisch vrijzinnig-democratische hoek. Veeleer is er verband met zijn sterk historisch gekleurd nationaal besef, dat hij o.a. in de Vlaamse beweging uitleefde. Geyl schreef in genoemde brief uitdrukkelijk, hoe hem direct het sociale motief in die beweging had getroffen. Men zou in Geyls socialisme de resultante kunnen zien van die opvatting van de nationale gemeenschap, die al haar geledingen tot hun recht wil laten komen en de grote emancipatiebewegingen bovenal als bronnen van nationale energie waardeert. Zo gezien is er een duidelijke relatie tussen Geyls Vlaams activisme, zijn rechtsherstel voor het katholiek volksdeel in ons verleden, zijn optreden in Eenheid door Democratie vóór de Tweede Wereldoorlog en zijn toetreden tot het socialisme als een democratische, nationale volksbeweging na 1945.

Geyls nationale streven, dat zich door zijn progressiviteit en inclusiviteit tegenover alle nieuwkomers onderscheidde van een retardair, exclusief nationalisme à la Gerretson, bezielde zowel zijn wetenschappelijke als zijn politieke activiteit. De geschiedenis had voor hem altijd een maatschappelijke en nationale functie gehad, zeide hij in zijn openingscollege in 1945. Vóór de Tweede Wereldoorlog was Geyl dan ook vaderlands historicus bij uitnemendheid. Nadien sloeg hij zijn vleugelen breder uit, maar zijn nationale gebondenheid bleef voor hem fundamenteel. In het verlengde daarvan lag zijn onaantastbaar geloof in de waarde en vitaliteit van de Westerse beschaving. Want dat het hierbij om een geloof ging, daarvan getuigt o.a. zijn Afscheidscollege in 1958 overduidelijk. Jegens de Europa-idee, zoals zij na de oorlog vorm en gestalte kreeg, heeft Geyl altijd een zekere reserve in acht genomen, die vooral het volgens hem geforceerde supranationaal karakter betrof. Evenmin kon hij zich thuisvinden in het Europa van de Zes, voor hem een verminking en bedreiging

van het werkelijke Europa. Geyl had een te grondig wantrouwen in het hegemoniale streven van het Frankrijk van de Gaulle om hem tot een voorstander van het 'Europe des patries' te verklaren. Maar zijn liefde voor de nationale tradities, waarin voor hem Europa's geestelijke rijkdom verankerd lag, had hem min of meer blind gemaakt voor de remmende werking, die deze op de vorming van ruimere staatkundige formaties oefende. Een rem, die slechts door fors stuwende krachten van geestelijke en materiële aard kon worden overwonnen.

Overigens was hierbij, behalve zijn bezorgdheid voor overwoekering van Nederlands stam en taal, toch ook wel de vrees in het spel, in dit romp-Europa van de Angelsaksische wereld afgescheiden te geraken. Afgezien nog van de machtspolitieke risico's, daaraan verbonden, is een dergelijke isolering inderdaad ook in geestelijk opzicht hachelijk genoeg. Voor Geyl, bovenal op de Angelsaksische sfeer georiënteerd en van de hele mentaliteit daarvan doordrenkt, zou dit een onherstelbare verminking van zijn wereldbeeld betekenen. Engeland was, mede door zijn langdurig verblijf aldaar, maar ook door een natuurlijke congenialiteit, hem een tweede vaderland geworden. Wederkerig heeft de Angelsaksische geleerdenkring hem als een der hunnen volkomen ingelijfd.

Hoezeer dit het geval is, kan blijken uit een alleraardigste serie journalistieke ontmoetingen van een Indisch reporter met Britse filosofen en historici, waartussen Pieter Geyl bijna vanzelfsprekend mede-paradeert *). Wanneer Geyl prat ging op zijn interpretatie van de geschiedenis als een 'discussie zonder eind', moet men vaststellen, dat hij die discussie, althans na de Tweede Wereldoorlog, grotendeels in het Engels en met Angelsaksische gesprekspartners heeft gevoerd — ook al heeft hij de term het eerst gebruikt voor de wisselende interpretaties van Napoleon door een reeks Franse historici. Maar zijn 'Napoleon, voor en tegen' is nergens enthousiaster ontvangen dan in de Angelsaksische historische kritiek. Daarbij is opvallend, hoezeer deze Angelsaksische kritiek, waaraan het bepaald niet aan het nodige venijn kan ontbreken, Geyl, ondanks of juist wegens zijn strijdbaarheid waardeert en respecteert. Wanneer de roerige Oxfordse historicus A. J. P. Taylor, door Geyl stellig niet gespaard, de met enig ongeduld gestelde vraag moet beantwoorden: Maar hoe zoudt u dan een historicus definiëren, dan verwijst hij in zijn antwoord

*) Ved Mehta, Fly and the Fly-Bottle, (Pelicanbook, 1961)

naar Pieter Geyl als althans voor hèm, Taylor, het ideaal van een geschiedkundige.

Geyl en Toynbee

Het is overigens geen geheim, dat Geyl het hart van vele Engelsen, historici en anderen, gestolen heeft met zijn ongezouten en onafgebroken kritiek op zijn grote, filosofisch ingestelde vakgenoot Arnold Toynbee. Met enige zelfspot heeft Geyl verklaard, dat hij zijn eigen reputatie als geschied-filosoof aan Toynbee te danken had. Toynbee had voor hem in het wereldje der historici gedaan, wat de beroemde danseres Margot Fonteyn in een ruimer bestek voor hem deed, in wier glans hij gedeeld had, toen zij beiden als ere-doctores naast elkaar over de paden van Oxford liepen. Het was voor Geyl een van zijn glorierijkste momenten.

De discussie over Toynbee's enorme synthetische geschiedwerk, *A Study of History*, o.a. door Geyl en Toynbee via de BBC voor een wereldforum gevoerd, drong door tot de kernproblemen van het historisch bedrijf enerzijds, de vraag naar de zin der geschiedenis anderzijds. Haar hier te resumeren, nu Geyls stem in het gesprek is verstomd, is onbegonnen werk. Wel mag twijfel worden geuit, of de discussie hiermee is afgesloten. Een algemene indruk is, dat Geyl, zich beroepend op de oneindige gecompliceerdheid en ongrijpbaarheid van de beslissende factoren in het historisch proces, in zijn genadeloze analyse van Toynbee's historische wetmatigheden en synthetische constructies, op grond van de feitelijke gang van zaken, vaak triomfeerde, zeker in de ogen van een pragmatisch ingesteld publiek als het Engelse. 'Toynbee de Profeet", zoals Geyl hem aanduidde, was kwetsbaar; tegenover zijn nogal pretentieuze stijl, stak Geyl, als pleitvoerder voor het gezond verstand en een nuchter-kritische zin, allicht gunstig af.

Toch weet ik niet, of Geyl altijd, al dook hij gaandeweg dieper in de materie, tot de essentiële vragen doordrong of andere gezichtspunten dan de zijne voldoende doorzag en recht deed wedervaren. Herlezing van het BBC-debat riep bij mij althans twijfel op, of Geyl de enige was, die later zijn tegenspeler verwijten mocht, geen duidelijk antwoord op zijn vragen te hebben ontvangen. Geyl zelf liet verstek gaan, toen Toynbee hem sommeerde nu eens de algemene ideeën of visies op de geschiedenis te noemen, waarnaar ook hij, Geyl, erkende te streven. En als Geyl aan Toynbee elders verwijt, meer profeet en prediker van een geloof dan wetenschappelijk historicus te zijn, mag billijk-

heidshalve Geyls eigen getuigenis niet worden verzwegen, dat ook zijn historische werkzaamheid geïnspireerd wordt door een geloof, nl. in de waarde en toekomst der Westerse beschaving — ook al zegt hij er bij, dan niet als historicus te spreken. Ook Toynbee, die als vakhistoricus trouwens zijn sporen verdiend had, heeft in een kort verweer — in Geyls 'Geschiedenis als Medespeler' in een noot afgedrukt — zijn auteurschap van de Study of History nadrukkelijk onderscheiden van zijn historische vakarbeid.

Men kan in Geyls werken wel dègelijk bepaalde stellingen van algemene strekking vinden, die hem bij de interpretatie van het geschiedverloop behulpzaam zijn. Klassiek is die omtrent de betekenis van onze grote rivieren voor de geografische begrenzing van de Nederlandse politieke natie. Geyl sloeg daarbij ook wel eens door, zoals in de suggestieve herhaling, te pas of te onpas, van de taalgrens op elke kaart der Nederlanden. Hij was echter op zijn sterkst bij de aanwijzing van 's mensen ontoereikendheid, de diepste oorzaken, krachten en motieven ooit definitief vast te kunnen stellen. Een der beste voorbeelden hiervan is m.i. Geyls betoog over de Amerikaanse burgeroorlog en het probleem der onvermijdelijkheid, dat uitmondt in een verwijzing naar de invloed van de imponderabilia, de ongrijpbaarheden, die zich in hun aard en werking aan onze schatting onttrekken, zoals hartstocht en emotie, overtuiging, vooroordeel en misverstand. Maar al is, wat men Geyls 'historisch agnosticisme' zou kunnen noemen, zijn principiële onzekerheid, sympathiek, het is de vraag of de moderne historicus hierin berusten kan. Trouwens, ook Geyl heeft daarin niet berust, anders zou hij zijn discussie niet zo onvermoeibaar hebben voortgezet.

Hij kon in die 'discussie zonder eind' mateloos fel zijn en zou daarbij het persoonlijk element niet schuwen. Maar hij waardeerde zijn tegenspelers wel, soms meer dan zij gewaar werden. Het diepst werd hij geraakt wanneer iemand, zoals de bekende Franse historicus Lucien Febvre, botweg weigerde een historisch thema te bediscussiëren. Zijn tegenspelers waardeerde hij niet enkel, wanneer zij hem tot klaarheid over eigen ideeën brachten, maar ook waar zij met een eigen geluid het geestelijk leven van de natie of een ruimere kring verrijkten.

Het is wellicht geoorloofd in deze kanttekeningen, die onwillekeurig soms een wat persoonlijk karakter kregen, er eens de aan-

dacht op te vestigen, dat deze positieve waardering, naar mij uit een reeds eerder aangehaald schrijven bleek, ook gold voor zijn grote tegenstrever hier in het wereldje der Nederlandse historici, voor Jan Romein. Zoals het ook, in verband met hierover, bij Geyls heengaan gemaakte opmerkingen, van belang kan zijn, de indruk te vermelden, dat Geyls houding inzake Romeins kandidatuur voor de Academie van Wetenschappen wel eens kon zijn misverstaan.

Hier een schatting te willen geven van Geyls bijdrage aan de wetenschap, zou voorbarig en ook misplaatst zijn. Maar dat hij met zijn strijdbare persoonlijkheid een vitale factor in ons geestelijk leven is geweest, die ertoe bijdroeg de grenzen daarvan tot ver in de wereld, zij het dan in dat deel, waar de door hem zo geliefde Westerse beschaving heerst, te verruimen, staat wel vast. Waarmee deze nationaal geïnspireerde historicus bij uitstek dan toch maar is uitgegroeid tot een exponent van die bovennationale verbondenheid, die tot het wezen van het domein van de geest behoort.

T. Koopmans

Huur van bedrijfsruimte als legislatief probleem

Proloog no. 1.

Naast vragen omtrent ruimtelijke ordening, ruimtevaart en vergaderruimte voor de fracties heeft de Tweede Kamer er sinds kort een 'ruimtelijk' probleem bij: dat van de huur van bedrijfsruimte. In de nadagen van het kabinet-Cals is namelijk nog een wetsontwerp ingediend, 'houdende wettelijke bepalingen met betrekking tot huur en verhuur van bedrijfsruimte en tot onteigening van verhuurde bedrijfsruimte' (onder no. 8875). Het ontwerp was voorbereid door een veelzijdig samengestelde commissie — 22 man sterk — onder voorzitterschap van mr. Ph. A. N. Houwing, raadsheer in de Hoge Raad; het rapport van deze commissie, inclusief twee minderheidsnota's, is als bijlage bij de Memorie van Toelichting afgedrukt.

Het rapport draagt als dagtekening 15 juli 1963. Dat de Regering en haar ambtelijke adviseurs drie jaar over de inhoud daarvan hebben nagedacht, is misschien wel begrijpelijk; dat kennisneming van die inhoud intussen aan Staten-Generaal en publieke opinie onthouden werd, echter niet. Rapporten en adviezen van niet-ambtelijke commissies zouden door de Regering onmiddellijk moeten worden gepubliceerd — tenzij vitale landsbelangen zich daartegen mochten verzetten. De praktijk is te onzent, anders dan in Engeland, niet in deze zin gevestigd, maar die praktijk is onjuist.

De Regering volgt, in wetsontwerp en toelichting, vrijwel over de gehele lijn het rapport van de commissie. De publikatie van het rapport ontleent thans zijn betekenis daarom vooral aan de omstandigheid dat men van de minderheidsopvattingen binnen de commissie kennis kan nemen. Maar voor de volksvertegenwoordiging is het juist van belang de meningen die in een rapport zijn ontwikkeld, te kennen wanneer de Regering besluit géén stappen te ondernemen, of nóg geen stappen, of andere stappen dan de geadviseerde. Om dat te bereiken zou inderdaad de regel moeten worden ontwikkeld dat de openbaarmaking in beginsel automatisch plaatsvindt. Ook de Regering heeft eraan mede te

werken dat het parlementaire spel door alle betrokken partijen goed kan worden gespeeld; zij doet het omgekeerde wanneer zij niet-ambtelijke inzichten voor zich monopoliseert.

Proloog no. 2.
Het ontwerp strekt tot invoeging van nogal ingrijpende bepalingen omtrent bescherming van huurders van bedrijfsruimte in het Burgerlijk Wetboek en, in verband daarmee, tot wijziging van de Onteigeningswet en van de Huurwet. Het wil slechts regels geven omtrent bedrijfs*gebouwen*, niet omtrent onbebouwde terreinen. Winkelwoningen en bedrijfskantoren vallen er wel onder.

Ook wanneer een grote bank kantoorruimte huurt, of als een industriële onderneming een pand huurt voor opslag van materialen, is het ontwerp toepasselijk. Het merkwaardige is evenwel dat de toelichting, waar zij de regels van het ontwerp wil rechtvaardigen, uitsluitend afgaat op de situatie in het midden- en kleinbedrijf, en meer in het bijzonder op de problematiek van de handeldrijvende middenstand en het ambacht. Met andere woorden: we hebben te doen met een stukje middenstandspolitiek, dat echter op toevallige gronden (de afgrenzing is zo moeilijk, klaagt de toelichting) ook op niet-middenstandsbedrijven van toepassing zou moeten worden.

Middenstandsbeleid.
Het is met de middenstanders anders gegaan dan met de arbeiders of met de vrouwen: door hun lot zijn geen grote politieke bewegingen opgeroepen. Marx zag hen reeds fijngemalen in de klassenstrijd. Men moet vaststellen dat zulks niet is geschied, al zullen enkele die-hards zeggen: *nog* niet. De socialistische partijen zijn eigenlijk niet in staat geweest een duidelijke coherente politiek in de plaats te stellen van de aldus ontstane leemte. Zij zijn naar de aard van hun credo geneigd de overheid wat te laten bijsturen wanneer de maatschappelijke krachten de middenstand wat al te zeer klem zetten; maar dat is nog geen politiek. Aan allerlei elementen die te onzent bepalend zijn voor de positie van de middenstand hebben de verschillende politieke partijen bijgedragen, zonder dat men kan zeggen dat de rol van één daarvan overwegend is geweest: men denke aan mededingingsrecht, waarborgfondsen, bedrijfsorganisatie, geplande winkelbouw in de nieuwe wijken e.d.

Een voorgesteld stuk middenstandsbeleid toetsen aan socialis-

tische uitgangspunten is dan ook een vrij onmogelijke opgaaf. Nu maken het wetsontwerp en het rapport van de commissie-Houwing het ons in dit opzicht gemakkelijk. Uit deze stukken volgt n.l. wel, dat niet wordt beoogd om aan de structuur van de middenstand en het middenstandsbedrijf te raken, maar om, op basis van die structuur, onrechtvaardigheden in individuele gevallen te voorkomen. Aangezien de laatste doelstelling al gauw toe te juichen valt, behoeft men zich slechts af te vragen:
— of zonder de regeling deze onrechtvaardigheden zich zouden voordoen;
— of de regeling de adequate remedie inhoudt;
— of zij niet ongewenste neveneffecten heeft — en hiermee is men dan toch weer terug bij het politieke uitgangspunt: want wat 'ongewenst' is, wordt bepaald door de visie die men heeft op de toekomstige ontwikkeling in deze sector.

De eerste vraag maakt het onderwerp uit van een minderheidsnota in het commissierapport. Twee leden verdedigen daar met een welhaast ricardiaanse rechtlijnigheid dat onrechtvaardige behandeling ten gevolge van huuropzegging niet meer mogelijk is, wanneer het evenwicht op de huurmarkt bij vrijemarktverhoudingen zal zijn hersteld. Omdat dit evenwicht zich thans niet voordoet, en zich in het verleden voor het laatst heeft voorgedaan toen de middenstandsproblemen zowel economisch als ruimtelijk gezien in een totaal ander vlak lagen (in elk geval vóór 1929, en misschien wel voor 1914), is deze these evenmin te bewijzen als haar tegendeel.

De meerderheid van de commissie poogt door redenering aannemelijk te maken, dat zonder nadere regeling de huurder-middenstander te zeer afhankelijk zou zijn van het bon vouloir van de verhuurder; minister Samkalden endosseert deze redenering. Het probleem, zo is dan de gedachtengang, wordt thans versluierd doordat, krachtens de Huurwet, huurprijsregeling en huurbescherming de ondernemer in een gehuurd pand beschermen. Valt de gelding van de Huurwet weg, mèt het verdwijnen van de schaarste aan gebouwd onroerend goed, dan ontstaat een onzekere positie voor de huurder-ondernemer, die immers voor zijn bedrijfsuitoefening op een min of meer continue beschikking over het pand is aangewezen. Deze behoefte aan continuïteit ontstaat doordat deze huurder *plaatsgebonden* is: in de eerste plaats, omdat de technische en economische ontwikkelingen van hem eisen, dat hij belangrijke investeringen verricht om inrichting en inventaris van zijn bedrijf aan de gang-

bare maatstaven te doen beantwoorden; hij kan dit slechts doen wanneer hij een redelijke mate van zekerheid heeft, dat hij deze investeringen kan afschrijven gedurende de tijd dat zij in gebruik zijn, d.w.z. wanneer hij zijn bedrijf ook een tijd lang in het gehuurde pand kan voortzetten. In de tweede plaats is de huurder plaatsgebonden, omdat de bedrijfsuitoefening in een bepaald pand hem een zekere goodwill bezorgt — met name gelegen in de klantenbinding — die voor hem verloren zou gaan bij verplaatsing.

Anders gezegd: vroegtijdige of willekeurige huuropzegging brengt voor de huurder-middenstander de maatschappelijke bestaansbasis in gevaar, omdat hij zich een met moeite opgebouwde goodwill kan zien ontgaan, omdat een gelijkwaardige nieuwe vestigingsplaats niet voorhanden hoeft te zijn en omdat het probleem van de verplaatsings- en herinrichtingskosten voor hem onoverkomelijk kan zijn. Er is dus niet, zoals bij de landbouwgrond, een structurele schaarste, maar voor de individuele huurder-ondernemer zou men wel van een soort individueel schaarsteverschijnsel kunnen spreken, omdat zijn bedrijfsuitoefening, wil zij verantwoord zijn, hem aan een bepaald pand pleegt te binden, en ook als dit niet het geval is, is het aantal vervangbare panden sterk beperkt.

Het enige argument dat tegen deze redenering valt in te brengen, zou m.i. zijn, dat het risico van voortijdige beëindiging van de beschikking over het pand voor de huurder-ondernemer tot de normale bedrijfsrisico's behoort. De vraag of dit argument hout snijdt, zal verschillend worden beantwoord naar gelang men het al dan niet een gezonde situatie vindt, dat de 'normale bedrijfsrisico's' voor de huurder-ondernemer bijzonder veel zwaarder zijn dan voor de eigenaar-ondernemer; en het oordeel daarover hangt weer samen met de mogelijkheden die de beginnende middenstander heeft om de eigendom van een bedrijfspand te verwerven. Zijn deze mogelijkheden in ruime mate aanwezig, dan heeft hij als het ware zelf de keuze. Volgens het rapport zijn die mogelijkheden beperkt. Enerzijds, omdat zich aan de aanbodszijde ontwikkelingen voordoen, die ertoe neigen afbreuk te doen aan de veranderlijkheid van het aanbod; het duidelijkst in de nieuwe wijken, waar aan de hand van planologische inzichten winkelcentra worden gesticht die in toenemende mate in handen komen van grote beleggers en exploitatiemaatschappijen, en deze wensen als regel alleen als verhuurder op te treden, niet als verkoper; maar ook in de oudere buurten, omdat de mogelijkheden om

panden van bestemming te doen veranderen (van woonhuis tot bedrijfspand bij voorbeeld) door middel van wettelijke voorschriften aan banden zijn gelegd. Anderzijds is echter de keuzemogelijkheid voor de individuele middenstander ook beperkt, doordat in de huidige omstandigheden de investeringen in het pand hem reeds zoveel kosten, dat de aankoop van een eigen pand al gauw buiten zijn financiële bereik kan vallen.

Meer dan eens wordt de middenstander dus tot de kwaliteit van huurder *veroordeeld*. Maar dat betekent ook, dat men de juridische consequenties uit deze technische, economische en planologische ontwikkeling moet trekken, door het de middenstander mogelijk te maken huurder en ondernemer tegelijk te zijn, d.w.z. door de huurverhouding aan de eisen van het ondernemerschap aan te passen.

De huurverhouding.

So far, so good.

Eerste, prealabele vraag is dan: kan de huurder zélf niet zorg dragen voor het tot stand komen van een huurverhouding, waarin met de bedrijfsbelangen rekening wordt gehouden — er is toch contractvrijheid? De Regering beantwoordt deze vraag ontkennend, evenals de commissie-Houwing (met uitzondering van de beide Ricardianen): 'naar de mening van de ondergetekende', c.q. 'naar de stellige overtuiging van de commissie', is 'ook bij normale markttoestanden de maatschappelijke positie van de huurder in vergelijking tot die van de verhuurder niet sterk genoeg om te waarborgen, dat de huurder zich de vereiste zekerheid door bepalingen in de huurovereenkomst zal kunnen verschaffen'. Voor deze veronderstelling valt iets te zeggen: de contractvrijheid is zelden een bruikbaar beginsel wanneer als regel voor de ene partij het contract de grondslag voor zijn maatschappelijke bestaansmogelijkheid moet bieden, en voor de ander niet, of althans niet alleen. Men denke slechts aan de ervaringen met de arbeidsovereenkomst en de pacht.

Tweede vraag: hoe moet de wet dan vorm geven aan de bescherming van de huurder-ondernemer? Op zichzelf zijn er drie methoden denkbaar, die weer op verschillende manieren met elkaar gecombineerd kunnen worden:

a. controle op de opzegging, d.w.z. opzegging van de huurovereenkomst, is slechts toegestaan, of sorteert slechts effect, wanneer een door de wet genoemde rechtvaardigingsgrond voor de beëindiging van de verhouding aanwezig is; dit systeem geldt

thans ingevolge het als tijdelijk bedoelde artikel 18 Huurwet;
b. de opzegging is toegelaten, maar heeft in bepaalde gevallen, of als regel en behoudens bepaalde gevallen, tot gevolg, dat de huurder een schadevergoedingsaanspraak jegens de verhuurder krijgt; deze methode wordt gevolgd door de Franse wetgeving op de 'baux commerciaux';
c. regulering van de opzegging, doordat de wet aan contractspartijen dwingend bepaalde contractstermijnen oplegt; aldus in beginsel de Belgische wet op de 'handelshuren.'

Het eerste stelsel, dat van de Huurwet, is het meest stringent: de verhuurder kan dan niet meer van de eenmaal gekozen huurder af, tenzij daartoe gronden bestaan die door de wetgever zijn gebillijkt en door de rechter in het concrete geval aanwezig worden geacht. Een commissie van de Wiardi Beckman Stichting, die zich enkele jaren geleden met deze materie heeft beziggehouden, sprak zich voor dit stelsel uit [1]) Het heeft echter, naar mijn gevoel, twee nadelen — die overigens door de een zwaarder gewogen zullen worden dan door de ander. Het heeft het psychologische bezwaar, dat het huurrecht een permanent karakter lijkt te krijgen: dit kan doorwerken in de huurprijzen, maar het kan ook gevoelens van frustratie oproepen bij de eigenaren van bedrijfspanden, die ten slotte voor een genoegzaam aanbod op de huurmarkt zorg moeten dragen. Voorts heeft het stelsel het politieke bezwaar, dat het de middenstanderhuurder datgene verschaft wat de werknemer tot nu toe is onthouden: de zekerheid dat de eenmaal aangevangen arbeidsverhouding kan voortduren tot een rechtvaardigingsgrond voor het ontslag aanwezig is, wordt de werknemer in ons rechtsstelsel immers niet gewaarborgd.

Over het tweede stelsel, het Franse, kunnen wij kort zijn. Voor de berekening van een schadevergoeding moet men eerst de rechten van de huurder bepalen; men komt daarom in alle problemen van een van de beide andere methoden terecht, met dien verstande dat er nog een additionele complicatie is doordat alles op geld moet worden gewaardeerd.

Regering en commissie-Houwing opteren voor de derde methode, de termijnenregeling; deze keus wordt overigens nauwelijks gemotiveerd. Het voorgestelde regime komt — met terzijdelating

[1]) Meer rechtszekerheid voor huurders van bedrijfsruimten. Uitgave W..B.S.-1965 (alleen onder een kring van deskundigen verspreid)..

van details die de juridische uitwerking betreffen – neer op het volgende:

– initiële huurtermijn van tien jaar, met dien verstande dat:

1e na de eerste vijf jaar de huurprijs kan worden herzien, bij onenigheid eventueel door de rechter;

2e na de eerste vijf jaar bovendien de overeenkomst kan worden opgezegd, maar van verhuurderszijde slechts indien de huurder zich niet als een goed huurder heeft gedragen of indien de verhuurder het pand nodig heeft voor gebruik door hemzelf of een naaste verwant;

– volledige vrijheid van opzegging na de eerste tien jaar, maar wordt niet opgezegd dan gaat een nieuwe dwingende termijn van vijf jaar in;

– hetzelfde spel bij afloop van deze vijf jaar, en zo vervolgens.

De commissie geeft een aardige motivering voor de termijn van tien jaar; deze contractsduur zal, zo meent zij, de huurder juist voldoende gelegenheid bieden de investeringen af te schrijven bij aanvang van de huurverhouding gedaan.

Het grootste probleem schuilt in deze opzet echter niet zozeer in het dwingende stramien, maar in de mogelijkheden tot afwijking; huurder en verhuurder kunnen immers niet onder alle omstandigheden aan de lange termijnen worden gebonden. De oplossing die het ontwerp voor dit probleem geeft, is tweeledig. In de eerste plaats krijgen partijen de mogelijkheid om afwijkende bedingen aan te gaan met rechterlijke goedkeuring; deze wordt alleen verleend 'op grond van de bijzondere omstandigheden van het geval.' Een vage maatstaf – maar de Pachtwet werkt er reeds mee; de rechtspraak moet hem dan maar concretiseren. De tweede uitzondering op de dwingende termijnenregeling belichaamt m.i. de trouvaille van het ontwerp. Op het voetspoor van de commissie is namelijk bepaald dat partijen ten aanzien van kortlopende contracten geheel vrij zijn. Gedacht is aan gevallen waarin de vestiging van het bedrijf van de huurder van zeer tijdelijke aard is, waarin de huurder eerst eens wil aanzien hoe het met zijn bedrijf loopt, of waarin het pand slechts korte tijd beschikbaar is voor verhuring. Als begrenzing van deze vrije periode is een tijdvak van twee jaar gekozen, vooral omdat de huurder bij voorlopige vestiging in een pand na twee jaar wel pleegt te weten of hij zich daar zal kunnen handhaven. De regeling is derhalve dat partijen voor een periode van twee jaar of korter mogen bedingen wat zij willen, zonder enige rechterlijke tussenkomst; is echter de huurder bij het verstrij-

ken van de twee jaar nog in het pand, dan wordt automatisch het dwingende regime toepasselijk.

Deze vrije twee jaar zijn een vondst, omdat daardoor een zekere marge wordt geschapen voor de atypische gevallen, zonder dat zulks tot veel rompslomp leidt, maar ook zonder dat het afbreuk kan doen aan de beoogde bescherming van de huurder. Het gevaar is alleen dat deze vrije periode, die de wet dus als mogelijkheid zou toelaten, in feite clause de style zou worden; dan zou de wettelijke regeling als het ware bewerkstelligen, dat elke nieuwe middenstander-huurder een tijdlang, maximaal twee jaar, 'op proef' in het pand zit. Maar het zekere voordeel van de soepelheid weegt waarschijnlijk hier wel tegen op.

Onteigening en planologie

In de Onteigeningswet, die dan ook van 1851 is, is de huurder nogal misdeeld, en dit is een van de redenen geweest waarom het probleem van de huurders van bedrijfspanden op het tapijt is gekomen. Een tijdelijke noodwet van 1961 heeft deze categorie huurders wat soelaas gebracht; het onderhavige ontwerp beoogt een definitieve regeling.

Regering en commissie hebben de moed gehad de huurder van bedrijfsruimte volledige schadeloosstelling toe te kennen. Bij de bepaling van de schadeloosstelling moet, zo stelt het ontwerp, rekening worden gehouden met 'de kans dat de huurverhouding bij het verstrijken van de geldigheidsduur der overeenkomst zou hebben voortgeduurd.' Deze regeling verdient bijval: de onteigeningsvergoeding behoort te zijn afgestemd op de werkelijke situatie, niet op de juridische constructie die op het moment van de onteigening geldt.

Hoe nu indien het overheidslichaam niet tot onteigening overgaat, maar eerst het pand in der minne aankoopt, om vervolgens de huurovereenkomst op te zeggen en het pand te doen ontruimen? De meerderheid van de commissie meent dat dan dezelfde schadeloosstelling moet worden gegeven als bij onteigening: de rechter moet dus de 'kans' berekenen dat de huurverhouding zonder de interventie van het publiekrechtelijke lichaam zou hebben voortgeduurd. De Regering volgt ook deze opvatting, en terecht: er zou een lacune in het ontwerp zijn wanneer de financiële consequenties van onteigening en van minnelijke aankoop uiteenliepen, en de huurder zou, bij een kleine collusie tussen ambtenaren en verhuurder, daarvan al gauw het slachtoffer kunnen worden.

De kleinst mogelijke meerderheid van de commissie gaat nog een stap verder en wil de huurder ook schadeloosstelling geven wanneer een particulier een bedrijfspand koopt om de daarop krachtens gemeentelijke plannen rustende bestemming te realiseren. Dit is zo geconstrueerd dat een schadevergoedingsaanspraak van de huurder ontstaat, indien deze particuliere eigenaar de overeenkomst opzegt om, na afbraak van het gebouwde, werken uit te voeren in het algemeen belang; werken worden in elk geval geacht in het algemeen belang te zijn als zij worden ondernomen tot verwezenlijking van een bestemmingsplan strekkende tot reconstructie van een bebouwde kom.

De Regering heeft ook dit vermetele plan overgenomen, maar het schijnt mij twijfelachtig of dit van juist beleid getuigt. De minderheid van de commissie stelt m.i. terecht vast, dat de voorgestelde vergoeding moeilijk te rijmen valt met het opzeggingsregime dat volgens het ontwerp normaal tussen particuliere verhuurder en huurder geldt. Het wonderlijke gevolg is dat de verhuurder moet betalen wanneer hij na ontruiming werken laat verrichten die in het algemeen belang zijn, maar niet wanneer hij te eigen bate, en zonder enig verband met een bestemmingsplan, de gedaante van het pand verandert. De *brave* verhuurder wordt als het ware bestraft. Stel er zijn twee particulieren die elk een winkelpand kopen in het eerste jaar van een huurcontract, en die elk de huurovereenkomst tegen het eind van het vijfde jaar opzeggen daar zij het pand nodig hebben voor eigen gebruik; de eerste verhuurder verbouwt zijn winkelpand volledig, om er een rijwielstalling in te vestigen; de tweede breekt het winkelpand af om er, overeenkomstig het geldende bestemmingsplan, een garagebedrijf te bouwen. In het systeem van het ontwerp moet de tweede verhuurder een schadeloosstelling aan de huurder betalen, terwijl de eerste de dans ontspringt. Ik kan niet inzien waarom deze gevallen zo verschillend moeten worden behandeld; wanneer de opzegging in beginsel zonder schadeloosstelling kan geschieden, moet men geen uitzondering gaan maken voor het geval dat de werken die de verhuurder doet verrichten, in overeenstemming zijn met een bestemmingsplan.

De huurprijs.

De commissie-Houwing heeft een regeling ontworpen voor het geval dat de Huurwet zou worden ingetrokken door herstel van het verstoorde evenwicht van vraag en aanbod op de markt

van gebouwd onroerend goed; dat lag ook wel in haar opdracht besloten. Het ontwerp-Samkalden doet precies het omgekeerde: het leidt uit de omstandigheid, dat er thans een definitieve regeling van de huur van bedrijfsruimte kan worden ingevoerd, af, dat aan de gelding van de Huurwet voor deze categorie gebouwen een einde kan worden gemaakt. Dit betekent niet alleen dat aan de huurbescherming (art. 18 e.v. Huurwet) een einde komt, maar ook dat de huurprijsbeheersing voor deze panden geheel zal vervallen.

Kan dat? De Memorie van Toelichting zegt er niet veel anders over dan dat het in overeenstemming is met het regeringsbeleid. Voorts is een overgangsregeling ontworpen waardoor 'schokken... zoveel mogelijk worden vermeden.' Een klein stukje werkelijke motivering zou niet hebben misstaan. Want, overgangsregeling of niet, na inwerktreding van deze wet zullen partijen, bij het aangaan van een nieuwe huurovereenkomst, volmaakt vrij zijn in het bepalen van de huurprijs. Dat betekent dat de huurder in een weinig benijdenswaardige positie komt, wanneer op dat moment de schaarste aan bedrijfspanden nog voortduurt — en er wordt nergens gesteld, laat staan aannemelijk gemaakt, dat zulks niet het geval zou zijn.

Al valt, in de nieuwe regeling, de huurprijs*beheersing* weg, een zekere bemoeiing met de huurprijs blijft bestaan; anders kan een stelsel van langlopende contracten ook niet functioneren. Maar de rechter die onder de nieuwe regeling over de herziening van een huurprijs moet beslissen, zal zich geheel moeten laten leiden door de gegevens die de markt hem verstrekt; hij constateert meer hoe het huurprijsniveau voor een bedrijfspand *is* dan dat hij oordeelt hoe het moet zijn.

Epiloog.

Zowel uit een oogpunt van middenstandspolitiek als uit een puur privaatrechtelijke gezichtshoek is het ontwerp-8875 een belangwekkend fenomeen. Het weerspiegelt een stuk maatschappelijke ontwikkeling waaraan tot nu toe (behalve in de kring van de betrokkenen) weinig aandacht is besteed.

De kritiek zal zich wel richten op de aantasting van het eigendomsrecht en op het aantal formaliteiten en beslommeringen dat de nieuwe regeling zal oproepen. Het eerste punt, het eigendomsrecht, heeft in de beschouwingen van de commissie reeds veel aandacht genoten; het lijkt mij toe dat de belangen van de eigenaar-verhuurder in het ingediende voorstel in het

algemeen behoorlijk tot hun recht komen. Het tweede bezwaar, dat van de 'red tape,' heeft wel een zekere grond: elke dwingende wettelijke regeling die tegelijkertijd ontsnappingsclausules bevat, moet nu eenmaal met rechterlijke of administratieve bemoeiing werken. Men zal dit bezwaar moeten afwegen tegen de voordelen die de nieuwe regeling zal kunnen hebben, niet alleen voor de middenstander-huurder, maar ook voor een zo doelmatig mogelijke bedrijfsuitoefening in detailhandel en ambacht.

Een andere vraag is of de voorgestelde regeling niet een zekere verstarring tot gevolg zal hebben die te kort zou doen aan de veelbezongen dynamiek van het maatschappelijk leven. Het antwoord op deze vraag is speculatief; wel staat het vast dat in het ontwerp nogal wat mechaniekjes zijn ingebouwd om te voorkomen dat de huurder-ondernemer zich al te gauw tot een soort levenslang zakelijk gerechtigde zou ontwikkelen: de vrijheid bij het verstrijken van de tien-jaar-termijn, de caesuur na het vijfde jaar, de vrije periode van twee jaar. Ook enkele andere bepalingen in het ontwerp, waarop in het bovenstaande niet werd ingegaan (huuroverdracht, verbouwingen), zijn eerder op het tegengaan dan op het bevorderen van een overmaat aan stabiliteit gericht.

Ten slotte — maar dit is meer als herhaalde vaststelling dan als aanprijzing of afkeuring bedoeld — : de *principiële* problemen van midden- en kleinbedrijf, zoals de concentratie, de brancheverva ging in de detailhandel, het kostenprobleem in verband met de arbeidsintensiviteit in het ambacht, de organisatie van de distributie, e.d., zij worden door de voorgestelde regeling nauwelijks geraakt.

J. J. A. Berger

Maatregelen en geld voor het noorden

Wie spreekt over de conjunctuur en de te zwakke economische structuur van Groningen, de provincie Groningen, of liever nog van het noorden, kan dat natuurlijk doen in de abstracte termen van economen en planologen en hij zal dat, bij het zoeken naar een oplossing, ook wel moeten. Maar wij moeten ons realiseren, dat we leiding hebben te geven aan een menselijke gemeenschap, waarvan het welzijn en de leefbaarheid ons in de eerste plaats ter harte gaan. We dienen vooral ook te zien naar die ene man die ontslagen is. Die ene man van boven de 45, voor wie 'werkloosheid' een dagelijks benauwende en beangstigende werkelijkheid is. Deze angst deelt zich mee aan anderen, vooral aan degenen die de crisisjaren bewust hebben meegemaakt. Die angst kan licht een panisch karakter krijgen. Dat is eenvoudig de werkelijkheid, de menselijke werkelijkheid waarvoor wij staan.

De ontwikkeling tijdens het achter ons liggende jaar en onze huidige situatie zijn de verontrustende bewijzen voor de reeds eerder door ons betoogde zwakte van onze economische opbouw. Wij dienen de feiten onder ogen te zien. Welnu, in de eerste plaats is er de angst voor de werkloosheid. Maar in de tweede plaats, en dat is natuurlijk een niet minder belangrijk feit, is er het oordeel van gezaghebbende economen, dat men de ernst van de zaak ook niet mag overschatten. In de derde plaats: de bijzondere en ernstige situatie in het noorden wordt bewezen door de cijfers. De werkloosheid vandaag in de provincie Groningen bedraagt ca. 6.5 percent, in Nederland ca. 2,8 percent. Het gemiddeld inkomen volgens de laatst bekende cijfers was in Nederland 2450 gulden en in Groningen 2240 gulden. Onze industriële opbouw is aldus: één derde van de arbeidsplaatsen is in de kledingindustrie, ruim 20 percent in de voedings- en genotmiddelenindustrie, 20 percent in de metaal- en ongeveer tien percent in de grafische industrie. Dat is een te eenzijdig en kwetsbaar patroon. Neemt men daarbij in acht, dat twee derde van de Groningers de kost vinden in de dienstensector en handel en verkeer, dan beseft men, dat in tijden van conjuncturele

moeilijkheden dit samenstel fundamentele versterking behoeft. Het gaat hier om wezenlijke structuurproblemen, waarop wij in verband met ons aller welzijn niet vaak genoeg kunnen wijzen: juist zoals in de jaren van de bestedingsbeperking zijn het vanzelfsprekend ook nu weer de gebieden met een te zwakke en weinig evenwichtige economie die in eerste aanleg het gelag moeten betalen van een hoofdzakelijk conjuncturele terugslag.

Ik voeg hier nog een gegeven aan toe, dat doorgaans wat minder gebruikt wordt, maar niettemin zeer illustratief is. In de periode van 1951 tot 1961 nam het gemiddeld vermogen per hoofd van de bevolking in Nederland toe met 97 percent, maar in Groningen slechts met 79 percent.

Ziehier in a nutshell onze nu al wel traditioneel te noemen positie. De traditionele remedie van de nationale heelmeesters is eveneens in enkele woorden te schetsen. Men volstaat met welwillendheid, neemt vervolgens nog wel incidentele maatregelen en komt zodoende niet verder dan dat de patiënt in leven blijft, maar toch blijft kwakkelen.

Het is evenwel niet wezenlijk nuchter bij de beschouwing van onze problematiek bij de feiten van vandaag stil te blijven staan. Het gaat erom een visie op de toekomst te hebben, alsmede de bereidheid daaraan te werken en maatregelen te vinden om die toekomst veilig te stellen. Welnu, die visie is in het afgelopen jaar verschenen en het is in vele opzichten onze visie. De tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland noemt centraal Groningen en de noordpunt van Drente als één der gebieden waar de verstedelijking in de wat verdere toekomst aanleiding geeft om de ontwikkeling reeds nu in groter verband te bezien. Volgens de ruimtelijke profetie, die de nota is, kan in het Nederland van omstreeks het jaar 2000 een bevolking van rond 20 miljoen wonen overeenkomstig de eisen die thans aan het stedelijk woonmilieu worden gesteld. De plaatsen wáár dat wonen zal dienen te geschieden, moeten voldoen aan onder andere de volgende eisen:

1. Een zo groot mogelijke keuzevrijheid van wonen en werken binnen de stedelijke sfeer;
2. de aansluiting aan bestaande centra;
3. mogelijkheden voor verkeer en openbaar vervoer;
4. een nauwe aansluiting van wonen en recreatie.

De agglomeratie Groningen zal onder deze condities in dertig

jaar tot een half miljoen zielen moeten uitgroeien. De regering neemt de nota immers als richtinggevende achtergrond voor haar eigen beleid en nodigt de provinciale en gemeentebesturen uit datzelfde te doen, alsmede de nota te toetsen en uit te werken. Ziehier de visie, ziehier onze taak.

Ziehier ook mijn rechtvaardiging om hier te staan niet als een lokale chauvinist die voor de enge belangen van Groningen wat steunmaatregelen gaat vragen. Ik sta hier voor de raad van de belangrijkste stad van het noorden, het voornaamste nieuwe stedelijk centrum genoemd in de nota ruimtelijke ordening. Wij zeggen tegen de regering: Wij hebben goed begrepen dat uw nota uitgaat van ernstig onderzoek van de problemen en dat gij serieuze en duidelijke doelen stelt in het belang van het gehele land en dus ook van het noorden. Wij hebben er goede nota van genomen, dat gij een uiterste poging onderneemt om het westen voor verstikking te behoeden en het noorden een gelijk en gelijkwaardig deel van aan de welvaart te doen hebben.

Wie zo de problemen ziet en beleeft, mag en moet, binnen de grenzen van zijn bevoegdheden, de regering eisen stellen, welke regering dan ook.

Welnu, onze eisen zijn duidelijk gesteld en zullen ook tijdens het vervolg van mijn betoog zonder schroom worden opgesomd. Onze eisen zijn maatregelen en geld. Diepingrijpende maatregelen, die in hun samenhang een duidelijk 'plan voor het noorden' moeten vormen, en geld, veel geld om onze aspiraties en de verwachtingen die men van ons koestert, waar te kunnen maken. Wij eisen met vrijmoedigheid en niet slechts omdat hetgeen hier zal worden geïnvesteerd voor de leefbaarheid van ons land in het andere geval in een veelvoud in het westen geïnvesteerd zou moeten worden. Meer nog, omdat onze bekommernis plaats zou maken voor ontzetting, wanneer men het scheefgroeien van ons land verder zou toelaten. De patiënt hinkt nu. Het is ontoelaatbaar hem nodeloos volledig kreupel te laten worden met alle gevolgen van dien.

Wie zich maar even voorstelt hoe Nederland er ongeveer uit zou zien over enige tientallen jaren, met meer vrije tijd en meer automatisering, indien géén maatregelen tot spreiding van bevolking en dus van industrie worden genomen, die ziet voor zich een doodongelukkig westen, waar bij gebrek aan leefbaarheid en welzijn iedere burger zich, bewust of onbewust, steeds meer benauwd gaat gevoelen, waar men steeds dichter tégen elkaar en tenslotte

op elkaar zal gaan leven, aldus steeds meer explosiestoffen ophopend. Dan ziet men ook de andere gebieden, waar de ruimte onveranderd aanwezig is, maar waar de leefbaarheid niet gehaald wordt, omdat de relatieve achterstand in welvaart chronisch is geworden en de mogelijkheden tot ontplooiing overeenkomstig zijn achtergebleven; het leven vergiftigend met ergernis en frustratie.

Denkt u niet, dat wij ons zullen laten ontmoedigen door uitlatingen en stukken die in het westen verschijnen en die duidelijk gericht zijn tegen de ontwikkeling die wij voorstaan. Het tegendeel is waar. Het zijn de eerste duidelijke tekenen, dat wij gehoor vinden en dat men ook elders de problematiek erkent en gaat beleven.

De nota ruimtelijke ordening is een prachtige verworvenheid: uniek in Nederland, een nationale, grote visie op de verstedelijking, het hoofdwegenstelsel, de havenontwikkeling en de recreatieve behoeften, op één kaart gebracht. Maar het wordt een stuk Jules Verne-achtige 'literatuur' indien niet de economische blauwdruk als pendant verschijnt. Die economische blauwdruk dient weinig minder dan een deltaplan voor het noorden te zijn. Dat is ons ook met zoveel woorden beloofd en in het uitzicht gesteld. Met hoeveel verwachting hebben wij niet, na de voortvarende maatregelen voor de mijnstreek, naar die nota van Economische Zaken over de industriële ontwikkeling in het noorden uitgezien. Die nota had er nu moeten zijn: de slagen die onze economisch zwakke opbouw in deze maanden moet incasseren, bewijzen het. Het pakket van maatregelen dat die nota zal inhouden, gedoogt geen dag uitstel. Dat geldt nu en blijft gelden, onder welke regering van welke signatuur dan ook.

Er wordt ons nu andermaal een deelplan voor het noorden met maatregelen toegezegd. Toen ik deze rede voorbereidde, las ik in een landelijk dagblad iets over de mogelijke inhoud van de maatregelen die genomen zouden worden. Deze niet-officiële berichten geven reden te vermoeden, dat er sprake is van een voortzetting van de traditionele middelen, mogelijk aangevuld met een nieuwe injectie. De betekenis van die injectie hangt natuurlijk geheel af van de sterkte ervan. Is die sterkte groot genoeg, dan kan zij althans een stap in de goede richting zijn. Met deze maatregelen zullen we natuurlijk werken en er uithalen wat er in zit.

Maar met dit alles zijn we er nog lang niet. Ons gaat het om een plan dat uitgaat van:

1. de ernstige structurele gebreken van noordelijke economie;
2. van de constant achterblijvende welvaart en het steeds verder achterblijven van het noorden;
3. dat de grote ruimtelijke prognose, die in vele opzichten niet denkbaar is zonder het noorden, met fantasie en kracht tot verwerkelijking wordt gebracht.

Prioriteit voor het noorden. Daar gaat het om. De patiënt die reeds lang aan een chirurgische ingreep toe is blijven 'opmonteren', betekent doorsukkelen van kwaad tot erger. De geschiedenis en aard van de Nederlanders kennende, wil het er bij mij niet in, dat het gebrek aan doortastendheid ter zake van de ontwikkeling van het noorden daaraan te wijten is, dat wij eenvoudig niet bij machte zouden zijn om na de juiste diagnose de feiten onder ogen te zien en tot een ingrijpende operatie over te gaan. Maar men zou wel eens gaan twijfelen. Moeten we niet, en hoe weinig gaarne, erkennen de laatste tijd bij de Belgen achter te blijven? Zelfs Nederlandse bedrijven nemen de wijk over de grens. Hoe liggen dan die mogelijkheden in die Belgische ontwikkelingsgebieden, heb ik mij afgevraagd. Het blijkt dat de Belgische gemeenten een actieve industrialisatiepolitiek kunnen bedrijven, omdat zij meer financiële armslag hebben en ook belastingfaciliteiten kunnen verlenen.

Bovendien worden in de probleemgebieden van België bij industrievestigingen en -uitbreidingen vele bijzondere voordelen geboden. Ik wil hier noemen:
1. een vergaande rentevermindering;
2. staatsgarantie op leningen door gemeenten en bedrijven;
3. een aantrekkelijk rentesubsidie en vrijstelling gedurende maximaal vijf jaar van grondbelasting.

Deze gegevens uit België adstrueren nog eens de redelijkheid van onze verlangens, die wij eerst bij oud-minister Den Uyl, later bij de toenmalige staatssecretaris Bakker nadrukkelijk hebben gedeponeerd, te weten:
1. toekenning van ingrijpende subsidies voor nieuwe bedrijfsvestigingen, zo mogelijk in de vorm van rentesubsidie;
2. toekenning van een subsidie in de sociale lasten per werknemer;
3. subsidieverlening gelijkelijk voor nieuwe vestigingen en uitbreiding van bestaande bedrijven;
4. betrekken van de dienstensector in het subsidiebeleid;
5. versnelde uitvoering van infrastructurele werken, b.v. van

rijksweg 10 door de IJselmeerpolders, met inbegrip van de verbindingen met de noordelijke gewesten;

6. het overbrengen van een of meer ambtelijke diensten naar Groningen.

Bij zo'n project als de autosnelweg door de polders van Amsterdam naar het noorden is het géén juist uitgangspunt de massa van het verkeer nu als norm te stellen. In de eerste plaats dient men een weg nog altijd te zien als een mogelijkheid tot nauwere relatie tussen mensen. In dit bijzondere geval is de verkleining van de psychische afstand tussen Holland en het noorden essentieel. Het gaat bij de urgentie van de aanleg van die weg niet over het *omdat* van de massa van het verkeer, maar over het *opdat*. Pas deze benadering is er één die het noorden ziet in het kader van de verwerkelijking van een nationaal plan van ruimtelijke ordening. De definitieve ontsluiting van het noorden is een nationale zaak.

Het eerstgenoemde criterium voor de nieuwe stedelijke centra in de nota ruimtelijke ordening is een zo groot mogelijke keuzevrijheid in het werken en wonen binnen de stedelijke sfeer.

Aan de rest van de criteria kunnen wij gemakkelijk voldoen. Het wonen, daar komen we ook wel uit. Indien tenminste de grenswijziging, die zo volledig past in het kader van de nota ruimtelijke ordening, komt en tijdig komt.

Maar de keuzemogelijkheid van werken, daarvoor is een pakket stimuleringsmaatregelen van wezenlijke betekenis noodzakelijk. En laat dan niet de misvatting post vatten, dat een toekomstige maatschappij met een overwegend accent op de dienstensector in enig gebiedsdeel op evenwichtig en hoog niveau kan worden bereikt, wanneer niet een krachtige industriële onderbouw aanwezig is. Voor uitbreiding en differentiatie van onze industrie, oude en nieuwe, eisen wij maatregelen met een werkelijk effect. Zo'n maatregel moet, althans ten dele, anders zijn voor een kapitaalintensief dan voor een arbeidsintensief bedrijf. Daarom is onze suggestie, tegemoetkoming in de rentelast, méér waard dan het overwegen alleen. Met zuiver formele argumenten kan men haar niet afdoen. Op zijn minst zal men er dan gelijksoortige en even diep ingrijpende maatregelen voor in de plaats moeten stellen. En wie aan de arbeidsintensieve bedrijven denkt, begrijpt de grote betekenis die een vermindering van de sociale lasten (zonder vermindering van de sociale rechten uiteraard) zal hebben.

De maatschappelijke betekenis van de industrie heeft in wezen

het oorspronkelijke engere uitgangspunt al lang verdrongen. De maatregelen, ook bij voorbeeld in Engeland en Ierland, berusten mede op dit veranderde inzicht. Stroefheid van geest op dit punt in ons land en — ik zeg het er met nadruk bij — ook in het noorden, die de weg naar meer welvaart en meer constante werkgelegenheid zou blokkeren, is wel het laatste dat wij ons kunnen veroorloven.

Ernst maken met de nota ruimtelijke ordening betekent ook nú reeds de dienstensector in het stimuleringsprogram betrekken.

Ik nodig de landsregering dringend uit het bewijs te leveren van werkelijke wil achter de ruimtelijke visie, door enige uitvoerende overheidsdienst die geen dagelijks contact met zijn minister behoeft, als begin hier ter stede te vestigen.

Ik ken het verzet dat tegen een zodanige maatregel in het bijzonder bestaat, maar ik besef daarbij, en dat is doorslaggevend, welk een sterke psychologische uitwerking een dergelijke daad zou hebben. En gelukkig wordt onze mening over wat mogelijk is in een zo moderne tijd met zulke moderne apparatuur en hulpmiddelen, door verscheidene uiterst bekwame Nederlanders gedeeld.

Ik geloof niet, dat men ons met recht veeleisend zou kunnen noemen. Eerder is het zo, dat wij ons, door de druk van onze structurele zwakte, die ik daar straks 'traditioneel' heb genoemd, misschien wat vroeger en duidelijker bewust zijn, dat de verwerkelijking van de ruimtelijke visie de enige positieve weg is uit een afschuwelijk dilemma. Onze gedachten, suggesties en eisen gelden een nationale zaak en dat maakt ons vrijmoedig. Voor ieder beter denkbeeld gaan wij con amore opzij, maar elke steriele acceptering van de situatie zullen we te vuur en te zwaard bestrijden. Niet belangrijk is onze rust en behaaglijkheid van vandaag. Belangrijk is de toekomst van het noorden in het perspectief van de toekomst van ons land.

Ik keer mij ook tegen de opvatting, dat wat wij nastreven niet haalbaar zou zijn en dat onze plannen niet met de benen op de grond staan. Dat is niet waar. Wat vandaag onvoorstelbaar lijkt, is morgen realiteit.

Ik kan de verleiding niet weerstaan één voorbeeld te noemen. In mijn nieuwjaarsrede van vorig jaar sprak ik met betrekking tot de overbevolkte gebieden in het westen des lands over de noodzaak van het tijdig ontwerpen van 'beëindigingsplannen'

aldaar. Dat woord leek een helemaal niet haalbare suggestie, maar in de nota vindt u niet slechts de intentie, maar zelfs dat zeer duidelijke woord terug.

Het nationale plan op de ruimtelijke ordening, dat in tal van opzichten een plan voor het noorden inhoudt, betekent vertraging, temporisering, misschien zelfs wel tijdelijke stilstand op sommige plaatsen in het westen. Daar sputtert men tegen. Dat is menselijk. Het is plaatselijk natuurlijk te veel gevraagd zich te realiseren, dat er ná het jaar 2000 nóg een tijd komt. Als Nederlands mankheid dan althans min of meer zou zijn opgeheven en wij als volk van het hele land dat we bewonen, een werkelijk gebruik maken en niet slechts van de Randstad, dan zal een intensivering van het gehele gebied opnieuw hoge eisen stellen. Het westen, toch al voor een opgave van ontzaglijke zwaarte staande in de komende dertig jaar, zal dan pas goed beseffen van welk een eminente betekenis een dan plaatsgevonden hebbende relatieve adempauze is geweest.

Nóg een voorbeeld ervan, dat de nieuwe denkbeelden sneller ingang vinden dan menigeen vermoedt. Toen wij onlangs in Duitsland op bezoek waren, was daar niet de minste verbazing over de rentesubsidies, waarvan wij voorstanders zijn. 'Dat doen wij hier ook,' was het enige commentaar.

Ik wil duidelijk stellen, dat wat wij doen in het kader van de nota ruimtelijke ontwikkeling, gerekend moet worden tot de nationale werken. Die werken zijn zeker zo nationaal als die waarom de drie grote steden financieel nog verder in een uitzonderingspositie menen te moeten worden gesteld. Als het onderhanden hebben van 'nationale werken' daarvoor een criterium is, dan stellen wij ook met nadruk onze kandidatuur. Het zou ons wél zijn, als men Groningen deze extra financiële mogelijkheden bood onder het hoofd 'expansiefinanciering', als maar op enige wijze investeringsbijdragen uit 's rijks kas beschikbaar komen.

De bijdragen ten behoeve van verkeersvoorzieningen in het kader van het infrastructuurprogramma worden door ons verwelkomd en naar waarde geschat. De infrastructuur eindigt echter niet bij het verkeer. Ook culturele voorzieningen moeten uit een oogpunt van leefklimaat en dus van bevolkingsspreiding van grote betekenis worden geacht.

Maar ook rechtstreeks economisch, als bijdrage in de bijzonde-

re kosten voor de ontsluiting van het 60 ha. grote industrieterrein tussen het Eemskanaal en het Winschoterdiep, is het verlenen van bijzondere subsidiëring door het rijk alleszins redelijk te noemen.

Deze 'expansiefinanciering' betekent geen extra- beroep op de nationale middelen. De groei van de bevolking zal immers, waar dan ook tot deze uitgaven voor werkgelegenheid, huisvesting, ontspanning en noem maar op leiden. Extra-injecties in het noorden betekenen slechts een verschuiving. Een uiterst efficiënte verschuiving, dat is niet voor bestrijding vatbaar.

Inmiddels dient in het oog gevat te worden, dat een aanpassing van de financiële middelen die de gemeente uit 's rijks kas ter beschikking staan voor de gewone dienst der begroting, in dit geheel niet achterwege kan blijven. U kent in dit verband ons streven naar diverse verfijningen, waarvoor wij met het oog op onze bijzondere taken in aanmerking moeten worden gebracht. Wij hopen zeer bepaald, dat de voorgenomen wijziging van de classificatie van de gemeenten zal betekenen, dat een stad van meer dan 150.000 inwoners méér per inwoner gaat ontvangen dan een beslist onvergelijkbare gemeente van 50.000 inwoners. Naar onze mening zal niet zijn te ontkomen aan een wijziging van het beleid inzake centrale financiering, die onoplosbare moeilijkheden oplevert bij het aanvatten van nieuwe kapitaalwerken. De omvang van de werkgelegenheid in het toch reeds zo kwetsbare noorden wordt hierdoor nadrukkelijk verder in gevaar gebracht. Bovendien lijkt het ons juist in de gebieden met een meer dan normale werkloosheid thans, behoudens de aangekondigde gesubsidieerde werkverruimingsobjecten, extra-financieringsmiddelen beschikbaar te stellen voor de uitvoering van werken die de werkloosheid direct bestrijden.

Dit alles gaat van een definitief andere gedachtengang uit dan die dergenen die menen dat het noorden een slaapgebied zal blijven, waar de afgejakkerde westerling dan nog wel een huisje zal willen restaureren. Onze gedachten stoelen op de intelligente en boeiende regeringsvisie, die blijkbaar op verschillende departementen wél leeft, en van waaruit wij zonder aarzeling leven en werken.

Noch door afzijdigheid, noch door cynisme is ooit iets wezenlijks tot stand gekomen. Wij dienen ze verre van ons te houden. De enige juiste aanpak is de opgave te accepteren en vervolgens werkzaam ons aandeel te nemen.

K. H. Diemer

Bestuursverantwoordelijkheid op locaal niveau

Waar en wanneer zijn in Nederland de eerste sociaal-democratische leden van een gemeenteraad gekozen?

Antwoord: in Groningen en Friesland in het jaar 1897, te weten in Groningen-stad, Sappemeer, Zuidbroek en Idaarderadeel.

In welk jaar traden in Zeeland de eerste rode wethouders op en in welke gemeenten?

Antwoord: in 1919 en wel in Brouwershaven en Middelburg.

Derde vraag — drieledig — en geschikt om in een quiz duizend gulden voor op het spel te zetten:

a. waar en wanneer werden de eerste rode meerderheden behaald en tot welke omvang?

b. welke gemeente kreeg in welk jaar het eerste vrouwelijke raadslid voor de SDAP en tevens haar eerste rode wethouder?

c. hoeveel wethouderszetels bezette de SDAP in 1935 in totaal in Gelderland?

Antwoord: a. in Goor en Leeuwarderadeel in 1907, respectievelijk zes van de elf en zeven van de dertien zetels; b. Oude Pekela in 1919; c. zestien.

Wie voor een examentje in deze trant niet willen zakken moet (naar de zegswijze wil) van goede huize komen. Voor een voldoende zou een geheugen als van een computer een eerste vereiste zijn, maar niet de enige — omdat gegevens, die niet beschikbaar zijn, zich nu eenmaal moeilijk laten onthouden. Welnu, hoe vreemd het op het eerste gehoor misschien ook mag klinken, er heeft tot dusver geen volledige, betrouwbare statistiek bestaan van de ontwikkeling der machtsverhoudingen in onze gemeenteraden gedurende de eerste decennia van het bestaan der SDAP. Het materiaal, voor zover in druk verschenen (wat lang niet over de hele linie is gebeurd), lag her en der verspreid: in de werken van Vliegen, in leggers van De Gemeente en van Het Volk en andere bladen, in incidentele uitgaven van het Centraal

Bureau voor de Statistiek, in de jaarverslagen van de partijsecretaris, opgenomen in congresverslagen, in het — menig oudere onder ons destijds zo dierbare — Arbeiders Jaarboekje...

Met de voltooiing van een (niet gepubliceerde) studie, ondernomen door R. P. van den Helm, student in de sociale geschiedenis, momenteel werkzaam aan de universiteit van Princeton (USA), is deze situatie verleden tijd geworden. Zijn bevindingen zijn de vrucht van een onderzoek, waarin wel zo ongeveer alles betrokken is geweest wat er op dit terrein is te vinden, dat daarom voor de socialistische geschiedschrijving grote waarde zou kunnen krijgen en dat, al is het dan in eerste aanleg niet ten dienste van de publieke voorlichting verricht, een weerspiegeling in deze kolommen zeker verdient. Onderwerp: de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij en de bestuursverantwoordelijkheid op lokaal niveau, 1897—1935. Probleemstelling: hoe is deze verantwoordelijkheid ontstaan en gegroeid, veertig jaar voordat voor de eerste maal sociaal-democratische ministers zitting zouden nemen in een Nederlands kabinet, en, niet minder belangwekkende vraag, hoe is ze theoretisch gefundeerd?

Basis voor zijn beschouwingen vindt Van den Helm in een indrukwekkende berg van cijfers, bijeengegaard uit de reeds vermelde bronnen en nauwkeurig geverifieerd. De verantwoording die hij van het laatstgenoemde onderdeel van dit stuk monnikenwerk geeft, wettigt de conclusie dat er in het verleden bij de samenstelling van tabellen en overzichten — niet zelden in uiterste nood, mogen we aannemen — nogal eens met de pet naar gegooid is. Voorbeelden te over. Dat men in de meest officiële bronnen, zoals de congresverslagen en Vliegens Die onze kracht ontwaken deed, de feitelijke toestand juist vindt weergegeven, is geen regel, maar hoge uitzondering; en verschillen in zetelaantallen, totaal-generaal beschouwd, van twintig en meer zijn daarbij schering en inslag. Wat de krant aangaat (pijnlijke constatering, voor een redacteur van het partijblad): 'Over het algemeen is Het Volk zeer onvolledig in het geven van de uitslagen; soms ontbreken zelfs hele streken.' (Noot: in 1919 bij voorbeeld de hele noordelijke hoek van de provincie Groningen. Het Arbeiders Jaarboekje voor 1920 geeft in totaal een honderdtal gemeenten met sociaal-democratische raadsleden méér op). Vliegen, tot 1907 eigenlijk de enige bron van betekenis, erkent trouwens ruiterlijk dat hij bij herhaling heeft te kampen met een gebrek aan gegevens. Zijn overzicht over 1901 besluit hij met

de volgende verzuchting: 'Deze lijst is niet volledig, wijl van verscheidene gemeenten de resultaten niet of niet volledig in de pers kwamen.' Veel hardnekkiger dan we nu geneigd zijn te denken, heeft dit euvel de drang naar publiciteit weerstaan: nog in 1927 moet de partijsecretaris over de raadsverkiezingen opmerken: 'Het ware niet misplaatst er hier enige beschouwingen aan te wijden, doch al onze pogingen om over goed vergelijkbare cijfers de beschikking te krijgen, zijn op niets uitgelopen.'

Maar goed, uiteindelijk komt Van den Helm dan voor de dag met een stapel tabellen, waarin per gemeente en per verkiezing het aantal sociaal-democratische zetels is geregistreerd, zowel in het dagelijks bestuur als in de raad. Meer dan 20 kolommen, netjes 563 keer ingevuld (globaal genomen heeft het land tot 1935 voor de helft bestaan uit 'blinde kaarten'): welk een strijd, wat een propaganda, hoeveel verwachtingen, emoties en teleurstellingen gaan er achter zo'n statistiek schuil... Maar ook: welk een smakelijk voer kunnen deze dorre cijferreeksen onze politicologen opleveren! Om nog maar eens een willekeurige greep te doen: Groningen en Idaarderadeel blijken de enige twee gemeenten die in het beschreven tijdvak altijd over een of meer rode raadsleden hebben beschikt; van de vier voortrekkers miste Sappemeer een keer de boot (in 1915), Zuidbroek daarentegen zestien jaar achtereen (1899–1915). Ontliepen aanvankelijk de provincies Groningen en Friesland elkaar weinig, na 1907 begonnen de Friezen steeds verder uit te lopen, een suppremacie die ze tot de Eerste Wereldoorlog hebben kunnen handhaven, ook tegenover. 'Holland,' dat, op zijn beurt, van 1915 af een steeds harder groeiende voorsprong op het noorden zou behalen. Van de beide Hollanden had het zuiden een wat men noemt nogal moeizame start: in 1915 nog maar 38 zetels, dat wil zeggen precies de helft van het aantal in Noord-Holland; in 1919 opeens een gelijk spel (227–227); daarna twaalf jaar een nek-aan-nekrace; ten slotte, in 1935, een onbetwist landskampioenschap voor de zuidelijken: 314 zetels tegen Noord-Holland 260, Gelderland 191 en Groningen een armzalige 168. En het echte, spreekwoordelijk donker geheten zuiden des lands? Op een paar sporadische uitzonderingen na (Breda, Meerssen, Middelburg) heeft het pas in 1919, na de invoering dus van het algemeen mannenkiesrecht, zijn eerste 'doorbraak' beleefd: 34 rode zetels in Zeeland, 36 in Noord-Brabant en 26 in Limburg (waarvan in Maastricht in één klap 9 van de 25 die daar te

vergeven waren). Lang is ook Utrecht een achterblijvertje geweest: in 1901 een eerste zetel, in 1911 een tweede, een stijging tot 11 in 1917 en dan, bij de grote sprong voorwaarts, tot 44 in 1919.

Wat ligt er ten grondslag aan tendenties als waarvan er hier voor de vuist weg een paar zijn opgesomd? Op deze vraag gaat Van den Helm uitvoerig in, in zijn toelichting op de resultaten die de SDAP, aanvankelijk met vallen en opstaan, weldra als eerste politieke partij in Nederland met een apart gemeenteprogram (1899), heeft weten te bevechten. De grote waarde die zij hecht aan het werk in de raden, wordt drie jaar later nog eens geaccentueerd met de oprichting, in Zwolle, van de Vereeniging van Sociaaldemokratische Gemeenteraadsleden onder voorzitterschap van P. L. Tak. Ondertussen heeft de partij ook in enkele grote steden vaste voet gekregen, in Rotterdam, Utrecht, in oost en noord en, bij de befaamde tussentijdse verkiezing die Henri Polak een grote meerderheid opleverde, in 1902 ook in Amsterdam. De verkiezingen van 1903 staan nog sterk onder invloed van de reactie op de grote stakingen. Van de in 1901 veroverde zetels gaan er vele weer verloren. De beschuldiging van verraad, die aan anarchistische zijde wordt geuit, zal hier niet geheel vreemd aan zijn geweest. Twee jaar later blijkt de inzinking achter de rug; Amsterdam krijgt een fractie van drie leden, in Den Haag doet K. ter Laan zijn intrede. De stijgende lijn zet zich verder door in 1907: meer dan een verdubbeling van het totaal aantal zetels, in twee gemeenten een rode meerderheid en — logisch gevolg — een sociaaldemocratische wethouder. Gezien tegen de achtergrond van de liberale opleving, die zich na de eeuwwisseling voltrekt, mogen dit klinkende successen heten, die hoe langer hoe duidelijker naar voren komen in steeds meer gemeenten. Nog voordat de wereldoorlog uitbreekt, telt de partij al een hele reeks fracties van vijf à zeven man (Amsterdam twaalf) en nieuwe meerderheidsposities, met als pronkstuk: Zaandam. In een raad van 19 man komt de SDAP daar van 7 op 10 zetels. De wethouderszetel van J. W. A. Duys, in 1912 aanvaard bij een minderheid, wat erg veel stof heeft doen opwaaien, wordt daarmee veilig gesteld. En terwijl de partij in 1913 nationale bestuursverantwoordelijkheid afwijst, neemt zij deze in dit zelfde Zaandam dat jaar ook nog op andere, zeer bijzondere wijze met graagte op zich: K. ter Laan wordt Nederlands eerste rode burgemeester.

De zogenaamde Godsvrede, van burgerlijke zijde gepropageerd in verband met de oorlogssituatie, de agitatie van uiterst links, zoals deze bij voorbeeld wordt gevoerd door de Sociaal-Democratische (later Communistische) Partij van Wijnkoop en Ceton, door het Revolutionair Socialistisch Verbond en door Koltheks Socialistische Partij, de consequenties van de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1923 en ten slotte het intreden van de crisis, met als politieke bijprodukten de opkomst van een figuur als Sneevliet aan de ene en opvallende verliezen in het liberale en en confessionele kamp aan de andere kant — al deze facetten passeren in de studie van Van den Helm de revue. Bij de afsluiting van zijn onderzoek kan hij met een man als Eduard Polak, die over de verkiezingen van '35 een juichend commentaar schreef onder de titel Het Volksgericht, constateren: in deze 'nacht-donkere tijden' heeft de SDAP, zich steeds meer op nationaal en democratisch standpunt plaatsend, haar aantrekkingskracht voor de grote massa der kiezers overtuigend bewezen. Er zijn op dat tijdstip meer dan 1.500 raadszetels door sociaaldemocraten bezet, van wie 173 het tot het wethouderschap brengen.

Maar laat niemand menen dat het, na het eerste, moeilijke begin van omtrent de eeuwwisseling, verder wel van een leien dakje is gegaan: de discussie over het aanvaarden van lokale bestuursverantwoordelijkheid en meer in het bijzonder over de bezetting van wethouderszetel, is jaren en jaren achtereen in alle geledingen van de partij met grote heftigheid gevoerd en meer dan eens heeft het probleem de congressen voor een aanzienlijk deel beheerst. Van deze strijd is een conflict in Leeuwarden, dat zijn weerklank vindt in De Gemeente in het najaar van 1908, de voorbode. Aanleiding is het niet-deelnemen in de raad door sociaal-democraten aan de verkiezing van een wethouder, door een van de inzenders genoemd 'een eigenaardig geval van would-be-principiëlerigheid', door een ander geprezen als de enig juiste gedragslijn voor een minderheidspartij, die in 'een bolwerk van de bourgeoisie' wordt geconfronteerd met een beleid, gericht op handhaving van het kapitalistische bestel. Interessant is het naschrift waarvan de Gemeente-redactie deze pennestrijd voorziet, niet alleen omdat deze redactie in handen is van F. M. Wibaut, maar vooral omdat het vele jaren later juist deze voorman zal zijn die met zijn — niet altijd even consequente — opvattingen over het vraagstuk van de plaatselijke

bestuursverantwoordelijkheid mede de partijkoers heeft uitgezet.

In 1908 vinden, naar Van den Helm met uitvoerige citaten aantoont, de Leeuwarder tegenstanders Wibaut volledig aan hun zijde. Ook zijn conclusie is: geen wethouderszetel bij een minderheid, want dat zou de propaganda ten zeerste schaden. 'We wensen inderdaad de politieke macht. Doch we wensen van die politieke macht het wezen en niet de schijn. Een sociaal-democratische wethouder, die om gekozen te worden, de stemmen van zijn tegenstanders nodig heeft, vertegenwoordigt naar onze mening niet een stukje macht om sociaal-democratische dingen te doen, voor zover ze in de gemeente mogelijk zijn. En dat is toch ons enige doel met welk stukje macht ook.'

Vier jaar later komt het probleem opnieuw in het middelpunt van de belangstelling te staan, als Duys zijn Zaanse zetel aanvaardt bij een sterkte van 7 van de 19 zetels — met toestemming overigens van het dagelijks bestuur van de partij. Ditmaal publiceert Wibaut zijn opvattingen als redacteur van Het Weekblad en wel naar aanleiding van de zijns inziens wat al te gemakkelijke kritiek die de links-socialistische Tribune de SDAP te slikken geeft. In vergelijking met vroeger begint er in zijn woorden al twijfel door te klinken. In de eerste plaats bestaat er geen algemeen erkende regel ten aanzien van het aanvaarden van wethouderszetels. In de tweede plaats: ook bij een minderheidspositie zijn er zeer zeker gevallen denkbaar waarin die aanvaarding 'mogelijk en zelfs gewenst' kan zijn, bij voorbeeld wanneer voor bepaalde belangrijke punten van onze gemeentepolitiek een meerderheid gegarandeerd is. Tekenend is een voorbeeld dat Wibaut aanhaalt uit de woningbouwpolitiek in Amsterdam, waar hij zelf sinds 1907 raadslid is. Als een voorstel van de sociaal-democratische fractie om hierin belangrijke vorderingen te maken, wordt aangenomen en de betrokken wethouder treedt om deze reden af, mogen de initiatiefnemers dan een hunner aanwijzen om de zetel te aanvaarden en aldus de uitvoering van het besluit te verzekeren? Wibauts conclusie luidt: 'Niet alleen mogen zij, doch zij moeten.' Het is een hypothese. Maar: een hypothese die in 1914, zij het dan onder iets andere omstandigheden, werkelijkheid zal worden. Dan namelijk wordt Wibaut gekozen als vijfde wethouder, in de eerste plaats om de sociaal-democratische plannen voor de hoofdstedelijke arbeiderswoningbouw te realiseren.

Urgent is de kwestie van de bestuursverantwoordelijkheid on-

dertussen ook om andere redenen geworden. Bij de Kamerverkiezingen van 1913 verovert de vrijzinnige concentratie 55 zetels (37 liberalen, 18 socialisten). Dr. Bos, leider van de Vrijzinnig-Democraten, krijgt opdracht tot het vormen van een kabinet, samengesteld uit de gehele linkerzijde. De SDAP krijg drie portefeuilles aangeboden. De felle discussie die hierover losbrandt, loopt uit op een buitengewoon congres te Zwolle. Een vrij uitzonderlijke situatie doet zich voor: het partijbestuur legt de afgevaardigden twee ontwerpresoluties voor, één vóór en één tegen aanvaarding. Tot de voorstanders behoren Duys, K. ter Laan, Schaper, Troelstra, Vliegen; tot de tegenstanders Albarda, Van der Goes, Polak, Wibaut. Besluit van het congres: geen deelname aan de regering, omdat de positie van de partij niet sterk genoeg is om hiertoe over te gaan 'zonder het burgerlijk karakter dier regering te aanvaarden en belast te worden met de medeverantwoordelijkheid voor elke daad van dit bewind.'

De sterke evolutie ten gunste van mee-besturen, die zich op plaatselijk niveau voltrekt, kan deze uitspraak niet meer ongedaan maken. De 'grote principiële verandering in de sociaaldemocratische gemeentepolitiek', die Vliegen constateert na Wibauts intrede in het dagelijks bestuur van 's lands hoofstad, is blijvend. Het aantal SDAP-wethouders breidt zich gaandeweg uit, nu men losraakt van het oude meerderheidsdogma. Vaste gedragsregels voor beslissingen in minderheidssituaties blijven evenwel ontbreken. Het resultaat is, naar van den Helm vaststelt, dan ook dat er bij praktisch analoge gevallen volkomen tegengestelde besluiten worden genomen. Op het partijcongres van 1919 tracht men hieraan een einde te maken, hetgeen gebeurt door aanneming van een resolutie met als kern de paragraaf, luidende dat 'waar geen sociaaldemocratische meerderheid is verkregen, alleen dan tot het bekleden van het wethoudersambt moet worden overgegaan, indien voldoende vaststaat dat mede daardoor de verwezenlijking van belangrijke punten van ons gemeenteprogram wordt verzekerd'. Dat aanvaarding niet meer mogelijk zal zijn zonder instemming van afdeling of federatie, na advisering door het partijbestuur, mag verder nog worden gezien als een extrawaarborg tegen al te veel tegenstrijdigheid in het beleid.

De atmosfeer is opgeklaard. Maar het zal nog geruime tijd duren eer theorie en praktijk elkaar dekken. Bij de overige partijen doet zich een sterk sceptische houding jegens de nieuwe

werkwijze gelden – aanleiding voor de hoofdredactie van Het Volk om de situatie aan uitvoerige beschouwingen te onderwerpen en, met name, om de mythe van de socialistische baantjesjagerij te weerleggen. 'Men moet,' zo heet het in een van deze artikelen, 'onze wethouders mét ons program nemen of men moet ze niet nemen. Zonder dat gaat het niet. Want het is ons niet om de wethoudersbaantjes te doen, maar om de verwezenlijking van belangrijke punten van ons gemeenteprogram. Is daarvoor geen behoorlijke raadsmeerderheid te krijgen, welnu, dan zullen wij ons heel wel bevinden in de oppositie.' Nog een stap verder op de ingeslagen weg gaat het congres van 1923 te Utrecht, namelijk door het beslissingsrecht in eerste instantie toe te kennen aan de plaatselijke afdelingen of federaties. Nuchter constateert De Gemeente; 'de praktijk heeft gesproken en daartegen legt de onhoudbare theorie het af. Er is een overgangstoestand geweest, waarin wij een meerderheid althans op een program trachtten bijeen te garen, maar de ervaring daarmee heeft niet voldaan, omdat de programs noodzakelijkerwijs te vaag waren en omdat het met onwillige honden toch slecht hazen vangen is. Wij weten thans dat het beste program een stevige raadsmeerderheid, een stevige wethouderspersoonlijkheid en een stevige plaatselijke arbeidersbeweging is en of dat het geval is, moeten de plaatselijke organisatie en het partijbestuur beoordelen.'

Na deze ontwikkeling zal er nauwelijks meer sprake zijn van een wethouderskwestie, althans niet voor de SDAP als geheel. Wel zal nog eenmaal, in het midden van de jaren dertig, de bemoeiing van de partijleiding met het werk op gemeentelijk niveau weer wat worden geïntensiveerd, maar dit heeft andere oorzaken: de economische crisis, die het vraagstuk van de bestuursverantwoordelijkheid volkomen overschaduwt en, in onmiddellijke samenhang hiermee, de verhouding rijk-gemeente en het probleem van de gemeentelijke autonomie, een van de politieke tophits bij uitstek in deze zwarte periode uit onze vooroorlogse geschiedenis. Gewaagd wordt in een circulaire, die het partijbestuur na de, voor ons tamelijk gunstig verlopen verkiezingen van '35 aan alle raadsfracties doet uitgaan, van 'het optreden van ernstige en omvangrijke storingen in de werking van het gemeentelijk bestuursapparaat, dat 'het begin (zou kunnen) betekenen van de afbraak van gans onze democratische staatsinrichting.' Het zijn ernstige woorden, gesproken in een

ernstige tijd. Zoals ook deze, die, zo mogen we dertig jaar later vaststellen, de partij nog altijd sieren: de wethouderskwestie in haar algemeenheid heeft 'een andere vorm gekregen dan zij tot nu toe had. De meeste der gevestigde burgerlijke partijen, die tot nu toe in zo menig geval bij de vorming der colleges van burgemeester en wethouders een beslissende invloed hadden, hebben zware verliezen geleden, zijn in een ganse reeks van gemeenten tot onbetekenende groepjes ineengesmolten. In de plaats van de straks vertrekkende leden dier fracties zullen tal van dissidente eenlingen, die geen vaste partij achter zich hebben, die op beginselen niet steunen, die generlei ervaring op het gebied der gemeentepolitiek bezitten en van bevoegdheden en plichten der lokale besturen niet dan een flauw begrip hebben, de raadzalen binnenstreden. Het is al verbrokkeling en verwarring wat daar is waar te nemen, afschaduwing van de geestelijke crisis die zich van de burgerlijke wereld ook ten onzent gaat meester maken. Daartegenover staat in tal van gemeenten onze gegroeide fractie als een eensgezind bloc, dat steunt op ons partijprogram en ons gemeenteprogram, dat kan putten uit een fonds van ervaring, in de loop van tientallen jaren practische gemeentepolitiek opgedaan. Welnu, het is duidelijk, dat als onze partij prijs stelt op het regelmatig functioneren, ja op het voortbestaan zelf der gemeenteraden als de democratische bestuursorganen der burgerij, zij zich aan een actieve en positieve deelneming aan de samenstelling der colleges van burgemeester en wethouders onttrekken mag noch kan.'

Van de studie van Rob van den Helm is hiermee, voor zover dit binnen het bestek van een tijdschriftartikel mogelijk is, een samenvatting gegeven, die, naar ik hoop, de betekenis van zijn onderzoek in wat bredere kring zal belichten. De stelling dat zij ook een volledige publikatie waard is, lijkt mij niet voor tegenspraak vatbaar.

Boekbesprekingen

Dr. I. Gadourek, Absences and Well-Being of Workers v. Gorcum en Comp. N.V., Assen 1965 (302 blz.).

In dit boek wordt uitvoerig verslag gedaan van een onderzoek in 21 grote Nederlandse bedrijven, uitgevoerd door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen en financieel mogelijk gemaakt door de gezondheidsorganisatie TNO. Het onderzoek heeft onder leiding van I. Gadourek gestaan, de hoogleraar-directeur van genoemd Sociologisch Instituut, en werd, na een periode van ongeveer zes jaar, eind 1964 afgesloten.

Het onderzoek richtte zich op een belangrijk sociaal probleem, nl. op de vraag naar de oorzaken van en samenhangen in het verschijnsel van de afwezigheid in de arbeidssituatie. Ondanks de zich uitbreidende medische verzorging, ondanks de op verscheidene levensterreinen tot uiting komende hogere levensstandaard, blijkt in ons land het ziektepercentage de laatste jaren te stijgen. Van 1950 tot 1960 liep het percentage verliesdagen door ziekte van mannelijke werknemers op van 4 tot 5,3. De verzuimfrequentie steeg in deze zelfde periode van 1,8 pct. tot 2,7 pct. Ondanks de vele studies en onderzoeken, met name in het buitenland, is er echter nog geen duidelijk inzicht in deze problematiek. Het hier besproken onderzoek stelde zich daarom tevens ten doel tot een meer verantwoord theoretisch inzicht te komen. Als gevolg van deze doelstelling en vooral als gevolg van de gebruikte methoden en technieken (factor-analyse o.a.) is het boek voor velen moeilijk toegankelijk geworden. Een behoorlijke kennis van de moderne technieken van sociaal onderzoek is vereist, wil men dit omvangrijke en in het Engels geschreven boek tot zijn geestelijk eigendom maken. Wij willen daarom volstaan met het maken van enkele opmerkingen, waaruit de betekenis van dit onderzoek naar voren kan komen.

Zoals gezegd werd het onderzoek uitgevoerd bij 21 grote Nederlandse bedrijven. Met inschakeling van controlegroepen werden steeds groepen met hoge afwezigheidscijfers vergeleken met groepen met lage afwezigheidscijfers. In totaal werden 107 groepen in het onderzoek betrokken, welke groepen zo homogeen mogelijk moesten zijn om tot bruikbare onderzoeksresultaten te komen. Het onderzoek heeft zich om deze redenen gericht op mannelijke handarbeiders (geschoold

en ongeschoold) in ploegendienst. De 2209 in het onderzoek betrokken arbeiders beantwoordden door middel van een schriftelijke enquête 130 vragen. Zo werd gevraagd naar de houding t.o.v. het bedrijf, afdeling en werkgroep; naar de houding van de arbeiders t.o.v. hun baas en hun instelling wat betreft bepaalde aspecten van het leiderschap; naar de waardering van de werkomstandigheden en van eventueel voorkomende informele leiders; naar de sociale status van de arbeiders en naar hun instelling t.o.v. ziekte, afwezigheid en de medische verzorging.

Na in het eerste deel een uitvoerige verantwoording te hebben gegeven van de theoretische en methodologische problemen, waarbij o.a. een overzicht van bestaande literatuur en reeds verricht onderzoek wordt gegeven, worden in het tweede deel de gevonden sociale feiten weergegeven en geïnterpreteerd. Hierbij blijkt duidelijk hoe ingewikkeld een ogenschijnlijk eenvoudig probleem als het welzijn van de werknemers en het al of niet afwezig zijn op het werk bij nader onderzoek is. Bij de sociale factoren welke in verband staan met het welzijn, worden dan ook voornamelijk tendenties aan het licht gebracht, welke tendenties echter vooral gezien moeten worden binnen de Nederlandse industriële situatie en de onderzochte groep. Bij het 'absenteïsme' blijkt de historische, unieke groepsfactor van minder betekenis te zijn dan de onderzoekers oorspronkelijk meenden. 'Thus more absences go hand in hand with mental preoccupation with work at home, with tariff anxiety, individual piece work, perception of low status within the firm, heavy work, and work under a supervisor promoted from the ranks in one's group.' (blz. 147). Belangrijk was ook de ontdekking dat geen verband kon worden aangetoond tussen afwezigheid en voldoening (satisfaction), een opvatting die in de praktijk en bij onderzoek nog veel wordt aangehangen. De onderzoekers neigen ertoe te denken dat de 'collegiale' sfeer in de werkplaats eerder bijdraagt tot dan een rem is op afwezigheidsgedrag. Bij het onderzoek naar de sociale factoren bij satisfactie, status van de functie en arbeidsmoreel valt op dat een hogere satisfactie optreedt onder bazen die uit de werkgroep zijn voortgekomen en dat bazen die streven naar controlerende invloed, met meer tevreden arbeiders werken. Bovendien blijkt de hypothese dat geschoolde arbeiders meer vrijheid in de arbeidssituatie ervaren voor de onderzochte groep niet op te gaan.

Hoewel het onderzoek de oorzaken van afwezigheid en welzijn probeerde te lokaliseren tot drie gebieden: persoonlijke karakteristiek van de werknemers (leeftijd, grootte woonplaats, burgerlijke staat); houdingen en sociale karakteristieken van de werknemers (arbeidsvoldoening, statusperceptie, houding t.o.v. het leiderschap); aspecten van de werkgroep (leiding groep, aard en betaling van het werk),

blijkt dat de persoonlijke karakteristieken en de aspecten van de werkgroepen van minder invloed zijn op het welzijn dan de aard van het arbeidsproces en de bedrijfsorganisatie. De opvatting als zouden de werknemers door de betere sociale voorzieningen en de hogere levensstandaard een onverantwoordelijke instelling verkrijgen en meer afwezig zijn, wordt door het onderzoek evenmin bevestigd. In het industriële produktieproces zullen de oorzaken gezocht moeten worden en dáár liggen de belangrijkste aangrijpingspunten voor de therapie. Of men de spanningen van het industriële produktieproces (tariefwerk, ploegarbeid, werkomstandigheden) ontloopt door te verzuimen, hangt in hoge mate af van de vraag of men zich deze houding kan permitteren. Een werkgroep en een baas die er niet naar streven de afwezige werknemer te vervangen en hem niet het gevoel geven dat het voor zijn positie gevaarlijk is afwezig te zijn, worden dan 'stimulerende' factoren voor het verzuim. Het sociale klimaat en het arbeidsmoreel van de werkgroep worden als het ware bemiddelende factoren tussen enerzijds de werkomstandigheden en anderzijds het verzuimgedrag.

Zowel bij verdergaand onderzoek als bij het nemen van beleidsmaatregelen zal men er vanuit dienen te gaan dat het industriële bedrijf minder homogeen is dan veelal wordt gedacht. Het is niet goed of slecht in alle aspecten, maar veeleer goed in bepaalde en slecht in andere aspecten. Het voortdurend tegen elkaar afwegen van de zeer uiteenlopende factoren heeft daarom meer zin dan eenvoudige rechtlijnige verklaringen. Groepen met hoge afwezigheidscijfers vallen daarom niet samen met groepen waarin ontevredenheid met werk, bedrijfsleiding, bedrijf of status aanwezig is en evenmin met groepen bestaande uit vermoeide werknemers. Het verband tussen ziekte en industriële produktiewijze wordt in deze studie duidelijk onderstreept, maar het daaruit resulterend gedrag wordt door meerdere factoren sterk beïnvloed.

Ten slotte lijkt het ons zinvol een opsomming te geven van de bedrijven die bij het onderzoek waren betrokken:

Philips Telecommunicatie Industrie in Hilversum (2 bedrijven); Hoogovens en Staalfabrieken in IJmuiden; Algemene Kunstzijde Unie in Emmen; Nederlandse Kabelfabriek in Alblasserdam; Vliegtuigfabriek Fokker in Amsterdam; Kunstzijdespinnerij NIJMA in Nijmegen; Glasfabrieken in Leerdam; Philips' Gloeilampenfabriek in Eindhoven (2 bedrijven), Stadskanaal, Zwolle en Roosendaal; Papierfabriek in Maastricht; Staatsmijnen in Heerlen (2 bedrijven); Shell Nederland in Pernis; Wessanens Koninklijke fabrieken in Wormerveer; N. J. Menko in Enschede; Union G. A. Coöp. Cartonfabrieken in Oude-Pekela; Van Heek en Co. in Enschede.

DRS. H. WALLENBURG

Mr. L. W. G. Scholten: Voetstappen van Thorbecke. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1966.

De heer Scholten, hoogleraar in het staatsrecht en de parlementaire geschiedenis — het eerste aan de Vrije Universiteit en de KMA te Breda, het tweede aan de Leidse Universiteit — heeft in dit boek een achttal studies bijeengebracht, die alle als afzonderlijke publicaties reeds eerder het licht zagen. De oudste dateert van 1928, de jongste van 1963. Ze kregen thans van de auteur de gemeenschappelijke titel mee die hierboven is vermeld en die op het titelblad nog verduidelijkt wordt met: „het eigen geestesmerk onzer staatsinstellingen", alsmede met: „blijvende beginselen".

Het woord vooraf werkt deze toevoegingen uit. Er worden pogingen ondernomen — zo zegt de inleiding — om een algehele herziening van de grondwet te ontwerpen. Sommigen streven naar de vorming van een nieuw Europa zonder de voorzichtigheid, die ten aanzien van het behoud van het eigene past. Daarom is er reden om na te gaan of zich in anderhalve eeuw monarchie „blijvende beginselen" hebben gemanifesteerd.

De auteur meent uiteraard van wél en zijn recensent gevoelt geen enkele behoefte om die opvatting in haar algemeenheid te bestrijden. Hij moet nog verder gaan en erkennen, dat in deze studies, waarvan hij met bewondering heeft kennis genomen of waarmee hij met genoegen de kennismaking heeft hernieuwd, waardevol materiaal ligt opgeslagen voor concretisering van „blijvende beginselen". Maar juist daarom is het jammer, dat 'alles is herdrukt zonder latere toevoeging,' als ook dat niet in het slothoofdstuk een samenvatting beproefd is van hetgeen de schrijver als zulke blijvende beginselen beschouwt (het aan elke studie voorafgaande compendium kan m.i. niet als zo'n samenvatting gelden). Zowel het een als het ander bemoeilijkt nu de aansluiting op de dag-van-vandaag.

Dit bezwaar klemt het meest bij de studie, die ik als de boeiendste uit het boek beschouw: 'het koningschap onder Wilhelmina,' een stuk dat oorspronkelijk als oratie heeft gediend bij de aanvaarding, in 1958, van het hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit.

Het valt reeds te betreuren, dat de heer Scholten ervan heeft afgezien om op sedertdien verschenen publicaties, die rechtstreeks of zijdelings met zijn onderwerp te maken hadden, in te gaan, zelfs als die zich met zoveel woorden met zijn oratie (en dan in kritische zin) bezighielden. Ik noem de uit 1961 stammende diesrede van de Leidse rector magnificus Rijpperda Wierdsma over 'dualisme in ons staatsbestel'.

Voluit jammer is het echter, dat wordt voorbijgegaan aan de discussie die sinds 1958 rondom het koningschap is ontstaan en die in de Nederlandsers een splitsing heeft teweeggebracht. Wij kennen tegenwoordig immers principiële republikeinen, principiële

monarchisten en temporaire monarchisten, deze laatsten misschien nog te onderscheiden in dynastie-monarchisten en persoon-monarchisten. En die discussie is allerminst uit de lucht komen vallen, maar veroorzaakt door allerlei gebeurtenissen in het vorstelijk gezin en daarna en daardóór gebleken onduidelijkheden in ons 'staatsbestel.'

Een geharnast antirevolutionair als Scholten zal zijn zienswijze om hetgeen na 1958 te berde werd gebracht zeker niet hebben gewijzigd. Maar althans zijn recensent is (en niet bij voorbaat met afwijzing) benieuwd naar zijn motivering van dit ongewijzigd oordeel.

Zo kan van dit boek gezegd worden hetgeen men opmerkt na een goed toebereide, maar niet overvloedige maaltijd: ik zou best nóg wat lusten. In dit geval — om het orthodox uit te drukken — een nabetrachting.

B. DE GOEDE

David Caute: De linkse traditie in Europa. De Haan-Meulenhoff.

Wie over 'links' schrijft als historisch politiek verschijnsel, zal zich er met grote vrijmoedigheid op moeten beroepen dat iedereen wel weet wat hij bedoelt, of wel hij verstrikt zich in het zoeken naar een definitie, die altijd zal blijken te omvatten wat hij er niet, en uit te sluiten wat hij er wel in onder wil brengen. De Engelse politicoloog David Caute heeft voor een nieuwe internationale pocketserie, genaamd Wereldacademie, het deel 'De linkse traditie in Europa' geschreven. Hij is in zijn inleiding verstandig genoeg alle traditionele eigenschappen van links (vrijheid, gelijkheid, optimisme, antiracisme, sociaal mededogen, etc.) als exclusieve beginselen, en dus als normstelling voor wat links per definitie is, te verwerpen.

Vervolgens is hij zo onverstandig er één uit te kiezen, die dan volgens hem wel 'het centrale linkse credo' zou zijn, nl. de volkssoevereiniteit. Voor een definitie heeft dit begrip ongetwijfeld het voordeel dat het staatsrechtelijk tamelijk nauwkeurig bepaald is en dus minder aanleiding tot misverstanden geeft dan begrippen of beginselen als vrijheid en gelijkheid. Maar het bezwaar is natuurlijk dat volkssoevereiniteit een abstractie is, die al sinds lang niets programmatisch meer in zich bergt. (Ik waag trouwens te betwijfelen of het dat ooit heeft gehad buiten de kring van 'filosofen' uit de achttiende eeuw.) Langs een omweg smokkelt Caute dan ook alle traditionele linkse beginselen, van vrijheid tot rationalisme, weer binnen als onderdelen van de volkssoevereiniteit, om toch tot een programmatische opvulling van zijn definitie te komen.

Gelukkig maar, want het geeft hem de ruimte om zijn boek op te zetten als een beknopte, zeer leesbare en vooral uitstekend geïllustreerde geschiedenis van de linkse beweging in Europa, waarin geen haarkloverij wordt bedreven op grond van de vraag of een bepaalde stroming of gestalte er nu eigenlijk wel bij hoort. Het encyclopedisch karakter van het boek wordt onderstreept door een register en een

bibliografie. Merkwaardig is dat alleen bij het eerste hoofdstuk noten naar bronnen verwijzen. De bibliografie bevat uitsluitend Engelse en Franse werken, een van de bezwaren van zo'n internationale uitgeversonderneming. De uitstekende vertaling is van A. Nuis.

P. VAN 'T VEER

REDACTIONEEL

Het artikel van de burgemeester van Groningen, J. J. Berger is de enigszins ingekorte tekst van de Nieuwjaarsrede, welke hij heeft uitgesproken in de raadsvergadering van 9 januari. Hoewel nadien door minister Bakker enige maatregelen voor het Noorden zijn genomen is het overgrote deel van de verlangens nog van kracht. Reden, waarom wij er goed aan meenden te doen deze tekst alsnog af te drukken.

Het artikel van de Vrije Volk redacteur K. H. Diemer is een bewerking van een scriptie van de heer R. v. d. Helm, student in de sociale geschiedenis vroeger te Leiden, nu in Princeton.

Enige biografische notities:
R. de Rooi is medewerker van de Dr. Wiardi Beckman Stichting.
R. Verboom studeert politicologie aan de V.U. te Amsterdam.
Prof. mr. T. Koopmans is hoogleraar te Leiden.

J. J. van der Lee

In memoriam Ko Suurhoff

Over Ko Suurhoff te schrijven valt mij niet licht, want de vriendschap, die mij met hem verbond was een zeer wezenlijk element in mijn leven, een vriendschap waarin hij de gevende, en ik de nemende partij was. Over de tijd vóór zijn eerste ministersperiode weet ik weinig. Hij was er de man niet naar over zichzelf te praten. Hoogstens kwam een oude herinnering in de vorm van een anecdote naar voren als een gesprek daartoe aanleiding gaf. Goed leerde ik hem pas kennen in de jaren rond 1958. Ik heb wel eens de indruk gehad, dat in zijn loopbaan voor hemzelf de periode 1952–1958, toen hij Minister van Sociale Zaken was, de gelukkigste jaren van zijn werkzame leven zijn geweest, want in die jaren van besturen kon hij al zijn talenten inzetten: zijn kristalhelder verstand, zijn onverzettelijkheid, zijn nuchterheid, zijn zin voor rechtvaardigheid, zijn ervaring op sociaal gebied. Wat hij in die jaren tot stand bracht is een monument van wetgeving. De best denkbare combinatie van politicus en bestuurder was verenigd in deze man. 'Suurhoff is een regent in de beste zin van het woord' zei een van zijn niet-socialistische collegae ministers mij eens. Ja, maar dan een regent in volstrekt modern democratische zin: een bestuurder wie het vooral om de bestuurden en niet om zichzelf ging.

Hoe licht zou Suurhoff ná 1958, na zijn ministerschap, zich het leven gemakkelijker en onbezorgder hebben kunnen maken. Dat heeft hij zelf niet gewild: toen er bij hem na het overlijden van Evert Vermeer op werd aangedrongen het voorzitterschap van de partij op zich te nemen, vielen andere mogelijkheden zonder aarzeling weg: dit was zijn partij, dit was zijn taak. Die moest hij vervullen. Ook daaraan heeft hij zich gegeven met alle hartstocht, die hij bezat. Ko Suurhoff mocht op de buitenwacht wel eens de indruk maken van stuurs en ongenaakbaar. Hij was het tegendeel ervan: hij was een emotioneel geladen man, die met grote omzichtigheid met mensen omging, die rechtvaardigheid voor alles stelde.

Toen hij bij het optreden van de regering Cals als Minister terugkwam op Verkeer en Waterstaat, is dat een voldoening voor

hem geweest. Hij was er weer als een vis in het water. In minder dan geen tijd had hij ook dit moeilijke technische apparaat in handen en daarnaast zich het respect verworven van degenen, die met hem werkten.

Ko Suurhoff moest niets hebben van alles wat naar grootdoen zweemde. Het best was hij thuis in een niet te grote kring, in die van zijn gezin, met enkele vrienden, én in zijn werk: in de vakbeweging, in de partij, in de regering. Hij was bereid te vernieuwen waar dat moest. Dat had hij ook gedaan in de jaren na 1945.

Zijn leven is geleefd voor zijn land, voor de verwezenlijking van zijn maatschappelijke idealen, voor zijn vrouw en zijn kinderen.

Veel te vroeg is hij van ons heengegaan.

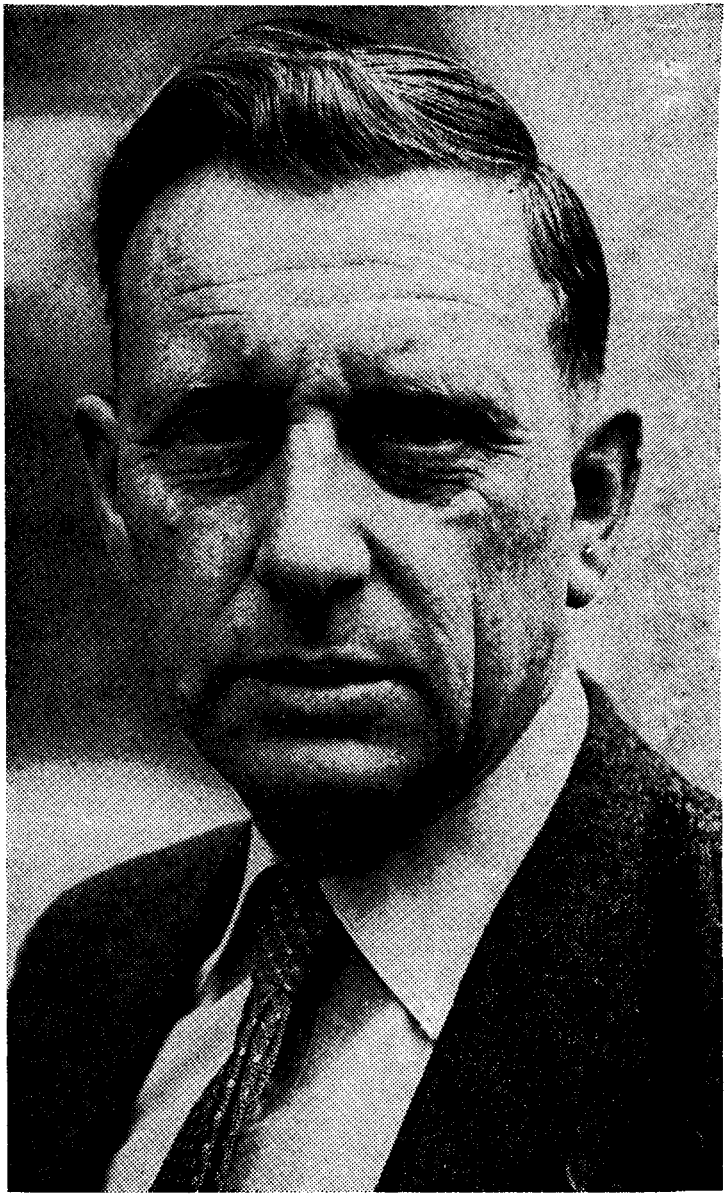

D. Roemers

Kanttekeningen bij het Program van actie van de vakcentrales

In 1963 trok het feit dat de toenmalige KAB (de voorloopster van het tegenwoordige NKV) en het NVV een gezamenlijk actieprogramma publiceerden, veel aandacht. Weliswaar was het gebruikelijk, dat de vakcentrales na parlementsverkiezingen hun verlangens publiceerden, maar van een gezamenlijk optreden was tot 1963 geen sprake. Dat gezamenlijk optreden was de vrucht van een groeiende samenwerking in de voorafgaande jaren. Daardoor werd het mogelijk niet alleen de bijna onvermijdelijke overeenstemming in het dagelijks beleid te bereiken, men vond elkaar ook in maatregelen op langere termijn, die gericht waren op hervorming van de maatschappij. Het CNV wilde in 1963 niet meedoen. Men wenste een eigen program op grond van eigen uitgangspunten. Vergelijking van het CNV-program en dat van KAB-NVV leidde niet tot de conclusie dat er ingrijpende tegenstellingen waren. Het CNV wijzigde zijn standpunt. Het werkte reeds mede aan een rapport van de drie vakcentrales over de vermogensaanwasdeling.

En nu in 1967 publiceren CNV, NKV en NVV, opnieuw onmiddellijk na de kamerverkiezingen een program van actie, daarmede de lijn naar een steeds intensievere samenwerking doortrekkend. Het nieuwe program is bepaald niet minder veelomvattend dan dat van KAB-NVV in 1963. Het is door een bondiger formulering wel beknopter. Bij een volgende kamerverkiezing (ik aarzel 1971 te noemen) zal het meer opvallen indien er geen gezamenlijk programma zal komen, dan wanneer dat wel het geval is.

Wat is het doel dat de vakcentrales zich met deze actieprogramma's stellen? Het moment van publikatie maakt het antwoord niet moeilijk. Men heeft geen behoefte directe invloed uit te oefenen op de verkiezingsuitslag, maar men wil pressie uitoefenen op de samenstelling van het regeringsprogramma en daarmede indirect op de samenstelling van het kabinet. Indien

het de vakcentrales ernst is met hun program van actie, ontkomen zij niet aan bemoeienis met de politiek. Zij beseffen dat ook terdege. CNV-voorzitter Van Eibergen vreesde, dat deelneming van de VVD aan het kabinet de uitvoering van het program zou bemoeilijken. NVV-voorzitter Kloos liet zich in gelijke zin uit. Er is enerzijds bij de vakcentrales de behoefte zich losser op te stellen ten aanzien van de politieke partijen. Het NKV is daarmede het verst gegaan. Daar waren de formele banden ook het sterkst. Maar bij beide andere vakcentrales constateert men een soortgelijke ontwikkeling. Zij blijkt b.v. uit het feit, dat niemand uit de dagelijkse leiding van de vakcentrales meer zitting heeft in de Tweede Kamer. Maar anderzijds ontkomt die dagelijkse leiding er niet aan zich rechtstreeks met de politiek in te laten. Ik wijs als voorbeelden op de uitspraak van NKV-voorzitter Mertens na de nacht van Schmelzer, dat het veroorzaken van de kabinetscrisis onbegrijpelijk, teleurstellend en onverantwoordelijk was, en het standpunt van NVV-voorzitter Kloos over de partijvorming na de laatste kamerverkiezingen. Dit alles wijst erop, dat de verhouding tussen vakbeweging en politiek in beweging is. Tot een stabilisatie is het zeker nog niet gekomen. Dat is misschien pas mogelijk bij geheel andere partijverhoudingen dan Nederland thans kent.

Het program van actie is evenals het verkiezingsprogramma van de politieke partijen een kwalitatieve opsomming van verlangens. Men heeft evenmin als de politieke partijen gepoogd om een kwantitatieve benadering van de mogelijkheid van realisatie te geven. Dat zou ook moeilijk zo niet onmogelijk zijn voor het apparaat van de vakbeweging of een politieke partij. Men maakt zich zeer kwetsbaar voor kritiek, zoals de Wiardi Beckman Stichting met zijn rapport 'Om de kwaliteit van het bestaan' heeft ervaren. Ik begrijp dus wel dat de inleiding vermeldt: 'Het overlegorgaan is er zich van bewust, dat met de realisering van dit program hoge kosten zijn gemoeid. Het meent daarom, dat de onderdelen verwezenlijkt moeten worden in het kader van de planning op middellange termijn.' Ik herinner mij soortgelijke opmerkingen uit een vroegere periode. Maar helemaal bevredigen deden zij mij toen reeds niet en die situatie is niet gewijzigd. Men zou willen weten welke verlangens prioriteit hebben en wat nog even kan wachten. Ik versta het eventuele antwoord, dat die wensen prio-

riteit hebben die gerealiseerd kunnen worden. In dat antwoord steekt een gezond stuk opportunisme. Maar in de belastingparagraaf werden b.v. zoveel kostbare wensen geuit, dat ik ook zonder nadere berekening vrees, dat het bij wensen zal blijven, indien men de overheidsuitgaven niet onverantwoord wil besnoeien.

Bij de bespreking van de afzonderlijke punten moet ik een keuze doen. Eerst iets over de volgorde. Misschien is zij willekeurig, maar het valt op, dat de structuur van de onderneming en de positie van de werknemers punt 1 staat. Sinds 1963 is er dit grote verschil, dat het instituut van de arbeidscommissarissen is aanvaard. In 1963 kon er bij het NKV en het NVV nog geen instemming af, maar de ontwikkeling van de discussie, het rapport van de staatscommissie-Verdam en het duidelijk positieve standpunt van het CNV hebben een verandering teweeggebracht. Het instituut van de arbeidscommissaris kan ertoe bijdragen de kring waaruit de commissarissen komen, te verbreden. Dat is nuttig. Maar grote verwachtingen omtrent de directe invloed van de werknemers via de arbeidscommissaris heb ik nog steeds niet. Voorts zijn er de gebruikelijke wensen van publikatieplicht, ook voor besloten grote vennootschappen, recht van enquête voor de werknemers. Recht van ingrijpen van een 'ondernemingskamer' bij gebleken wanbeleid. Rechtsbescherming van de werknemer tegen beslissingen van de ondernemingsleiding die ten aanzien van de belangen van de werknemers kennelijk onredelijk zijn. Herziening van de wet op ondernemingsraden. Erkenning van de vakbond als gelijkwaardig partner binnen de onderneming.

Ziehier de voornaamste punten, die te zamen een fundamentele herziening van de structuur van de onderneming betekenen. Hier zal het komende kabinet kleur moeten bekennen. Het verlangen naar een dergelijke herziening is zo algemeen, dat mr. Toxopeus zich gehaast heeft wat wijn in het VVD-water op dit gebied te gieten. Of het voldoende zal zijn voor een geurige en prettige drank zal de toekomst leren.

Zowel op het gebied van de ondernemingsraden als dat van de PBO mis ik een kritische analyse over de functionering van deze instituten. Men behoeft niet voor demagogie op zij te gaan en het kind met het badwater weg te gooien, maar is er niet iets tegenstrijdigs tussen enerzijds het optuigen van

de ondernemingsraden en anderzijds de erkenning van de noodzaak van bedrijvenwerk door de vakbeweging? Wat denkt de vakbeweging van de gedachte de ondernemingsraad door een personeelsraad zonder werkgeversvoorzitter te vervangen, welke gedachte in het program van D '66 weer is opgedoken? De PBO-paragraaf is mij te mager. De mogelijkheid van snoeien hier en kappen daar wordt niet geopperd. Toch zou het overblijvend gewas wel eens rijkere vruchten kunnen afwerpen.

Ik ga aan de Europese paragraaf voorbij, omdat hij weinig nieuws bevat. Jammer genoeg, want het tekent de stilstand in de Europese eenwording. Het wachten is op democratisering, maar met een gaullistisch Frankrijk is daar weinig kans op. De paragraaf over de ontwikkelingslanden is bevredigend. Men pleit voor aanzienlijke vergroting van de overheidshulp, maar wat daaronder verstaan wordt, blijkt niet.

Bij het hoofdstuk Ruimtelijke ordening, bouwnijverheid en volkshuisvesting mis ik een duidelijke uitspraak ten gunste van prijsbeheersing van de grond. Men kan tussen de regels lezen, dat zo'n prijsbeheersing gewenst is, maar waarom is het dan niet klip en klaar gesteld? Bij de volksgezondheid had ik willen weten, wat de vakbeweging als geheel denkt van het brengen van de volledige ziekenhuiskosten ook voor het eerste jaar onder de algemene wet zware geneeskundige risico's. Minister Veldkamp heeft dit op de valreep voorgesteld.

Op het gebied van sociale verzekering wordt terecht gepleit voor doelmatigheid. Het gebouw van de sociale verzekeringswetgeving is na 1945 in snel tempo opgetrokken. Het is thans nodig het hele gebouw nog eens op zijn doelmatigheid te bekijken. Veldkamp wil daarbij graag leiding geven. Het is verheugend dat de vakbeweging open blijkt te staan voor dit streven. De premies drukken zwaar. De vakbeweging bepleit grotere financiering uit de algemene middelen. Dat zou mogelijk zijn door hogere opbrengsten van de indirecte belasting ten gevolge van aanpassing aan de verhoudingen in EEG-verband. Dan zal men echter zijn overige verlangens naar belastingverlaging moeten beperken.

Op het gebied van AOW bepleit het program een extra-verhoging van *f* 150,— per jaar (ongehuwden *f* 105,—), benevens een vakantietoeslag van te beginnen 2 pct. Voorts wordt be-

pleit een zodanige verhoging van de bestaande aanvullende pensioenen, dat de welvaartsvastheid zoveel mogelijk wordt benaderd. Wie zou daar tegen zijn? Maar hoe moet dat bereikt worden? Er is een belegen SER-rapport, dat er niet helemaal uitkwam. Het program roept op tot studie op korte termijn van het georganiseerde bedrijfsleven. Niets belet de vakcentrales zelf te beginnen. Zij hebben een reputatie op het gebied van de ouderdomsvoorziening te verliezen. Zij gaven in 1951 de eerste stoot tot de totstandkoming van de AOW in 1956. De eerste wet met welvaartsvaste uitkering. Een dergelijk initiatief voor de particuliere pensioenvoorzieningen zou baanbrekend zijn. Er moeten wel veel huisjes van zelfstandigheid voor worden afgebroken. En misschien kan de veel gesmade nationalisatie van de verzekeringsmaatschappijen een bijdrage leveren.
De werkgelegenheid komt pas aan de orde in punt 12. Het valt op, dat het woord 'groeipolitiek' niet wordt genoemd. Enige reactie op de groeinota van oud-minister Den Uyl was op zijn plaats geweest. Deze groei is geboden om de vele wensen uit het programma te kunnen realiseren. Programmering, spreiding en organisatie staan op de voorgrond. Veel aandacht wordt besteed aan het arbeidsmarktbeleid en ontslagbescherming bij massa-ontslag.

De institutionele kant van het loonbeleid komt in het programma van de vakcentrales aanzienlijk minder uit de verf dan in de nota die de Raad van de Nederlandse Werkgeversbonden over wensen en opvattingen ten aanzien van het sociaal-economisch beleid heeft gepubliceerd. De werkgeversorganisaties willen terug naar de situatie van vóór 1959. Het College van Rijksbemiddelaars moet in oude glorie worden hersteld. De stijging van lonen en sociale kosten moet zoveel mogelijk gelijke tred houden met de trendmatige ontwikkeling van de produktiviteit. Een nationale loonpolitiek is als instrument in het totale economische beleid onmisbaar. Aanpassing van het minimuminkomen moet achteraf plaatsvinden en gebaseerd zijn op het gemiddelde van de stijging van de index van de kosten van levensonderhoud en die van de regelingslonen. Deze werkgeversloonparagraaf is een zeldzaam bewijs van Marx' stelling, dat het maatschappelijk zijn het bewustzijn bepaalt.

De werkgeversorganisaties als pleitbezorgers voor gedetailleerd overheidsingrijpen. Een nationaal loonbeleid, geen inko-

mensbeleid, het doelbewust terugdringen van het niveau van de minimuminkomens. Deze loonparagraaf biedt weinig mogelijkheden voor herleving van de Stichting van de Arbeid. Hoe zij zou kunnen functioneren in een dynamische Europese economie is een raadsel. De werkgeversorganisaties hebben de les van 1963 nog steeds niet geleerd. Het is te hopen, dat het nieuwe kabinet wijzer is. Anders groeien de zwarte lonen weer en zijn loonexplosies even onvermijdelijk als in 1964.

De vakcentrales zijn aanzienlijk minder zeker van hun zaak. Weliswaar stellen zij de verantwoordelijkheid voor de loonvorming van contractuele partijen voorop. Maar zij erkennen het recht van de overheid tot ingrijpen uit hoofde van haar uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de algemene doeleinden van de economische politiek. Wel dient dat ingrijpen plaats te vinden in het raam van een algemeen inkomensbeleid. Daar blijft het bij. Dit jaar stelde het NVV zich op het standpunt, dat de overheid zou mogen vaststellen welke loonsverhoging voor consumptie beschikbaar mocht komen. Extra-loonsverhoging in de vorm van pensioenvoorziening zou niet door een verbod worden getroffen. Een soortgelijke bepaling vindt men in het program van actie niet terug. Wel specifieke opmerkingen over de bepaling van de arbeidsvoorwaarden van het overheidspersoneel. Bij belangrijke meningsverschillen tussen regeringsdelegatie en de meerderheid van de personeelsdelegatie moet een geschillencommissie optreden. Wil men die commissie laten optreden als bemiddelaar of moet zij een beslissende uitspraak doen? Dan zijn er nog wel moeilijkheden in verband met de ministeriële verantwoordelijkheid tegenover de Staten-Generaal.

Voor het minimuminkomen willen de vakcentrales koppeling aan de index van de regelingslonen. Het minimuminkomen zou moeten gelden voor personen boven 23 jaar. Het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid gaat hier verder dan het program van actie van de vakbeweging. Het vraagt een stijging van het minimuminkomen, die sneller gaat dan het loongemiddelde. Het meningsverschil met de vakbeweging zal wel niet gaan over de wenselijkheid. Zou men elkaar niet kunnen vinden in het zoeken naar andere middelen om de trekkers van het minimuminkomen te helpen? Van Heesch sprak in 'Vrij Nederland' van gehele of gedeeltelijke vrijstelling van premiebetaling. Verhoging van de belastingvrije

voet zou ook een bijdrage kunnen zijn. Het zou van belang zijn, indien de vakcentrales en de Partij van de Arbeid niet al te ver uit elkaar zouden lopen. Want het staat wel vast, dat in de komende kabinetsperiode op sociaal gebied de normen waarop het minimuminkomen zal zijn gebaseerd, één van de hete sociale hangijzers zal zijn.

De meningsverschillen die tot dusverre tussen het CNV enerzijds en het NVV/NKV anderzijds ten aanzien van het stakingsrecht bestonden, vindt men in het program van actie niet terug. Het CNV stond verplichte arbitrage voor, de andere vakcentrales wezen bemiddeling niet af, maar wilden niet gebonden zijn aan arbitrage. De regeling van het stakingsrecht is een lange lijdensweg. De SER is bepaald niet vlug met zijn advies over het voorontwerp-Samkalden, dat aan de wensen van de vakbeweging tegemoetkwam. Wat er bij een nieuw kabinet van komt, moet afgewacht worden. De stap van het interimkabinet Zijlstra om art. 6 van het Europese Sociaal Handvest, dat betrekking heeft op het stakingsrecht, van ratificatie voorlopig uit te sluiten, belooft weinig goeds. De formele redenen zullen internationaal weinig indruk maken. Terecht! Uitstel van behandeling zou dan meer voor de hand hebben gelegen. Een ratificatie zonder art. 6 lijkt een afwijzing van het stakingsrecht. Dat had het interimkabinet behoren te vermijden.

Ten slotte de bezitsvorming. Er was in de afgelopen vierjaarlijkse periode een verheugend naar elkaar toegroeien van de drie vakcentrales op dit terrein. Het rapport over de vermogensaanwasdeling was er een tastbaar bewijs van. Het gezamenlijk voorstel van een spaarloon in de zomer van 1966 vormde een tweede aanwijzing. Het waren vooral de confessionele partijen, met name de KVP en in die KVP met name drs. Schmelzer, die grote nadruk legden op de betekenis van de bezitsvorming. De tot dusverre getroffen maatregelen hebben slechts aan de rand van het probleem van de onrechtvaardige vermogensverhoudingen geknabbeld. De voorstellen van de vakcentrales zouden veel ingrijpender zijn. Zij zouden met de eveneens door de vakcentrales aanbevolen verhoging van successierechten in de niet-rechte lijn en bij grote vermogens tot meer fundamentele verandering in de vermogensverhoudingen kunnen leiden. Zouden deze maatregelen worden afgewezen of onuitvoerbaar worden geacht zonder deugdelijk alternatief,

dan kan men over het streven naar meer rechtvaardige vermogensverhoudingen voortaan beter zwijgen.

Het is niet zonder schroom, dat ik, overigens op verzoek, deze kanttekeningen op het program van actie heb geschreven. In kanttekeningen overweegt het kritische element. Van kapitein op een schip tot stuurman aan de wal is een hele sprong. Het schip vaart verder. De nieuwe kapitein heeft met vele factoren te maken, waarvan de stuurman aan de wal nauwelijks weet heeft. Veel wat waardering verdient, bleef onvermeld, wat overigens geen instemming inhoudt met alles wat niet genoemd is. In vergelijking tot het programma van 1963 van KAB/NVV heeft het thans gepubliceerde programma aan bondigheid gewonnen. Van diep ingrijpende wijzigingen is geen sprake geweest. Lezing van het program van 1963 leert, dat op sociaal gebied veel vorderingen zijn gemaakt. Van structuurhervorming in de maatschappij is echter nauwelijks sprake. Alles ligt bij de SER voor advies. Een zware taak. Men loopt gevaar erin te verdrinken.

Een volledig politiek program hebben de vakcentrales niet op tafel gelegd. Dat was ook niet te verwachten. Staatsrecht, buitenlands beleid, defensie, om maar enkele onderwerpen te noemen, kunnen in een vakbewegingsprogram niet tot hun recht komen. Maar op sociaal-economisch gebied bevat het program van actie tal van aanknopingspunten voor een vooruitstrevend beleid.

Naar mijn mening zijn de volgende punten voor het toekomstig kabinetsbeleid voor de vakbeweging van beslissende betekenis:

a. de maatregelen ten aanzien van de structurele hervorming van de onderneming
b. de financiering van de sociale verzekering
c. het loonbeleid en de normen van vaststelling van het minimuminkomen
d. het werkgelegenheidsbeleid
e. de regeling van het stakingsrecht
f. de maatregelen ter bevordering van meer rechtvaardige vermogensverhoudingen.

Van welke politieke samenstelling het kabinet zal zijn, altijd zullen de vakcentrales het beleid van dat kabinet beïnvloeden.

Geen kabinet kan de redelijke verlangens van de vakbeweging geheel verwaarlozen. Ik vrees echter met CNV-voorzitter Van Eibergen, dat bij deelneming van de VVD van ingrijpende structuurhervormingen geen sprake zal zijn. Dan zal de vakbeweging de rekening dienen te presenteren. De partijvorming is in Nederland op drift geraakt. Moge de vakbeweging daarvoor een open oog hebben en evenmin als de partijen aarzelen er consequenties uit te trekken.

V. A. M. Beermann

Communisme in Italië

Een van de meest intrigerende politieke verschijnselen in het naoorlogse Europa is zonder twijfel het bij voortduring met zoveel succes optreden van de communistische partij in Italië, een land met een praktisch (in ieder geval in naam) geheel katholieke bevolking en waar ogenschijnlijk zoveel vooruitgang, economisch maar ten dele ook sociaal, geboekt werd sinds het fascisme van het toneel verdween. Italiës lot is eng verbonden met dat van West-Europa, waartoe tenminste het noordelijke deel steeds behoord heeft; het is een belangrijk lid van naoorlogse politieke en militaire constructies gelijk NAVO en EEG. Italiës lot is derhalve eng met het onze verbonden, en die verbondenheid zal alleen maar toenemen. Reden te over dus om zich in het fenomeen van een sterke en blijkbaar hecht verankerde politieke beweging als het communisme, dat in zoveel opzichten doeleinden nastreeft, die aan die van de juist genoemde constructies diametraal tegenovergesteld zijn, te verdiepen. Hoe was zijn komst mogelijk, waarom heeft het zich kunnen handhaven ondanks alle crises in de wereldbeweging en het duidelijk ook in Italië stijgende welvaartspeil, welke zijn de tegenkrachten, hoe zal de grote worsteling om de toekomstige staatkundige en sociaal-economische vormgeving van het land zich ontwikkelen?

Er is vanzelfsprekend een vloed van literatuur over dit thema en de kranten hebben ellenlange artikelen over het communisme in het land van Johannes XXIII geschreven. Veel daarvan is cliché, en de verklaringen schijnen niet steeds in aanraking te komen met een doorgronding van de motiveringen zoals die aangetroffen worden bij de honderdduizenden en miljoenen die, ondanks crises en splitsing in de internationale communistische beweging, steeds weer opnieuw hun stem aan de PCI geven. De zaak op „grassroot-level", op het onderste vlak, bij de man in de straat na te gaan en te analyseren, is de verdienste van een jong Amerikaans professor in de politieke wetenschappen aan de Universiteit van Wisconsin, Bel-

den Paulson, die lang in Italië leefde.[1]) Als zovele Amerikanen is Paulson een man, die zijn wetenschappelijk werk zo dicht mogelijk in aanraking tracht te brengen met de werkelijkheid, niet alleen om daardoor een beeld te kunnen ontwerpen dat houdbaar is, maar evenzeer om daardoor een bijdrage te leveren tot een verbetering van die werkelijkheid. De methode die hij toepaste om het communistische verschijnsel in Italië te verklaren — en door die verklaring een bijdrage te leveren tot het wekken van tegenkrachten — is op zich zelf niet origineel, maar haar toepassing in dit concrete geval draagt belangrijk tot beter begrip der situatie bij.

Paulson koos de methode om in een omgeving waar de PCI zich vast genesteld had sinds de nederlaag van het fascisme, te gaan leven voor een aantal maanden en daar in lange gesprekken met de kopstukken of typische vertegenwoordigers van de voornaamste geestelijke, politieke en maatschappelijke stromingen te trachten tot een diagnose en een therapie te komen. Hij liet zijn oog vallen op het landstadje Castelfuoco, in de heuvels ten zuiden van Rome, bekend als pelgrimsoord en om de schoonheid van zijn ligging. Ofschoon allerminst een centrum van stedelijk proletariaat, integendeel bewoond door (verarmde) boeren en kleine bourgoisie, kan de PCI Castelfuoco tot een harer vaste bolwerken rekenen: 70 percent van de bevolking stemt communistisch met de regelmaat van de klok, ver boven het nationale gemiddelde van iets over een kwart van het totale electoraat. Wat geeft Castelfuoco deze bijzondere positie?

Bij lezing van de verslagen van de talrijke interviews (die, aangenaam voor de lezer, in de ik-vorm van de ondervraagde gehouden zijn, nadat Paulson de spreker geïntroduceerd en gekarakteriseerd heeft) wint het beeld spoedig contouren die al lezende steeds scherper worden. Het is het beeld van een pregnante 'miseria', een verwaarlozing en dom houden door de eeuwen heen, een honger naar meer rechtvaardigheid, meer menselijke behandeling, een zoeken (vandaar de titel van het boek) naar een nieuwe maatschappij, die meer recht doet aan de elementaire menselijke waardigheid. Castelfuoco doorliep al de stadia van de Italiaanse geschiedenis: het feodale, groot-

[1]) *B. Paulson 'The Searchers Conflict and Communism in an Italian Town', Quadrangle Books, Chicago 1966.*

burgerlijke, 'democratische', fascistische stadium tot het niets in 1945. Na de oorlog waren al de maatschappelijke factoren die eens het toneel beheerst hadden, gecompromitteerd en op de achtergrond gedrongen, met uitzondering van de Kerk, die zich, dank zij haar bijzondere structuur en haar eeuwenlange ervaring, tenminste nominaal min of meer wist te handhaven, ofschoon met sterk-verminderde zuigkracht. In dat vacuüm, materieel, geestelijk, psychologisch en politiek-organisatorisch, duiken twee massa-bewegingen op, die beginnen te strijden om de ziel van Castelfuoco: de christen-democraten, zwaar steunend op de Kerk, en de profeten van de nieuwe heilsleer van het communisme.

De strijd wordt met ongelijke wapenen gevoerd. De communisten oriënteren zich met onfeilbaar gevoel op de onmiddellijke noden van de massa, die zich in het overgangsstadium van een stervende agrarische beschaving naar de stedelijke, industriële massa-civilisatie van onze tijd bevindt. De oorzaken van de ellende van het verleden en het heden worden op een ook voor ongeletterden begrijpelijke wijze ontleed en de dageraad van een aards paradijs in de aanlokkelijkste kleuren afgeschilderd. Het superieur georganiseerde apparaat werkt dag aan dag en met al het enthousiasme van nieuw-bekeerden en werkelijk-gelovenden. Nadat het stadhuis veroverd is en een communistische burgemeester zich onder de rook van het Vaticaan en het Quirinaal geïnstalleerd heeft, begint de partij haar onvermoeide arbeid om in het lot van degenen die haar steunen, verbetering te brengen. Een van de verrassingen die het boek brengt, is, dat dit geschiedt met het geld van de centrale regering, die vast in handen van de christen-democraten is. Dat geschiedt op allerhand manieren: door onvermoeide voorspraak, dreiging met schandalen, protestmarsen, publiciteit. De in hoge politiek onbedreven boeren en burgers van Castelfuoco wordt echter verteld, dat de partij dit alles doet en betaalt. De partij is onkieskeurig in haar optreden, schrikt niet terug voor feodaal-kapitalistische methoden als bevoordeling van getrouwen en chicaneren van politieke tegenstanders; de communistische burgemeester is dan ook een prominente ex-fascist. Daar er echter ook werkelijke materiële verbeteringen tot stand komen en de massa sowieso van destalinisering, polycentrisme in de communistische wereldbeweging en door wat verder crises of frontveranderingen Togliatti en de zijnen ook gegaan zijn,

niet de minste weet heeft, stijgt het communistische stemmental gedurig; communist te zijn betekent echte verbetering van het levenslot.

Wat zijn tegenkrachten? Paulson ontwerpt een triest beeld. De Kerk, eeuwenlang geestelijk en materieel de allesbeheersende macht, heeft veel van haar vat op de bevolking ingeboet. Haar dienaren zijn slechts ten dele voor hun nieuwe taak berekend; zij vereenzelvigen zich met de christen-democratie, die er bijzonder slecht afkomt. Weinig of geen enthousiasme of offervaardigheid bij de functionarissen, die meer op eigenbaat dan op het dienen der zo lang verwaarloosden en onderdrukten uit zijn; geen voortdurend agiteren gelijk de PCI, maar alleen maar activiteit wanneer de verkiezingen naderen; geen moed tot doorgrijpende en structurele hervormingen, maar een gemanoeuvreer van compromis tot compromis; onderlinge verdeeldheid, scherp afstekend tegen het monolithisme van de PCI; de stem van Johannes XXIII werd ook in Castelfuoco gehoord; de communisten zeggen; hij is onze kameraad, en herdenken zijn afsterven. De christen-democraten, die de maningen van de katholieke Opperherder ter harte hadden moeten nemen, blijven in hun middelmatig onvermogen steken.

Italië heeft geen democratische traditie; het zuidelijke temperament is van huis uit niet op de totale gemeenschap, maar op het eigenbelang en op dat van de familie gericht. Het maatschappelijke patroon, waarin zich deze eeuwenoude Italiaanse attituden ontwikkelden, de feodaal-agrarische maatschappij bestaat echter niet meer. De kleine boeren en de landarbeiders stromen naar de steden, de landbouw bevindt zich in een staat van acute crisis. Een gelouterde Kerk, echte democraten, die instinctief door het volk vertrouwd kunnen worden, een radicaal vernieuwde sociaal-economische structuur, dat alles heeft Italië en de microcosmos van Castelfuoco nodig als brood als het de uitdaging van het communisme produktief en effectief wil beantwoorden.

De socialistische lezer vraagt: En wat vond Paulson op zijn speurtochten en in zijn talloze gesprekken omtrent het socialisme als politieke factor? Bitter weinig. Castelfuoco heeft een kleine socialistische groep, die met de PCI in het stadsbestuur zit, maar op geen enkele wijze haar stempel op het stadje weet te drukken. Ze worden sporadisch vermeld en men heeft het gevoel dat ze ergens tussen de twee machtige blokken

zweven: de Kerk (op haar sleeptouw de zo weinig indruk- en vertrouwenwekkende christen-democraten) aan de ene kant, het communistische dogma en zijn fanatieke kern van agitatoren en partijwerkers aan de andere. Dat is voor geheel Italië gesproken wel een te eenzijdig beeld, bepaald door de specifieke verhoudingen in een zuidelijk landstadje zonder industrie en met een zich op laag ontwikkelingspeil bevindende bevolking. Zeker heeft de thans verenigde Nenni-Saragat-partij belangrijke aanhang met name in het industriële Noorden. Maar men ontkomt niet aan de indruk, dat de socialisten zich bijzonder zullen moeten inspannen om de opvolger van Togliatti hun aanhang afhandig te maken. De recente verkiezingen waren allesbehalve bemoedigend voor de thans verenigde democratische socialisten.

Wie dieper in Italiaanse verhoudingen wil graven, neme dit fascinerende en met indringende kracht geschreven boek ter hand.

A. Heertje

Een vuist voor de consument

In socialistische kring wordt van tijd tot tijd de zin van de reclame betwijfeld. Nog niet zolang geleden leverde dr. De Galan een bijdrage tot deze discussie [1]). Daar vooral de positie van de consumenten in het geding is, maken wij in het onderstaande enkele opmerkingen over dit probleem.

Wij gaan ervan uit, dat van alle in de theoretische economie ontwikkelde marktvormen, die van het heterogeen oligopolie de belangrijkste is. Van heterogeen oligopolie is sprake, wanneer enkele aanbieders op een markt opereren, waarbij de aangeboden produkten onderlinge verschillen vertonen. Tussen de goederen kunnen kwaliteitsverschillen bestaan, de ene producent kan meer service verlenen dan de andere, terwijl ten slotte ook door de reclame verschillen worden beklemtoond of in het leven worden geroepen. De produktiedifferentiatie heeft meestal tot gevolg, dat er ook prijsverschillen ontstaan. Een ontmaskering van deze prijsverschillen leidt soms tot de conclusie, dat van een wezenlijk verschil in kwaliteit sprake is, in andere gevallen blijft slechts een onduidelijk gebruik maken van onbewuste drijfveren bij consumenten over.

Wanneer sprake is van een oligopolistische markt, is het van belang goed te onderscheiden marktvorm en marktstrategie. De marktvorm heeft betrekking op de objectieve omstandigheden, die de aard en de mate van de concurrentie bepalen, zoals het aantal marktpartijen en de heterogeniteit van markt en waar. De marktstrategie heeft betrekking op het gedrag van de aanbieders. Juist bij oligopolie zijn uiteenlopende gedragingen van de producenten denkbaar. Daarom moet men voorzichtig zijn met het uitspreken van een oordeel over *het* oligopolie, omdat het feitelijke gedrag van de aanbieders meestal van veel meer belang is dan de marktvorm als zodanig.

In het geval van oligopolie kan men van alles verwachten.

[1]) Dr. C. de Galan, Laat u niet in de luren leggen, Ariadne, september 1966 (tekst van een radiolezing).

De mogelijkheid bestaat, dat de oligopolisten zich aaneensluiten en tegenover de consumenten een machtsblok vormen. Zij spreken b.v. een prijs af, die zo hoog is, dat ook de zwakste broeder uit de kring nog een redelijke winst maakt. Voorts kunnen zij proberen de toetreding voor derden onmogelijk te maken, waardoor eveneens de belangen van de consumenten worden geschaad. Men voelt de neiging opkomen dit type afspraken categorisch te verbieden. Men spreekt dan van verbodswetgeving. De moeilijkheid is echter, dat oligopolisten ook b.v. kunnen afspreken samen een research-instituut op te richten. Een dergelijke afspraak kan uit een oogpunt van economische groei [2]) positief worden gewaardeerd. Daarvan profiteren eventueel ook de consumenten. Deze overweging wijst in de richting van een systeem van misbruikwetgeving.

Als de oligopolisten helemaal niets afspreken, is de kans groot, dat zij elkaar fel beconcurreren. De prijzen gaan omlaag; een enkele ondernemer kan de strijd niet volhouden en valt af. Op het eerste gezicht voor de consument een gunstige situatie. De oligopolisten slaan elkaar en niet de consumenten dood. Toch is ook hier voorzichtigheid geboden. Als inderdaad de meest efficiënte bedrijven het winnen, kan men er wellicht vrede mee hebben, maar de vraag is in hoeverre b.v. een zeer kapitaalkrachtig, inefficiënt bedrijf het een jong efficiënt bedrijf lastig kan maken. M.a.w. het is ook denkbaar, dat de beste het loodje legt, omdat hij niet over voldoende financiële middelen beschikt.

In de economische theorie van het oligopolie is lange tijd speciaal gelet op de wijze waarop de prijzen tot stand komen. Tot nu toe is men daar niet goed uitgekomen, omdat men uitgaande van b.v. de hypothese van de winstmaximering steeds stuit op de vraag hoe concurrent B zal reageren op een prijswijziging van A. De laatste tijd krijgt men een beetje genoeg van deze discussies over het reactiepatroon en wordt veel aandacht besteed aan de zgn. non-price competition. D.w.z. het besef breekt door, dat oligopolisten over verscheidene parameters beschikken bij het uitstippelen van hun beleid; de prijs is er slechts een van. De producenten kunnen elkaar ook beconcurreren door betere kwaliteiten van de goederen aan te

[2]) B.v. gemeten aan de hoogte van het nationale inkomen per hoofd.

bieden. De ontwikkeling van de oligopolietheorie van prijstheorie tot parametertheorie opent de mogelijkheid het oligopolie meer te bezien in het kader van economische groei.

Een belangrijke parameter is de reclame. Men kan zich uiteraard op het extreme standpunt stellen, dat alle reclame uit den boze is. Aanvaardt men echter, dat op zich zelf een zekere mate van concurrentie tussen ondernemers nuttig is, dan is de logische consequentie, dat men het maken van reclame, waardoor de concurrentie mede concrete vorm krijgt, in principe positief waardeert. De reclame licht de consumenten voor omtrent de specifieke eigenschappen van produkt A vergeleken met de eigenaardigheden van het artikel B. Juist in een tijd waarin door het grote aantal artikelen en de uiteenlopende kwalificaties van de produkten een steeds grotere mate van ondoorzichtigheid op de markten ontstaat, kan de reclame in dit opzicht een nuttige functie vervullen. Tot op zekere hoogte kan zulks ook worden afgeleid uit het feit, dat de reclame zich als maatschappelijk verschijnsel handhaaft. Vermoedelijk voorziet de reclame ook geheel onafhankelijk van het specifieke object waarop deze is gericht in een behoefte.

Toch kan niet worden ontkend, dat de reclame veelal verder gaat dan het geven van voorlichting. Er wordt bewust gepoogd de consument te overreden tot een bepaalde koopdaad. Daarbij wordt niet halt gehouden voor de grens tussen het bewuste en onderbewuste. Niemand zal willen verdedigen, dat de televisieshots zuiver voorlichtend bedoeld zijn. De vraag is echter vooral of het publiek de reclame teruggedrongen wil zien tot zuiver technische informatie. Vermoedelijk past de fleurige reclame in de ietwat verspillende leefwijze van de welvaartsstaat. Welvaart blijft nu eenmaal een subjectieve zaak, ook al meten we de groei gemakshalve aan de produktie per hoofd. De reclame is tot op zekere hoogte een betere graadmeter voor de welvaart dan de produktie per hoofd.

Intussen kan men uiteraard nog van mening verschillen over de *mate* waarin reclame behoort te worden gemaakt. Bovendien kan men op goede gronden verdedigen, dat de reclame eenzijdig is, voor zover deze uitgaat van een producent die zijn produkten aan de man en vrouw wil brengen.

Wat het eerste probleem betreft, meen ik, dat de producenten zelf t.o.v. de reclamebureaus corrigerend optreden. Immers, het

zijn de reclamebureaus die er een zeker belang bij hebben, dat de reclamebudgetten worden opgevoerd. De bedrijven zijn echter geïnteresseerd in het nuttig rendement van de door hen uitgegeven bedragen. Zij vragen de reclamebureaus dan ook om meer exacte becijferingen omtrent de effectiviteit van de door de reclameadvisuers ten toon gespreide activiteiten. In dit opzicht schieten deze adviseurs wel eens te kort; een deel van de opgewonden reacties die het praatje van De Galan in de reclamewereld uitlokte, kan dan ook uit een zekere frustratie worden verklaard.

Ook al corrigeren de bedrijven zelf enigszins al te uitbundige reclamebudgetten, dit sluit niet uit, dat men van mening zou kunnen zijn, dat in een bepaalde industrie b.v. te veel aan reclame wordt uitgegeven in vergelijking tot b.v. de aan research bestede bedragen. Als men van mening is, dat economische groei vooral wordt gedragen door technische vernieuwing, is waakzaamheid geboden, wanneer een zwaar accent wordt gelegd in het bedrijfsbeleid bij het maken van relatief veel reclame voor een gegeven produkt, in plaats van het investeren ten behoeve van nieuwe produkten. Anderzijds moet niet uit het oog worden verloren, dat ook voor nieuwe produkten een markt moet worden opgebouwd, hetgeen niet geheel zonder het maken van reclame kan gebeuren, nog afgezien van de omstandigheid, dat een grotere afzet kostprijsverlagend werkt.

Men kan niet verwachten, dat de producenten hun eigen eenzijdigheid zullen corrigeren. Dit moet door de consumenten zelf, eventueel gesteund door de overheid, gebeuren. Consumentenorganisaties, televisieprogramma's zoals van Gerrit Schilder en objectieve consumentenvoorlichting kunnen in dit opzicht van veel nut zijn. Het behoeft nauwelijks te worden onderstreept, dat daarbij een grote mate van zorgvuldigheid geboden is. Hoewel de bedrijven zich binnen het kader van „voorlichting" heel wat kunnen veroorloven, kunnen de wakers voor het consumentenbelang niet nauwkeurig genoeg zijn bij het formuleren van hun adviezen. De consumenten blijven echter betrekkelijk zwak t.o.v. de producenten, die georganiseerder en gerichter kunnen optreden. Daarom is het heel goed denkbaar, dat de overheid het mede tot haar taak rekent de consumenten objectieve voorlichting te geven over allerlei produkten. Met het oog op dit doel zou m.i. ook de overheid reclame kunnen maken, zich bedienend van moderne reclamemethoden en techni-

ken. De vuist voor de consument zal vooral door de overheid moeten worden gemaakt.

In dit opzicht zijn door Den Uyl reeds verscheidene nuttige suggesties in zijn groeinota gedaan. Een punt van discussie blijft daarbij in hoeverre men zich beperkt tot het geven van een informatief overzicht omtrent de alternatieven die er voor een consument zijn, of dat men ook zover wil gaan, dat de consumenten min of meer tegen zich zelf in bescherming worden genomen. Zowel bij de debatten over de reclame als over de vraag of tot de wettelijke regeling van een afkoelingsperiode moet worden overgegaan, neemt men nuanceverschillen waar tussen diegenen voor wie de consument een zelfstandig en volwassen doch uiteraard irrationeel handelend subject is, en degenen die in de consument een subject zien dat door overreding van de zijde van producenten en verkopers van een niet bestaanbaar rationeel pad worden afgetrokken.

Algemene conclusies kunnen moeilijk worden getrokken, wanneer het gaat om maatschappelijke verschijnselen die voor de ene groep dan eens gunstig uitwerken en dan weer aversie oproepen en voor andere groeperingen precies tegengesteld werken. Nu eens behoort de een tot de zwakken, dan weer de ander. Toch moet worden erkend, dat de consument vaak een zwaktebod moet doen, ook al komen er kopersstakingen voor. Afhankelijk van de criteria die men aanlegt en de gezichtshoeken waaruit men toeziet, is de reclame met voor- en nadelen behept. Zeker is het juist, dat in het kader van een doelbewuste groeipolitiek er aanleiding is zowel de omvang van het nationale reclamebudget, de invloed van de reclame op afzonderlijke marktposities en de verhouding van voor reclame uitgegeven bedragen en het beslag op andere produktiefactoren, nader te bezien. Hierbij sluit ook het voornemen van Den Uyl aan als minister van Economische Zaken 'Een studieopdracht te verstrekken aan enkele onafhankelijke deskundigen voor een onderzoek naar de verhouding tussen de kosten van reclame en de prijsverhogende invloed die daarvan kan uitgaan enerzijds en de informatieve betekenis van reclame voor de consument anderzijds." [3]) De vuist voor de consument behoeft niet over het lijk van de reclame te gaan.

Beziet men de positie van de consument op wat langere ter-

[3]) Groeinota, Den Uyl, pag. 135.

mijn, dan kan men zich niet losmaken van de subjectivistische interpretatie van het begrip welvaart. Uiteindelijk gaat het niet om de produktie per hoofd, maar om de behoeftenbevrediging. Dit betekent, dat de consumenten b.v. meer vrije tijd kunnen verkiezen boven meer produktie. Vrije tijd en produktie kunnen bezien in een bepaalde situatie alternatieven zijn. Een te eenzijdige interpretatie van het begrip groei zou er gemakkelijk toe kunnen leiden uitsluitend aan produktie te denken. Het opnemen van de preferenties van de consumenten bij de formulering van de doelstellingen van de economische politiek op lange termijn zou een bijdrage kunnen leveren tot een minder eenzijdige oriëntatie van de groeipolitiek.

P. Krug

In Stalins gevangenissen

Slechts weinigen in Nederland zullen kennis genomen hebben van het oeuvre van de Russische literatuurhistoricus R. W. Iwánow-Razumnik (1878-1946). Maar dit geldt al evenzeer voor de Sowjet-Unie, waar zijn naam in lijvige werken over literatuurgeschiedenis onvermeld blijft. Over deze merkwaardige auteur schreef D. S. Mirsky (in zijn 'Geschichte der Russischen Literatur', München, 1964): 'Seine "Geschichte der Russischen sozialen Gedankens" die er als Literaturgeschichte verstanden wissen will, ist eine sorgfältige, fast pedantische Darstellung der Entwicklung des Individualismus, den er mit dem Sozialismus identifiziert.' De mens Iwánow-Razumnik wordt ons nader gebracht door zijn autobiografie [1]), die niet alleen een beeld geeft van een strijdbare intellectueel, maar vooral ook van een tijd waaraan velen in de Sowjet-Unie nu nog met huivering zullen terugdenken.

Iwánow-Razumnik was het type van een links sociaal denker, die zich evenals b.v. Berdjájew, terwijl de 'rode storm' over Rusland raasde, poogde staande te houden zonder concessies te doen aan de heersende machten, 'au dessus de la melée.' Berdjájew, Boenin, Sjestów, Rémizow, Merezjkowsky, Sjmeljów e.a. verlieten ten slotte de Sowjet-Unie. Iwánow-Razumnik bleef. Hij voelde zich nauw verwant met de z.g.n. 'populisten,' de latere sociaal-revolutionairen [2]), die aanvankelijk met de bolsjewiki samenwerkten en zeer veel invloed onder de intelligentsia hadden. Beide stromingen geloofden in een gewelddadige revolutie. Beide beleden hun geloof in de grote mas-

[1]) The memoirs of Ivanov-Razumnik; with a short introduction by G. Jankovsky. Translated from the Russian and annotated by P. S. Squire. London. Oxford University Press. New York/Toronto. 1965. 374 blz. Bibliografie.

[2]) Twee kritische werken over de partij der sociaal-revolutionairen zijn die van O. H. Radkey „The agrarian foes of Bolshevism", New York, 1958 en „The sickle under the hammer", New York, 1963.

sa als draagster van deze revolutie. De populisten richtten hun actie echter niet op het industrieproletariaat, maar op de boerenmassa, uitgaande van het feit dat het kapitalisme in Rusland nog maar zwak ontwikkeld was. Zij waren dan ook voorstanders van een nieuwe maatschappij, gebaseerd op de boerencommunes en meenden dat Rusland de kapitalistische fase zou kunnen overslaan.

De verschillen met het marxisme zijn duidelijk. De populisten ('narodniki'), die zich later sociaal-revolutionairen noemden en in 1901 en 1902 nieuwe organisaties vormden, werkten aanvankelijk mee met de bolsjewiki. Al in 1918 kwam het tot een definitieve breuk, gepaard gaande met vervolging van de sociaal-revolutionairen. Hun beweging was in zekere zin romantischer en individualistischer dan die van de bolsjewiki. Het bloedige terrorisme, waarvan ook Alexander II slachtoffer werd, was door de populisten als belangrijkste verzetsmiddel gepropageerd.

Iwánow-Razumnik koesterde de meeste sympathie voor de sociaal-revolutionairen. Hij schreef literaire bijdragen voor hun tijdschriften, maar sloot zich nimmer bij de partij aan. Van 1919 tot 1924 was hij voorzitter van het 'Vrij Filosofisch Genootschap'. Iwánow-Razumnik noemde zich zelf naar het woord van Kipling 'a cat that walked by itself'. De geestelijke erflaters die hem nader stonden dan Marx, Engels en Lenin, waren Herzen [3]), Tsjernysjewsky, Lawrow en Michailowsky [4]). Geen wonder dat hij onder het tsarisme als student al kennismaakte met de geheime politie de Ochrana, en later onder het nieuwe bewind (al in 1919!) met de Tsjeka, de GPU en later de NKWD, die hem verschillende malen lieten arresteren, zodat hij enkele jaren in de gevangenissen verbleef, totdat de Duitsers hem in 1941 in Poesjkin aantroffen, waarna hij het Russische concentratiekamp verwisselde voor het Duitse. Het overgrote deel van deze autobiografie, die Iwánow-Razumnik in Duitsland kon voltooien, heeft betrekking op zijn ervaringen in Russische gevangenissen. Hij ontmoette hier uiteenlopende figuren, ook bekende auteurs, als de thans in de Sowjet-Unie zo gevierde Alexander Blok, die al in 1919 voor alle zekerheid maar

[3]) Vgl. dr. T. Eekman „Tussen twee oevers. Alexander Herzen", Arnhem, 1953.

[4]) Vgl. R. Hare, Pioneers of Russian social thought. New York. 1964.

werd gearresteerd (Bloks bekende gedicht 'De twaalf' was aanvankelijk verschenen in een sociaal-revolutionair tijdschrift), dan Rémizow, die emigreerde, en Zamjatin, de schrijver van 'Wij' (1932), waaraan Orwell de grondgedachte voor zijn boek '1984' ontleende (dank zij de hulp van Gorjky kon Zamjatin in 1931 de Sowjet-Unie verlaten).

Fjodor Sologub kon aan arrestatie ontkomen, omdat de politie toevallig niet wist dat zijn werkelijke naam Teternikow was. In de beruchte Loebjankagevangenis weet Iwánow-Razumnik bij een ontmoeting met Dzerzjinsky van deze een bevel tot invrijheidstelling te verkrijgen. Tot 1933 bevindt hij zich op vrije voeten. In die jaren houdt hij zich bezig met de uitgave van de werken van Alexander Blok en de door hem zo bewonderde satiricus Saltykow-Sjtsjedrin. In een totalitaire staat is er voor de enkeling die zich niet wil 'aanpassen', slechts één uitweg: 'zich te wijden aan de schatten van het verleden, die eeuwig zijn' (pag. 102). Maar de door het Stalinregime gewantrouwde populist en individualist had in 1933 reden om te schrijven: 'Literatuur is leven, maar leven is geen literatuur.' Wij volgen gespannen Iwánow-Razumnik op zijn wegen van gevangenis naar gevangenis, onderbroken door een periode van verbanning naar Nowosibirsk, Saratow en Kasjira. Iwánow-Razumnik moet ongetwijfeld een moedig man geweest zijn, die zijn standpunt handhaafde ook gedurende lange ondervragingen. Bij zijn arrestatie had hij nog voldoende aandacht voor de reacties van zijn hond! De schrijver mist de literaire zeggingskracht van een Rosa Luxemburg in haar 'Briefe aus dem Gefängnis', maar dit doet weinig af aan de waarde van dit document humain. Opmerkelijk is de laconieke wijze waarop Iwánow-Razumnik verslag doet van het leven in de gevangenissen en de verschrikkingen van de 'Jezjowsjtsjina' (1937-1939), toen Jezjow als hoofd van de staatspolitie honderdduizenden liet arresteren. Vergelijken wij zijn ervaringen met b.v. die van Kropotkin in de tsaristische gevangenissen ('Gedenkschriften van een revolutionair') waaruit de anarchistische prins zelfs kon ontvluchten, dan valt de vergelijking bepaald ten gunste van de tsaristische politiestaat uit, waarmede overigens niet gezegd wil zijn dat dit in alle gevallen regel was!

De meeste slachtoffers van Jezjow wisten in het geheel niet waarvoor zij gearresteerd werden. Zij ondergingen hun lot als

een natuurramp en werden tot de meest dwaze bekentenissen gebracht. In de zomermaanden daalde het aantal arrestaties: Ook de leden van de NKWD 'de geheime politie', wikken met vakantie naar de Zwarte Zee! Op pag. 72 schrijft Iwánow-Razumnik: 'Het Oostzee-Witte-Zeekanaal – dat is de zijde van de medaille die aan de buitenwereld wordt getoond; maar waar kan iemand een beschrijving vinden van de andere zijde, die de kosten van deze prestatie voor het gewone volk toont?' (schr. doelt hier op het graven van het Oostzee-Witte-Zeekanaal in de jaren 1931-'33, hoofdzakelijk met dwangarbeiders). Het antwoord op deze vraag is nu gegeven in boeken over de Stalinterreur als die van Solzjenitsyn, 'Een dag in het leven van Iwan Denisowitsj' en Bondarew 'De stilte'. Op pag. 100 lezen wij: 'Het uiteindelijke doel van het communisme – een klassenloze maatschappij, de afschaffing van de staat – was geheel in overeenstemming met mijn opvatting van 'de mens als doel in zich zelf'; de middelen en methoden die het bolsjewisme gebruikte om dit doel te bereiken, waren in scherpe tegenstelling hiermede en daarom kon ik deze niet aanvaarden'. De Russische cultuurpolitiek kritiseert hij met de woorden: 'Kunst kan zich niet ontwikkelen op de punt van de bajonet.. De opvatting van 'de mens als doel in zich zelf' is ten volle gerechtvaardigd in de sfeer van de cultuur'. (pag. 101).

Men kon Iwánow-Razumnik moeilijk beschuldigen op grond van politieke activiteiten. Men meende echter, dat hij voldoende schuldig was door het feit, dat hij literaire geschriften had gepubliceerd die de geest van het populisme ademden. 'The cat that walked by itself' had weinig moeite zich te verdedigen. Hij wijst erop, dat Tolstoj, die in alle bibliotheken vertegenwoordigd is en daardoor de geesten blijft beïnvloeden, bepaald geen marxist was, maar eerder een anarchist: 'Maar wat moeten we zeggen over Leo Tolstoj, wiens anarchisme zo nauw verwant was met het linkse populisme? Probeer maar eens deze Niagara met je kleine dijkje af te dammen! Je zou uit de bibliotheken de gehele Russische literatuur van Herzen tot Leo Tolstoj inclusief moeten verwijderen.. Wees niet verbaasd dat het populisme doordringt en in de toekomst zal doordringen in 'wijde kringen van jeugdige personen'.

De literatuur is in een autoritaire staat altijd een gevaarlijke en hierdoor meestal ongewenste uiting van nog niet geheel

gelijkgeschakelde geesten. Dit was in het 19de-eeuwse Rusland gebleken en nadien opnieuw. Iwánow-Razumnik wijst op Saltykow-Sjtsjedrins 'Sprookje van een ijverige autoriteit' dat deze in de vorige eeuw geschreven had als satire, gericht tegen de toenmaals beruchte 'Zwarte Honderden', uiterst reactionaire groepen, samengesteld uit naïeve aanhangers van de tsaar, aangevuld met allerlei ongure elementen, die veelal sterk antisemitisch waren georiënteerd. Saltykow kon het slechts na veel veranderingen de censuur laten passeren. De leefregel van genoemde 'ijverige autoriteit' was: 'Bereik het goede door middel van het kwade'. Iwánow-Razumnik voegt hieraan toe: 'Dit alles was geheel van toepassing op de hedendaagse levensomstandigheden in de Sowjet-Unie. Hoe had Saltykow kunnen denken dat zijn satire vijftig jaar later zo opvallend actueel zou zijn!' (pag. 179).

Dzerzjinsky, Jagoda, Jezjow, Beria zijn verdwenen. Hun namen worden in de Sowjet-Unie niet meer gehoord. Saltykow, Tolstoj, de apolitieke Tsjechow, Korolenko en vele anderen die uiting gaven aan het beste dat leeft in de Russische mens aan medemenselijkheid, zij allen, die evenals Iwánow-Razumnik *niet* de collectiviteit maar de mens zagen 'as an Aim in Himself' (als een Doel in Zichzelf), zij leven verder in hun werk en laten hun sporen na in poëzie en proza van jongeren als Jewtoesjenko, Woznesensky, Nekrasow en Rozjdestwensky. Misschien is dit het enige perspectief, het enige lichtpunt dat dit trieste boek van een moedig man ons kan bieden. Wij kunnen slechts hopen, dat het moderne Rusland de fouten van de jaren dertig niet zal herhalen.

R. Loewenthal

Wat is er in China aan de hand?

Zeventien jaar geleden werd, na een tientallen jaren durende bittere strijd, die talloze slachtoffers eiste, de Chinese volksrepubliek gesticht. De leiders van de communistische partij, die destijds de macht veroverden, zijn nu in een bitter onderling conflict gewikkeld, dat staat en partij beide op hun grondvesten doet wankelen. De crisisverschijnselen van de afgelopen maanden zijn niet alleen naar het (overigens ook omstreden) uiterlijk verwarrend, de duidelijk zichtbare grondslagen van de crisis zijn al evenzeer paradoxaal van onbegrijpelijkheid.

De leider van de regerende communistische partij en de hoogste bevelhebber van het leger staan tegenover de algemeen-secretaris van de partij en het staatshoofd. Tot nu toe lukte het de twee eersten niet om hun tegenpartij langs de reguliere weg, via partij- of staatsorganen, uit hun respectieve functies te wippen en evenmin hebben ze dit doel trachten te bereiken door middel van militair geweld. Wat Mao en zijn aanhangers echter wél deden: ze poogden de volksmassa's te mobiliseren voor de strijd tegen hun rivalen. Aanvankelijk konden ze het officële propaganda-apparaat slechts gedeeltelijk hiervoor inschakelen, om maar te zwijgen van de voor hen onbruikbare partij-organisatie en haar geledingen. Zij deden het tegendeel: naast deze bestaande massale organisaties bouwden ze nieuwe plaatsvervangende bewegingen op, in naam de énige échte revolutionaire bewegingen. Zo namen de Rode Gardisten de plaats in van de communistische jeugdbond en de Revolutionaire Arbeidersrebellen moesten de plaats innemen van de arbeidersmilitie der vakbeweging in de bedrijven.

Deze mobilisatie, 'proletarische culturele revolutie' genoemd, werd aangekondigd als de allerlaatste etappe in de klassenstrijd tegen burgerlijke ideologieën en tegen exponenten van de 'kapitalistische levensbeschouwing' op leidende functies. Tijdens de 'proletarische culturele revolutie' is overigens de eigenlijke organisatie van de proletarische klasse, het grote heel-Chinese vakverbond, totaal versmolten.

De tegenstanders van Mao en Lin Piao kunnen zich op geen enkele legale wijze verweren tegen de vloed van tegen hen ingebrachte beschuldigingen; maar blijkbaar hebben ze nog voldoende invloed om troepen arbeiders tot stakingen en protestreizen naar Peking te bewegen; ze spelen het klaar om de economie en de financiën door ongeautoriseerde loonsverhogingen en een grootscheepse vergoeding van reisgelden te desorganiseren en zelfs hebben ze onlangs ook massale protestmarsen van boeren naar de grote steden op gang gebracht.

Het einddoel van Mao's nieuwe beweging heet te zijn een bescherming van de communistische partijheerschappij tegen het gevaar van een kapitalistische restauratie. Tot nu toe echter hebben Mao en de zijnen nog geen enkele vertegenwoordiger van de door hen zo fel bestreden kapitalistische klasse voor het voetlicht kunnen brengen. Blijkbaar zijn ze er op uit, het in een strijd van tientallen jaren opgebouwde partij-apparaat krachteloos te maken en een uit de grond gestampte combinatie van de nieuwe Rode Garde en rebellenorganisaties daarvoor in de plaats te stellen.

Niet slechts persoonlijke rivaliteiten

Voor een beter begrip van een crisis van deze omvang kan men niet volstaan met de aanduiding dat hier een machtsstrijd van personen of groeperingen aan de gang is. Natuurlijk gaat het in China, zoals overal in de politiek, om de macht; natuurlijk kunnen eerzuchtige politieke leiders in een dictatuur hun persoonlijke rivaliteiten ongebreidelder uitleven dan in een rechtsstaat waar regeringswisselingen aan wettelijke voorschriften gebonden zijn; en natuurlijk ligt het vermoeden voor de hand dat Mao Tse Tsoengs leeftijd en zijn gezondheidstoestand aanleiding hebben gegeven tot speculaties omtrent zijn opvolging, en daardoor tot deze machtsstrijd. Maar elke bestuurder van een gedisciplineerde ideologische dictatuurpartij gelooft niet alleen aan de gemeenschappelijke zaak, maar weet ook dat zijn eigen bestaan, zijn eigen toekomst, staat en valt met de instelling waar hij een deel van is. En geen enkele communistische leider in de Sowjet-Unie heeft het dan ook gedurende drie opvolgingscrises — na Lenin, na Stalin en na Chroesjtsjow — gewaagd om de partijheerschappij *als instelling* op het spel te zetten door inschakeling van de massa van het volk.

Het feit, dat de protagonisten van de Chinese crisis, die toch door een vriendschap van tientallen jaren verbonden zijn, in

hun onderlinge strijd nu wél zover gaan, wijst erop dat het hier om meer gaat dan om hun persoonlijke machtspositie. Het gaat hun om de toekomst van hun revolutie, die ze in gevaar achten.

Het is ons dan ook geraden de ideologische verklaringen van Mao en zijn aanhangers serieus te nemen. Dat wil niet zeggen dat we elk woord voor waar aannemen, maar het betekent wel dat het conflict inderdaad gaat om kwesties van historische draagwijdte. Om de inhoud van die kwesties te kunnen begrijpen, dienen we het Chinese partijjargon wél eerst te vertalen in voor ons begrijpelijke termen. In de termen van Mao's protagonisten heet het nu 'de proletarische culturele revolutie' heeft het gevaar willen bezweren van een 'kapitalistische restauratie zoals in Rusland' en zich gericht tegen 'een handvol machthebbers die de kapitalistische koers willen volgen,' alsmede tegen de restanten van burgerlijke ideologieën, die in tegenspraak waren met de nieuwe socialistische onderbouw van China. Wat bedoelt men hier eigenlijk mee?

Stellen we eerst vast wat men niét bedoelt. Men bedoelt niét — behalve dan voor doeleinden van vergrovende propaganda — dat de grote industriëlen op het punt staan om zich als particulieren meester te maken van hun vroegere bezittingen. Men gelooft ook zelf niet dat in deze letterlijke zin van het woord het kapitalisme in Rusland in zijn oude glorie hersteld is. Integendeel: men weet veel te goed dat nóch in Sowjet-Rusland nóch in China (en daar eerst recht niet) een klasse van kapitalistische bezitters bestaat. De zaak is echter dat de Chinezen een dodelijk gevaar voor de toekomst van hun revolutie zien in Chroesjtsjows stellingname in het nieuwe bolsjewistische partijprogram van 1961: na de succesvolle liquidatie van de oude klasse van uitbuiters, na stopzetting van de van bovenaf gedirigeerde gewelddadige omwentelingen volgens de methode van Stalin en ten slotte door verhoging van produktiviteit en levensstandaard, zou er een eind komen aan de klassenstrijd binnen de communistische staat.

Een politiek als bovengeschetst bergt volgens Mao en zijn consequente aanhangers een tweezijdig gevaar in zich: aan de ene kant kan een geprivilegieerde en steeds machtiger wordende bovenlaag van bureaucraten en specialisten steviger in het zadel komen te zitten, aan de andere kant kan de aantrekkelijkheid van materiële voordelen de maatschappij met een 'geest van kapitalisme' besmetten. Volgens hen zal een combinatie van deze beide gevaren er vroeger of later toe voeren, dat de

'nieuwe klasse' via een of andere rechtsvorm het eigendom van de produktiemiddelen aan zich trekt en de winsten voor zich zelf behoudt.

In Mao's woorden van 1964: deze dreiging van een kapitalistische restauratie kan voortduren tot vlak voor de totale verwezenlijking van de communistische heilstaat, d.w.z. 'nog ongeveer vijf tot tien generaties of nog één of meer eeuwen lang'. Als bestrijdingsmiddel beveelt Mao zijn in 1958 voor het eerst geformuleerde program van de 'ononderbroken revolutie' aan, onder welke term hij verstaat een voortdurend te vernieuwen, onverzoenlijk waakzame strijd tegen de steeds de kop weer opstekende klassevijand.

Voor deze trotskistisch aandoende stellingen kan Mao zich in feite beroepen op de door Stalin in de praktijk ontwikkelde methode. Inderdaad ging Stalin uit van de overtuiging, dat een partijdictatuur zich (althans gedurende de lange — en veel slachtoffers eisende — periode van industrialisatie) alleen maar handhaven kan door een voortdurende strijd tegen steeds nieuwe vijanden van binnenuit. Op Mao's poging van 1957 (de 'honderd-bloemen campagne') om de teugels wat te vieren, is zo'n stroom van kritiek gevolgd, dat Mao wel heeft móéten concluderen dat Stalins opvattingen juist waren. Rest nog de vraag wáár de dictatuur de gemelde vijand van binnenuit vinden moet, wanneer de grondbezitters en de kapitalisten eenmaal goed en wel geliquideerd zijn en alle boeren in collectieve boerderijen en communes zijn ondergebracht. En Mao — juist als Stalin in de jaren dertig — vindt die vijand in de rijen van de eigen partij- en staatsbureaucratie.

Het communistische regime in China heeft nu een stadium bereikt dat politiek gezien — de industriële ontwikkeling is minder ver — vergeleken kan worden met dat van de Sowjet-Unie in de periode na de gedwongen collectivisatie, ten tijde van de 17e partijdag in 1934. In beide gevallen was het 17 jaar geleden dat men aan de macht gekomen was; lang genoeg om een nieuwe elite van bureaucraten en technici te laten opkomen, terwijl terzelfder tijd de oude elite, bestaande uit veteranen van de revolutie, begon te verouderen.

In dit stadium groeit nu een tegenstelling tussen de éne elite, die van de revolutie-veteranen, en de nieuwe elite van de bureuacraten en specialisten. Het is het noodlottige dilemma waar elke communistische revolutie mee te maken krijgt: winnen de

utopische gelijkheidsidealen van de veteranen, dan wordt de industriële ontwikkeling afgeremd, maar winnen de bureaucraten en technocraten, met hun gebrek aan werkelijke belangstelling voor de revolutionaire principes, dan zou het een echte 'thermidor'-situatie worden. Immers, dan zouden de vruchtgebruikers van de revolutie zegevieren over de dragers ervan, zodat de'jakobijnse' partijheerschappij rechtstreeks gevaar zou lopen. Stalin had een gruwelijke maar uiterst efficiënte oplossing gevonden voor dit dilemma: *politiek* kregen de bureaucraten en technici gelijk bij zijn bloedige zuiveringen, maar als *instelling* werden ze aan hem ondergeschikt gemaakt. De oude elite werd bijna geheel uitgeroeid, de nieuwe werd bij wijze van waarschuwing een paar koppen kleiner gemaakt en moest zich bij de partijlijn aansluiten. De omwenteling à la thermidor werd vermeden en de thermidoristen schaarden zich gedisciplineerd in de radicaal veranderde staatspartij.

Nu staat Mao op het kruispunt waar Stalin zich 30 jaar geleden bevond, maar voor hem is Stalins oplossing taboe. Immers, de 'verburgerlijking' van de Sowjet-Unie, de groeiende interesse voor materieel succes, de denivellering van status en inkomen, de totstandkoming van een geprivilegieerde bovenlaag, — dit alles dateert niet uit Chroesjtsjows tijd, maar heeft zijn oorsprong in Stalins optreden. Mao is vastbesloten niet af te wijken van de utopische gedachte als leidsnoer; hij wil de produktie blijven afstemmen op een oorlogs-communitische gelijkheid en opofferingsgezindheid van allen, zonder dat hij de mensen materiële beloningen wil voorspiegelen. Zodoende probeert hij de bureaucraten en specialisten de overwinning te onthouden. De veteranen uit de generatie van de burgeroorlog worden nu te oud; Mao moet bijtijds een nieuwe elite kweken van als het ware kunstmatig gefokte veteranen bij de jongeren. Dat was wat hij bedoelde toen hij al in 1964 zei, dat het noodzakelijk was om 'miljoenen revolutionaire jongeren' op te voeden. Dit was ook de bedoeling achter zijn parool aan alle lagen der bevolking en aan alle organisaties 'om zich aan het leger te spiegelen', m.a.w. om in het maatschappelijk leven de militaire discipline te aanvaarden, de eigen eisen te matigen en altijd het gemeenschapsbelang te laten prevaleren. Bij de opbouw en de vorming van de jonge Rode Gardisten, waarbij het leger een beslissende rol heeft gespeeld, stonden die overwegingen dan ook voorop.

Mao heeft al eens eerder — bij de oprichting van de volkscommunes in 1958 — geprobeerd de sprong naar een egalitaire

communistische staat te maken. Zoals de Russen meteen voorspelden, leidde die poging tot een zware terugslag voor de Chinese economie, om voor de hand liggende redenen. Immers, het 'kapitalistische gevaar' dat Mao zo fel bestrijdt, is in wezen niets anders dan de geest van materialisme en specialisatie, de rationele aanpak van produktie en verdeling, die een levensnoodzaak zijn voor de ontwikkeling van een moderne industriële maatschappij. Het spook van de tegenrevolutie dat Mao 's nachst wakker houdt, heeft de vertrouwde trekken van de *homo economicus*.

Het is geen wonder dat Mao Tse Tsoengs politiek sinds 1958 zelfs binnen de partij-organisatie krachtige weerstanden heeft gewekt. Men wist al lang dat de 'grote sprong vooruit' en het experiment met de volkscommunes een grote achteruitgang in de agrarische en industriële produktie hadden veroorzaakt, die in augustus 1959 tot een openlijke aanval door een 'rechtse oppositiegroep' onder aanvoering van maarschalk Peng Teh-huai had geleid. De aanval was destijds afgeslagen en Mao's gezag was niet aangetast, al werden de praktische gevolgen van zijn utopisme beetje bij beetje gecorrigeerd, terwijl een begin werd gemaakt met het geleidelijk herstel van de economie.

Wij weten nu dat de middengroep (geleid door de nieuwe staatspresident Liu Shao-chi en partijsecretaris Teng Hsiao-ping) deze uitsluitend praktische correcties slechts heeft kunnen doorzetten in een niet aflatende slijtageslag tegen Mao's koppige linkse extremisme. Weliswaar placht de leidinggevende groep in het openbaar te getuigen van haar diepe eerbied voor de grote leider van de Chinese revolutie, maar men deed dat ongeveer op de wijze 'zoals men bij de begrafenis van zijn vader getuigt van zijn eerbied voor de overledene'. Toen Mao in de herfst van 1962 voor de tiende plenaire vergadering van het centrale comité een rede hield waarin hij een verscherping van de klassenstrijd aanbeval, werd deze redevoering niet eens gepubliceerd. De meerderheid van het partijbestuur was bereid hem als symbolische figuur aan de top te handhaven, maar met degelijke beperking van zijn macht tot nieuwe experimenten.

Deze gang van zaken heeft ook een parallel in de ontwikkeling die Sowjet-Rusland in de jaren dertig doormaakte. In 1934 besloot de jaarlijkse partijdag op de 'Dag der overwinnaars' dat nu, na het schrikbewind van de gedwongen collectivisatie, ge-

streefd zou moeten worden naar een herstel van het land. Men wilde nu, na de staatsgevaarlijke crisis, ook een eind maken aan de situatie waarin de partij zich als een belegerd fort voelde, een eind maken aan het klimaat van gewelddadigheid en men wilde Stalins in de loop van de 'tweede revolutie' enorm toegenomen macht terugdringen binnen de perken van normaal functionerende partij-organen. Stalin verloor bij die gelegenheid zijn titel van algemeen secretaris, terwijl Kirow aan het centrale secretariaat werd toegevoegd als exponent van de uit apparatschiki bestaande oligarchi, waar Stalin tot nu toe steun bij had gevonden tegen al zijn politieke rivalen, maar die nu proberen wilden hem de stabilisatie van zijn persoonlijke despotisme te verhinderen.

Stalins manier om zich van deze organisatorische banden te bevrijden, is inmiddels bekend: met behulp van de geheime politie wist hij de wettige partij-instanties de baas te blijven; hij bewerkstelligde dat een tot de oppositie behorende psychopaat Kirow vermoordde en daarna maakte hij die moord op Kirow tot voorwendsel voor een onvoorstelbare terreur binnen de partij. De nu volgende jaren gaven een bloedige zuivering te zien, waaraan — naast de al lang verslagen aanvoerders van de oudere oppositionele groepen — de meeste afgevaardigden van de 'dag der overwinnaars' ten offer vielen, plus de leden van het destijds door hen samengestelde centrale comité. Het resultaat was ten eerste dat de communistische partij van de Sowjet-Unie omgevormd werd tot een staatspartij van bureaucraten, en ten tweede de duurzame bevestiging van Stalins persoonlijke heerschappij over de partij.

Nu Mao Tse Tsoeng op zijn beurt proberen moest zich van de remmende institutionele boeien te bevrijden, bediende hij zich van heel andere middelen. Bij de Chinese communisten heeft de geheime politie van oudsher een veel geringere rol gespeeld dan in Rusland, terwijl de rol van het leger veel belangrijker was. Beroemd is Mao's opmerking dat politieke macht ontspringt aan geweerlopen, een opmerking waarin men niet alleen de ervaringen van de jarenlange burgeroorlog en de communistische strijd om de staatsmacht weerspiegeld vindt, maar ook Mao's eigen ervaringen, opgedaan tijdens zijn strijd om binnen de partij zijn wil door te zetten. Toen Mao in januari 1935, in het aanvangsstadium van de Grote Mars zonder voorafgaande toestemming van Moskou tot aanvoerder van de partij werd gekozen, had hij daarbij de hulp van militaire partisanenaanvoerders

en de benoeming ging uit van een statutair niet bevoegde en op ongeregelde wijze tot stand gekomen 'vergadering van het politieke bureau in verbrede samenstelling'. Het heeft toen drie jaar geduurd voor hij (in november 1938) zijn benoeming door een gewone plenaire zitting van het centrale comité liet bekrachtigen.

Dertig jaar later stelde Mao de na 1962 eerstvolgende plenaire zitting van het centrale comité weer bijna vier jaar lang uit, intussen met taaie volharding werkend aan zijn terugkeer naar de werkelijke macht. Hij kon daarbij aan de ene kant gebruik maken van zijn naar buiten toe ongeschonden autoriteit, door een serie ideologische campagnes op gang te brengen die zijn ideeën moesten weerspiegelen en aan de andere kant verzekerde hij zich door een hecht verbond met maarschalk Lin Piao (de opvolger van Peng Teh-huai als hoogste legerchef) van de steun van het leger.

De persdienst van het leger maakte in de herfst van 1965 een begin met het tegenoffensief tegen de groep die, met behulp van een meerderheid in het centrale comité, Mao's macht had beperkt. In de zomer van 1966 volgde het eerste succesje: een paar van Mao's tegenstanders, die zich op geëxposeerde punten van partij en leger bevonden, werden afgezet. De eerste grote doorbraak kwam met het besluit van het centrale comité over de culturele revolutie van augustus en de eerste massale opmars van de Rode Gardisten.

Rest de vraag waarom Mao niet geprobeerd heeft om met behulp van het leger de partij snel en grondig van bovenaf te zuiveren, waarom hij de langzame (en voor het voortbestaan van het regime levensgevaarlijke) weg gekozen heeft, waarbij de druk van onderop door het inschakelen van steeds nieuwe georganiseerde massa's gestadig krachtiger wordt gemaakt, terwijl het leger slechts indirect dienst doet om de nieuwe revolutie ten doop te houden. Twee antwoorden op deze vraag dringen zich op. Ten eerste: de opvattingen in het leger ten aanzien van Mao's utopische ideeën zijn verdeeld: ook dáár zijn stellig veel officieren (jongeren en technisch geschoolden) die, net als Peng Teh-huai destijds, twijfelen aan de universele bruikbaarheid van de partizanenstrategie en aan het militaire belang van een niet gespecialiseerd leger-voor-alles. Stellig zullen er officieren zijn voor wie een moderne uitrusting en een gespecialiseerde opleiding zwaarder weegt dan een grondige kennis van de geschriften des groten meesters.

Ten tweede: Mao is geen Stalin, met name geen cynicus, zoals Stalin was. Hij gelooft oprecht in zijn idee van de ononderbroken revolutie. Hij wil, in de strijd tegen bureaucratische verstarring, het ideologisch revolutionaire elan vernieuwen en op de komende generatie overdragen; dus kan hij moeilijk zelf als een ware bureaucraat van bovenaf handelen en moet hij het experiment met de mobilisatie van de massa wel wagen. Zijn handelingspatroon, dat volkomen tegengesteld is aan dat van Stalin, bepaalt de volmaakt andere afloop van de crisis in Mao's China. Maar daarmee wordt de afloop wél zeer onzeker.

Tegenstanders van Mao's poging om als aanvoerder van een nieuwe massabeweging de alleenheerschappij te heroveren, bevinden zich uiteraard onder de huidige tegenstanders van een alleenheerschappij van Mao, maar ook onder de mensen die nieuwe materiële offers zullen moeten brengen. Eveneens tégen zijn functionarissen van staat en partij, die in de chaotische mobilisering van nieuwe bewegingen een acuut gevaar zien voor het voortbestaan van het regime.

Thermidor of regionaal verval?

Aanvankelijk heette het dat de culturele revolutie stand zou houden bij de poorten van de fabrieken. De vijandige houding van de arbeiders en de arbeidersorganisaties evenwel dwong de Maoïsten hun revolutie ook binnen de muren van de fabrieken te brengen en zodoende de produktie op het spel te zetten. Momenteel zien we dat de revolutie verder om zich heen grijpt, naar het platteland en het leger. De boeren reageren met onlusten. De steeds verder gaande storingen in de produktie, in het transport en in de levensmiddelendistributie worden nu toegeschreven aan een planmatige sabotage door Mao's tegenstanders. Vermoedelijk evenwel resulteren ze uit de door niemand gewilde reactie van de bevolking op de door Mao zelf gecreëerde gezagscrisis en de algemene onzekerheid. Het is alleen maar logisch dat bij elk nieuw stadium van de culturele revolutie opnieuw vroegere aanhangers uit de besloten kring van de partijleiding 'ontmaskerd' zullen worden als tegenstanders, dat reeds 'gezuiverde' kranten steeds weer 'gezuiverd' zullen moeten worden, naarmate ook aanvankelijke voorstanders van Mao's plannen voor de consequenties ervan beginnen terug te deinzen. Er is een rechtstreeks verband tussen de toenemende radicalisering van de revolutie en de eveneens toenemende isolering van de dragers der revolutie.

Wij bereiken dusdoende een situatie waarin Mao ertoe bereid lijkt om – in de naam van het communisme – de communistische partij op te offeren en door een geïmproviseerde organisatie te laten vervangen. Men kan de ogen echter niet meer sluiten voor de mogelijkheid dat zijn experiment mislukt en de partij bezwijkt onder de tweevoudige druk van de door Mao gemobiliseerde aanstormende massa's enerzijds en de tegen hem in verzet komende massa's anderzijds. Een echte 'thermidor' of eventueel een regionaal optredend verval lijkt in dat geval niet uitgesloten.

Evenwel zijn er geen aanwijzingen die er op duiden dat Mao en de zijnen een gewelddadige uitweg uit de crisis zoeken. De voor hen karakteristieke combinatie van militante taal en voorzichtige praktijk wat het buitenlands beleid betreft, is tijdens de crisis niet gewijzigd. Alles wijst er op dat Peking zeer wel beseft dat China momenteel militair zwakker is dan de Sowjet-Unie en dan de VS. Kennelijk wil men China's toekomst niet op het spel zetten door een voortijdig conflict met een van de beide wereldmachten. Naarmate de crisis verder om zich heen grijpt, kan China minder aandacht geven aan moeilijkheden in het buitenland. Als de voorstanders van een verzoening met de Sowjet-Unie het pleit zouden winnen – zij het zonder een rechtstreeks herstel van de ideologische eenheid, maar met totstandkoming van een 'modus vivendi' en althans af en toe een gezamenlijk optreden – zou China een groot stuk bewegingsvrijheid herwinnen, wat voor het Westen een veel gevaarlijker toestand zou opleveren.

Zoals het nu is, levert Mao's politiek voornamelijk gevaar op voor de toekomst van China – en voor Mao's eigen regime.

J. Varkevisser

Nieuwe staatkundige vormen

De uitslag van de jongste verkiezingen — waarvan de uitslag bekend is geworden op de dag dat deze beschouwing geschreven wordt — heeft waarschijnlijk aan alle deelnemende partijen teleurstelling gebracht, met uitzondering van ARP en D'66. Inzicht in het regeringsbeleid, zoals de kiezer zich dit wenst, valt uit deze uitslag echter ternauwernood af te leiden. Nederland moge nog niet onbestuurbaar zijn geworden, duidelijke politieke meerderheden en regeringsprogramma's zijn verder verwijderd dan ooit. Het lijkt dan ook onontkoombaar om aan de formateur van het volgend kabinet in ieder geval de taak mee te geven om het staatkundig stelsel zodanig te laten herzien, dat deze wensen bij volgende verkiezingen wèl vervuld zullen worden. Het onderstaande moge een suggestie zijn voor de inrichting van dit toekomstig stelsel.

De partijen zoals Nederland die kent, zijn nog voldoende hecht verankerd om ze ook in de toekomst als steunpunten te waarderen. Daarnaast dient bedacht, dat wijzigingen in het staatkundig stelsel in de eerste plaats door de partijen zelf moeten worden geëffectueerd en dat het daarom weinig zin heeft om wijzigingen voor te stellen die aan het bestaan en de invloed van die partijen een einde maken. Het gaat er dus om enerzijds het Nederlandse systeem van partijvorming en partijkeuze te bewaren, anderzijds om te komen tot duidelijke alternatieven voor een regeringsprogram. Een en ander kan institutioneel bereikt worden op de hieronder beschreven wijze.

Een Kamer van Voorbereiding.

De verkiezingen worden in twee delen gesplitst. Bij de eerste keuze worden 50 leden gekozen van een Kamer van Voorbereiding, in tweede instantie worden de overige 100 leden door de kiezers aangewezen.

Het land wordt verdeeld in 50 districten en bij de eerste stemming geldt het huidige systeem van evenredige vertegenwoordiging. De kiesdeler wordt dus gelijk aan 2 pct. van het electo-

raat en dit verwijdert de groep al te kleine dwergpartijtjes. De per district ingediende kandidatenlijsten worden landelijk doorverbonden, doch bij de aanwijzing der gekozen leden wordt de voorkeur gegeven aan die kandidaten die de meeste stemmen op zich verenigd hebben. Voorkeurstemacties worden aldus aangemoedigd: de samenstelling van de partijfracties in de Kamer van Voorbereiding wordt aldus in sterker mate dan bij het huidige systeem door de kiezer bepaald.

Eén week na de stembusuitslag wordt de Kamer van Voorbereiding geconstitueerd. De oude Tweede Kamer gaat rustig met zijn werk door. De taak van deze mini-Kamer is om zich op te delen in gelijkgezinde groepen. Binnen één maand wordt aan het Centraal Stembureau mededeling gedaan, welke groepen gevormd zijn. De sterkte van iedere groep wordt vastgesteld door het aantal leden dat zij telt. Het Centraal Stembureau wijst de twee sterkste groepen aan en geeft aan ieder van die twee groepen opdracht om één landelijke kandidatenlijst vast te stellen uit de reeds eerder ingediende kandidatenlijsten en een regeringsprogram op te stellen, dat voor ieder der departementen aangeeft, welk beleid gevoerd zal worden.

De twee betrokken groepen zenden het gevraagde binnen één maand in.

Verkiezing van de aanvullende leden.

De nog ontbrekende 100 leden worden districtsgewijs gekozen. De twee zetels die per district beschikbaar zijn, vallen toe aan die groep die in het district de absolute stemmenmeerderheid behaalt. De aanwijzing van de per groep gekozen leden geschiedt echter in de volgorde van de ingediende landelijke kandidatenlijst. Na deze aanwijzing wordt de Kamer van Voorbereiding gecompleteerd tot Tweede Kamer. De minister-president dient voort te komen uit de leden der Kamer.

Voordelen van het beschreven stelsel.

De sterkte der afzonderlijke partijen en de verschuivingen daarin komen tijdens de 1ste verkiezing tot uiting. Geen enkele partij wordt in de definitieve Tweede Kamer monddood gemaakt, afgezien van de allerkleinste splintergroepen (volgens de laatste stembusuitslag is dit alleen het GPV). Door de verplichte groepsopdeling in de Kamer van Voorbereiding worden bij de aanvullende verkiezingen slechts twee alternatieve programma's en kandidatenlijsten aan de kiezers voorgelegd. Omdat de

groepsvorming en de definitieve aanbieding van kandidatenlijsten en programma's van elkaar zijn losgemaakt, behouden de partijen die bij de groepsvorming er buiten zijn gevallen (omdat ze niet tot de sterkste twee groepen behoorden) ook in de tweede fase nog hun invloed en de mogelijkheid om personen uit hun midden op de kandidatenlijsten te doen plaatsen.

Het beschreven systeem komt erop neer, dat de huidige, na de verkiezingen vallende, formatiefase binnen het raam van de verkiezingen en de kiezerskeuze worden getrokken. De kiezer die in de eerste fase de leden van de Kamer van Voorbereiding heeft gekozen op grond van zijn politieke inzicht, doet in de tweede fase bij de keuze der aanvullende leden zijn voorkeur blijken voor het politieke programma dat op basis van zijn eerste keuze wordt opgesteld.

D. Dolman

Het districtenstelsel

Enkele rekensommetjes

De discussie over hervorming van ons kiesstelsel zal de komende jaren niet van de lucht zijn. Een (nieuwe) staatscommissie (na de commissie-Donner van tien jaar geleden) is wel het minste dat men mag verwachten. Op deze plaats en op dit moment kunnen uitvoerige opsommingen van voors en tegens achterwege blijven.

Wel is het zaak feitenmateriaal aan te dragen dat ieders standpunt mede kan bepalen. De Haagse Post heeft een loffelijk voorbeeld gegeven. In het nummer van 18 februari is Amerikaans-kort, volgens de gewoonte van dit blad, uiteengezet hoe de zetelverdeling van de Tweede Kamer na de jongste verkiezingen had kunnen luiden, wanneer er een districtenstelsel bestond. De HP komt tot het volgende resultaat:

	thans	distr.-stelsel		thans	distr.-stelsel
KVP	42	64	BP	7	—
PvdA	37	55	D '66	7	1
VVD	17	9	CPN	5	2
ARP	15	12	PSP	4	—
CHU	12	7	SGP	3	—
			GPV	1	—
			Totaal	150	150

Zou dit nieuwe systeem betere politieke verhoudingen hebben gegarandeerd? Op het eerste gezicht zou men ja zeggen. Het aantal partijen in het parlement neemt af van 11 tot 7; misschien kan men zeggen tot 6, omdat Van Mierlo in zijn eentje waarschijnlijk spoedig zijn enthousiasme zou verliezen. Het oeverloze gepraat van elf fracties, plaag voor regering, televisiekijkers en ambtenaren, zou drastisch verminderen. Zakelijkheid en technische doelmatigheid zouden winnen.

Maar nu de politieke doelmatigheid. Is het Haagse Post-parlement, behalve efficiënt, ook krachtig? Draagt het een duide-

lijk links of rechts stempel, zoals de VVD, D'66 en de PvdA zo graag zouden zien? Het antwoord op deze vraag luidt: neen, integendeel. Sinds de oorlog hebben de confessionele partijen niet of nauwelijks kunnen regeren zonder steun van PvdA of VVD; na 15 februari zijn zij daartoe minder dan ooit in staat. Aldus moesten zij, zo niet vóór, dan toch nà de verkiezingen kleur bekennen. Doch wat is het gevolg van het HP-systeem? KVP, ARP en CHU samen hebben een comfortabele meerderheid van 83 zetels. De confessionele starheid en vaagheid wordt weer gestimuleerd.

Hoe komt de Haagse Post nu aan zijn cijfers? Zonder het systeem te verdedigen — niemand is objectiever dan het blad van Hiltermann — heeft men, met medewerking van D'66-profeet Gruyters, willen nagaan wat het effect zou zijn van het stelsel dat D'66 voorstaat: drie kamerleden per district (met uitzondering van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, die respectievelijk 10, 9 en 8 lieden zouden afvaardigen). Waarom niet één, maar drie? Omdat anders, zoals bij voorbeeld in Groot-Brittannië, grote minderheden nooit aan hun trek komen. Kan dit bezwaar niet ook op andere wijze worden ondervangen? De PvdA-commissie-Burger heeft in 1965 voorgesteld een deel van de Kamer in districten, een ander deel via evenredige vertegenwoordiging te laten kiezen [1]). Om het gevaar van versnippering te keren, kan dit systeem worden aangevuld met een minimumgrens, hoger dan de kiesdeler (zoals bestaat in Duitsland en bepleit in de door Toxopeus ter zijde gelegde motie-Beernink).

Het nadeel van dit gemengde stelsel is, zegt D'66 (ik citeer de Haagse Post), „dat niet alle kamerleden een gelijk politiek gezag zouden genieten." Is dat onder een districtenstelsel wel het geval? Zou de KVP'er die op het nippertje een zetel in Salland verovert, niet veel meer indruk maken dan zijn collega die de trein van Venlo naar Den Haag op zijn sloffen haalt? Bovendien: wanneer men drie zetels per district laat bezetten, zullen er tientallen kandidaten zijn, vooral in het zuiden, die zich toch weer achter een voorman kunnen verschuilen. Mij lijkt één zetel per district, aangevuld met een aantal zetels ver-

[1]) Beide delen staan daarbij los van elkaar, anders dan in Duitsland, waar de aantallen direct gekozenen geheel of vrijwel geheel worden afgetrokken van de zetels volgens e.v. (vgl. het artikel van Geismann, S en D november 1966! en een — naar mijn smaak niet vlekkeloze — beschouwing in de Haagse Courant van 21-2-'67).

deeld volgens de evenredige vertegenwoordiging, beter. Dan komt het contact tussen kiezer en gekozene maximaal tot zijn recht.

Aan de hand van deze overwegingen ben ik zelf ook nog eens een sommetje gaan maken. In S. en D. van april 1966 zijn uitvoeriger beschouwingen opgenomen van Mok, Drees en Burger. Het leek mij echter goed alle cijfers aan de hand van de jongste uitslag nog eens op een rijtje te zetten. Allereerst heb ik 50 zetels verdeeld volgens evenredigheid, hetgeen correspondeert met een drempel van 2 pct. De verdeling wordt KVP 14, PvdA 13, VVD 6, ARP 5, CHU 4, BP 2, D'66 2, CPN 2, PSP 1, SGP 1. Vervolgens sluit ik mij aan bij de opvatting, dat er goede argumenten zijn aan te voeren om de gemeenten Amsterdam, Rotterdam en Den Haag als bijzondere kieskringen te beschouwen. Weliswaar waren zij vóór 1918 wel degelijk in enkelvoudige districten verdeeld. Anderzijds echter zijn wijken, arrondissementen, boroughs, bij ons niet als bestuurlijke eenheden ingeburgerd. Hier komt men tot de volgende aantallen:

	Amsterdam	Rotterdam	Den Haag	Totaal
KVP	1	1	1	3
PvdA	3	4	2	9
VVD	1	1	1	3
ARP			1	1
D'66	1			1
CPN	1			1
Totaal	7	6	5	18

Dan zijn er nog twee zetels voor de gemeente Utrecht (KVP en PvdA), waarna er 80 overblijven: Groningen 4, Friesland 4, Drente 3, Overijsel 7, Gelderland 11, Utrecht (behalve de hoofdstad) 4, Noord-Holland (behalve Amsterdam) 11, Zuid-Holland (behalve Rotterdam en Den Haag) 13, Zeeland 3, Noord-Brabant 13, Limburg 7.

Laten wij om te beginnen uitgaan van de verkiezing per district volgens eenvoudige meerderheid bij de huidige stemmenverhoudingen (het Britse systeem). Ik heb mij niet beijverd om ongeveer 950 gemeenten zeer nauwkeurig in 80 groepen in te delen. Ik heb niet, zoals de Haagse Post, een computer tot mijn beschikking. Ook zonder elektronische hulpmiddelen echter komt men een heel eind. Zo is zonder moeite in te zien,

dat alle Drentse districten, hoe ook verdeeld, zouden toevallen aan de PvdA. Ik zal dus geen slag in de lucht slaan, wanneer ik de volgende uitkomst bereken:

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU
Groningen		3		1	
Friesland		3		1	
Drente		3			
Overijsel	2	4			1
Gelderland	4	5			2
Utrecht	1	2	1		
Noord-Holland	5	5	1		
Zuid-Holland	4	9			
Zeeland	1	2			
Noord-Brabant	13				
Limburg	7				
Totaal	37	36	2	2	3

Ten slotte resulteert het volgende totaal:

	naar evenredigheid	grootste vier gemeenten	enkelvoudige districten	totaal
KVP	14	4	37	55
PvdA	13	10	36	59
VVD	6	3	2	11
ARP	5	1	2	8
CHU	4		3	7
BP	2			2
D'66	2	1		3
CPN	2	1		3
PSP	1			1
SGP	1			1
totaal	50	20	80	150

Een recapitulatie:

	thans	systeem Haagse Post	gemengd stelsel met enkelvoudige districten
KVP	42	64	55
PvdA	37	55	59
VVD	17	9	11
ARP	15	12	8
CHU	12	7	7
BP	7	—	2
D'66	7	1	3
CPN	5	2	3
PSP	4	—	1
SGP	3	—	1
GPV	1	—	—
totaal	150	150	150

Wat kan men uit deze cijfers concluderen? Van de drie reeksen vertonen die welke berusten op een districtenstelsel, de grootste verwantschap. Toch is er tussen beide dit aanzienlijke en politiek omineuze verschil, dat juist de drie grote confessionele partijen bij enkelvoudige districten 13 zetels minder behalen dan bij samengestelde: 70 tegen 83. De KVP en de ARP komen namelijk in verscheidene samengestelde districten op een tweede of derde plaats achter de PvdA, terwijl anderzijds deze laatste partij in KVP-gebieden geen enkel graantje kan meepikken. Anders gezegd: bij enkelvoudige districten ziet de KVP meer behoorlijke minderheden de mist ingaan dan de PvdA. Gechargeerd gezegd: de KVP heeft een betrekkelijk bescheiden aantal grote meerderheden en een groot aantal behoorlijke minderheden; de PvdA heeft een groot aantal kleine meerderheden.

Nu is dit laatste feit het meest interessante. Tot dusver ben ik uitgegaan van het Britse systeem der eenvoudige meerderheden. Hoe echter, wanneer men zou kiezen voor een stelsel met herstemmingen, zoals in Frankrijk of in Nederland vóór 1917? Van de 80 enkelvoudige districten waarvan hierboven sprake was, zou de winnende partij (in alle gevallen de KVP) in slechts 26 districten meer dan 40 pct. van de stemmen behalen. De overige 54 districten (waarvan $\frac{2}{3}$ met de meeste stemmen voor de PvdA) bieden meer onzekerheid.

Het meest frappante voorbeeld is een district Zeist, samen-

gesteld uit de gemeenten Zeist, Soest en De Bilt. De VVD zou daar winnen met slechts 20,6 pct., tegen de PvdA 20,3, de KVP 16,5, de ARP 14,1, de CHU 10,5, de rest 18,1. Bij een herstemming kan dat nog alles worden, al naar gelang van de tactiek der partijen en van de kandidaten.

Vóór 1917 was het in dit bewuste district bij de huidige stemverhoudingen een nek-aan-nekrace tussen klassiek links en klassiek rechts geworden. De politieke tegenstellingen waren duidelijk, de kiezers wisten wat zij aan hun kandidaat hadden. Nu zou een voorspelling veel moeilijker zijn. Er zijn niet zoveel natuurlijke vriend- en vijandschappen meer. In de eerste plaats namelijk is het politieke terrein veel wijder en weerbarstiger geworden; in de tweede plaats zijn zich binnen de confessionele partijen vleugels gaan aftekenen.

Zou een districtenstelsel de lucht doen opklaren, zo al niet vóór, dan toch ná de verkiezingen? Zou er, na een min of meer chaotische aanloopperiode, een nieuw evenwicht ontstaan?

De werkelijkheid zou toch wellicht minder simpel zijn. Er zal met name de KVP veel gelegen zijn aan haar zelfbehoud; sociale verbanden „ontploffen" niet zo maar. De Republikeinse en de Democratische partijen in de Verenigde Staten hebben het ook al honderd jaar uitgehouden, onder zeer uiteenlopende omstandigheden. Toch kan het Amerikaanse systeem de kiezers beter aanspreken, omdat zij niet op een grand old party stemmen, doch op een kandidaat. Ten minste even belangrijk als de officiële verkiezingen zijn daarom de primaries. Wel, ik zie een voorverkiezing tussen de heren Van Doorn en De Meyer likkebaardend tegemoet.

Het KVP-bestuur zal dergelijke tweekampen trachten te voorkomen door beide mogelijke tegenstanders te sauveren. Dat zal echter de PvdA of een nieuwe vooruitstrevende partij niet verhinderen bij de herstemmingen wisselende adviezen te geven ten aanzien van kandidaten van een zelfde partij. In ieder geval zullen de kiezers het gevoel kunnen herkrijgen dat zij zelf ook nog iets te zeggen hebben. Het is dit aspect van het districtenstelsel dat mij het meest interessant lijkt en dat in andere beschouwingen naar mijn mening is verwaarloosd.

Dit stukje is een aankeiler. Het beoogt te waarschuwen tegen overspannen numerieke verwachtingen van een districtenstelsel. Maar het bedoelt tevens optimistisch te stemmen inzake de vitaliteit van de politiek en de invloed van de kiezer.

G. van Benthem van den Bergh

Amerika en Vietnam

Franz Schurmann, Peter Dale Scott en Reginald Zelnik, „The Politics of Escalation in Vietnam" met een voorwoord van Arthur Schlesinger, Jr. Fawcett Premier Book, 1966, 160 blz. f 3,50.

Vraag aan iemand die over Vietnam niet meer dan de krant heeft gelezen, hoe het komt dat er nog steeds geen onderhandelingen over het conflict in Vietnam aan de gang zijn, en hij zal antwoorden, dat dit de schuld van Noord-Vietnam is. Sinds president Johnson in zijn Baltimoretoespraak (april 1965) het aanbod deed om 'unconditional discussions' te houden, zijn de VS er steeds in geslaagd voor de publieke opinie in het Westen deze zwarte piet aan Hanoi te laten.

In Amerika wisten veel critici van het Amerikaanse Vietnambeleid wel beter, maar het duurde toch tot de herfst van vorig jaar voor de belangrijkste gegevens over de talloze misleidende beweringen van de Amerikaanse regering loskwamen. Vermoedelijk heeft Oe Thant, die voortdurend zijn bemiddelingspogingen op de Amerikaanse houding zag stranden, ten einde raad zelf de schokkende feiten daarover bekend laten worden (zie het artikel van de correspondent van de Christian Science Monitor bij de VN, Mario Rossi, 'The US rebuff to U Thant: the untold story', The New York Review of Books, 17 november 1966).

Al voordien — in oktober 1966 — was in Amerika het hier besproken boek uitgekomen, waaraan overigens ook weer merkwaardig weinig aandacht is besteed. Niemand die zich over de Amerikaanse politiek in Vietnam een oordeel wil vormen, kan het ongelezen laten. De auteurs hebben nauwgezet *tien perioden* gedocumenteerd, die eindigen met een nieuwe escalatie, met een verheviging van de Amerikaanse oorlogsactiviteiten. Hun stelling is dat er een duidelijk patroon in de gebeurtenissen is te bespeuren. Escalatie kwam namelijk steeds op momenten dat een *politieke* oplossing van het conflict mogelijk dreigde te worden: 'Het meest verontrustende resultaat

van deze studie is derhalve het patroon, waarin pogingen tot een politieke beslechting beëindigd worden door een intensivering van de oorlog door de Verenigde Staten.' (p. 16).

Dit gebeurde zelfs terwijl de Verenigde Staten ogenschijnlijk zelf probeerden een oplossing door onderhandelingen te verkrijgen. Zo wordt in mei 1965 een pauze in de bombardementen op Noord-Vietnam beëindigd, nadat Noord-Vietnam had laten weten, dat het de terugtrekking van Amerikaanse troepen niet meer als voorwaarde voor het begin van onderhandelingen stelde. En in januari 1966 tijdens de tweede pauze in de bombardementen geeft Noord-Vietnam door een duidelijke vermindering van gevechtsacties het teken, dat Rusk steeds zei af te wachten. Maar de reactie van de VS was het lanceren van het grootste amfibische offensief sinds de landing in Inchon in Korea in 1950. Het daardoor herstelde contact met de vijand werd vervolgens gebruikt om er de hervatting van de bombardementen op Noord-Vietnam mee te rechtvaardigen.

De auteurs zeggen zelf, dat ze niet over alle gegevens beschikken om een volledig en uitgebalanceerd oordeel over de beleidsvorming in Washington mogelijk te maken. Maar ze hopen, dat hun op openbare gegevens gebaseerde reconstructie van de gebeurtenissen de regering of tot een gedocumenteerde weerlegging van het aan het licht gebrachte patroon of tot rekenschap en verantwoording van de eraan ten grondslag liggende motieven zal brengen. Geen van beide is echter gebeurd. Zoals dat al een hele tijd met de zakelijke argumenten van de critici van het Vietnam-beleid gaat, het boek is genegeerd.

Als er een tweede druk van verschijnt, zal deze aangevuld kunnen worden met de gebeurtenissen van de maand februari, waar hetzelfde patroon zich weer in heeft geopenbaard. Als de Verenigde Staten niet onmiddellijk na het Nieuwjaarsbestand de bombardementen op Noord-Vietnam hadden hervat, was er een zeer goede kans dat onderhandelingen zouden hebben kunnen beginnen (volgens Oe Thant binnen enkele weken). De argumenten die Washington heeft aangevoerd om de hervatting van de bombardementen te rechtvaardigen, hebben opnieuw de 'geloofwaardigheid' van Amerika aangetast. De VS beweerden namelijk, dat Noord-Vietnam tijdens het bestand op zo massale wijze bevoorradingsacties had uitgevoerd, dat daaruit onomstotelijk de oorlogswil van Hanoi was komen vast te staan.

Maar wat bleek nu? Noord-Vietnam had alleen *in* Noord-

Vietnam de zuidelijke provincies, waar 2 miljoen mensen wonen, bevoorraad, terwijl de Amerikanen zelf tijdens het bestand de grootste actie van de oorlog, de op 23 februari begonnen operatie Junction City, waaraan 30.000 man deelnamen, hadden voorbereid.

Zoals bij de meeste van die grootscheepse acties bleef overigens ook hier resultaat bijzonder mager: na een week bedroeg het aantal gedode Vietcongstrijders volgens officiële opgaven 89 en volgens de oorlogscorrespondenten zijn die cijfers meestal opgeblazen. (Dat lichamen tellen blijft trouwens een afschuwelijke — en bedrieglijke — manier om de voortgang van de oorlog te meten). Maar in ieder geval bleek ook uit de actie Junction City weer hoezeer de Amerikaanse regering bezig is niet alleen de publieke opinie, maar ook zich zelf te misleiden.

In tegenstelling tot wat de laatste tijd vaak wordt gezegd, is er nog geen sprake van dat Amerika, wat Cabot Lodge de conventionele militaire oorlog heeft genoemd, aan het winnen is, al was het alleen maar omdat de Vietcong geen conventionele oorlog voert. Generaal Westmoreland heeft eens klaaglijk gezegd: 'If we can get the Vietcong to stand up and fight, we will blast him.' Maar dat lukt slechts heel sporadisch. De kracht van de Vietcong is nog onaangetast. Dit blijkt uit alle verslagen van onbevooroordeelde waarnemers (bijzonder aan te bevelen is de uitvoerige reportage die B. Couret voor Le Monde Diplomatique — maart 1967 — maakte).

Maar blijkbaar hebben Johnsons militaire adviseurs hem ervan overtuigd, dat met nog wat meer Amerikaanse inspanning en na het stoppen van de Noordvietnamese infiltraties de Vietcong bedwongen kan worden. Dat, zoals Cabot Lodge het enige malen duidelijk heeft gezegd, het einde van de oorlog zal komen niet door onderhandelingen, maar door het geleidelijk verminderen van de guerilla-activiteiten, als de Vietcongstrijders, het vechten moe, naar hun dorpen zullen terugkeren. Die illusie moet de reden zijn waarom Johnson niet *wil* onderhandelen — d.w.z. alleen in ruil voor een 'bewijs' dat Noord-Vietnam de infiltraties stopzet de bombardementen op Noord-Vietnam wil doen ophouden, zoals uit Johnsons brief aan Ho Tsji Minh bleek.

Onderhandelingen over een politieke oplossing van het conflict in *Zuid-Vietnam* wil Amerika niet, omdat, als deze eenmaal zouden beginnen, de internationale druk om tot een com-

promis te komen zo sterk zou zijn, dat Amerika zijn doel van een onafhankelijk Zuid-Vietnam, waarin de Vietcong *geen* rol mag spelen, niet zou kunnen bereiken. Immers, ook in Zuid-Vietnam zijn er sterke stromingen die vrede willen en er is een goede kans dat de regering-Ky in elkaar zou klappen als er eenmaal onderhandelingen aan de gang of in een nabij verschiet zouden zijn. Daarom houdt Johnson vast aan het idee, dat Noord-Vietnam er door bombardementen toe gebracht kan worden alle steun aan de Vietcong stop te zetten.

De op deze veronderstellingen en doeleinden gebaseerde politiek zal moeten leiden tot een bijna volledige verwoesting van Noord- en Zuid-Vietnam — en waarvoor? Geen van de argumenten aangevoerd om een Amerikaanse interventie van deze omvang te rechtvaardigen, kunnen de toets der kritiek doorstaan. Dat van de noodzakelijke indijking van China heeft mij nooit kunnen overtuigen, maar het heeft nu toch wel alle kracht verloren.

Daarom doet er sinds kort in Washington een nieuwe theorie opgeld, die men de omgekeerde dominotheorie zou kunnen noemen. Als Amerika in Vietnam 'wint', zo luidt deze redenering, zouden alle ontwikkelingslanden die zich naar links dreigen te keren, in de armen van Washington vallen. Indonesië was de eerste domino die dank zij de Amerikaanse politiek in Vietnam de goede kant opviel. Dit soort irrationele wensdromen maakt dat het tot rede komen van de Amerikaanse politieke leiders helaas weinig waarschijnlijk geacht moet worden.

P. J. Molendijk

De burgemeester in Nederland

Het burgemeesterschap in Nederland is in discussie. Die discussie spitst zich toe voornamelijk op één punt: het is onjuist, dat de burgerij in geen enkele vorm invloed heeft op de keuze van een zo invloedrijk bestuurder. Het wordt tijd, zo wordt gezegd, dat daarin verandering komt. Dat alles loopt dan uit op het verlangen dat de burgemeester voortaan zal worden gekozen.

Wie van niets weet, krijgt de indruk dat het om een nieuw probleem gaat. Niets is minder waar. Nu bovendien in de argumentatie van hen die een ingrijpende hervorming voorstaan, veel onzuivere elementen voorkomen, kan het zijn nut hebben een poging tot verheldering te doen.

'Eene edele en trouwhartige natie'

Het ambt van burgemeester werd in Nederland in de vorm waarin wij het nu kennen, in 1851 ingevoerd. Toen kregen we een geheel nieuw gemeentelijk bestel. Vergeleken bij andere landen kwamen wij wat achteraan. Engeland kreeg zijn Reform Bill in 1835, de Pruisen hun herziene Stadte Ordnung in 1831, de Franse wetgeving was van 1831 en 1837 en de Belgische was van 1836. Het was de bedoeling in Nederland aan het hoofd van de gemeente een wezenlijke vertegenwoordiging der burgerij te brengen, op basis van grondwettelijke beginselen. De grondwet van 1848, het woelige jaar.

Thorbecke, de maker van de nieuwe wet, had hoge idealen.

'Wat doet deze wet? Vergelijkt, zoo gij wilt, hetgeen de gemeenten zullen worden met hetgeen zij tot dusverre zijn. Zoo er tot dusverre eenige eigene werking, eenige zelfstandigheid, gelijk men pleegt te zeggen, bij de gemeente bestaat, dan is die alleen te vinden in de ongeveer 80 steden, maar niet in de gemeenten op het platte land. Die gemeenten op het platte land, bijkans ten getale van 1200, zullen nu door deze wet tot eene vrijheid worden gebragt, veel grooter, veel uitgestrekter, veel krachtiger dan die op het ogenblik door de grootste steden van het land wordt genoten. Ik meen niet noodig te hebben meer te

zeggen om te bewijzen, dat deze wet geen getuigenis draagt van vrees, maar van vertrouwen in eene edele en trouwhartige natie.'

Beperkt vertrouwen

Dat moet geklonken hebben als een klaroenstoot. Uit het ontwerp van wet bleek evenwel, dat het vertrouwen in de 'edele en trouwhartige natie' beperkt was. De burgemeester zou immers niet gekozen, maar benoemd worden. Toch werd aan de invloed der ingezetenen minder geknabbeld dan op het eerste gezicht wel lijkt. Thorbecke ging ervan uit, dat de burgemeester lid van de gemeenteraad zou zijn en dat de regering tot voorzitter van de gemeenteraad zou benoemen een man die tevoren reeds door een mandaat het vertrouwen van de burgerij zou hebben verworven. De bepaling, dat de burgemeester ingezetene van de gemeente moest zijn, vloeide hem dan ook gemakkelijk uit de pen.

Wel construeerde de wetgever een veiligheidsklep: in het belang der gemeente kon de eis van het ingezetenschap vervallen. De Kamer liet dat voorstel niet zonder meer passeren en wilde dat in een dergelijk geval het college van Gedeputeerde Staten of de gemeenteraad zou worden gehoord. De regering was daartegen, omdat werd gevreesd dat maar zelden de noodzakelijkheid van een dergelijke benoeming zou worden erkend. Bovendien, zo zei de regering, als de wet over de invloed van de raad zwijgt, betekent dat niet dat de raad niet gehoord kan worden. Dat zou nog best kunnen gebeuren in gevallen waarin de regering dat nodig oordeelde! De Kamer verzette zich niet langer en over de invloed van de raad zweeg de wet verder. De basis was gelegd voor de latere praktijk: regel is, dat de burgemeester van buiten de gemeente komt, zonder invloed op de keuze van de zijde der bestuurden.

De herziening van 1931

In 1931 is de eis van het ingezetenschap uit de wet verwijderd. In de loop van de 80-jarige praktijk was de bepaling geheel verouderd.

De wijziging op dit stuk verliep niet zonder geruis.

De vraag, of de burgerij in enigerlei vorm invloed op de keuze moest hebben, werd aan de orde gesteld. De vraag werd gesteld, of verkiezing van de burgemeester niet beter zou zijn. En als dat niet zou kunnen, of dan toch in ieder geval een recht van voordracht voor de gemeenteraad kon worden geschapen.

De regering ging er diep op in en had, naast staatsrechtelijke bezwaren, nog het argument, dat de gemeenteraad ongeschikt zou zijn om de hoedanigheden van een kandidaat te beoordelen. Bovendien vreesde de regering voor de onafhankelijkheid van de burgemeester.

Het slot van het lied was, dat ook in 1931 in de bestaande toestand geen wijziging werd gebracht.

De natuur sterker dan de leer

Het is wel vreemd, dat in een zo gewichtige zaak als de wijze waarop een gemeente een burgemeester krijgt, de praktijk anders is geweest dan de theorie. Wat is de verklaring?

Wie zich in deze vraag verdiept, heeft weinig houvast. De literatuur zwijgt erover.

Wij hebben de indruk, dat het hier niet zozeer gaat om de theorie en de praktijk, als wel om de natuur, die sterker was dan de leer.

Thorbecke had met zijn nieuwe gemeentewet een volledige breuk met het verleden geforceerd. Wij kunnen op de toestanden die hadden geheerst vóór 1851, niet diep ingaan. Hoofdzaak is, dat slechts de ongeveer 80 stedelijke gemeenten een enigszins redelijk bestuur hadden, maar dat het platteland er treurig aan toe was. Daar had de bevolking eigenlijk geen deel aan het bestuur, dat werd uitgeoefend door van buiten benoemde burgemeesters en benoemde raden. Niet ieder op het platteland zal zo gelukkig geweest zijn met de smet van nieuwigheden van Thorbecke. We behoeven er niet aan te twijfelen, dat er veel verzet geweest zal zijn van de zijde van hen die het veld moesten ruimen. En als het dan niet anders kon, zal wel gepoogd zijn langs een omweg de oude posities te behouden. Het zal Thorbecke vergaan zijn als menig hervormer: formeel werd de zaak geregeld, maar toen het op de uitvoering aankwam, uitte zich het al of niet lijdelijk verzet. Dat geldt te meer, als wij bedenken dat Thorbecke niet lang meer minister is geweest na de invoering van de wet. De vorm heeft hij kunnen geven, de inhoud niet meer.

Nauw met het voorgaande hangt de tweede verklaring samen.

De juiste mensen waren eenvoudig niet beschikbaar. Er moesten in korte tijd honderden burgemeesters nieuwe stijl komen. Waar vandaan? Ze waren in de gemeenten niet te vinden, omdat de nodige kennis en ervaring ontbrak. Noodgedwongen zal men wel in talrijke gevallen zijn toevlucht hebben moeten nemen tot

de oude garde. Dat betekende gebruik maken van de uitzonderingsbepaling, die daarmee in het begin al regel werd.

Of het werkelijk zo is gegaan, weten wij niet. Maar de kans lijkt ons wel groot.

De 19de-eeuwse nachtwaker-burgemeester

Nu moeten wij ons van de inhoud van de burgemeestersfunctie in het midden van de vorige eeuw niet te veel voorstellen.

Nederland was in die tijd een liberale 'nachtwakerstaat.' De overheid had niet veel te doen en wilde ook niet veel te doen hebben. Dat gold ook voor de gemeentebesturen. Wie de gemeentebegrotingen uit die tijd erop naslaat en de raadsnotulen nog eens leest, kan dat gemakkelijk constateren.

Wie in die tijd met de gemeentelijke overheid in aanraking kwam, was óf armlastig, of onderwijzer of ambtenaar, of iemand, die op gespannen voet leefde met de strafwet. Een begroting van een plattelandsgemeente besloeg niet meer dan enkele blaadjes papier, keurig ingevuld door de vaak enige ambtenaar ter secretarie. De werkzaamheden van gemeentebestuurders hadden niets om het lijf, de raadsvergaderingen waren onderonsjes in een café, waar een kamer voor het gemeentebestuur was ingericht. De burgemeester beperkte zich tot het zetten van een enkele handtekening onder de antwoorden op de missives van het provinciaal bestuur en speelde verder een beetje de burgervader, wat hem gemakkelijk afging, als hij enigszins gefortuneerd was.

Natuurlijk was het beeld voor de stedelijke gemeenten anders. Maar Nederland was toen nog een natie van plattelanders, en van die 80 steden moet men ook geen overdreven voorstelling hebben. Ze waren aanzienlijk kleiner van omvang dan wij nu soms wel denken. Amsterdam, de grootste, telde 296.000 inwoners, Den Haag 100.000, Rotterdam 132.000, Utrecht 65.000, naar cijfers van 1878. Haarlem kwam tot 34.000 inwoners, Groningen tot 40.000, Leeuwarden tot 27.000 en Zwolle tot 21.000. Ze waren allemaal, naar tegenwoordige maatstaven, middelgrote stadjes. En ook nachtwakergemeenten, zij het dat de werkzaamheden er wel wat omvangrijker waren.

De burgemeester was in die tijd wel een belangrijk man, maar er kan moeilijk volgehouden worden, dat zijn ambt en de wijze waarop het werd vervuld, de burgerij veel belang inboezemde. Eigenlijk zal het wel zo geweest zijn, dat de burgemeester alleen zich zelf belang inboezemde, en een klein groep-

je om hem heen. De burgemeester, niet full-time werkende, kreeg door het ambt een zekere status. Vandaar dat de deftige burgerij, die het van deze dingen moest hebben, er wel wat in zag. In het merendeel der gevallen zal de publieke zaak zelf hem weinig bewogen hebben, de gunstige uitzonderingen daargelaten.

De moderne burgemeester

De maatschappelijke ontwikkeling heeft de gemeenten gemaakt tot wat zij nu zijn: centra van ontelbare activiteiten in een mate, dat er geen gebied in het maatschappelijk leven is op te noemen, of de gemeenten hebben er bemoeienis mee.

Naarmate de invloed van het gemeentebestuur groter wordt, worden de contacten met de burgerij veelvuldiger, wordt het overheidsapparaat ingewikkelder en worden de kansen op stoornissen in de communicatie groter. Het verlangen van de burger, om meer invloed te hebben op activiteiten die hem dagelijks raken, wordt groter. Als hij bovendien beter onderlegd is, beter geïnformeerd is en zelfbewuster door het leven gaat, neemt hij eenvoudig een aantal dingen niet meer, die hij vroeger zonder meer liet passeren.

Dat alles stelt hoge eisen aan de moderne burgemeester. Hij moet bewogen zijn door een sterk verlangen de publieke zaak te dienen, hij moet een hervormer zijn, die beschikt over bestuurservaring en vakmanschap. Want het burgemeesterschap is een vak geworden. Een vak, dat meer inhoudt, dan het 'runnen' van de gemeente. Wie als burgemeester alleen manager is, zal zeker mislukken. Wie alleen burgervader is, slaagt evenmin. De inhoud van de functie is onderhevig aan een voortdurende wijziging onder invloed van de ontwikkeling in ons modern gemeentewezen.

Die ontwikkeling kwam vooral na de Eerste Wereldoorlog in de gemeenten op gang. Dat zal ook wel de verklaring zijn van de pogingen, in 1931 ondernomen, om het burgemeesterschap te democratiseren. Dat burgemeesterschap was toen heel duidelijk bezig te evolueren van een onbeduidend erebaantje tot een sleutelpositie in het leven der burgers.

Na 1931 is aan de vraag, of de burger invloed behoort te hebben op de keuze van de ambtsdrager, heel weinig aandacht besteed. Het is merkwaardig, dat er in geen enkel geschrift, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog verschenen, in een tijd dus dat de hervormingsdrang althans op papier een hoogtepunt bereikte, aan de kwestie aandacht werd besteed.

De belangstelling, ook van de zijde van het publiek, is pas gekomen na de ongeregeldheden in Amsterdam in 1966, al had de roep om hervorming even daarvoor ook reeds geklonken. Die roep blijft klinken, b.v. in een programma van D' 66 en van de zijde van politici van uiteenlopende richting. C. Egas verklaarde onlangs voor de televisie, dat hij, als hij ooit president van Nederland zou worden, meteen de gekozen burgemeester zou invoeren. En de voorzitter van Rijnmond, de heer Marijnen, verklaarde onlangs dat hij toch wel zou voelen voor gekozen burgemeesters in zijn bestuursgebied.

In hoeverre zijn deze uitingen representatief?

Hebben we hier te maken met een algehele wijziging in de opvattingen, of zien we hier het wel meer voorkomende verschijnsel, dat Amsterdamse problemen voor Nederlandse problemen worden aangezien?

Wie zich in het vraagstuk wil verdiepen, staat voor een moeilijkheid. De literatuur is in hoge mate eenzijdig, omdat over het burgemeesterschap eigenlijk alleen wordt geschreven door de burgemeesters zelf, door andere bestuurders, door politici en wetenschapsmensen. De vox populi ontbreekt geheel en als we die stem horen, is die evenmin representatief, omdat die uitingen meestal zijn gedaan onder uitzonderlijke en vaak emotionele omstandigheden.

Het Friese onderzoek

De vraag kan worden gesteld, of de burgemeester in de huidige tijd nog wel aan de verwachtingen der burgerij voldoet. Maar wij weten nauwelijks welke verwachtingen die burgerij heeft. Daar is bijzonder weinig over bekend.

We beschikken alleen over een publikatie van de Fryske Akademy, waarin verslag gedaan is over een onderzoek dat in februari 1966 werd afgesloten. Hoewel dat onderzoek beperkt van opzet was en slechts één provincie, nl. Friesland, bestreek, zijn de uitkomsten interessant genoeg om er hier melding van te maken.

Drs. S. Faber, de onderzoeker, heeft tijdens een klein proefonderzoek, vastgesteld, dat de gemiddelde Fries van zijn burgemeester een 4-tal verwachtingen heeft. Men ziet in de burgemeester de burgervader, de manager, de 'ambassadeur' (de samenbindende en representatieve figuur) en de gezagsdrager. In die volgorde, zij het dat de rol van burgervader en manager een ongeveer gelijke waardering krijgen. De burger verwacht

dus, dat de burgemeester hem met raad en daad ter zijde staat en dat hij bovendien de gemeente als een modern bedrijf leidt. Veel minder hecht de burger in Friesland aan de representatieve figuur en de gezagsdrager. Het verrassende was, dat die mening gelijkelijk geldt voor de inwoners van de hoofdstad Leeuwarden en van de kleinste plattelandsgemeente en dat die mening niet beïnvloed wordt door geslacht, leeftijd, inkomen of godsdienst. Vooral dat laatste valt op, want op grond van de traditie zou verwacht mogen worden, dat in gereformeerde kring het gezag een hoge prioriteit zou krijgen. Dat blijkt niet het geval.

De vraag, of het benoemingsbeleid en de benoemingsmethode als juist worden ervaren, werd niet onderzocht. Wel maakt drs. Faber in zijn conclusies de opmerking, dat de uitkomsten van zijn onderzoek moeten leiden tot consequenties voor het benoemingsbeleid. Uit wat volgt wordt duidelijk, dat hij daarbij niet denkt aan een wijziging van de benoemingsmethode, maar veeleer aan de noodzaak andere mensen dan tot nu toe te kiezen. De geschiktheid als burgervader en manager dient voorop te staan.

Wij zijn van mening, dat die conclusie niet erg overtuigend is. Het burgemeesterschap heeft een ontwikkeling doorgemaakt van meer dan honderd jaar. De verwachtingen die de Friezen van hun burgemeester hebben, komen vrij goed overeen met de werkelijkheid. Uitsluitend representatieve en martiale figuren worden reeds lang niet meer benoemd en burgemeesters, juist omdat ze uit alle lagen der bevolking voortkomen, voelen een sterke band met de burgerij.

Toch wordt uit het rapport wel duidelijk, dat sommige problemen een ander accent behoren te krijgen. De gezagskwestie, en alles wat daarmee samenhangt, ligt anders dan menig politicus ons wil doen geloven. En de burgemeester van de grote gemeente zal aan het burgervaderschap niet minder aandacht mogen besteden dan de burgemeester in de kleine gemeente.

Maar uit de Friese onderzoek is niet gebleken, dat er problemen zijn die duiden op een onhoudbare toestand. En zo er al wensen zijn, dan is het de vraag, of de verkiezing van burgemeesters die problemen zal oplossen.

Verkiezing: middel erger dan de kwaal

Want daar gaat het toch om: er moet een nieuw type burgemeester komen, dat beter gevoel heeft voor de wensen en ver-

langens der bevolking en beter aansluiting vindt bij de ontwikkeling in de moderne tijd. De kroon op de argumentatie is dan, dat benoeming ondemocratisch is en dat de enig aanvaardbare methode van keuze de verkiezing is. En wie gevoel heeft voor de historie, kan na lezing van het voorgaande daaraan nog toevoegen, dat op deze wijze ook achteraf de bedoelingen van de wetgever tot hun recht komen, omdat die uitging van de aanwijzing van iemand die uit anderen hoofde door verkiezing reeds vertrouwen genoot.

Onze stelling is nu, dat verkiezing weliswaar democratisch is, maar dat het wel zeker is, dat daarmee geen betere burgemeesters worden verkregen en dat voorts geen oplossing wordt verkregen voor problemen die de aanleiding zijn tot de roep om verkiezing.

Wij moeten die stelling nader toelichten.

Wie een burgemeester wil verkiezen, moet zich erop voorbereiden, dat hij voor principieel dezelfde problemen komt te staan als hij die de minister-president in Nederland wil kiezen. Als het tenminste om een rechtstreekse verkiezing gaat. In de gemeenten is evenmin een volstrekte meerderheid te krijgen voor een partij of een man als in het land voor de minister-president. In de praktijk zullen de moeilijkheden in de gemeente nog groter zijn, omdat de versplintering van partijen in de gemeenten nog groter is dan op nationaal niveau. Het zou alleen lukken in gemeenten waar een partij reeds de meerderheid heeft, en dat zijn er, ook in het zuiden van ons land, minder dan op het eerste gezicht misschien wel wordt gedacht.

Getrapte verkiezing dan? De gemeenteraad zou toch op dezelfde wijze als nu wethouders worden aangewezen kunnen komen tot de keuze van een burgemeester? Als de kandidaat uit de gemeenteraad voortkomt, kan er met enig geschipper nog wel een compromisfiguur uit de bus komen, maar dat zijn meestal niet de sterkste figuren. Als de keuze mag vallen op iedere willekeurige inwoner, wordt de zaak al ingewikkelder. Vooral als het gaat om de beoordeling van de geschiktheid van iemand die niet in het openbaar bestuur werkzaam is. Ook daar zal dan wel een compromisfiguur te voorschijn komen.

Er zijn nog wel meer mogelijkheden. Bij voorbeeld de benoeming door de gemeenteraad uit hen die zich aanmelden als gegadigde. Er zou ook gedacht kunnen worden aan de wijze waarop in Engeland het parlementslid kandidaat voor zijn partij wordt, althans bij de Labour Party.

Maar dan schuiven we al in de richting van de vraag, hoe de selectie van kandidaten moet plaatsvinden. In beginsel is die vraag niet moeilijk te beantwoorden: het moet de politieke partij zijn, die dan zijn functie als selectieapparaat in een democratie moet waarmaken. Nu is er voldoende over de invloed van partijapparaten geschreven om hier te kunnen schrijven dat die selectie wellicht doeltreffend is, maar toch weinig democratisch, alle theorieën ten spijt.

Ons hoofdbezwaar tegen alle methoden blijft, dat er geen zekerheid is, dat er betere kandidaten naar voren komen dan wij nu gewend zijn. Daar komt bij, dat de op die wijze verkozen burgemeester vooral in kleine gemeenten afhankelijk zal blijven niet alleen van de kiezers (dat is niet erg), maar van groepen en personen.

Maar België dan, zal men zeggen.

Dat systeem is toch aan het onze het meest verwant. Daar benoemt de Koning de burgemeester weliswaar, maar toch op voordracht van de gemeenteraad. Dat zou dan toch in ieder geval de invloed van de burgerij op de keuze waarborgen. Nu is het juist die Belgische ervaring die ons beducht maakt, want het peil van de burgemeesters is, alweer de uitzonderingen daargelaten, niet van die aard, dat we er hier naar zouden moeten verlangen. De tijd van de caféhouder-burgemeester hebben wij, hopen wij, gehad.

Maar goed, we nemen aan dat de verkiezing toch op de een of andere wijze doorgaat.

Op zijn best komt dan een man aan het roer, die op het peil staat van de wethouder, die loco-burgemeester is. Wij geven onmiddellijk toe, dat daarin geen bezwaar gelegen hoeft te zijn als het gaat om de grotere gemeenten. Er zijn tal van voorbeelden uit de praktijk die aantonen dat op die wijze wethouders naar voren zijn gekomen die met gemak burgemeester van hun stad hadden kunnen zijn. En het ook wel werden, en met succes. Maar dat zijn uitzonderingen, die hier en daar ook wel gelden voor kleinere gemeenten. Toch zal in het algemeen in een gemeente beneden 100.000 inwoners geen geschikte figuur gevonden kunnen worden.

Immers in veel gemeenten ontstaan steeds grote problemen wanneer wethouders gekozen moeten worden. Zo zelfs, dat meermalen is gepleit voor de mogelijkheid om wethouders buiten de gemeenteraad te kiezen.

Het kan niet, maar in feite gebeurt het meer dan eens, formeel de bepalingen van de kieswet in acht nemende. De vergelijking met kabinetsformaties gaat op: het gezoek naar figuren die nooit ofte nimmer belangstelling hadden voor de politiek en het openbaar bestuur. Die horen niet op ministersposten. Dat geldt ook voor de burgemeester en wethouders.

In de kleine gemeenten, en dat is nog altijd het overgrote deel der gemeenten, liggen de zaken nog moeilijker. De wethouder is daar de man die het openbaar bestuur in zijn vrije tijd bedrijft. Hij heeft als regel een heel gezond inzicht, denkt onorthodox, maar is met de werkelijke problematiek niet vertrouwd. Hij heeft, en dat is geen schande, moeilijkheden met alles wat buiten de dagelijkse sleur van het bestuur ligt. Indien hij burgemeester zou worden, zou de macht van het ambtenarenapparaat evenredig toenemen met het ontbreken van zijn kennis en ervaring. Er zou een toestand ontstaan als in Engeland, waar de town-clerk de blijvende figuur is, die de werkelijke invloed uitoefent, en waar de mayor niet meer is dan een representatieve figuur. Of de Duitse gemeente met de Stadt-direktor.

En al zou een dergelijke figuur misschien een goed burgervader worden, wij zouden toch niet te maken krijgen met de manager in het moderne gemeentewezen, waarnaar in Friesland en wellicht in heel Nederland de gedachten uitgaan. In 1851 zag Thorbecke in het wethouderschap nog het voorportaal tot het burgemeesterschap. Dat was in 1851, de tijd van de ere-baan. Burgemeester zijn is, al vinden sommigen dat jammer, in 1967 geen amateuristische bestuurbeoefening meer.

Kortom, zelfs als het peil van de wethouder-loco-burgemeester gehaald kan worden, is bij verkiezing van de burgemeester een algehele hervorming van onze bestuursinstellingen nodig, die zou neerkomen op een aanzienlijke versterking van de macht van de bureaucratie. Verkiezing zou uiterlijk een democratisering betekenen, maar het zou neerkomen op minder invloed van de burger.

De historie herhaalt zich, zij het met andere accenten. Maar ook nu, evenals in 1851, is de man die door verkiezing burgemeester kan worden, in de eigen gemeente als regel niet te vinden.

Verkiezing lost andere problemen niet op.

Verkiezing lost ook de problemen die wij nu maar zullen aanduiden met het 'verzet tegen het establishment,' niet op. De

vraag, of een burgemeester hoofd van politie moet zijn, staat los van de vraag hoe iemand burgemeester wordt. Wie daarin verandering wil brengen, heeft die verkiezing niet nodig, hij zorge dat er een wetswijziging komt, die iets of iemand anders tot hoofd van politie maakt. Het is zelfs de vraag, of wij een wetswijziging nodig hebben. De verantwoordingsplicht van de burgemeester t.a.v. politiezaken tegenover de gemeenteraad wordt door heel veel burgemeesters erkend en zij handelen er ook naar. Zij doen dat in het voetspoor van schrijvers als Oud en wijlen v. d. Bergh, ook al erkent de rechtspraak die plicht nog niet. Te veel vergeten zij die zich door het vuur van hun betoog laten meeslepen, dat het budgetrecht van de gemeenteraad wonderen kan verrichten en dat geen burgemeester langdurig opgewassen is tegen een hem weerstrevende raad. Dat geldt trouwens ook voor het college van burgemeester en wethouders, waar alle leden gelijk zijn, de burgemeester altijd in de minderheid is en gemakkelijk kan worden overstemd als het er op aan komt.

De demonstratievrijheid en alle problemen die daarmee samenhangen, zijn ook een zaak die met de verkiezing van de burgemeester niets te maken heeft. Het is een zaak die de gemeenteraad zelf regelt. En zelfs bij de regeling die op het ogenblik in de meeste gemeenten geldt, kan de burgemeester bij weigering van een vergunning of bij het stellen van voorwaarden niet altijd buiten schot blijven. De leer van G. v. d. Bergh over de onrechtmatige overheidsdaad wijst hier de weg, eventueel in verbinding met toepassing van algemene beginselen van behoorlijk bestuur. Maar alweer, daarover wordt in het vuur van het gesprek niet gerept.

Slot

Het voorgaande houdt niet in, dat wij het burgemeesterschap in Nederland zonder problemen zien. Het tegendeel is het geval. Wij hebben evenmin willen betogen, dat onder geen enkele omstandigheid wijziging in de bestaande toestand mag worden gebracht.

Ons bezwaar is, dat velen de verleiding niet kunnen weerstaan zich te uiten in termen die populariteit verzekeren, zonder dat blijk wordt gegeven van enig inzicht in de consequenties. Wie een burgemeester wil kiezen, moet ook in zijn overwegingen betrekken, of hij een democratie van twijfelachtig allooi wil ten koste van een, ook in vergelijking met andere landen, hoog be-

stuurspeil. En hij behoort, als hij tot de conclusie komt dat hij dat offer aanvaardt, daarover geen twijfel te laten bestaan.

Wie verkiezing wil, hij zoeke naar argumenten die hout snijden, die dus met de zaak zelf verband houden en bovenal, hij hoede zich voor gelegenheidsargumentatie.

Met het bovenstaande is het laatste woord niet gesproken. Het is pas een van de eerste woorden. De discussie zal op gang moeten komen. Er zal uitvoerig bestuurskundig onderzoek moeten worden gedaan, want de aanpak in Friesland moet als een eerste begin worden beschouwd. Het lijdt geen twijfel, dat uit dat alles dan een heroriëntering zal voortkomen, die zal leiden tot hervorming.

Wij hopen een bijdrage tot een discussie geleverd te hebben.

Boekbesprekingen

Prof. mr. H. J. Hofstra, Plaats en taak van de belastingwetenschap. AE. Kluwer, Deventer, 32 blz. p.

In deze door Hofstra bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in het belastingrecht aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 7 oktober 1966 uitgesproken rede wordt op overtuigende wijze aangetoond, dat onder de huidige omstandigheden van een belastingwetenschap moet worden gesproken.

Hofstra geeft een beknopt, maar voortreffelijk historisch overzicht, waaruit de groei tot een afzonderlijke belastingwetenschap – overigens met erkenning van de nauwe samenhang tussen de leer der openbare financiën en de belastingwetenschap – duidelijk blijkt.

De leer der openbare financiën is typisch macro-economisch ingesteld. Zij houdt zich bezig met de invloed die het financiële overheidsbeleid uitoefent op een aantal globale relaties die voor een evenwichtige ontwikkeling van de nationale economie, daaronder begrepen het conjunctuurverloop, van belang zijn. Daarnaast behoren tot het studieterrein van de leer der openbare financiën een aantal staats- en administratiefrechtelijke problemen waar de belastingwetenschap geen weet van heeft: de indeling als voorbereiding en uitvoering van de begroting, de financiële verhouding tussen het rijk en de lagere publiekrechtelijke lichamen.

In de benadering van het studie-object van de belastingwetenschap is de problematiek een geheel andere. Essentieel is, dat de belastingheffing berust op een stelsel van rechtsregelen, gericht op een verdeling van de belastingdruk, die niet slechts macro-economisch aanvaardbaar is, doch die bovenal ook, micro-economisch gezien, aan eisen van individuele rechtvaardigheid en technische uitvoerbaarheid moet voldoen; twee eisen die op hun beurt weer volkomen buiten de gezichtskring van de globale problematiek van de moderne „public finance" vallen. In wezen gaat het in de rechtsstaat, aldus Hofstra, om vast te stellen wat goed belastingrecht is in de zin van belastingrecht dat een optimum van rechtvaardigheid én doelmatigheid in zich weet te verenigen. En voor de belastingwetenschap is essentieel, dat zij haar bijdrage aan de beantwoording van deze vraag centraal stelt zonder zich tot eenzijdige deelbeschouwingen te beperken. Ter afsluiting en aanvulling vat H. dan de taak van de belastingwetenschap in zes punten samen. Uit deze

inventarisatie noemen wij het juridische werk, de verhouding tussen directe en indirecte belastingen, belastingstelsels in heden, verleden en elders, de vraagstukken van belastingtechniek en -uitvoering, de coördinatie tussen de belastingsystemen van rijksoverheid en lagere publiekrechtelijke lichamen en het boven-nationale belastingrecht.

Ten aanzien van het karakter van de belastingwetenschap stelt H., dat de belastingheffing diep en vrijwel continu ingrijpt in de levensomstandigheden van elk lid van de volksgemeenschap. Wie de belastingwetenschap beoefent, bestudeert daarom de mens in een van zijn essentiële situaties, in zijn relatie nl. tot de publiekrechtelijke gemeenschap, waarvan hij deel uitmaakt, bestudeert bovendien wat wellicht het gevoeligste element in die relatie is, te weten de greep van de overheid in ieders beurs. Aldus opgevat is de belastingwetenschap, hoe vreemd dit klinken moge, een waarlijk menselijke wetenschap.

De rede is voorzien van 63, soms uitvoerige, aantekeningen. In aantekening 60 over eenvoud in het belastingrecht schrijft Hofstra, dat het parlement weinig gevoel voor deze problematiek pleegt te hebben, wat duidelijk wordt gedemonstreerd door de z.i. betreurenswaardige wijze waarop het ontwerp voor de Wet op de Inkomstenbelasting 1964 tijdens de kamerbehandeling werd mishandeld. De opzet was tot een vereenvoudiging te komen; het resultaat is — aldus H. — een wet die, ondanks een logischer indeling, zowel naar redactie als naar uitvoering veel moeilijker is dan haar voorgangster. Wij vragen ons af of deze opmerkingen niet te eenzijdig zijn, waardoor twijfel kan ontstaan over de 'zwaarte van het vonnis' over De Tweede Kamer. [1])

Wij verheugen ons er bijzonder over, dat Hofstra met zijn grondige theoretische kennis en zijn veelzijdige ervaring (in ambtelijke dienst, in het bedrijfsleven, oud-minister van Financiën, oud-Tweede-Kamerlid) geroepen is het jonge fiscaalrechtelijke instituut aan de Leidse universiteit mee uit te bouwen.

A. VENVERLOO

[1]) Nadat deze bespreking gereed was, namen wij nog kennis van de tekst van een voordracht over „De uitvoering van de belastingwetgeving als juridisch probleem" door prof. Hofstra, gehouden op 7 februari '67, ter gelegenheid van de diesviering te Leiden (Weekblad voor fiscaal recht, 2 maart 1967, no. 4840). In die rede merkt H. op, dat met betrekking tot de belastingwetgeving het „gemeen overleg" met het — in vergelijking met de technische kennis van de ambtelijke ontwerpers — veel minder deskundige parlement herhaaldelijk tot oplossingen heeft gedwongen, die de toets van een waarlijk deskundige kritiek nauwelijks kunnen doorstaan. Vooral nu duidelijk en regelmatig gestreefd wordt naar een verbetering van de werkwijze van de Tweede Kamer, wil het ons voorkomen dat het nuttig zou zijn, indien H. zijn standpunt eens nader motiveert, voorzien van een bloemlezing van gevallen waarop zijn kritisch oordeel is gebaseerd.

Dr. J. F. Schobre, Mensen en Mandaten, aspecten van de medezeggenschap in Westduitse ondernemingen, AE. E. Kluwer, Deventer, 1966, 240 blz.

Op dit proefschrift is dr. Schobre, directeur sociale zaken van de DAF, kort geleden te Tilburg gepromoveerd tot doctor in de Sociale Wetenschappen.

In verband met het rapport van de commissie-Verdam is het onderwerp bijzonder actueel. De in Duitsland opgedane ervaringen zijn uiteraard ook voor ons land van belang. De moeilijkheid is alleen dat over die ervaringen zo verschillend wordt geoordeeld. Zulks ligt zeker niet aan het gebrek aan literatuur. Een tot 1962 bijgehouden bibliografie besloeg over dit onderwerp reeds 502 bladzijden. Maar emotionele gevoelens van sympathie en antipathie voor de medezeggenschap spelen een belangrijke rol, zodat het moeilijk is de zekerheid van een objectief oordeel te verkrijgen. Schobre had vrijwel geen gelegenheid voor een persoonlijk onderzoek ter plaatse. Hij moest derhalve op de literatuur afgaan. Dit alles in aanmerking nemend, krijgt de lezer toch duidelijk de indruk, dat de schrijver angstvallig heeft beproefd subjectieve gevoelens te weren om een objectief resultaat vast te leggen.

Gelijk bekend is de Duitse medezeggenschap geregeld in twee wetten. Het 'Mitbestimmungsgesetz' van 1951 bevat de medezeggenschap in de ijzer- en staalindustrie en in de mijnbouw. In de raad van commissarissen ('Aufsichtsrat') van deze ondernemingen hebben vertegenwoordigers van aandeelhouders en werknemers vrijwel paritair zitting. Voorts wijzen de werknemers een arbeidsdirecteur ('Arbeitsdirektor') aan, die dezelfde rechten heeft als de andere directeuren. Voor alle andere ondernemingen dan die in de ijzer- en staalindustrie en de mijnbouw geldt het 'Betriebsverfassungsgesetz' van 1952. Deze wet gaat minder ver dan die van 1951. De raad van commissarissen kent geen paritaire samenstelling. Er hebben slechts twee of meer werknemersvertegenwoordigers in de „Aufsichtsrat' zitting. Wel schrijft de wet de invoering voor van 'Betriebsräte,' organen, die anders zijn opgezet en over grotere bevoegdheden beschikken dan onze ondernemingsraden.

Interessant is uiteraard tot welk oordeel Schobre over de praktijk van deze wetgeving is gekomen. Hij laat daarbij eerst de werkgevers- en werknemerskringen, de wetenschappelijke onderzoekers en buitenlandse schrijvers aan het woord. Daarna komt hij tot een eigen evaluatie. Ten aanzien van de 'Aufsichtsrat' luidt de conclusie 'dat de aanwezigheid van werknemers daarin niet tot moeilijkheden heeft geleid en dat dezen zich in grote lijnen zijn gaan gedragen zoals een lid van de 'Aufsichtsrat' zich altijd gedragen had' (blz. 225 en 172-174).

De 'Arbeitsdirektor' heeft — aldus Schobre — evenmin schokkende veranderingen gebracht (blz. 225). Elders in zijn boek is hij over dit instituut veel optimistischer. Zo deelt hij mede, dat de arbeidsdirecteur er zorg voor draagt, dat behalve de technische en commerciële gezichtspunten, ook de sociale aspecten tot hun recht komen (blz. 174). Het lijdt dan ook geen twijfel, aldus gaat Schobre verder, dat de arbeidsdirecteur in hoge mate integrerend heeft gewerkt en als zodanig de harmonie tussen allerlei tegengestelde doeleinden heeft bevorderd (blz. 175).

Ten slotte het oordeel van de schrijver over de 'Betriebsrat': deze 'heeft over het algemeen gunstige resultaten opgeleverd' (blz. 225 en 176-177).

Uit een en ander blijkt wel hoe oppervlakkig de minderheid in het rapport der commissie-Verdam oordeelde toen zij o.a. op grond van in het buitenland opgedane ervaringen het instituut der arbeidscommissarissen afwees. En in onze kring geldt hetzelfde voor een uitlating van Van Thijn op het PvdA-congres van 6 januari jl. toen hij de arbeidscommissaris uit het verkiezingsprogram 1967 (punt III-6) wilde verwijderen.

Wel moet worden erkend dat de tot nu toe verkregen ervaring dateert uit een periode van economische vooruitgang. Welke de resultaten zullen zijn bij laagconjunctuur zal moeten worden afgewacht. Daar staat tegenover dat de kring van deskundigen, waaruit de werknemersvertegenwoordigers worden gekozen, ieder jaar groter wordt, hetgeen gunstig is voor het welslagen van de regeling. De deskundigheid waarover de vertegenwoordigers van de vakverenigingen thans bij het sluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten blijken te beschikken, ontbrak een halve eeuw geleden ook geheel.

Na deze algemene informatie vestig ik nog de aandacht op verschillende onderdelen van het proefschrift.

Kritisch sta ik tegenover enkele door de schrijver gebruikte termen Het begrip medezeggenschap omvat zowel medebeslissen als medeberaad. In Duitsland wordt eveneens onderscheid gemaakt tussen 'Mitentscheidung' en 'Mitwirkung'. Ik begrijp daarom niet waarom Schobre zich zoveel moeite geeft de begrippen codeterminatie en codeliberatie te introduceren. Evenmin ben ik gelukkig met de term 'werknemerscommissaris' in plaats van arbeidscommissaris. De betrokkene is geen commissaris voor de werknemers. Naast bij voorbeeld de technisch deskundige commissaris en de commercieel deskundige commissaris is hij de man die in het bijzonder de problemen van de arbeid kent.

In een uitvoerige slotbeschouwing gaat Schobre na wat naar zijn mening in Nederland op het terrein der medezeggenschap moet gebeuren. Hij gevoelt voor een uitbreiding van de kring, waaruit de leden van de raad van commissarissen wordt gekozen. Daarom pleit hij 'voor een systeem waarbij de benoeming door coöptatie plaatsvindt

uit kandidaten die vooraf zowel door aandeelhoudersvertegenwoordigers als door werknemersvertegenwoordigers acceptabel zijn geacht' (blz. 225 en 203-206). Naar mijn mening is dit coöptatiesysteem onaanvaardbaar.

Erkend moet worden dat op dit ogenblik een aanvulling van de raad van commissarissen praktisch door coöptatie plaatsvindt, maar dit is nog geen reden om dit verwerpelijke systeem op de troon te zetten. Alleen een open behandeling, waarbij de kringen der werknemers met een eigen initiatief kunnen komen, is hier aanvaardbaar.

Een geheel ander actueel punt is voor Nederland welke rechten de werknemers bij grote bedrijfsveranderingen kunnen doen gelden. Men denke bij voorbeeld aan massale ontslagen. Op dit gebied zijn in het laatste jaar in ons land heel akelige dingen gebeurd. In Duitsland heeft de 'Betriebsrat' in dergelijke gevallen verstrekkende bevoegdheden. Wanneer werkgever en 'Betriebsrat' het niet eens worden, dan kan iedere partij de bemiddeling van een overheidslichaam vragen. Geschiedt dit niet of blijft de bemiddeling zonder resultaat, dan wordt een arbitragecollege ingeschakeld. Houdt de werkgever zich niet aan de uitspraak, dan kunnen de ontslagen werknemers schadevergoeding eisen. Deze regeling gaat dus veel verder dan een kort geleden in ons land ingediend wetsontwerp, dat bij massaal ontslag voor oudere werknemers een langere opzeggingstermijn voorschrijft. Het zou de moeite waard zijn geweest van Schobre te horen hoe hij over de Duitse regeling denkt. Maar dit oordeel wordt ons onthouden (blz. 90-91).

Samenvattend: een publikatie die belangrijk materiaal brengt voor het probleem der medezeggenschap in ons land.

MR. DR. A. A. VAN RHIJN

Economische wetenschap en het midden- en kleinbedrijf. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociale en economische vraagstukken van het midden- en kleinbedrijf te Tilburg (13 okt. 1966) door dr. mr. A. F. H. C. Schrijvers.

Prof. Schrijvers is al vele jaren voorzitter van de Raad voor het midden- en kleinbedrijf. Hij weet – zo niet alles – dan toch wel zeer veel van deze sector en dat blijkt ook uit zijn rede. Hij vraagt zich allereerst af waarom de sociale economie en de bedrijfseconomie zo weinig aandacht aan deze bedrijfsvormen en de daarmee verbonden problematiek hebben geschonken. Zelf ziet hij een viertal redenen: de nadruk die Adam Smith heeft gelegd op de voordelen van de arbeidsverdeling en dus het grootbedrijf; Marx' conclusie dat het grootbedrijf het midden- en kleinbedrijf zou doen verdwijnen; de gerichtheid van de bedrijfseconomie op het industriële grootbedrijf en ten slotte het feit dat in het midden- en kleinbedrijf maar weinig economen te werk gesteld zijn.

Prof. Schrijvers doet in zijn rede een beroep op de economische en sociale wetenschappen zich te zetten aan de studie van de vraagstukken rondom het midden- en kleinbedrijf. De tijd is voorbij dat het bestaansrecht van de middenstand alleen maar werd gebaseerd op maatschappij-filosofische beschouwingen en sociologische en sociale a-priori's. Het economische bestaansrecht van het midden- en kleinbedrijf moet worden nagegaan. Met de kreet 'gelijke kansen' alleen komen we er niet. Vooral in de tertiaire sector zullen genoemde bedrijven een grote bijdrage in de werkgelegenheid kunnen geven. Nieuwe combinaties zullen daarvoor onmisbaar zijn. De sociologie en de psychologie zouden kunnen onderzoeken waarom zovelen hun onderneming in stand wensen te houden ondanks onvoldoende inkomen en anderen zich willen vestigen zonder redelijke zekerheid.

Vervolgens zegt prof. Schrijvers een paar harde, maar mogelijk juiste woorden over het type ondernemer in het midden- en kleinbedrijf. De mentaliteit wordt volgens hem meestal mede bepaald door het milieu waaruit zij voorkomen en de opleiding. Een Amerikaans onderzoek bracht aan het licht waarom men ondernemer in deze sector was geworden: gebrek aan aanpassingsvermogen, vlucht voor discipline, niet afhankelijk en ondergeschikt willen zijn. Falen op de lagere en middelbare school, zeer frequent veranderen van betrekking, grote rusteloosheid in het werk bleken bij het onderzoek naar de opleiding. Hoe is dat alles in Nederland? Ligt hier de oorzaak dat deze ondernemers zo moeilijk te interesseren zijn voor samenwerking, voor vraagstukken buiten het bedrijf, voor applicatiecursussen en voorlichting? Betere opleiding, hulp van externe adviseurs en inpassing in het geheel van onze economie kunnen een en ander geleidelijk verbeteren.

Er is thans een ontwikkelings- en saneringsfonds en een centraal instituut voor het midden- en kleinbedrijf, dat planning, voorlichting en kredietverlening adequaat wil gaan aanpakken en hiertoe door de overheid in staat wordt gesteld. Het middenstandsonderwijs komt van de grond en krijgt een plaats in de mammoetwet.

Het pleidooi van prof. Schrijvers om dat alles vanuit universiteiten en hogescholen te richten en te begeleiden, wil ik van harte ondersteunen.

J. REEHORST

A. D. de Groot. Vijven en zessen. Cijfers en beslissingen: het selectieproces in ons onderwijs. Groningen, J. B. Wolters, 1966. Paperback, 250 p.p., f 10,—.

A. D. de Groot, hoogleraar in de psychologie aan de Universiteit van Amsterdam, is in wijde kring bekend om de hardnekkigheid waarmee hij ons Nederlandse onderwijssysteem bekritiseert, en pogingen doet er verbeteringen in aan te brengen. Zijn onlangs verschenen boekje 'Vijven en zessen' bevat opnieuw vele punten van ernstige kritiek, alsmede de aanzet voor een revolutionair plan ter verbetering van ons onderwijs.

Het boekje houdt zich bezig met het beoordelings- en selectieproces in het onderwijs. Het is geschreven in een stijl die het leesbaar maakt voor allen die bij het onderwijs op de een of andere wijze zijn betrokken: leraren, onderzoekers op het gebied van het onderwijs, maar ook leerlingen, studenten en hun ouders.

In het eerste hoofdstuk demonstreert De Groot op een anekdotische wijze de vele fouten die ons gebruikelijke systeem van cijfergeving op school aankleven. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan een meer systematische bespreking van de meettechnische kwaliteiten van de gebruikte cijferschaal. Het derde hoofdstuk laat zien op welke wijze schoolcijfers gebruikt kunnen worden als basis voor het nemen van beslissingen. Dit derde hoofdstuk, dat vooral interessant is voor de consumenten van het onderwijs: leerlingen en ouders, doet scherp uitkomen de paternalistische wijze waarop beslissingen in ons onderwijs dikwijls worden genomen: beslissingsregels worden voor leerlingen en ouders geheim gehouden, naar hún mening wordt nooit gevraagd. De meeste scholen stellen zich op het standpunt, dat het welzijn van de leerlingen bij hen in veilige handen is. De Groot demonstreert overduidelijk dat dat op zijn minst zeer discutabel is.

De drie volgende hoofdstukken hebben een meer technisch karakter, maar blijven niettemin prettig leesbaar. Hoofdstuk 4 geeft enig empirisch materiaal over de wijze waarop leraren de cijferschaal in feite gebruiken. Hoofdstuk 5 is gewijd aan een discussie betreffende de betrouwbaarheid, i.e. gevoeligheid voor toevalsinvloeden, van schoolcijfers. Hoofdstuk 6 laat zien, wat vele leraren menen allemaal in hun cijfers te moeten verdisconteren, en wat zij er onbewust in verdisconteren. Dit alles leidt ten slotte tot een uiteenzetting over de wet van Posthumus: ongeacht het niveau van de te beoordelen groep leerlingen, leidt iedere beoordeling van hun prestaties waaraan een beslissingsproces is gekoppeld, tot een per beoordelaar in de loop der tijd vrijwel constant percentage gezakten. Ieder nieuw examen geeft een nieuwe groep uitvallers.

De eerste zes hoofdstukken van dit boekje zijn één grote kritiek op 'de nooit aflatende selectie in ons onderwijs.' De door de schrijver aangevoerde argumenten zijn zo onontkoombaar, dat de lezer het

wel met De Groot eens moet zijn: 'het systeem is oneerlijk en onzedelijk; het moet radicaal worden veranderd.'

De twee laatste hoofdstukken van het boek zijn gewijd aan een eerste ontwerp voor een 'nationaal plan' ter verbetering van ons onderwijs, dat gericht moet zijn op het invoeren van (a) objectieve studietoetsen en op (b) selectievrij onderwijs.

Het boekje eindigt met het geven van een aantal suggesties voor actie, waarvan de meest opvallende wel is de oproep tot de oprichting van een landelijke organisatie van belanghebbenden, om te komen tot een werkelijke vernieuwing van ons onderwijs. Kleiner aangepakt, zal, naar de mening van de schrijver, iedere poging afstuiten op de resistentie van het bestaande systeem.

Het hier besproken boekje zou het begin kunnen zijn van een radicale vernieuwing van ons onderwijs: de erin besproken zaken zijn van essentieel belang voor de functionering van ons onderwijssysteem. Dat kan echter alleen als velen die bij het geven van onderwijs betrokken zijn, dit boekje bestuderen. Dat kan, want het is in een prettige en begrijpelijke stijl geschreven. Natuurlijk is er op een aantal punten kritiek mogelijk, maar het merendeel van het betoog van de schrijver is onomstotelijk juist. Bezinning hierop, gevolgd door doeltreffende actie, is broodnodig. Het boekje wordt dan ook warm in de belangstelling van een ieder aanbevolen.

DRS. H. F. M. CROMBAG

Als redacteur is tot de redactie toegetreden jhr. drs. G. van Benthem van den Bergh. Hij studeerde te Leiden aan de juridische faculteit (vrije studierichting) en van 1964–1966 resp. aan de Harvard Universiteit (Center for International Affairs) en de Universiteit van California (Institute of International Studies).

Sinds 1960 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Europa Instituut te Leiden. Tevens docent voor internationale betrekkingen aan het Institute of Social Studies in Den Haag.

Reeds eerder werden bijdragen van zijn hand in S. & D. geplaatst. Zo ook weer in dit nummer.

Het artikel van Richard Loewenthal werd reeds eerder afgedrukt in verschillende Duitse en Engelse maandbladen.

Biografische notities:

Dr. V. A. M. Beermann woont in Sydney, waar hij in internationaal verband werkzaam is.

Prof. dr. A. Heertje is hoogleraar te Amsterdam.

P. Krug studeerde slavische talen. Is verbonden aan de economische voorlichtingsdienst. Publiceert regelmatig in diverse tijdschriften.

J. Varkevisser is medewerker van het wetenschappelijk- en scholingsinstituut van het NVV.

Dr. D. Dolman is werkzaam bij het ministerie van economische zaken.

Mr. P. J. Molendijk is burgemeester van de gemeente Ten Boer (Gr.).

Th. J. A. M. van Lier

Dood tij

We hebben dus weer een kabinet van centrum-rechts. Niets nieuws na 14 oktober 1966 (de bezegeling van wat er die nacht gebeurde), niets nieuws na de verkiezingsuitslag, waarin toch duidelijk van een wil tot vernieuwing was gebleken, niets nieuws sinds 1958. Vanaf dat jaar heeft centrum-rechts in ons land immers politiek de dienst uitgemaakt. Door de formatie-De Jong heeft de feitelijke ontwikkeling het kabinet van centrum-links Cals-Vondeling tot de rang van intermezzo-kabinet teruggebracht.

Eigenlijk heeft de politiek van centrum-rechts zich al in 1956 weten door te zetten. Het laatste kabinet-Drees, tot stand gekomen na de grootste verkiezingsoverwinning van de PvdA (32,7%)! en na de moeizaamste en langdurigste kabinetsformatie van de naoorlogse periode had in wezen al geen mogelijkheden meer om een politiek van maatschappelijke hervorming, zelfs niet langs de weg van langzame geleidelijkheid door te voeren. Men leze er het regeringsprogram van dat kabinet maar op na en stelle vast welke progressieve punten ervan in feite verwezenlijkt zijn.

Elf jaren waren het dus maar, van 1945 tot 1956, dat een politiek van centrum-links in ons land een goede kans heeft gekregen. Langer heeft het vernieuwingselan in oorlog en bezetting gegroeid het niet kunnen uithouden. De geschiedenis van 1956 kan ons intussen voor vandaag een duidelijke les leren: dat de kansen voor een radicaal-vooruitstrevende politiek niet alléén afhangen van het stempercentage dat de Partij van de Arbeid weet te behalen. Maar het hangt onder meer ook af van de politieke constellatie waarin zich die 20-30% van de kiezers bevinden, die, hoewel niet op de PvdA stemmende toch voorstanders zijn van zo'n politiek, of van een verwante politiek.

Op 14 oktober 1966 werd de vooruitstrevende lijn Cals-Vondeling afgebroken. Dat geschiedde op een moment, dat dit kabinet nog zó was aangeslagen door eigen fouten (verkeerde beoordeling van de budgetaire situatie in 1965, Amsterdam, inkomen van de

Kroon) en door anderen op zijn weg gelegde obstakels (de erfenis Marijnen-Witteveen b.v.) — en tegelijk op een moment dat het zich nog onvoldoende had kunnen herstellen door het waarmaken van hervormingsplannen op lange termijn (olie- en gasbeleid, grondpolitiek, speculatiewinstbelasting, sociaal-economische hervormingen). Zo werd er meer aanstoot gewekt door de brute en onverhoedse wijze waarop het om het politieke leven werd gebracht, dan dat zijn heengaan zelf zo algemeen werd betreurd.

Zo was de weg weer vrijgemaakt voor het herstel van de regeringscombinatie centrum-rechts. Toch was dit herstel nog niet verzekerd. De ontevredenheid over de werking van ons parlementaire stelsel dat op de 4e Franse republiek lijkende ontbindingsverschijnselen begon te vertonen nam sterk toe en het verzet in de radicale vleugels van de ARP en KVP tegen de halfslachtigheid van een politiek van het midden brak voor het eerst krachtig baan. De vorming van het overbruggingskabinet-Zijlstra zonder Partij van de Arbeid, met een financieringsprogram waarvoor men de steun van Bogaers en de PvdA gemakkelijk had kunnen krijgen als men dat werkelijk gewild had (slechts de toezegging van een slagvaardig werkgelegenheidsbeleid was nodig geweest) betekende een verdere ruk naar rechts. Geheel onnodig werd de door Den Uyl voorbereide Algemene Maatregel van Bestuur voor het gas- en oliebeleid op de Noordzee in conservatieve zin omgebogen, de indiening van het ontwerp-speculatiewinstbelasting achterwege gelaten en het artikel over het stakingsrecht in het wetsontwerp over het Europese sociale handvest geschrapt. Via 'Jelle zal wel zien' nu de 'yellow submarine', de wit-gele dan, van P. J. S. de Jong.

Toen de verkiezingsuitslag, al gebood die in al haar onduidelijkheid met betrekking tot het oordeel van de kiezers over het beleid van het kabinet-Cals beslist niet de vorming van een kabinet zonder de PvdA, de vorming van zo'n kabinet ook niet onredelijk maakte, was de weg naar het kabinet met de VVD geplaveid. Zelden hebben we na de oorlog zo'n rechtlijnige formatieperiode gehad. Zelfs in 1959 was er een meer aarzelende lijn. Informateur Zijlstra had zijn memorandum op de maat van een kabinet met de VVD gesneden. 'Ach Zijlstra's vragen waren wel aardig, en boden wel een gelegenheid om die keuze te maken,' aldus Toxopeus in een interview in 'Vrij Nederland' van 22 april. De werkelijk belangrijke financieel-economische vragen (te belangrijker in verband met de voor 1968 en 1969 te ver-

wachten budgetaire moeilijkheden) werden onder water gehouden, namelijk hoe de begrotingsruimte zou worden verdeeld, welke prioriteiten zouden gelden ,welke ruimte er in de veronderstelde tweede en financieel gunstiger helft van de vierjarige zittingsperiode van het kabinet aan belastingverlaging zou worden ingeruimd. 'Als je de kandidaat-ministers hier geen blinddoek voorhoudt, krijg je de club nooit voor elkaar,' scheen tot het einde van de formatie het devies te zijn.

Dat het toch niet op rolletjes liep en de formatie in de latere fasen naar het schijnt in gevaar kwam te mislukken lag aan het streven van formateur Biesheuvel om een team samen te stellen krachtig genoeg om maximale garanties te geven voor een goede aanpak van de moeilijke onopgeloste problemen en voor het tot hun recht laten komen van de enkele elementen van vernieuwing in het program vervat. Voor de eerste keer na 1958 bleek het onmogelijk voldoende vooruitstrevende figuren uit de confessionele partijen bereid te vinden voor een kabinet met de VVD om daarvan het centrum-karakter te onderstrepen. Al wie de noodzakelijke politieke polariteit, het aanbieden van een werkelijke politieke keuze ter harte gaat kan zich hierover alleen maar verheugen. Het resultaat is, dat het kabinet-De Jong het voordeel heeft er ook méér dan het kabinet-De Quay en het kabinet-Marijnen uit te zien zoals het bedoeld is, namelijk als een kabinet dat men in Engeland conservatief en in Amerika republikeins zou noemen en dat men in Nederland om niemand voor het hoofd te stoten de naam 'kabinet van consolidariteit' zou kunnen geven.

Precies zoals in 1959 (en anders dan in 1963, maar toen werd er ook erg geprutst) moest de verantwoordelijkheid voor de keuze van de VVD op rekening van de PvdA worden geschoven. Den Uyl had immers in zijn antwoord aan informateur Zijlstra geweigerd in te gaan op besprekingen over een regeringsprogram, zolang de VVD daarbij betrokken was en had besloten met de woorden: 'De PvdA blijft uiteraard bereid tot reëel overleg over een regeringsprogram met een (in)formateur die gekozen heeft voor een regeringscombinatie met de PvdA.' Door sommigen werd deze zinsnede gelezen alsof er gestaan had: 'De PvdA is alleen bereid over een regeringsprogram te spreken als de partners beloven in ieder geval een regeringscombinatie met de PvdA aan te gaan.' Men behoeft toch geen hoogleraar in de Nederlandse taal te wezen om te zien dat dit iets geheel anders

is; als Den Uyl het laatste bedoeld had zou hij het ook wel zo geschreven hebben. — Schijnbaar heel spits was de argumentatie van Zijlstra voor de t.v.: 'Als Toxopeus zou hebben geantwoord zoals Den Uyl heeft gedaan en omgekeerd, zou ik voor Den Uyl hebben gekozen.' Zo zou het hebben kunnen gaan als Den Uyl VVD'er was geweest, dan had hij een even blind vertrouwen in het memorandum-Zijlstra kunnen hebben als nu in feite Toxopeus had!

Zo zou het óók gegaan kunnen zijn als het memorandum naar de PvdA was toegeschreven geweest wat een Zijlstra uit 1952 zou hebben kunnen overkomen, maar helaas niet meer een Zijlstra anno 1967.

Niemand mag er de heer Zijlstra een verwijt van maken dat hij sinds die dagen een eind naar rechts is opgerukt. Het is gewoon zijn goed recht. Maar hij moet daarvoor wel een betere motivering geven dan dat de PvdA sindsdien méér de nadruk is gaan leggen op staatsdeelneming in bedrijven en nationalisaties. De ontwikkeling is er juist een geweest in omgekeerde richting. Dit is gemakkelijk te constateren wanneer men de socialisatieparagrafen uit de beginselprogramma's van 1947 en van 1959 met elkaar vergelijkt. Maar ook ná 1959 wil de PvdA socialisatie (als middel) niet dogmatisch verwerpen telkens wanneer dit in bijzondere gevallen de aangewezen oplossing is.

Betekende het kabinet-De Jong in zijn samenstelling dus de bevestiging van het oude, dat gold ook de wijze waarop het tot stand werd gebracht. Zo gauw was 'de zelfuitschakeling van de PvdA' niet vastgesteld of er kwam een einde aan het begin van openheid door Den Uyl geëntameerd. De programbesprekingen vonden weer achter gesloten deuren plaats. Zwijgplichten werden weer opgelegd, informateurs kwamen en gingen na geheim overleg, zelfs een fase-Beel werd niet overgeslagen. Beel, de vroedvrouw van alle centrum-rechtse kabinetten van na 1958 (het zijn er vijf als men de twee overgangskabinetten meerekent) scheen ditmaal zijn taak te hebben kunnen beperken tot het organiseren van een verzoeningsbijeenkomst tussen Biesheuvel en Toxopeus. Het heeft hem wel eens meer moeite gekost de zaak tot een goed einde te brengen.

Toch was het duidelijk, niet alleen door de drie steeds verrassender verkiezingsuitslagen van de laatste 12 maanden, maar uit talloze verschijnselen op alle gebieden van de Nederlandse samenleving, dat zich een grote onrust en veranderingslust van het

Nederlandse volk begint meester te maken. De mensen veranderen en de mentaliteit, want de wereld verandert en de manier waarop wij met de dingen omgaan. Vergeleken met de periode tussen de beide wereldoorlogen geven de ruim 20 jaren sinds de Tweede Wereldoorlog verstreken in toenemende mate het beeld van een stormachtige, bijna revolutionaire ontwikkeling te zien.

Van passief toeschouwer is ons land actief deelgenoot geworden in een wereldwijd politiek bestel. Nederland is partij in de Europese eenwording, in de helaas tot systeem van louter militaire beveiliging verschraalde Atlantische samenwerking en in de Verenigde Naties. Wij zijn als volk steeds bewuster betrokken bij alle grote politieke vraagstukken. In alle huiskamers worden wij met onze neus gedrukt op de in hevigheid toenemende rassenconflicten, de haast onoverbrugbaar schijnende welvaartskloof tussen Noord en Zuid, de spanning tussen Oost en West, de immer latente dreiging van een wereldverwoestend conflict.

Men is steeds minder bereid de toekomst over zich heen te laten komen. De buitenlandse politiek moet een geïntigreerd onderdeel van het algemene regeringsbeleid worden. Men verlangt van een Nederlandse regering, dat zij de verbeeldingskracht en de durf opbrengt om, niet alleen mee te werken en mooie woorden te spreken maar ook initiatieven te nemen, desnoods soms een eind voorop te lopen bij het proberen van nieuwe oplossingen.

In de economie is er niet alleen het probleem van een voortgezette stabiele groei, het verwerken van de automatie, de verzekering van werkgelegenheid, maar ook van de noodzakelijke verbetering van het peil van tal van gemeenschapsvoorzieningen en van de vermindering van inkomens- en vermogensverschillen. Tenslotte is er na de geslaagde emancipatie van allerlei groepen in ons volk het vraagstuk van de emancipatie van de individuele mens als volwaardige partner bij elke vorm van samenwerking, de eis tot fundamentele democratisering der gehele samenleving. De twee gebieden die hierbij thans vooral de aandacht vragen zijn die van de samenwerking in de onderneming en die in de politieke sfeer, zowel landelijk als plaatselijk. Belangrijk is echter ook de bescherming van de individuele burger tegen de bureaucratie van grote verbanden, het wegnemen van het nummergevoel, de vereenvoudiging van de woekeringen van reglementen en voorschriften waar de Nederlandse zucht tot perfectionisme zich overal in uitleeft.

Men moet het program van een Nederlands kabinet vandaag,

zoals Den Uyl heeft gedaan, afmeten naar de eisen die in een zo ruim kader gesteld dienen te worden; het is absoluut onjuist het te doen voorkomen alsof ons land alleen maar redelijk goed hoeft te worden bestuurd en alsof we met minder zouden kunnen volstaan dan met een werkelijke regering.

Het zou overdreven zijn te zeggen, dat er van de aangeduide problematiek niets tot het kabinet-De Jong zou zijn doorgedrongen. Zoals een hardhorige oude dame met haar gehoorapparaat ook wel wat opvangt van de gesprekken die rond haar gevoerd worden, zo is er in de regeringsverklaring wel een echo te beluisteren van het geroep om vernieuwing, tenminste op enkele van de genoemde terreinen.

De bondigste typering van de als een troonrede opgestelde en voorgelezen regeringsverklaring was wel die van het overlegorgaan der vakcentrales: '. . . . de regeringsverklaring van het nieuwe kabinet (bevat) veel goede bedoelingen maar het stuk (komt) niet aan concretisering toe. . . . Het ademt een geest van afwachting ten aanzien van tal van belangrijke vraagstukken, die dringend om een oplossing vragen. Deze vraagstukken worden wel onderkend maar goeddeels afgedaan met vage en vrijblijvende formuleringen.'

Het beste deel van de regeringsverklaring is dat van de herziening van de structuur en de rechtsvorm van de onderneming. Datgene wat in de discussie rond het rapport-Verdam vrij algemeen is aanvaard (op de Telders-stichting na) heeft in algemene omschrijvingen zijn weg in het program wel gevonden. Niet alles wat nodig is (b.v. een nieuwe regeling over taak en samenstelling van de Raden van Commissarissen) en te vaag aangeduid, maar het is tenminste een begin en we zullen zien wat er van komt.

Tekort schiet het program bij de zo noodzakelijke politieke vernieuwing. Het enige zekere is, dat er een staatscommissie 'nieuwe stijl' komt. De fractievoorzitters van de regeringspartijen en het kabinet zelf hebben zich echter volstrekt vrij gevoeld van de last nieuwe denkbeelden aan te geven, laat staan een begin van concrete overeenstemming te bereiken. Dat was op zijn minst noodzakelijk geweest voor die maatregelen om de invloed van kiezers op kabinetsvorming en regeringsprogram te vergroten, welke zonder grondwetsherziening tot stand zouden kunnen worden gebracht. Den Uyl gaf hiervan een aantal voorbeelden waarvan ik enkele noem: publicatie van de adviezen aan

de koningin, aanwijzing van een formateur door de Kamer, op gemeentelijk vlak: invloed van de raad op de benoeming van de burgemeester, verantwoordingsplicht aan de raad over het politiebeleid.

Van het achterwege blijven van afspraken over de prioriteiten van de overheidsuitgaven en belastingverlaging maakte ik al melding. Geheel in het duister blijft of het kabinet een wezenlijke bijdrage wil leveren tot vermindering van de inkomens- en vermogensverschillen. Spaarloon, investeringsloon en vermogensaanwasdeling worden niet eens genoemd. Van de loonpolitiek wordt niet méér gezegd dan dat hier 'meer dan één vorm denkbaar is....'! Ons stelsel van sociale verzekering wordt met de algemene Wet Zware Geneeskundige Risico's afgerond geacht, met voorbijzien aan de dringende behoefte tot verbetering der pensioenvoorzieningen.

Terughoudend en onvoldoende bleken de voornemens van het kabinet t.a.v. een alomvattend meerjarenplan, niet alleen van de overheidsuitgaven maar van het economisch leven in zijn geheel. Onbevredigend waren de formuleringen over de grondpolitiek: de marktwaarde bleek het weer te winnen van de gebruikswaarde als uitgangspunt van de schadevergoeding bij onteigening.

Weinig vastigheid bleek de prioriteitsbepaling van de ontwikkelingshulp te bieden. De bedoeling om de overheidshulp tot 1% van het nationaal inkomen te doen stijgen bleek niet aan een termijn gebonden. Wat zegt deze prioriteit dan nog? Het komt op de daad aan en niet op het uitspreken van vrome wensen.

Ernstige kritiek moest Den Uyl ook uitoefenen op het werkgelegenheidsbeleid, thans in ons land het hoofdprobleem. Nu het evenwichtsherstel van onze economie ten opzichte van het buitenland zich geheel volgens de verwachtingen van de oppositie voltrekt, is het mogelijk en noodzakelijk door de versnelling van de aanbouw van woningen, door het geven van meer financiële armslag aan getroffen gemeenten, door steun aan de textielindustrie en versterking van het regionaal beleid de nog steeds voortdurende stijging van de werkloosheidscijfers te doen keren. De tot dit doel door Den Uyl (samen met D '66 en de PSP) ingediende motie werd met 91 tegen 44 stemmen verworpen. Eenzelfde lot overkwam een motie-Van Mierlo, mede ingediend door de PvdA en de PSP die een uitbreiding van de ontwikkelingshulp, op de behoeften afgestemd, beoogde en een motie van de PSP (ondersteund door PvdA en D' 66) die erop aandrong bij

de begroting voor 1968 ernstig te streven naar beperking van de defensie-uitgaven.

Als we er nog een andere motie van D '66 bij vermelden over de meerjarenplanning, die eveneens door de PvdA en de PSP gesteund werd, dan leek dit vierspan er op te wijzen dat er zich aan de geografische linkerzijde in de Kamer iets als een constructieve samenwerking van oppositiepartijen begon af te tekenen. Waartoe dit verder zou kunnen leiden is overigens, niet het minst door de onbekendheid van de politieke personaliteit van D '66, nog moeilijk aan te geven.

Over de debatten in de Kamer zij nog aangetekend, dat zij behalve door het eerste en beslist niet onverdienstelijke parlementaire optreden van D '66 gekenmerkt werden door een zekere afwachtende reserve van de zijde van de ARP. Eigenlijk was Mellema ('Dit kabinet spreekt mij en mijn fractie zeer wel aan') de trouwste paladijn van het kabinet, hoewel ook Toxopeus het mooi heeft gehouden. Schmelzer sprak ook van 'loyale steun' en van 'vertrouwen', maar maakte er gewag van dat er in zijn fractie verschillenden zijn, 'die op zich zelf liever een kabinet van andere samenstelling, respectievelijk een anders tot stand gekomen kabinet zouden hebben gezien.'

De kabinetsformatie van dit jaar moet men niet alleen beoordelen op het aangekondigde of te verwachten beleid, zij vervult ook een functie in het proces van herstructurering van het partijwezen dat zich aankondigt en dat onontkoombaar is, hoe moeilijk het ook is de precieze uitkomst ervan te voorspellen.

Dat proces is onontkoombaar omdat een aantal reeds lang sluimerende, elkaar ten dele ondersteunende krachten eindelijk zijn doorgebroken, die de fundamenten van ons stelsel reeds hebben ondermijnd. Het zijn naar mijn mening de volgende:

1) De deconfessionalisering. Zij werkt thans vooral (niet uitsluitend) in de KVP. Eigenlijk heeft de godsdienstige grondslag voor partijvorming in onze tijd in de KVP nauwelijks nog serieuze verdedigers, en die haar nog verdedigen doen het vooral om bijkomstige redenen.

2) Het toenemend verlangen naar de mogelijkheid van een keuze tussen duidelijke alternatieven van regeringsbeleid. Een groter deel van de kiezers wil reële politieke invloed hebben. Niet alle kiezers verlangen dat maar wel zoveel méér dan vroeger dat

de kwantiteit naar de kwaliteit omslaat. Dit verlangen dringt naar polariteit en naar enigerlei vorm van concentratie.

3) De verschuiving in de problematiek en in de motivatie. Eensdeels is er een kracht van ontideologisering en van versimpeling: men wil directer resultaten, vooral in het verband van de belangenbehartiging. Anderdeels is er een afwijzing van wat ideologische of dogmatische standpuntbepalingen uit een vervlogen tijdperk lijken.

Partijen als de PvdA en de VVD hebben hiermee rekening te houden.

De problemen verschuiven: op sociaal-economisch gebied is de conjunctuurpolitiek gemeen goed geworden. De plangedachte is, hoewel minder omstreden, nog een strijdpunt. Ofschoon de sociale verzekering haar afronding nadert heeft het verdelingsvraagstuk (nationaal en internationaal) niets aan betekenis verloren; de behoefte aan gemeenschapsvoorzieningen groeit sneller dan de produktie. Het vraagstuk van de machtsverdeling en van de inspraak der werkenden spitst zich toe. Op cultureel terrein stelt zich steeds scherper het probleem van de schaarse middelen en de toenemende behoeften bij de snelle welvaarts- en vrijetijdstoeneming in een steeds dichter bevolkt land. Verruiming van morele normen en individualisering van gevoelsuitingen doen een scherper strijd verwachten tussen een open houding tegenover het nieuwe en een afwering van wat chaotisch lijkt. De socialisering van het leven noopt tot verruiming van mogelijkheden tot deelneming met name in de politiek en tot betere rechtsbescherming.

Het is niet moeilijk zich in een dergelijk problemenveld een polariteit van politieke opvattingen voor te stellen, waarvan de ene meer gekarakteriseerd wordt door bevordering van openheid, samenwerking, gelijkheid en planning vooraf, en de andere meer door bevordering van geslotenheid, mededinging, differentiatie en correctie achteraf. Men kan de eerste vooruitstrevend noemen want zij beoogt meer wijziging te brengen in de bestaande structuren dan de andere, die men behoudend of gematigd kan noemen.

Men kan ook de oude termen sociaal-liberaal hanteren. Zeker is dat de begrippen socialisme en liberalisme opnieuw geijkt moeten worden. Al is het op zichzelf gezien niet noodzakelijk ze te

handhaven als politieke namen, de behoefte aan continuïteit en die aan internationale verbondenheid van politieke stromingen (in Europees en mondiaal opzicht een groeiende wenselijkheid) pleiten voorlopig voor handhaving in zich wijzigende betekenis. Overigens zou het een domme zaak zijn overeenstemming over zaken door een gevecht over namen te laten mislukken).

Zo tekent zich misschien in algemene lijnen het kader af, waarin nieuwe partijpolitieke structuren hun plaats kunnen vinden. Hoeveel vrijheid er ook is bij vormgeving en detaillering (waarbij in grotere verbanden toch nuanceringen tot hun recht moeten kunnen komen), de verdediging van de toekomstmogelijkheid onzer parlementaire democratie vereist meer verbeeldingskracht, durf en besluitvaardigheid dan politiek Nederland tot nu toe heeft opgebracht.

Het is het grootste tekort van het kabinet-De Jong dat het in zijn opzet geen enkele stap vooruit betekent in de crisis van ons politieke stelsel. Dat was, uitgaande van de bestaande partijverhoudingen alleen mogelijk geweest als de regeringspartijen die het kabinet dragen bereid zouden zijn gevonden een duurzame samenwerking aan te gaan (moeilijk te verwezenlijken bij de afwijkende voorkeuren voor politieke partnerkeuze in KVP en ARP) of als toch tenminste het kabinet zelf zou hebben besloten als duidelijk geprofileerde exponent van de behoudzucht of de gematigdheid de volgende kamerverkiezingen in te gaan, aldus de partijen waarop het steunt dwingend tot een duidelijke keuze.

Het was Van Mierlo die de minister-president naar de bereidheid van de regeringspartijen vroeg het kabinet tot inzet van de volgende verkiezingen te maken. Het antwoord 'dat geen afspraken zijn gemaakt voor de inzet van de volgende verkiezingen' schijnt niet alleen de bereidheid daartoe van de regeringspartijen, maar ook die van het kabinet zelf uit te sluiten.

De enige veronderstelling waarbij dit kabinet past is die van een blijvend overwicht van het politieke midden, confessioneel of anderszins, overhellend naar 'rechts', maar zich niet al te ver verwijderd van 'links'. Het is een kabinet van 'dood tij' ook in dit opzicht. In de politiek, vooral de Nederlandse' kan zo'n dood tijd heel wat langer duren dan in de natuur, misschien nog vier hele jaren lang; maar gezien de beweging van de politieke watermassa's rondom lijkt dit wel een uiterste termijn.

A.A. van Rhijn

Hoe wordt de nationale koek beter verdeeld?

Een van de belangrijkste punten van het verkiezingsprogram van de PvdA luidt: het invoeren van een loon- en inkomenspolitiek die alle vormen van inkomen omvat en die mede gericht is op het verminderen van de thans bestaande verschillen.

De economische wetenschap heeft zich met het probleem van de meer gelijkmatige inkomensverdeling nog maar nauwelijks beziggehouden. Terecht zegt W. Drees jr., dat er zowel voor economen als voor politici nog veel werk is te doen.[1]) Dat geldt niet alleen voor Nederland. Ook in het buitenland is dat veelszins het geval. In Duitsland b.v. zijn in de laatste tijd talrijke wetenschappelijke publikaties over de inkomensverdeling verschenen. Maar daarin wordt alleen maar de huidige inkomensverdeling verklaard. De theorie van het grensnut en de theorie van de grensproduktiviteit spelen daarbij een grote rol. Aan de mogelijkheid om door verandering van de maatschappelijke structuur een meer rechtvaardige inkomensverdeling te verkrijgen, wordt geen aandacht besteed.[2])

Mijnerzijds zou ik over dit probleem enkele opmerkingen willen maken. Ik beperk mij daarbij tot het inkomen uit arbeid. Het inkomen uit vermogen heeft een eigen problematiek. Voorts betrek ik het inkomen van de gehele bevolking in mijn beschouwingen. Dus niet alleen het inkomen van de werknemer, maar ook dat van de overheidsambtenaren en de vrije beroepen

[1]) Opstellen over openbare financiën 2, Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel 1966, blz. 155.

[2]) Zeer uitvoerig statistisch materiaal over de vraag in hoever in Duitsland bij de huidige maatschappelijke structuur een herverdeling van het nationale inkomen heeft plaatsgehad, vindt men bij Schmidt - Schwarz - Thiebach, Die Umverteilung des Volkseinkommens in den Bundesrepublik Deutschland 1955 und 1960 (Tübingen 1965, 216 blz.). De conclusie is dat met name de inkomens der improduktieven werden verbeterd op kosten van de produktieven (blz. 125, 131 en 206).

(waaronder de ondernemers). Zoals bovengenoemd punt uit het verkiezingsprogram ook heeft gedaan.

De weg naar vrijheid.

In verschillende belangrijke publikaties van democratisch-socialistische zijde wordt de meer gelijkmatige inkomensverdeling summier besproken.

Zo in De weg naar vrijheid.[3]) Er moet aan het inkomen een minimum- en maximumgrens worden gesteld. Maatstaf voor de maximumgrens zal moeten zijn het inkomen van de leiders der grote overheidsbedrijven en der hoogste staatsfunctionarissen. Tussen het minimum en het maximum zullen de inkomens nader moeten worden bepaald. Daarbij moet met drie factoren worden rekening gehouden: 1ste het prestatie-element (waarbij werkclassificatie een nuttig instrument vormt om tot objectivering te komen), 2de het waarderingselement (zorg, regelmaat, toewijding) en 3de het behoefte-element (bij ziekte, ongeval, ouderdom, werkloosheid).

Wat hiervan te zeggen? Voor werknemers en overheidsambtenaren worden hier nuttige normen gegeven. Maar het knelpunt waar de beschouwing helemaal vastloopt, zijn de inkomens van de vrije beroepen in het algemeen en de ondernemers in het bijzonder.

Om met de ondernemers te beginnen. De inkomens van de grote staatsbedrijven en de hoogste staatsfunctionarissen zouden een richtsnoer voor de inkomens der ondernemers moeten zijn. Evenwel leert de ervaring dat in de praktijk precies het omgekeerde gebeurt. Niet zolang geleden zijn de hogere overheidssalarissen tot 40 pct. verhoogd om het wegtrekken van overheidsfunctionarissen naar het bedrijfsleven te beperken. Als democratische socialisten zullen wij er scherp oog voor moeten hebben dat de uitbreiding der gemeenschapsvoorzieningen welke wij voorstaan, alleen kan slagen indien de overheid over een groot aantal voortreffelijke hogere ambtenaren kan beschikken. Ieder die op een departement thuis is, weet dat een minister anders bij het opstellen en doorvoeren van zijn nieuwe plannen volkomen wordt onthand.

Bovendien bestaat onder de ondernemers een enorme differentiatie. Er vallen onder zowel de president-directeur van een

[3]) N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam 1951, blz. 116-117.

miljardenconcern als de Unilever als de kleine ambachtsman. Het is volstrekt onmogelijk om hier normen vast te stellen. En dan spreek ik nog niet eens van een eventuele controle op die normen welke onuitvoerbaar zou zijn. Wat hier van de ondernemers wordt gezegd, geldt ook van de overige vrije beroepen als notarissen, accountants, advocaten, enz. Het maandenlange geharrewar over de inkomens der artsen is hier een sprekende waarschuwing.

Neen, noch voor het vaststellen noch voor het controleren der inkomens van vrije beroepen opent De weg naar vrijheid de weg.

Wenkend perspectief.

Wat zegt Wenkend perspectief [4]) over ons onderwerp?

Ik zou speciaal de aandacht willen vestigen op hetgeen gezegd wordt over de verhouding van het inkomen der handarbeiders tot het inkomen van het technische en administratieve personeel uit de middengroepen. Er heeft in de loop der jaren een zekere nivellering plaatsgevonden. Maar een verder achterblijven der middengroepen moet volgens Wenkend perspectief worden vermeden. Aanbevolen wordt een loonstructuur welke is gebaseerd op werkclassificatie.

Terecht wordt door Wenkend perspectief een grote waarde toegekend aan de werkclassificatie. Het is een systeem dat de onderlinge loonsverhoudingen naar objectieve normen van rechtvaardigheid wil regelen. Helaas wordt de werkclassificatie — hetgeen Wenkend perspectief ook erkent — meermalen doorkruist door overschotten of tekorten van bepaald personeel. De wet van vraag en aanbod van het vrije ruilverkeer kan dan niet worden genegeerd.

Het is voor een vakbeweging als het NVV begrijpelijk dat Wenkend perspectief zich vooral richt op de positie der werknemers. Daarom spelen de vrije beroepen in deze publikatie geen rol. Toch worden juist daar de hogere inkomens gevonden. Vandaar dat juist het kernpunt van het probleem der meer gelijkmatige inkomensverdeling hier ontbreekt.

[4]) Nederlands Verbond van Vakverenigingen, Amsterdam 1957, blz. 99-104.

Om de kwaliteit van het bestaan.

Om de kwaliteit van het bestaan [5]) is gewijd aan de besteding van de groei van het nationale inkomen.

Deze interessante publikatie gaat ervan uit dat de inkomensvorming thans wordt beheerst door de regelen van het ruilverkeer. Een vermindering van de verschillen tussen hogere en lagere inkomens door de bedragen van die hogere inkomens direct te beïnvloeden is o.a. door de enorme differentiatie praktisch nauwelijks mogelijk. Vandaar dat de verschillen meer moeten worden rechtgetrokken niet langs de directe weg, maar langs de indirecte weg der belastingen.

Om het in de woorden van de publikatie zelf te zeggen, citeer ik: 'Het mag op zich zelf een dwaze, omslachtige en psychologisch bezwaarlijke constructie zijn om iemand eerst zeer veel te laten verdienen en er dan weer het overgrote deel van af te nemen, de fout ligt niet bij de zeer hoge progressie van de desbetreffende directe belastingen, zij ligt in de maatschappelijke structuur die deze te grote welvaartsverschillen nog steeds toelaat. Wij vinden dus rechtvaardig een belastingheffing, die in haar eindresultaat ongerechtvaardigde welvaartsverschillen corrigeert.' (blz. 47–48).

Naar mijn mening een juist uitgangspunt.

Tien over Rood.

Ter kenschetsing van het standpunt van Tien over Rood [6]) wijs ik op de volgende passage: 'Behalve de lonen moeten ook de winsten, de tantièmes, de dividenden en de hogere salarissen worden aangepakt en onder controle van de overheid worden gebracht... Alleen daardoor ontstaat een werkelijk gelijke inkomensverdeling.'

Uit dit ambitieuze program zou ik eerst willen kiezen de voorgestelde dividendbeperking.

Wij hebben de dividendbeperking gekend. Het is een maatregel uit de Duitse bezettingstijd (1941). Na de oorlog is de maatregel een aantal jaren gecontinueerd in verband met de benarde economische toestand, die eiste beperking der consumptie en

5) N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam januari 1963.

6) Polak en Van Gennep, Amsterdam 1966, blz. 41-42.

opvoering der investeringen. Thans zijn de economische omstandigheden in Nederland totaal veranderd.

Psychologisch lijkt dividendbeperking aantrekkelijk: als de loonsverhogingen worden beperkt, moeten ook de dividenden worden beperkt. Maar het is een volstrekte illusie om te menen dat dividendbeperking een nuttig instrument is voor een meer gelijkmatige inkomensverdeling. Want wanneer de winst die anders aan dividend zou zijn uitgekeerd, in de onderneming blijft, dan stijgen de aandelen in waarde. Wat de betrokkene aan inkomen derft, ontvangt hij in de vermogenssfeer terug. Ja, zelfs is deze gang van zaken voor hem nog voordeliger, want wanneer hij zijn in koers gestegen aandeel verkoopt, behoeft hij over zijn winst helemaal geen belasting te betalen! Behoudt hij zijn aandeel, dan wordt hij wel hoger aangeslagen in de vermogensbelasting. Maar het is voldoende bekend dat deze belasting voor de betrokkene een peulschilletje is vergeleken bij de inkomstenbelasting die hij in de hogere regionen van zijn dividend zou hebben moeten betalen.

Intussen komt niet alleen de fiscus te kort. Er zijn nog heel andere bezwaren. De door een dividendbeperking verkregen overtollige gelden zullen allicht in de eigen onderneming worden belegd, hoewel investeringen in andere ondernemingen nationaal-economisch gezien wellicht meer gewenst zijn. Zo dreigt het gevaar van 'Fehlinvestierungen.' Voorts wordt het buitenland afgeschrikt, wat vooral een nadeel is voor het toenemende aantal Nederlandse ondernemingen waarin ook buitenlands kapitaal is geïnvesteerd. In de praktijk is destijds ook gebleken welk een puzzel het is om het juiste maximumpercentage aan dividend vast te stellen.

Wanneer men dit alles overziet, dan is het geen wonder dat de SER in 1953 unaniem adviseerde de dividendbeperking af te schaffen [7])

Ook het 'aanpakken' der hoge salarissen, dat Tien over Rood aanbeveelt, biedt geen oplossing. Wanneer alleen de hoge overheidssalarissen worden verlaagd, verdwijnen deskundige onmisbare krachten naar het bedrijfsleven. En wat betreft de inkomens der vrije beroepen mis ik iedere aanwijzing hoe daarvoor maxima vast te stellen en hoe deze onder controle te houden.

[7]) Publikaties van de Sociaal-Economische Raad 1953, no. 8.

Norm voor een rechtvaardige inkomensverdeling.

Ook over de norm voor een rechtvaardige inkomensverdeling bestaat nog veel verschil van mening.

Tien over Rood pleit voor uitsluitend een norm naar de inspanning en plezier in het werk (blz. 42). Met verschil in begaafdheid mag geen rekening worden gehouden.

Een praktisch voorbeeld toont aan dat men er zo niet komt. A. getroost zich veel inspanning, maar door geringe begaafdheid met weinig resultaat. Hij zou dan hoog moeten worden beloond. Bij B. doet zich het omgekeerde voor. Zijn inspanning is gering, maar door zijn grote begaafdheid bereikt hij een belangrijk resultaat. Desniettemin zou hij lager moeten worden beloond dan A. Het is duidelijk dat doorvoering van een dergelijke norm het gehele produktieproces tot een chaos zou maken.

Wenkend perspectief voert het pleit voor het 'offerbeginsel' (blz. 20–21). Er zal volgens dit beginsel een zekere evenredigheid moeten bestaan tussen het inkomen en de voor de verwerving van dit inkomen gebrachte offers. Inkomensverschillen, voortvloeiende uit de inkomensverdeling over de produktieve groepen, kunnen alleen dan als rechtvaardig worden beschouwd wanneer er een evenredig verschil in offers ter verwerving van het inkomen tegenover staat.

Maar hoe wil men deze offers kwantitatief meten ten einde hen met elkaar te vergelijken? Daarvoor is het begrip offer toch veel te subjectief. Voor een luiaard en een hardloper is het offer totaal verschillend. Daarop kan het loon toch niet worden gebaseerd. Wenkend perspectief gevoelt dit blijkbaar ook, daar het een doelmatigheidscriterium in het beginsel van het evenredig offer wil inbouwen ten einde de prikkel om actief aan het produktieproces deel te nemen voldoende levendig te houden. Maar daarmede wordt het offerbeginsel weer geofferd, althans doorkruist.

Zeer bekend is het 'ruilbeginsel' dat *Tinbergen* reeds jaren geleden heeft ontwikkeld. [8]) Dit ruilbeginsel houdt in dat een zodanige verdeling van lusten en lasten moet worden nagestreefd, dat niemand zich gelukkiger zou gevoelen op een andere 'plaats' (dat zijn alle levensomstandigheden als inkomen, bekwaamheid, gezinsverhoudingen, enz.). Twee personen zouden

[8]) Redelijke inkomstenverdeling, Haarlem 1946, blz. 63 (2e druk 1953).

derhalve ten aanzien van elkaar rechtvaardig worden behandeld, wanneer zij geen van beiden met de ander zouden willen ruilen.

Intussen heeft Tinbergen thans bezwaar tegen het door hem zelf ontwikkelde ruilbeginsel: 'De positie nl. die iemand in de volkshuishouding inneemt, hangt voor een deel af van factoren die niet geruild kunnen worden tussen twee willekeurige personen, b.v. de aangeboren begaafdheid. In andere gevallen hangt de positie af van factoren die slechts zeer langzaam veranderd kunnen worden, zoals bij langdurige opleiding of ervaring. [9])
Zijn conclusie is dan ook dat de formule in de belangrijkste gevallen niet helpt. [10]

Naar mijn mening komt men met één criterium niet uit. Ik zou daarom én voor loon naar arbeidsoffer én voor loon naar behoefte én voor loon naar prestatie willen pleiten. Loon naar *arbeidsoffer* brengt mede, dat b.v. arbeid in de nacht hoger wordt beloond dan arbeid overdag, dat b.v. bijzonder zwaar werk hoger wordt gewaardeerd dan normaal werk. Ook loon naar *behoefte* moet een rol spelen. Maar niet als enige maatstaf. Want de behoeften van een mens zijn onbegrensd. Het menselijk hart blijft eindeloos begeren. Maar het loon naar behoefte vindt terecht wel toepassing in de eis dat een minimuminkomen wordt vastgesteld dat voorziet in noodzakelijke levensbehoeften. Als derde maatstaf noemde ik het loon naar *prestatie*. Deze is algemeen bruikbaar, maar werkt zeer onvolkomen. Toegepast in het ruilverkeer betekent zij, dat velen buiten hun schuld slechts in staat zijn een zeer beperkte economische prestatie te leveren. Vandaar dat ingrijpende correcties in de maatschappelijke structuur nodig zijn om rechtvaardigheid te verwezenlijken.

Directe middelen.

Een rechtvaardige inkomenspolitiek is erop gericht om onjuiste

9) Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap, november 1966, blz. 108.

10) Zie ook de bezwaren van drs. J. W. de Pous, in De verantwoordelijke maatschappij, hoofdstuk 10, Een aanvaardbare inkomensverdeling, Franeker 1958, blz. 237-238.

verschillen weg te nemen. Intussen moet een dergelijke politiek nog grotendeels worden ontworpen. [11])

Uiteraard gaat het daarbij niet om een gelijk opdelen. De cijfers waarschuwen hier voor fantastische voorstellingen. Wanneer alle inkomenstrekkers met een inkomen van meer dan *f* 20.000,–, na aftrek van de belastingen, dat meerdere zouden moeten afstaan ten behoeve van de inkomenstrekkers met een inkomen beneden de *f* 20.000,–, dan zou ieder hunner slechts *f* 250,– per jaar, dus nog geen *f* 5,– per week, meer ontvangen. [12]) Een dergelijke methode zou dus gelijk staan met potverteren. Aanvaardbare verschillen moeten blijven. [13]) Een meer rechtvaardige inkomensverdeling dient geleidelijk te worden verkregen. Een resultaat kan te eerder worden bereikt naarmate het nationale inkomen sneller stijgt. Een toename van 4 of 5 pct. maakt het mogelijk de bestaande inkomensverdeling geleidelijk om te buigen.

De daarbij te hanteren instrumenten moeten worden onderscheiden in directe en indirecte middelen. Met directe middelen wordt het inkomen rechtstreeks beïnvloed. Met indirecte middelen geschiedt zulks langs andere wegen, b.v. via de weg der belastingen.

Ik begin met de directe middelen. En denk daarbij in de eerste plaats aan de *vrije beroepen.*

Reeds enige malen bleek dat het inkomen der vrije beroepen niet direct is te reguleren. Daarvoor is de differentiatie in deze beroepen te groot. Bovendien is de controle op een plafond onuitvoerbaar. Doorvoering van een dergelijke maatregel zou ons voor een chaos stellen.

De vrije markt heeft op de inkomens van deze groepen nog een zeer grote invloed. De enige weg is daarom het aanbod van hen die een vrij beroep kunnen kiezen te vermeerderen. Daar-

11) Aldus ook C. de Galan, Sociaal-economisch beleid in de komende jaren, Economisch-Statistische Berichten van 1 februari 1967, blz. 133.

12) De Onderneming, orgaan van C.S.W.V. 1967, blz. 105.

13) Bekend is dat Rusland na de revolutie met gelijkheid is begonnen. In 1928 is dit systeem losgelaten. Thans zijn er aanmerkelijke verschillen. Zie Elliott Jaques, Equitable Payment, A General Theory of Work, Differential Payment and Individual Progress, Londen 1961, blz. 156.

voor is een heel scala van maatregelen voor meer gelijke kansen nodig, liggende op het terrein van het onderwijs, de scholing, de voorlichting, de mobiliteit, enz. Een en ander vraagt belangrijke nieuwe uitgaven. Wij zullen daarvoor het Nederlandse volk warm moeten maken.

De salarissen der *overheidsambtenaren* worden vastgesteld en zijn dus controleerbaar. Toch kan men hun salarisniveau niet geheel losmaken van het niveau der vrije beroepen. Het waardevaste pensioen en de ambtelijke status hebben voor vele ambtenaren een grote aantrekkelijkheid. Maar de verschillen in inkomen met de vrije beroepen kunnen toch niet te groot worden, wil de overheid over een behoorlijk apparaat blijven beschikken.

Ten slotte *de werknemers*. De salarissen van het hogere personeel als b.v. staffunctionarissen zijn, evenals de vrije beroepen, rechtstreeks weder ongrijpbaar. Anders staat het met de werknemers, wier arbeidsvoorwaarden bij c.a.o. zijn geregeld. De loonpolitiek zal er in ieder geval op moeten worden gericht om de werknemers hun evenredig aandeel in de toename van het nationale inkomen te geven. Is meer mogelijk? Daarbij is grote behoedzaamheid nodig om de gevaren van inflatie en werkloosheid te vermijden, zoals ook in ons land nog pas is gebleken. [14])

Ik moet nog speciaal stilstaan bij het minimumloon. Het oordeel over dit instrument is in de loop der jaren wel sterk veranderd. Wibaut, als wethouder van Amsterdam de 'machtige,' achtte het wettelijk minimumloon het beste middel om het kapitalisme te bestrijden. Sedert wordt het minimumloon ook aanvaard door hen die het kapitalisme een beter hart toedragen.

Hoe hoog moet het minimumloon nu zijn? In het Program van actie der drie vakcentrales wordt de eis gesteld dat het minimuminkomen wordt gekoppeld aan de index der regelingslonen (punt 15). Het verkiezingsprogram van de PvdA gaat verder: het minimumloon moet meer stijgen dan het loongemiddelde. Deze verandering werd zonder een behoorlijke voorbereiding, staande de vergadering, door het buitengewoon Partijcongres van november aangebracht. Ik acht haar volstrekt ondoordacht. Het gevaar bestaat dat te hoge minimumlonen de daarboven gelegen lonen alle te veel opstuwen, met als gevolg

[14]) Zie ook drs. D. Roemers, preadvies voor de Vereniging voor de staatshuishoudkunde 1956, blz. 111.

het gevaar voor inflatie en werkloosheid. Er zijn nu eenmaal bestaande verhoudingen, zowel tussen de lonen in de diverse bedrijfstakken als tussen de lonen in een en dezelfde bedrijfstak. Daar kan men niet met de klompen doorheen lopen. [15]) De werknemer die wegens zijn prestatie een hogere beloning ontvangt dan zijn collega en daaraan niet wil laten tornen, behoeft waarlijk niet alleen door hebzucht te worden gedreven. Die hogere beloning is ook een bewijs van waardering en erkenning van de betekenis van zijn werk. Daaraan heeft de mens behoefte.

In een economische nood, als vlak na de oorlog, kan een sterke nivellering noodzakelijk zijn. Het gaat dan om het verdelen der armoede. Dan geldt de leuze van Beveridge: 'bread for everyone before cake for anybody.' Maar te grote nivellering schaadt de produktiviteit en daarmede de economische groei. Als voorzitter van de Interdepartementele Loon- en Prijscommissie heb ik na de oorlog jarenlang de besprekingen over de lonen met de Stichting van de Arbeid gevoerd. Wij waren er het op een bepaald ogenblik allen over eens dat de geschoolden een extra-verhoging moesten ontvangen, omdat de animo voor scholing door de toegepaste nivellering te veel dreigde te verslappen.

Resumerende blijkt dat voor een meer gelijkmatige inkomensverdeling met directe middelen maar weinig kan worden gedaan. Met indirecte middelen kan gelukkig meer worden bereikt.

Indirecte middelen.

Ik noem er een vijftal.

1ste. In de eerste plaats de *belastingen.* Het is het belangrijkste middel om tot een betere verdeling van het nationale inkomen te komen. Maar in de belastingwetenschap is deze mogelijkheid nog slechts weinig onderzocht. In het bekende tweedelige handboek van prof. W. J. de Langen over de grondslagen van het Nederlandse belastingrecht wordt er met geen woord over gesproken. Meer studie is hier zeker noodzakelijk.

[15]) Een voorbeeld uit het grafische bedrijf. Een chemigraaf deelde mij mede dat hij zijn groep als artiesten beschouwde. Daarna volgden de steendrukkers. De boekdrukkers waren toch eigenlijk maar „lettertjesrapers". En de boekbinders moesten geheel achteraankomen.

Het verkiezingsprogram van de PvdA denkt voor nieuwe belastingen terecht in de eerste plaats aan de vermogenssfeer (vermogensbelasting, vermogenswinstbelasting, successie- en schenkingsbelasting). Intussen mag men zich van de opbrengst geen overdreven voorstelling maken. Het aantal zelfstandigen in de vermogensbelasting aangeslagen bedroeg in 1963 148825. Van hen had slechts 5½ pct. een vermogen van drie ton of meer. [16])

De inkomstenbelasting biedt op dit ogenblik minder mogelijkheden. Er is reeds een vrij steile progressie, welke ook de middengroepen treft. Bovendien wordt deze progressie in verband met de waardedaling van het geld telkens nog verscherpt door de voortdurend slechts nominale stijging der inkomens. Ook hier blijkt het aantal hoge inkomens van zelfstandigen betrekkelijk gering. Slechts 6 pct. van de 647.000 zelfstandigen had een inkomen van *f* 30.000,— of meer. [16])

Wat het plafond moet zijn bij een inkomstenbelasting is altijd discutabel. Minister Pierson stelde aan het einde der vorige eeuw als minister van Financiën een verhoging van de inkomstenbelasting voor, welke wij nu volstrekt onbeduidend zouden noemen. Toch dreigde hij door zijn medeleden als lid van de Haagse sociëteit De Witte te worden geboycot vanwege zijn ongehoorde aantasting van de particuliere eigendom!

Een verdere verhoging van de inkomstenbelasting roept allerlei vragen op. Zullen de prestaties der inkomenstrekkers niet verminderen? De disutility van de arbeid stijgt bij het verrichten van meer arbeid, terwijl het grensnut van het met die arbeid verkregen inkomen daalt. En hoe staat het met de gevolgen van de particuliere besparingen en daarmede voor de investeringen? Zal voorts de drang naar afwenteling niet zozeer toenemen dat de meerdere belasting niet wordt betaald door degenen voor wie zij is bedoeld, maar door anderen met een laag inkomen?

Voorlopig zou ik het meeste gevoelen voor een correctie van het belastingtarief aan de voet, waardoor juist voor de lagere inkomens meer soelaas wordt verkregen.

2de. Ook de *sociale verzekering* moet bij een herverdeling

[16]) Maandstatistiek financiewezen, Centraal Bureau voor de Statistiek, 1966 no. 8, blz. 399.

van het nationale inkomen een rol spelen. Bij de volksverzekeringen (AOW, AWW, AKB) betalen de verzekerden een premie naar gelang van hun inkomen. Desniettemin ontvangen zij allen dezelfde uitkering. Kleine zelfstandigen beneden een bepaald inkomen zijn zelfs geheel van het betalen van premie vrijgesteld, doordat het rijk hun premie op zich neemt.

De premie-inkomensgrens ligt op dit ogenblik bij een inkomen van *f* 14.050 per jaar. Dat wil dus zeggen dat zij die een hoger inkomen hebben, niet meer gaan betalen dan van een inkomen van *f* 14.050,—. Is er aanleiding deze premie-inkomensgrens te gaan verhogen? M.i. niet, want dan belast men weer speciaal de middengroepen. De zeer hoge inkomens hebben van een verhoging van de premie-inkomensgrens heel weinig last. Want de premie behoort niet tot het belastbare inkomen. Bij de zeer belangrijke progressie voor deze groep betekent zulks dat hun offer voor de verzekering slechts minimaal is.

Ik zou het daarom willen zoeken in een verhoging van de rijksbijdrage aan de sociale verzekering. Blijkens de cijfers is de Rijksbijdrage in Nederland lager dan in een der andere EEG-landen. [17]).

3de. *Inkomensoverdrachten* moeten ook in de beschouwingen worden betrokken. Ten gevolge van de noodwet-Drees had destijds een inkomensoverdracht van enige honderden miljoenen plaats voor de ouden van dagen. Thans is dit middel vooral van betekenis bij de toepassing van de Algemene Bijstandswet o.a. voor gehandicapten.

4de. *Subsidies.* Voor de woningbouw zijn ook deze noodzakelijk. Anders zou alleen gebouwd worden voor de hogere inkomens, terwijl de lagere inkomens het met ellendige woningen zouden moeten doen, omdat de betere woningen voor hen onbetaalbaar zijn. Toch rijzen ook hier bij de uitvoering allerlei compli-

17) Fiscaal-economische opstellen, drs. P. G. Ridder, Overheidsbijdrage in de financiering van de sociale verzekering, Alphen a/d Rijn 1966, blz. 196. Zie ook mijn artikel Een Rijksbijdrage voor de sociale verzekering?, Sociaal Maandblad Arbeid, 5 maart 1964, blz. 179-189.

caties. [18]) Met name zal meer gezorgd moeten worden dat premies niet terechtkomen bij hen voor wie zij niet zijn bedoeld.

Ook de landbouwsubsidies, die door de toetreding tot de EEG een verandering ondergaan, moeten worden gezien als een middel tot herverdeling van het nationale inkomen. Vooral voor de kleinere boeren zijn zij noodzakelijk om in leven te blijven. De bijslag wordt gegeven op het produkt. Daardoor ontvangen de grotere boeren, die veel meer produceren, een veel groter bedrag dan de kleinere. Er is wel voorgesteld om dit systeem te veranderen door het toekennen van een bedrag per ha aan hen die anders in hun levensvoorziening te kort komen.

Het probleem is niet nieuw. Toen ik in de jaren dertig mede leiding gaf aan de landbouwcrisiswetgeving, had ik er dagelijks mede te maken. Terecht is destijds het behoeftecriterium steeds verworpen, omdat het economisch onaanvaardbaar is de rationele en efficiënte bedrijven uit te benen ten gunste van de slecht renderende. Gelukkig zijn de toenmalige zorgen aanmerkelijk verlicht doordat van de talloze kleine boeren, die destijds het hoofdprobleem vormden, zovelen uit de landbouw zijn vertrokken naar andere bedrijfssectoren.

5de. Ten slotte noem ik nog de *prijspolitiek*. Monopolies en machtconcentraties kunnen de prijzen op een te hoog peil houden. Het bevorderen der concurrentie kan dan grote betekenis hebben, om te grote winsten meer te nivelleren. Van prijszetting door de overheid heb ik geen al te grote verwachtingen. De ervaring leert hoe moeilijk het is zelfs voor enkele belangrijke produkten de juiste prijzen vast te stellen en te controleren. Men kan nu eenmaal niet achter iedere ondernemer een controleur plaatsen.

Uit het bovenstaande blijkt wel hoe nodig het is dat wij ons over het gehele probleem der meer gelijkmatige inkomensverdeling diepgaand beraden. Gelukkig heeft de W.B. Stichting van het in november gehouden buitengewoon congres de opdracht ontvangen om aan dit probleem een uitvoerige studie te wijden. Het zal 1968 worden vóórdat de resultaten worden gepubliceerd. Maar dan krijgen wij — zoals gewoonlijk — ook iets goeds.

[18]) W. Drees jr. t.a.p. blz. 144-150.

H. Vos

De memoires van Stikker

Op verzoek van de redactie van Socialisme en Democratie nam ik — vóórdat ik het boek gelezen had — de uitnodiging aan om over de memoires van mr. D. U. Stikker een bespreking te schrijven. Dit aannemen vóóraf geschiedde, omdat ik nieuwsgierig was, het boek tóch wilde lezen en er geen betere weg is om te zorgen, dat een boek zorgvuldig gelezen wordt dan het aannemen van een verzoek tot bespreking.

Waarom was ik nieuwsgierig? Mr. Stikker behandelt in zijn boek een periode uit de geschiedenis van ons land en van de wereldpolitiek, waarbij ik in bijna dezelfde mate betrokken was, zij het op telkens andere gebieden en posten. Mr. Stikker is slechts een zestal jaren ouder dan ik ben en ik verwachtte dus ook een deel van mijn eigen herinneringen terug te vinden.

Bij het lezen van de Memoires ging mijn eerste aandacht uit naar wat mr. Stikker zou schrijven over 1917/'18, de voor de wereldhistorie zo belangrijke jaren van de revolutie in Rusland en in Duitsland, en van de weerslag daarvan in ons eigen land. De periode daarvoor — jeugdjaren en opmerkingen over ouders en omgeving — zijn op zich zelf niet oninteressant, zoals vele jeugdherinneringen, maar zijn toch ook niet meer dan een schets van toestanden die niet onbekend waren, afgezien van het typisch persoonlijke element, dat altijd attractief is.

Van het 'betrokken zijn bij de voortdurende wereldcrisis' zoals de ondertitel van het boek luidt, merkt men in 1917/'18 — de heer Stikker was toen 20/21 jaar — helemaal niets, behalve dan een alinea, die ik overneem omdat zij tekenend is. 'Onder de leden van Vindicat, het Groningse studentencorps, bestond in die jaren weinig belangstelling voor de politiek. Ik behoorde tot de kleine groep, die althans enige activiteit toonde. Wij waren vrijwel zonder uitzondering roestoud liberaal. De enige echte politieke vergadering, die ik voor 1946 heb bijgewoond, was een verkiezingsduel tussen Troelstra en Bos, de toenmali-

ge voorman van de Vrijzinnig-Democraten, die als Winschotenaar voor mij met een zekere glorie omgeven was.'

Het blijkt wel, dat, in die jaren althans, voor de heer Stikker het feit, dat hij in 1918 zich verloofde en in 1922 trouwde, zoals hij vermeldt, belangrijker was dan het wereldgebeuren.

Wanneer de heer Stikker ouder wordt, en als mr. Stikker bij de Twentse Bank werkt (1923/1935), komt hij in directe aanraking met de misère, welke de wereldcrisis na 1929 veroorzaakt. Hij is dan directeur van de Lissesche Bankvereeniging en later van het bijkantoor van de Twentse Bank te Leiden. In de tussenliggende jaren heeft hij hard gewerkt en veel gestudeerd. Zijn bijzonder groot vermogen tot snel doordringen in moeilijke zaken helpt hem daarbij. Maar het helpt hem toch niet aan politieke belangstelling — ook dan niet en zijn politieke opvattingen blijven 'roestoud' liberaal. Als de regering, onder minister Verschuur, eindelijk ingrijpt om tot een sanering van de bollenmisère te komen, hetgeen voor een deel gelukt, noemt mr. Stikker dit ingrijpen: 'Een schoolvoorbeeld van regeringsingrijpen zonder regeringssteun' (bedoeld is 'geldelijke steun') en zegt van het resultaat: de curve (van de exportopbrengsten voor de bollen) was omgebogen, maar tegelijkertijd had de regering te diep ingegrepen in de 'privaatrechtelijke verhoudingen' — en later verwijt hij de regering, dat zij de kosten van de noodzakelijke sanering voor rekening laat van de — Twentse — Bank, welke, dat tussen haakjes, rijk geworden was o.a. door de exportfinanciering van de bollen in de hoogconjunctuur.

In de gehele passage over deze crisistijd klinkt slechts weinig door van sociale bewogenheid. Die is ook niet te vinden als na 1935 mr. Stikker directeur van Heinekens Bierbrouwerij Maatschappij wordt. Wel dient hij ook daar de belangen van zijn maatschappij op bijzondere wijze — het einde van het eerste hoofdstuk is een van de interessantste delen van de Memoires — en komt volop in aanraking ook met het bedrijfsleven in het buitenland. Dit de neus buiten de deur van Nederland steken, verrijkt zijn kennis op velerlei manier.

Mr. Stikker komt in die jaren — door de dood van een mededirecteur — ook in aanraking met sociale vraagstukken, omdat hij dan de verantwoordelijkheid moet overnemen voor het sociale beleid binnen het bedrijf. 'Aan de *toevallige* koersverandering, die zich in 1938 in mijn werk als directeur van de H.B.M. voordeed,

heb ik later, bij de oprichting van de Stichting van de Arbeid, nog wel eens teruggedacht.' Dit schrijft de eerste voorzitter van de Stichting van de Arbeid over zich zelf.

Het tweede hoofdstuk van de Memoires behandelt 'Bezetting, Stichting en Bevrijding'. Ik vind dit gedeelte veel te veel een apologie — een verdediging van een voor mij, ook nu nog. onverdedigbare tweeslachtige houding met een te veel uitmeten van het 'goede' werk, dat er natuurlijk ook was. Ik ga daaraan voorbij. Belangrijk voor de naoorlogse periode werd het overleg, dat zou leiden tot het oprichten van de Stichting van de Arbeid. In dat gedeelte van de Memoires vindt men vele, tot nu toe niet algemeen bekende, feiten. Van beslissende betekenis werd echter, wat staat vermeld aan het slot van het hoofdstuk, nl.: 'Pas toen Drees enige maanden later minister van Sociale Zaken werd, begon het nieuwe kabinet de Stichting niet alleen in naam maar ook in werkelijkheid volledig bij de voorbereiding en uitvoering van het sociale beleid te betrekken.'

Het volgende hoofdstuk heet 'In de politiek'. De tweede alinea ervan begint met de woorden: 'Ik ben in mijn hart geen partijman' — wat *mij* genoeg zegt — en dan volgt in een latere passage — ik kort af — de economische en sociale belangen die ik behartigde brachten mij tot het besef, en nu citeer ik letterlijk, 'dat *ik* de problemen die *mij* bezighielden en bovenal het probleem van de vrijheid — alleen dichter bij hun oplossing zou kunnen brengen als *ik* politieke invloed bezat.'

Deze in de eerste persoon enkelvoud geschreven passage toont ons mr. Stikker van die jaren ten volle: *zelf*overschattend op een onnavolgbare wijze. Precies dezelfde mentaliteit blijkt uit een zin uit het Memorandum, door mr. Stikker opgesteld, samen met de heren Van Dijk, Korthals en Telders aan de vooravond van de oprichting van de 'Partij van de Vrijheid' en gericht tot de Liberale Staatspartij. De heer Stikker schrijft: 'Is de Liberale Staatspartij bereid de verdediging en verwerkelijking van het liberale beginsel uit handen te geven aan een nieuwe politieke formatie?' Dit was de vraag in het memorandum door de vier heren gesteld. Doch dan volgt — in de ik-vorm —: 'Indien deze vraag bevestigend werd beantwoord verklaarde ik mij in dit memorandum bereid *mij in de*

politiek te begeven teneinde: 'in samenwerking met vooraanstaande figuren uit de liberale wereld, daklozen en leden van de Liberale Staatspartij, en met personen wier partijverband verbroken is en die niet zijn aangetrokken door rechts of door links, de Vooruitstrevende Vrijheidspartij op te richten.'

Dit citaat spreekt boekdelen t.a.v. de wonderlijke opvatting van iemand die telkens weer zegt 'geen homo politicus' te zijn — etc. etc., maar die toch meent politiek te kunnen bedrijven. Overigens blijkt uit de Memoires dat, ook nu nog — men oordele dus over de heer Stikker niet verkeerd op basis van zijn voorzitterschap in eerste aanleg van de Stichting van de Arbeid — mr. Stikker economische medezeggenschap voor de arbeiders afwijst, dat het woord vernieuwing op hem werkt als een rode lap op een stier, en dat n.b. hij — de regering en met name Schermerhorn na de oorlog 'machtsmisbruik' verwijt, onder andere omdat zij t.a.v. De Telegraaf, die de heer Stikker weer wilde doen verschijnen, en t.a.v. de zuivering het met de heer Stikker niet eens is. Vooral Schermerhorn moet het telkens ontgelden, hoewel de heer Stikker, eenmaal in de Indonesische kwestie verzeild geraakt, niet anders dan 'Linggadjati-politiek' voert en de politiek met name van het driemanschap Romme, Beel, Sassen afwijst, overigens zonder succes.

Het is bekend — en na het lezen van de ontwikkeling die leidt tot het intreden in de politiek, niet verwonderlijk, dat de heer Stikker als minister van Buitenlandse Zaken in conflict komt met zijn partijgenoten. Want al heeft dan de heer Stikker een hekel aan 'vernieuwing', in de Indonesische kwestie volgt hij de lijn die door de Partij van de Arbeid is aangegeven. Hij slaagt er in 1949 nog — met moeite — in de heer Oud c.s. voor de soevereiniteitsoverdracht te doen stemmen, doch in 1951, naar aanleiding van de politiek rond Nieuw-Guinea, komt de breuk en de crisis.

Wat in de Memoires over de gang van zaken in de VVD op dit punt staat, is instructief. Eerst besluit de fractie met 2 stemmen tegen niet aan het nieuwe kabinet — dat tot aan de verkiezingen van 1952 moet duren — mee te doen, maar nadat de heer Stikker medegedeeld had na dit besluit uit de partij te zullen treden, volgt een nieuwe stemming — waarbij met 1 stem tegen besloten wordt *wel* mee te doen. Dat overigens de heer Stikker toen het besluit nam in 1952 niet weer voor de VVD te willen optreden, ligt voor de hand. Reeds in 1951

was hij, volgens de Memoires, 'ervan overtuigd dat ik als Minister mijn nut had overleefd, en dat ik in de Nederlandse politiek een zo controversiële figuur was geworden, dat ik er beter aan zou doen naar ander werk uit te zien.'

Het zou verkeerd zijn het werk van de heer Stikker te beoordelen alleen in verband met de Nederlandse politiek en zijn conflicten met de VVD. Zijn werkelijke betekenis ligt naar mijn mening niet daar. Uit de Memoires blijkt nl., dat zijn grootste belangstelling uitgaat naar de internationale samenwerking, dat hij zich in de OEES, als ambassadeur, en daarna in de NAVO 'thuis' voelt in zijn werk. Mr. Stikker begeeft zich nl. na zijn ministeriële loopbaan *niet* terug naar het bedrijfsleven, al worden hem daar veel functies aangeboden. Hij is door de politiek aangeraakt, in andere zin dan hij waarschijnlijk zelf had verwacht. Hij legt in de jaren van zijn ministerschap een deel van zijn overmaat van managerszelfoverschatting af.

In de laatste honderd bladzijden van de Memoires wordt hij veel meer, op de plaatsen die hij inneemt, een dienaar van de gemeenschap, met een volkomen aanvaardbare taakopvatting. Dit laatste gedeelte heeft mijn waardering voor de heer Stikker als persoon enigszins hersteld. Voor 'Memoires' is dit deel echter veel te uitgebreid — er wordt te weinig toegevoegd aan het reeds bekende; de stijl nadert dikwijls de rapportenstijl; de eigen meningen, b.v. die over de NAVO, zijn beslist niet meer interessant, omdat zij al irrelevant geworden zijn. De Memoires zijn, zelfs in dit gedeelte, te egocentrisch. Daardoor komen wel de gebeurtenissen, maar niet de mensen aan bod — en 'het betrokken zijn bij de voortdurende wereldcrisis' neemt nergens de vorm aan van een intensief beleven.

Pavel Tigrid

Harde vorst en dooi - literatuur in Tsjechoslowakije

Terwijl we in de 'Deux Magots' een aperitiefje dronken en naar de grauwe toren van St.-Germain-des-Prés keken, waar het eerste lentezonnetje op scheen, praatten we over het succes van de laatste Tsjechoslowaakse films.

'Verdomme nog toe — ik weet niet wat het is, maar bij ons moet altijd alles op rotzooi uitdraaien.'

De hartstochtelijke uitbarsting deed me schrikken. De jonge man tegenover me was uit Praag gekomen om de première bij te wonnen van zijn laatste film, die heel gunstig door de Franse kritiek was ontvangen. Hij had weinig reden tot klagen, immers, hij behoorde tot de bevoorrechte groep van goedbetaalde kunstenaars, die door hun werk zoveel deviezen inbrengen dat de Tsjechische staat ze vrijstelt van de duizend en één beperkingen, waar gewone mensen in hun dagelijks leven mee te kampen hebben. Zijn paspoort was altijd in orde en hij had heel wat meer geld op zak dan de gemiddelde Tsjechoslowaakse toerist, die maar 40 frank mag meenemen. In het verre Praag bezat hij een sportauto en een luxueuze woning hoog boven de daken van de stad, met een volledig uit teakhout bestaand meubilair. Van bevriende kunstenaars kreeg hij abstracte schilderijen en de partij had hem een lidmaatschapskaart gegeven en hem een prettige baan bezorgd bij het bestuur van de bond van filmkunstenaars. Bovendien was hem onlangs de eretitel 'verdienstelijke kunstenaar' verleend.

Ik was dus verbaasd over zijn plotselinge uitroep, ook al omdat die als een donderslag bij heldere hemel kwam en niets te maken had met het onderwerp waarover we spraken. Maar hij ging door: 'Daar gaat het immers om — wij kunnen ons nooit eens bevrijden van het gevoel dat alles zinloos is, wij hebben altijd het idee dat we in een gevecht gewikkeld zijn zonder dat we ooit kunnen winnen. En dat gevoel krijg je altijd als je er het minst op rekent — zoals nu, op dit ogenblik. Ik zit rustig hier, Parijs blinkt in de zon, ik heb succes met mijn film, ik

heb een lekker drankje voor me, alles is even veelbelovend — en dan opeens voel je je rot. Hoe komt dan dan?'

Ik begon een duister vermoeden te krijgen van wat hij bedoelde, maar ik wilde de verdere verklaring aan hem zelf overlaten.

'Wij, Tsjechen, leven in een land waar alles uitdraait op een smerig compromis, op lege woorden en holle slagzinnen; ten slotte ben je teleurgesteld in je goeie bedoelingen, je hebt je energie verspild en je enthousiasme is kapot. Ik ben lid van een politieke partij met ideeën, waaraan ik al lang niet meer geloof en die dingen doet, waaraan ik nog minder geloof. Natuurlijk zijn er lichte randjes genoeg — de kans die ik heb om als kunstenaar te werken, en om een beetje meer vrijheid te veroveren en om verkalkte ideeën te bestrijden, enzovoorts. Maar dat kan ik niet meer serieus opvatten. In mijn eigen land beschouwt de helft van de mensen — vooral mijn collega's in de partij — mij als een soort parasiet; ze denken dat ik een lekker leventje leid op kosten van andere mensen die wel hard moeten werken. Ik hoef 's ochtends niet vroeg op te staan om naar een kantoor of een fabriek te gaan. De meeste mannen in mijn stad zien er grauw uit, de vrouwen lachen haast nooit, de mensen worden in krakende, hobbelende trams vervoerd naar de een of andere bestemming waar ze helemaal geen zin in hebben; het publiek in mijn stad loopt voor alle zekerheid op straat liever in de goot dan op het trottoir, omdat ze dan ten minste geen kans hebben om afbrokkelende stukken pleister op hun hoofd te krijgen, die voortdurend van die verkrotte woonkazernes afvallen. Ik woon te midden van mensen die voor een goed stuk kalfsvlees bij de slager in de rij moeten staan, en dan stralen ze van trots als ze het 's zondags op tafel kunnen brengen. En dat alles twintig jaar na de oorlog en na de overwinning van het socialisme!

En dan komt nog het meest troosteloze aspect van de hele troosteloze geschiedenis, nl. dat de situatie zo'n tien of vijf jaar geleden beslist minder slecht was. Een metselaar of een schrijver, ze hadden 't toen béter! We hadden toen ook hoop dat het nóg beter zou worden, dat de mensen die daar behoefte aan hadden, meer vlees zouden kunnen krijgen, en dat de mensen, die dachten niet zonder vrijheid en waardering te kunnen leven, dat óók krijgen zouden. Maar er kwam niets van in; integendeel: alles werd slechter, en wat niet slechter werd, bleef op het oude peil, en het duurde allemaal zo lang dat het niet meer grappig was en zelfs niet meer interessant!

Als u nu denkt dat ik over politiek of over ideologie praat, heeft u het mis. Dat stadium hebben we al lang achter ons gelaten. Wij zouden ons nu ieder etiket laten opplakken en we zouden met plezier lippendienst bewijzen aan ieder gewenst systeem, als het maar functioneerde! 't Is gewoon komiek hoe die westelijke anticommunisten al hun best doen om ideologische open deuren in te trappen; in Middenoost-Europa zijn ze in elk geval al lang open.

Nee, in mijn land liggen de problemen heel ergens anders. De middelmatigheid heeft gezegevierd en een onwrikbare ijzerharde heerschappij opgericht. De middelmatigheid is bekrompen, vulgair, arrogant, harteloos en hersenloos — historisch en feitelijk representatief voor een paar van de laagste instincten van ons volk. Nu ja — daar kun je tegen proberen te vechten, je kunt proberen slimmer te zijn, er een trap tegenaan geven, hier en daar de gladde oppervlakkige schijn van hoffelijkheid door te prikken — soms lukt het ook nog. Maar de inspanning! Wat kost het niet onvoorstelbaar veel tijd en energie, wat is er geen discrepantie tussen het werkelijk resultaat en de benodigde inspanning aan kracht en zenuwen. En wat moeten er geen offers gebracht worden aan eenvoudig menselijk fatsoen! We zijn er zo moe van — we hebben de hoop opgegeven. . .

Ik vertel dit alles om te verklaren waarom ik niet blij kan zijn met het succes dat mijn film hier oogst, waarom ik me triest voel bij de aanblik van dit Parijs in de lentezon. In feite ben ik nooit vrij van de schaduw van mijn werkelijk bestaan — mijn leven ginds.

'Tvar'

Mijn vriend gaf me vervolgens een nauwkeurige beschrijving van de schermutseling, waar in het najaar van 1965 de hele literaire wereld van Tsjechoslowakije van gedaverd had en dat volgens hem een goed voorbeeld was van de eindeloze touwtrekkerijen met de partijinstanties. De hoofdlijnen van de kwestie met de 'Tvar' zijn welbekend (zie O.R. van februari 1966, blz. 30 e.v.); ze komen hierop neer, dat de redactie van dit onorthodoxe literaire maandblad er de voorkeur aan gaf het blad niet meer te laten verschijnen, liever dan zich te buigen voor een partij-ultimatum dat veranderingen had geëist.

'Tvar' (Het Gezicht) was een van de intelligentste Tsjechoslowaakse literaire bladen en gaf zijn lezers geregelde voorlich-

ting over de hedendaagse stromingen in de kunst en de literatuur van het Westen. Voorts publiceerde men literaire en kritische stukken van de jonge garde onder de Tsjechoslowaakse schrijvers en af en toe werd aandacht geschonken aan het werk van auteurs die om ideologsiche redenen jarenlang in de 'zone van de stilte' hadden moeten vertoeven. Bovendien legde de redactie van 'Tvar' de literatuur uitsluitend literaire maatstaven aan, en dat bracht uiteraard conflicten mee met de dogmatische en machtige voorstanders van de these dat literatuur een werktuig moet zijn.

'Tvar' had evenwel verdedigers, zelfs in de rangen van 'Literarni Noviny', het officiële orgaan van de journalistenbond, waarin overigens ook enige aanvallen tegen het maandblad verschenen waren. Maar de vooraanstaande communistische schrijver Jan Trefulka schreef in een artikel van 16 oktober in „Literarni Noviny': 'Ten slotte kan een ontwikkelde en creatieve niet-marxist meer bijdragen tot de ontwikkeling van het socialisme en tot de literatuur van het socialisme dan een kleingeestige oncreatieve marxist.' Zijn conclusie was: 'Mensen en tijdschriften, die in de strikte zin van het woord niet marxistisch zijn, moeten niet constant gevaar lopen verboden te worden wanneer zij eerlijk en duidelijk voor hun mening uitkomen.'

Weg met het liberalisme

Intussen eindigde de felle campagne van de partijpers tegen 'Tvar' met de eis dat eens en voorgoed een eind gemaakt zou worden aan dit 'schaamteloze liberalisme'. De ideologische afdeling van het centrale comité eiste, dat de schrijvers een nieuwe hoofdredacteur zouden benoemen en 'passende veranderingen' zouden aanbrengen in de redactionele staf van 'Tvar.' Na een vergadering op 12 oktober werd bekendgemaakt, dat het bondsbestuur achter die eis stond, al was het besluit daartoe allesbehalve eenstemmig genomen.

Op 15 oktober belegde een groep jonge schrijvers een eigen bijeenkomst in de Praagse architectenclub om tegen het besluit van de bond te protesteren. De heftige kritische stemming van de deelnemers deed denken aan de woelige bijeenkomsten van de Hongaarse Petöfi-clubs in het jaar 1956. Men kwam tot een resolutie, waarin bezwaar werd gemaakt tegen het feit, dat in de kwestie met 'Tvar' opnieuw administratieve maatregelen de plaats innamen van een literaire discussie.' Het besluit werd

ondertekend door in totaal 231 Tsjechoslowaakse schrijvers en kunstenaars, onder meer de prominente dichter Vladimir Holan, de regisseur en toneelproducent Otomar Krejca en de Slowaakse schrijver Laco Novomesky, lid van het centrale comité van de schrijversbond. Ten slotte steeg het aantal ondertekenaars tot boven de 300; een zo brede manifestatie van solidariteit was onder de Tsjechoslowaakse schrijvers tot nog toe niet voorgekomen.

De volgende dag reeds stuurde het bestuur van de bond een vertrouwelijk rondschrijven (nr. 4872) aan alle leden, waarin werd toegegeven, dat de wijze waarop het besluit van 12 oktober tot stand was gekomen, inderdaad wel als 'administratieve maatregel' betiteld mocht worden. Een allerwonderlijkste brief met een verdedigende grondtoon, waaruit duidelijk opklonk dat de bond nu eenmaal de bevelen van de partij had op te volgen. Het bestuur deed verder de belofte om niet alleen de kwestie met 'Tvar' aan de orde te stellen op de komende zitting van het centrale comité — van 25 tot 26 november te Presburg te houden — maar om ook de hele structuur van de bond, 'die mogelijk aan een herziening toe was,' eens grondig onder de loep te nemen.

Volgde de absurde slotscène. En om die te begrijpen — en ook om de frustatie van mijn vriend beter te begrijpen — moeten we eerst onderzoeken hoe het systeem van de partijcontrole in het Tsjechoslowaakse literaire leven eigenlijk werkt.

Samenstelling van de schrijversbond

De schrijversbond is — net als het verbond van beeldende kunstenaars en meer dergelijke formaties — samengesteld volgens het organisatieschema van de communistische partij: een congres kiest een centraal comité (van ongeveer 50 leden), het centrale comité benoemt het bestuur, een eerste secretaris, andere secretarissen en afdelingsbestuurders. Binnen het raamwerk van de bond bevinden zich grondorganisaties van de partij, waar alle communistische employés en leden toe behoren; in organisatorisch opzicht zijn deze groepen ondergeschikt aan de partijafdeling in de desbetreffende plaats. Bovendien is er ook nog een tweede, hogere partij-organisatie, bestaande uit de partijleden in het centrale comité. Deze groep heeft vóór elke bijeenkomst van het centrale comité eerst een eigen bijeenkomst, ten einde een 'gemeenschappelijk front vast te stellen,' d.w.z. om tot een gemeenschappelijk standpunt te komen in alle vragen, die het

centrale comité te behandelen zal hebben. De partijgroep binnen het centrale comité is verantwoording schuldig aan het secretariaat van het centrale comité van de partij en wordt rechtstreeks door hen geïnstrueerd. Uiteraard kwam deze groep ook bijeen voordat de vergadering van het centrale comité van de schrijversbond in Presburg plaatsvond, waar de 'Tvar'-kwestie aan de orde zou worden gesteld.

Gezien de ernst van de zaak stuurde de partijleiding in Praag Pavel Auersperg naar de Slowaakse hoofdstad. Auersperg heeft de leiding over de ideologische afdeling van het partijsecretariaat; hij is een felle 'apparatschik' en een gunsteling van Novotny. De partijgroep had twee dagen nodig voor haar onderling beraad. Het centrale comité van de bond moest daarop wachten... wat het in feite niet deed, aangezien alle leden van het centrale comité (op een of twee uitzonderingen na) tevens communist zijn en dus tot de partijgroep behoren. Auersperg ging uit van een simpele stellingname: de partij wilde het recht behouden om het laatste woord te hebben bij de benoeming van hoofdredacteuren en redacteuren van alle periodieken. Voor 'Tvar' was ze niet van plan van haar principe af te wijken. De partijgenoten kenden deze regel toch nog wel? Nou ja — ze kenden hem wel, maar eigenlijk had men er al enige tijd niet meer aan gedacht, aangezien deze regeling — zoals zovele andere voorschriften — sinds jaar en dag een beetje in onbruik was geraakt. Om een voorbeeld te noemen: de partij had eigenlijk nooit officieel de benoeming bekrachtigd van Milan Jungmann, de hoofdredacteur van 'Literarni Noviny'... waarom moest de kwestie nu opeens op de spits gedreven worden? Auersperg antwoordde dat de partij zelf het beste wist wat te doen.

Ten slotte kwam er toch een eind aan de bespreking van de 'on-personen', zodat er een aanvang gemaakt kon worden met de officiële bijeenkomst van het Centrale Comité van de schrijversbond. Dezelfde partijgenoten zaten weer op dezelfde stoelen en de eerste secretaris opende de vergadering met dezelfde kwestie, alsof er nog niets was voorgevallen. De vergadering duurde 30 minuten. De bond stelde zich achter het besluit van 12 oktober — hetzelfde besluit dat men kort tevoren een ongerechtvaardigde 'administratieve maatregel' had genoemd. Het centrale comité ontkende op deze vergadering in het openbaar het gerucht, dat 'Tvar' verboden zou worden en nodigde alle redacteuren uit om voorstellen te doen ter 'verbreding' van de re-

dactie. Op 15 december stelde het centrale comité vast dat de redacteuren geweigerd hadden redactionele veranderingen te aanvaarden en met de aanvang van het nieuwe jaar hield 'Tvar' op te verschijnen.

De kunst van het mogelijke

De vraag doet zich voor, of de onderdrukking van 'Tvar' in Tsjechoslowakije — of bij voorbeeld het proces Sinjawski-Daniel in de Sowjet-Unie — erop wijst dat het algemene culturele klimaat opnieuw (en nu voor lange tijd) een vorstperiode tegemoetgaat. Een dergelijke ontwikkeling wordt niet waarschijnlijk geacht door de kunstenaars en schrijvers van Tsjechoslowakije, zelfs niet door diegenen hunner, die zeer kritisch staan ten opzichte van het regime. Wel geven ze toe, dat de partijleiding vermoedelijk niets liever zou willen dan weer eens orde op de ideologische zaken stellen, maar naar hun mening zouden tegenwoordig slechts heel weinige Tsjechische en Slowaakse intellectuelen zich nog willen lenen voor een veldtocht in dienst van de partij. De pijnlijke herinnering aan de jaren vijftig is nog niet uitgewist, en de partij bewaart eveneens een heel levendige herinnering aan de verafschuwde vroegere flikflooiers, die nota bene door hun gewezen heren en meesters in de steek werden gelaten. Een bijkomstige omstandigheid is dan nog het feit, dat de marxistisch-leninistische doctrine ten aanzien van kunsten, wetenschappen en literatuur reeds lang vergruizeld is. Het vroeger zo monolithische blok van wetten en regels is vernield door de uitspraken die de partij zelf genoodzaakt was te doen over het stalinisme. De genadeklap kreeg de doctrine door de wijze van interpretatie van de destalinisering die de intellectuelen er op na hielden; de invloed van de marxistische theoretici in West-Europa legde er nog eens een laatste schepje op.

Het gevolg was uiteraard een diepgaande verwarring: welke ideeën waren nu nog 'progressief, creatief', en wat was een afwijking, een misdaad? Nog steeds was het gebruik dat de Tsjechoslowaakse censuur (de HSTD) alle drukproeven van een stempeltje voorzag, maar tegenwoordig weten ze zich er zo vaak geen raad mee dat steeds meer 'bedenkelijk materiaal' naar de ideologische afdeling van de partij verwezen wordt, waar men er uiteindelijk over beslissen moet. Maar zelfs daar beginnen de functionarissen een hekel te hebben aan het nemen van beslissingen, vooral over schrifturen. In de meeste gevallen laten ze

het bij een mondelijke 'aanbeveling' of ze delegeren alles aan de verantwoordelijke hoofdredacteur (verplicht lid van de partij), met de waarschuwing over 'mogelijke gevolgen'.

De theoretici profiteerden natuurlijk van de situatie en zorgden niet alleen voor een herziening van de meerderheid der lachwekkende dogma's uit de stalinistische periode, maar gingen ook verder. Hun gevolgtrekkingen reiken verder — heel ver voor marxisten — omdat ze zich bezighouden met de vrijheid van de creatieve kunstenaar, de plaats van de schrijver de maatschappij, het verschil tussen kunst en propaganda. De culturele tijdschriften zijn de belangrijkste verbinding tussen deze theoretici en het lezende publiek, dat in de honderdduizenden loopt, ondanks een kunstmatige beperking van de oplage onder het excuus van 'papierschaarste.' Stap voor stap is de partijleiding tegen de muur gedrongen, zodat de partij nu niet alleen duidelijk revisionistische opvattingen tolereert, maar ze zelfs stilzwijgend opneemt in het culturele program van de partij zelf.

Men begrijpt dat ook aan deze ontwikkeling de bekende grenzen gesteld zijn. Als de werkelijke partijmacht gevaar liep, heeft de partij altijd weten terug te slaan. In het geval van 'Tvar' kwam dat neer op een weigering om toe te geven aan buitenaf (te weten door de schrijversbond) gestelde eisen, geformuleerd op een vrij belegde vergadering. In 1964 zag de partij zich genoodzaakt de marxistische filosoof Ivan Svitak uit haar rijen te verwijderen, omdat hij in het openbaar de opvatting had verdedigd, dat alle hervormingen (ook de wetenschappelijke) doelloos zouden zijn zolang ze gedwongen plaatsvonden binnen een te krappe en kennelijk verouderde politieke structuur. De kliek van dogmatici, bij wie alle macht binnen de partij en het alomtegenwoordige partij-apparaat berust, moet de strijd wel aanbinden tegen alle middelpuntvliedende tendenties, die in de laatste tijd in versterkte mate te voorschijn komen bij intellectuelen en bij jongeren; zelfs dogma's als de 'leidinggevende rol van de partij' in de socialistische maatschappij worden niet meer voetstoots aanvaard! Problemen met explosieve mogelijkheden — de individuele vrijheid en individuele verantwoordelijkheid, de rol van belangengroepen, de vrije meningsuiting — werden kort geleden in vaktijdschriften besproken en uitputtend behandeld, kortom: de debatten van de laatste jaren (1965-'66) tonen een toenemende neiging tot kritiek aan het gehele politieke en

ideologische systeem binnen hetwelk het Tsjechoslowaakse leven zich afspeelt.

Intussen heeft de partijleiding verfijnder methoden gevonden voor de kunst van het uitwijken en voor de kunst van het uitbuiten van menselijke emoties als hulpeloosheid, terleurstelling, moeheid, afgunst en hebzucht. Wil de partij een roman onderdrukken of een film verbieden, dan wendt men zich eenvoudig tot de solide, onwrikbare en vaak domme middelmatigen, halverwege en onderaan de partijhiërarchie met een beroep op 'het fatsoen'. Onzekerheid blijft een bruikbaar wapen: wat men vandaag aanmoedigt, kan morgen al in de ban worden gedaan. En als — wat voorkomt — partij of regeringsfunctionarissen zich verstouten om privé een lastige filosoof en abstracte schilder in bescherming te nemen, dan worden ze óf halsoverkop eruit gegooid óf weggepromoveerd naar een ambassade in het buitenland (vgl. het lot van de voormalige minister van Cultuur en Onderwijs, Cestmir Cisar, die nu ambassadeur in Boekarest is — zie O.R. december 1965, blz. 27).

De spelregels

Wat de partij bitter nodig heeft, zijn gezichtloze 'on-personen', geen persoonlijkheden. 'Populariteitsjachten' worden niet toegestaan. 'Waarom zou een of andere kameraad meer populair zijn dan de partij?' vroeg een lid van het presidium van het Centrale Comité zich eens af in een informeel gesprek met een gezelschap studenten. Kort geleden, tijdens de campagne 'De partij spreekt met de jeugd', bleek dat hoogst intelligente aanvoerders van de partij — Koucky, Hendrych, Lenart — in het nauw werden gebracht door spirituele vragen van de kant der studenten. Hieraan ontleenden ze vervolgens het recht om van de partijafdelingen en jeugdorganisaties aan de universiteiten en hogescholen volledige en nauwkeurige informatie te eisen over de werkelijke stemming onder de studenten.

Intellectuelen stellen meer prijs op een reis naar West-Europa dan op geld. Voor velen hunner is zo'n reis bijna een fysieke noodzaak; in de handen van de partij echter is zo'n reisvergunning een prijs ter beloning van goed gedrag. Niemand weet of zijn reisje naar Parijs of zijn vergunning tot deelneming aan een schrijverscongres in Londen niet zijn laatste buitenlandse verblijf zal blijken te zijn. Pasvoorschriften, deviezenbepalingen en reisdoelen voor groepsreizen worden bijna maandelijks gewij-

zigd in Tsjechoslowakije — weer zo'n onzeker aspect waarmee de integriteit van de intellectueel wordt uitgehold. Want wie zou er niet een klein compromis voor over hebben als de tegenprestatie bestond uit een geldig paspoort of een plaatsje in een uitwisselingsgroep?

Naast heel veel andere overwegingen heeft ook dit aspect bijgedragen tot het ontstaan van een gevoel van gruwelijke nutteloosheid, het gevoel of alle wegen doodlopen, de uitputting ook waaraan de Tsjechoslowaakse intellectuelen in snel toenemende mate lijden. De pragmatisch ingestelde Tsjechen en Slowaken hebben zich in hun na-stalinistsiche dromen en hoopvolle verwachtingen nooit zo laten gaan als de Polen, maar toch is bij hen dezelfde malaise merkbaar. De geestelijke dooi bracht een belofte met zich — Tsjechoslowakije heeft twee dooipogingen gekend, een in 1956 en daarna nog eens in 1964 —, een belofte die langzamerhand afstierf en slechts ontgoochelde en gedesillusioneerde mensen achterliet. Vele intellectuelen zeggen dat men toch niet eeuwig op de bres kan staan en met het hoofd tegen de muur kan rennen om een idee tot gelding te brengen of een boek te publiceren of een artikel door de censuur te slepen of een tentoonstelling van abstracte schilderkunst te organiseren. Eenmaal houdt men ermee op, men trekt zich terug en laat het slagveld over aan anderen. En dan zijn er ook nog de mensen die het gevoel hebben in een Kafkawereld verzeild te zijn geraakt: in een kaal kantoor overhandigt een vrager een verzoek aan een kleurloze ambtenaar, die toestemmend knikt en hem verwijst naar het volgende kantoor waarin weer een knikkende ambtenaar zit om hem op te vangen. . .

Dit geeft de atmosfeer, zoals de Tsjechische en Slowaakse intellectuelen anno 1966 die aantreffen, aardig weer. Zij zelf bevinden zich ergens midden in het labyrint, vervreemd van het werkelijke machtscentrum, levend in een verbureaucratiseerde en overgeorganiseerde maatschappij; zij zijn boordevol kritiek en niet in staat — soms ook niet van zins — om hun onbehagen te organiseren en er een zinvolle richting aan te geven. Daar zijn goede redenen voor. Niet lang geleden formuleerde een Tsjechoslowaakse filosoof de stelling dat kritiek in een geatomiseerde maatschappij geen zin heeft zelfs, al zou men officieel kritiek aanmoedigen.

Gelukkig heeft de situatie een prettiger kant die allicht beter waarneembaar is voor de buitenstaander dan voor iemand die dag in dag uit geconfronteerd wordt met de talrijke ontgoochelingen van het Tsjechoslowaakse leven.

De 'culturele revisionisten' hebben — laten we daar mee beginnen — in samenwerking met liberale economen en theoretici het gebouw van de ideologische slogans efficiënt ontmanteld. De resten zijn niet meer te repareren. Het gevolg hiervan was dat althans een zekere mate van creatieve vrijheid veroverd werd. De mate daarvan is niet altijd even zeker te bepalen, maar terug naar het absolute nulpunt kan men niet. . ., tenzij natuurlijk de hele communistische wereld de stap terug zou doen naar de stalinistische politiek en de stalinistische methoden, wat zeer onwaarschijnlijk is. De liberalisering van het algemeen literaire klimaat in de Tsjechoslowaakse Volksrepubliek heeft bovendien zulke vorderingen gemaakt sinds 1963, dat de rijen van de revisionisten in kwantiteit en kwaliteit zijn versterkt. Dit alles voerde tot een opleving van zelfstandige literaire, kunstzinnige en wetenschappelijke arbeid, waaraan wij nu al werken van hoge kwaliteit en grote humane diepgang te danken hebben. In de afgelopen twee jaren hebben de lezers zowel als de film- en schouwburgbezoekers in het Westen zich met de nieuwe ontwikkeling vertrouwd kunnen maken. Hun reactie was positief, dikwijls enthousiast. En de beroepscritici sloten zich bij dit oordeel van het publiek aan, evenals trouwens de jury's bij internationale film- en kunstfestivals.

In de Tsjechoslowaakse literatuur is dit bijna wonderbaarlijk. Want wij hebben hier niet alleen te maken met de literatuur van een klein land — eigenlijk met twee literaturen in twee moeilijke en weinig bekende talen — maar wij hebben hier bovendien een cultuur die, zoals een van de jongere Tsjechische dichters het uitdrukt, 'voor de tweede maal in de anderhalve eeuw van haar bestaan in de vernederende situatie is dat ze met spoed het venster naar de wereld moet opengooien om Europa in te halen.' In de jaren vijftig werden de Tsjechische en de Slowaakse cultuur bewust van de wereld geïsoleerd en deze toestand van bijna volledig isolement hield bijna vijftien jaar aan. Zelfs nu nog is het — volgens dezelfde Tsjechische dichter, Milan Kundera, in Literarni Noviny, 5 juni 1965 — 'onmogelijk om bepaalde buitenlandse tijdschriften of boeken aan te schaffen.'

Het valt niet te ontkennen dat sporen van dit isolement zicht-

baar zijn op de Tsjechoslowaakse produkten van kunst en literatuur: zo b.v. hun drang om nieuw ontdekte Westelijke werken te imiteren en in den brede stil te staan bij creatieve methoden of ideeën die elders allang ontdekt en beproefd zijn, of hun overdreven bewondering voor sommige 'ismen', die grenst aan een soort omgekeerde dogmatiek. Er is echter ook gerijpt werk van opmerkelijke originaliteit, pathos en humor, en niet zelden morele emoties naast onverbiddelijke zelfkritiek. Na een golf van oorlogsromans, de bezetting en het joodse noodlot is nu een nieuwe tendens merkbaar, die meer rekening houdt met het hedendaagse leven.

Uit de onderste la

Op de eerste golf van liberalisatie kwam een schrijver omhoogdrijven die tot op dat ogenblik niet had kunnen publiceren. Hij was de in 1924 geboren Josef Skvorecky, wiens roman 'Lafaards' zo'n groot literair schandaal veroorzaakte in 1958, dat de aanvankelijke gevolgen voor hem zeer ernstig waren; hij raakte nl. zijn betrekking kwijt en moest als particulier vertaler trachten zich verder door het leven te slaan. Intussen is hij nu volledig gerehabiliteerd, en hij heeft ook al weer enige romans doen verschijnen. De tweede liberalisatieperiode schonk ons eveneens werk van een belangrijke prozaïst wiens geesteskinderen vijftien jaar lang in de donkerste la waren blijven liggen. Hij was Bohumil Hrabal, geboren 1914, een schrijver met charme en oorspronkelijkheid, wiens korte roman 'Precies waargenomen' tot het beste behoort wat na de oorlog in Tsjechoslowakije geschreven werd. Interessant is dat beide schrijvers — Svorecky zowel als Hrabal — in de grond van de zaak satirici zijn, evenals hun beroemde landgenoot Hasek. Toch kan men achter een zekere vergenoegdheid in hun boeken een harde, lyrische, bijna overgevoelige en pathetische toon vernemen, die getuigt van eenzaamheid van een verlangen naar een zekere menselijke harmonie, iets wat totaal ontbreekt in Haseks 'Brave soldaat Schwejk'.

De Slowaken

Het belangrijkste kenmerk van de Slowaakse literatuur is het Slowaakse nationalisme, en in Presburg ergeren de intellectuelen zich voortdurend en meestal met recht — over de dik-

wijls grove manifestaties van bevoogding door Praag. Hun houding wordt nog beïnvloed door het feit dat bij de wegzuivering van Slowaakse 'burgerlijke nationalisten' het lot vooral de Slowaakse intellectuelen trof. Bij de beweging voor culturele liberalisatie en voor rehabilitatie van de slachtoffers der zuiveringen speelde de Slowaakse schrijversbond een belangrijke rol; ze droegen er eveneens in belangrijke mate toe bij dat de regeerders in Praag belangrijke stalinisten — b.v. de vroegere minister-president Vilem Siroky en de vroegere Slowaakse partijleider Karol Bacilek — van leidinggevende functies onthief. Slowakije is niet tevreden met het tempo van de destalinisatie bij de politieke rehabilitatie (niet hetzelfde als officiële rehabilitatie!) van Slowaakse woordvoerders, en in Slowakije neemt men bij de kritiek op de officiële cultuurpolitiek niet zo gemakkelijk een blad voor de mond als in het Tsjechische gedeelte.

De literatuur heeft hieronder te lijden, omdat veel van de meest begaafde Slowaakse schrijvers een groot deel van hun tijd en hun talent verbruiken in journalistieke schermutselingen met de 'centralisten' in de hoofdstad! Hoe dynamisch het Slowaakse nationalisme ook is, en zelfs hoe zegenrijk het vermoedelijk is voor de Tsjechoslowaakse politiek, toch veroorzaakt het een neiging om op de hedendaagse Slowaakse literatuur de schaduw van een kerktoren te werpen.

Nochtans hebben de Slowaakse dichters veel talent. Van de romanschrijvers dienen in de eerste plaats Dominik Tatarka en Jan Johanides genoemd te worden. Tatarka, geboren in 1913, is een episch verteller, wiens werk in veel opzichten een voortzetting is van de vooroorlogse traditionele Slowaakse roman. Op de wijze van een langzame historische vertelling schildert hij de tijd van de Slowaakse marionettenstaat gedurende de laatste oorlog en de oorlogsgebeurtenissen zelf. Tatarka werkt subtieler dan de meeste naoorlogse schrijvers en heeft een instinct zowel voor romantiek als voor politiek belangrijke zaken. Hij weet — ongeveer als Orwell — een tikje ironie te mengen met een gezonde dosis pessimisme. In een van zijn laatste romans, 'Proutena Kresla' (De rieten leunstoel), laat hij zijn beklagenswaardige hoofdfiguur naar het Frankrijk van na München gaan (1938 dus), om daar, midden in een verkilde afgesloten wereld en een op hol geslagen politiek, een heldere duurzame vriendschap te zoeken.

Johanides behoort tot de jongere generatie van Slowaakse

schrijvers, de generatie, die de bekoring van de 'roman nouveau' heeft ondergaan. Johanides' verzamelbundel 'Soukromí' (Beslotenheid) toont onmiskenbare sporen van Franse beïnvloeding — Camus, Sartre, Robbe-Grillet en vooral Butor — maar het boek heeft niettemin in vele opzichten een zekere originaliteit. Bij Johanides vindt men doorgaans mannen en vrouwen die de zin van hun eigen leven en een sleutel van hun eigen bestaan zoeken. Meestal lukt dat pas vlak voor hun sterven, als ze een glimp opvangen van deze verborgen moeilijke diepe zin, of op de drempel van een verbijsterende persoonlijke ervaring.

De nieuwe schrijvers

Evenals Tatarka en Johanides zijn ook de overige van de meestbelovende en meest begaafde Tsjechoslowaakse schrijvers jongeren. Wij noemen hier Vladimir Paral, Jan Trefulka, Ivan Klima, Hermina Frankova, Hana Proskova, Karel Michal, Jaroslav Putik, Jan Benes en Peter Karvas. Ze leven allemaal min of meer in de ban van de voorstelling dat de mens nu eenmaal in een omgeving leeft die geen belangstelling heeft voor morele waarden. In hun werk wordt gepoogd na te gaan welke bestemming het individu in een dergelijke maatschappij beschoren is.

Een betrekkelijk eenzame figuur op het hedendaagse literaire toneel is Vera Linhartova, geboren in 1938. Ze schreef twee romans, die duidelijk de invloed tonen van Kafka, Joyce en Proust. Het zijn afgepaalde en toch opwindende werkstukken waarin personen, gebeurtenissen, plaats en tijd vrij dooreenlopen; merkwaardigerwijs hebben haar verhalen nooit een bepaald begin nooh een duidelijk eind, en het eigenlijke verhaal blijft onduidelijk. Haar taalgebruik is bijzonder origineel en vol zinspelingen op de klank of de verborgen betekenis van een woord.

De lyriek heeft traditioneel een bijzondere plaats in de Tsjechoslowaakse literatuur. Onder de momenteel vooraanstaande dichters tellen we 'nationale dichters' van voor de oorlog als Vladimir Holan en Jaroslav Seifert, maar eveneens jongeren en allerjongsten, mensen die geen andere dan de communistische maatschappij kennen. Op hun eigen manier en met hun eigen specifieke methoden getuigen ook zij van de 'condition humaine', zij het binnen het kader van hun eigen ervaringen.

Voor de dramatische kunst moeten twee kunstenaars genoemd worden, beiden nog zeer jong en beiden zeer origineel. Vaclav Havel, geboren in 1936, en Josef Topol, geboren in 1935, hebben

veel gemeen met het westelijk theater van het absurde. Havels beide toneelstukken, 'Het Tuinfeest' en 'Het Memorandum', hebben al enige bekendheid in het Westen verworven, waar ze met succes werden opgevoerd en door de kritiek gunstig werden ontvangen. 'Het Tuinfeest' is inmiddels al in zeventien talen vertaald.

'Het Memorandum' gaat een lange weg terug, om ons te doen begrijpen wat mijn vriend uit de 'Deux Magots' bedoelde. Havel probeert niet een of andere absurde situatie te bedenken, wat hij doet is het enten van één enkel absurd element op een heel normale, bijna banale, situatie. Hij maakt een nieuwe taal, 'Ptydepe' genaamd, en beweert dat de machthebbers 'boven' deze als voertaal gebruiken. Uit dit gegeven vloeit de rest dan logisch voort. De mensen – dommen en intelligenten – beginnen allemaal lessen in de nieuwe taal te nemen, ze houden zich bezig met interpretaties en analyses van die taal, ze schrijven er boeken over, ze maken carrière of ze breken iemands carrière, ze houden wetenschappelijke studiebijeenkomsten en ideologische beschouwingen, enzovoorts. En dan komt op een goeie dag het gerucht dat men 'boven' nooit nadrukkelijk bevel heeft gegeven om 'Ptydepe' te gebruiken, integendeel: er is een hele andere, nieuwe, eveneens onverstaanbare officiële taal, 'Chorukor'...

Topols drama 'Het carnaval' is een groot stuk; misschien wel het belangrijkste en best geconstrueerde stuk in heel Tsjechoslowakije sinds 1948. Uitsluitend toneelmatig bezien is het een imposant stuk; tot menselijke afmetingen teruggebrachte helden worden in aanraking gebracht met maskers van duistere symbolische betekenis, gruwelijk of slachtoffers van gruwelladen. De geniale Tsjechische regisseur Otomar Krejca bracht 'Het carnaval' in 1964 voor het eerst uit in het Nationale Theater te Praag – na verwoede strijd met de censuur! In het programma stond de volgende zin: 'Topol biedt ons in zijn drama een hoopvol vooruitzicht: de hoop op vrijheid, vrijheid die heroverd moet worden op de zegevierende angst, vrijheid aan de grens van de dood, maar niettemin vrijheid die een ieder gewinnen kan.'

Topols tweede stuk was een studie over de menselijke eenzaamheid en de onmogelijkheid tot werkelijke communicatie. Dit stuk 'De Kat op de rails', werd onlangs in een kleine Praagse schouwburg onder regie van Krejca voor het allereerst

opgevoerd. Het stuk behandelt een mensenpaar dat na zeven jaar uiteengaat, omdat de vrouw eindelijk een huis en kinderen hebben wil en niet meer tevreden kan zijn met de status die ze tot op dat ogenblik had. Het speelt op een station, waar het paar op de trein wacht. Vena, de jonge man, wordt gekweld door onzekerheden en kan geen verantwoording op zich nemen. Hij drukt het zelf zo uit, dat 'twee zielen streden in zijn borst': zijn Ik en een Ander, een mol wiens ondergronds gewroet Vena's wil tot liefhebben en om iets te wagen en zijn wil om zich in het leven te storten en het bij de haren te grijpen, totaal ondergroef.

Het toneel is bereid

Het schijnt dat de Tsjechische en de Slowaakse literatuur rond het midden van de jaren zestig op een keerpunt zijn aangeland – als we het even op deze vereenvoudigde wijze mogen uitdrukken. Het toneel staat klaar, de waarheid is reeds uitgesproken, het werk in het land is gedaan, de prestaties zijn vergeleken met de overige hedendaagse literatuur. En toch nemen we weer elektische neigingen waar, er treedt weer isolement op, er is weer frustatie, ja, er is iets dat men het gebrek aan een vaste literaire traditie zou kunnen noemen. Een extra-moeilijkheid is dat het maatschappelijk systeem in Tsjechoslowakije met koppige regelmaat eisen aan de schrijvers blijft stellen, eisen die variëren tussen belachelijk en onredelijk. Het is nog steeds niet helemaal zeker of de Tsjechoslowaakse literatuur op weg is naar een volledige wedergeboorte, of voorbestemd is terug te zinken binnen nauwe en steriele begrenzingen.

Havel heeft eens op een schrijverscongres gezegd, dat er eigenlijk maar twee denkwijzen zijn: draaiend en op dwaalwegen óf concreet en realistisch. Hij voegde hieraan toe, dat nu de tijd daar was om de dingen bij de naam te noemen, omdat 'al het andere uitvlucht is – onze tijd is de tijd waarin de strijd tussen deze twee denkwijzen, de uitwijkende en de realistische, gestreden zal moeten worden ('Literarni Noviny', 19 juni 1965). Als men het tegenwoordige intellectuele klimaat in Tsjechoslowakije goed gadeslaat, kan men niet aan de indruk ontkomen dat nog heel wat kreupelhout – gewoonlijk 'cultuurpolitiek' geheten – gekapt moet worden. Er is al heel wat weggehakt, en het restant heeft zijn leven niet direct aan de schrijvers te danken. Tsjechoslowaakse intellectuelen vertonen zo langzamerhand een zeker hysterisch ongeduld, verbonden met een sterk min-

derwaardigheidscomplex, allebei waarschijnlijk veroorzaakt door het isolement van de jaren vijftig. Tsjechoslowakije is nu eenmaal een klein land; er kan niet iedere maand of elk jaar een meesterwerk geschapen worden. Literatuur, toneel, film en beeldende kunsten hebben een opmerkelijke 'come-back' op hun credit en hebben opnieuw aansluiting gevonden bij de geestelijke hoofdstromingen in Europa. Het is een niet geringe prestatie. Er is nog meer te doen, maar dat ligt hoofdzakelijk buiten het bereik van kunst en literatuur.

R. M. de Haan

Enkele notities over woningbouwproblemen

Voor het 'Regional Trade Union Seminar on the Role of Trade Unions in Housing', dat van 17 tot 19 januari 1967 in Hamburg gehouden werd, heeft dr. H. Umrath, de secretaris van het International Housing Committee, een zgn. 'Basic Introductory Report' geschreven, dat door de afdeling Sociale Zaken van de OECD in Parijs is uitgegeven. Zoals van de uitermate deskundige en zeer belezen auteur mocht worden verwacht, heeft hij zijn taak breed opgevat, waardoor vele aspecten van het volkshuisvestingsbeleid in zijn toch beknopte studie worden belicht. De inleiding is reeds belangwekkend om het daarin opgenomen historisch en geografisch overzicht van de achtergronden en motieven die tot de ontwikkeling van een sociaal huisvestingsbeleid hebben bijgedragen. Reeds in deze bladzijden wijst Umrath op de invloed die de vakorganisaties zich op dat terrein hebben verworven, via eigen woningbedrijven of langs andere wegen, die voor de landen West-Duitsland, Zweden, Engeland, Oostenrijk, Noorwegen en Nederland in het eerste hoofdstuk verder worden uiteengezet. De lezer raakt gemakkelijk overtuigd van de vele verdiensten die de pioniers van de sociale woningbouw zich hebben verworven.

Niettemin zijn de hoofdstukken II en IV de meest belangwekkende delen van het rapport, al was het maar omdat daarin een bepaalde visie op de problematiek wordt ontwikkeld, die natuurlijk eerder tot het plaatsen van kanttekeningen verleidt dan de meer beschrijvende gedeelten. Het zal slechts weinigen verwonderen dat dr. Umrath de 'Huisvestingsproblemen en behoeften' (zoals het tweede hoofdstuk is getiteld) vanuit een sociaal gezichtspunt bekijkt. Daarin staat hij ook bepaald niet alleen, want de situatie is op het ogenblik zo, dat het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening tot de zgn. 'sociale departementen' wordt gerekend, zoals ik enigszins bevreemd in een recente beschouwing over de kabinetsformatie las, in tegenstelling tot het Ministerie van Landbouw en Voedsel-

voorziening, dat naar mijn mening op dat etiket betere aanspraken heeft.

Terecht merkt de schrijver op, dat de overheid aan het huisvestingsbeleid een permanente taak gekregen heeft, nu de verwevenheid met alle problemen van de ruimtelijke ordening, met name ook de verantwoordelijkheid van de gemeenschap voor een 'leefbare omgeving', ons zo duidelijk voor ogen is komen te staan. Het is echter typerend, dat in hoofdstuk II de (toekomstige) behoeften op het gebied van de huisvesting worden geschetst, terwijl de vraagstukken van de financiering naar hoofdstuk IV worden verwezen. Deze aanpak is a-economisch en naar mijn mening illustratief voor zeer veel research-werk dat m.b.t. de woningbouw wordt verricht. Hoe zouden behoeften gemeten moeten worden, als niet van het begrip offers gebruik zou kunnen worden gemaakt? Of, om wat concreter te zijn, welke waarde moet men toekennen aan de droomverlangens van bijna iedereen naar een ruime, comfortabele bungalow, te midden van de vrije natuur, maar toch vlak bij een winkel- en uitgaanscentrum, als niet bekend zou zijn welke inspanningen men zich daarvoor zou willen getroosten?

Het invoeren van een sociaal huisvestingsminimum brengt op dit punt geen uitkomst, omdat de noodzaak van afweging tegenover andere behoeftecategorieën, b.v. een sociaal ontspanningsminimum, sociaal kledingminimum, enz. blijft bestaan. De fundamentele vraag is of die afweging aan de burgers blijft overgelaten of dat de overheid niet alleen de beleidsinstrumenten hanteert, maar ook de normen voor dat beleid zelf ontwikkelt, wat in de praktijk betekent, dat bij deskundigen te rade wordt gegaan, die min of meer als de exponenten van pressiegroepen optreden. De woordvoerders voor 'de volksgezondheid', 'de cultuur', 'het onderwijs', 'de volkshuisvesting', 'het verkeer' en al die andere uitermate belangrijke terreinen van het maatschappelijk leven kunnen echter slechts argumenten leveren, maar nooit de vrije keuze van de consumenten vervangen.

Nu moet het bovenstaande niet zó worden opgevat, dat het beleid maar moet verdwijnen en dat het vrije spel der maatschappelijke krachten uitkomst moet bieden. Het is juist van groot belang, dat de kwestie van de prioriteiten inzet wordt van een politieke strijd en bepaald wordt door een democratische keuze.

Mijn bezwaar tegen de beschouwingen van Umrath bestaat alleen hierin, dat ze sterk sector-centrisch zijn. Op blz. 29 wijst de schrijver b.v. op de hoge kosten die het verkeer voor de gemeenschap meebrengt en speciaal op de veel voorkomende situatie dat de huren omhoog worden gedreven, doordat in de prijs van bouwrijpe grond ook een opslag voor o.a. dure verkeersvoorzieningen begrepen is. Hij verzucht: 'this also generally applies to non-car owners like the elderly. This is contrary to the aims of a fair housing policy. A solution should be found to this problem. The increasing costs for motorised private transportation may have to be more fully paid by the car owners' [1]). Deze redenering acht ik volkomen juist. Maar waarom wordt zij niet analogisch toegepast op de volkshuisvesting? Is het wel juist, dat de huursubsidies betaald worden uit belastinggelden die ook door ongehuwde kamerbewoners, of wat nog schrijnender is, door gehuwde woningzoekenden bijeen worden gebracht?

De schrijver legt veel nadruk op de betekenis van een goede volkshuisvesting voor het welzijn van de bevolking en citeert een rapport van de Universiteit van Californië, waarin o.a. de invloed op de produktiviteit, het schoolbezoek en de gezondheid worden genoemd. Betekenen deze voordelen nu dat de huisvesting subsidiabel is? Umrath trekt deze conclusie wel, want hij stelt dat deze onzichtbare opbrengsten de aantrekkelijkheid van de investering in huisvesting vergroten en een motief zijn voor subsidies wanneer de rentestand de investering in woningen belemmert. Mij lijkt deze gevolgtrekking gevaarlijk. Langs deze lijnen redenerend zouden nog veel meer activiteiten voor subsidies in aanmerking komen, de voedselvoorziening en de kledingproduktie b.v., want het is niet moeilijk daarvoor dezelfde voordelen op te sommen. Bovendien rijst de vraag, wie deze subsidies verstrekt. Zijn het misschien voor een groot deel de huurders zelf, via hogere loon- en inkomsten- of omzetbelasting dan in een ander geval nodig zou zijn?

[1]) Enigszins vrij vertaald „De last daarvan drukt in het algemeen ook op niet-autobezitters zoals de bejaarden. Dat is in strijd met een eerlijke huisvestingspolitiek. Voor dit probleem moet een oplossing worden gevonden. Autobezitters zouden zelf meer voor de stijgende kosten van verkeersvoorzieningen moeten betalen."

De lange levensduur van woningen, die als alle investeringen aan economische slijtage onderhevig zijn, hetgeen i.c. betekent dat de kwaliteit relatief achteruitgaat t.o.v. de stijgende welvaart, wordt ook door deze schrijver als een argument voor subsidiëring gezien: 'It would, therefore, be bad economics to build large numbers of dwellings according to an effective demand which is based on current purchasing power' [2]). Ook hij bepleit een 'voorschot op de kwaliteit', waarbij deze kwaliteitssubsidie in een tiental jaren wordt afgebroken. Deze passages spreken mij al heel weinig aan. Zij berusten op de gedachte dat het peil van de huisvesting een 'grote sprong voorwaarts' moet maken, ongeacht de andere dringende behoeften die daardoor in het nauw worden gebracht. Zij zien eraan voorbij dat wanneer de nieuwbouw afgestemd zou zijn op de verlangens van de meest draagkrachtigen, daarvan een omhoogzuigende werking op het hele huisvestingspeil zou uitgaan (indien tenminste de huurverhoudingen genormaliseerd zouden zijn, d.w.z. op de kwaliteitsverhoudingen zouden berusten), hetgeen doeltreffender is dan de nieuwbouw tot een permanent zorgenkind te maken. Het is bovendien onjuist om in dit verband over „large numbers of dwellings' te schrijven, want per slot van rekening wordt er per jaar maar drie tot vier percent aan de woningvoorraad toegevoegd. Als ieder jaar díe huizen worden gebouwd waarnaar de grootste koopkrachtige vraag bestaat, blijft het algemene huisvestingspeil de welvaartsontwikkeling vrij goed volgen. De doorstromingsgedachte is op zich zelf volkomen juist, maar kan natuurlijk geen toepassing vinden in de situatie van een volkomen ontwricht huurpatroon.

Een fabrikant die een machine installeert, weet dat hij bij zijn afschrijvingspolitiek en dus ook al bij zijn inkoopcalculaties rekening moet houden met efficiënter werktuigen die na enige tijd met lagere kosten op de markt kunnen opereren. In veel gevallen zal hij daarom een wat groter, automatischer machine laten plaatsen dan de opbrengsten in het heden rechtvaardigen om verliezen in de toekomst te voorkomen. Ook de ondernemingen of pensioenfondsen die woningen zetten, kunnen op

[2]) „Het zou daarom slechte economie zijn om grote aantallen woningen te bouwen die passen bij de effectieve vraag berustend op de huidige koopkracht."

deze manier redeneren *of doen dat al:* zij nemen nu met een geringer rendement genoegen, om later niet met onverhuurbare woningen te blijven zitten. Evenmin echter als de fabrikant voor zijn machine subsidie behoeft te ontvangen, is dat voor de bouwers of bewoners van kwaliteitswoningen nodig. De kwaliteitspositie in de tijd behoort normaliter in alle kostencalculaties verwerkt te zijn.
Met het bovenstaande wil overigens niet gezegd zijn, dat subsidiëring van huisvesting altijd verwerpelijk is. Wel zou ik willen pleiten voor een zorgvuldige afweging van de relevante argumenten op grond van vergelijkend wetenschappelijk onderzoek naar de externe effecten van verschillende behoeftebevredigingscategorieën. Dit betreft de subsidiëring om het 'merit want'-karakter [3]). Steeds weer duikt echter de subsidiëring om 'sociale motieven' als argument op; ook Umrath noemt dit aspect uitdrukkelijk. Toch is enige scepsis op dit punt wel zeer geboden. Is het niet waardiger om bejaarden en de 'laagst betaalden' hogere geldinkomens te verschaffen, dan hen op allerlei manieren in natura tegemoet te komen?

Het is boeiend om in dit rapport te lezen hoe de verschillende landen ieder op eigen wijze de moeilijkheden trachten op te lossen die in de grond van de zaak dezelfde zijn. Steeds weer ziet men pogingen om de huurquote van de sociaal-zwakke groepen door subsidiëring omlaag te brengen; in West-Duitsland b.v. door een stelsel van individuele huursubsidies, dat ook in ons land aanhangers telt en waarvan het inmiddels verongelukte belastingontwerp-Bogaers het onvolkomen spiegelbeeld was. Steeds weer probeert men de *gevolgen* van de onrechtvaardige inkomensverdeling weg te nemen i.p.v. die onbillijkheid *zèlf* aan te pakken. Daarmee worden dan nieuwe knelpunten opgeroepen.

Umrath gaat uitgebreid in op de bezwaren die de hoge rentestand met zich meebrengt. Hij is van oordeel dat de moeilijkheden van het internationaal monetair systeem daaraan debet

[3]) Musgrave heeft de term „merit-want" ingevoerd voor die behoeften die naar het oordeel van de gemeenschap boven andere bevoorrecht moeten worden, zodat de bevrediging een zekere voorrang krijgt. Het onderwijs geeft daarvan een duidelijk voorbeeld. Door subsidies wordt het „verbruik" aangemoedigd, omdat de hele gemeenschap voordeel trekt van de opleiding die haar leden genieten.

zijn, naast het overmatig gebruik van het monetaire instrument, omdat de overige wapenen door politieke overwegingen niet in aanmerking komen. Een ander interessant probleem betreft de invoering van indexleningen, die kopers van obligaties en verstrekkers van hypotheken waarborgen tegen inflatie bieden en daarom een lagere rente kunnen dragen. De schrijver bepaalt zijn standpunt in deze kwestie niet, maar gezien het relatieve fiasco dat een dergelijke lening, die niet lang geleden in Nederland werd geëmitteerd, ten deel viel, mogen er geen wonderen van worden verwacht.

Het nog niet genoemde derde hoofdstuk is van beschrijvende aard. De auteur heeft zich veel moeite getroost om een schat van belangwekkend cijfermateriaal bijeen te brengen, gedeeltelijk ook in de eerste appendix opgenomen. We treffen er een gedeelte aan, waarin de Bouwnota van oud-minister Bogaers (1963) wordt besproken en met name zijn pluriform en expansief bouwbeleid wordt uiteengezet. Het grote aandeel dat de woningbouw heeft in de nationale investeringen in vaste activa (in West-Duitsland bijna een kwart!) maakt een stabiel bouwbeleid alleen al om conjuncturele redenen tot een noodzaak.
Natuurlijk zijn niet alle kwesties die Umrath in zijn rapport aansnijdt, in deze bespreking genoemd; maar uit de verscheidenheid van discussiepunten die hier wel aan de orde kwamen, zal duidelijk zijn geworden dat de betiteling van het geschrift volkomen juist is. Het geldt hier een werkstuk dat met recht een fundamentele inleiding kan worden genoemd: beknopt en veelomvattend tegelijk.

W. Drees

Evenredige vertegenwoordiging en partijverhoudingen

In de bezettingstijd heb ik over het politieke en maatschappelijke bestel na de verwachtte bevrijding nogal wat geschreven, dat ik tenslotte niet heb gepubliceerd, omdat ik kort na de bevrijding minister werd.

Dezer dagen kwam ik bij het doorbladeren van mijn concepten o.a. onderstaande beschouwing over de evenredige vertegenwoordiging en de opkomstplicht tegen. Nu deze problemen zo actueel zijn, schijnt het mij wel zin te hebben te doen zien hoe zij ook bijna 25 jaar geleden, zelfs tijdens de oorlog, aan de orde waren en hoe ik er ook toen over dacht.

Het blijkt, dunkt mij, alsof het dezer dagen werd geschreven. Een enkele verandering is ingetreden. Nu er 150 Tweede-Kamerleden zijn, behoeft men, om gekozen te worden, niet meer 1%, maar slechts ¾% van de in totaal uitgebrachte stemmen. Daardoor, maar vooral ook doordat de televisie aan kleine partijen direct de mogelijkheid geeft zich aan een miljoenenpubliek te presenteren, zijn hun mogelijkheden — gegeven natuurlijk een critische stemming bij een deel der kiezers tegenover de grote partijen — weer ruimer geworden.

De uiteenzetting, die ik gaf in verband met discussies die indertijd ondergronds gaande waren, en waaraan ik niets heb veranderd, geeft echter ook nu nog mijn kijk op de behandelde vraagstukken weer.

Voor de werking der democratie is de regeling van de bevoegdheden van regering en volksvertegenwoordiging, van hun onderlinge verhouding en van hun werkwijze, wel belangrijk, maar niet altijd de beslissende factor. Gewichtiger nog kan zijn de vraag van de partijverhoudingen. Voor een gezond staatkundig leven zijn partijverhoudingen, die beantwoorden aan reële, in het volk levende verschillen en die bovendien kunnen leiden tot een meerderheid in het parlement, in staat tot vruchtbaar werk en een goede grondslag biedend voor vorming van een stabiele, actieve regering, een van de belangrijkste voorwaarden.

De partijverhoudingen hangen weer samen met de regeling van het kiesrecht, hebben daarop invloed en ondergaan er op hun beurt de invloed van. Men denke aan Engeland, waar het districtenstelsel, met beslissing bij gewone meerderheid, zonder herstemmingen, er sterk toe heeft bijgedragen het aantal partijen van betekenis tot 2 of 3 te beperken en nieuwe partijvorming zeer moeilijk te maken. De partijvorm is juist nu ook in Nederland een brandend probleem. Al gaat het daarbij in hoofdzaak om vragen, veel dieper liggend dan de regeling van het kiesrecht, zij staan er toch ook hier niet los van. Dikwijls is b.v. veel van wat men in het politieke leven verkeerd acht mede aan de gevolgen der evenredige vertegenwoordiging toegeschreven. Een beschouwing over de vraag in hoeverre daarvoor grond is, voert vanzelf naar heel het probleem van de grondslagen der politieke indeling in ons land en is daartoe hier dan ook de inleiding.

De evenredige vertegenwoordiging, die bij haar invoering in ons land vrijwel algemeen met instemming werd begroet, is in de sedert verlopen kwart eeuw bij velen in diskrediet geraakt. Aan dit stelsel worden geweten verstarring van het politieke leven door de geringe mogelijkheid van grote veranderingen bij de verkiezingen; verbrokkeling doordat de vorming van kleine partijen te zeer werd vergemakkelijkt; te scherpe afgrenzing van de partijen; het wegvallen van de noodzakelijkheid voor partijen om bij de stembus samen te werken en daartoe zich vooraf te bezinnen op de mogelijkheid ook als regeringsmeerderheid samen te werken; verzwakking van de band tussen kiezers en gekozenen; te grote invloed van de partijbesturen. Het is heel wat, ofschoon de opsomming der grieven nog niet volledig is.

Natuurlijk missen de geopperde bezwaren niet elke grond. De evenredige vertegenwoordiging, een ideaal systeem als enkel beoogd wordt elke stroming in het volk, groot of klein, duurzaam of voorbijgaand, vertegenwoordigd te doen zijn precies in verhouding tot haar getalsterkte, blijkt voor het staatkundig leven ook grote schaduwzijden te hebben. Ten onrechte echter wijten sommigen wat hun in de politiek tussen de twee wereldoorlogen mishaagde grotendeels aan dit h.i. onzalige stelsel, terwijl zij de veel grotere nadelen, die aan een terugkeer naar het districtenstelsel verbonden zouden zijn, over het hoofd zien.

Wat in de Nederlandse staatkunde het gevolg was van de evenredige vertegenwoordiging en wat van andere omstandigheden, is uiterst moeilijk te beoordelen. Dat men de invloed van de evenredige vertegenwoordiging vaak overdreven heeft voorgesteld, schijnt mij echter zeker.

De overgang van het districtenstelsel naar de evenredige vertegenwoordiging viel samen met diepgaande wijzigingen, die ook zonder die overgang een vèrstrekkende invloed op het politieke leven moesten hebben. De evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. De gevolgen van die oorlog, die zich hebben doen gevoelen totdat zij de Tweede Wereldoorlog deden uitbreken, stelden ook Nederland voor geheel andere en veel moeilijker problemen dan die waartegenover het te voren stond. Wat op sociaal, maar vooral wat op economisch gebied voorziening eiste, vooral sinds de crisis jarenlang de wereld teisterde, staat buiten elke verhouding tot de regelingen, waarover vóór de oorlog werd gestreden. En de partijverhoudingen waren op een zuiver positie kiezen ten aanzien daarvan allerminst berekend. Men kan dit echter bezwaarlijk wijten aan de evenredige vertegenwoordiging, die die partijverhoudingen niet heeft doen ontstaan.

De invoering van de evenredige vertegenwoordiging viel voorts samen met die van het algemeen kiesrecht. Ook bij handhaving van het districtenstelsel ware het onmogelijk geweest nog lang het kiesrecht te onthouden aan een groot deel der bevolking, dat onstuimig zijn recht eiste en in toenemende mate van politieke organisatie en scholing blijk gaf. Het algemeen kiesrecht echter leidde tot een verzwakking van de vrijzinnigen, die bij het districtenstelsel nog catastrofaler zou zijn geweest dan onder de evenredige vertegenwoordiging, en die elke mogelijkheid op een wisseling van rechtse en vrijzinnige kabinetten als waarover te voren bij de verkiezingen herhaaldelijk met zoveel hartstocht werd gestreden, bij voorbaat uitsloot. En de onder het algemeen kiesrecht versterkte sociaaldemocratie was aan de mogelijkheid om leiding te geven bij kabinetsformatie nog lang niet toe. Zolang de partijindeling niet radicaal veranderde en geen ongekend grote verschuivingen zich voordeden, stond het onder die omstandigheden vast, dat men slechts zou kunnen hebben óf rechtse óf extraparlementaire kabinetten, ook overwegend rechts getint. Daarmede was een van de elementen, die vroeger aan de verkiezingsstrijd leven en kleur gaven, weg-

gevallen. Daarmede was ook weggevallen, los van de evenredige vertegenwoordiging, de noodzaak voor partijen om zich vóór de verkiezingsstrijd te groeperen als rechtse coalitie of linkse concentratie.

Wederom tegelijk met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en met de beëindiging van de strijd over het algemen kiesrecht, werd de schoolkwestie, die zoveel tientallen van jaren *het* punt was geweest, waarover tussen rechts en links de strijd liep, althans in zoverre opgelost, dat van weerszijden de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs werd aanvaard. Van de vraag: voor of tegen de openbare school? die zo vaak over de velden van de verkiezingsstrijd had gedaverd, weerklonk nog slechts een zwakke nagalm, als het ging over de praktische uitvoering der pacificatie.

Overweegt men daarbij, dat de economische ontwikkeling ook de tegenstelling tussen vrijhandel en bescherming geleidelijk haar scherpe omlijning deed verliezen, en dat de invoering van de Ouderdoms- en Invaliditeitswet, die verplichte verzekering bracht, met als overgang een ouderdomspensioen van staatswege, de strijd voor het staatspensioen wel niet beëindigde, maar toch voor een deel de stootkracht daaraan ontnam, dan wordt het duidelijk hoezeer in de verkiezingsstrijd, alweer los van de evenredige vertegenwoordiging, de oude leuzen, waaromheen vele strijders zich plachten te verzamelen, vervallen waren of verzwakt en hoe bovendien de prikkel van de mogelijkheid op een beslissende overwinning of nederlaag vrijwel was weggenomen.

Geen wonder, dat velen zich min of meer onwennig hebben gevoeld onder de nieuwe verhoudingen. Als zij echter met weemoed terugdenken aan hartstochtelijke verkiezingsacties van vroeger en bij vergelijking met latere het verschil, dat zij voelen als een achteruitgang, toeschrijven aan de vervanging van het districtenstelsel door de evenredige vertegenwoordiging, dan vergissen zij zich voor een belangrijk deel in de oorzaken, al heeft ongetwijfeld die vervanging ertoe bijgedragen de spanning te doen verslappen, die vroeger vooral in districten, waar de uitslag twijfelachtig was, een later niet meer gekende hoogte bereikte.

Men vergist zich echter ook, indien men meent, dat alles in het districtenstelsel zoveel beter was. Men geeft zich dan geen re-

kenschap van de nadelen, die verbonden waren aan het voorafgaand overleg met andere partijen teneinde in coalitie of concentratie onderling de districten te verdelen; aan de druk, bij herstemmingen op kandidaten uitgeoefend om toezeggingen te doen teneinde steun te krijgen van een bij eerste stemming uitgevallen tegenpartij; aan de toenemende ongelijkheid van de districten, die tot schromelijke onbillijkheden leidde; aan het soms niet gekozen worden van belangrijke leiders (zoals Troelstra, die in 1901 uitviel, en die ook in 1902 bij een tussentijdse verkiezing niet werd gekozen, omdat de liberalen, toen hij met een antirevolutionair in herstemming kwam, juist hèm tot elke prijs wilden weren); aan het gemis aan politiek leven in districten, b.v. in heel het katholieke zuiden, waar elke stem van de oppositie toch verloren was.

En indien op het ogenblik werd teruggekeerd tot het districtenstelsel, dan zouden de resultaten vernietigend kunnen zijn voor elke werkelijk levende staatkundige belangstelling. Met zekerheid kan natuurlijk niet veel gezegd worden zolang men niet weet hoe de partijverhoudingen zich zullen ontwikkelen. Wel kan men echter ongeveer nagaan waartoe het districtenstelsel zou hebben geleid bij de partijindeling en de partijsterkten van voor 1940. Waarschijnlijk zou een van de gevolgen zijn geweest de volledige uitschakeling van liberalen en vrijzinnig democraten, dus van het gehele politiek-vrijzinnige volksdeel, dat niet onbetekenend is in aantal en nog belangrijk in de personen, die ertoe behoren, en in zijn invloed op de publieke opinie, maar dat het vermoedelijk in geen enkel district ook maar tot een herstemming zou hebben gebracht. Werkte de oude coalitie weer, dan zou deze, hoewel slechts even de meerderheid in het land, in de Kamer een overweldigende, volstrekt onaantastbare meerderheid hebben behaald. In vele districten zou zij onmiddellijk hebben gezegevierd, in de andere met sociaaldemocraten in herstemming zijn gekomen. Een verdeling van b.v. 80 rechts en 20 sociaaldemocraten zou een niet onwaarschijnlijke uitslag zijn geweest, een uitslag, die een bespotting zou vormen van een werkelijke volkvertegenwoordiging. Een uiteenvallen van de rechterzijde, leidende b.v. tot een samengaan bij de herstemmingen van katholieken en sociaaldemocraten, zou daarentegen een verbijsterende verschuiving hebben kunnen veroorzaken, met geheel andere, maar even onaannemelijke resultaten. Een dergelijke electorale omwenteling zou stellig een opwindende sensa-

tie kunnen geven, aantrekkelijk als het om sport ging, maar weinig bevredigend uit een oogpunt van volksvertegenwoordiging.

Stellig zullen de oude verhoudingen niet ongewijzigd terugkeren. Men zou dus voor geheel andere combinaties en mogelijkheden komen te staan, maar de kansen zouden bij een districtenstelsel even grillig en willekeurig kunnen zijn.

Wordt het voor en tegen van de evenredige vertegenwoordiging ernstig afgewogen, dan zal zij naar mijn overtuiging ten slotte worden gehandhaafd. Zij behoeft dan echter niet ongewijzigd voort te bestaan. Stellig heeft zij partijverbrokkeling te veel in de hand gewerkt. Het is veel gemakkelijker over heel het land 1 pct. van de kiezers samen te brengen (aanvankelijk had men zelfs bij ruim ½ pct. een kans) dan om in één district de meerderheid te behalen, waartoe men eerst tenminste in herstemming moet komen en dan de medewerking van anderen nodig heeft. Vele kiezers worden door een te ruime keuze in verwarring gebracht en kopschuw gemaakt; de vorming van een regeringsmeerderheid wordt moeilijker naarmate de versnippering in de volksvertegenwoordiging groter is; de talrijkheid der fracties verlengt elke discussie, wat weer de aandacht doet vervagen; de vertegenwoordigers der kleine partijen, die bij bijna elke zaak het woord voeren, maken zich veel gewichtiger dan overeenkomt met hun betekenis in het land of hun persoonlijke waarde in verhouding tot die van vele leden van grote fracties, die in verband met de onderlinge werkverdeling slechts een enkele maal aan de debatten deelnemen.

Er zijn reeds beperkingen aangebracht, waardoor niet-serieuze kandidatenlijsten zoveel mogelijk worden uitgeschakeld. Het altijd weer in herinnering gebrachte geval van 53 lijsten — wat nooit werkelijk 53 partijen heeft betekend, maar ook zonder dat inderdaad bespottelijk genoeg was — heeft zich slechts één keer voorgedaan — meer dan 20 jaar geleden — en herhaling is dadelijk onmogelijk gemaakt. De eis, dat men ten minste de volle kiesdeler moet hebben om gekozen te worden, en de verplichting om een waarborgsom te storten, die verloren gaat bij een al te gering aantal stemmen, hebben nuttig gewerkt.

Men kan verder gaan en overeenkomstig een meermalen, vooral door Vliegen, geopperd denkbeeld de evenredige vertegenwoordiging niet meer onbegrensd over heel het land doen werken,

maar binnen groepen van kieskringen, waarin het land zou worden verdeeld. In elke groep afzonderlijk zou dan het behalen van de kiesdeler kunnen worden geëist. Men zou ook over heel het land het minimum kunnen stellen op meer dan eenmaal de kiesdeler.

Ik heb vroeger afwijzend gestaan tegenover dergelijke denkbeelden, omdat het mij tegenstond de evenredige vertegenwoordiging opzettelijk minder zuiver te doen werken, en omdat ik het bij de toenmalige stemming in ons volk als een bezwaar beschouwde, indien de indruk gewekt werd, dat eenmaal bestaande grote partijen opzettelijk de opkomst van andere onmogelijk zouden willen maken. Dit laatste bezwaar behoeft thans, dunkt mij, minder te wegen. Veranderingen in de partijverhoudingen zijn te verwachten. Kleine groepen zullen zich kunnen en moeten afvragen binnen welk groter verband zij hun denkbeelden het best kunnen dienen. Het besef is sterker geworden, dat, juist als men de volksvrijheden en rechten wil handhaven, zelfbeperking en samenwerking in groter verband geboden is. Onder deze omstandigheden neig ik tot de opvatting, dat de tijd gekomen is voor een herziening van het systeem der evenredige vertegenwoordiging, die verbrokkeling tegengaat.

Wil men een nauwere band leggen tussen kiezers en gekozenen, wil men, dat de kiezers in een bepaalde kring de kandidaten beter leren kennen, dan zal men moeten beperken de mogelijkheid om één kandidaat aanvoerder te doen zijn in alle kieskringen. De methode van verschillende partijen om hun meest bekende man lijstaanvoerder te doen zijn in het gehele land of een groot deel van het land, heeft, tegenover voor de hand liggende voordelen, het bezwaar, dat de andere kandidaten al te zeer in de schaduw blijven en dat zij veel minder dan tijdens het districtenstelsel voor de bevolking leven als eigen persoonlijkheden.

Als men een wijziging in dit opzicht gepaard doet gaan met een dan mogelijke verkorting van de lijst in elke kieskring, dan kan de plaatselijke invloed bij de kandidaatstelling ook groter zijn dan wanneer een lange lijst in volgorde van voorkeur over het gehele land moet gelden. Wie daarvoor voelt ter wille van een beperking van de zeggenschap der centrale instanties, vindt hier een mogelijkheid. Overigens was de invloed der centrale instanties onder het districtenstelsel veelal volstrekt niet gering. Men denke b.v. aan de wijze, waarop Dr. Kuyper bij de

antirevolutionairen zijn oog liet gaan over de kandidaatstellingen. Centrale bemoeiing was trouwens altijd nodig om te voorkomen, dat de populairste kandidaten in te veel districten werden gesteld. En afgezien daarvan, bij coalitie en concentratie moesten tijdens het districtenstelsel de partijbesturen vooraf een overeenkomst sluiten over de verdeling der districten, zodat reeds uitgemaakt was of van rechts een katholiek, een antirevolutionair of een christelijk-historische zou worden gekandideerd, en van vrijzinnige kant een uniliberaal, een vrijzinnig democraat of een vrij-liberaal, voordat de plaatselijke kiesverenigingen een kans kregen. In zoverre hadden toen de partijbesturen juist een buitenmate sterke macht, al hielden zij uiteraard rekening met de hun bekende stemming ter plaatse.

Wat de evenredige vertegenwoordiging betreft, in de SDAP was daarbij de voorbereiding van de kandidaatstellingen zo geregeld, dat het woord het eerst was aan de plaatselijke instanties, die kandidaten konden noemen, en aan het slot aan het referendum onder de partijleden, in kieskringen of gecombineerde kieskringen. De daartussen liggende bemoeiingen van de centrale instanties — voorstellen van het partijbestuur; vaststelling door de partijraad van de lijst, die daarna aan het referendum werd onderworpen — waren ongetwijfeld van overwegende invloed, maar in elk stadium — ook in de partijraad — kon de plaatselijke vertegenwoordiging zich doen gelden.

Bij het wantrouwen, dat vaak tegen de centrale bemoeiingen bestaat en de voorkeur daartegenover voor enkel plaatselijke beslissing, wordt overigens niet voldoende ermee gerekend hoeveel centrale leiding betekend heeft voor veelzijdige vertegenwoordiging van verschillende bekwaamheden en hoe licht enkel plaatselijke zeggenschap het element van plaatselijke bekendheid en van propagandistische en organisatorische werkzaamheid een onevenredige invloed zou geven.

De stemplicht

Mogelijk zal thans overeenstemming zijn te verkrijgen omtrent een andere, m.i. zeer wenselijke maatregel: afschaffing van de stemplicht — eigenlijk opkomstplicht. Waarom zou men mensen tot stemmen trachten te brengen, die te weinig belangstelling voor de verkiezing hebben om uit zichzelf te gaan, of die weg blijven uit vijandigheid tegenover de door hen geïnachte

politiek? Deze dwang heeft anarchisten, anti-democratische kankeraars, grappenmakers, tot allerlei grollen gebracht; heeft de had-je-me-maar-vertoning, de vorming hier en daar van een rapaljepartij ten gevolge gehad, heeft ook zonder twijfel de NSB in haar begintijd groter gemaakt dan zij anders zou zijn geweest. Wie belangstelling heeft en voorkeur voor een bepaalde richting van staatkundig beleid, moet die in zijn stem kunnen uiten. Wie daarvan gespeend is, zou men als men dat onderscheid kon maken, eerder van de stembus weg moeten houden dan hem door strafbepalingen er naar toe dwingen.

J. H. Scheps

Tilanus getekend

Wijlen de heer dr. H. W. Tilanus, leider van de fractie van de Christelijk-Historische Unie, deel uitmakende van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, heeft zijn leven verteld aan de bekende schrijver drs. G. Puchinger. In 1966, na het overlijden van dr. Tilanus, zijn deze bewerkte vertellingen als boek verschenen bij de N.V. Uitgevers Maatschappij J. H. Kok te Kampen.

Het boek wordt duidelijk door de bezwaren gedrukt, dat het a) niet een beschrijving van leven en werken van dr. Tilanus zelf is en b) dat de bewerker te weinig tijd heeft kunnen nemen het verhaal tot een eenheid te smeden en een aantal onderdelen grondig op hun juistheid te controleren. Als het boek nochtans een lezenswaardig boek is geworden, danken wij dit aan het vermogen van drs. Puchinger goed te horen, het gehoorde goed te overdenken en als eenheid weer te geven.

De vraag mag echter worden gesteld of een beschrijving van leven en werken van een politieke leider op deze wijze wel die resultaten kan opleveren, waarop de politieke wereld recht heeft. Dr. Tilanus vertelde de dingen van zijn leven met al de gemoedelijkheid die hem kenmerkte. Juist de zachtheid van karakter van bepaalde mensen maakt echter, dat de dingen geschiedkundig te vaag, te zacht en te beminnelijk geschetst worden. Het is moeilijk over nog levende mensen een boek te schrijven en deze mensen te tekenen zoals deze mensen door de schrijver of verteller worden gezien. Wie bij voorbeeld een figuur als dr. W. Drees kent, verstaat zeer wel, dat deze uitgewogen rustige mens in zijn boek: 'Van Mei tot Mei' bepaalde dingen te licht, derhalve niet naar waarheid donker genoeg, tekent. Het pleit natuurlijk voor de mens dr. W. Drees, doch de lezer, die ook meent iets van de jaren 1940—1945 te weten, vraagt zich al lezende telkens af: speelt hier de gemoedelijkheid van de schrijver, de dikwijls zuivere trek van zijn karakter, historisch hem geen parten?

Al dient te worden toegegeven dat dr. Tilanus ten aanzien van

enige personen duidelijke dingen zegt, meermalen tekent het boek meer de zuiverheid van karakter van dr. Tilanus dan de harde juistheid der feiten. Drs. Puchinger, al navertellende, heeft ons niet voldoende gebracht tot kritisch nadenken over de vraag: zag dr. Tilanus de dingen en de personen, na zoveel jaren, wel juist?

In het boek van drs. Puchinger vinden wij bij voorbeeld — bladzijden 180–191 — zo het een en ander over wijlen dr. H. Colijn. Gelijk de lezers weten is de figuur van dr. Colijn sinds mei 1940 min of meer omstreden.

Aan de ene kant vindt men Nederlanders die deze staatsman uitmaken voor een hele of halve verrader van de Nederlandse zaak (zij zien het dacht ik niet juist), aan de andere kant worden bepaalde Antirevolutionairen boos als men meent te moeten en te kunnen stellen, dat dr. Colijn in de dagen mei-juni 1940 dingen heeft gedaan en gezegd, die nationaal gesproken de toets van de kritiek allerminst kunnen doorstaan. Het zuivere beeld van wijlen dr. Colijn is nog niet getekend. Wie boos wordt omdat de vraag wordt gesteld: kon nationaal gesproken hetgeen dr. Colijn dacht, schreef en betoogde wel door de beugel, is wellicht even ver van de waarheid als hij die dr. Colijn zo zwart wil verven, dat er een verkapte Mussert uit te voorschijn komt.

Persoonlijk hebben wij in 1940 de pogingen van wijlen de heer J. H. van Lonkhuyzen („Op den drempel van den nieuwen tijd", in welk geschrift de vorming van een nieuwe (Nederlandse) regering werd bepleit) altijd verbonden gedacht met het spelen van dr. Colijn te komen tot de vorming van een in Nederland gevestigde nieuwe Nederlandse regering. Aangezien het wettig en overtuigend bewijs mij niet geleverd werd, heb ik mij als dan beperkt tot het, uit democratisch-nationaal oogpunt, kritiseren van de houding van wijlen dr. Colijn. Op bladzijden 180 van drs. Puchingers boek staat echter te lezen:

„Het kan niet ontkend worden dat dr. Colijn vlak na de capitulatie de kluts eigenlijk een beetje kwijt was. Het vertrek van de Koningin en het kabinet naar Engeland had hem hevig geschokt. *Hij heeft zelfs met het plan rondgelopen om een nieuwe regering te vormen.* Hij was aanvankelijk van mening, dat het zo, zonder kabinet in Nederland, niet kon. Het vacuüm, ontstaan door het vertrek der regering, moest volgens hem worden opgevuld. Er zijn door Colijn inderdaad verschillende gesprekken gevoerd over een kabinetsformatie, naar ik meen met Deckers en

anderen. Toen ik dat hoorde, ben ik op zaterdag 18 mei (1940) naar Beelaerts van Blokland gegaan, vice-president van de Raad van State, maar zijn vrouw vertelde mij dat hij met de Koningin naar Engeland was vertrokken. Mevrouw Beelaerts raadde mij echter aan, wanneer ik advies nodig had, eens met jhr. mr. O. F. A. M. van Nispen tot Sevenaer te spreken, iemand met wie haar man in moeilijke gevallen ook altijd gaarne praatte. En dat heb ik gedaan. Van Nispen was een goed vriend van Colijn, maar hij was toch van mening dat een poging tot kabinetsformatie helemaal fout was. *De pogingen daartoe zijn gelukkig al spoedig gestaakt.'*

Zelfs wanneer men rekening houdt met het overstuur zijn van de militair-staatsman Colijn, zelfs als men aanvaardt hetgeen de heer Tilanus ook opmerkt:

'Toch moet men niet denken dat Colijn in zijn veroordeling van het vertrek der regering alleen stond. Niemand minder dan bij voorbeeld de voorzitter van de Eerste Kamer, mr. W. L. baron de Vos van Steenwijk, deelde zijn kritiek volkomen.'

Blijven toch de vragen:

a. Zijn wij dus door het oog van een naald aan een Nederlandse Vichy-regering ontsnapt?;

b. heeft Nederland de vorming van zo een regering, onder leiding van wijlen dr. Colijn, boven het zwaar getroffen hoofd gehangen?;

c moet als men de woorden ‚Nederlandse Regering' — door mij met opzet hier gebezigd — omzet in 'Nederlands Kabinet' niet worden aangenomen, dat zo een kabinet praktisch de verloochening van de Koningin en van de eigen, te Londen zetelende, regering zou hebben ingehouden?

Aan deze gespecificeerde vragen verbindt zich de allesbeheersende vraag:

Waarom heeft de kenner van dr. Colijn, drs. Puchinger, deze zaak verder laten rusten?

Was deze mededeling voor drs. P. een openbaring? Heeft de opmerking van de heer Tilanus aanleiding gegeven tot wijziging van het beeld dat drs. Puchinger van wijlen dr. Colijn had gevormd en dat hij onderscheidene malen aan Nederland, als het juiste beeld van dr. Colijn, heeft getoond? Het spijt mij dat het boek ons niet verder brengt dan het stellen van deze zinnen. Het boek van Tilanus laat ons zien hoe deze christelijk-historische

staatsman wel degelijk wist hetgeen op het (nationale) spel stond. Na een uiteenzetting betreffende het hardnekkig vastgehouden standpunt van mr. Baron de Vos van Steenwijk vervolgt dr. Tilanus immers:

'Op 2 juli verscheen Colijns brochure 'Op de grens van twee werelden."

In het Woord Vooraf schreef hij onder meer: 'Onder al de verwarring van deze dagen klinkt één geluid met steeds toenemende kracht: 'er moest iets gedaan worden!' In het exemplaar dat ik nog bezit, schreef ik bij die uitspraak deze opmerking: 'Neen: Alleen 'de wettige regering (in Londen) heeft te handelen. En 'bezet' volk zwijgt!'

Deze woorden tekenen dr. Tilanus. Zijn houding was wezenlijk fier en groot. Nochtans had drs. Puchinger deze zaak niet voorbij mogen laten gaan op de wijze als geschied is.

Het is jammer, dat dr. Tilanus ook de figuur prof. mr. P. J. Oud niet beter uit de verf heeft doen komen. Welke oorzaken deden mr. P. J. Oud, in wezen allerminst socialist, bij de Partij van de Arbeid belanden? Had Tilanus, die toch met onderscheidene politici contact heeft gehad en ongetwijfeld mr. Oud goed heeft kunnen waarnemen, niet meer gegevens over mr. Oud en had hij ons inzake het conflict Oud-Stikker niet meer kunnen vertellen? Tilanus deelt ons omtrent bepaalde christelijk-historische figuren pikante bijzonderheden mede, doch de lezer van Puchingers boek zou gaarne dieper gegraven zien.

Het spreekt vanzelf, dat hier geen kritiek op de schrijver wordt uitgeoefend, Puchinger kon bezwaarlijk meer geven dan hij ontving. Als nochtans gezegd wordt, dat het boek gedrukt wordt door twee ernstige bezwaren, namelijk a) dat het boek eigenlijk een onafgewerkt verhaal bevat en wel moest bevatten en b) dat Puchinger blijkbaar niet over voldoende bronnen beschikken kon om het verhaal verder voort te zetten, is de kritische noot in alle billijkheid oprecht gekraakt. De vraag kan ook worden gesteld of het beeld, dat het boek van wijlen dr. Tilanus opwerpt, juist is. Onder erkenning dat Tilanus zelf krachtig mede geboetseerd heeft en drs. Puchinger te weinig aan eigen kritisch onderzoek heeft onderworpen en kon onderwerpen, blijft toch staan dat hier de gevaren opgeroepen werden van een vermenging van stof van Tilanus en van Puchinger.

Met deze bezwaren en gevaren voor ogen vinden wij het portret

toch wel gelijkend. Tilanus hebben wij aan het einde van zijn leven meegemaakt in de derde Commissie Mr. Kan. In deze commissie ging het, hoe kon het anders, over de dood en de bezorging van lijken. Tilanus nam aan de bespreking goed en ernstig deel. Dr. Tilanus toonde daar een grote mildheid en een openstaan voor andere denkbeelden sterker dan vele jongeren. Hier geen verschraald denkend politicus, hier geen in eigen denkwereld afgesloten figuur. Tilanus heeft in zijn politieke loopbaan hard gewerkt. Wie als spreker op reis ging, kwam dr. Tilanus, vroeg of laat, dikwijls tegen. Rustig nam hij fiets en trein, eenvoudig trad hij op, zuinig en sober ging hij door het leven.

Wij stellen de vraag: wie is groot? Was Tilanus groot, briljant, opvallend? De vragen stellen is de vragen beantwoorden. Tilanus was een eenvoudig, een eerlijk man. Behoudend vroom, goed vaderlander, toegewijd aan Unie en beginselen van de Unie. Tilanus viel niet op als Colijn. Tilanus heeft schijnbaar ondergedaan voor jhr. mr. D. J. de Geer. Zet echter Tilanus naast Colijn en De Geer en u ontdekt de grootheid van een orde, die ver uitgaat boven Colijn en De Geer. Met alle tekorten van het boekje van drs. Puchinger tekent Puchinger, Tilanus lijnen sterk overtrekkend, een politicus wiens naam in ere en dankbaarheid blijft voortleven.

B. Stokvis

Sneevliet en de muiterij op 'De Zeven Provinciën'

Ergens, in een krantebericht, heb ik gelezen, dat de naam Sneevliet vandaag een vergeten naam zou zijn. — Dat is een leugen!

Want de naam Sneevliet zal nooit vergeten worden door 'de arme vertrapte proletariërs" van toen, voor wie hij opkwam, hier en onder het volk van Indonesië aan de evenaar; de naam Sneevliet zal nooit vergeten worden door de onderdrukten, de ontrechten, 'de verworpenen der aarde' die hij als een Messianistisch verlosser, wilde opheffen uit hun ellende. Hij gaf zich aan hun zaak met zijn gehele hart, met zijn gehele ziel. Hij gaf voor hun zaak zijn leven.

De naam Sneevliet, de man Sneevliet, is niet vergeten, en zal niet vergeten worden door zijn volgelingen, — en ook niet door zijn vijanden. De naam Sneevliet zal door niemand vergeten worden, die hem gekend heeft; die hem bewonderd heeft als gaaf en onzelfzuchtig strijder tegen rechtsverkrachting en willekeur, tegen wat hij noemde 'regeringsgeweld' en machtsmisbruik, tegen het koloniale kapitalisme: tegen het fascisme!

Hij was een hardnekkig en onverzettelijk vechter, een nuchter, koel berekenend realist, — en tegelijkertijd was hij een romanticus, een dichter, belaagd door overgevoeligheid en sentiment. Ik heb Henk Sneevliet gekend. Ik heb maandenlang, dag-in dag-uit, langdurige gedachtenwisselingen met hem gehad. Ik heb de fascinerende facetten van zijn flonkerende geest leren bewonderen. Dat was in het Huis van Bewaring I, het Huis van Bewaring aan de Westeringschans hier in Amsterdam, voorjaar 1933, waar hij gevangen zat, als A 2/11, verdacht van opruiing tot muiterij en samenspanning tot ongehoorzaamheid, muiterij of militair oproer. Hij had in een Manifest aan de opvarenden van de Nederlandse Marine uitgeroepen: 'De zweep der reactie knalt in Indonesië.' Maar 'De vlam van het verzet is overgeplant in de harten der Indonesische schepelingen.' En hij eindigde in een Bulletin met een 'bravo' voor de muitende matrozen op het

pantserschip 'De Zeven Provinciën,' de 'Hollandsche Potemkin,' — een 'bravo' voor de matrozen, die hun officieren met de bajonet op het geweer hadden gevangengenomen.

Ik zie hem nog onder geleide van een cipier, elke dag de kleine bedompte advocatenkamer binnenstappen: in zijn vaalgrijs kostuum, de gedrongen gestalte rechtop, een map met papieren in de rechterhand. In dagelijkse, urenlange gesprekken leerden wij elkaar begrijpen.

Wij spraken over de zaak, over zijn strafzaak, en alles wat daarmee samenhing, en de politieke achtergronden. Maar ook over zijn verleden als agent van de Komintern, aangewezen door Lenin als vertrouwensman, zijn reizen vol avontuur en gevaar door het Verre Oosten, met een koffer met dubbele bodem; zijn herinneringen aan Tsiang Kai Tsjek, aan Soen Yat Sen, aan Stalin, die hij verafschuwde, en vooral aan Trotzki, 'de granieten Jood,' zoals hij hem noemde, die hij vereerde, en met wie hij in nauwe verbinding stond.

En hij sprak over zijn Indische tijd. Hij sprak over een toespraak die hij gehouden had voor een deinende onafzienbare mensenmenigte; hij zag hoe hij het luisterende volk meesleepte, — en hij vertelde hoe hij plotseling als het ware tot bewustzijn kwam, hoe plotseling in hem het besef wakker stond: ik moet remmen; ik moet terug; terug of er gaat bloed vloeien.

En wij spraken ook over Heine, over Gorter en Henriëtte Roland Holst, die hij vergeleek met de Bijbelse Deborah, — over Zola. Wie ons op die ogenblikken beluisterd had, zou niet geloofd hebben dat daar in die sombere gevangeniskamer een revolutionair socialist, een door de machthebbers van de gevestigde orde gevreesd beroepsagitator aan het woord was.

Weinige maanden na de Machtübernahme in Duitsland door de Führer, voorzag Sneevliet met een visionaire, met een bijna profetische blik het ongeluk dat de misdadiger Hitler over de wereld zou brengen.

In een tijd, dat onze Regering beleefd haar hoed afnam voor dat 'Bevriende Staatshoofd van een bevriende mogendheid,' in een tijd dat men in ons land glimlachend zei dat alles nog wel mee zou vallen, — dat het Verdrag van Versailles inderdaad niet deugde, dat in Duitsland de treinen weer op tijd liepen, en dat er auto-wegen werden aangelegd; al in die tijd onderkende Sneevliet de dodelijke gevaren van het nazisme, voorzag hij de zeeën van bloed en tranen, waarin miljoenen zouden gedompeld

worden, voorzag hij de ondergang van miljoenen onschuldigen, die zouden worden uitgeroeid.

Wij werden vrienden. Ik was niet langer de gehuurde advocaat voor hem, die plichtmatig zijn werk verrichtte. Ik was een vriend. In een vlammende, pathetische brief riep hij mij op mij naast hem te scharen in de rijen van het Rode Front... Maar zijn vriendschap, ik heb het altijd zo gevoeld, was in wezen een onpersoonlijke vriendschap. Het ging hem niet om de mens, maar om de mensheid. Het ging hem om de zaak! En altijd weer werd ik gegrepen door zijn onwrikbaar geloof in het Socialisme, in de Internationale.

Men heeft hem in Indië geëxterneerd, omdat hij een 'haatzaaier' zou zijn. — Maar wat hij zaaide was niet haat, maar liefde; liefde en erbarmen voor de lijdende mens, voor de naakten en dorstigen, voor de hongerenden naar Gerechtigheid, voor de vernederde slaven van het Wereldproletariaat. — Hij was geen haatzaaier; hij was een onrustzaaier. Hij zaaide onrust in de harten van de onderdrukkers. Hij appelleerde aan hun geweten. En daarom vreesde men hem. Daarom hadden zelfs zijn vijanden voor hem: eerbied.

Hij 'tuchtte' zwaar. De eenzaamheid van de cel drukte en deprimeerde hem. Goede bewakers hielpen hem, spraken en schaakten met hem, in eigen vrije tijd. Het was merkwaardig hoe Sneevliets wezen deze mensen aantrok. Maar zelfs binnen de gevangenismuren bleef zijn bestaan in het teken van de voorbereiding tot de actie in de klassenstrijd, tot de revolutie!

Hij was een van de weinige waarlijk grote redenaars, die ik gekend heb. Een redenaar, ook in zijn dagelijks omgangsgesprek. Maar zonder de gekunsteldheid van een acteur. Zijn pathetiek, zijn retoriek was echt. Hij was en hij bleef in het leven van alledag: de revolutionaire politicus, het innerlijk oog vast gericht op zijn ideaal, bezield door het socialisme, dat zijn geloof was.

Ik heb zeven maal voor Sneevliet gepleit. Na mijn laatste pleidooi op de openbare terechtzitting, — op 1 april 1933 — méér dan 34 jaar geleden! — toen hij de beklaagdenbank verliet, drukte hij mij de hand. En hij zei 'Charascho!', 'Otchen charascho!'

Na een eis door de officier van Justitie van anderhalf jaar gevangenisstraf, werd Sneevliet bij vonnis van de Amsterdamse rechtbank van 13 april 1933 ter zake 'het bij geschrifte in het openbaar tot enig strafbaar feit opruien, meermalen gepleegd,'

veroordeeld tot 5 maanden gevangenisstraf met aftrek van de gehele preventieve hechtenis. Het was een triomf.

En onze wegen scheidden.

Nog één maal heb ik hem gesproken. Het was op een herfstavond 1941, op het Leidseplein, waar nu de taxi's staan, kort na het uitbarsten van de oorlog tussen het Derde Rijk en de Sowjet-Unie. Ik liep daar met mijn vader, die Sneevliet kende. — En gedrieën gingen wij een kop koffie drinken. Sneevliet was somber gestemd. Hij stond geïsoleerd tussen zijn doodsvijanden Hitler en Stalin. En het was duidelijk. Hij was verloren. Hij zou tussen hen vermorzeld worden. Bij het afscheid, keek hij mij aan, en hij sprak de woorden: 'Het ga je goed, kameraad. Zorg dat je erdoor komt!'

Hein Sneevliet! — Je leven is het leven geweest van een man! En als een man ben je ongeblinddoekt voor het vuurpeloton de dood ingegaan!

Je bent de dood ingegaan, trouw aan je beginselen, voor de zaak van de internationale, voor de solidariteit, voor de levende kameraadschap van allen voor allen!

Je was, en tot je laatste snik ben je gebleven, wat je altijd hebt willen zijn: 'een trouw soldaat van je plicht!', een soldaat in de strijd voor de verbroedering van alle mensen!

Wij zullen je nooit vergeten!

De pen op papier

Kiesplicht

Het nuttige overzicht van Verboom in S. en D. van maart 1967, onder bovenstaande titel, betreffende de opkomstplicht bij verkiezingen, geeft mij aanleiding tot enkele opmerkingen.

1. Onder aan pag. 181 staat: dat het — aldus Burger in de Kamer — „naar het algemeen gevoelen van mij en mijn politieke vrienden gewenst was, dat de stemplicht niet bestond."

Na deze duidelijke uitspraak betoog ik verder, dat aangezien de wet nu eenmaal anders bepaalt, deze ook moet worden nageleefd. Reden waarom de fractie zich akkoord verklaart met een verhoging van de maximum-strafsanctie van drie tot vijf gulden.

Verboom concludeert dan verrassenderwijze daaruit: dat de fractie zich niet uitsprak „over de wenselijkheid van de stemplicht zelf." Ik dacht dat het tegendeel door de schrijver met zoveel woorden was geciteerd.

2. Ook vind ik voetnoot 39 op pag. 182 vreemd. Gesuggereerd wordt, dat bij verhoging van dat boetemaximum rekening gehouden had dienen te worden met de financiële draagkracht van de delinquent. Dit facet echter is niet van incidentele aard maar raakt een algemeen leerstuk van straftoepassing. Het is aan de rechter de straf te individualiseren, niet aan de wetgever. De wetgever moet slechts — en doet dat ook — zulks de rechter mogelijk maken. Vandaar dat strafbedreigingen te onzent maxima zijn. De rechter kan de schuldige elke lagere straf opleggen, met als consequentie: schuldigverklaring zonder oplegging van straf.

3. Het heeft mij — in tegenstelling tot Verboom — niet verbaasd, dat de afschaffing van de opkomstplicht in het PvdA-verkiezingsprogram is opgenomen. Vraagstukken van deze aard zijn immers de laatste tijd weer meer in de belangstelling ge-

komen. En de socialistische beweging heeft zich vanaf 1922, onafgebroken tegen de opkomstplicht uitgesproken. Het voornaamste argument vóór was: de werknemers een ruggesteun te geven om te kunnen gaan stemmen. Maar in de praktijk maakten de massale overtredingen het ongewenst, dat voorschrift te handhaven.

Aan een en ander doet het feit niet af, dat de PvdA in 1965 het inopportuun heeft geacht de afschaffing, die herhaaldelijk door de Kamer met minimaal stemmenverschil was geweigerd, te pogen te forceren aan de hand van een — het principe zelve niet rakende — voorstel tot boeteverhoging. Integendeel, het is geenszins ongebruikelijk in zulke nauw omstreden kwesties — zoals ook nu is gedaan — het middel van een studiecommissie aan te grijpen, om tot een regelmatige beslissing te geraken. Het feit, dat de tegenpartijen zich inmiddels duidelijk over en weer uitspreken, is volstrekt normaal en verhelderend, doch geenszins zoals Verboom (pag. 188) het ten onrechte kwalificeert „politiek niet erg elegant".

4. Ten slotte de opmerking dat die opkomstplicht in het rapport-Burger over het kiesstelsel 'zelfs' niet wordt aangeroerd. Dat rapport — korter dan het artikel van Verboom — beoogt, zoals het rapport zegt, welbewust vele zaken niet te behandelen. Daarentegen slechts één kwestie wel, t.w. een suggestie omtrent een kiesstelsel tot verbetering van het functioneren van de democratie. Derhalve niet de *uitoefening* van het kiesrecht, onder welk stelsel ook, en dus niet de opkomstplicht.

Ik acht het trouwens een misverstand te menen, dat allerlei feilen in het functioneren van de democratie, werkelijk tegemoet gekomen zouden worden, door afschaffing van de opkomstplicht. Die afschaffing is slechts gewenst, omdat het altijd gewenst is wetten te elimineren die een dode letter worden. Wezenlijk echter verandert daardoor niets.

J. A. W. BURGER

ANTWOORD AAN MR. BURGER

1. Het is stellig een handicap voor een ieder die gebruik maakt van de verslagen van de Tweede-Kamerdebatten dat de fraaie woorden daar gesproken dikwijls schijnen te dienen om gedachten en de politieke werkelijkheid daarachter te verbergen. Intussen neemt dit niet weg, dat de politieke beslissing die bij

de stemming blijkt niet achter een woordenfaçade kan worden weggewerkt.

Vanuit dit standpunt bezien is, zoals mr. Burger terecht opmerkt, mijn conclusie, dat de fractie zich in 1949 niet over de stemplicht uitsprak inderdaad niet geheel juist. Het was te zwak uitgedrukt. De politieke beslissing was, dat de fractie een voorstel tot verhoging van de boete op het niet nakomen van de opkomstplicht steunde. Bovendien een beslissing welke beoogde het mogelijk te maken tegenover de massale overtredingen van het voorschrift, beter dan in het verleden, te handhaven. Dit is wel heel iets anders, dan zoals ook Burger doet (punt 4) de afschaffing van de stemplicht te bepleiten, omdat het wenselijk is „wetten te elimineren die een dode letter zijn".

De vraag of een wettelijk voorschrift, als dit eenmaal bestaat, ook moet worden nageleefd, of de naleving daarvan wordt afgedwongen kan hier buiten beschouwing blijven. Het is — in zijn algemeenheid — niet veel meer dan een formeel-juridisch gelegenheidsargument. In de praktijk komt een stilaan in ongebruik raken van een wettelijk voorschrift wel meer voor.

2. Men kan de strafsanctie niet los zien van hetgeen men met de opkomstplicht wilde bereiken: a) publiek recht is plicht; b) opvoedende werking; c) met het oog op de onverschilligen; d) een volksvertegenwoordiging die alle schakeringen in het volk in de juiste verhoudingen weerspiegelt. Kort en goed, het ging naar de toenmalige opvattingen om het belang van de democratie.

Het in Nederland toegepaste principe van bepaling van de strafmaat is inderdaad ondergeschikt aan dit doel. En dit betekent ook, dat de dreigende straf op het niet nakomen van de stemplicht — dus de poenale sanctie — voor iedereen even zwaar moet wegen. In alle billijkheid kan dit slechts bereikt worden door objectieve normen, afgestemd op het inkomen. Overigens behoudt de rechter de mogelijkheid om de straf te individualiseren — al zal dit moeilijk zijn bij een zo massaal verschijnsel als het niet opkomen bij de stembus — door in een incidenteel geval een lagere boete, of zelfs geen boete op te leggen.

3. 5 oktober 1965: de PvdA-fractie stemt tégen een AR-amendement, waarin de afschaffing van de opkomstplicht wordt verlangd.

21 oktober 1965: in de vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken stelt Scheps voor een commissie in te stellen die de kwestie van de opkomstplicht nader zal bestuderen.

1966/'67: in het verkiezingsprogram wordt de afschaffing van de opkomstplicht als eis gesteld.

Dit zijn de feiten. Waarschijnlijk is er sprake van een communicatiestoornis, maar na het betoog van Burger ben ik meer dan ooit overtuigd, dat dit punt alleen om elektorale redenen in het verkiezingsprogram is opgenomen en niet tot doel heeft om een wettelijk voorschrift te schrappen dat altijd een dode letter is geweest. Dit is o.i. jammer en maakt de taak van de staatscommissie Berger er niet lichter op.

4. Een absolute scheiding tussen het kiesstelsel enerzijds en anderzijds „de uitoefening van het kiesrecht, onder welk stelsel ook", zoals door Burger gemaakt, gaat voorbij aan de realiteit. Algemeen kiesrecht, evenredige vertegenwoordiging en opkomstplicht behoren bij elkaar, zoals minister Cort van der Linden het in 1918 aan het einde van de kiesrecht-debatten in de Eerste Kamer uitdrukte. M.a.w. de opkomstplicht werd gezien als een wezenlijk onderdeel van het nieuwe kiesstelsel. Ieder voorstel tot wijziging van het kiesstelsel van de evenredige vergenwoordiging dient hiermee rekening te houden, en tot de conclusie te komen, dat in een fundamenteel ander stelsel de opkomstplicht niet past.

Dat onder het evenredig kiesstelsel afschaffing van de opkomstplicht niet de oplossing kan zijn voor allerlei tekortkomingen in de werking in het democratisch proces kan ik onderschrijven. Het is, zoals ik ook in mijn artikel reeds stelde: een klein puntje in de algemeen gewenste vernieuwing van ons democratisch bestel (pag. 189).

Anders dan Burger blijf ik echter bij mijn mening, dat het verlangen naar meer partij-politieke duidelijkheid in de kiezersuitspraak tot schrapping van de opkomstplicht moet leiden. Dit zou een geheel nieuwe dimensie aan het kiesgedrag toevoegen; de mogelijkheid om ook eens een keer van de stembus weg te blijven. In dit verband mag ik erop wijzen, dat blijkens het onderzoek naar de Nederlandse kiezer in 1967 (s.w.i.-VU) bij de laatste verkiezingen 16 % van de kiesgerechtigden thuis zou zijn gebleven als het niet verplicht was om naar het stembureau

te komen. In de praktijk zal ongeveer 5 à 6 % van de kiezers niet aan de opkomstplicht hebben voldaan. Ten minste 10 % van de kiezers hebben dus gestemd, hoewel zij zonder stemplicht weg waren gebleven. Het is nauwelijks aan te nemen, dat dit geen elektorale verrassingen had opgeleverd. Er had zonder stemplicht wezenlijk iets kunnen veranderen in de partij-politieke verhoudingen.

R. VERBOOM

Boekbesprekingen

P. E. Kraemer, The Societal State. J. A. Boom en Zoon, Meppel 1966, 210 blz.

De ondertitel van dit boek luidt 'The modern osmosis of State and Society, as presenting itself in The Netherlands in particular. A case study of a general trend'. Het behandelt dus de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij. Nu is dit thema al door vele auteurs behandeld, vooral om de meest wenselijke verhouding tussen staat en samenleving vast te stellen. Kraemer echter heeft zich een ander doel gesteld: hij wil onderzoeken hoe en waarom deze verhouding in de laatste eeuw veranderd is.

Het boek gaat uit van een betrekkelijk eenvoudig theoretisch schema. Aanvankelijk had de staat het primaat over de samenleving (het absolutisme); daarna, in de negentiende eeuw, werd de staatsinvloed teruggedrongen (het liberalisme); ten slotte, in onze tijd, doordringen staat en maatschappij elkaar op tal van gebieden zonder dat een van beide het primaat heeft. Deze toestand noemt Kraemer de 'societal state' (hetgeen ik zou willen vertalen met de door Thoenes in dit tijdschrift gelanceerde term 'de staatschappij'). Het is nu de overgang van de negentiende-eeuwse samenleving naar de 'societal state' welke het onderwerp is van Kraemers boek.

In het eerste hoofdstuk onderzoekt hij, waarom de periode van staatsonthouding heeft plaats gemaakt voor die van vèrgrijpende staatsinvloed welke wij thans beleven. Het blijkt dat dezelfde krachten die het einde van het absolutistische tijdperk betekenden en de liberalistische maatschappij inluidden, nl. de Franse Revolutie en de industriële revolutie, in hun verder doorwerken hebben geleid tot het einde van de staatsonthouding en tot de moderne staatschappij.

Na het waarom het hoe. In het tweede hoofdstuk wordt deze ontwikkeling uitvoerig gedocumenteerd aan de hand van gegevens over de ontwikkeling op drie belangrijke gebieden: de groei van de grote organisaties, de emancipatiebewegingen en het ontwaken van het sociaal geweten. In dit deel van zijn boek heeft Kraemer een groot aantal statistische gegevens uit de Nederlandse sociale en economische geschiedenis op zeer overzichtelijke wijze bijeengebracht. Niet alleen de toenemende staatsinvloed wordt duidelijk gedocumenteerd, maar ook de invloed van de maatschappelijke groeperingen op het staatsapparaat wordt behandeld.

In het derde en laatste hoofdstuk wordt de 'societal state' normatief beschouwd, en wel door een confrontatie met het begrip 'verantwoordelijke maatschappij' zoals dit gebruikt wordt in kringen van de Wereldraad van Kerken. Hier krijgt ook de ethische problematiek van de hedendaagse industriële samenleving reliëf.

Het boek is helder en in een boeiende stijl geschreven. De drieledige aanpak van het onderwerp (theoretisch, beschrijvend en normatief) heeft tot een evenwichtig geheel geleid. Wanneer sociologen onze samenleving moeten karakteriseren, gaan zij gewoonlijk uit van het industriële karakter ervan; hier wordt deze samenleving van enigszins ander perspectief uit beschreven, en dat vond ik verhelderend, ofschoon het de analyses van b.v. Aron niet kan vervangen. Persoonlijk vond ik het beschrijvende hoofdstuk het meest geslaagd, omdat heel veel materiaal op aantrekkelijke wijze gerangschikt is (zie b.v. het overzicht over de groei van de overheidstaak op blz. 81 e.v.). Het boek kan wegens zijn heldere, overzichtelijke opbouw ook aan belangstellende leken van harte worden aanbevolen ter kennismaking met de moderne vraagstukken van staat en maatschappij.

Een paar kleine aanmerkingen: het systeem dat voor de bronvermeldingen gebruikt is, is nogal omslachtig. Verder heeft de auteur gemeend, zijn engelstalige lezers zover tegemoet te moeten gaan dat hij Nederlandse eigennamen op barbaarse wijze verminkt heeft (In 't Veld wordt Veld; Van der Ven wordt Ven, enz.). Ten slotte: is de term 'osmose' die de auteur veelvuldig gebruikt, wel de juiste voor het hier beschreven proces? Dan lijkt mij de term 'fusie' die hij soms ook gebruikt, toch meer geschikt.

Dr. J. M. M. DE VALK

Beroepsvorming in internaatsverband, sociologische beschouwingen en specifieke ervaringen, onder redactie van prof. J. A. A. van Doorn. (Uitg. Universitaire Pers Rotterdam, 1965.)

Dit boekje bevat de enigszins door de redacteur bewerkte inleidingen, in 1965 gehouden op de studiedagen van de Koninklijke Militaire Academie. De beschouwingen worden gegeven door dr. J. S. van Hessen, prof. dr. C. J. Lammers en prof. dr. J. A. A. van Doorn, terwijl de specifieke ervaringen worden meegedeeld door vertegenwoordigers van een groot-seminarie, de KMA, het Koninklijk Instituut voor de Marine en de Technische Hogeschool Twente. Het geheel wordt afgesloten met een samenvatting van de discussies van de hand van de redacteur.

De specifieke ervaringen vanuit de genoemde opleidingsinstituten bevatten weinig nieuws. Dat drs. K. S. Levisson, sprekend over de TH Twente, zich enigermate distantieert van de gedachte, dat Drienerlo een internaat is, wekt geen verbazing.

Van de beschouwingen zegt prof. Van Doorn in zijn 'Woord vooraf': 'De beschouwingen vullen elkaar aan in die zin, dat Van Hessen de vraag beantwoordt, hoe het internaat *was*, Lammers ingaat op de situatie zoals zij *is*, terwijl Van Doorn een poging onderneemt te analyseren, wat het internaat voor heden en toekomst *kan* zijn.'

Het spijt ons eigenlijk wel, dat het vraagstuk uitsluitend sociologisch is bezien. In zijn 'Woord vooraf' zegt Van Doorn, terecht, 'dat deze instituten momenteel een crisis doormaken, mede teweeggebracht door de kritiek van pedagogische zijde en de drang van de maatschappij tot meer openheid in de opvoeding.' Deze analyse van de moeilijkheden zou zeker een beschouwing ook van de pedagogische kant gerechtvaardigd hebben. Ook de inleiders hebben kennelijk deze moeilijkheid ervaren, want hier en daar is de grens tussen sociale en pedagogische argumenten nauwelijks meer te trekken.

Van Hessen geeft een interessante beschouwing over 'elitevorming door apartheid — een historisch sociologische beschouwing', maar hij slaagt er, m.i. begrijpelijk, niet in iets nieuws toe te voegen aan het beeld dat wij reeds hadden van de elitevorming in een verder en een minder ver verleden. Lammers' referaat over 'een internaat als sociaal systeem — een functioneel-sociologische analyse' licht op een zeer verhelderende, zij het wat moeizame, wijze het internaat als organisatiestructuur door.

Het meest belangwekkend is Van Doorns beschouwing over 'de creatie van een korps — de actualiteit van een oude formule.' Zowel de uit de maatschappij als uit de eisen van het 'vak' werkende krachten, die de internaatsvorming bedreigen, als de stijgende waardering van een zekere korpshomogeniteit, die naar nieuwe internaatsvormen doet zoeken, worden aan de orde gesteld.

Voor de geïnteresseerden een belangwekkend boekje.

W. v. d. GEVEL

Dr. P. Coetsier, Organismen voor medezeggenschap in de onderneming, een socio-psychologisch onderzoek, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij Antwerpen 1966, 289 blz.

Nu de medezeggenschap in Nederland zo in het middelpunt van de belangstelling staat, is het de moeite waard kennis te nemen van de stand van dit probleem in België. Coetsier, werkzaam aan de Rijksuniversiteit te Gent, geeft ons informatie voor zover het betreft de medezeggenschap in de onderneming. Hij benadert zijn object van onderzoek vanuit socio-psychologisch standpunt; de morele, juridische en zuiver sociologische aspecten worden meer terzijde gelaten. Zijn behandeling noemt hij socio-psychologisch, omdat hij zich interesseert enerzijds voor de betekenis van de organen van medezeggenschap voor de individuele werknemer, en anderzijds voor de uitwerking ervan op de werkgroep en de bedrijfsgemeenschap.

De schrijver interpreteert het begrip medezeggenschap zeer ruim. Voor de onderneming in België brengt hij daaronder vijf organen: de ondernemingsraad, het comité voor veiligheid en hygiëne, de syndicale delegatie, het organisatiecomité en het werkplaatscomité, en de ideeënbus. Het is uiteraard steeds een kwestie van definitie wat men onder het begrip medezeggenschap verstaat. Maar dat daaronder ook de ideeënbus wordt gebracht, gaat toch in ieder geval ver buiten het gewone spraakgebruik. Voorts blijkt uit deze opsomming van de Belgische organen van medezeggenschap hoe hopeloos versplinterd de organisatie daar is, met als gevolg vele overlappingen en bevoegdheidsgeschillen.

Een zeer belangrijk deel van zijn geschrift heeft Coetsier gewijd aan de methode van zijn onderzoek. Het treft daarbij dat hij slechts vijf ondernemingen in zijn onderzoek heeft betrokken. Bovendien zijn in die vijf ondernemingen niet eens alle vijf bovengenoemde organen van medezeggenschap aanwezig. Slechts in twee ondernemingen is dat het geval (blz. 69). Voorts moest hij in vele gevallen bij zijn onderzoek volstaan met interviews en gesprekken, omdat administratieve bescheiden als notulen, jaarverslagen e.d. geheel ontbraken.

Met deze beperkte instrumenten heeft Coetsier getracht zijn resultaten zo goed mogelijk te formuleren. De algemene conclusie waartoe hij komt, luidt: 'Globaal beschouwd hebben de werkgevers en de werknemers een vrij gunstige houding t.o.v. de verschillende organismen voor medezeggenschap en velen onder hen geven zelfs blijken van een echte tevredenheid.' (blz. 251).

Naar mijn mening is deze conclusie gunstiger dan het met veel zorg verzamelde materiaal toelaat. Intussen laat de schrijver niet na ook zelf op tal van lacunes te wijzen. (blz. 251–253). Hoewel de organen van medezeggenschap reeds jaren geleden bij de wet werden ingesteld, blijken er nog heel wat 'jeugdkwalen' te zijn. Menige werkgever tracht zich nog aan de medezeggenschap te onttrekken. Maar ook onder de werknemers ontbreekt nog te veel de wil tot samenwerking. Hun wensen hebben te veel een 'revendicatieve vorm.' Bij beide groepen, werkgevers en werknemers, is nog heel wat vorming nodig. In de grote meerderheid van de gevallen ervaart de individuele werknemer nog niet de beleving van een actieve medezeggenschap. Deze opsomming toont wel aan dat de medezeggenschap in de Belgische ondernemingen nog heel wat te wensen overlaat.

De schrijver doet dan ook enkele voorstellen tot verbetering (blz. 254–256). Zo wil hij de werknemers beurtelings aan de arbeid van de medezeggenschapsorganen doen deelnemen. Hij had erop kunnen wijzen — wat hij niet heeft gedaan — dat deze methode in het Zuidslavische systeem niet zonder succes wordt toegepast. Mijnerzijds zou ik dit voorstel toch willen verwerpen. Het gebrek aan deskundigheid en ervaring, dat een gevolg is van de beurtelingse deelname, zou de positie van de werknemer nog meer verzwakken.

Een ander voorstel van de schrijver houdt in een splitsing van de medezeggenschap in één orgaan voor de 'revendicatieve vormen' en één orgaan voor de coöperatieve aspecten. Hij denkt daarbij kennelijk nog wel aan een overkoepelend orgaan, maar ik zie uit zoveel verschillende organen met verschillende bevoegdheden slechts verwarring ontstaan. Hier wordt gescheiden wat in wezen bij elkaar hoort.

Samenvattend zou ik willen zeggen dat Coetsier een interessant inzicht geeft in de medezeggenschap in de Belgische onderneming. Ook methodologisch heeft hij zich veel moeite gegeven om zijn standpunt te schragen. Maar ik zie in zijn boek toch niet dat van de koetsier die ons de teugels biedt waarmede wij het begeerde land der medezeggenschap zullen binnenrijden.

MR. DR. A. A. VAN RHIJN

Redactioneel

Enige biografische notities:

Mr. Th. J. A. M. van Lier is lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Mr. dr. A. A. van Rhijn is lid van de Raad van State.

Ir. H. Vos is lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Pavel Tigrid is verbonden aan het tijdschrift Osteuropäische Rundschau. Zijn bijdrage werd daarin eerder gepubliceerd.

R. M. de Haan is medewerker van de Dr. Wiardi Beckman Stichting.

Mr. dr. B. Stokvis is advocaat en procureur te Amsterdam. Zijn artikel bevat de tekst van de toespraak door hem gehouden bij de Sneevliet-herdenking in maart 1967 te Amsterdam.

A. P. H. van Meurs

Imperialisme op de oceaanbodem?

De grote belangstelling die de oliemaatschappijen op het ogenblik aan de dag leggen voor de opsporing en winning van gas en olie uit het continentaal plateau onder de woelige Noordzee, maakt iedereen duidelijk, dat de ontginning van deze delfstoffen op deze wijze thans technisch mogelijk is.

Elders op de wereld werd in 'rustige' zeeën reeds geëxploreerd en geëxploiteerd, bij voorbeeld in de Lagune van Maracaïbo in Venezuela, in de Golf van Mexico en in de Perzische Golf. Deze activiteiten maakten een juridische regeling omtrent het eigendom van het continentaal plateau noodzakelijk. Hierin voorzag het Verdrag inzake het Continentale Plateau dat in 1958 door 88 landen in Genève werd gesloten.

De techniek blijft zich echter snel ontwikkelen en hierdoor rijst de vraag of wij ons thans reeds moeten beraden over het juridische probleem dat ontstaat als het ook mogelijk wordt mineralen te winnen van de oceaanbodem.

Om deze kwestie in detail te bespreken, moeten we drie vragen beantwoorden:

— Wat is de rijkdom aan delfstoffen van de oceaanbodem?

— Bestaan er aanwijzingen dat de winning van deze delfstoffen binnen afzienbare tijd mogelijk wordt?

— Op welke wijze zou de winning juridisch geregeld kunnen worden?

Wij zullen echter eerst beginnen met het vastleggen van twee begrippen. Onder het 'continentaal plateau' zullen we verstaan: de zeebedding en ondergrond van de onder water gelegen gebieden die aan de kust van het vasteland en van eilanden aansluiten, doch buiten de territoriale wateren zijn gelegen tot een diepte van 200 meter. Onder de 'oceaanbodem' verstaan we: alle onder water gelegen gebieden, die niet behoren tot het vasteland, eilanden, het land onder de territoriale wateren of het continentaal plateau.

De rijkdom aan delfstoffen van de oceaanbodem

Strikt genomen kunnen we de delfstoffen verdelen in twee groepen. De eerste groep bestaat uit delfstoffen die voorkomen op of vlak onder de zeebedding. De tweede groep omvat delfstoffen die voorkomen in de ondergrond.

Bij de onderstaande bespreking moeten we goed voor ogen houden, dat er over de delfstoffen van de oceaanbodem nog zeer weinig bekend is.

Delftstoffen op of vlak onder de zeebedding

Hoewel op het ogenblik de tweede groep, door de activiteiten op de Noordzee, het meest op de voorgrond treedt, is de eerste groep ook van niet te onderschatten belang.

Tot nu toe is men bekend met het voorkomen van:

a. 'placer'-afzettingen
b. fosforietknollen
c. mangaanknollen
d. bariumsulfaatknollen

'Placer'-afzettingen op de oceaanbodem zijn concentraties van zeldzame mineralen, zoals goud en diamanten, in verdronken strand- en rivierafzettingen. Het is bekend dat dergelijke afzettingen tot ver onder de 200 meter dieptelijn voorkomen. Zo worden er bij voorbeeld reeds concrete plannen gemaakt om goudafzettingen, op een diepte van 240 meter, voor de kust van Alaska te exploiteren.

Fosforiet-, mangaan- en bariumsulfaatknollen ontstaan chemisch uit het zeewater.

Fosforietknollen, onder andere belangrijk voor de kunstmestindustrie, kunnen zeer grote oppervlakten van de oceaanbodem bedekken *Mero* (1965) schat dat er in de drie oceanen 30 miljard ton aanwezig is, ofwel duizend maal de huidige wereldproduktie! De knollen komen voor van 60 tot 2500 meter diep. Dat de winning van deze delfstof nu reeds aantrekkelijk is, wordt bewezen door het feit dat de Verenigde Staten reeds een concessie hebben verleend aan de Collier Carbon and Chemical Company om fosforietknollen te winnen van de Forty Mile Bank, die op 200 m diepte ligt. Het eigenaardige van deze concessieverlening is, dat de Forty Mile Bank buiten de territoriale wateren van de Verenigde Staten ligt en ook niet valt onder de conventie van Genève, omdat zij niet meer behoort tot het continentale plateau rondom de Noordamerikaanse kust.

Van zeer groot belang vindt men in het algemeen de man-

gaanknollen. Alleen al in de Grote Oceaan komen volgens een schatting van *Mero* (1965) 1656 miljard ton tot op zeer grote diepte voor. Van belang is hierbij dat deze knollen soms hoge percentages andere waardevolle mineralen bevatten. Zo zijn er streken in de Pacifische Oceaan, waar naast mangaan ook ijzer, lood, nikkel, koper of kobalt in de knollen voorkomt. In de Atlantische en Indische Oceaan zijn eveneens gebieden gevonden, waar grote concentraties van deze mangaanknollen voorkomen.

Van veel minder belang zijn voorlopig de bariumsulfaatknollen. Tot nu toe zijn nog maar weinig plaatsen gevonden waar zij in grote hoeveelheden voorkomen.

Delfstoffen in de ondergrond van de oceaanbodem

Van de tweede groep delfstoffen zijn slechts aardolie en aardgas van direct economisch belang. Hoewel men er zeker van is dat ook rijke ertsen in de ondergrond van de oceaanbodem kunnen voorkomen, zal het zeker nog tientallen jaren duren voordat ertsen uit de ondergrond van de oceaanbodem commercieel winbaar worden. Het tijdstip, waarop aardolie en aardgas kunnen worden gewonnen uit de oceaanbodem, is echter niet ver meer van ons af. Geofysisch kan men plaatsen aantonen, waar men aardolie zou kunnen verwachten. In de diepere gedeelten van de Golf van Mexico zijn enige van dergelijke plaatsen bekend. Zodra het technisch en economisch mogelijk is olievelden onder de oceaanbodem te ontginnen, zullen de oliemaatschappijen zeker niet schromen hun kansen ook eens te wagen op deze plaatsen.

De winning van delfstoffen op en onder de oceaanbodem

'Placer'-afzettingen kunnen in gebieden aansluitend op het continentale plateau gewonnen worden met dezelfde methoden die thans voor ondiepere gedeelten van de zeebodem worden gebruikt, zoals bij voorbeeld voor de kust van Zuid-Afrika of Thailand.

De fosforiet-, mangaan- en bariumsulfaatknollen kunnen worden gewonnen volgens twee methoden. Men kan een soort slee over de bodem laten slepen, die de knollen verzamelt door ze van de bodem te schrapen, en die periodiek wordt opgehaald door een schip dat tevens de slee voorttrekt. Er bestaan reeds ontwerpen en kostprijsberekeningen over dit principe (zie bij voorbeeld *Mero* 1965). Eveneens bestaan er van dezelfde schrijver be-

schouwingen over een andere methode, die we het best het 'stofzuiger'-principe kunnen noemen. Hierbij wordt de bovenste laag van de oceaanbodem met de knollen als het ware opgezogen.

Meer gecompliceerd worden de mijnbouwmethoden als het gaat om het winnen van aardolie en aardgas. Hierbij moeten we drie fasen onderscheiden. Ten eerste het geofysisch onderzoek. Dit levert voor het onderzoek naar de structuren in de oceaanbodem geen speciale moeilijkheden op. De tweede fase is die der exploratieboringen. Men moet boringen zetten om na te gaan of de geofysisch interessante structuren al dan niet gas of aardolie bevatten. Het zetten van een boring op de oceaanbodem is technisch reeds mogelijk. Dit blijkt uit een rapport van *Saito* (1965), die verslag uitbrengt over het *Joides*-project, waarbij een serie boringen voor wetenschappelijk onderzoek op de oceaanbodem werden gezet, tot 1032 meter waterdiepte. Nog interessanter is het door de Amerikanen uitgevoerde gedeelte van het *Mohole*-project, waarbij men van plan is door de aardkorst heen te boren. Ter voorbereiding van dit project werd bij Guadeloupe, bij een waterdiepte van 3500 meter een boring gezet die 200 meter in het gesteente doordrong (zie *Veldkamp* (1965), p. 58).

De derde fase betreft de winning. Men zal olie- en gasputten op de oceaanbodem moeten aanleggen. Ook hierin is de techniek reeds ver voortgeschreden. In het onlangs gepubliceerde jaarverslag van de N.V. Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij wordt een foto getoond van de zogenaamde 'Capshell,' een duikklok met behulp waarvan duikers tot aan de rand van het continentaal plateau aan onder water gelegen olie- en gasputten zullen kunnen werken.

Uit de huidige stand van de techniek blijkt dus, dat het nog slechts een kwestie van tijd is, waarschijnlijk niet langer dan tien jaar, tot men in staat is economisch verantwoord aardolie en gas te winnen uit velden die onder de oceaanbodem liggen.

Ook andere delfstoffen zullen binnenkort kunnen worden gewonnen, zoals blijkt uit een verslag van de *Randcorporation* (1965), waarin deskundigen schatten dat tussen 1980 en 2000 de winning economisch verantwoord kan worden uitgevoerd.

De juridische regeling van de exploitatie van delfstoffen van de oceaanbodem

Er zijn drie mogelijkheden, waarop de exploitatie geregeld zou kunnen worden:

— Het verdrag inzake het Continentaal Plateau zou kunnen worden uitgebreid tot de oceaanbodem.
— De oceaanbodem zou men kunnen laten vallen onder het internationaal rechtsbeginsel van de vrije zee.
— Het mijnrechtelijk beheer van de oceaanbodem zou kunnen worden opgedragen aan een reeds bestaande of nieuw te vormen internationale organisatie.

We zullen achtereenvolgens de verschillende mogelijkheden bekijken.

De regeling van de mijnbouw op de oceaanbodem aan de hand van het Verdrag inzake het Continentaal Plateau.

Ongelukkigerwijs is het begrip 'continentaal plateau' nu niet bepaald duidelijk gedefinieerd bij het verdrag. Wij zullen beginnen het eerste artikel te citeren: 'In deze artikelen wordt de uitdrukking 'continentaal plateau' gebruikt ter aanduiding van:

a. de zeebedding en de ondergrond van de onder water gelegen gebieden die aan de kust aansluiten, doch buiten de territoriale wateren zijn gelegen, tot een diepte van 200 meter *of, daar voorbij, tot waar de diepte van de bovengelegen wateren de exploitatie van de natuurlijke rijkdommen van die gebieden nog mogelijk maakt;*

b. de zeebedding en de ondergrond van soortgelijke onder water gelegen gebieden, die aansluiten aan de kusten van eilanden. (cursief door de schrijver). Uit het cursief gezette gedeelte zou zonder meer volgen, dat wanneer het technisch mogelijk wordt de bodemschatten te winnen die dieper zijn gelegen dan 200 meter, het 'juridische' continentaal plateau zich automatisch tot deze diepte zou uitstrekken. Hierdoor zou de oceaanbodem over de hele wereld in wezen reeds zijn verdeeld. Toch meent *Oda* (1963), mijns inziens terecht ,dat deze vérgaande interpretatie niet de bedoeling is geweest van de gedelegeerden. Hij meent dat er misverstand bestond over het begrip 'exploitability' in relatie tot het concept van de continental shelf. Verder is het naar mijn mening ook op te maken uit de clausule 'die aan de kust aansluiten'. Deze clausule is er duidelijk om ondiepten, die niet aan de continenten of eilanden aansluiten, van het begrip continentaal plat uit te sluiten. Dit zou niet nodig zijn als de wereld-oceaanbodem reeds in principe zou zijn verdeeld.

Of de definitie nu berust op een vergissing of niet, verandert

niets aan het feit dat de juristen geen moeite zullen hebben territoriale eisen voor de oceaanbodem te verdedigen.

Een tweede onduidelijkheid stamt voorts uit hetgeen gesteld werd onder lid b. De Filippijnen wilden deze aanvulling graag hebben, omdat zij vreesden, dat sommigen het continentaal plateau zouden willen beperken tot het plat rondom de continenten. Thans rijst echter het probleem of hieronder ook allerlei kleine, soms onbewoonde, eilandjes moeten vallen.

Als we consequent de principia van het verdrag inzake het Continentaal Plateau zouden uitwerken, komen we tot een zeer vreemde verdeling van de oceaanbodem. Zeer kleine eilandjes geven dan soms recht op enorme stukken oceaanbodem. Zo geeft bij voorbeeld het Franse eilandje 'Clipperton' in de Pacifische Oceaan recht op een gebied op de oceaanbodem zo groot als West-Europa en bezaait met mangaanknollen (zie kaartje). Een zeer grove schatting leert, dat de aardbol dan op de volgende wijze verdeeld zou worden:

Ver. Staten, Gr.-Brittannië, Frankrijk en Portugal	150 mj km2
Australië en Nieuw-Zeeland	35 mj km2
Communistisch Blok (incl. China)	10 mj km2
Chili en Brazilië	30 mj km2
Rond de Zuidpool	20 mj km2
Rest (grote delen vallen toe aan Spanje, Noorwegen, Canada, Zuid-Afrika, India, Maladiven, Ceylon, Indonesië, Filippijnen, Japan, Mexico, Equador en Peru)	115 mj km2
Totaal zeebodem	360 mj km2
Totaal landoppervlak	150 mj km2
Totaal oppervlak van de wereld	510 mj km2

Hieruit blijkt dat als de verschillende landen territoriale eisen zouden gaan stellen, voortbouwende op het Verdrag inzake het Continentaal Plateau, er een zeer vreemde verdeling ontstaat van de oceaanbodem. Aan vier landen zou een oppervlak toekomen dat even groot is als het hele landoppervlak bij elkaar! Deze enorme aanspraken zouden voornamelijk voortkomen uit koloniale bezittingen. Ondanks het absurde van deze aanspraken in een antikolonialistische tijd als de onze, bestaat toch de mogelijkheid dat deze aanspraken worden gehonoreerd, omdat territoriale aanspraken zich dikwijls geruisloos schijnen uit te breiden. Dit blijkt al uit het gegeven voorbeeld, waarbij de

MURMANSK
CLIPPERTON
LONDEN
BERLIJN
PARIJS
WENEN
ROME

Verenigde Staten zonder meer een concessie hebben verleend aan Collier Carbon and Dow Chemical voor het winnen van fosforietknollen op de Forty Mile Bank.

De bovenstaande beschouwing leert ons dat het ongewenst zou zijn het Verdrag inzake het Continentaal Plateau uit te breiden tot de oceaanbodem. We moeten dus uitzien naar andere mogelijkheden.

De regeling van de mijnbouw op de oceaanbodem aan de hand van het internationale rechtsbeginsel van de vrije zee.

Men zou de mijnbouw op de oceaanbodem kunnen regelen aan de hand van het internationale rechtsbeginsel van de vrije zee. Een dergelijk voorstel is gedaan door *Chapman* (1963). Ook de Duitse delegatie bracht dit principe naar voren tijdens de conferenties in Genève bij monde van de heer *Pfeiffer* (U.N. 1958), maar toen met betrekking tot het continentaal plateau. Het is de vraag of de vrijheid voor het winnen van delfstoffen op het continentaal plateau een realistische mogelijkheid was. *Dougal & Burke* (1962 pp 631 – 642), wijzen erop, dat bij voorbeeld het plaatsen van booreilanden vlak buiten de territoriale zone met zich meebrengt, dat deze booreilanden veelal van de kuststaat afhankelijk zijn wat betreft de bevoorrading en de uiteindelijke levering van de delfstoffen. Indien de platformen afkomstig zijn van een ander land dan de kuststaat, zijn er wellicht ook ernstige militaire bezwaren om dit toe te laten. Verder was er toen het praktische feit dat een hele reeks kuststaten de ondergrond reeds hadden geclaimd. De bezwaren van *Dougal & Burke* (1962) wegen ten aanzien van exploitatie van de oceaanbodem natuurlijk minder zwaar. Toch kleven er naar mijn mening nog ernstige bezwaren aan een dergelijk res nullius.

Een zeer belangrijk kenmerk van mijnbouw op de oceaanbodem zal ongetwijfeld zijn dat er zowel voor exploratie als voor exploitatie enorme kapitaalsinvesteringen nodig zullen zijn. Investeringen die zullen moeten worden afgeschreven van de opbrengst van de te winnen delfstof. Een particuliere of staatsmijnbouwmaatschappij zal er dus mee gebaat zijn, dat men zelf ontdekte reserves ook helemaal kan winnen. Als de winning van delfstoffen echter volledig vrij is, zullen andere maatschappijen als wespen op de honing afkomen en zich verdringen op de rijke voorraad. Dit is nadelig voor iedereen. De mijnbouwer wil dus graag exclusieve rechten voor het opsporen en winnen

van de delfstof. Als wij het principe van de vrije zee doorvoeren voor de oceaanbodem, zal het onmogelijk zijn dergelijke rechten te verlenen. Om deze bezwaren te ondervangen zou men kunnen denken aan een besturende internationale organisatie.

Het mijnrechtelijk beheer van de oceaanbodem door een internationale organisatie

In plaats van res nullius zou men kunnen uitgaan van res communis. Men zou kunnen stellen dat de delfstoffen van de oceaanbodem behoren aan de gehele mensheid. Een internationaal orgaan — al of niet onder leiding van de Verenigde Naties — zou zich moeten bezighouden met het uitgeven van de concessies, en zorg dragen voor een ordelijk verloop van de activiteiten. Een groot voordeel ten opzichte van het principe van de vrije zee zou hiervan ongetwijfeld zijn, dat de mogelijkheid aanwezig is exclusieve mijnrechten te verlenen. Ook treedt een belangrijk voordeel aan de dag ten opzichte van een territoriale regeling. Als over de hele oceaanbodem dezelfde mijnrechten zouden gelden, zullen de delfstoffen daar worden gewonnen, waar de winning economisch het meest gunstig is, zonder dat nationale maatregelen dit beeld vertroebelen. Een ander voordeel is van politieke aard. Het is bekend dat door het bezit van delfstoffen vele spanningen en soms oorlogen tussen landen ontstaan. Na de oorlog kende men de Suez-kanaalcrisis en de spanningen rondom de Perzische Golf, die beide duidelijk samenhingen met de bijzondere positie van het Midden-Oosten met betrekking tot aardolie. Verder was er de strijd in Katanga, die ondenkbaar zou zijn zonder de enorme rijkdom aan koper in dit gebied. Een internationalisering van de oceaanbodem zou dergelijke spanningen gedeeltelijk kunnen verminderen.

Een duidelijk nadeel van een res communis zou zijn dat het de vraag is of de Verenigde Naties of een soortgelijke organisatie tot een dergelijke verantwoordelijkheid in staat zouden zijn. De huidige kracht van de Verenigde Naties lijkt te zwak om een dergelijke zaak te regelen.

Conclusie

Als we de drie geschetste mogelijkheden overzien, moeten we tot de slotsom komen, dat internationalisering van de oceaanbodem de meest bevredigende oplossing is. Wel moet er dan voor gezorgd worden dat dit internationale lichaam tot een orde-

lijk bestuur in staat is. We kunnen ons afvragen of het juist op het ogenblik niet het goede moment zou zijn voorstellen in deze richting te doen. Een regeling in het kader van de Verenigde Naties zou het gezag van dit lichaam ongetwijfeld versterken. Een ander voordeel van dit moment is dat er nog slechts weinig gevestigde belangen zijn, waar eventuele gedelegeerden rekening mee zouden moeten houden. Een dergelijke stap zou voorkómen dat territoriale eisen zich geruisloos zouden uitbreiden, leidende tot een nieuw soort imperalisme maar dan op de oceaanbodem. Ten slotte kan men zich afvragen of het niet nuttig zou zijn dat een organisatie onder leiding van de Verenigde Naties zou gaan beschikken over eigen inkomsten, voortspruitende uit de concessieverlening. Inkomsten die ten goede zouden kunnen komen aan de Verenigde Naties en aan de ontwikkelingshulp.

Literatuur

CHAPMAN, W. M.; 1963: Legal problems in harvesting minerals of the deep sea bed. Symposia on Economie Importance of Chemicals from the Sea; Am. Chem. Soc.; Div. Chem. Marketing Ec., Washington, D.C. pp 177 – 186.

DOUGAL, M. S. & BURKE, W. T.; 1962: The public order of the oceans; Londen Yale University Press.

GORDON, T. J. & HELMER, O.; 1965: RANDCORPORATION Bericht No. 65 – 34; De Nederlandse ambassade, Bureau Techn. Wet. Attaché; 4200 Linnean Avenue N W. Washington D. C.

MERO, J. L.; 1960: Minerals on the ocean floor; Sci. American, 203: 64 – 72.

MERO, J. L.; 1965: The Mineral Resources of the Sea. Elsevier Publ. Comp. Amsterdam.

N.V. KON. NEDERLANDSE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ; 1967; Jaarverslag 1966 ODA, S.; 1963: International Control of the Sea Resources; Sijthof – Leiden.

SAITO, T.; 1965: Ocean drilling off the coast of Eastern Florida. Drilling for Sc. Purposes; Int. Mantle Project; Report of Symp. Ottawa Canada; Sept. 1965.

TONKING, W. H.; 1965: Status and accomplishments of the Mohole II Project. Drilling for Sci. Purp.; Int. Mantle Project; Reports of Symp. Ottawa Canada; Sept. 1965.

UNITED NATIONS Conference on the Law of the Sea; 1958; Official Records; Vol. VI; Fourth Comm. (Continental Shelf).

VELDKAMP, J.; 1965: Geofysica; Aula-boeken No. 219; Het Spectrum; Utrecht.

VERDRAG inzake het Continentaal Plateau van 29 april 1958 (Tractatenblad 1959, 126, goedgekeurd bij de wet van 7 juli 1965 Stb. 343)

C. J. Brakel

Over de toestand op de Nederlandse Antillen (1)

Het getal van de Antillianen, dat zich werkelijk druk maakt over de toestand op de Nederlandse Antillen, valt tegen. Het aantal Nederlanders dat belangstelling kan opbrengen voor deze verre eilanden in de warme Caraïbische Zee, is zeer klein. Het eerste feit is vooral het gevolg van het gebrek aan nationaal bewustzijn op de eilanden, de Antillen vormen veeleer een administratieve eenheid dan een natie. Het tweede feit demonstreert de betrekkelijke waarde van de Koninkrijksconceptie. Een erg, dankbaar onderwerp om over te schrijven lijken de Antillen niet. Toch waag ik het erop. De rijkere rijksgenoten overzee weten weinig of niets van de N.A. Wel is het echter waarschijnlijk dat diezelfde rijksgenoten, al of niet terecht, mede verantwoordelijk zouden worden gesteld als de situatie zou verslechteren. Met name in de ogen van de minder welvarende Antilliaan zou Holland nl. meer kunnen doen voor dit land.

U kent natuurlijk het verschil tussen Suriname met de hoofdstad Paramaribo en de Nederlandse Antillen met Willemstad. U realiseert zich dat deze twee steden zo'n 1.300 km van elkaar af liggen, net zo ver als Amsterdam en Rome. Spreken over 'de West' is daarom wat kinderlijk en zeker nogal onnauwkeurig. Bovendien: wat heeft het voor zin nu er geen 'Oost' meer is? Nu dan over de Antillen.

Het grondgebied van de Antillen bestaat uit twee groepen van elk drie eilanden, ongeveer 800 km van elkaar verwijderd. Vlak tegenover de kust van Venezuela liggen de zgn. Benedenwindse Eilanden: Aruba, Curaçao en Bonaire. Ten oosten van Portorico liggen de Bovenwinden Saba, St.-Eustatius en de helft van St.-Maarten (de andere helft is Frans). De hier heersende passaatwind verklaart de scheiding tussen 'boven' (de wind) en 'beneden' (de wind).

Het totale oppervlak van de eilanden is ca. 1000 km2. Er wonen ruim 210.000 mensen, waarvan 137.000 op Curaçao, 60.000 op Aruba. De belangrijkste stadjes naast Willemstad zijn Oranjestad (A), Kralendijk (B) en Philipsburg (St.-M.). Het kli-

maat is tropisch: hoge temperaturen (ca. 27 graden C.), weinig regenval en niet gunstig gespreid. Dominerend is de altijd blazende passaatwind, welke 's avonds een verrukkelijke koelte brengt. De huizenbouw op de eilanden heeft zich aangepast aan de hitte en de wind: de oude 'koenoekoe'hutjes hebben halve meter dikke koelende muren en kleine ramen; moderne tropenbungalows, bewoond door de welvarende groepen, worden omplant met beschermende heesters en bomen. Natuurschoon is er voor de liefhebbers van grillige en steile kusten, waar de witte en blauwe branding op stuk slaat en voor de zonaanbidders, die verlangen naar schilderachtige zandstranden aan inhammen en baaien.

De officiële taal op de eilanden is het Nederlands. Het is de taal van de ambtenaren, de onderwijzers, de rechtspraak en de protestantse kerk. De landskinderen spreken het Papiaments, althans op de Benedenwinden. Deze spreektaal, waar geen grammatica voor is geschreven, is een mengsel van Spaans (75%), Engels (20 %) en Hollands (5 %). Op de Bovenwinden spreekt men Engels.

De godsdienst van het volk is de katholieke (meer dan 82 %). Vrouwen en kinderen gaan naar de kerk. De r.-k. priesters en broeders van de scholen spreken vaak perfect Papiaments, wat vertrouwen wekt. De Kerk doet veel goede werken op de eilanden: ziekenzorg, wijkverpleging, kinderzorg, oudedagsfaciliteiten en armensteun. Onvermijdelijk in deze kleine gemeenschap is de Kerk tevens één van de machtigste organisaties en oefent het Bisdom ad hoc soms wel een politieke invloed uit. Mijn indruk is dat de Kerk wel de kant van de armen kiest, hoewel natuurlijk in zaken als de hier zeer urgente geboorteregeling de geestelijkheid geen (of wellicht averechts) gebruik maakt van de nauwe banden met de armste klassen.

De bevolking is zeer gemengd. Er wonen meer dan 40 nationaliteiten op de eilanden. Belangrijke buitenlandse groepen zijn de Hollanders (ambtenaren, olie-employés, zakenlieden), de Engelsen (veel dienstmeisjes van omringende eilanden) de Portugezen (vooral van Madeira, voor het vuile en zware werk en vroeger ook in de olie) en de Amerikanen (Esso op Aruba). De Antillianen zelf bestaan uit drie hoofdgroepen, met name op de Benedenwinden:

a. de negerbevolking, afkomstig uit de op de eilanden bevrijde slaven, in meerderheid een klasse van loonarbeiders.

b. de snel uitdunnende groep van de plantagebezitters en af-

stammelingen van hogere ambtenaren uit de koloniale tijd; de middenklasse.

c. de rijkere bovenlaag van importhandelaren, toeristenhandelaren, agenten voor scheepvaartmaatschappijen, bankiers en aannemers van de oliebedrijven. Hierbij zijn de kooplui, afkomstig uit oude Portugees-joodse families; er zijn ook Indiërs, Chinezen en Arabieren onder.

Er is een sterke onderlinge vermenging tussen deze groepen. Toch is er aan de andere kant een vrij grote afgeslotenheid van milieus, vooral bij de oude joodse families en in mindere mate bij de oude 'Shons', de vroegere 'heren' van de plantages.

Op de Antillen bestaan geen duidelijke rassenproblemen. Er zijn wel rassenvooroordelen, zoals overal ter wereld. Voor het moment zijn er geen conflictpunten tussen de blanken en gekleurden, vooral omdat geen enkele groep sociaal gesproken overheerst. (Wel financieel; m.i. is er een evidente correlatie tussen het inkomen en de huidkleur, in ongunstige zin voor de neger, wat natuurlijk niet wil zeggen dat er geen rijke negers zijn).

De oorspronkelijke bronnen van inkomen op de eilanden waren: de handel (aanvankelijk veel smokkel), de plantagebouw (maïs, vruchten, groente, geiten), wat zoutwinning, een zeer bescheiden lokale industrie en de lage ambtenarij. In 1915 en 1919 vestigen zich de olieraffinaderijen van Shell (Curaçao) en Esso (Aruba) op de eilanden, vooral aangelokt door de gunstige ligging tegenover de vindplaatsen van de olie in Venezuela, de politieke stabiliteit en het grote arbeidsleger. De loonconcurrentie tussen de plantages en de olie wordt beslecht in het voordeel van de laatste; veel plantages worden opgekocht door de olie om er fabrieken op te bouwen of er grondwater te winnen. De olie brengt echter grote welvaart voor de eilanden: zowel voor de olie-arbeiders, die aanzienlijk meer verdienen dan in andere beroepen (ook nu nog), alsook voor de handelaren en olie-aannemers, die installaties moeten bouwen en onderhouden, hele woonwijken voor de binnentrekkende buitenlanders opzetten en natuurlijk blijvend profiteren van de comsumptieve vraag van de oliegemeenschap. Gevolg was dat jarenlang het gemiddelde inkomen op b.v. Curaçao hoger was dan in Nederland en dat ook nu nog het nationaal inkomen per hoofd aanzienlijk is (ca. 1000 dollar per jaar), hoewel dalend.

Over de cultuuruitingen op de eilanden is niet veel te berich-

ten. Er is weinig werkelijke volkskunst. Met veel moeite wordt op Curaçao speciaal ten gerieve van toeristen, een folkloristische dansgroep in stand gehouden. Er is interessante volkmuziek, maar geen mooi handwerk op specifiek ambachtelijke kunstprodukten. Toeristenartikelen b.v. worden ingevoerd uit het Verre Oosten (Hongkong, Japan). Zelfs bij feestelijke gelegenheden zoals het Carnaval, is een eiland als Curaçao merkwaardig on-Zuidamerikaans: er is weinig spontane blijheid en uitbundigheid.

Wat zeer opvallend is voor de Nederlander, is de uitermate sterke invloed van het Amerikaanse denken op de eilanden. Men houdt van grote glimmende auto's (totaal overbodig op deze kleine eilanden), statussymbolen zijn b.v. peperdure stereofonische bandrecorders, jachten en raceboten. Het demonstratie-effect van de Amerikaanse consumptie is zeer groot en maar weinigen van de rijkere Antillianen kunnen de verleiding weerstaan, wat natuurlijk het leven voor hen bijzonder welvarend maakt, maar nogal eens merkwaardig aandoet voor de buitenstaander, die ziet wat er allemaal nog te doen is voordat de Antillen op eigen benen kunnen staan.

Het onderwijs op de Antillen is Nederlands van opzet. Op Curaçao b.v. is een uitgebreid technische school, enkele lagere en elementaire technische scholen, er zijn vele mulo's (een zeer geliefde vorm van onderwijs) en enkele middelbare scholen. Er bestaat geen leerplicht op de Antillen, doch de meeste kinderen bezoeken in ieder geval de lagere school. Er is wel wat absentie bij de armste lagen van de bevolking, vaak omdat de kinderen niet goed gekleed kunnen gaan of omdat de belangstelling van de ouders te gering is.

De positie van het kind is nogal wankel in zulke gevallen, ook omdat veel gezinnen de vaderfiguur missen, aangezien het samenwonen van man en vrouw zonder een langdurige verhouding of een huwelijk veel verbreid is. Er zijn veel wat wij zouden noemen tijdelijke concubinaten, die tot op zekere hoogte aanvaard worden door de heersende moraal van de arbeidersklasse. Veel mannen zijn nogal 'mobiel' als het op de huishoudelijke plichten aankomt. Hoewel zulks verder in dit cultuurpatroon niets schokkends betekent, spreekt het vanzelf, dat dit vooral bij de lage inkomensklassen zeer ten nadele is van de verzorging van de kinderen.

De invloed van het klimaat op het levenstempo op de eilanden is zeer duidelijk. De drukke haast van de gematigde klimaatbewoners ontbreekt hier ten enen male. De neiging bestaat het leven te nemen zoals het komt, wat minder aan veranderingen te denken, wat minder naar perfectie te streven en wat sneller te berusten in gegeven situaties. Dit heeft voordelen, die zich uiten in gemoedelijkheid, kalmte en vriendelijkheid. Het heeft echter ook zeker nadelen. De arbeidsinspanning b.v. levert minder resultaten op; er is vaak een minder gelukkige wijze van organisatie van het politiek, cultureel en sociaal bestaan.

Toch doet de maatschappij hier in veel opzichten aan Nederland denken: de appel is niet ver van de koloniale boom gevallen. In vergelijking met andere Zuidamerikaanse staten is er een hoog ontwikkeld stelsel van instituten en activiteiten, die wel worden samengevat als de technische, economische en sociale infrastructuur. Er zijn goede wegen, havens, verbindingen, water en energievoorzieningen, ziekenhuizen, scholen, kerken (zelfs een moskee) etc. etc.

Hoewel op het ogenblik deze faciliteiten nog nader moeten worden uitgebreid (o.m. met Nederlandse steun) is het zeker niet zo dat Holland de Antillen op dit gebied onverzorgd heeft achtergelaten in 1954.

Op staatkundig gebied is de Nederlandse invloed overheersend. De staatsinrichting van de Nederlandse Antillen zou men veeleer verwachten op een groep hoog ontwikkelde zelfstandige Waddeneilanden, dan hier in dit tropische gebied. De democratische gedachte is formeel ten volle doorgevoerd. Voor dit kleine gebied — met uiteraard een nationaal parlement en een nationale raad van ministers — zijn er vier zogenaamd Eilandgebieden ingesteld, met elk een Eilandparlement en een Eilandregering.

Een korte beschrijving van de belangrijkste organen is hier op haar plaats.

De *Centrale* of *Landsregering* oefent de uitvoerende macht uit voor alle interne aangelegenheden van de N.A. Hoofd van de regering van de N.A. is het Nederlandse staatshoofd, die vertegenwoordigd wordt door een *Gouverneur*.

De wetgevende macht berust bij de *Staten* van de N.A., het éénkamerparlement, met 22 leden. De Staten vertegenwoordigen het gehele volk van de Antillen en worden gekozen bij

algemene en geheime verkiezingen om de vier jaar. Aruba en Curaçao vaardigen respectievelijk 8 en 12 leden naar de staten af. Dezen worden volgens evenredige vertegenwoordiging aangewezen. Bonaire en de Bovenwinden vaardigen elk 1 lid af, gekozen volgens het meerderheidssysteem.

Bij de verkiezingen voor de staten, die in juni 1966 werden gehouden, behaalde het regeringsblok (Democratische Partijen en Arubaanse Patriotische Partij) 13 zetels en versterkte daarmee haar vroegere meerderheid. De staten hebben de klassieke rechten van elk westers parlement (recht van initiatief, amendement, interpellatie, enquête, budgetrecht).

De rechterlijke macht treedt op in naam van de Koningin. Voor elk Eilandgebied is er een Gerecht in Eerste Aanleg. Het hoogste gerechtsorgaan is het *Hof van Justitie*. De Nederlandse *Hoge Raad* doet in bepaalde gevallen dienst als Cassatieorgaan. Het geschreven recht van de wetboeken is aangepast aan het Nederlandse recht. Daarnaast bestaan de *Landsverordeningen* (wetten), die specifiek lokale aangelegenheden regelen.

Regionaal zijn er vier *Eilandgebieden*, het best wellicht te vergelijken met Nederlandse gemeenten. De wetgevende macht berust hier bij een *Eilandraad*. Er zijn dergelijke raden voor Curaçao (21 leden), Aruba (21 leden), Bonaire (9 leden) en de Bovenwinden (15 leden).

De zgn. *Eilandverorderingen* regelen het lokale bestuur. Ook is er een jaarlijkse *Eilandbegroting*. Het dagelijks bestuur (uitvoerende macht) ligt bij de *Gezaghebber*, die tevens voorzitter is van de Eilandraad en bij zgn. gedeputeerden, te zamen vormend het *Bestuurscollege*.

De decentralisatie van verschillende bevoegdheden tot bestuur naar de Eilandgebieden berust op het principe van de autonomie der verschillende eilanden. Historische controversen tussen de eilanden liggen hieraan ten grondslag, hoewel waarschijnlijk de invloed van het aloude calvinistische beginsel van soevereiniteit in eigen kring (alias subsidiariteit, alias functionele decentralisatie), door de kolonisator hier gebracht, bij het bedenken van de structuur van groot belang is geweest.

Bij een bestudering van de lijst van bevoegdheden van een Eilandgebied is de logica niet altijd terug te vinden. De inkomsten van een Eilandgebied vloeien ten dele uit de opbrengsten van centrale belastingen o.m. uit de inkomsten- en winstbebelasting, die via het Land worden geregeld, doch er zijn ook

eilandbelastingen, b.v. hondenbelasting en overgangsrechten en bovendien zijn de Eilandgebieden gerechtigd zgn. opcenten te heffen op de inkomsten en winstbelasting die in hun gebied worden geïnd.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat een grotere mate van centralisatie van het bestuur in dit land beter ware geweest. In de eerste plaats is het zuiver politieke nadeel de laatste jaren voor velen duidelijk geworden. De politieke strijd wordt op de Antillen nog zeer emotioneel en vaak in het persoonlijk vlak gestreden. De gemeenschap is klein en een politieke stellingname is snel bekend en kan veel last of gemak bezorgen, al naar gelang de wind waait en de huik wordt gehangen. Op Curaçao b.v. zijn sommige families traditioneel Democratisch, anderen N.V.P. (Nationale Volks Partij). Indien nu de landsregering in meerderheid in handen is van een bepaalde politieke partij met hun aanhang en de Eilandregering wordt beheerst door de belangrijkste oppositiegroep uit de staten, een situatie die t.a.v. Curaçao de laatste vier jaar heeft gegolden, dan dreigt het verkeerd te gaan. Het Centrale bestuur en het Eilandgouvernement harmoniëren dan niet, er ontstaan fricties, gevolgd door beschuldigingen, lasterpraat, vijandige perscampagnes etc. etc. Afgezien van de schuldvraag is de wantoestand evident: de gespletenheid in de politieke opvattingen is zo groot, dat de wezenlijke belangen, hetzij van het eiland, hetzij van het land, worden vergeten en de bestuursorganen worden plaatsen, waar men partijpolitiek bedrijft. Bij een centraler bestuur is dit gevaar niet in die mate aanwezig als nu het geval is.

Daarnaast wordt het volgens experts hoe langer hoe duidelijker dat de vele bestuursorganen die voor de eilanden worden onderhouden naast het landelijke apparaat, handen vol geld kosten aan inefficiënties en doublures. Bovendien werkt de politieke verdeeldheid tezamen met de regionale gespletenheid een extra soort bureaucratie in de hand door 'partij-ambtenaren', die volgens sommigen meer hun brood danken aan hun politieke opvattingen dan aan hun deskundigheid. Dit laatste wil natuurlijk niet zeggen dat er op de Antillen geen bekwame ambtenaren zijn, integendeel, op dat gebied zijn de Antillen zeker niet onderontwikkeld, gelet op andere Zuidamerikaanse landen.

Een nadelige factor voor een grotere centralisatie van het bestuur is de geografische spreiding van de zes eilanden. In dit verband zou meer aandacht moeten worden besteed aan de on-

derlinge verkeersverbindingen. Met name de ontwikkeling van snelle luchtverbindingen en een beter scheepvaartnet zijn zeer gewenst. Hoewel in zeer veel jonge landen een nationale luchtvaartmaatschappij meer prestige- dan produktie-effecten heeft, moet gezegd worden dat de Antiliaanse Luchtvaart Maatschappij (ALM geassocieerd met KLM) voor de Antillen in de toekomst van levensbelang kan blijken. Zelfs externe effecten op staatkundig gebied zouden van dit bedrijf kunnen worden verwacht.

De staatkundige opbouw van de Antillen is dus – volgens vele Antillianen – lang niet ideaal.

Hoe staat het met de opvattingen over de buitenlandse status van dit land?

Het Statuut stelt dat de buitenlandse belangen van de Antillen een aangelegenheid zijn van het Koninkrijk. De Nederlandse diplomatieke en handelsvertegenwoordigers treden dus in voorkomende gevallen tevens op voor de Antillen. Deze zaakwaarneming is in buitenlandse ogen bepalend voor de semi-koloniale toestand waarin de Antillen nog verkeren. Wij Nederlanders wijzen in dit verband in de eerste plaats (om onze positie te verdedigen) op de hoge kosten van eigen diplomaten en vertegenwoordigers voor dit jonge en piepkleine land. Dit neemt niet weg dat de Antillen, die in ieder geval wel zullen voorkomen op de lijst van volgens Cuba, China en zelfs de S.U. nog te bevrijden gebieden, ook in Amerika niet serieus worden genomen. Vele jongere Antiliaanse zakenlieden en intellectuelen ergeren zich hieraan. Bovendien achten zij de Nederlandse belangenbehartiging in veel gevallen povertjes.

Met het oog op de internationale status van de Antillen gaan de laatste tijd hier ook stemmen op om de naam van het gebied te wijzigen, zodanig dat het predikaat 'Nederlandse' verdwijnt. Onlangs werd b.v. nog de naam 'Antillas' in de pers voorgesteld. Het is duidelijk dat de wens bestaat om een eigen nationale identiteit te krijgen, die ook in het buitenland gesignaleerd wordt. Thans bestaat er nauwelijks een Antilliaanse image. De eilanden hangen als losse brokken aan elkaar, slechts bijeengehouden door de dunne draden van een jong bestuur. Arubanen spreken nogal vaak met minachting over de Curaçaoënaars; de laatsten zijn hun oude droom van volledige onafhankelijkheid voor hun eiland nog steeds niet helemaal vergeten. Voor buitenstaanders zijn zulke zaken onbegrijpelijk kortzichtig. En ook vele Antillianen gaan inzien dat het hard tijd wordt dat de eilanden één taal

gaan spreken (liefst letterlijk èn figuurlijk) en naar buiten toe als een eenheid optreden. Maakt het op de Amerikaan geen verbijsterende indruk als hij in het hartje van New York (Fifth Avenue) vlak bij elkaar twee verschillende toeristenbureaus vindt, één voor Curaçao en één voor Aruba?

De huidige situatie is niet zonder tragiek. Het vinden van een nationale band is zeer urgent. Eigenlijk moet er een compleet nieuw volk worden gevormd, een proces dat wel in meer jonge landen is te zien (Indonesië), en dat zeker succesvol kan worden uitgevoerd als de leidende groepen in het volk het maar zélf bewust stimuleren. Op de Antillen zijn vele leiders maar al te vaak bezig zich onnodig te verliezen in lokale twistjes of kleine belangetjes, aldus de klacht van jonge Antillianen.

Terzelfder tijd klinken de stemmen luider en luider die om volledige onafhankelijkheid vragen. Merkwaardigerwijs vooral in Nederland, maakt men zich druk over dit probleem, naar mijn ervaring veel meer dan hier ter plaatse. De politieke leiders op de eilanden hier zouden eigenlijk niet goed weten wat zij zouden moeten beginnen met de volledige zelfstandigheid, los van Nederland. Zolang de eilanden geen werkelijk land vormen, zien velen hier een afscheiding uit het Koninkrijk als een gevaarlijk avontuur. Soms wordt deze opvatting natuurlijk beheerst door de angst eigen positie te verliezen of inderdaad zelf te moeten beslissen en te moeten regeren, maar aan de andere kant moet men vooral in Holland de nadelen van een snelle breuk met het koninkrijk niet bagatelliseren. De Antillen vormen toch echt wel een super-ministaatje in de rij der volken en als er nu bovendien nog duidelijk te weinig eenheid en centraal bestuur is, waar blijven zij dan?

Het Statuut kan echter geen lang leven beschoren zijn. De evident koloniale trekjes maken zulks onmogelijk. Nadenkend over de alternatieven van de huidige toestand kan men zich voorstellen dat:

A. de Antillen een losser — federatief — verband aangaan met Holland en Suriname;

B. de Antillen aansluiting zoeken bij een ander land of gebied. In dat verband wordt vaak gedacht aan Venezuela of aan de vorming van een grote Caraïbische Federatie. Dit laatste denkbeeld is reeds een keer uitgewerkt, doch blijkt moeilijk te kunnen worden gerealiseerd.

C. de Antillen geheel op zich zelf staand een eigen bestuur gaan onderhouden.

Over deze derde mogelijkheid ben ik persoonlijk nogal pessimistisch. De overlevingskans van een dergelijke kleine Antiliaanse staat lijkt mij gering. Ik baseer deze mening in laatste instantie op de kleine omvang van het gebied; de huidige versnippering in denken en handelen versterkt deze opvatting.

Wat zeggen de politieke partijen nu over de toestand op deze eilanden? Het afgelopen jaar, vanaf juni 1966, toen bij de statenverkiezingen het regeringsblok een duidelijke winst behaalde, is een periode geweest van veel politieke activiteiten en -uitspraken. Het regeringsblok bestaat uit de Democratische Partij (Curaçao), de Arubaanse Patriotische Partij en de Democraten van Bonaire en de Bovenwinden. Hun overwinning op de belangrijkste oppositiepartijen, de Nationale Volks Partij (Curaçao), de Arubaanse Volks Partij en de kleine C.O.P. (Curaçaose Onafhankelijke Partij van de ex-Shellman Piet v. d. Hoeven, die zich handhaaft als aanhang van de N.V.P.) en UNA (Unión Nacional Arubano, een kleine splintergroep) zal vooral voor Curaçao de toekomstige politieke verhoudingen gaan bepalen.

Terwijl ik dit schrijf staan de Eilandraadsverkiezingen voor de deur. Niets wijst erop dat de op Curaçao nu nog heersende NVP kans zal zien het getij te keren en de opmars van de Democraten tegen te houden. De combinatie NVP–COP, die vooral sedert de dood van haar grote leider da Costa Gomez vorig jaar steeds meer haar aanhang ziet afbrokkelen, schermt al met de beschuldiging dat een overwinning van de Democraten een onherroepelijke dictatuur op de Antillen zal brengen en dat vooral voor Curaçao een dergelijke overwinning fataal zou zijn. De Democraten en hun aanhang leggen de nadruk op de grote nadelen van de verdeeldheid tussen de Landsregering en het bestuur op Curaçao en voorspellen dat een zege voor hun partij op Curaçao eenheid en dus verbetering van bestuur ten gevolge zal hebben.

De verkiezingsstrijd wordt op Curaçao vooral uitgevochten tussen personen, meer dan tussen de partijen. Nu da Costa Gomez dood is, staan de NVP-ers praktisch zonder leider. Een van hun zittende gedeputeerden in het bestuurscollege heeft zelfs, volgens beschuldigingen van zijn COP-collega, de kant van de Democraten gekozen om zich aldus veilig te stellen. De COP-leider v. d. Hoeven probeert de NVP/COP-combinatie zo goed mogelijk bij elkaar te houden, maar volgens velen is hij — als

Europees Nederlander — niet opgewassen tegen de zeer populaire Democraat (VU-ere)doctor Efraïn Jonckheer, die nu reeds meer dan 16 jaar premier is en tevens een bekwaam leider van zijn partij.

Tussen de twee grote partijencombinaties in staat de nog jonge en zeer actieve URA, de Union Reformista Antillano, die zich zelf christelijk-sociaal noemt. De URA vervult eigenlijk op Curaçao een functie die in Holland D'66 heeft vervuld bij de laatste verkiezingen. Hun aanhang bestaat vooral uit jonge Antilliaanse ambtenaren, onderwijzers, kleine zakenlieden en intellectuelen die (nog) geen belangen hebben bij de grote partijen. De URA is geen massa-partij (zij miste net een zetel bij de statenverkiezingen van '66) en zal dat voorlopig ook wel niet worden, gezien de groeiende aanhang van de Democraten. Politiek kan zij echter wel een functie gaan vervullen, waarmede de Democraten rekening moeten gaan houden, aangezien b.v. de vakbond nogal sympathiek schijnt te staan tegenover haar denkbeelden, waarin de nadruk wordt gelegd op meer efficiency en minder bureaucratie in het bestuur en een sociale politiek.

Eigenlijk is de stellingname van de politieke partijen op de Antillen al net zo'n duistere zaak als in Holland. Duidelijke verschillen in de doelstellingen bestaan er nauwelijks, afgezien dan van regionale (eilandelijke) voorkeuren. Er zijn geen radicale partijen, noch socialistisch of communistisch, noch rechts. De vooruitgang in aanhang van de Democraten is vooral te danken aan de bekwame leiding van deze partij en de uitmuntende propaganda die zij voert. Opmerkelijk is dat geen enkele partij een issue maakt van de totale onafhankelijkheid; een teken te meer dat er nog geen sprake is van een nationale idee.

Onvermijdelijk wellicht door de geringe omvang van dit eilandengebied maakt de politieke constellatie een nogal provinciale indruk. Veel onderling geharrewar om kleine lokale problemen, waardoor weinig aandacht overblijft voor de werkelijke vraagstukken die er toch echt wel zijn, zoals zal blijken als ik in een tweede artikel de economische en sociale problemen van dit land nader zal belichten. Wellicht is de Democratische Partij met zijn vele jaren regeringservaring nog het meest in het voordeel als het erom gaat de kwaliteiten van zijn leiders te waarderen. De continuïteit in het regeringsbeleid die door de overwinning van de Democraten vorig jaar weer voor zeker vier jaar werd verzekerd, werkt in ieder geval de nodige nuttige stabiliteit in de hand.

Politiek zijn de Antillen niet erg interessant en dit verslag is dan ook jammer genoeg vrij saai. Zoals ook in Nederland zorgen de jongeren voor wat meer politiek vuurwerk dan de gevestigde partijen. Ik wil u met name het bestaan van twee groepen niet onthouden. Niet omdat zij kwantitatief erg belangrijk zijn, maar meer omdat zij bewijzen, dat er ook op de Antillen iets onder de jeugd in beweging is, waarover in de toekomst misschien nog meer te horen zal zijn.

In de eerste plaats bestaat er een groep studenten en pas afgestudeerden met zowel aanhang in Nederland als op de Antillen zelf, die een maandblad uitgeeft genaamd 'Kambio'. Deze groep houdt er volgens de artikelen in Kambio, een koers op na die te vergelijken is met die van de Nederlandse linkse jongeren, vooral wat betreft zijn opinies over buitenlandse politiek. Voor de Antillen bepleiten zij meer nationale eenheid tussen de eilanden en een 'radicale' economische politiek, als ik het zo mag noemen.

Verder is er op Curaçao een kleine, doch veel publiciteit trekkende groep rondom het blad 'Vito'. De belangrijkste figuur in deze groep is de heer Stanley Brown, die onlangs in Willemstad een pamflet uitdeelde, wat per se onvriendelijk was voor de politieke partijen op het eiland. Ter illustratie dat zelfs op de Antillen de jeugd gehoord heeft over revolutie en anarchisme, tot besluit van dit eerste overzicht over de toestand hier, een citaat uit dit pamflet.

'Vito zal het volk weer wapens in de hand geven (. . . .) De taak van Vito zal zijn de revolutie te bevorderen. Vito heeft geen persoonlijke belangen. Vito heeft één doel, één God: de vernieling. De Totale Vernieling van het bestaande gedragspatroon, waarin hypocrisie, karakterloosheid en omkoperij hoogtij vieren (. . .) Vito is een levensgevaar voor de dictatuur van de DP, de ruggegraatloosheid van de NVP, het kikkergebrul van de URA, de schijnheiligheid van de Kerk'.

En wat denkt u? Greep de politie in toen dit pamflet werd rondgedeeld? In Amsterdam zou een dergelijk papier de preventieve censuur zeker niet gepasseerd zijn. Zo niet in Willemstad: de politie achtte het pamflet niet opruiend. Zijn de regenten in dit jonge land dan toch iets moderner dan in Nederland en hebben zij meer gevoel voor humor? Het lijkt er veel op. En wellicht is het voorbeeld van de hoogst geplaatste Antilliaanse regent, de jurist en gewezen Amsterdamse arts, tevens beste Antilliaanse dichter en beminnelijk gouverneur Cola Debrot, hier

mede debet aan, toen hij vorig jaar de internationaal zich duchtig manifesterende Nederlandse super-provo en anarchist Jan Cremer, net terug van zijn Mansfield-avontuur, in het fraaie paleis aan het Fort Amsterdam in audiëntie ontving. Zo provinciaals zijn de Antillianen toch weer niet!

C. Egas

Socialisme en democratie

> *Wat zich evenwel thans voor onze eigen ogen als tijdgenoten gaat afspelen, is het aanbreken van een nieuwe hoogst belangrijke historische fase van ons technisch-economisch produktiestelsel. Deze fase openbaart een streven tot systematische vervanging van de factor arbeid door de factor kapitaal. Anders gezegd: van mensen door machines.*

In dit teken is het boek van Polak [1]) geschreven. Machines zullen steeds meer mensen vervangen en dat zal de gehele samenleving veranderen. Op min of meer profetische wijze voorspelt Polak een diepgaande omwenteling van onze maatschappelijke orde. Hij vreest dat we achter de technisch-wetenschappelijke feiten aan zullen lopen en bepleit een 'toekomstwetenschap', die ertoe kan bijdragen dat we beter op de technische ontwikkelingen zijn voorbereid. Hij is niet de enige die dit min of meer visionaire en prognotische denken bepleit. De interesse voor toekomstprognoses neemt duidelijk toe en behoeft inderdaad een grotere aandacht dan waartoe politici tot nu toe bereid waren. Polak is meermalen beticht van nogal fantastische ideeën, maar het ziet er naar uit dat hij geleidelijk meer school zal maken. In het eerste deel van het boek verdedigt hij andermaal de opvatting dat het bij de automatisering om 'een tweede revolutie' gaat en niet alleen maar om een voortgaande technische evolutie. Hij wijst er terecht op dat de tweede technische revolutie naast de industrie ook de landbouw, de middenstand en de dienstverlening opneemt in een technificatieproces. Dat geldt zelfs voor het enorme overheidsapparaat. De gevolgen daarvan worden onvoldoende voorzien. Zij vergen nl. een 'wetenschap van de toekomst', die meer inzicht geeft in hetgeen verwacht mag worden. Zelfs foutieve prognoses acht hij daartoe nuttig.

[1]) Professor Dr. Fred. L. Polak: De nieuwe wereld der automatie. Het citaat staat op pagina 203.

In het tweede deel toont Polak nader aan dat de ontwikkeling naar automatisering nauwelijks grenzen kent. De arbeid zal steeds verder door kapitaal vervangen worden, waarbij structurele werkloosheid gemakkelijk kan ontstaan.
In het derde deel zijn interessant de beschouwingen over relatie tussen automatisering en macht. De beheersing van een omvangrijke technische apparatuur geeft een klein aantal bestuurders grote macht. De individuele vrijheid kan gemakkelijk in de knel komen door een technificering en bureaucratisering van het bestuur in de samenleving en door een technisch-commercieel beheersen van de vrijetijdsbesteding: 'Organisatie van de verveling'. De vrijetijdsbesteding zal gezien moeten worden als doel in zich zelf, ter bevordering van het creatief mens zijn, en minder als ontspanning na de arbeid. Polak geeft in het vierde deel nog eens een overzicht van de jongste snelle ontwikkeling op het gebied van de automatisering, waarbij met name de ervaringen in de Verenigde Staten van veel belang blijken te zijn. De Verenigde Staten staan reeds voor de uitdaging een nieuwe sociale en economische orde te scheppen. Europa zou veel van deze Amerikaanse ervaringen kunnen leren door van de feitelijke situatie daar grondig kennis te nemen. De sociale bezwaren blijken niet gering te zijn, tenzij men de gevolgen door middel van planning en goede sociale voorzieningen tijdig weet op te vangen.

De noodzaak van een zeer actief overheidsbeleid doet Polak veronderstellen dat automatisering noodwendig leidt tot een 'vernieuwd socialisme'. Ook dit gedeelte is zeer interessant en actueel.

Hij wijst terecht op de snelle toenadering tussen de Amerikaanse technisch-economische politiek en de Russische technisch-economische politiek. De ideologie verbleekt tegen de achtergrond van een automatiseringsproces met vérgaande centrale planning, die in de Verenigde Staten even noodzakelijk blijkt als in de USSR. Zowel het liberalistische als het communistische stelsel loopt het gevaar van te vérgaande bureaucratisering, overschatting van produktieve arbeid en arbeidsethos, naast een onderwaardering voor de mensvorming gericht op creativiteit in de toenemende vrije tijd.

Scherp kritiseert Polak het bijna volstrekt ontbreken van een cultuurbeleid, ook het tekort aan culturele belangstelling bij de socialisten. Naarmate de automatisering vordert, zal een actiever cultuurbeleid nodig zijn dat inhoud geeft aan een bestaan waarin de arbeid een steeds beperkter plaats krijgt. Dat cultuur-

beleid moet gericht zijn op een vérgaande democratisering van de cultuur in de ruimste zin. Dit acht Polak alleen mogelijk in een vernieuwd socialistisch bestel, waarin de bonte rij van sociale verzekeringen vervangen wordt door een integraal recht op voldoende inkomsten, steeds meer afgezien van de arbeidsprestatie. Daarnaast is een goed geleide verdergaande verkorting van de arbeidsweek nodig (resp. van het arbeidsjaar), aangevuld met een zeer actief welzijnsbeleid dat ook 'cultuurbeleid in de ruime zin' kan worden genoemd.

Het is duidelijk dat Polak hier bezig is met de zgn. 'toekomstwetenschap'. Vele wetenschapsmensen halen hiervoor hun neus op. Ten onrechte, naar ik meen.

Het boek van Polak is vaak wat wijdlopig, hetgeen de aandacht afleidt, maar het is waard door velen gelezen te worden. Het ziet er naar uit dat de politici de ontwikkeling niet kunnen bijhouden. De kerkelijke leiders nemen in toenemende mate een voorsprong in het denken over de maatschappij van morgen. De jongste encycliek van paus Paulus getuigt daarvan. Paulus formuleert de wereldpolitieke issues die de politici hadden behoren te formuleren. De kerkelijke leiders hebben de wereld als hun arbeidsveld ontdekt, ook een toenemend aantal van protestantsen huize. Zij durven met Polak het gebruik van toekomstwetenschap aan. Hun gaat het nimmer om techniek, materiële rijkdom of macht, (zo behoort het althans te zijn), maar om het welzijn van de mensen. Hun visie op de mens als geschapen naar Gods beeld, als medeschepper Gods, behoedt hen waarschijnlijk voor een afglijden naar de slavernij van de techniek. Daarom staan de kerkelijke leiders vaak dicht naast Polak in hun visie op mens en maatschappij. Daarom ook passeren de, door het christen-zijn geïnspireerde, ARP'ers heden vele socialisten in radicaliteit ten aanzien van de maatschappelijke orde, en met hen een toenemend aantal jonge christenen van anderen huize, niet in het minst de theologische studenten. Het staat beslist niet vast dat de nieuwe maatschappelijke orde, waarvan Polak droomt, een socialistische orde zal zijn, althans niet in partijpolitieke zin.

F. Vals

10 jaar Europa

Op 9 mei 1950 legde de in het Duits-Franse grensgebied geboren Europeaan Robert Schuman met zijn voorstel tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal de eerste steen voor een grotere en hechtere gemeenschap tussen de volkeren, die lange tijd door bloedige strijd waren verdeeld. Reeds op 25 maart 1957 ondertekenden de gevolmachtigden van onze zes landen te Rome de verdragen, die door de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie een bredere basis moesten vormen voor een steeds nauwere eenheid tussen de Europese volkeren. Onder deze gevolmachtigden bevonden zich vertegenwoordigers van alle politieke groeperingen, die gedurende de laatste twee decennia een rol hebben gespeeld in de politieke wordingsgeschiedenis van onze Europese Gemeenschap: Konrad Adenauer, Christian Pineau en Gaetano Martino. De dag van de ondertekening van deze verdragen vormde de bekroning en het hoogtepunt van het politieke levenswerk van een andere Europese staatsman: Paul-Henri Spaak.

Heeft de gemeenschappelijke politiek, waarvoor wij allen medeverantwoordelijk zijn, bijgedragen tot een voortdurende verbetering van de levensomstandigheden en de arbeidsvoorwaarden?
Zijn de Europese volkeren in staat gebleken de hun toekomende taken in de wereld te vervullen? Heeft onze Gemeenschap het hare gedaan om de vrede te bevorderen en de vrijheid steviger te verankeren? Zal zij in de komende tien jaar de wereld het bewijs leveren, dat de regels van de parlementaire democratie ook in grote politieke eenheden volledig toepasselijk zijn?

Wij hebben onze staten ertoe bewogen een deel van hun soevereiniteit aan communautaire instellingen af te staan door onze volkeren onder andere de verzekering te geven, dat onze politiek uiteindelijk tot een doeltreffender verhoging van de levens-

standaard zal leiden. Als socialisten zijn wij bijzonder trots op het feit dat deze verwachting niet is beschaamd. Deze houding zal ons echter niet beletten bij de instellingen van onze Gemeenschap aan te dringen op bespoediging van de harmonisatie in stijgende lijn van het arbeidsrecht en de sociale zekerheid en op betere behartiging van de belangen der verbruikers. Doch anderzijds erkennen wij, dat in de EEG in het tijdvak van 1958 tot 1965:

– het particulier verbruik per hoofd van de bevolking met een derde is gestegen;
– de werkloosheid van 3,6 % tot 1,7 % is gedaald;
– de lonen sneller zijn gestegen dan in de meeste andere industrielanden;
– het werkelijke jaarlijkse inkomen van de werknemers in de industrie der Gemeenschap gemiddeld met 40 % is toegenomen;
– de verkorting van de wekelijkse arbeidsduur gepaard ging met een verlenging van het betaalde jaarlijks verlof;
– het aantal sociaal verzekerden is toegenomen en de sociale bescherming een hoger peil heeft bereikt.

Deze positieve ontwikkeling bevestigt de juistheid van onze veronderstelling, dat de oprichting van een groot economisch gebied door een redelijke mededinging een tendens naar optimale produktieeenheden, rationeler arbeidsverdeling en modernere economische structuren op gang zou brengen. De met deze ontwikkeling gepaard gaande verbetering van de produktiviteit en economische expansie vormden de voorwaarde voor de verhoging van de levensstandaard, welke ons streven naar verdere ontwikkeling van onze Gemeenschap thans rechtvaardigt.

Willen de Europese ondernemingen in staat zijn zich definitief op de grote Europese verbruikersmarkt in te stellen, dan dienen wij in de komende jaren volgens democratische regels een communautaire wetgeving vast te stellen in alle sectoren die voor de definitieve consolidering van onze economische unie van belang zijn. De fiscale grenzen, die tot concurrentievervalsing leiden, dienen te worden opgeheven. Er moet een oplossing worden gevonden voor het vraagstuk van de vaststelling der vervoertarieven. Aan de totstandkoming van een gemeenschappelijk energiebeleid zullen wij onder andere de doeltreffendheid van de fusie der communautaire instellingen kunnen afmeten. Het vraagstuk van de landbouwoverschotten kan alleen nog in Gemeenschapsverband worden opgelost. De vaststelling van een gemeenschappelijk industrieel beleid, het scheppen van de juri-

dische instrumenten om Europese ondernemingen te kunnen oprichten en de vorming van krachtige Europese kapitaalmarkten, dit zijn allemaal taken die ter verbetering van het welzijn van onze volkeren in de komende jaren moeten worden volbracht.

Wij zouden er zeker van willen zijn dat deze gehele opzet door een verdere ontwikkeling van de economische politiek op middellange termijn in de zin van de vooruitgang verloopt, alsmede een voortdurende verbetering van de levensomstandigheden en de arbeidsvoorwaarden, alsmede een verkleining van de achterstand in de minder begunstigde gebieden helpt bereiken. Wij zijn ons er echter van bewust dat alleen de eenheid van onze volkeren, alleen het onvermoeide streven naar de geleidelijke opbouw van de Verenigde Staten van Europa ons continent kan behoeden voor het gevaar, in de strijd tussen de reuzen tot een onderontwikkeld gebied te worden.

Wij dienen ook na te gaan of onze Gemeenschap in staat is geweest haar taak in de wereld te vervullen en of zij tot de vrede en de versteviging van de vrijheid heeft bijgedragen.

Wij, socialisten, weten dat deze vraag niet op bevredigende wijze kan worden beantwoord met de eenvoudige opmerking, dat de Europese Economische Gemeenschap thans de grootste commerciële macht ter wereld is en dat haar douanetarief niet protectionistischer is dan het gemiddelde van de vroegere douanetarieven van de zes lid-staten. Het feit dat de buitenlandse handel van de Gemeenschap sedert 1958 bijna verdubbeld is, bewijst dat zij niet de bedoeling heeft zich van de buitenwereld af te zonderen.

Anderzijds moeten wij echter ook erkennen dat onze unie ernstige vraagstukken doet rijzen, althans voor de landen die vooral exporteerden naar de landen van onze Gemeenschap met lage douanetarieven. Wij moeten ook toegeven dat de banden, die onze Gemeenschap met de geassocieerde Afrikaanse staten en Madagaskar heeft gesmeed, bijzondere problemen hebben geschapen voor de niet geassocieerde landen in ontwikkeling. De regeling van haar handelspolitieke betrekkingen met de landden met staatshandel plaatst de Gemeenschap zelf voor grote moeilijkheden. Maar het instrumentarium van de handelspolitiek, dat de eerste commerciële macht ter wereld in staat zou moeten stellen op wereldniveau gemeenschappelijk op te treden, is nog volkomen ontoereikend. De armslag, waarover de Gemeenschap op handelspolitiek gebied beschikt, komt in het geheel

niet overeen met de interne kracht en de rijkdom van een Gemeenschap, die erin geslaagd is het volume van haar industriële produktie sedert 1958 met twee derden te vermeerderen.

Eén van de hoofdtaken die wij in de naaste toekomst zullen moeten vervullen, zal vermoedelijk zijn dat een zowel naar binnen als naar buiten versterkte vrijheid van handelen aan de gelijktijdige geografische groei van onze Gemeenschap moet worden aangepast. Het is ons allen duidelijk dat zulks in een ruimere Gemeenschap niet meer mogelijk zal zijn op grond van eenparige besluiten.

Wij, socialisten, hebben steeds ernaar verlangd een zo groot mogelijk aantal democratische landen samen te brengen in een Gemeenschap met als doel een Europese federatie, waarin een zo ideaal mogelijk machtsevenwicht heerst. Derhalve hebben wij met grote voldoening kennis genomen van de politieke wil van de Labour-Regering, Groot-Brittannië tot de Europese Gemeenschap te doen toetreden en aldus de Europese integratiepolitiek de absolute voorrang te verlenen boven al haar andere politieke doeleinden. Van Groot-Brittannië verwachten wij dat het de bepalingen van de verdragen van Parijs en van Rome zal aanvaarden en na een korte overgangsperiode het gemeenschappelijk beleid, dat op grond van deze verdragen op diverse gebieden is uitgestippeld, tot het zijne zal maken. Van onszelf en van onze nieuwe partners verwachten wij de politieke wil om een steeds hechtere unie tussen de Europese landen tot stand te brengen. Deze unie moet gestadig steeds meer dan alleen het economisch beleid gaan omvatten. In de samenspraak tussen de continenten kan de Europese Gemeenschap slechts haar stem laten horen, indien zij ten opzichte van de wereldpolitiek een eensgezind standpunt inneemt. De Gemeenschap moet erin slagen samen met Groot-Brittannië haar politiek gewicht in de wereld te doen gelden en te voorkomen dat morgen twee en overmorgen wellicht drie wereldmachten over vrede en oorlog beslissen, zonder dat Europa hierin wordt gehoord.

Voor ons is het antwoord op een laatste vraag bijzonder belangrijk: zal onze Gemeenschap, met de hulp van haar nieuwe partners, in het eerstvolgende decennium het bewijs kunnen leveren, dat ook in grote gemeenschappen de regels van de parlementaire democratie ten volle kunnen worden toegepast?

Op deze tiende verjaardag van de ondertekening van de verdragen van Rome kunnen wij slechts vaststellen dat de door dit verdrag in het leven geroepen instellingen meer op bepaalde

technocratische regeringsvormen gelijken dan op een systeem van parlementaire democratische volksvertegenwoordiging. Het valt niet te loochenen, dat de verdragen van Rome aan de nationale parlementen belangrijke bevoegdheden hebben onttrokken om deze aan een uit zes ministers bestaande raad toe te vertrouwen. De werkelijke wetgever van de Europese Gemeenschap is niet het parlement, maar deze achter gesloten deuren vergaderende raad.

Men kan beweren dat deze institutionele structuur de voorwaarde was voor de verwezenlijking van de doeleinden van de eerste etappe. Geen enkele democraat kan echter een dergelijke structuur als definitief aanvaarden. De opbouw van de verenigde staten van Europa, waarvan wij de voorvechters zijn, mag niet ten koste gaan van de rechten der volken en van hun vertegenwoordigers. De door ons af te leggen weg mag ons echter niet naar ons uitgangspunt terugvoeren. Wie de opstelling van Europese wetten afhankelijk wil stellen van de voorafgaande goedkeuring door de nationale parlementen, verzaakt het Europese integratiebeleid.

Het na te streven doel is een Europees parlement, samengesteld uit vertegenwoordigers van de volken, die ze door middel van rechtstreekse en algemene verkiezingen hebben verkozen en dat over werkelijke wetgevende macht beschikt; naast dit Europese parlement moet er een tweede kamer worden ingesteld, die uit de vertegenwoordigers van de deelnemende staten is samengesteld. In de Gemeenschap is immers het gevaar niet denkbeeldig dat hoe langer hoe meer zeer belangrijke politieke beslissingen achter gesloten deuren worden getroffen door mensen, die ten opzichte van de Europese volken niet de minste parlementaire verantwoordelijkheid dragen, hetgeen in strijd is met de vereisten van het parlementaire stelsel.

Dit gevaar is zo ernstig, dat alle democratische partijen de volken die zij vertegenwoordigen, bewust moeten maken van de omvang hiervan. Momenteel is het aan gerechte twijfel onderhevig of de politieke partijen zelf reeds beseffen hoe groot dit gevaar is. De beroepsorganisaties, de vakverenigingen en de landbouworganisaties vertrouwen weliswaar hun belangen hoe langer hoe meer toe aan het Europese parlement. Een en ander doet een sprank van hoop rijzen. Wanneer al deze belangrijke werkgevers- en werknemersorganisaties beseffen dat het evenwicht tussen de rechtmatige belangen pas bereikt zal zijn, wanneer gekozen Europese volksvertegenwoordigers voor de Euro-

pese volken verantwoordelijk zijn, breekt weldra de dag aan, waarop de Gemeenschap zichzelf een 'democratisch handvest' zal schenken.

Wij blijven in de strijd voor dit handvest op de bres staan. Te lang hebben wij voor Europa geijverd om het geloof in de Europese gedachte te verliezen, onder voorwendsel dat de weg naar de democratische verenigde staten van Europa bezaaid is met hinderpalen. Wij hebben echter ook te lang voor de democratie gestreden om het parlementaire stelsel op te offeren aan de Europese idee.

Dit handvest, dat het Europese parlement werkelijke wetgevende macht zal verlenen, zal ons beslist niet in de schoot vallen. Niet alleen de parlementsleden moeten voor de verovering van deze rechten strijden. Ook de Europese volken zullen dat doen wanneer zij zelf en de politieke partijen zullen beseffen dat, in de 'duistere binnenkameren' van de Gemeenschap reeds beslissingen zijn genomen die het dagelijkse leven van de Europeanen ingrijpend beïnvloeden.

Wanneer het soevereine volk zich bewust zal zijn geworden van dit feit, zullen wij, socialisten, en met ons alle democraten van de Gemeenschap, ons voor de vraag geplaatst zien, of wij de verantwoordelijkheid op ons kunnen nemen de Europese integratie te blijven steunen, indien deze integratie niet hand in hand gaat met een uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese parlement.

Deze vraag, waarop wij het antwoord niet schuldig kunnen blijven, vloeit voort uit de zorg, de Gemeenschap, waarvan wij heden de tiende verjaardag vieren, zich verder te zien ontwikkelen. Van maand tot maand tekent zich steeds duidelijker een gevaar af, dat wij niet mogen onderschatten. Indien de Europese opbouw stilvalt of achteruitgaat, kan zulks de terugkeer naar het systeem der nationale staten betekenen. Deze teruggang zou echter de vrede tussen de volken noch hun welvaart dienen. Voor ons, socialisten, kan en mag slechts één weg worden bewandeld: de weg naar een democratisch, geïntegreerd Europa.

M. van der Goes van Naters

Een over zes Zeven Rechtskringen

Het is onbegrijpelijk, dat in de discussie over: '15 jaar KSG, 10 jaar EEG' niet méér over de tot stand gekomen Europese Rechtsorde wordt gesproken. Gedeeltelijke mislukkingen zijn blijkbaar belangwekkender dan notoire successen.

Toch is één van de wezenlijke kenmerken van de Europese Gemeenschap ('EG'; voor het Gerechtshof in Luxemburg zijn de drie al één), dat zich binnen zijn territoir een Europees recht heeft ontwikkeld, dat alom wordt erkend, toegepast en gehoorzaamd. Dit nieuwe recht staat even ver van het traditionele volkenrecht af als van het nationale recht van de zes leden-staten; het is intern recht op een hoger plan.

Over de 'voorrang' van dit recht bestaan verschillende opvattingen; het wordt beschouwd óf als een recht van hoger orde, dat ook in concrete gevallen prioriteit heeft boven het nationale recht, óf als een, weliswaar van buiten komende, rechtsmaterie, die door de zes partners, via een goedkeuringswet, is opgenomen in hun eigen rechtssystemen en zulks met voorrang boven het gewone nationale recht.

Een minderheid (waaronder ik zelf) huldigt de eerste opvatting; de meeste Europese schrijvers, mitsgaders het Luxemburgse Hof, de tweede: het praktische resultaat is meestal hetzelfde, nl. de prioriteit van het Europese recht boven het nationale.

Waaruit blijkt dit resultaat? Niet alleen uit de — voor een ieder bindende — uitspraken van het Europese Hof te Luxemburg, maar ook uit de zes nationale rechtsspraken — zij 't ook met nuances. Deze boeiende, uit historische, doctrinaire of praktisch-politieke motieven verklaarbare nuances worden in deze bundel besproken. [1])

Ik zeg 'bundel', maar eigenlijk zijn het voordrachten voor de

[1]) Bespreking van „Le juge national et le Droit communautaire"; bijdragen van Donner, Chevallier, Waelbroeck, Wolf, Neri, Brinkhorst; voorrede Samkalden; uitgeg. in de Europese serie van Sijthoff, Leiden.

door Samkalden geleide Europese Studiegroep van het Europa-Instituut te Leiden. Als lid van die groep heb ik maar enkele van deze lezingen kunnen aanhoren. Zij zijn verschillend van kwaliteit, maar alle behandelen de speciale (constitutionele of traditionele) moeilijkheden en mogelijkheden in hun land. De conclusies over de kansen van het Europese recht om zich door te zetten, als een waarachtig soeverein, over alle politieke en tactische moeilijkheden heen, zijn over het algemeen optimistisch.

Hier volgt een kort overzicht van de zesvoudige gegevens.

Wat de voorrang van het Europese boven het nationale recht betreft, zijn *Nederland* en Frankrijk er het best aan toe, omdat deze prioriteit in beide landen door de Grondwet is uitgesproken.

(Formeel gaat het in beide gevallen om de voorrang van het 'internationale' recht en wel onder voorwaarden, die juist bij de Europese rechtsvorming aanwezig zijn). Men zou kunnen zeggen dat in Nederland de rechter zélf zich het meest van de draagkracht van het Europees recht bewust is. De thermometer daarvoor is de al of niet toepassing van art. 177 van het EEG-Verdrag. Die Verdragsbepaling geeft nl. de nationale rechter de bevoegdheid (en legt aan de hoogste rechtscolleges, dus bij ons de Hoge Raad, de verplichting op), om, wanneer een 'beslissing op dit punt noodzakelijk is', aan het Hof te Luxemburg een 'prejudiciële' uitspraak te vragen over uitlegging en inhoud van het Verdrag. De Nederlandse rechter — zelfs de lagere administratieve organen als de z.g. Tariefcommissie — doet dit verzoek herhaaldelijk. (De Nederlandse bijdrage is van prof. Brinkhorst.)

In *Frankrijk* wordt dus in de Grondwet uitdrukkelijk 'une autorité supérieure' aan verdragen boven nationale wetten toegekend. Het gaat hier om de Grondwet van 1958, de z.g. 'Grondwet van de Gaulle'. . . . Even hierbij stilstaan, s.v.p.

Tot voor kort stond de Franse rechter wat vreemd tegenover de toepassing van art. 177 EEG (zie boven). Dikwijls zei hij: 'dit beroep is niet nodig, want de zaak is zo al duidelijk genoeg'. Juist de laatste tijd komt hierin verandering. (De schrijver van de bijdrage, prof. Chevallier, zelf aan het Gerechtshof te Luxemburg verbonden, heeft nog niet kunnen kennisnemen van de jongste Franse toepassing van art. 177: Hof van Appel te Orleans, door de EG gepubliceerd op 24-1-1967).

In *België* is men wat allergisch tegenover iedere wijziging van de Grondwet (taalkwestie). Dus heeft er ook geen modernisering van de Constitutie plaatsgevonden met betrekking tot het supranationale recht.

Er is een kwalijk arrest dat al dateert van 1921, dat zegt, dat de Rechter zich niet heeft bezig te houden met de waardering van het Staatsbelang bij al of niet honorering van internationale verplichtingen; dat moet het Parlement doen. Hoe is de hiërarchie in dat geval (dat we in nog iets scherper vorm in Italië zullen tegenkomen)? Een Verdrag — ieder Verdrag — treedt in werking via een Goedkeuringswet. Volgens de verouderde leer is het dan niet het Verdrag, dat Staat en burgers bindt, maar de nationale wet tot goedkeuring van dat Verdrag. Verdrag en Wet staan daarmee op gelijke voet. Is het Verdrag recenter dan een daarmee strijdige Wet, dan bindt het Verdrag. Is het Verdrag ouder dan de Wet, dan verbindt de Wet, met dodelijke consequenties voor het Verdrag.

Interessant is de zesvoudige reactie op dit soort rechtsverschijnselen. In Nederland is de zaak constitutioneel ruim in orde en de houding van de rechter ook. In Frankrijk ligt het constitutioneel goed en de rechter volgt aarzelend en laat. In België deugt de zaak grondwettelijk (nog) niet, maar de Rechter en ook het Openbaar Ministerie, mitsgaders het Departement zijn modern, verstandig en voorzichtig. Men wacht zich er voor, regelrechte conflicten tussen Verdrag en Wet te constateren . . . . maar men past het Verdrag toe. Aan het gebruik van art. 177 EEG is men in België nog niet toe.

In *Duitsland* zou een prioriteitsbepaling, als in Nederland en in Frankrijk, zeker passen in een Grondwet, die b.v. decreteert: 'Bundesrecht bricht Landesrecht'. De doctrine (dus het merendeel van de rechtsgeleerden) aarzelt dan ook niet, die conclusie te trekken. En de Duitse rechter? Soms goed en soms niet goed. Een niet-goede beslissing was die van het Belastinghof van Rijnland-Palts van 14 november 1963. Dit Hof heeft het hele 'Staatsrecht' van de Gemeenschap overhoop gehaald: de reglementen van de Raad te Brussel konden niet als direct bindende wetten worden aanvaard, ómdat er niet voldoende wetgevende bevoegdheid van het Europese Parlement bij te pas kwam . . . . Sommigen in Nederland zullen dit prachtig vinden; de auteur van de bijdrage Dr. M. K. Wolf acht het een bedenkelijke stap terug. De conclusie van het Belastinghof was n.l. dat door dit

alles de Goedkeuringswet van het EEG-Verdrag in strijd was met de Duitse Grondwet. (Dit slaat vermoedelijk op de artikelen, die voor delegatie naar beneden, n.l. naar de Länder, machtiging van de Bondsdag vereisen; in casu gaat het echter over delegatie naar boven, boven de sfeer van het nationale recht uit.)

Andere Hoven hebben zich krachtig tegen de Rijn-Paltzische uitspraak gekeerd; zij achten de bedoelde Grondwetsartikelen hier in geen enkel opzicht van toepassing; de opdracht of overdracht van bevoegdheden aan de EEG is zonder enige reserve gebeurd. De Duitse doctrine vrijwel in haar geheel, de rechtscolleges in meerderheid, staan op het standpunt van de onaantastbaarheid van het bovennationale Europese recht.

Blijft *Italië:* het zorgenkind. Ook hier komt de politiek veel meer als direct meespelende kracht te pas, dan men te midden van al die vonnissen en arresten wel eens denkt. Wat is het geval? De Italiaanse Grondwet kent géén voorrangsartikel als ons art. 66 Grondwet. De Italiaanse Grondwet lijdt zelfs heel sterk aan de neiging, geen macht ter wereld te erkennen boven zich zelf en er is een afzonderlijk Grondwetshof (Corte Costituzionale), dat geen rol in de gewone rechtspraak speelt, doch slechts optreedt als 'waakhond' voor de Grondwet.

Speelt hier een overdreven nationalisme mee? Geenszins. Misschien is geen volk zo internationaal en zo Europees gezind als het Italiaanse. Wat mee speelt is de angst voor een tweede Mussolini, die zich weer van de Staatsinstellingen niets zou aantrekken.... Vandaar die Grondwets-bewaking.

Wat men nu in de gegeven rechtsfeer had moeten doen, was het EEG-Verdrag als 'constitutionele wet' aanvaarden, dus met tweederde meerderheid, juist als de Grondwet zelf. Dat heeft men niet gedaan en dat al weer op grond van politieke motieven: een tweederde meerderheid in 1951, toen de grote Nennipartij nog evenzeer als de Communisten tegen lag, bleek niet te halen. Het Verdrag werd dus bij gewone Goedkeuringswet met gewone meerderheid aanvaard. Het is daarná heel lang goed gegaan — de Rechters zijn in Italië stellig Europees gezind — en het zou zo zijn gebleven, als niet in 1964 zich een bijzonder vervelende kwestie had voorgedaan.

Een meneer Costa werd door de grote, kort te voren genationaliseerde Italiaanse elektriciteitsmaatschappij 'Enel' in rechte aangesproken wegens het niet betalen van rekeningen. Wat deed Costa? Hij ging simpelweg het rechtmatige karakter van de

geschiede nationalisatie — en daardoor het wettige bestaan van Enel zelf — ontkennen: het zou in strijd zijn geweest met het — reeds eerder bestaande — EEG-verdrag. Paniek in de Italiaanse politiek! De Nenni-partij was voor het eerst een Italiaanse regering gaan steunen en dat ná de honorering van enige voorwaarden, waarvan de hoofdvoorwaarde was geweest: de nationalisatie van de Italiaanse energiebedrijven. Een onoplosbare regeringscrisis kwam in het verschiet. De Kantonrechter te Milaan deed nu, wat correct en elders gebruikelijk was: hij vroeg aan het Europese Hof te Luxemburg (art. 177 EEG) of die nationalisatie nu inderdaad ongeoorloofd was geweest. (Een tamelijk retorische vraag: Nederland en Frankrijk, in zekere mate ook de andere landen, hadden allang nationale of genationaliseerde elektriciteitsbedrijven, die in de Europese rechtsorde volledig waren geaccepteerd).

Toen kwam de vervelende verrassing, dat de Corte Costituzionale, de 'waakhond', zich met de zaak ging bemoeien en Enel zonder meer als geldig bestaand verklaarde en dit enkel op grond van déze redenering: zelfs al zou Enel met het EEG-verdrag in strijd zijn, dan zou Enel toch prioriteit hebben bóven dat Verdrag. . . . want de Enel-nationalisatie was van jongere datum dan de Italiaanse Goedkeuringswet-EEG en had *dus* voorrang!

Als men deze ongelukkige uitspraak echt was gaan uitbenen, dan zou dat betekend hebben, dat Italië (en alleen Italië!) voortaan altijd de artikelen van het Verdrag en vooral ook de daaruit voorvloeiende verordeningen, richtlijnen en beschikkingen van Raad en Commissie (dus de hele EEG-wetgeving) door een latere Italiaanse wet op zij kon zetten! Men begrijpt welk een storm er in de Gemeenschap maar ook in Italië zelf is opgegaan, zowel bij juristen als politici. De 'waakhond' zelf was er stil van geworden en liet weten, dat hij, als 't enigszins kon, verder buiten deze verwikkelingen wilde blijven. (Zoals gezegd: het Corte Costituzionale is géén gewoon rechtsprekend orgaan; zijn ingrijpen blijft uitzondering).

De Italiaanse schrijvers zien het incident als een voorbeeld van politiek opportunisme — tot en met het Grondwetshof. Het Europese Gerechtshof te Luxemburg heeft even daarna het advies afgegeven, dat de Kantonrechter te Milaan het had gevraagd. Dat laat aan scherpte niets te wensen over: het EEG-verdrag heeft een eigen rechtsorde in het leven geroepen en de nationale rechters hebben die te eerbiedigen; het geschapen

Europese rechtsstelsel is bij voorrang bindend 'zodat latere eenzijdig afgekondigde wettelijke voorschriften, die tegen het stelsel van de Gemeenschap ingaan, iedere werking ontberen'. Ziezo, die zit!

Zoals gezegd: de Italiaanse schrijvers en rechtscolleges zijn het in grote meerderheid hiermee eens en wat nodig is (deze echt 'Italiaanse' benadering is zo geformuleerd door de auteur van de Italiaanse bijdrage, Dr. Neri) dat is: 'une collaboration tacite entre les juridictions inférieures et la Cour Constitutionnelle' een stilzwijgende samenwerking tussen de lagere rechters en het Grondwetshof).

Intussen gaan die lagere rechters — Turijn, Milaan, Rome, Napels — door met het *eigen karakter* van het Gemeenschapsrecht te onderstrepen en de Gemeenschappen te zien als soevereine instanties, die de soevereiniteit van alle leden-staten beperken. Dus: activiteit bij deze rechters, rust bij het Grondwetshof.... en, hopen we, mettertijd een constitutionele wet die bekrachtigt, wat nú al de werkelijkheid is, n.l. dat het Gemeenschapsrecht een eigen interne rechtsorde heeft geschapen, waarvan die van de Zes deel uitmaken, doch die, krachtens zijn wezen, daar boven uit gaat. [2])

[2]) Het zou interessant zijn geweest, als te Leiden een Engelse jurist zijn bijdrage zou hebben gegeven over de bereidheid en de mogelijkheden voor Engeland, om zich (natuurlijk met eigen bijdragen) in het Europese recht te integreren. Een vooraanstaand Engels jurist — I. A. MacDonald — heeft deze in 1965 op een colloquium te Brugge ontkend. Zou hij gelijk hebben, dan zou dit een tijdbom betekenen, erger dan de Gaulle ons zou kunnen toewerpen.

R. Supek

Intellectuelen en de Europese integratie

We hebben onlangs een interessant initiatief gezien ter bevordering van de gedachte van Europese integratie. Ik doel op het gemeenschappelijke initiatief van de Universiteit van Sussex in Brighton enerzijds en het Instituut van de Europese Economische Gemeenschap in Brussel anderzijds om tot een discussie op academisch niveau te komen van de problemen rond de Europese integratie. De discussieconferenties worden iedere keer in een ander land gehouden, waarbij steeds een bekende universiteit als gastvrouw optreedt. Er zijn nu vier zulke conferenties geweest, waarvan ik de laatste, onlangs in Grenoble gehouden, heb bijgewoond.

Ongetwijfeld was dit initiatief een direct gevolg van de nieuwe atmosfeer hier in Europa en van het besef dat de verdeeldheid van Europa tot het verleden behoort. De overtuiging begint veld te winnen dat Europa zijn eigen interne banden en zijn eenheid opnieuw moet baseren en verstevigen, ten einde het begrip Europa op wereldniveau te doen herleven.

Waarom kwam dit initiatief juist van een Engelse universiteit? Volgens Amery, vroeger lid van het parlement voor de Conservatieve Partij en nu een van de Britse vertegenwoordigers op de conferentie te Grenoble, wil Groot-Brittannië de banden met de Verenigde Staten wat losser maken, ten einde bepaalde nieuwe verbindingen met Europa te kunnen aangaan. Dit Britse initiatief is derhalve een gevolg van de Britse wens om toegelaten te worden tot de Westeuropese gemeenschappelijke markt; de vorm die het aanneemt evenwel is die van een intellectuele oefening, een simpele uitwisseling van ideeën omtrent de integratie van Europa. Belangrijk is echter, dat deze conferenties zich niet beperkt hebben tot West-Europa; men beschouwt het integendeel als essentieel dat de Europese integratie het gehele continent zou betreffen, zodat ook de Oosteuropese landen erbij betrokken zouden zijn.

Deze conferenties willen de Europese integratiegedachte populariseren, met name onder de intellectuelen. Daarom worden voor deze conferenties voornamelijk politici uitgenodigd, zoals b.v. de vroegere Belgische minister Lefèbvre ,Bruno Kreisky (gewezen Oostenrijks minister), en verder mensen van de wetenschap, economen en sociologen; wij noemen Maurice Duverger van Frankrijk, Goldstücker van Praag, Lipinski van Warschau, Garosci van Turijn, Lucio Lombardo Radice (bekende wiskundige en lid van het centrale comité van de Italiaanse communistische partij) e.a.

De conferenties worden verder bijgewoond door vooraanstaande schrijvers (Manes Sperber, Breitbach, enz.), redacteuren en uitgevers van befaamde Europese tijdschriften (Melvin Lasky, Labedz) en anderen. Kortom, hier verzamelen intellectuelen zich voor een confrontatie van gezichtspunten ten aanzien van de vraag of er al dan niet sprake is van een serieuze kans op Europese integratie en een mogelijk begin van een Europese eenheid.

We dienen met nadruk vast te stellen, dat bepaalde feiten een nieuw verantwoordelijkheidsgevoel hebben gewekt bij Europa's intelligentsia. Ik herinner me de eerste gesprekken over Europa en de Europese geest, die in 1947 in Genève plaatsvonden en begonnen als een vernieuwd gewetensonderzoek van de Europese intellectuelen na de wondende ideologische en oorlogservaringen verbonden aan de fascistische heerschappij over Europa. De huidige situatie heeft nieuwe problemen in het leven geroepen, en bovendien is de atmosfeer intussen gewijzigd. Men graaft nu in zijn eigen geweten onder invloed van volslagen nieuwe en zeer belangrijke sociale ontwikelingen en vooral ook de ongelofelijke vooruitgang van de technische kennis, economie en wetenschap van met name machtige staten als Amerika en Rusland, en het feit dat Europa de concurrentie in de wereld op dit terrein ten enenmale niet kan bijhouden. Het is duidelijk dat Europa's rol op het wereldtoneel uitgespeeld is, zeker waar het de betrekkingen tot de landen van de zogeheten derde wereld betreft.

De conferentie te Grenoble werd toegesproken door een leidende Amerikaanse geleerde, William E. Griffith van het 'Massachusetts Institute for Technology,' die een realistische en ietwat cynische beschouwing wijdde aan dit achterblijven van Europa en de onmogelijkheid om met Amerika te concurreren. Een door hem genoemd voorbeeld was, dat in het laatste Amerikaanse

budget, 75 miljard dollar in het totaal, een bedrag van 25 miljard bestemd werd voor wetenschappelijk onderzoek. De wet schreef voor, dat 10 pct. van dat bedrag besteed moest worden aan de sociale wetenschappen. Griffith wees erop dat de enorme sommen voor een vergelijkbare inspanning nog niet door alle Europese landen te zamen opgebracht zouden kunnen worden. Hoewel hij alle sympathie had voor het streven naar een verenigd Europa, zag hij niet in hoe men dit ooit zou moeten verwezenlijken tegen alle politieke, ideologische, nationale en andere verschillen in. Hij verwachtte een verbreding van de in technisch opzicht tussen Amerika en Europa bestaande afgrond.

Wij willen er met nadruk op wijzen dat dit begrip van de 'technische afgrond' (technological gap) ten gevolge van deze conferenties tot een nieuwe fetisj geworden is, die druk wordt besproken. Inderdaad is Europa op het punt van wetenschap en techniek ver achter. Sinds 1958 zijn inderdaad ongeveer 60.000 geleerden uit West-Europa naar Amerika verhuisd; enkele hunner zelfs uit Zuidslavië. Voortdurend trekken Europese intellectuelen weg naar dit machtige land, waar geleerden onvergelijkbaar beter betaald worden en betere werkvoorwaarden krijgen dan in Europa. Amerika telt thans meer dan 400.000 geleerden, de Sowjet-Unie heeft er ongeveer evenveel. Voor Europa zijn de cijfers 50.000 in Groot-Brittannië, 40.000 in Duitsland, 30.000 in Frankrijk. In Amerika zijn momenteel ongeveer 23 geleerden op elke 10.000 inwoners, terwijl dit in Frankrijk — een van Europa's meest ontwikkelde en traditioneel meest cultureel belangrijke landen — neerkomt op 6 per 10.000. Deze verhoudingen werden in Grenoble openlijk besproken; de conclusie was dat Europa in de huidige situatie geen enkele kans heeft om met succes op wereldniveau met de beide supermachten te concurreren. En dat terwijl wetenschap en techniek tegenwoordig de belangrijkste steunpilaren zijn van economische en militaire macht en van sociale vooruitgang in het algemeen.

Dit Europese vooruitzicht moet iedere Europese intellectueel wel de angst om het hart doen slaan; het is een ernstig beroep op ons Europese verantwoordelijkheidsgevoel.

Op de conferentie in München werd voornamelijk over ideologische problemen gesproken. De sprekers probeerden een definitie te geven van de verantwoordelijkheid der Europese intellectuelen en van de traditioneel-Europese waarden, in socialistische en niet-socialistische landen gelijkelijk aan te treffen. Hiermee

werden bedoeld een zekere universaliteit, rationalisme, humanisme en socialisme.

Met veel belangstelling werd geluisterd naar het verslag van professor Lombardo Radice over de wijze waarop het marxisme begint open te staan voor de wereld en zich vrijmaakt van dogma's. Naar zijn mening was het moderne marxisme bezig de oude dogmatische vormen uit Stalins tijd van zich af te schudden; nu was het bereid tot een aanvaarding van nieuwe ideeën die tot een dialoog met andere opvattingen konden leiden.

De in Grenoble besproken problemen waren uiterst interessant, variërend van de verhouding VS—Europa tot de verhouding tussen Oost- en West-Europa en de verhouding tussen Europa en de 'derde wereld'. Over het laatste punt kwamen sprekers aan het woord uit Latijns-Amerika en de Afrikaanse landen.

De sprekers die het over de verhouding tussen de Verenigde Staten en Europa hadden, bleken unaniem van mening dat Europa een zelfstandiger houding diende aan te nemen en zijn eigen intellectuele, wetenschappelijke, technische en economische krachten moest bundelen ten einde een concurrentiepositie in de wereld te veroveren.

Bij de debatten over de methoden voor Europese integratie werd de federale gedachte met krachtige argumenten naar voren gebracht door Theo Raffin, een Belgische christen-democraat en gewezen lid van de regering. Hij stelde dat de momenteel groeiende economische integratie binnen het kader van de Europese Economische Gemeenschap via een Europees parlement moest worden uitgebouwd tot een hechte federatie. De gaullisten Fanton en Maurice Duverger verzetten zich tegen deze opvatting: laatstgenoemde meende dat deze vorm van integratie niet acceptabel was in verband met de Oosteuropese landen en de huidige toestand in Europa. Hij zag Europa als een gemeenschap van betrekkelijk zelfstandige naties, waarin nationale trekken gerespecteerd zouden worden. De verschillende naties en hun onderlinge verschillen waren voor hem vaststaande feiten, die grote voorzichtigheid vereisten bij pogingen tot integratie.

Interessant is dat jongeren in opmerkelijk groten getale de gedachten aangaande Europese integratie hebben overgenomen. In München en in Grenoble waren opmerkelijk veel studentendeelnemers; ze stelden eigen werkgroepen in om zelfstandig bepaalde integratie-aspecten te bestuderen en uit te werken, en bij

de in het openbaar gehouden slotdiscussies waren de grote gehoorzalen van de universiteit zowel in Grenoble als in München stampvol. Vertegenwoordigers van de jongeren behandelden de problemen van het Europese standpunt uit. Zij waren enthousiast voor de stellingen van Goldstücker en Duverger, die beiden menen dat de traditionele opvatting van het begrip 'natie' verouderd is, aangezien naties — ondanks hun verschillende kenmerken — niet meer als aparte eenheden kunnen bestaan.

Velen schaarden zich met overtuiging achter de opvatting dat de naties van Europa onderling volslagen op elkaar zijn aangewezen en dat het hun plicht is om hun intellectuele en economische mogelijkheden gezamenlijk te gebruiken. Alle sprekers achtten dit een simpele kwestie van organisatietechniek. Maar de vormen van organisatie kunnen verschillen: de Europese federalisten bevelen de verhoudingsgewijs beperkte vorm van een federatie aan, terwijl allerlei andere oplossingen genoemd werden, van federatie tot een min of meer vrije Europese gemeenschap. Binnen het raamwerk van deze overeenstemming werd veel gepraat over de betrekkingen tussen Oost- en West-Europa. Een probleem van de eerste orde hierbij werd gevormd door het bestaan van militaire pacten. Over het algemeen sloot men zich aan bij de conclusie dat ontbinding van de nu bestaande pacten — NAVO en Warschau-pact — ertoe zou bijdragen de vrede in Europa een nieuwe basis te geven, en een grote stap voorwaarts zou zijn in de richting van Europese integratie, en dan vooral de economische, intellectuele en wetenschappelijke integratie.

Er zijn Europese federalisten, die een unificatie van West-Europa voorstaan, waardoor West-Europa een geïntegreerd geheel zou worden, dat dan — als het ware als het ene blok tot het andere — met Oost-Europa zou kunnen onderhandelen. De discussies zouden dan alleen kunnen plaatsvinden binnen het kader — en op basis — van de bestaande rivaliserende pacten. De onwaarachtigheid van dit voorstel werd door mij aan de kaak gesteld. Wij zijn overtuigd dat bilaterale overeenkomsten op velerlei wijze mogelijk zijn, afgezien van multilaterale overeenkomsten en blokvorming. De integratie van Europa zou op meer dan één niveau moeten worden doorgevoerd en vele aspecten moeten vertonen: de wetenschappelijke integratie moet afwisseling kunnen verdragen, tijdens de totstandkoming van de economische integratie moet men van geven en nemen weten, omdat de integratie voor bepaalde aspecten van het economisch leven (elektriciteit en enkele fundamentele aspecten van de arbeidsmarkt)

van vitaal belang is, terwijl bepaalde liberalisatiemaatregelen — bilaterale vormen van onderhandelen — onvermijdelijk repercussies zullen hebben op de marktproduktie. Het is dus nodig om variabele en gevarieerde integratievormen te ontwikkelen in plaats van een bloksgewijze benadering, die alleen maar een voortzetting zou betekenen van de oude koude-oorlogspolitiek.

Betreffende de betrekkingen van Europa met de derde wereld spraken de vertegenwoordigers van Latijns-Amerika en die van de Afrikaanse landen duidelijk hun vrees uit voor de politiek van de grote staten, die hun economische en technische suprematie dienstbaar maken aan een systematische exploitatie. Senhor Fortudo, een vroegere Braziliaanse minister van Planning, oefende in een zeer impressieve rede ernstige kritiek op de zogenaamde hulp aan de ontwikkelingslanden, waar de economisch meer ontwikkelde landen een flinke extra-winst aan overhouden. De afgevaardigden uit Latijns-Amerika en Afrika voelden er meer voor om overeenkomsten aan te gaan met Europa, dat naar hun indruk een soepeler samenwerking nastreefde.

Juist omdat Europa verantwoording draagt ten aanzien van de landen van de zogenaamde derde wereld, zou het zich moeten toeleggen op de oplossing van zijn eigen levensbelangrijke problemen van wetenschappelijke, economische en technische integratie, ten einde gereed te zijn om in deze derde wereld de rol van progressieve macht te vervullen. Europa heeft nu eenmaal oude intellectuele banden met die wereld en zou zeker kunnen helpen bij de oplossing van de acute ontwikkelingsproblemen ginds.

Het is zonneklaar dat de weg naar de Europese eenheid nog versperd is door grote problemen en moeilijkheden van gevarieerde (militaire, economische en politieke) aard. Maar we mogen toch niet — en verscheidene sprekers legden daar dan ook de nadruk — ons te veel laten intimideren door al die moeilijkheden, door het bestaan van al die machtsblokken en militaire pacten en wat dies meer zij. Het is onze taak meer aandacht te geven aan de gestadig groeiende innerlijke krachten, en met het aanknopen van intellectuele banden dienen we tevens te streven naar een Europa dat althans in ideologisch opzicht werkelijk één macht is. Op de noodzaak en het nut van collectieve oplossingen kan niet genoeg gewezen worden.

Ongeveer op dezelfde wijze als waarop West-Europa — of lie-

ver het kapitalistische systeem — naar de aanvaarding van enige principes van economische planning is toegegroeid, heeft in de socialistische landen een ontwikkeling langs de lijnen van een markteconomie plaatsgevonden. Ten aanzien van de consumptieartikelen is deze neiging vooral zeer duidelijk merkbaar. Langzaamaan wordt onze maatschappij een consumentenmaatschappij. We krijgen met hetzelfde soort problemen te maken die heel Europa betreffen en niet als specifiek westelijk of oostelijk gerubriceerd kunnen worden.

Wij staan nu tegenover de problemen van een consumentenbeschaving met een eigen mentaliteit. Ongetwijfeld zijn de problemen die ons tegenwoordig bezighouden, geen Europese aangelegenheid; ze gaan de hele wereld aan. Europa moet vooruitstrevende oplossingen trachten te vinden voor deze kwesties. Wij in Zuidslavië hebben geprobeerd tot een oplossing te komen door een democratisering van ons sociale mechanisme en onze sociale betrekkingen, en door de grondslag te leggen voor een humanistische cultuur. Wij zijn ervan overtuigd dat Europa in staat is om de juiste oplossing te vinden voor de problemen van de moderne beschaving.

Het was waarlijk bemoedigend om onder jonge mensen uit heel verschillende landen te zijn, die allemaal beginnen Europees te denken, Europese oplossingen aanbevelen, jonge mensen zonder vooroordeel, óók zonder vooroordeel tegen het socialisme. Men stelde nadrukkelijk vast dat het socialisme een normaal organisch produkt was van een authentiek Europese ontwikkeling. De afwijkingen die binnen het socialisme hebben plaatsgevonden, waren ten slotte alleen maar het resultaat van een vervreemding van deze Europese traditie. Wat nu gebeuren moet is, dat een soort van Europese opvatting van het socialisme gerehabiliteerd gaat worden. Bij gesprekken over jonge mensen en hun deelname in deze activiteiten denken we altijd allereerst aan de mogelijkheid om jonge mensen groot te brengen en op te voeden óók in de geest van de Europese tradities. De hedendaagse jonge mensen hebben nieuwe problemen op te lossen, het leven confronteert hen met nieuwe situaties waarvoor zij totaal nieuwe oplossingen zullen moeten vinden. . ., oplossingen' in de ruimste Europese zin.

En daarom is het dus logisch dat er een Europees patriottisme kan bestaan.

P. R. Baehr

Wegens gebrek aan succes een jaar geprolongeerd: De kwestie China in de Verenigde Naties

Het vraagstuk van de vertegenwoordiging van China in de Verenigde Naties is in 1966 tijdens de 21e zitting van de Algemene Vergadering voor de zestiende achtereenvolgende maal aan de orde geweest, zonder dat dit tot een ander resultaat leidde dan in de voorafgaande jaren. De Chinese Volksrepubliek werd weer niet toegelaten tot de Verenigde Naties en opnieuw werd voor een jaar de onwezenlijke situatie gecontinueerd, waarbij het Nationalistische regime op Formosa in de Verenigde Naties geheel China vertegenwoordigt.

Italiaans voorstel voor een studiecommissie

Nieuw was wel een door Italië en vijf andere landen ingediend voorstel, volgens welk een ad hoc-commissie een studie zou moeten maken van het probleem en erachter zien te komen wat de werkelijke bedoelingen van de regering in Peking nu eigenlijk waren ten aanzien van de Verenigde Naties. De regering van Communistisch China had immers herhaaldelijk bij monde van haar hoogste leiders verklaard nauwelijks prijs te stellen op een eventueel lidmaatschap van de volkerenorganisatie, tenzij eerst vrij onmogelijke eisen waren ingewilligd. [1]) Met name zou een dergelijke studie interessant kunnen zijn in verband met de houding van Peking ten aanzien van diverse 'twee-China-plannen', die in het verleden hadden gecirculeerd, maar nog nooit formeel aan de orde waren gesteld en waar zowel Peking als Taipe zich ten felste tegen verzetten.

De Italiaanse delegatie achtte het dan ook gewenst dat de voorgestelde commissie zich zou bezighouden met de vraag wat de positie van Nationalistisch China zou zijn, als Communistisch China eenmaal zijn plaats in de Verenigde Naties had ingenomen. Hoewel men op zich tegen een dergelijke studie misschien niet zoveel bezwaar kon hebben, meenden de voor-

[1]) Zie bijv. mijn artikel „China en de Verenigde Naties", *Socialisme en Democratie*, februari 1966, blz. 106—107.

standers van toelating van Communistisch China, dat de bedoeling van het Italiaanse voorstel vnl. was de zaak weer op de lange baan te schuiven. Deze achterdocht werd er niet geringer op, toen de Amerikaanse delegatie zich ten gunste van het voorstel uitsprak. De Amerikanen hadden zich immers al van het begin af aan altijd fanatieke tegenstanders van de toelating van Peking-China getoond. Het enige nieuwe was dat de V.S., door het Italiaanse voorstel te ondersteunen, bij implicatie de mogelijkheid openden voor een eventuele 'twee-China-oplossing', waartegen ook zij zich in het verleden altijd hadden verzet. De *New York Times* meende in dit opzicht dan ook van 'een stap vooruit' te kunnen spreken. [2])

Er waren er meer die het Italiaanse voorstel in deze zin opvatten. Het Communistisch Chinese persagentschap ‚Nieuw China' wees het in de meest felle bewoordingen van de hand en noemde het 'een serieuze stap van het Amerikaanse imperialisme om twee China's in de Verenigde Naties te creëren'. [3]) De regering in Peking beschouwde het kennelijk niet als een stap vooruit! Gezien de houding van Peking en de achterdocht van de meeste andere staten, maakte het Italiaanse voorstel weinig kans. Het werd later met een grote meerderheid verworpen (34 voor, 62 tegen en 25 onthoudingen).

Andere voorstellen

De bovengenoemde achterdocht was er bepaald niet minder op geworden, toen de V.S., zoals in alle vorige jaren sedert 1961, voorstelden de kwestie-China als een 'belangrijke kwestie' te beschouwen, waarover alleen met een tweederde meerderheid een besluit kon worden genomen. Aangezien het vorig jaar de stemmen hadden gestaakt (47—47) over de resolutie inzake de vertegenwoordiging van China, wilden de Amerikanen kennelijk voorkomen dat nu met een kleine meerderheid de toelating van Communistisch China zou worden doorgedrukt. In concreto ging het dit jaar om een door elf landen ingediende ontwerp-resolutie, waarbij de Volksrepubliek China 'in al haar rechten zou worden hersteld', de vertegenwoordigers van de regering in Peking zouden worden erkend als 'de enige wettige vertegenwoordigers van China in de Verenigde Naties', en de 'vertegenwoordigers van Chiang kai-Shek' onmiddellijk zou-

[2]) *New York Times Int. Ed.*, 23 november 1966.
[3]) *New York Times Int. Ed.*, 24 november 1966.

den worden verwijderd van de plaatsen die zij op onrechtmatige wijze innamen in de Verenigde Naties en de met haar verbonden organisaties.

Deze ontwerpresolutie, die ongeveer gelijkluidend was aan die welke het een jaar daarvoor tot een 47–47-stemming had gebracht, gaf uitdrukkelijk geen mogelijkheid tot een 'twee-China-oplossing'. Er was slechts één oplossing aan de orde: Nationalistisch China eruit en Communistisch China erin.

In de debatten bleek ook wel dat de meeste delegaties nog altijd weinig voelden voor een 'twee-China-oplossing'. Het was niet mogelijk, want er was immers maar één China, meende de afgevaardigde van Cambodja; het was een plan dat er alleen maar op gericht was de Amerikaanse bezetting van Formosa te continueren, zei de afgevaardigde van Albanië; men kon niet twee afzonderlijke zetels toewijzen aan regeringen, die dat zelf niet wensten, verklaarde de afgevaardigde van Thailand; ook Nationalistisch China zelf verzette zich weer fel tegen een dergelijke oplossing.

Alleen de afgevaardigde van Canada (en in mindere mate ook die van Ierland en Nederland) meende dat op de een of andere manier beide regeringen in de V.N. vertegenwoordigd dienden te zijn. Hij sprak uitdrukkelijk niet van een 'twee-China-plan', al kwam het daar wel op neer. Men diende de politieke realiteit van het moment te aanvaarden, meende hij. De uiteindelijke beslissing t.a.v. de aanspraken van Peking en Taipe was een interne zaak, waarover het Chinese volk zelf maar moest beslissen en waar de Verenigde Naties zich niet over konden uitspreken. Kennelijk vond Canada echter zo weinig positieve respons voor zijn ideeën, dat het het niet eens de moeite waard achtte er een ontwerpresolutie over in te dienen, zodat het Canadese voorstel niet eens formeel in behandeling werd genomen. Het kreeg echter wel de wind van voren vanuit Peking. Het Chinese Volksdagblad noemde het Canadese voorstel 'buitengewoon absurd' en 'Nieuw China' sprak van een 'ernstige provocatie tegen het grote Chinese volk'. [4])

Verder verliepen de debatten over de vertegenwoordiging van China langs de bekende lijnen. De ene partij meende dat men de realiteit onder ogen moest zien, dat men 700 miljoen mensen niet blijvend kon uitsluiten van de volkerenorganisatie, als men ten minste enigermate universaliteit wenste na te stre-

[4]) *New York Times Int. Ed.*, 26/27 november 1966.

ven; dat men Communistisch China moest trachten te betrekken in het werk van de V.N. in het algemeen en de ontwapeningsbesprekingen in het bijzonder; dat de buitenlandse politiek van een land irrelevant was voor de vraag of het opgenomen diende te worden in de V.N.

De andere partij meende dat de regering in Peking nog altijd niet getoond had bereid te zijn de verplichtingen van het Handvest na te komen; dat het regime met geweld aan de macht was gekomen en zich met geweld handhaafde, zoals ook nu weer bleek uit het optreden van de 'Rode Wachters'; dat de enige wettige regering van China die was op Formosa en dat deze zich altijd aan de verplichtingen van het Handvest had gehouden en daarom nu niet zonder meer uitgestoten kon worden.

Na afloop van al dat praten, waarin geen nieuwe argumenten naar voren werden gebracht, die niet al in vorige jaren waren gehoord, werd er gestemd. Met 66 tegen 48 stemmen en 7 onthoudingen besloot de Algemene Vergadering de zaak als een 'belangrijke kwestie' te beschouwen; daarna verwierp zij de ingediende ontwerpresolutie met 46 stemmen voor, 57 tegen en 17 onthoudingen.

De Stemmingen

In de eerste plaats kan worden vastgesteld dat de tegenstanders van toelating van Communistisch China, in tegenstelling tot wat oorspronkelijk algemeen verwacht werd, vergeleken met het jaar daarvoor versterkt uit de bus zijn gekomen. Als men uitsluitend kijkt naar voor- en tegenstemmers sinds 1961 (het eerste jaar dat de zaak tot een 'belangrijke kwestie' werd uitgeroepen die een twee-derde meerderheid vereist), dan ontstaat het volgende beeld [5]):

	voor toelating Comm. China	*tegen toelating Comm. China*
1961	34 (36%)	61 (64%)
1962	42 (43%)	56 (57%)
1963	41 (42%)	57 (58%)
1965	47 (50%)	47 (50%)
1966	46 (45%)	57 (55%)

[5]) Bij het bepalen van de twee-derde meerderheid wordt alleen gekeken naar het totale aantal landen dat voor of tegen stemt (procedureregel 88).

Het is wel duidelijk dat de vereiste twee-derde meerderheid door de voorstanders van toelating van Communistisch China nog lang niet is bereikt. In 1966 was er zelfs van een zekere teruggang sprake ten opzichte van het voorafgaande jaar, een teruggang die misschien enigermate verklaard kan worden uit het optreden van de 'Rode Wachters' in de Culturele Revolutie, die sommige landen wellicht het idee hebben gegeven, dat Communistisch China nu minder dan ooit gereed was om zijn plaats in de volkerenorganisatie in te nemen. In ieder geval was het klimaat binnen de Algemene Vergadering voor Communistisch China ongunstiger geworden; er kwamen in totaal slechts twee voorstanders bij: de Afrikaanse landen Boeroendi en Senegal die zich in 1965 van stemming hadden onthouden, stemden in 1966 voor. Daar staat echter tegenover dat drie voorstemmers van 1965 van de lijst verdwenen: Marokko en Singapore onthielden zich in 1966 van stemming en de Centraal Afrikaanse Republiek stemde tegen. [6])

Op één na namen in 1966 alle lidstaten aan de stemming deel. Die ene uitzondering was Laos dat, waarschijnlijk op grond van zijn gegarandeerde neutraliteit, zich aan de stemming onttrok. Van de drie gloednieuwe lidstaten stemden Guyana en Lesotho tegen toelating, terwijl Botswana zich van stemming onthield.

Nog steeds onderhield het merendeel van de 120 staten die aan de stemming deelnamen, diplomatieke betrekkingen met Nationalistisch China en niet met Communistisch China. Vergeleken met 1965 was daar betrekkelijk weinig verandering in gekomen:[7])

Diplomatieke betrekkingen [8])

	alleen met Comm. China	*alleen met Nat. China*	*met geen van beide*	*met beide*
1965 . . .	43 (38%)	53 (47%)	16 (14%)	1
1966 . . .	45 (38%)	54 (45%)	20 (17%)	0

In tegenstelling tot 1965 kwam het in 1966 niet voor dat een

[6]) Gegevens ontleend aan *U.N. Monthly Chronicle* III: 11 (december 1966).

[7]) Gegevens over het onderhouden van diplomatieke betrekkingen ontleend aan *The Statesman's Yearbook 1966-'67* (London, 1966).

[8]) Nationalistisch China zelf nam wel aan de stemming deel, maar valt uiteraard buiten deze tabel.

land, dat diplomatieke betrekkingen onderhield met Taipe, voor toelating van Communistisch China stemde, of een land dat diplomatieke betrekkingen onderhield met Peking, tegen toelating stemde. Het meest voorkomende geval was uiteraard: diplomatieke betrekkingen met Peking en voor toelating stemmen of diplomatieke betrekkingen met Taipe en tegen toelating stemmen. Van de 46 landen die in 1966 voor toelating stemden, onderhielden er 42 diplomatieke betrekkingen met Peking; vier (Boeroendi, Nigeria, Senegal en Ethiopië) hadden met geen van beide regeringen diplomatieke betrekkingen. Van de 56 landen die – afgezien van Nationalistisch China zelf – tegen toelating stemden in 1966, hadden er 45 diplomatieke betrekkingen met Taipe; elf (Centraal Afrikaanse Republiek, Dahomey, Gambia, Guyana, IJsland, Ierland, Israël, Lesotho, Malawi, Maleisië en Malta) hadden met geen van beide regeringen diplomatieke betrekkingen. Het interessantst zijn echter de gegevens over de onthoudingen, aangezien deze diverse gradaties van 'neutraliteit' in deze kwestie kunnen aangeven. Het meest 'neutraal' zou dan kunnen zijn: het zich onthouden van stemming over toelating van Communistisch China en het onderhouden van diplomatieke betrekkingen met geen van beide regeringen:

Onthouding over toelating en diplomatieke betrekkingen met Peking	*Onthouding over toelating en diplomatieke betrekkingen met Taipe*	*Onthouding over toelating en diplomatieke betrekkingen met geen van beide*
Marokko	Kameroen	Oostenrijk
Nederland	Canada	Botswana
Tunesië	Tsjaad	Malediven
	Cyprus	Trinidad en Tobago
	Iran	Singapore
	Jamaica	
	Kuwait	
	Libanon	
	Portugal	

Er is reeds veel gezegd en geschreven over de inconsequente houding van een land als Nederland, dat wel de stoute schoenen heeft aangetrokken en de Chinese Volksrepubliek heeft erkend, maar niet bereid is voor toelating tot de Verenigde

Naties te stemmen, als dat zou betekenen dat Nationalistisch China zijn zetel verliest. Bevriende landen, zoals Engeland, Frankrijk, Denemarken, Noorwegen en Zweden, zijn consequenter op dit punt: zij hebben de Volksrepubliek China erkend en stemmen voor toelating tot de V.N.

Nederland heeft nu gezelschap gekregen in deze merkwaardige positie van Tunesië en Marokko, die beide in vorige jaren wel voor toelating hadden gestemd. De onthouding van de landen die diplomatieke betrekkingen met Taipe onderhouden, is op zijn minst net zo inconsequent, al valt de houding van Portugal (Macao!) wel een beetje te begrijpen.

Canada's bemiddelende rol zou wellicht voor Peking aanvaardbaarder zijn, als het niet voortging Chiang kai-Shek te erkennen, maar in plaats daarvan met geen van beide regeringen diplomatieke betrekkingen zou onderhouden, totdat het Chinese volk definitief had uitgemaakt, welke regering het prefereert (als men ten minste de redenering van de Canadese afgevaardigde zelf wil volgen; anderen zullen waarschijnlijk stellen dat het Chinese volk al lang ten gunste van het regime in Peking heeft beslist).

Curieus is verder nog de houding van het pas enkele jaren geleden onafhankelijk geworden Jamaica, dat sindsdien klaarblijkelijk toch weer met het Nationalistische regime op Formosa diplomatieke betrekkingen heeft aangeknoopt, in tegenstelling tot wat men wellicht van een nieuwe staat zou verwachten.

Kameroen, Tsjaad, Cyprus, Iran, Kuwait, Libanon, Oostenrijk, Trinidad en Tobago en de Malediven hadden zich ook het jaar tevoren van stemming onthouden en streven kennelijk in deze kwestie een min of meer neutrale houding na.

Een soortgelijk beeld krijgt men, als men de beide stemmingen over al dan niet toelating en over de vraag of het hier een belangrijke kwestie betrof, die in 1966 plaatsvonden, met elkaar vergelijkt. De meest voorkomende gevallen zijn hier: voor toelating stemmen en tegen de resolutie die het tot een belangrijke kwestie zou maken of tegen toelating stemmen en voor de resolutie die het tot een belangrijke kwestie zou maken.

Van de 46 landen die voor toelating stemden, stemden er 44 tegen de resolutie die het tot een belangrijke kwestie zou maken; alleen Indonesië en Engeland stemden ervoor, vermoedelijk om procedurele redenen, omdat ze werkelijk wensten dat een dergelijk besluit met de grootst mogelijke meerderheid

wordt genomen. Van de 57 landen die tegen toelating stemden, stemden er 56 voor de resolutie om er een belangrijke kwestie van te maken; alleen Sierra Leone onthield zich op dit punt. Het is moeilijk voor deze stemonthouding een redelijke verklaring te bedenken. Sierra Leone, dat diplomatieke betrekkingen onderhoudt met Nationalistisch China, heeft echter de laatste jaren een nogal wisselende positie ingenomen t.a.v. de kwestie van toelating van Communistisch China: in 1963 onthield het zich van stemming, in 1965 stemde het voor en in 1966 stemde het tegen. Dit wisselend stemgedrag zou verklaard kunnen worden uit onbekendheid met de materie, veelvuldig optredende personeelswisselingen of interne veranderingen.

Het meest interessant zijn ook hier weer de onthoudingen: men zou hier van de hoogste mate van 'neutraliteit' kunnen spreken, als een land zich ten aanzien van beide resoluties van stemming onthield:

Onthouding over toelating en tegen 'belangrijke kwestie'	*Onthouding over toelating en voor 'belangrijke kwestie'*	*Onthouding over toelating en onthouding over 'belangrijke kwestie'*
Kuweit	Botswana	Oostenrijk
Marokko	Canada	Kameroen
Singapore	Jamaica	Tsjaad
Tunesië	Libanon	Cyprus
	Malediven	Iran
	Nederland	Portugal
	Trinidad en Tobago	
	(Laos)	

Laos heeft niet aan de stemming over toelating deelgenomen, maar zich wel uitgesproken voor de resolutie om er een belangrijke kwestie van te maken. Zijn positie komt nog het meest overeen met de landen die zich van stemming onthielden over de toelating en zich wel uitspraken voor de resolutie er een belangrijke kwestie van te maken. Als men nu gradaties in 'neutraliteit' wil aanbrengen en men combineert de laatste tabel met die van blz. 436, dan kan men de volgende verdeling maken·

Onthouding over toelating tegen 'belangrijke kwestie' en diplom. betrekkingen met Peking	*Onthouding over toelating voor 'belangrijke kwestie' en diplom. betrekkingen met Taipe*	*Onthouding over toelating, onthouding over 'belangrijke kwestie' en diplom. betr. met geen van beide*
Marokko	Canada	Oostenrijk
Tunesië	Jamaica	
	Libanon	

Marokko en Tunesië nemen dan een neutrale positie in die het meest neigt naar pro-Peking; Canada, Jamaica en Libanon een positie die het meest neigt naar pro-Taipe, terwijl Oostenrijk geheel het midden houdt, door zich nergens over uit te spreken. Al naar gelang het belang dat men hecht aan de criteria, zou men de andere landen die zich over de toelating van stemming hebben onthouden, tussen deze groepen kunnen indelen.

Conclusies

Al met al blijft het teleurstellend dat de impasse over de kwestie van de vertegenwoordiging van China ook in 1966 weer niet is doorbroken. Het is buitengewoon teleurstellend dat het kennelijk onmogelijk is van een voldoende aantal staten steun te krijgen voor de een of andere vorm van 'twee-China-plan'. De regering in Peking heeft tot nu toe altijd hardnekkig geweigerd een dergelijk voorstel zelfs maar in overweging te nemen. Het is de vraag of zij die weigering zou volhouden als een meerderheid van de leden van de V.N. een dergelijk voorstel in een acceptabele vorm zou ondersteunen. Dan zou in ieder geval de schuld voor de blijvende uitsluiting van de Chinese Volksrepubliek duidelijker bij Peking zelf komen te liggen dan tot nu toe het geval is geweest. De Canadezen hebben echter kennelijk geen erg gunstige ervaringen opgedaan met hun pogingen in die richting (evenmin als Ierland enkele jaren geleden).

Bij het ontbreken van een dergelijk 'twee-China-plan' had Nederland m.i. zeker voor de voorgelegde ontwerpresolutie moeten stemmen en zich niet van stemming moeten onthouden.

Zowel het feit dat Nederland de Chinese Volksrepubliek heeft erkend en er (min of meer goede) diplomatieke betrekkingen

mee onderhoudt, als het feit dat de meeste Nederlandse politieke partijen zich uitdrukkelijk hebben uitgesproken voor toelating van Communistisch China tot de V.N., wijst in die richting. Engeland, Denemarken, Noorwegen, Zweden en Frankrijk zijn ons hierin voorgegaan. Wanneer volgt Den Haag?

Th. van Tijn

Wie is bang voor Hendrik de Man?

Peter Dodge, Beyond Marxism: The faith and works of Hendrik de Man. Martinus Nijhoff, Den Haag 1966, VIII + 280 pag.

Schamen wij ons voor Hendrik de Man? In 1940 was hij voorzitter van de Belgische Werklieden Partij; hij heeft toen en 1941, onder de Nazi-bezetting, een rol gespeeld die de socialisten het liefst over hem doen zwijgen. De feiten van de eerste oorlogsjaren spreken zwaar tegen hem — en in zekere zin ook tegen de socialisten die eerder hun vertrouwen in hem hadden gesteld en hem een vertrouwensfunctie hadden gegeven. Het socialistische zwijgen over Hendrik de Man bevat wellicht een portie schuldgevoel. Tot op zekere hoogte siert dit de socialisten zelfs, — ten slotte was, wat De Man toen in België deed, mijns inziens niet zoveel anders dan wat iemand als De Quay via de Nederlandse Unie bij ons in Nederland deed: maar De Quay werd niet gevonnist, integendeel. Men rekende in België de feiten zwaarder (misschien ook omdat De Man Vlaming was?), — in socialistische kring rekent men de feiten zo zwaar dat op het vonnis-bij-verstek een bijna zwijgen is gevolgd.

En toch was de man gedurende bijna zijn hele merkwaardige politieke loopbaan een vooraanstaande socialistische figuur, sinds 1933 zelfs dé grote man van het Westeuropese socialisme, een soort leidsman en redder van de vervallen beweging. Wij komen niet met het vooroorlogse socialistische verleden klaar als wij niet over Hendrik de Man durven spreken, want dat wil ook zeggen: over onze beweging zelf. Zijn verschijning met het Plan van de Arbeid in 1933 krijgt nu, in 1967, zelfs een nieuwe actualiteit, nu wij opnieuw rechtse sentimenten zien opwellen, nu de conjunctuur inzinkt, nu hele bedrijfstakken met halve ondergang bedreigd worden. Op zo'n situatie immers, maar dan veel verder doorgeziekt, gaf Hendrik de Man in 1933 een antwoord: in 1933, toen de nazi's de macht hadden gegrepen in Duitsland, toen de crisis al vier jaren had doorgewerkt, toen moedeloosheid de socialistische beweging had aangegrepen. Wij

zullen ook nu een antwoord moeten geven, liefst beter dan Hendrik de Man en de socialistische beweging in 1933 en daarna gaven – maar we doen het nog niet, dat wil zeggen we doen het slechter. Een studie van de ideeën van Hendrik de Man is daarom niet alleen van historisch belang; het is in hoge mate een actuele zaak.

Wij mogen er de Amerikaanse socioloog Dodge dankbaar voor zijn, dat hij die taak heeft aangevat, het uitgebreide materiaal omtrent 'het geloof en de werken' van De Man heeft doorgelezen in de vier talen, waarin hij zijn veelvuldige publikaties schreef (Nederlands, Frans, Duits, Engels) en in de vele waarin over hem geschreven is. Zijn werk is interessant voor alle oudere socialisten die de periode van het Plan van de Arbeid hebben meegemaakt en voor allen, jongeren en ouderen, die trachten een antwoord te vinden op de situatie anno 1967.

De Mans jonge jaren

Hendrik de Man werd in 1885 in Antwerpen geboren als zoon uit een zeer vooraanstaande burgerlijke familie. De familieband was sterk, zowel met de familie van moederszijde (de Antwerpse magistraten-familie Van Beers, aristocratisch en zeer vervlochten met de culturele erfenis van Vlaanderen) als met die van vaders kant (minder voornaam van komaf, maar met familieleden in hoge rangen van het Belgische leger, tot frustratie van vader De Man die een civiele loopbaan moest kiezen). Hendrik werd door zijn vader voorbestemd voor de militaire carrière die deze zelf had gemist, en hij werd daarvoor van jongs af aan gehard. Als 17-jarige werd hij echter gegrepen door de opkomende socialistische beweging, waarin hij zich stortte met zijn hele persoon en met een grote hartstocht. Hij verwaarloosde zijn studies en werd in feite een beroepspropagandist voor de socialistische jeugd. Was hij toen gestorven, hij zou in de nog betrekkelijk kleine kring daarvan herdacht zijn als de jonge, radicale, hartstochtelijk anti-militaristische propagandist, van wie men veel had te verwachten. In 1905, van de polytechnische school gestoten, met de familie gebroken hebbend, in het jaar waarin de internationale sociaal-democratie de meest revolutionaire tijd uit haar geschiedenis beleefde (reeds sterk, maar toch nog jong, marxistisch in zijn ideologische hoofdstroming, onder de indruk van de eerste Russische revolutie) ging hij naar zijn 'Mekka': Duitsland. Hij stimuleerde en organiseerde er, samen met Karl Liebknecht, de socialistische jeugd, die in België

mede door zijn werken al verder was dan in Duitsland, maakte zich verdienstelijk (onder andere door zijn talenkennis) voor de beweging der ouderen, studeerde aan de Universiteit van Leipzig sociale wetenschappen en promoveerde op een onderwerp uit de sociale geschiedenis, dat hem nog uit het ouderlijk huis na aan het hart lag: een economisch-sociale analyse van de Gentse lakenwevers in de middeleeuwen. Zoals gedurende bijna zijn hele verdere leven was hij een wonder van energie. Hoewel hij zich volledig inzette in de praktische socialistische beweging, vond hij nog tijd voor intensieve studie. Hij leek een waardige jongere tijdgenoot te zullen worden van een man als Jaurès, een vrouw als Rosa Luxemburg. Was hij toen, omstreeks 1908, gestorven, men zou hem in België en in Duitsland in socialistische kringen herdacht hebben als één van de opkomende talenten in de radicaal-marxistische stroming.

Na een jaar te hebben doorgebracht in Engeland (socialistische agitatie en studie) werd hij door de Belgische partijleider Emile Vandervelde naar België geroepen om het werk van een te stichten Centrale voor Arbeidersontwikkeling te leiden. Hij deed het met veel ijver en organisatietalent, hij trok er ook lessen uit: hoe laag het culturele peil was, hoe moeilijk het viel het op te voeren of daarvoor zelfs belangstelling te wekken, hoezeer de arbeiders geneigd waren hun verheffing te zoeken in het slecht naäpen van de levensstijl van de bourgeoisie. Was hij vóór 1914 gestorven, dan zou hij in België vooral als de pionier van de socialistische arbeidersontwikkeling dankbaar herdacht zijn.

Augustus 1914

In 1914 komt een plotselinge wending in zijn leven. Op de eerste dag van de wereldoorlog neemt hij als vrijwilliger dienst in het Belgische leger. Hij wordt belast met allerlei missies, ook naar het buitenland, maar was ook frontstrijder, op eigen verzoek soms op de meest gevaarlijke plaatsen. Toen had hij grote kans te sterven als soldaat voor zijn vaderland. Het gebeurde niet — hij stierf na nog een oorlog als balling, een wegens landverraad veroordeelde. Tussen de beide wereldoorlogen was hij bekend geworden als Marx-bestrijder, als nieuwe ideoloog van de beweging, als redder van de beweging zelfs, als minister en als partijvoorzitter. Maar de socialisten durfden hem bij zijn dood nauwelijks te herdenken.

Een merkwaardig leven dus, waarin alle consequentie zoek

lijkt. Peter Dodge, die minder een biografie dan een 'ideeëngeschiedenis' schreef, legt grote nadruk op de breuk in het leven van De Man van augustus 1914. Het zou hem — gezien de ondemocratische vrede van Versailles — met een schuldgevoel beladen hebben die zijn volgende activiteiten goeddeels zou verklaren: als een poging nooit meer in zo'n val te lopen, nooit meer medeschuldig te zijn aan een grote oorlog. Na de ontnuchtering van de periode onmiddellijk na 1918 zou dat zijn werken bepaald hebben en ook een innerlijke samenhang hebben gegeven in de ontwikkeling van zijn denkbeelden, met inbegrip van de collaboratie in 1940—1941.

De Man zelf heeft in zijn geschriften alle aanleiding tot deze verklaring gegeven, maar ze verklaart mijn inziens zijn verdere ontwikkeling niet. De continuïteit op het vlak der ideeën bestaat ook na 1918 niet, of liever: slechts schijnbaar. Trouwens, ook de wending van 3 augustus 1914 moet verklaard worden. Dodge doet dat enigszins in zijn eerste hoofdstuk, handelend over De Mans jeugd, maar komt er later niet op terug. Toch lijkt het, na kennisneming van het geschrift van Dodge, dat De Mans levenslange poging zich zelf te rechtvaardigen door zijn werken, voortvloeide uit een innerlijk conflict van veel oudere datum dan 1914. Hij heeft, zo dunkt mij, zijn leven lang geworsteld tegen zijn opvoeding, zijn ouderlijk milieu en vooral tegen zijn strenge vader, zonder zich daarvan ooit werkelijk los te kunnen maken. Hij heeft geprobeerd zich steeds tegen die wereld af te zetten, maar in een noodsituatie als die van augustus 1914 handelde hij impulsief zoals zijn vader hem zou hebben voorgeschreven.

Trouwens, dit conflict lag in het wezen van de sociaal-democratie zelf, die bijna in haar geheel in 1914 omsloeg naar het standpunt van de verdediging der diverse vaderlanden tegen elkaar. Het bijzondere van De Man is vooral de heftigheid, de onvoorwaardelijkheid waarmee hij zich inzet, ook als persoon, met lijf en leven. Hij heeft ook steeds de neiging om veel verder, zo men wil veel consequenter door te schieten dan de beweging in haar geheel, naar links of naar rechts of — zoals in de periode van het Plan van de Arbeid — schijnbaar in beide richtingen tegelijk. Hij was — hoezeer hij ook dikwijls meende ideoloog te zijn en daarvoor een tijdlang doorging — vóór alles een man van actie, in welke richting ook. Niets was hem een groter gruwel dan de praktische dadenloosheid van de beweging, met alle begrip voor wat de sociaal-democratie dan toch

al bereikt had. Zijn ideologische werk is de rationalisatie – dikwijls achteraf – van zijn praktische daden.

In 1914–1918 was die rationalisatie: het socialisme kan niet zonder de burgerlijke traditie van individuele vrijheid en democratie, dus moeten de Pruisen (inclusief de Duitse sociaaldemocratie, die faalde omdat de Duitse arbeiders te Pruisisch waren) worden verslagen. Een duidelijke poging om de breuk met zijn anti-militaristische agitatie te vergoelijken, een rationalisatie des te moeilijker omdat het autocratische Tsaristische Rusland de bondgenoot der Geallieerden was. Maar ook daarvoor was een redenering te vinden, – De Man vond voor alles een redenering. In 1917 deden zich twee feiten voor, geschikt om zijn geweten enigszins te sussen: de oorlog ging toch echt om de democratie, zo leek het even: maart-revolutie in Rusland, deelname van Amerika aan de oorlog en verklaring van Wilson over de oorlogsdoeleinden. Hij liet zich belasten met een zending naar Rusland, waar hij tegen de bolsjewiki in pleitte voor voortzetting van de oorlog tegen de Centralen. Hij liet zich belasten met een missie naar Amerika, waar hij enthousiast was vanwege het naïeve democratische idealisme. Na de oorlog vestigde hij zich in de Verenigde Staten, maar dat werd een teleurstelling: de grote geldmachten heersten, er was een sterke reactionaire beweging, die ook hem trof: ten slotte hield men er niet van socialisten.

De „Psychologie"

Terug naar het oude Europa, eerst naar België en weldra naar Duitsland. Daar werkte hij als leraar aan de 'Akademie der Arbeit' in Frankfort, later als hoogleraar in de sociale psychologie, daar nam hij aan de beweging deel, daar schreef hij het boek dat hem beroemd zou maken: *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926). Ik heb het er nog eens bij genomen en het – met moeite – weer eens doorgelezen. Het is een doorlopende aanval op de marxistische traditie van de sociaal-democratie – maar op het gebied van de kritiek op het marxisme zijn betere werken gepubliceerd, die bestrijding van marxistische kant daarom ook meer de moeite waard maken. Voor de psychologie niet van het socialisme, maar van Hendrik de Man is het boek een belangrijke bron. Hij heeft het marxisme, zo blijkt maar al te duidelijk, nooit begrepen, zijn kritiek schiet daarom naast het doel, ook al verkondigt hij vele waarheden over de praktijk van de arbeidersbeweging. Wél is het een kritiek op een

soort van versimpeld en onverteerd marxisme, zoals dat in de internationale sociaal-democratie lange tijd – maar niet bij de beste koppen – gangbaar was. Een soort van marxisme, dat de automatische ondergang van het kapitalisme voorspelde en daardoor in feite tot een werkloos-afwachtende houding had bijgedragen en puur reformistische praktijken met de rode vlag had gedekt. Dodge heeft zeker gelijk in zijn oordeel:

'De fundamentele verklaring voor de buitengewone uitwerking die het boek had, moet zonder twijfel niet zozeer gezocht worden in de innerlijke logica van zijn inhoud, maar in de toepasselijkheid van de stellingname op de situatie waarin het socialisme zich na de wereldoorlog bevond. Ten slotte, zoals vele beoordelaars ook zeiden, was het niet meer dan één uit de lange lijst van Marx-slachters die verscheen; een nieuwe 'weerlegging' van Marx werd elk half jaar door de burgelijke pers aangekondigd. De merkwaardige aantrekkingskracht van het boek lag in het feit, dat, terwijl het heel gewoon was het marxisme aan te vallen, de bedoeling van de schrijver – radicalisering van de socialistische beweging – overeenkwam met een behoefte die gevoeld werd door vele socialisten, gefrusteerd en teleurgesteld door de steeds duidelijker kloof tussen de radicale wensen en de conservatieve praktijk'. (pag. 69).

En dat is inderdaad het geval: zijn 'afrekening' met het traditionele marxisme van de beweging had niet zozeer tot doel de conservatieve praktijk te dekken, maar om nieuwe actie mogelijk te maken. Vele qua sentiment radicale jongeren, die evenals De Man actie wilden, schreven de verstarring van de beweging toe aan het nog altijd met de mond beleden, maar volkomen verdorde marxisme, en zij vonden het een pracht boek, vooral wegens de oproep tot persoonlijk zedelijk engagement in praktische actie.

Het Plan

De Man publiceerde verdere studiewerken, die minder opzien baarden. Ondertussen kwamen de nazi's op, ging de Duitse sociaal-democratie ten onder door gebrek aan daadkracht, woedde de wereldcrisis die het proletariaat demoraliseerde. In 1933 werd De Man door de leiding van de Belgische partij naar zijn land teruggeroepen en werkte hij het Plan van de Arbeid uit. De beide uitgangspunten waren volkomen juist en pasten in de situatie. Ten eerste: dat de nazi-aanhang voor een groot deel ontvankelijk geweest zou zijn voor socialistische oplossingen, als

de socialisten die maar hadden geboden en er radicaal voor hadden gevochten; nu zij verstek lieten gaan, konden de activistische nazi's die mensen voor hun 'oplossingen' winnen. Ten tweede: dat de economie beheerst werd door een klein aantal machtige financiële groepen, de grote banken, die door hun economische macht en door hun directe en indirecte politieke invloed hun 'oplossing' van de crisis tot regeringspolitiek konden maken: bezuinigen en de crisis verdiepen om hem te laten 'uitzieken'. De Man bood een alternatief. Zijn Plan beoogde: grootscheepse uitvoering van nuttige werken tot herstel van de arbeidsmarkt en van het consumptieve vermogen van de bevolking, dus tot herstel van de produktie: 'nationalisatie' van de grote banken om een greep op de financiële wereld te krijgen en de planmatige aanpak mogelijk te maken zonder welke niets was te beginnen; grootscheepse politieke strijd voor die doelen, mobilisatie van de arbeidersmassa's en van allen die door de crisis getroffen waren onder de slagzin: 'het Plan, het hele Plan en niets dan het Plan.'

'Nationalisatie' van de grote banken schreef ik tussen aanhalingstekens: De Man vond het voldoende de wezenlijke zeggenschap over de krediet-instituten te krijgen door het in staatshanden brengen van een deel der aandelen, — voor de rest kon het kapitalistisch privé-bezit ook in die sector blijven bestaan. De geplande economische structuur-hervormingen in socialistische zin waren weliswaar ingrijpend, maar toch zo miniem mogelijk gehouden. De Man ging hier uit van de illusie dat de financiële machten langs parlementair-democratische weg te bewegen zouden zijn zich de feitelijke zeggenschap te laten ontnemen, al was het ook met behoud van hun rijkdom. Dat was uiteraard niet het geval, de tegenstand zou scherp, tot het uiterste scherp zijn; zou men die tegenstand door massa-actie overwinnen, dan kon men evengoed geheel het 'grote bedrijfsleven' socialiseren, — dan moest men dat zelfs.

Zo luidde de kritiek van 'links', en mijns inziens terecht. Maar het Plan zoals het er lag was radicaal in vergelijking niet met het officiële program van de partij, maar met de praktische politiek die de partij al sinds jaren voerde. Het overbrugde de mateloze afstand tussen het geproclameerde socialistische einddoel en de dadenloosheid van de beweging. Het was een plan voor nu, met onmiddellijk effect op de werkloosheid als het zou worden uitgevoerd, met structuurhervormingen in socialistische zin die minder ver gingen dan de theorie voorschreef, maar

toch veel verder dan men in de praktijk had nagejaagd. Het Plan had een wonderlijk effect op de beweging, allereerst in België, later ook enigszins daarbuiten. Het won een belangrijk deel van de toen vrij grote en zeer actieve radicaal-linkse oppositie, in de persoon van Spaak met een groot deel van zijn aanhang, het werd door de hele bureaucratie van partij, vakbeweging, coöperaties enzovoorts aanvaard als een middel om de apathie, die dodelijk begon te worden, te bestrijden. Zowel vele linksen als vele rechtsen waren het met De Man eens toen hij uitriep: 'Het Plan zelf is niets; essentieel is de actie voor het Plan!' Linksen meenden dat áls men in actie ging en volgens de plechtige belofte van De Man aan het hele Plan en niets dan het Plan zou vasthouden, men vanzelf zou merken dat men verder moest gaan; vele rechtsen was het Plan een zorg, maar zij zagen in de actie ervoor wel een middel om de beweging nieuwe moed te geven, om de aanhang bij elkaar te houden en dus het apparaat te redden.

Dat laatste doel werd althans tijdelijk en ten dele bereikt. Maar in 1935 werd de Belgische Werklieden Partij uitgenodigd om zitting te nemen in een 'nationale regering', bestaande uit de drie grote partijen: de katholieken, de liberalen en zijzelf. Het regeringsprogram bevatte een deel van het Plan (maatregelen tot werkverschaffing, beloften tot grotere regeringszeggenschap over de economie door het instellen van nieuwe organen), maar géén wezenlijke structuurhervormingen, ook niet die welke in het Plan waren omschreven. Wat zou er overblijven van de leus: 'Het Plan, het hele Plan en niets dan het Plan'? Wat van de actie voor het Plan?

Met steun van De Man zelf en van Spaak, toen voor het laatst woordvoerder van een deel van de linkerzijde, besloot het partijcongres de stap te wagen. De Man werd minister, — maar de wezenlijk belangrijke posten in de regering-Van Zeeland, zoals het departement van Financiën, werden aan niet-socialisten toevertrouwd. De Man heeft als minister zijn best gedaan, maar stuitte op de taaie weerstand van de burgerlijke ministers bij elke stap die hij wilde ondernemen, én op de weerstand van zijn leidende partijgenoten, voor wie de deelname aan de regering alles was, het Plan niets, de actie voor het Plan niets meer. Na nieuwe verkiezingen in 1936 in een revolutionaire atmosfeer (Spaanse revolutie, enorme stakingen in Frankrijk en België) werd De Man in een nieuwe regering-Van Zeeland eindelijk toch minister van Financiën, echter zonder dat het rege-

ringsprogramma, de regeringspartners en de eigen partijleiders veel om de uitvoering van het Plan maalden. En door zijn deelname aan de regeringen-Van Zeeland was De Man medeverantwoordelijk voor de frustratie die volgde. Overigens ook een persoonlijke frustratie. De Man geraakte ervan overtuigd, dat hij als minister het slachtoffer werd van een langdurige en bewuste campagne om de regering in financiële nood te brengen, ten einde een hoge rentestand te behouden en zowel de benodigde structuurhervormingen als de invoering van nieuwe progressieve belastingen te verhinderen. Met De Man in de regering was het kapitaal in de oppositie en was de regering machteloos, daar zij niet tegen het kapitaal wenste op te treden. Om de regering de steun van het kapitaal te hergeven, trad hij af, in het voorjaar van 1938. (Premier Van Zeeland had al eerder het veld geruimd, wegens zijn betrokkenheid in financiële malversaties; het onderzoek daarnaar was door De Man als minister ingezet: hij handelde altijd zonder aanzien des persoons).

Zijn aftreden was de erkenning van een persoonlijke nederlaag, die hem met grote bitterheid vervulde. Bitterheid tegen de grote kapitaalmachten, maar nog meer tegen de bureaucraten van de socialistische beweging.

Altijd nog een groot man werd hij voorzitter van de partij; voor zichzelf bedoelde hij niet zozeer de partij zoals ze was te vertegenwoordigen, maar deze grondig te reorganiseren om er een waardevol politiek instrument van te maken: de voorzitter zocht en vond het gevecht tegen zijn medebestuursleden. maar hij vocht op smalle basis: niet met de steun van de leden (gedesillusioneerd óók in De Man), maar als een persoonlijke strijd in de top. Zijn ideeën over de politieke organisatie werden steeds autocratischer.

1940, – het einde

In 1940 komt dan de debâcle: de nazi's overvallen België, voor De Man (persoonlijk adviseur van koning Leopold, die wegens zijn houding na de capitulatie ten slotte zijn troon verloor) de kans om zich van de traditionele medebestuursleden te ontdoen en een 'nieuwe beweging' te starten. Een nieuwe beweging in bezet gebied, onder nazi-controle, met nazi-goedkeuring, niet met de nazistische denkbeelden, maar toch met nazistische terminologie. Praktisch was dat niet anders dan een poging, de Belgische arbeidersbeweging in te passen in de 'nieuwe orde', zij het met een relatieve autonomie. De bezetters accepteerden

het graag, totdat hun geduld opraakte en zij het opgaven de bevolking van het bezette gebied voor zich te winnen; trouwens, de Belgische arbeiders, die de ruggesteun van de sociaal-democratie waren, volgden De Man toch niet. Hij trok zich na dit laatste echec half-vrijwillig terug in de Franse Alpen (november 1941), waar hij zijn rusteloze geest bezighield met een studie over een middeleeuwse Franse financier (een soort van minister van Financiën, zoals hijzelf eens), die in ongenade viel, zoals hij zelf. Dit werk over Jacques Coeur, door vakmensen goed ontvangen, was behalve een historische studie over het tijdvak dat hem vanaf zijn jeugd lief was, tevens een soort apologie. Toen de Geallieerden kwamen wist hij op het nippertje Zwitserland te bereiken, waar hij na veel moeite asiel kreeg. Bij verstek werd hij in België als collaborateur veroordeeld. Hij stierf toen een locomotief zijn auto ramde, in 1953. Kort daarvoor had hij, zijn leven overziende, gezegd: 'Al met al heb ik nieuw gist geproduceerd, maar weinig nieuw brood.'

Het boek van Dodge bevat waardevolle informatie over de ontwikkeling van de ideeën van De Man. Het is in dat opzicht naar mij voorkomt compleet. De zwakte van het werk is, dat het te weinig een levensbeschrijving van De Man is, terwijl naar mijn oordeel het praktisch handelen bij De Man primair was, de ideologische ontwikkeling secondair. Elk boek, elke brochure, elk artikel, elk manifest was een politieke daad, ook al hulde zich dat in het kleed van de wetenschap; op zijn minst was het een zelfrechtvaardiging, een apologie. Wij zouden in het boek meer informatie over zijn politieke leven — en over dat van de sociaal-democratie, vooral tussen de beide wereldoorlogen — gewenst hebben.

Die beide zijn immers nauw met elkaar verbonden. Met een betere socialistische beweging zou ook hij, een man van talenten toch, van grote werkzaamheid vooral, beter gewerkt hebben en beter geëindigd zijn. Als wij ons over hem schamen, dan ook over de beweging waarin hij werkte, die hij ten dele leidde, die hij verried.

B. Lewytzky

Generaties in conflict

Begin 1966, vóór de opening van het 23e congres van de C.P.S.U., werden regionale congressen gehouden in de 14 unie-republieken, waar de bestuurders van de partij-organisaties gekozen werden en steun werd toegezegd aan de leiders van de C.P.S.U. De resultaten van deze congressen verschaffen ons interessante gegevens naar aanleiding waarvan wij enkele opmerkingen kunnen maken over de veranderingen in de leiding van het partij-apparaat en zijn samenstelling gezien leeftijd, opleiding en politieke richting.

De volgende analyse is gebaseerd op informaties, die de schrijver verkregen heeft over twee belangrijke groepen, nl. de 200 leden en kandidaatleden van het Politbureau van het Centrale Comité van de C.P.S.U. en de regionale partijbesturen in de 14 republieken, en de 139 eerste partij-secretarissen van de oblasten, kringen, autonome republieken en oblasten.

Het overwicht van de oorlogsgeneratie

De samenstelling van de twee bestudeerde groepen, wat betreft hun leeftijd, wordt gegeven in tabel I. De beschikbare gegevens laten duidelijk zien, dat de jongere generatie geen belangrijke rol in deze groepen speelt. Van de 200 (leden en kandidaatleden van het Politbureau van de C.P.S.U. en de partijbureaus uit de 14 republieken) zijn er 146 ouder dan 45 jaar; hetzelfde geldt voor 118 van de 139 eerste partij-secretarissen. Maar aan de andere kant speelt de oude groep revolutionairen ook geen dominerende rol meer, want de meesten uit beide groepen zijn zo tussen de 45 en 55 jaar.

Een tweede factor, die interessant is om te bezien is de duur van het partijlidmaatschap. De beschikbare informaties over de twee bestudeerde groepen laat duidelijk zien, dat het grootste deel van iedere groep gedurende de oorlog lid van de partij werd. (zie tabel I). Hetzelfde ziet men bij een onderzoek naar de leden van het Centrale Comité van de C.P.S.U. (zie tabel II).

Tabel 1

Leeftijd en duur van het lidmaatschap van de partij:

Geboortedatum	*Groep van 200*[a]	*Groep van 139*[b]
Voor 1901	5	0
1901—1910	42	26
1911—1920	68	66
Na 1920	12	10
Onbekend	73[c]	37[d]
Lid van de partij		
Voor 1925	8	0
1925—1930	19	10
1931—1935	11	9
1936—1940	26	19
1941—1945	47	46
1946—1953	5	6
Na 1953	2	0
Onbekend	82[e]	49[f]

[a] Deze omvat de leden en kandidaatleden van het Politbureau van het Centrale Comité van de C.P.S.U. en van de besturen van de centrale partijcomités in de 14 republieken.

[b] Deze omvat de eerste partijsecretarissen van de oblasten, kringen, autonome republieken en oblasten.

[c] Van 31 moet aangenomen worden, dat zij vóór 1920 geboren zijn.

[d] van 26 moet worden aangenomen, dat zij vóór 1920 geboren zijn.

[e] Van 54 moet worden aangenomen, dat zij langer dan 12 jaar lid zijn.

[f] Van 38 moet worden aangenomen, dat zij vóór 1953 lid van de partij geworden zijn.

Het verschijnsel van de 'vergrijzing' is duidelijk, gezien het feit, dat zij, die ouder zijn dan 46 jaar, het Centrale Comité bijna geheel overheersen. Wat betreft de duur van het partij-lidmaatschap, zijn het weer degenen, die gedurende de oorlog lid van de partij zijn geworden, die een numeriek overwicht hebben. Let wel, dat van slechts 4 van de 195 leden van het Centrale Comité bekend is dat zij korter dan 12 jaar lid zijn van de partij, ofschoon het mogelijk is, dat dat getal vermeerderd kan worden met 4 van de 18 personen, waarvan geen gegevens verstrekt zijn.

Tabel II
Leeftijd en duur van het partijlidmaatschap:

		Beroepsmatig werkzaam bij:			
Geboorted.	*Partijapp.*	*Regeringsinst.*	*Leger*	*Overige*	*Totaal*
Voor 1901 . .	4	5	6	0	15
1901—1910 .	25	48	7	7	87
1911—1920 .	46	21	1	5	73
Na 1920 . .	3	1	0	3	7
Onbekend . .	7	1	0	5	13[a]
Totaal . . .	85	76	14	20	195
Lid van de partij					
Voor 1925 . .	6	6	5	0	17
1925—1930 .	10	27	5	2	44
1931—1935 .	8	6	0	2	16
1936—1939 .	18	12	2	2	34
1940—1945 .	31	22	2	3	58
1946—1953 .	2	0	0	2	4
Na 1953 . .	0	0	0	4	4
Onbekend . .	10	3	0	5	18
Totaal . . .	85	76	14	20	195

[a] Van 6 moet worden aangenomen, dat zij voor 1921 geboren zijn.

Het is waar, dat er een opmerkelijke omwenteling heeft plaatsgevonden in al deze groepen na de dood van Stalin. Slechts 11 van de groep van 200 behielden dezelfde belangrijke positie die zij hadden in 1953, terwijl 142 lid werden nà de dood van Stalin en vóór de afzetting van Chroesjtsjow.

De samenstelling van de groep Eerste Secretarissen vertoont meer stabiliteit, daar 75 van de 139 hun belangrijke positie in het partij-apparaat behielden van vóór 1953. Toch bereikten bijna 40 percent hun huidige rang tussen 1953 en 1964. Bij het Centrale Comité werd ongeveer 85 percent van de leden lid van dat invloedrijke lichaam na 1953.

Geen van deze tabellen geeft echter een duidelijk beeld van de aard van iedere groep, want de overgrote meerderheid werd lid van de partij en opgeleid onder de aegis van Stalin. Zij waren mannen en vrouwen, gemodelleerd in het stalinistische tijdvak en hun houding weerspiegelde vaak hun vroegere vor-

ming. Voor de meesten van hen was de 'Grote vaderlandse Oorlog' de beslissende factor in hun leven.

Weerstand tegen verandering

De overwinning op het 23ste partij-congres van de apparatchiki uit de oorlogsgeneratie over de jongeren met nieuwe ideeën was niet moeilijk te voorspellen. Leden van het partij-apparaat herinnerden zich goed het lot van de stalinistische apparatchiki onder het regime van Chroesjtsjow. Terwijl velen van hen de noodzaak inzagen om het stalinistische systeem te hervormen en de adviezen van Chroesjtsjow om het partijkader te doen rouleren om daardoor een technische intelligentsia in de partij zelf te doen ontwikkelen, accepteerden, realiseerden zij zich tevens, wat de consequenties zouden zijn voor hun eigen carrières, wanneer de hervormingen te ver doorgevoerd zouden worden. Toen Chroesjtsjow eenmaal weg was, gingen zij hun positie verstevigen, ofschoon het 5 jaar eerder erop leek, dat het partij-apparaat klaar was om een radicaal nieuwe structuur te krijgen.

De nieuwe statuten van de partij, aangenomen door het 22e congres in 1961, streefden naar een correctie van duidelijke misbruiken. In zijn toespraak tot het congres zette wijlen Frol Koslov de redenen van de voorgestelde veranderingen in de statuten als volgt uiteen:

'In vele afdelingen van de partij waren vroeger een zeker aantal functionarissen lange tijd in dienst zonder vervangen te worden. De voorgestelde statuten sluiten deze mogelijkheid uit. Zij bepalen, dat leden van het presidium van het Centrale Comité van de C.P.S.U. in de regel niet meer dan 3 opeenvolgende termijnen zitting zullen hebben. Hetzelfde geldt voor leden van de centrale comités van de communistische partijen in de unierepublieken en van de provinciale, regionale, stedelijke en districtspartijcomités en comités en besturen van partij-organisaties. Eerste partij-secretarissen zullen niet meer dan twee opeenvolgende termijnen gekozen kunnen worden. Het voordeel van dit systeem van verkiezingen voor de partij is duidelijk. Nieuwe mensen, werkers in de partij, die zich ontplooien en vol initiatieven zijn, kunnen zo langzaamaan in kaderfuncties naar voren komen. Tegelijkertijd moeten krachtige maatregelen genomen worden om hen, die veel te lang leidinggevende functies bekleden, af te voeren, mensen die menen onvervangbaar te zijn, die niet meer meegroeien en die, ofschoon ze de hun toe-

gewezen taken niet meer aankunnen, er *hardnekkig aan* vasthouden.'

Kozlov realiseerde zich zeker, dat de hervormingen voor sommige partijleden moeilijk te accepteren zouden zijn, want in feite ontnamen zij aan het partij-apparaat de bevoegdheid om zelf de normen te stellen voor promotie. Hij illustreerde het probleem door het geval aan te halen van een rayon-partijsecretaris in Dagstan, die de pogingen van zijn collega's om hem af te doen treden, weerstond met te zeggen: 'Geen tsaar stond zijn macht uit vrije wil af en ik denk er niet aan de mijne zonder strijd af te staan.'

De opheffing van de partijbesturen in de rayons en de opkomst van nieuwe partij-instellingen dwong in feite menig partij-secretaris ertoe het politieke toneel te verlaten. Het is echter duidelijk, dat de belangrijkste instellingen van het partijapparaat de hervormingen weerstonden en hun toevlucht namen tot verschillende methoden om ze te ontduiken. In plaats dat er nieuwe functionarissen benoemd werden en er een rationeel rouleringssysteem ontwikkeld werd, zocht het partijapparaat het hoofdzakelijk in het creëren van nieuwe functies voor oudere functionarissen, wier bevoorrechte positie door de nieuwe partijstatuten in gevaar werd gebracht.

Het was inderdaad zoals menig waarnemer van de ontwikkelingen in de Sovjet voorzien had: Het hele rouleringsproces werd nergens in belangrijke mate geëffectueerd. De eerste publieke uitingen voor afschaffing van het rouleringssysteem werden gedaan in de vergadering van maart '65 van het Centrale Comité van de C.P.S.U. M. S. Solomentsev, eerste secretaris van de Rostovse oblast, herinnerde eraan, hoe weinig effectief het hele systeem was. 'Het is voor ons erg moeilijk,' stelde hij, 'om een secretaris te vinden voor de laagste partijorganisatie, omdat hij elke twee jaar overgeplaatst moet worden van de ene plaats naar de andere, van het ene rayon naar het volgende.' Dat was zeker niet, wat Chroesjtsjow in 1961 verlangd had; het was daarom niet verwonderlijk, dat het 23e congres het artikel van de statuten van '61, dat roulering van kaderfunctionarissen eiste, herriep.

De eerste secretaris L. I. Brezhnev verklaarde aan het Centrale Comité: 'Wat betreft de normen, die het huidige proces (systematische vernieuwing) regelen, heeft de praktijk laten zien, dat zij niet gerechtvaardigd zijn. Bij de verkiezingen van

functionarissen is hier en daar het principe van selectie op grond van zakelijke en politieke kwaliteiten vervangen door formele regels. Als resultaat zijn vaak excellente werkers, die nog steeds actief zouden kunnen zijn in partijorganisaties, genoodzaakt hun werk in gekozen lichamen stop te zetten. Het is voor communisten correcter en democratischer om zelf te beslissen, of een bepaald partijlid de politieke en zakelijke kwaliteiten heeft, die hem geschikt maken om een bestuursfunctie in een partijorganisatie te vervullen.'

Het generatie-conflict

In zijn boodschap aan het 23e partijcongres op 26 maart bracht Brezhnev verslag uit over de samenstelling van de C.P.S.U., zoals die was in januari 1966. Zoals de statistieken laten zien is de C.P.S.U. ongetwijfeld een 'jonge partij'. Meer dan 50 percent van zijn leden is nog geen 40 jaar en bijna de helft van alle leden werd pas na de dood van Stalin lid van de partij. Deze jonge mensen, politiek gevormd in de periode van destalinisatie, waren gewend de problemen van een moderne maatschappij anders te beoordelen dan de oudere partijleden, die nu de elite van de partij uitmaken in alle drie groepen: het Centrale Comité, het Politbureau en de bureaugroep en de groep van 139 eerste partijsecretarissen.

Het is natuurlijk de gewone gang van zaken, dat de leiders gerekruteerd worden uit de ouderen, die al langer meelopen, maar in dit opzicht loopt de structuur van de C.P.S.U. niet parallel met de communistische partijen in de landen van het Sowjetblok. Een grote naoorlogse generatie begint zich in de U.S.S.R. te doen gevoelen, maar het partijapparaat zelf heeft niets gedaan om deze op te vangen. Integendeel hebben de partijleiders, waarschijnlijk handelend uit een bureaucratisch instinct tot zelfbehoud, er de voorkeur aan gegeven de toetreding tot het partijapparaat voor de gewone leden te beperken en om de toelating tot de partij voor jonge leden te bemoeilijken, waar mee een potentieel explosieve situatie geschapen wordt.

De werkelijke betekenis van het 23e partijcongres is dat daar de bedoeling van de partijleiding — de oorlogsgeneratie — om de jonge mensen buiten het machtsapparaat te houden, duidelijk werd. Dit wordt weerspiegeld in drie beslissingen van het congres. De eerste was, zoals we reeds hebben gezien, het amendement op de partijstatuten van 1961 om het rouleringssysteem

af te schaffen. De tweede was de beslissing om kandidaatleden beneden de 23 jaar te noodzaken lid te worden van de Komsomol als voorwaarde om gekozen te kunnen worden tot lid van de partij. Onder de vroegere statuten waren personen boven de 20 jaar verkiesbaar voor het partijlidmaatschap, ook al waren zij geen lid van de jongerenorganisatie. Een verder obstakel, dat de toelating in de weg staat is de regel, dat referenties verlangd worden van partijleden, die ten minste 5 jaar (vroeger 3 jaar) lid zijn.

De kloof in genoten onderwijs

Evenals er in iedere maatschappij grote verschillen zijn in opleiding en ontwikkeling tussen generaties, is er een zeer groot verschil in opleiding en technisch kunnen tussen de leden van het partijapparaat en de gewone leden. Een groot deel van de jonge generatie, die nu lid wordt van de partij, heerft een universitaire opleiding achter de rug. Brezhnev verklaarde aan het 23e partijcongres, dat meer dan twee derde van de witteboordenwerkers, die tussen het 22e en 23e partijcongres lid van de partij geworden waren, deel uitmaakten van de technische intelligentsia en experts waren op velerlei gebied van de Sowjet-economie.

Hij verklaarde bovendien, dat 18,2 percent van alle leden een universitaire opleiding voltooid of bijna voltooid had en dat 30,9 percent de middelbare school afgemaakt had.

Oudere partijleden, op hoger partij-niveau, hadden niet het geluk van een eerste klas scholing of van een opleiding, die vandaag aan de dag als hoog beschouwd wordt — d.i. lager onderwijs, middelbaar onderwijs dat voorbereidt op het universitaire onderwijs gecompleteerd met cursussen en examens. In de jaren twintig en dertig werden jonge mannen en vrouwen vaak zonder middelbare schoolopleiding toegelaten tot de universiteit en velen van hen maakten nooit een hele universitaire cursus af. Weer anderen kregen hun technische opleiding slechts aan partijscholen gelieerd aan het Centrale Comité van de C.P.S.U.

Sowjet-autoriteiten beweren, dat alle leden van het Politbureau van het Centrale Comité van de C.P.S.U. óf een universitaire opleiding óf een voortgezette technische scholing hebben gehad. Toch schijnt het, dat slechts één van de 11 leden, die theoretisch gesproken hun opleiding voor 1939 ontvingen, zijn universitaire opleiding helemaal heeft afgemaakt. Van de

acht kandidaatleden hebben slechts twee hun hogere opleiding tijdens de oorlog afgemaakt.

In de andere twee elitegroepen, de besturen van centrale comités in de republieken en de groep van eerste secretarissen, is de situatie hetzelfde. Ook hiervan wordt gezegd, dat de grootste meerderheid een universitaire of voortgezette technische opleiding heeft gehad, maar er moet aan worden herinnerd, dat deze mensen, die allemaal de 50 jaar zijn gepasseerd, geen opleiding ontvangen hebben, die te vergelijken is met die van de jongere partijleden, die lid werden van de partij na de dood van Stalin. Een ernstige confrontatie tussen de beter ontwikkelde kaders, buitenspel gezet door de beslissingen van het 23e partijcongres en de oudere minder gekwalificeerde groep apparatchiki mét macht, schijnt onvermijdelijk.

Wanneer het Sowjetsysteem verandert en gemoderniseerd wordt, zal het waarschijnlijk noodzakelijk zijn, dat er uiterst bekwame experts, die van de laatste ontwikkelingen op de hoogte zijn, aangetrokken worden door de industrie en zelfs door het regeringsapparaat. Op dit ogenblik is dat niet het geval. Integendeel, de partijleiders hebben geopteerd voor het consolideren van hun eigen positie en nemen nu een rustpauze om zich voor te bereiden op de taken, die komen. Zo gauw deze taken buitengewoon zwaar zullen zijn, vooral op het gebied van de economische hervorming, en deze confrontatie zal waarschijnlijk eerder komen dan de partijleiders verwachten, dan belooft dit wrijvingen en conflicten te geven.

Hier moet worden opgemerkt, dat ondanks de verklaring van de Sowjetleiders, dat zij van plan zijn om de leiding van de industrie te moderniseren, slechts twee fabrieksdirecteuren, één ingenieur, en vier wetenschappelijke onderzoekers, beloond zijn met zetels in het nieuwe Centrale Comité van de C.P.S.U. De hardnekkigheid waarmee het partijapparaat zichzelf beschouwt als de belichaming van alle progressieve ideeën, zal moeten worden opgegeven.

Het feit, dat het verschijnsel van de 'vergrijzing' een algemene trek is van de staatsmachinerie, is van betekenis. Van de 76 hoogste regeringsfunctionarissen, zijn er 48 tussen de 55 en 65 jaar en 27 van hen zijn reeds meer dan 35 jaar lid van de partij. Al deze mensen hebben hoge functies bekleed onder Stalin en er bestaat ongetwijfeld tussen hen en de partijbureaucratie een gevoel van wederzijds vertrouwen en begrip.

De verhouding tussen Brezhnev en Kosigin is in dit opzicht

vooral van betekenis. Het is een symbool van de vastberadenheid van een hecht verbonden groep mensen om het roer van de Sowjet-staat stevig in handen te houden en om het lot van hun onderdanen te bepalen.

Boekbesprekingen

Wat denken wij eigenlijk wel? Onder redactie van Han Lammers en J. van den Berg. Polak en Van Gennep, 1966, 280 blz.

De politicoloog Alfred Grosser heeft eens geschreven, dat de pers langzamerhand een van de belangrijkste functies van het parlement geheel heeft overgenomen: „parliaments role as a transmission-belt of political information.' Dat maakt het begrijpelijk, dat journalisten het niet altijd willen laten bij het louter overdragen van informatie, maar dat zij vinden, dat hun strategische positie ook rechtvaardigt dat er naar hun oordelen wordt geluisterd.

Deze bundel zeer lezenswaardige 'journalistieke opinies over actuele facetten van de Nederlandse samenleving' maakt die aanspraak zeker waar. Omdat het onmogelijk is om alle bijdragen afzonderlijk de aandacht te geven die de meeste ervan zouden verdienen — er wordt geschreven over Binnenhof, katholicisme, Morele Herbewapening, het Statuut, seksualiteit, buitenlandse politiek, socialisme, pers, calvinisme, muziekleven, BVD, filmwereld, oorlogsverleden, beeldende kunst, BB en strafrecht — beperk ik me tot de politieke stukken. Het leek me namelijk vooral interessant om eens na te gaan, wat voor veranderingen op politiek gebied de hier verzamelde journalisten graag zouden zien. Hier volgt een selectie:

J. van den Berg: De huidige BB is een organisatie 'voor huisvlijt op de massale toer'. Er worden grote hoeveelheden personen opgeleid, waarover in geval van nood toch niet beschikt kan worden. Laat de BB daarom niet meer noodwachtplichtigen gebruiken, maar een klein beroepskader zijn, dat zich ook nuttig zou moeten maken in vredestijd. (b.v. voor de bestrijding van de luchtverontreiniging).

Henry C. Faas: 1. Partijen in een regeringscoalitie moeten ophouden prettige regeringsbesluiten voor zich zelf op te eisen en impopulaire beslissingen aan de coalitiepartner te wijten: 'De naoorlogse samenwerking tussen KVP en PvdA heeft zwaar geleden onder de leuze, dat de ouderdomsuitkeringen van Drees waren. Even fnuikend was de stelling van de KVP, dat de PvdA de partij van de bestedingsbeperking was.'

2. De kiezer moet kunnen bepalen wat voor kabinet er komt.

We moeten af van het benoemen van een kabinetsformateur door de Koningin. 'Het koningshuis (moet) verder worden uitgehold, minstens tot het alleen zijn ornamentsfunctie over heeft. Monarchisten en republikeinen zouden het over dit minimum eens moeten zien te worden.'

3. We moeten een partijstelsel hebben, dat een duidelijke keuzemogelijkheid tussen vooruitstrevend en conservatief opent. Dat zou niet teleurstellend voor progressief hoeven aflopen: 'De Nederlanders zijn zo rot niet.' Maar 'de Partij van de Arbeid is een van de voornaamste hinderpalen op de weg naar de vernieuwing.... De doorbraak is een teleurstelling geworden, omdat het geen echte doorbraak is geweest. De socialisten toonden zich slechts bereid berouwvolle en goedwillende 'anderen' lankmoedig te ontvangen....' Dat de PvdA-leiders andere partijen steeds reden van bestaan ontzeggen, is de beste manier om de andere partijen in stand te houden. 'Wat geeft de ene vermolmde zuil het recht te lachen om de andere vermolmde zuil?'

R. Ferdinandusse: 1. De VARA dient een culturele voorhoede te zijn. Dat betekent, dat de VARA niet het meest vast moet houden aan een sterke binding met de andere takken van de socialistische beweging. Idem Het Vrije Volk.

2. 'Er moet kritisch worden nagegaan wie aan wat het socialisme wil, uiting mag geven.... Ook de partijen moeten anders zijn, en de socialistische zal per definitie aan de kant van de mensen moeten staan.... aan de kant van de individuele vrijheid.' En Ferdinandusse blijft wat hij al eerder in Propria Cures had geschreven een aardig idee vinden: 'dat de socialisten in Nederland er sterk bij gebaat zouden zijn als de huidige leidinggevende socialisten gezamenlijk met een bus van de Afsluitdijk zouden rijden, op een stormachtige nacht met hoog water.'

Wouter Gortzak: 'De staatsinstellingen — waarin sociaal-democratie en kapitaal tot een synthese zijn geraakt, de grote bedrijven én de vakorganisaties (met name het NVV) laten zich, met betrekking tot sollicitanten of aspirant-leden door de BVD voorlichten.' Dit betekent, dat er zonder dat de betrokkenen de normen kennen, die hen eventueel tot 'staatsgevaarlijk' of 'extremistisch' maken, grote hoeveelheden dossiers worden aangelegd 'op grond waarvan we in een volgend stadium in de kraag kunnen worden gepakt.' De BVD geeft daarmee een totalitair karakter aan onze samenleving, hetgeen in geen enkele verhouding tot de bedreiging ervan staat. Laat de BVD zich daarom beperken tot het 'met loerende blik achter de in ons land opererende Russen aansukkelen.'

Han Lammers: De Nederlandse strafrechtpleging funktioneert zo, dat de verdachte niet het gevoel kan krijgen, dat hem recht gedaan

wordt. Hij ziet de rechtszaal als een omgeving, waar 'ze' elkaar niet bijten en hij het slachtoffer wordt. Dat wekt een rancune, die alleen vermeden zou kunnen worden door de inschakeling van leken-adviseurs van de rechter en van leken-strafpleiters. Ook is een grondige herziening van het gevangeniswezen nodig. Maar helaas is het daarmee 'als met de woningnood, wie een huis heeft is de dakloze een zorg.'

H. C. M. Michielse: Nederland heeft geen buitenlandse politiek, maar dobbert als een sloep achter een fregat in Amerika's kielzog. In tegenstelling tot de Scandinavische landen hebben we zonder noodzaak atoomwapens binnen onze deur gehaald. 'We genieten de eer om na West-Duitsland van al Amerika's bondgenoten het meest voor defensiedoeleinden uit te geven.' We zouden binnen de NAVO een eigen politiek moeten en kunnen voeren. Maar daarvoor is nodig, dat er eindelijk eens een 'politieke figuur' als minister van Buitenlandse Zaken komt en onze buitenlandse dienst wordt gedemocratiseerd.

Frits Moll: Premier Pengel van Suriname is bezig een dictatoriaal bewind te vestigen met behulp van de ontwikkelingshulp die Nederland hem verstrekt, maar die niet voor het beoogde doel wordt gebruikt. Die steun moet ophouden.

Cor van de Poel: De overheid moet zonder voorwaarden te stellen (d.w.z. uitsluitend gebaseerd op getalscriteria) financiële steun aan de pers gaan verlenen en ook de mogelijkheid openen, dat op die basis nieuwe dagbladen kunnen ontstaan. Dat is noodzakelijk, omdat de slechte economische positie van het dagbladwezen tot steeds omvangrijke concentraties leidt. Dat impliceert een voor de democratie gevaarlijke verschraling van de meningsvorming.

Ten slotte wil ik dan nog de eerste bijdrage van de bundel speciaal vermelden. Daarin stelt M. van Amerongen, dat hij hoe langer hoe minder gelooft 'van de mythe van het Nederlandse volk dat zich zo heldhaftig heeft verzet tegen de usurpatie van het nazidom.' Er is nog heel wat antisemitisme in Nederland, zo constateert hij en dat hangt samen met het feit, dat maar zo'n klein deel van het Nederlandse volk werkelijk wat gedaan heeft tijdens de jodenvervolgingen. Het is geen prettige gedachte zich te moeten realiseren 'dat iedere burger die zich tijdens de bezetting aan de bestaande orde had geconformeerd, een potentiële medeplichtige was aan de meest bestiale volkenmoord aller tijden.' Die gedachte moet als een katalysator zijn gaan werken op tal van latente antisemitische gevoelens.
Zulke bundels moesten wat vaker verschijnen.

G. VAN BENTHEM VAN DEN BERGH

Dr. S. Santema, georganiseerde maatschappelijke gezondheidszorg. Assen, v. Gorcum & Co. 1966.

Iedere poging, door beschrijving een weinig orde in het bestel van onze gezondheidszorg te brengen, is hachelijk, omdat dit bestel nu eenmaal een chaotische zaak is.

Santema heeft deze poging ondernomen voor een deel van de gezondheidszorg, nl. voor zover deze georganiseerd en maatschappelijk is. Noch het ene noch het andere kenmerk wordt nader door hem gedefinieerd en men blijft enigermate in het onzekere omtrent de wijze, waarop hij zijn keus van hetgeen hij beschrijft, heeft bepaald.

Wij moeten echter niet te theoretisch willen zijn en ervan uitgaan dat deze gids gezien moet worden als een praktisch middel zich snel te oriënteren over doelstelling en werkwijze van een aantal organisaties. Een boek dus, dat men ter hand neemt om een bepaalde vraag te beantwoorden, en in die zin een handboek, zoals prof. Muntendam het in zijn 'Ten Geleide' kwalificeert. Bovendien zal het hen die het op deze wijze gebruiken, zelden teleurstellen. De gegeven informatie is beknopt en duidelijk.

Echter ben ik het niet eens met de tweede, door Muntendam gegeven kwalificatie; hij noemt het nl. ook een leerboek.

Santema beschrijft feitelijke verhoudingen, echter geen wordingsgeschiedenis en samenhangen. Hij geeft feitenmateriaal, geen begrip. Hij heeft zich vermoedelijk ook geen ander doel gesteld. Door méér te suggereren doet men hem onrecht aan, want dan zou moeten worden gezegd dat hij te kort is geschoten.

Blijft men echter binnen de grenzen die de schrijver zich klaarblijkelijk heeft gesteld, dan kan dit boek zonder voorbehoud geslaagd en nuttig genoemd worden.

PROF. DR. A. QUERIDO

Redactioneel

Het artikel van drs. Brakel over de Nederlandse Antillen zal binnenkort worden vervolgd met een beschouwing, waarin nader wordt ingegaan op de economische situatie in dat gebiedsdeel.

Het artikel van F. Vals, bevat de tekst van een redevoering door hem uitgesproken ter gelegenheid van de plechtige bijeenkomst van het Europese parlement ter herdenking van de ondertekening van het verdrag van Rome op 9 mei 1950.

De artikelen van prof. Supek en Lewytzky worden eveneens gepubliceerd in resp. Review of International Affairs (Beograd) en Problems of Communism.

Tenslotte maken we de lezers er op attent, dat het juli-nummer zoals gebruikelijk met het augustus-nummer zal worden gecombineerd en medio augustus zal verschijnen.

Biografische notities :

Drs. A. P. H. van Meurs is geoloog.

Drs. C. J. Brakel studeerde economie en was tot voor kort werkzaam bij een oliemaatschappij op de Nederlandse Antillen.

F. Vals is voorzitter van de socialistische fractie in het Europese parlement.

Prof. dr. R. Supek is hoogleraar aan de Universiteit van Zagreb.

Dr. P. R. Baehr is verbonden aan de Amsterdamse gemeente universiteit.

Dr. Th. van Tijn is historicus en werkt als leraar te Amsterdam.

B. Lewytzky woont thans in München. Publiceert in vele periodieken over Sovjet aangelegenheden.

Ten geleide

Nederland gonst al geruime tijd van de discussies over politieke vernieuwing. Vooral de herverkaveling van het partijwezen wordt druk besproken. Het aantal nieuwe groepjes, beraden, meningen en initiatieven is nauwelijks meer te overzien. Er is daardoor, waarschijnlijk ook in de ogen van de kiezers, erg veel op losse schroeven komen staan en voorlopig is het resultaat dan ook eerder verwarrend dan vernieuwend. Verwonderlijk is dat intussen niet; we moeten door een zekere crisis heen.

In de politieke gedachtenwisseling speelt vanouds de idee van de concentratie een belangrijke rol. Juist in de Nederlandse verhoudingen is het verenigen, het bundelen van politiek gelijkgezinden altijd een essentieel streven geweest. De P.v.d.A. is uit dat streven voortgekomen en deze partij heeft, althans in haar bedoelingen, op dit punt een traditie zolang zij bestaat. Ook Socialisme en Democratie heeft altijd grote aandacht voor de concentratie gehad.

Deze gedachte begint de laatste tijd meer algemeen ingang te vinden, zij het vaak in een andere vorm dan die van één (intussen ook traditionele) partijorganisatie. Nu tradities en niet-politieke achtergronden en bindingen voor de politieke groepsvorming aan betekenis inboeten en nu een nieuwe generatie zich in de besprekingen mengt, komt de krachtenbundeling opnieuw naar voren. Met meer aandrang en op een breder front.

Omdat linkse mensen roeriger zijn dan anderen, ongeduldiger, veranderingsgezinder, is vooral de linkse concentratie in het geding. Naar de vorm en het programma ervan wordt allerwegen gezocht. De simpele vragen: wat is het, moet het, hoe? worden op verschillende wijze beantwoord, maar zijn tot dusverre nog als vragen blijven staan. Die vragen heeft de redactie van dit maandblad aan een aantal personen voorgelegd in de volgende vorm.

a. Wat verstaat U onder een bundeling (concentratie) van progressieve (linkse) krachten in de Nederlandse politiek? Wat acht U daarbij kenmerkend voor 'links' of 'progressief'?

b. Acht U zo'n concentratie wenselijk en wat zou Uw bezwaar zijn als deze zich 'socialistisch' noemt?

c. Acht U zo'n bundeling realiseerbaar, en zo ja, hoe?

Met de antwoorden van degenen, die reageerden is dit nummer van S. & D. grotendeels gevuld. De mogelijkheid bestaat, dat er nog iets wordt bijgevoegd in het volgende nummer. Veel pretenties heeft de redactie met dit nummer overigens niet. Laten we maar spreken van de klassieke 'nuttige bijdrage tot de discussie'.

Wij zijn de auteurs dankbaar voor hun snelle en boeiende reacties.

DE REDACTIE.

J. Boersma

Vernieuwing of vernieling

De (parlementaire) democratie is een kostbaar goed, waar we erg zuinig op moeten zijn. Partijen en partijbelangen zijn daaraan ondergeschikt. Een partij is geen doel in zich zelf, maar een middel om die democratie zo gezond en zo krachtig mogelijk te maken.

Helaas is het aftakelingsproces van onze parlementaire democratie onmiskenbaar. De moderne communicatiemiddelen brengen dit onbarmhartig aan het licht, terwijl vele parlementaire journalisten, terecht, niet ophouden zout in de open plekken te wrijven. Weliswaar zijn er lieden die in dit laatste de oorzaak zien en het parlementair verval als gevolg, in toenemende mate dringt bij vele anderen, vooral ook bij vele jongeren, de ernst van de situatie zoals die werkelijk is, door. En de partijen van het onbehagen (positief D'66, negatief de BP) zijn voor de laatsten evenzovele duidelijke tekenen aan de wand: er moet iets gebeuren. Ik wil daarbij vooropstellen, dat het eenzijdig zoeken naar de schuldige een zinloze en onvruchtbare zaak is. Noch de confessionele partijen, noch de PvdA en de VVD mogen en kunnen zich onttrekken aan de gemeenschappelijke vraag: hoe bereiken wij meer duidelijkheid in de politiek?

Wel noem ik de confessionele partijen met opzet het eerst. Misschien de ARP het minst, bezondigen én KVP én CHU en ARP zich alle drie eraan, te dikwijls de gemeenschappelijke confessionele binding belangrijker te achten dan het politieke program, dan het politieke beleid. In dat opzicht moet ik met spijt vaststellen, dat het jongste debat over de werkgelegenheid symptomatisch te noemen valt. De gang van zaken tijdens dit debat alsmede de uitslag van de verkiezingen in en rond Zwolle onderstrepen nog weer eens ten overvloede, dat partijvernieuwing dringend geboden is en dat de confessionele partijen daar in elk geval zeer nauw bij betrokken moeten zijn.

Ook de PvdA dient dat te zijn. Zij verkeert duidelijk in een toestand van onzekerheid, en zal moeten kiezen: of linksaf richting PSP dan wel met of zonder Nieuw Links rechtdoor op de

koers van de laatste jaren. Ten slotte zou ook de VVD zich duidelijker liberaal moeten presenteren, en niet moeten proberen te doen alsof zij tegelijkertijd volkspartij zowel als partij van de 'grote luiden' is.

Progressieve concentratie

We beschikken niet over erg veel gangbare begrippen, om aan te duiden welke koers we willen varen als het gaat om sanering van ons partijpolitieke bestel. Ik kies nu maar voor de term progressief, niet omdat deze ideaal genoemd kan worden, maar wel omdat het begrip links op velen, vooral, in de AR werkt als de bekende rode lap op een stier.

Onder een progressief beleid versta ik dan een uitgesproken anti-egoïstisch beleid, dat zich werpt op de internationale en nationale knelpunten, zowel geestelijk als materieel. Centraal dient daarbij te staan — in mijn confessionele jargon uitgedrukt — de naastenliefde; anderen spreken wellicht liever van solidariteit. In dat progressieve beleid moet tot uitdrukking worden gebracht de verantwoordelijkheid voor de ander en de verantwoordelijkheid nú voor later. Progressieve politiek wordt ook gekenmerkt door bewogen onvrede met het bestaande, en dient uit te gaan van de gelijkwaardigheid van de mensen.

Als belangrijke punten wil ik kort onder meer aanduiden:
— erkenning van de positieve taak van de overheid t.b.v. samenleving en individu
— heroriëntering van het buitenlands beleid, m.b.t. feodale regimes, alsmede militair
— ontwikkelingshulp in meest ruime zin
— krachtig welzijnsbeleid (volksgezondheid, ruimtelijke ordening, recreatie)
— krachtige aanpak van het vraagstuk van de machtsconcentratie en machtsongelijkheid (democratisering, medezeggenschap, onderwijs)
— bestrijding van de inkomens- en vermogensongelijkheid (onvrede bestaande kapitalistische economische orde)

Deze en andere gewichtige vraagstukken vragen een radicale, geprogrammeerde aanpak, vragen visie. Het *program* van het kabinet-Cals kwam al zeer ver in deze richting, het *beleid* van dit kabinet is helaas praktisch in de kiem gesmoord.

Hoe evenwel te komen tot bundeling van diegenen die voor de naaste toekomst een dergelijk beleid voorstaan? Geen eenvoudige vraag. Laat ik beginnen met op te merken, dat ik vooralsnog niet

aan grootscheepse fusies denk; wél acht ik (vormen van) federatieve samenwerking realiseerbaar en de moeite van het nastreven waard. Tussen de confessionele partijen zijn op dit moment officiële besprekingen gaande. Wanneer deze zouden gaan in de richting van federatie of samenwerking zonder meer, lijkt de winst niet bijzonder groot, omdat namelijk daarmee aan duidelijkheid in het beleid nauwelijks iets gewonnen zou worden, tenzij men zich zou kunnen vinden in een werkelijk progressief program. De ARP was in dat opzicht al een goed eind onderweg. De kansen voor een dergelijke samenwerking sla ik evenwel zeer laag aan. Aan een fusie tussen de drie, een opgaan zonder meer in één grote christen-democratische groepering, geloof ik nog minder. Sterker nog: ik acht dit zeer ongewenst.

Daarom speel ik liever met de gedachte van de 'scheiding der geesten'. Hieronder versta ik dan, dat diegenen uit de drie confessionele partijen elkaar weten te vinden, voor wie de inspiratie van het Evangelie — waaraan ik vasthoud — niet zozeer blijkt uit prachtige vrome volzinnen in preambules en beginselprograms, maar uit een duidelijk, sociaal-radicaal politiek program en beleid. Daarmee erken ik zeer nadrukkelijk de noodzaak van een gemeenschappelijke inspiratiebron, zonder evenwel waarde toe te kennen aan oude etiketten. Ook deze noodzaak leidt tot mijn gedachte van federatieve samenwerking.

In feite doe ik dus niets meer dan, ten bate van de eerlijkheid in de politiek, de consequenties trekken uit de bestaande vleugelpraktijk met name in de confessionele partijen. De vraag is evenwel volledig open, hoevelen in KVP, ARP en CHU deze gedachtengang bereid zijn te onderschrijven. Ook daarover zal open overleg mogelijk moeten zijn.

Daarnaast zal van de PvdA gevraagd moeten worden wat zij wil: een 'ruk naar links' of t.o.v. de PSP (en Nieuw Links?) een meer gematigd beleid? Als het laatste het geval is, staat in elk geval niets samenwerking tussen een PvdA met een duidelijk gezicht (en eventueel met een andere naam) en de christen-radicalen (of hoe zij zich ook zouden noemen) meer in de weg. Beide groepen zouden zich dan vóór de verkiezingen duidelijk vóór deze samenwerking moeten uitspreken. Tevens zouden zij moeten komen tot een kort gezamenlijk actieprogram, een aantal hoofdzaken bevattend. Beide behouden dus overigens hun eigen zelfstandigheid, hun eigen uitgangspunten, alsmede desgewenst een aantal eigen programpunten.

Voorwaarde voor een dergelijke federatieve concentratie is, dat de vakbeweging zich tot dit gemeenschappelijk program aangetrokken kan gevoelen. Helaas stelt zij zich steeds meer welhaast a-politiek op de laatste tijd. En ook dat zal dus een punt van nadere bespreking moeten vormen. Overigens is het juist de praktijk van de samenwerking tussen de vakcentrales, welke mij met name voor ogen staat als ik denk aan federatieve samenwerking in de politiek.

Verder zou het eveneens van belang zijn wanneer een dergelijk program ook zou aanslaan bij kleine zelfstandigen en middengroepen.

Aannemend, dat andere delen uit de confessionele partijen een beleid voorstaan, dat meer aansluiting zoekt bij de gevestigde positie, zouden zij mogelijkerwijs een vorm van samenwerking met de VVD kunnen vinden.

De PSP komt in dit stuk niet voor. In deze fase lijkt het mij niet realistisch met haar tot een vergelijk te komen, daarvoor is de afstand (o.a. op het terrein van de defensie en de economische politiek) te groot. D'66 ten slotte is in de winning mood en zal voorlopig de kat uit de boom blijven kijken. Met haar zijn er, even afgezien van haar malle hobby's, meer aanrakingsvlakken, reeds nu al. Op wat langer termijn liggen hier stellig kansen.

Concentratie wenselijk

Deze vraag heb ik feitelijk al beantwoord. Ik hecht immers bovenal zeer sterk aan een gezonde (parlementaire) democratie. Deze is thans bezig in de vernieling te geraken. Elf partijen met even zoveel woordvoerders zijn dodelijk voor elk debat. Bovendien leidt de bestaande partijformatie niet tot voldoende doorzichtigheid in de politiek. Aangezien ik D'66 noch qua opzet, noch qua kamerpraktijk, een aantrekkelijk alternatief vind, kan de oplossing slechts zijn: hervorming van de partijstructuur. Daartoe zijn reeds vele gesprekken en besprekingen gaande. Komt het niet tot een samenwerking van de confessionele partijen onder één duidelijk progressief dak, dan lijkt mij een mogelijk alternatief: de zgn. scheiding der geesten. Daarbij zouden samen moeten gaan diegenen, die een werkelijk radicaal beleid uit beginsel en in de praktijk voorstaan. Deze groep zou zich moeten verstaan met een gelouterde PvdA om te komen tot federatieve samenwerking voor en na de verkiezingen.

Het woord socialistisch komt in mijn stuk niet voor. De door mij bedoelde concentratie kan zich met dit versiersel niet tooien.

Trouwens het begrip socialisme is naar mijn smaak niet veel meer dan een lege doos. Desniettemin zou ik niet thuis geven, wanneer deze concentratie niet meer zou zijn dan een verkapte en eigengereide uitnodiging in de trant van: kom maar bij ons, socialisten. Tegelijk voeg ik eraan toe, dat een dergelijke houding mij zeer onwaarschijnlijk lijkt. Ook al houdt men rekening met bepaalde emoties, vooral t.b.v. oudere leden van de bestaande partijen, het kan niet de bedoeling zijn een nieuwe splinter de Tweede Kamer in te federeren. Van weerskanten zal daarom sprake moeten zijn van geven en nemen.

De realiseerbaarheid

De vraag naar de kansen, een concentratie en federatie als door mij zeer summier en bij lange na niet voldoende doordacht uiteengezet (ik ben ook maar een zoekende in de woestijn!) op betrekkelijk korte termijn te verwezenlijken, is uiterst moeilijk te beantwoorden. Ik sla die kansen niet uitermate hoog aan. Je kunt de wet van de traagheid nog zo hartgrondig verfoeien, zij blijft er niet minder een feit om. Misschien komt het ook tot een andere goed oplossing; ook in dit opzicht wil ik niet dogmatisch zijn. Wel lijkt mij de kans groot, dat de emoties hoog zullen oplaaien en dat vele behoudende geesten hen zullen verketteren uit eigen gelederen, die er van het oude patroon afwijkende meningen op na houden.

Veel zal ervan afhangen hoe groot de bereidheid is van personen met voldoende gezag (ik bedoel hier *natuurlijk* gezag) in politieke en maatschappelijke organisaties, om zich in te zetten voor een dergelijke federatieve concentratie. Hoe het niet moet, heeft het politieke VARA-forum over de linkse concentratie overduidelijk aangetoond: geen federatie tussen partijen binnen de partijen. Ik acht dit geen democratische oplossing.

Ik zie dus wel veel en grote moeilijkheden. Maar de tijd dringt. En daarom blijf ik geloven, dat er voldoende wijze en bekwame lieden in ons land bereid zullen worden gevonden, samen met de jongeren, hun schouders onder een doeltreffende en verantwoorde saneringspoging van ons zieke politieke bestel te zetten.

P. C. W. M. Bogaers

Op basis van pluriformiteit

Vraag 1:

Wat verstaat u onder een bundeling (concentratie) van progressieve (linkse) krachten in de Nederlandse politiek? Wat acht u daarbij kenmerkend voor (links' of) 'progressief'?

Antwoord

Een poging om *op basis van pluriformiteit* — d.w.z. met handhaving van de eigen geestelijke overtuiging als inspiratiebron voor het politiek handelen — duurzaam bij elkaar te brengen die politieke groeperingen, die bereid en in staat zijn *samen* een *vooruitstrevend* en *het hart aansprekend programma* te realiseren.

Waarom dit bij elkaar brengen *op basis van pluriformiteit*? Om daardoor een *optimaal* gebruik te kunnen maken van de diverse *bestaande* inspiratiebronnen, zoals 't humanisme, 't socialisme en het christendom. Van het gedreven worden door een bepaald idee, door een levensbeschouwing etc. hangt nl. in belangrijke mate af:

— de al of niet volledige inzet van de menselijke persoon;

— de mate van 'bezieling', die politieke programma's kunnen geven.

De betekenis van die woorden kan wellicht het best worden geconcretiseerd door de volgende aan Mill ontleende woorden: 'Persoon met een geloof ergens in is een maatschappelijke kracht, gelijk aan negenennegentig anderen, die alleen maar ergens belang bij hebben.'

Het is vanuit die achtergrond, dat ik de stelling verdedig, dat de groeperingen, die bij een dergelijke samenwerking zouden worden betrokken, *elkaar* de eigen bron van inspiratie niet alleen moeten gunnen, maar *over en weer* als een noodzakelijke voorwaarde voor goed en efficiënt politiek handelen moeten durven erkennen. Alleen door zich bewust te stellen op het beginsel van de pluriformiteit (er zijn *meerdere* wegen om een goed doel te bereiken) lijkt het mij mogelijk zoveel kiezers achter

een dergelijk vooruitstrevend samenwerkingsverband te krijgen, dat een absolute meerderheid, noodzakelijk voor het kunnen realiseren van het program, binnen bereik komt.

In het voorgaande is met opzet ook gesproken van *groeps*inspiratie, omdat het geïnspireerd werken niet kan worden gezien als een *uitsluitend* individuele aangelegenheid. Integendeel, zowel om te concretiseren wat heden ten dage uit een bepaalde levensbeschouwing voortvloeit op het gebied van politieke doeleinden en politieke middelen, als voor het met de nodige bewogenheid willen verwezenlijken van die doeleinden, zijn grote groepen van gelijkgezinden — d.w.z. personen die vanuit eenzelfde geestelijke achtergrond leven — nodig. Het is heden ten dage immers niemand gegeven om van achter zijn bureau de gehele sociale problematiek, voorzover de politiek daar bemoeienis mee heeft of krijgt, te vertalen in politieke doeleinden en politiek middelen. Het met gelijkgezinden hierover praten en denken (teamwork) is hiervoor in deze tijd een eerste vereiste. Juist omdat men *duur zaam* overeenstemming wil bereiken met groeperingen, die vanuit een *andere* levensvisie werken, lijkt het óók uit doelmatigheidsoverwegingen verstandig deze dialoog eerst te beginnen, nadat men in eigen kring na diepgaande discussie een *eerste* concretisering van doeleinden en middelen heeft bereikt.

Hierboven is er reeds op gewezen, dat die geestelijke achtergrond bovendien als motor voor het politieke handelen fungeert. Rechtstreeks voor het individu, *maar ook via* de groep. Bezinning met andere gelijkgezinden op je verantwoordelijkheid voor anderen, het stimuleren van en het gestimuleerd worden door anderen, het 'noblesse oblige', het zich verheugen om gezamenlijk verkregen resultaten, etc, al deze processen lijken mij noodzakelijke hulpmiddelen voor de zwakke mens om zijn idealen levend te houden, om bewogen te kunnen handelen en om te voorkomen, dat die bewogenheid langzamerhand zou wegebben, Deze hulpmiddelen zijn evenwel *groeps*gebonden en het is mede om die reden, dat ik de grote vooruitstrevende beweging, die tot stand moet worden gebracht, als een *samenwerkings*verband heb aangeduid.

Samen een vooruitstrevend en het hart aansprekend programma realiseren. Wat houdt dit in? Een programma opstellen dat de werkelijk belangrijke zaken van dit moment en van de toekomt uit de bijkans onoverzienbare reeks van problemen durft te lichten, voor de verbetering daarvan de middelen concreet aangeven

en bereid zijn de verwezenlijking van een dergelijk programma met de nodige bewogenheid en offergezindheid na te streven.
De werkelijk belangrijke zaken. Betekent dit niet, dat in de toekomst belangrijk meer aandacht zal moeten worden geschonken aan de oorzaken van de maatschappelijke onvrede? Moet in dat verband niet speciaal worden gedacht aan wat wij tegenwoordig noemen de leefbaarheid? Hangt het verbeteren van deze fysieke en geestelijke leefbaarheid van land en wereld niet met name af van de vraag of wij in de toekomst minder het 'hebben' en meer het 'zijn', resp. het 'kunnen uitgroeien' tot persoonlijkheden, evenals een zo goed mogelijke harmonie tussen personen en groepen van personen een centrale plaats in het politieke denken en handelen durven geven?

Het kunnen uitgroeien tot persoonlijkheden voor alle mensen.
Vraagt dit niet voortdurend bezig willen zijn met de verbetering van de positie van de 'underdogs'?
— radicale aanpak van de ontwikkelingsproblematiek met behulp van *samenwerkings*plannen, waarin het *welzijn* (d.w.z. de evenwichtige behartiging van materiële zaken) duidelijk voorop staat;
— strijd tegen de woningnood zowel kwantitatief als kwalitatief totdat zij werkelijk beslecht is;
— strijd tegen de werkloosheid totdat zij zowel geografisch als per bedrijfstak tot een menswaardige omvang is teruggebracht.

Vraagt dit niet het steeds meer en beter inbouwen van de menselijkheidsfactor in een aantal materiële voorwaarden voor het menselijke geluk?
— niet alleen arbeid, maar *menswaardige* arbeid, d.w.z. arbeid waarin men iets van zijn persoonlijkheid kan leggen, m.a.w. 'iemand' kan zijn;
— woningbouwpolitiek, waarin het element *menswaardig* wonen voorop wordt gesteld, d.w.z. de eisen, die de bewoners zelf aan de woning stellen om het proces van persoonlijkheidsvorming zo goed mogelijk te ondersteunen.

Vraagt dit niet, vooral in het dichtst bevolkte land ter wereld, dat m.b.t. de fysieke leefbaarheidseisen — de ruimtelijke ordening — metterdaad *continu* een doeltreffende politiek kan worden gevoerd? Impliceert dit niet bindende middellange termijnprogramma's met doelstellingen t.a.v. wonen, werken, verkeer, recreatie, onderwijs, volksgezondheid, gebruik van de bodem etc.?

Vraagt dit niet relatief minder aandacht voor economische problemen en belangrijk meer zorg voor die onderdelen van de politiek, die met de persoonlijkheidsvorming te maken hebben, zoals b.v. de jeugdpolitiek, 't onderwijs, cultuurpolitiek, geestelijke volksgezondheid, huwelijk en gezin, gezag en vrijheid, bescherming openbare orde en goede zeden, bescherming persoonlijke levensfeer, steun aan instituten die primair geroepen zijn het geestelijk welzijn te verzorgen, etc.?

Vraagt dit alles (leefbaarheid, ontwikkelingshulp, etc.) *niet* om enerzijds een sterkere stijging van de overheidsuitgaven dan overeenkomt met de trendmatige groei van het nationale inkomen en anderzijds een politiek die behalve op de groei van het nationale inkomen en een zo efficiënt mogelijke besteding van de overheidsgelden i.h.b. bewust gericht is op een verhoging van de spaarquote?

Harmonie tussen personen en groepen van personen.

Vraagt dit niet:
— een meer doelbewuste vredespolitiek (bezeten durven zijn van de vrede!), gericht op ontwapening, samenwerking en uitbouw van de internationale rechtsorde;
— het aankweken van offerbereidheid om voor de investeringen nodig voor het verbeteren van de leefbaarheid — nationaal en internationaal — de financiële middelen op tafel te krijgen;
— een grotere mate van inschikkelijkheid van de kant van de huidige 'machthebbers' op tal van levensgebieden om daardoor het proces van 'ondergeschikte' naar 'medewerker' versneld te doen plaatsvinden, evenals van de individuele personen zelf t.o.v. elkaar en tegenover de samenleving? (democratisering van het bedrijfsleven, democratisering van de bezitsverhoudingen, persoonlijkheidsvorming met als doel: *mondige* mensen bereid tot *dienst,* etc.).

Vraag 2:

Acht u zo'n concentratie wenselijk en wat zou uw bezwaar zijn als deze zich 'socialistisch' noemt?

Antwoord

Uitermate wenselijk, omdat de kiezer daardoor een zo groot mogelijke invloed krijgt op de wijze, waarop het land zal worden geregeerd, terwijl tevens maximale duidelijkheid verkregen kan

worden op de dag ná de verkiezingen. Deze concentratie houdt immers in zich de *mogelijkheid* van een absolute meerderheid in het Parlement. De concentratie zal de verkiezingen tegemoet gaan met een gemeenschappelijk program, dat gezien kan worden als een concept-regeringsprogramma en met een gemeenschappelijke lijst van kandidaat-ministers. Dit betekent dat het van de bewuste keuze van de kiezers afhangt of dit of een ander (de ene concentratie lokt de andere uit) concept-regeringsprogramma *het* regeringsprogramma zal worden en of deze kandidaat-ministers metterdaad de verantwoordelijkheid te dragen zullen krijgen. M.a.w. op de dag ná de verkiezingen kan dan bekend zijn niet alleen de zetelverdeling in het Parlement, maar ook het antwoord op de volgende vragen:

— *wie* met wie zal *samenwerken;*
— *wat* deze combinatie zal *doen;*
— *wie* de combinatie zal *leiden;*
— *hoe* de combinatie verder zal zijn *samengesteld.*

Duidelijkheid, meer invloed van de kiezer, stabiliteit in de politieke verhoudingen, dat zijn de leuzen, die voor en na de laatste verkiezingen het meest zijn gehoord. Een concentratie in de hierboven weergegeven zin zou aan deze behoeften op optimale wijze tegemoet kunnen komen.

Het gebruik van het woord 'socialistisch' zou m.i. in strijd zijn met de in het voorgaande verdedigde gedachte van de pluriformiteit. Hoe positief men ook mag staan tegenover *samenwerking* met socialisten, feit is dat het 'socialisme' als ideologie door grote groepen van het te creëren samenwerkingsverband niet wordt onderschreven en hen derhalve als inspiratiebron niets of weinig zegt. Willen wij *samen* een programma als hiervoren weergegeven waarmaken, dan zullen wij moeten laten varen de gedachte dat er maar één goede oplossing, b.v. de doorbraakgedachte, mogelijk zou zijn. Niet het of—of, maar het en... en, het erkennen van het waardevolle van ieders *eigen* inspiratiebron, daarvan zal de realisering van een vooruitstrevend program afhangen.

Vraag 3:

Acht u zo'n bundeling realiseerbaar, en zo ja ,hoe?

Antwoord:

Ja, en wel met behulp van de methode, die wordt voorgestaan door de Politieke Werkgroep van Christen-Radicalen. In het communiqué van 11 mei 1967 wordt m.b.t. dit punt n.l. gezegd,

dat de beste bijdragen in de nabije toekomst tot politieke vernieuwing zouden zijn:
1. Een snelle hervorming van de huidige christelijke partijen tot organisaties met een radikaal, vooruitstrevend program.
2. Samenwerking tussen dergelijke herschapen partijen én andere partijen en groeperingen, die zich radikaal en vooruitstrevend tonen.
3. Gezamenlijke presentatie van al deze partijen en groeperingen tegenover de kiezers met een gemeenschappelijk ontwerp-regeringsprogram en een lijst van kandidaat-ministers.

Deze methode impliceert:
1. Opstellen van een radicaal-vooruitstrevend program in christelijke zin.
2. Op basis van dit programma duidelijkheid proberen te verkrijgen binnen de confessionele partijen, hetgeen o.m. betekent, dat men niet mag terugschrikken voor een zekere scheiding der geesten.
3. Daarna en wellicht voor een deel ook tijdens dit proces contact zoeken met groeperingen, die vanuit een andere levensvisie of op grond van louter pragmatisch handelen tot een analoog vooruitstrevend programma komen.

Hoeveel tijd de verschillende fasen in beslag zullen nemen, is thans nog niet aan te geven. Wel meen ik te mogen zeggen, dat de belangrijkste fase waarschijnlijk die is, waarin nagegaan wordt hoe vooruitstrevend de confessionele partijen in werkelijkheid willen zijn.

B. Buddingh'

Evangelische radicaliteit

De gedachte aan een samengaan van links, geconcentreerd op een konkreet program ad hoc is niet origineel. Met in het vooruitzicht de verkiezingen van 1913 sloten vrije liberalen, unie-liberalen en vrijzinnig-democraten zich aaneen tot een vrijzinnige concentratie. Na de verkiezingen kwam er vooral door de formidabele overwinning van de sociaal-demokraten, tussen deze en de vrijzinnige concentratie tot stand wat genoemd kan worden een linkse concentratie. Aan de rechtse coalitie kwam een eind. Het extra-parlementair kabinet Cort van der Linden werd geroepen het concentratieprogram te verwezenlijken.

Links-rechts was toen een tegenstelling met een andere inhoud dan nu. Links betekende o.m. anti-klerikaal. Die antithese bestaat in Nederland althans niet meer, ook al proeven sommigen hier en daar bij links nog wel eens een misschien onbewuste anti-godsdienstige vooringenomenheid. Maar als basis van een politieke tegenstelling is deze uit de tijd.

De tegenstelling rechts-links is van geheel andere aard. Zij is wezenlijk gebaseerd op een verschil in mentaliteit. Zij is de politieke profilering van een verschil in attitude. In zijn 'Techniques of Persuasion' somt Brown een aantal van deze contrasten op.

De rechtse instelling blijkt uit: 1. trouw aan een enkele vaderfiguur of leider; 2. verdediger van het gezin; 3. voorstander van discipline met betrekking tot opvoeding, straf enz.; 4. antifeministisch; 5. voorstander van seksuele terughouding; 6. patriottisch; 7. verdediger van klasseverschillen; 8. verdediger van konventies en tradities; 9. verdediger van religie; 10. verdediger van privé-bezit; 11. bevooroordeeld.

De linkse mentaliteit blijkt uit: 1. trouw aan de groep; 2. wantrouwen tegenover het gezin; 3. legt de nadruk op vrijheid; 4. feministisch; 5. bepleit seksuele vrijheid; 6. kosmopolitisch; 7. neigt naar klasseloze maatschappij; 8. staat kritisch tegenover konventies en tradities; 9. anti-religieus; 10. socialistisch; 11. onbevooroordeeld.

'Deze instellingen' aldus Brown, 'hebben betrekking op fundamentele gevoelens inzake de aard van de samenleving en behoeven niet als noodzakelijkerwijs in overeenstemming met partijprogramma's van bepaalde politieke partijen te worden gezien in welk land dan ook, hoewel men nog zal zien dat ze er in veel opzichten tamelijk nauwkeurig mee overeenstemmen.'

Op zich zelf zou het een interessante studie zijn, na te gaan of en in hoeverre de genoemde mentaliteiten elk voor zich en in onderlinge samenhang een verdere uitsplitsing naar rechts zowel als naar links in de klassieke betekenis bewerkstelligd hebben. 'Links' en 'rechts' zouden dan aanduidingen zijn 'en gros', terwijl de verschillende partijen ter linker- en ter rechterzijde dan kunnen worden beschouwd als politiek en detail.

Als linkse karakteristieken, die thans politiek-operationeel moeten worden gemaakt zou ik willen noemen:

1. sekularisatie van arbeid, menselijke verhoudingen en sociaal-maatschappelijke verhoudingen.
2. eigendom zien als dienst aan mens en samenleving.
3. in het overbruggen van tegenstellingen tussen volken, bezitters en niet-bezitters, zowel naar materiële maatstaven als naar die van macht en heerschappij, verzoenend en genezend bezig zijn.
4. humanisering van machten en krachten die het realiseren van de mondigheid en de vrijheid in de weg staan.
5. herwaardering en daaruit voortvloeiende herstructurering van het materieel instrumentarium ten dienste van menselijk welzijn, van vrede en gerechtigheid.

Uit het Evangelie breken bovengenoemde stimulansen krachtig baan. Het roept ons op tot een geëngageerd-zijn met deze aarde, zodanig dat we ons gedragen alsof de nieuwe aarde reeds ons deel is. De vraag moet daarbij meteen gesteld worden of deze mentaliteiten zich duidelijk kunnen manifesteren binnen en vanuit de huidige politieke kaders. Noch bij de christelijke, noch bij de socialistische lijkt me dit mogelijk. Daarom is een niet-vrijblijvende bezinning vanuit deze in evangelische zin radikaliserende politiek met gelijkgezinden, beter gelijkgedrevenen binnen de christelijke partijen onmisbaar. Belangrijk voor mij is dat deze evangelisch geïnspireerde visie op mens en samenleving als uitgangspunt van de partij blijft gehandhaafd. Maar wel zal duidelijk moeten worden dat deze visie niet een zaak is van ja en nee; uit een heel kronkreet politiek program zal zij moeten

blijken. Deze inspiratie maakt het onmogelijk te komen met niets-zeggendheden of algemeenheden, hetgeen hetzelfde is.

Om te beginnen zullen zij, die gegrepen zijn door deze evangelische radikaliteit binnen de partij waarvan zij lid zijn, ruimte moeten krijgen voor diskussie, en de mogelijkheid deel te nemen aan de meningsvorming. Tegelijk zullen zij de eigen traditioneel-bepaalde partijgrenzen moeten relativeren en met gelijkgerichten uit de andere christelijke partijen, met wie zij politiek homogeen zijn, moeten komen tot verdere bestudering van de konsekwenties ervan, niet alleen in theoretische, maar vooral in praktisch-hanteerbare zin. Deze interpartijlijke kommunikatie kan mede dienstbaar zijn aan het effektueren van vernieuwing en herstructurering die meer dan elders, urgent is op het erf van de christelijke politieke partijen.

Het zal nu ook duidelijk zijn dat op grond van de hier genoemde uitgangspunten ik mij moeilijk kan vinden in een partijstruktuur die zich als socialistisch aandient. Ik konstateer dat men er daar moeilijk toe komt zichzelf ter diskussie te stellen. Maar het is evenzeer duidelijk dat een kombinatie met de socialisten onmisbaar is als het gaat om het realiseren van de hiervoor genoemde karakteristieken.

Deze concentratie zal er één moeten zijn op duidelijke punten, voor de kiezers herkenbaar en naspeurbaar, gezien de snelle ontwikkelingen naar morgen zal het steeds moeten zijn een program ad hoc.

Of de nieuwe concentratie van links realiseerbaar is, hangt echter niet alleen af van de ontwikkelingen binnen de christelijke partijen, maar in even sterke mate van wat er aan werkelijk hanteerbare en werkbare vernieuwingsstimulansen baan breken vanuit het brede, niet altijd homogene socialistische kamp. Ten aanzien daarvan ben ik eerlijk gezegd, niet al te optimistisch, vanwege de naar exclusiviteit en neo-dogmatisme neigende uitingen van vernieuwingsbewegingen als Nieuw Links e.d.

Th. Coppes

Een nieuwe partij

Het streven om te komen tot een bundeling van wat gewoonlijk wordt genoemd de 'progressieve' of linkse krachten wordt in belangrijke mate gehinderd door het bestaan van de huidige partijen. Wanneer telkens weer gezegd wordt dat de vernieuwingsdrang zich binnen de bestaande partijen moet doen gelden dan kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat het de bedoeling is om de oude politieke programma's weer wat op te lappen en de gelederen te sluiten. Wanneer een groep binnen een partij een nieuwe koers wil en daarbij grote aanhang vindt dan zullen zonder enige twijfel ook degenen die aanvankelijk tegen vernieuwing waren zich trachten aan te sluiten. Dat leidt dan tot een verwatering van de nieuwe richting.

Vooral bij de confessionele partijen blijkt het duidelijkst het falen van de formule van de vereniging van al wat christen of katholiek is op een programma waarmee iedereen het eens kan zijn. In die partijen wordt een stuk conservatisme en een stuk vooruitstrevendheid op het aambeeld van de godsdienst aaneengesmeed tot een compromis. Zo gebruikt men daar b.v. de woorden democratisering en medezeggenschap in het bedrijfsleven en sommigen bedoelen met die woorden dan hetgeen er letterlijk mee wordt aangeduid. Anderen bedoelen er niets anders mee dan het vermijden van een werkelijke democratisering of een verandering van de maatschappelijke structuur. De woorden betekenen in die zin niets anders dan samenwerking van alle maatschappelijke groeperingen zonder verandering van de structuur en bij in wezen gelijkblijven van de bestaande machtsverhoudingen.

Voor deze partijen geldt duidelijk dat er een scheiding van de geesten moet komen. Zij die hun politieke ideaal zien in het behoud van wat is kunnen daar rustig mee voor de dag komen, het is een heel respectabele levenshouding en het is in een democratische gemeenschap gelukkig dat er zulke mensen zijn.

Het is echter beter dat niet te doen onder de dekmantel van progressiviteit of met de steun van een zogenaamde katholieke

maatschappijleer waarin alleen staat dat de verschillende maatschappelijke groeperingen de opdracht hebben om met elkaar samen te werken inplaats van elkaar te bestrijden. Hoe zinvol dit in een bepaalde periode ook geweest kan zijn; de maatschappelijke en politieke strijd is thans een nuttig en functioneel gebeuren geworden waar men niet langer voor moet terugschrikken. Een gebeuren dat het daglicht kan zien en waarbij de betrokken partijen hun eigen bijdrage kunnen leveren.

Bij dat politieke streven kan men zich uiteraard baseren op een christelijke of katholieke inspiratie zoals dat mogelijk is in het gezin en in het werk. Het is echter een overwonnen standpunt dat politieke programmapunten rechtstreeks uit de geloofsleer of daarop geënte theorieën kunnen worden gebaseerd. Men doodt daarmee niet alleen de politieke discussie maar bedreigt daardoor tevens het geloofsleven zelve omdat er voor velen een ongemotiveerde en gevaarlijke identificatie ontstaat van geloof met bepaalde politieke beleidspunten, bv. katholiek en voorstander van de bezitsvorming, katholiek en voorstander van de PBO. Voor de gelovige christen ligt hier de verklaring van zijn protest tegen de benaming van een bepaald politiek beleid als christelijk of katholiek.

Wat betekent nu links of progressief? De woorden zijn uiterst belast. Links betekende vroeger o.a. de afwijzing van een aantal zaken die thans (zelfs in sommige communistische landen) als juist worden ervaren, b.v. de ondernemingsgewijze produktie. Links en progressief behoeft ook helemaal niet samen te vallen. Er is ook conservatisme in de zg. linkse partijen. Conservatisme betekent behoudend. De PvdA is behoudend t.a.v. allerlei geleide economie-elementen, bijv. de loonpolitiek en de prijspolitiek op grond van verouderde solidariteitsbegrippen. De prijspolitiek is overigens veel geschreeuw en weinig wol omdat iedereen weet dat in onze maatschappij een prijsbeheersing slechts een uiterst gering effect kan hebben.

Het is moeilijk te zeggen wat links is. Het betekent niet meer de zorg voor de arbeiders of de kleine luyden. Links zijn betekent dat men zich in belangrijke mate zorg maakt over 'de publieke zaak.' Ook een lelijk woord en een woord dat verwarring kan wekken. Het dient nader te worden verklaard want alle partijen staan natuurlijk de bevordering van die zaak voor. In algemene bewoordingen zou men kunnen stellen, dat het in wezen gaat om voor onze snel gegroeide bevolking het land zodanig te ontwikkelen, dat het leven daarin mogelijk en aangenaam is.

Bovendien dienen de verhoudingen tussen de mensen en de verschillende groepen wezenlijk gedemocratiseerd te worden. Een sociaal-economische democratisering in de zin van het vermijden van al te grote tegenstellingen in inkomens en bezit, maar tevens een maatschappelijke democratisering in de zin van de zeggenschap in allerlei groeperingen en verbanden, het bedrijfsleven daarin besloten. De sociaal-economische democratisering heeft grote vorderingen gemaakt o.a. door een stelsel van sociale zekerheid en een verhoging van het loonpeil. Dat de tegenstellingen niet weg zijn en relatief soms groter worden, is soms een gevolg van een onvoldoende greep op het maatschappelijk gebeuren, bijv. de exorbitante stijgingen van de inkomens van groepen medici.

Soms ook ten gevolge van een onjuist overheidsbeleid. De enorme stijging van de salarissen van de hogere ambtenaren en vooral de uitzonderlijke pensioenrechten — een situatie welke zijn ontstaan vindt in de ambtsperiode van minister Toxopeus — kan bezwaarlijk worden gezien als een bijdrage tot meer evenwichtige verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen.

En toch is er een duidelijke accentverschuiving in het probleem van de publieke zaak; een verschuiving van de verdeling tussen de maatschappelijke groeperingen naar een verdeling tussen de individuen enerzijds en de gemeenschap anderzijds. Alle gekrakeel over de tegenstelling staat-individu wordt theoretisch als men de ontwikkeling van het land ziet en de schreeuw om overheidsbegeleiding. Dat probleem kan men niet meer met de bekende frasen van 'staatssocialisme' en bedreiging van de individuele maatschappelijke krachten' teniet doen.

We willen een land waar een gespreide werkgelegenheid is, waar een goed woon- en leefklimaat is, waar recreatiemogelijkheid is, waar de mens in de natuur rust kan vinden.

De ontwikkeling van het bedrijfsleven vraagt ook om overheidsbegeleiding. En het is nu juist op deze punten dat ons land hopeloos ten achter komt. Goede snelwegen door heel het land zijn belangrijker voor de werkgelegenheid van de probleemgebieden dan vele kunstmatige en meestal tijdelijke stimulansen die worden gegeven. De ruimtelijke ordening verkeert nog slechts in het stadium van plannen en rapporten en het dreigt daarmee mis te lopen. De voorzieningen op het gebied van de sport zijn onvoldoende om nog maar niet te spreken over andere recreatie

en bijv. de natuurbescherming welke ten dele nog een zuivere particuliere aangelegenheid is.

Er is nog veel meer op te noemen, maar ik zou willen volstaan met te zeggen dat degenen die voor deze vraagstukken interesse hebben in mijn ogen 'links' zijn. Realisering van dit soort projecten houdt zonder meer in dat bepaalde particuliere belangen worden geschaad. Met alle waarborgen die men voor deze belangen wil geven, wil men snellere oplossingen van de problemen, dan dient bijv. het eigendomsrecht van de grond meer gerelativeerd te worden. Concreet: een vergemakkelijking van de onteigenings-procedure. Het houdt bijvoorbeeld in ons land in dat ook de belangen van de landbouw verdergaand gerelativeerd worden.

Links in deze zin zijn mensen in vele partijen, maar zij dienen te veel compromissen aan te gaan met andersdenkenden. Een bundeling van al deze mensen is noodzakelijk om het doel te bereiken. Het is onmogelijk in te zien waarom tussen deze mensen op grond van confessie of andere voor dit doel niet ter zake doende feitelijkheden, verschillen moeten worden gemaakt, tenzij op grond van tactische of historische overwegingen.

Een dergelijke 'linkse' concentratie behoeft om dezelfde redenen niet met het woord Socialisme te worden aangeduid. Want hier geldt hetzelfde als bij de confessionele partijen. Men wil het op historische gronden; in wezen op grond van een stuk conservatisme of de onmacht om mee te evolueren in de ontwikkeling. En wat betekent socialisme? Men kan er veel onder verstaan, totaal verschillende dingen vangen onder hetzelfde woord. De verwatering van het confessionele of socialistische uitgangspunt leidt vandaag ook tot een reactie, tot een zekere radicalisering in christendom en socialisme. Soms zitten er in die radicale programma's wel punten die men kan onderschrijven omdat zij in wezen een verdergaande democratisering van de maatschappij voorstellen. Heel vaak echter proeft men de behoefte aan het teruggrijpen op verouderde uitgangspunten, het linkse en rechtse conservatisme.

Men kan in de wirwar van woorden niet stellen dat vele confessionele denkers minder 'progressief' zijn dan hun 'socialistische' collega's. De woorden doen daarom weinig ter zake. Het persisteren op het woord socialisme of op de aanduiding christelijk of katholiek is dan ook volstrekt niet wezenlijk. Het

gaat om de democratisering op allerlei terrein, niet alleen het politieke terrein. En ik kan me dan ook goed voorstellen een partij die zich aanduidt als een democratische partij, die de democratie in de ruime opvatting als hierboven — overigens door gebrek aan ruimte onvoldoende aangeduid — tot een werkelijke doelstelling maakt. Democraten in deze zin vinden hun oorsprong zowel in een consequent beleefd christendom als in de socialistische idealen van weleer.

Christendom en socialisme hebben in hun confrontatie met de maatschappelijke ontwikkeling een evolutie ondergaan. De beide historische lijnen waarop men in vele uitwerkingen met een zekere voldoening mag terugzien — ontmoeten elkaar thans. Zij dienen gestalte te krijgen in een democratische partij, waarin deze historische gegevenheden worden erkend als de constituerende elementen voor die nieuwe partij. Beide groepen die thans reeds blijk gegeven hebben goed met elkaar te kunnen werken dienen de gezamenlijke doelstellingen gestalte te geven in een nieuw programma en een nieuwe partij.

Is zo'n bundeling realiseerbaar? wordt gevraagd. Men kan natuurlijk antwoorden dat elke goede zaak realiseerbaar is en daar schuilt ook veel waars in. Men stuit echter op het verzet aan beide kanten. De christelijke inspiratie die een eigen verband vereist, de waarden welke socialisten toekennen aan hun oude idealen. Men denkt aan overgangstoestanden van radicale christenen samenwerkende met socialisten. Dit houdt versnippering aan beide kanten in. Wat wij nodig hebben is niet een groep van rebellanten binnen de KVP en AR of ook te zamen noch ook een verdergaande verdeling binnen de PvdA in allerlei pressuregroepen. Er is een hechter verband nodig.

Mensen uit KVP en AR te zamen met mensen uit de PvdA moeten in een initiatief te zamen komen om een nieuwe partij en een nieuwe fractie voor te bereiden onder een gemeenschappelijk programma en gemeenschappelijk banier en ook onder een gemeenschappelijke naamgeving. Alleen daardoor kan een nuttige scheiding van de geesten tot stand worden gebracht. De gedachte is belangrijker dan de numerieke sterkte van het eerste uur van een dergelijke groepering. Dat zou niet alleen voor Nederland van belang zijn, het zou tevens de realisatie zijn van een evolutie welke in Nederland bepaald verder is voortgeschreden dan in tal van andere landen. Dat er van de oude partijen dan nog restanten een lange tijd zullen meelopen moet men ten slotte op de koop toenemen.

M. P. A. van Dam

Zonder tolerantie geen concentratie

Iedere discussie over de partijvorming behoort te beginnen met het vaststellen van de criteria die men voor het ontstaan van een politieke partij relevant vindt. Met andere woorden: nagegaan moet worden, gegeven het postulaat van de democratie, wat de functies van een politieke partij in een democratische maatschappij zijn.

De belangrijkste functie van een partij in ons politieke systeem is het kanaliseren van de conflicten die in de maatschappij bestaan, m.a.w. partijen zijn dragers van conflictstof. Nu bestaan er veel conflicten in onze maatschappij, maar de belangrijkste en hardnekkigste zijn die, welke ontstaan zijn uit en verankerd zijn in de sociale structuren, met name in de klasse-structuur. Ik vertel echter niet veel nieuws als ik zeg dat de klasse- en standenstructuur in de huidige maatschappij niet meer zo doorzichtig is en dat een pluriforme klasse-indeling gevolgen heeft voor de conflicten die uit die indeling voortvloeien.

Er zijn dan ook mensen die het bestaan van deze structurele conflicten relativeren en ze in ieder geval als schadelijk verwerpen. Zij zien de maatschappij meer als een geïntegreerd systeem dat in evenwicht wordt gehouden door processen die gezamenlijk waarde-oriënteringen en normhandhaving tot resultaat hebben en die de stabiliteit in de maatschappij bevorderen.

De hier beschreven maatschappij-opvatting heeft ook in de sociologische theorie doorgewerkt, waarvan de theorie van de structureel-functionalistische school van Parsons het meest sprekende voorbeeld is. Tegen deze opvattingen wordt geopponeerd door Dahrendorff, die daar zijn conflicttheorie tegenoverstelt.

De reden waarom ik deze theoriën zo nadrukkelijk noem is, dat zij mij goede aanknopingspunten geven voor het beschrijven van datgene wat ik het meest kenmerkend acht voor progressief. Progressief acht ik die mensen die zich bewust zijn van het bestaan van grote belangentegenstellingen in de maatschappij, die conflicten en strijd tot gevolg hebben. Centraal staat hierbij de uit deze belangentegenstellingen voortkomende verdeling van macht

en autoriteit, die de belangrijkste oorzaak vormt voor het ontstaan van politieke conflictgroepen.

Het conflict wordt door deze categorie mensen als onvermijdelijk, maar ook als zinvol aanvaard, omdat het sociale verandering in de hand werkt. Hiertoe zorgen zij voor een institutionele regeling van het conflict via politieke partijen, teneinde het onder controle te houden en zo voor een geleidelijke evolutie der sociale structuren te zorgen.

Het zal duidelijk zijn dat de mensen die, bewust of onbewust, deze conflictologie van Dahrendorff aanhangen, geen vrede kunnen hebben met de maatschappij in de huidige vorm. Dit in tegenstelling tot de mensen met een meer centristische opvatting van de samenleving, die de structuur van de huidige maatschappij als gegeven beschouwen en willen bijdragen aan haar voortbestaan. De nadruk hierbij ligt op stabiliteit, integratie en aanpassende verandering, wat conformisme in de hand werkt.

Belangrijk bij dit onderscheid is vast te stellen dat het hier gaat om grondhoudingen, die ruimte laten voor grote verschillen in gedrag. Dat betekent dat progressiviteit relatief is en situationeel en dat er geen sprake kan zijn van een integrale 'progressief' of 'conservatief'. Dit heeft tot gevolg dat de overgang tussen progressieve en niet-progressieve groepen vloeiend is, wat, vooral in het overgangsgebied, moeilijkheden kan opleveren bij een eventuele groepsvorming op basis van het hier gemaakte onderscheid. Consequentie hiervan is ook dat progressiviteit niet zonder meer de blauwdrukken levert voor een consistent progressief politiek programma, omdat de opvattingen daarover uiteenlopen. Toch acht ik het mogelijk om op grond van de hier geschetste tegenstelling progressief-conservatief tot programmering te komen, hoewel dat wel eisen zal stellen aan de verdraagzaamheid. Maar daar kom ik nog op terug.

Het lijkt me overbodig nog eens uiteen te zetten waarom in Nederland de partijvorming niet op grond van de hier beschreven tegenstellingen heeft plaatsgevonden. De belangrijkste hinderpalen hierbij waren en zijn de confessionele partijen, die van een institutionalisering van conflicten niet willen weten, omdat zij het 'onverzoenlijke willen verzoenen'. Gelukkig zijn er nu enkelen in die kringen die de impotentie van deze politiek erkennen en de structurele conflicten positief gaan waarderen.

Maar het zijn zeker niet alleen de confessionele partijen geweest die een concentratie van progressieve en behoudende krachten hebben voorkomen.

Het ontstaan van drie nieuwe niet-confessionele partijen in de afgelopen tien jaar, met een gezamenlijke sterkte van 17 kamerzetels, toont dit voldoende aan. Hiervoor zijn m.i. drie hoofdoorzaken aan te wijzen.

In de eerste plaats zijn de stemmen van de progressieve confessionelen die tot een niet-confessionele keuze besloten niet terechtgekomen waar ze thuis hoorden, nl. bij de PvdA. De reden hiervan is dat de PvdA zich te weinig van de confessionele partijen onderscheidde, te weinig een alternatief was.

Een andere oorzaak voor het wegblijven van de confessionele kiezers, en deze acht ik belangrijker dan de eerste, is het zgn. anti-socialisme, waaronder ik versta het hanteren van een aantal niet-rationeel gefundeerde stereotypen, vergelijkbaar met anti-papisme en anti-semitisme.

Een derde oorzaak is de m.i. weinig tolerante houding die de PvdA in het verleden heeft ingenomen t.o.v. progressieven met op bepaalde punten afwijkende meningen, een houding die o.a. heeft geleid tot een groot electoraal verlies aan de PSP.

Welke concrete mogelijkheden voor partijvorming op grond van het hiervoor beschreven concept van progressiviteit zijn nu voor realisering vatbaar? Drie mogelijkheden worden hier besproken.

In de eerste plaats de veelbesproken linkse federatie, waarbij een gemeenschappelijk program, al of niet met een gemeenschappelijke lijstaanvoerder, de kern van de bundeling is, maar waarvan de schil uit verschillende partijen of zelfs gedeelten van partijen bestaat, want hierbij wordt ook gedacht aan delen van de confessionele partijen. De uitvoering van dit plan lijkt mij het minst voor realisering vatbaar te zijn en ik betreur dat niet, want het is ook de minst logische. Want stel dat deze verschillende groepen tot een akkoord komen over een gemeenschappelijk program. Dan betekent dit dat men zijn politieke handelen zal richten op de verwezenlijking van dat program, waarmee men automatisch in conflict komt met de groepen die dat program niet willen. En als dat groepen in de eigen (confessionele) partij zijn, toont zo'n situatie iedere keer aan dat men in de verkeerde partij zit. Het ligt voor de hand dat door een dergelijk chronisch loyaliteitsconflict de zo veel geprezen eigen sfeer van de confessionele partijen gauw vertroebeld zal zijn.

Maar ook voor de niet-confessionele progressieve partijen kleven aan een dergelijke bundeling grote bezwaren. Immers, die programmapunten die centraal stonden bij de eigen partijvorming en

de scheiding aangaven met de andere progressieve partijen, zijn waarschijnlijk ook nu niet te verwezenlijken, en als dat wel het geval is dan vervalt de reden voor de eigen partijvorming.

De grote betekenis van een eventuele progressieve federatie bestaat m.i. dan ook hierin dat deze zal aantonen dat een dergelijke federatie niet levensvatbaar is en de ogen zal openen voor een meer logische oplossing.

De tweede mogelijkheid voor een progressieve bundeling is het wegnemen van de al eerder genoemde oorzaken die het ontstaan van een grote progressieve partij tot dusver hebben voorkomen. Dat betekent in feite het opnieuw oprichten van de Partij van de Arbeid, maar dan met een andere naam, een ander kader en andere politieke groepen. Aangezien de verwerkelijking van dit plan niet mogelijk is zonder de instemming van de huidige PvdA met het huidige kader, moet deze oplossing erg moeilijk worden geacht. Maar het is ook de enige oplossing die eventueel te verwezenlijken is zonder medewerking van andere partijen, en het is niet denkbeeldig dat deze medewerking uitblijft.

Wil men deze richting uit, dan moet men gaan werken aan een totale reorganisatie en herstructurering van de Partij van de Arbeid, waarbij het allereerst noodzakelijk is dat een dergelijke vernieuwing geschiedt op basis van onderzoek en dat deze wordt gepland. Zo zou nagegaan moeten worden wat de oorzaken zijn van het anti-socialisme en hoe deze kunnen worden weggenomen, waarbij ook ter discussie moet staan het al of niet handhaven van het woord socialisme.

Het grootste probleem bij een vernieuwing op die schaal lijkt mij de te verwachten passiviteit of tegenstand van de bestaande kaders in de PvdA. Het zou dan ook voor de Partij van de Arbeid van het grootste belang zijn om een gedegen onderzoek te doen naar de hoedanigheden en opvattingen van eigen leden en kader en na te gaan in hoeverre deze in overeenstemming zijn met de huidige maatschappelijke verhoudingen en bewegingen. Mede op grond van de resultaten van een dergelijk onderzoek zouden enkele functies van de partij opnieuw moeten worden geformuleerd en de samenstelling van de kaders zou hiermee in overeenstemming moeten worden gebracht.

Dat voor zo'n operatie planning noodzakelijk is, spreekt vanzelf en deze is vooral nodig om invloed van disfunctionele gevolgen, die aan een dergelijke ingrijpende vernieuwing nu eenmaal altijd vastzitten, te beperken.

In ieder geval zullen in een dergelijke crisisperiode, waar we

trouwens zonder vernieuwing ook al in zitten, de hoogste eisen gesteld worden aan de leiding van de partij. De ongetwijfeld talloze meningsverschillen zijn misschien op te lossen door een aantal mensen te isoleren, maar de vraag is of daar de partij op den duur niet het meest de dupe van wordt.

We raken hiermee aan de al eerder genoemde problemen van de tolerantie, ofwel de beantwoording van de vraag waar het compromis moet liggen tussen solidariteit en conflict. Het is duidelijk dat iedere groep, dus ook een politieke, een zekere mate van samenhang of cohesie moet bezitten om te kunnen functioneren. Deze verkrijgt ze voornamelijk door het zich afzetten tegen andere groepen, waarmee de afstand tot die groepen meestal wordt vergroot. Aan de andere kant staat de groepssaamhorigheid onder druk van het verschil in opvattingen bij de eigen leden. Bij de behandeling van de begrippen conservatisme en progressiviteit hebben we al geconstateerd dat deze relatief zijn en situationeel bepaald. Met andere woorden: Er kan over bepaalde zaken verschil van opvatting bestaan, terwijl men toch deel uitmaakt van dezelfde progressieve groepering. De conflicten die uit een dergelijk verschil van mening voortvloeien, zijn dan ook partieel van aard, maar kunnen wel tot gevolg hebben dat bepaalde personen m.b.t. een bepaalde zaak loskomen van de groep, of, om het maar heel concreet te stellen, soms politiek gezien uit de boot vallen. Er zijn aanwijzingen genoeg om te constateren dat de pluriformiteit en differentiatie in onze maatschappij, die o.a. ook een grotere spreiding van macht en gezag inhouden, veel groter zijn dan vroeger, zodat deze situaties zich vaker zullen voordoen. In ieder geval veel vaker dan in de tijd, waarin een groot deel van het partijkader, vooral op afdelingsniveau, politiek geschoold werd. Dit heeft ernstige spanningen tot gevolg, welker opheffing de toekomst van de partij als bundeling van alle progressieve krachten bepaalt.

Zonder tolerantie geen concentratie, en zeker geen progressieve, want de kansen op conflicten zijn daar groter dan bij de conservatieven, omdat je nu eenmaal eerder ruzie krijgt over de inrichting van een maatschappij waar nog voor gevochten moet worden, dan over het behoud van de bestaande.

Nog meer aangepast aan de pluriforme maatschappij is de derde mogelijkheid voor een progressieve bundeling, waarbij de politieke partij een veel geringere rol is toebedeeld. Dit, omdat de politieke participatie veel meer dan vroeger buiten de poli-

tieke partijen plaatsvindt. Bij een nieuwe progressieve partijvorming, die hiermee rekening houdt en die niet socialistisch zou mogen heten, functioneert de partij veel minder als communicatie-apparaat met de kiezer en veel meer als service-instituut voor de politicus. De relatie kiezer—gekozene moet in deze conceptie veel directer zijn en het is duidelijk dat deze partijvorm alleen zin heeft bij enigerlei vorm van districtenstelsel.

De moeilijkheden die de realiseerbaarheid van deze 'democratische' partij (hoe moet zij anders heten) verminderen zijn trouwens legio. De functie van volksvertegenwoordiger wordt bij deze opzet veel zwaarder en vereist een persoonlijke staf. En waar moet het geld voor het service-werk en de verkiezingsacties vandaan komen als de ledentallen zich op het niveau bevinden die voor deze partijvorm normaal wordt geacht.

Duidelijk problemen die niet op korte termijn zijn op te lossen, tenzij er wonderen gebeuren, met name electorale, en die zijn, in tegenstelling tot wat we vroeger dachten, de wereld nog niet uit.

B. Ris

We moeten van ons eiland af

Het laatste topwoord uit de discussie over partijhervorming is concentratie van links. Als een van de deelnemers aan deze write-in precies kan omschrijven wat dat begrip inhoudt, kunnen we misschien direct met de formatie beginnen. Een progressieve formatie moet naar mijn smaak uit een aantal partijen komen, of misschien beter: van daaruit worden opgezet.
Want we hebben straks te maken met kiezers, en die zijn niet onder te brengen in partijen. Kader in ieder geval zal moeten komen uit de PvdA, de PSP, de AR, de KVP en D' 66. Uit de CHU en de VVD lijken me geen progressieven te kunnen komen, tenzij die mensen tot op dit moment voor ons onzichtbaar met hun kop in het zand hebben geleefd. Naar mijn smaak hoort de CPN er ook niet in thuis. Die partij is namelijk wel links, maar nauwelijks progressief.

Een bundeling van progressieve krachten is gewoon — daar komt het op neer — het stichten van een nieuwe partij die bereid is een bepaald programma uit te voeren. Ik zeg met opzet een bepaald programma, zonder dat nauwkeurig te omschrijven. Het lijkt me namelijk levensgevaarlijk nu al in extenso te gaan opsommen wat er allemaal in zou moeten staan. Behalve uiteraard een aantal minimumeisen, zonder welke men zichzelf bezwaarlijk progressief kan noemen. Het opstellen van een totaalprogram op voorhand is daarom al zo gevaarlijk, omdat het de formatie van een progressieve partij in de weg kan staan. Bijna elke politieke partij heeft namelijk een keurige paragraaf over ontwikkelingshulp in zijn program staan, maar ze hebben ook bijna allemaal een keurige manier om er op alle vitale momenten onderuit te kunnen. Het gaat er dan ook niet om wat ik als particulier versta onder minimumvorm van ontwikkelingshulp, maar om met een aantal anderen, die op details toch gewoon anders denken dan ik — soms ingrijpend anders — tot een verwezenlijkbaar program te komen. En met verwezenlijkbaar denk ik dan eerder aan de mogelijkheden van de kiezers een mandaat te krijgen, dan aan de financiële consequenties.

Intussen begrijp ik best dat ik er niet onderuit kom iets exacter te omschrijven wat ik onder progressief versta. Maar dan toch liever een benadering dan een soort persoonlijke definitie, omdat benaderingen zich nu eenmaal gemakkelijker laten samensmelten dan definities. Onder progressief dan versta ik al het doen en laten dat de maatschappij een dwingende loop voorschrijft naar een leefbaarder en vooral rechtvaardiger structuur. En dat niet alleen in materieel opzicht, maar vooral ook mentaal. Dit laatste aspect heb ik nogal gemist in de discussie die tot dusver over de partijvorming is gevoerd.

Een leefbare en rechtvaardige maatschappijstructuur houdt onder meer in dat de rijke iets — en desnoods veel — aan de arme geeft. Maar het houdt ook in dat de armen moeten ophouden de rijken voortdurend hun bezit te verwijten. De termen rijk en arm moet men hier uiteraard wat minder letterlijk nemen. De rancuneuze intolerantie van minder gesitueerden jegens mensen die het wat beter hebben getroffen of van huis uit al niet onbemiddeld zijn, is evenmin progressief als de onbegrijpelijke onverschilligheid van bezitters jegens wat minder bedeelden. Waarmee ik, ter wille van de duidelijkheid, maar even wil vaststellen dat een groot aantal leden van de Partij van de Arbeid door mij niet als progressief worden beschouwd. Tenzij ze op korte termijn hun hersens gaan gebruiken en zich realiseren, dat het bezit van een contributiekaart alléén niet automatisch inhoudt dat je ook progressief bent.

De wenselijkheid van een progressieve concentratie behoeft eigenlijk nauwelijks betoog. Het is thans zo dat de Tweede Kamer een rechtse meerderheid heeft. Een rechtse meerderheid althans gemeten naar het aantal kamerleden van partijen, zoals die zich nu opstellen. De bottleneck zit 'm hier in de KVP en de AR, die nu als conservatief te boek staan (althans een conservatieve regering steunen), maar waarvan een groot deel van de kiezers geacht moet worden progressief te denken. We hebben met andere woorden een conservatieve meerderheid in de Kamer, terwijl het heel goed mogelijk is dat er een progressieve meerderheid bestaat onder de kiezers. Alleen de stichting van een progressieve partij kan de vraag beantwoorden of die progressieve meerderheid valt te effectueren. Als je ziet hoeveel lezers de Telegraaf en hoeveel leden de AVRO heeft, kan een mens wel eens somber worden, maar dat is een vergelijking met zoveel irrelevante onbekenden, dat ik toch maar liever niet te pessi-

mistisch ben over een mogelijke progressieve meerderheid onder de kiezers.

Ik ben, om het hoge woord er maar direct uit te laten komen, sterk geneigd te zeggen, dat we zo'n partij geen socialistische partij zouden moeten noemen. In de eerste plaats omdat ik niet zo erg hecht aan dat begrip. En in de tweede — veel belangrijker — plaats, omdat m'n haren recht overeind gaan staan als ik nu denk aan de AJC, de Paasheuvel, de rode vlaggen, de strijdliederen en alles eigenlijk wat de nostalgieke oud-SDAP'er nog warm kan doen worden van binnen. Niet omdat ik die mensen dat niet gun, niet omdat ik niet geloof dat het toen, in de context van destijds, geen waarde had, maar omdat ik oprecht geloof dat het nu, in de context van vandaag, niet meer ter zake is. Het heeft lang geduurd eer ik het besluit nam lid van de PvdA te worden, namelijk toen ik op een gegeven moment tot de conclusie kwam dat het openlijk partij kiezen zwaarder woog dan al die argumenten. Maar het was op die manier wél een aftreksom. De talloze katholieke kiezers in het zuiden die bij de laatste verkiezingen de KVP verlieten en niet naar de PvdA gingen, zagen geen kans over die bezwaren heen te stappen; hun aftreksom had een andere uitkomst. Dat waren, en daar ben ik werkelijk van overtuigd, verloren stemmen op grond van de sfeer van het imago rond het begrip socialisme.

Ik ben er des te meer van overtuigd, dat we het socialisme als etiket moeten laten vallen, omdat ik niet vermag in te zien dat de politieke denkbeelden, waarvoor de PvdA staat, niet evengoed onder een andere noemer tot uiting gebracht kunnen worden. Ik moet een argument als zou het toch te gek zijn dat Nederland binnen West-Europa het enige land zou worden zonder socialistische partij, als volstrekt irrevelant, maar ook als volstrekt conservatief van de hand wijzen. Wij in Nederland zitten in het slop, wij moeten er eigenhandig uitkomen. Iemand die zegt dat er van alles mag gebeuren, behalve dat de PvdA ooit het socialisme zal loslaten, noem ik onbeweeglijk en conservatief.

De vraag of de stichting van een progressieve partij te realiseren is, is eigenlijk de belangrijkste. Ik ben wat dat betreft niet al te optimistisch, zeker niet op korte termijn. Maar het moet eenvoudig. Voor elk weldenkend progressief mens (en dit is geen pleonasme, conservatisme is een achtenswaardige zaak) zijn er op het ogenblik twee problemen die voorrang hebben. We moeten er in de eerste plaats voor zorgen dat er weer

een gezonde parlementaire democratie komt, en we moeten er tegelijkertijd voor zorgen dat de daarvoor noodzakelijke politieke herstructurering zodanig verloopt, dat het voeren van een constante progressieve politiek mogelijk is.

Hoe kunnen we een nieuwe, grote en levensvatbare progressieve partij nu realiseren? In de eerste plaats is het noodzakelijk de oorzaken van de huidige malaise op te sporen. We hebben tot dusver nog te veel gezeurd over de symptomen, zonder de kwaal in het geding te brengen. Als D'66 zegt dat we een districtenstelsel moeten hebben zodat er weer een binding komt tussen kiezer en gekozene, baseert D'66 zich op een symptoom en cureert derhalve aan een uiterlijk verschijnsel. Als iemand zegt dat er een 5 %-drempel moet komen naar analogie van het Duitse systeem, wordt er aan een nadelige kant van ons kiesstelsel gecureerd, zonder de kwaal aan te tasten. Want als de voorstanders van een 5 %-drempel nu nog niet doorhebben dat de moeilijkheden bij ons beginnen boven de 5 % en niet daaronder, leren ze het nooit meer.

Als we een kans willen hebben op de realisatie van een progressieve partij die een geslaagde greep op het electoraat doet, moeten we ons bewust zijn van het feit, dat de kopstukken van zo'n partij een zodanige mentaliteit bezitten, dat zij het vertrouwen van dat electoraat kunnen winnen. Het is namelijk een misverstand te veronderstellen dat kiezers kiezen op grond van programma's. Zij doen dat vaak op grond van traditie, maar gelukkig ook op grond van mentaliteit. Want laten we even wel wezen: zij die hun stem uitbrengen op een van de kleinere randpartijen doen dat uit mentaliteitsoverwegingen, uit een diep wantrouwen jegens de vijf gevestigde regeringspartijen. D'66 is hier het sprekende bewijs van. Het is de mentaliteit van deze partij, of tenminste de mentaliteit die sprak uit de wijze waarop D'66 zich presenteerde, die grote aantrekkingskracht heeft gehad op de kiezers.

Aan de mentale instelling van de vijf grote partijen ontbreekt nog wel eens het een en ander. Geertsema vraagt overheidsingrijpen tegen 'Zo is het', Beernink lijkt niet vies van werkkampen, Biesheuvel en Berghuis verzuimen in het openbaar in opstand te komen als Smallenbroek door zijn partij schandelijk wordt behandeld, en Schmeltzer heeft een weergaloze techniek ontwikkeld om van welke prins dan ook geen kwaad te weten, als die prins toevallig de sterkste is. En, om wat dichter bij huis te blijven, ik geneer me een beetje als mijn partijgenoot

Samkalden in het Amsterdam-debat mentaal de verkeerde kant kiest. Ik geneer me verschrikkelijk als Van Hall een gelukstelegram stuurt aan De Telegraaf, Koppejan demonstranten in een vrachtwagen stopt en Koets dat later goedpraat — alle drie toch partijgenoten van me. Ik voel me mentaal ook niet thuis bij een man als Thomassen, die interne oppositie met royement bedreigt en voor de televisie een deel van zijn gemeenteraad afdoet als een partij nutteloos.

De mentale instelling die uit deze voorbeelden spreekt, moeten wij aantasten en veranderen, wil een progressieve partij er ooit in slagen een bindend element voor de kiezers te vormen. Ik geloof namelijk dat we alleen op grond van betrouwbaarheid het vertrouwen van het electoraat kunnen winnen. Niet op grond van verkiezingsprogramma's, theorieën of spitse kwinkslagen. De kloof tussen de actieve politicus en de kiezers ligt niet alleen in de onduidelijkheid, de ingewikkeldheid van de problemen en het gebrek aan interesse van de bevolking; die wordt voornamelijk veroorzaakt door het feit dat de kiezer, daarin voorgegaan door de jongste generatie, geen vertrouwen meer heeft in de politieke establishment.

Daarom geloof ik ook niet in de aanpak van Nieuw Links. De punten uit Tien over Rood kan ik, met een enkele uitzondering misschien, wel onderschrijven. En als het moet wil ik nog wel radicaler zijn. Maar wat Nieuw Links wil, is verkeerd getimed. Je wint het electoraat niet met dergelijke radicale plannen, maar je kunt een electoraat dat eenmaal vertrouwen in je heeft, op een gegeven moment wel overtuigen van het nut en de noodzaak van radicale maatregelen. Dat vertrouwen moet het uitgangspunt zijn bij de herstructurering van ons partijwezen. We denken nog te veel in termen van bestaande partijen, van federatieve samenwerking van links tot samensmelting in een CDU.

Ik begrijp dan ook niets van Kuiper (Handelsblad 30 mei jl.) die stelt dat het een democratisch feit is dat vijftig percent van de Nederlanders het fijn vindt dat politici redeneren vanuit een confessionele visie. Dat is natuurlijk je reinste flauwekul. Kuiper weet heel goed dat het verschijnsel dat bijna de helft van het electoraat confessioneel stemt, berust op gewoonte en soms gebrek aan wat beters. Dat heeft met democratie niets te maken. Dat Kuiper zegt zich niet thuis te voelen onder pragmatische of socialistische etiketten kan ik me voorstellen, maar waarom voelt hij zich dan wel thuis onder het praktische etiket van een

mooie nieuwe CDU, die best zou kunnen samenwerken met een 'hervormde PvdA'. Waarom houdt Kuiper hier ineens op met denken, en verstopt hij zich toch weer op z'n eilandje, dat hij van huis uit heeft meegekregen?

Als de partij waar ik aan denk er ooit wil komen, zal Kuiper toch eerst van dat eiland af moeten. En Lammers ook. Dan moeten we ophouden in christen-democratische, pragmatische, socialistische, dogmatische en confessionele termen te denken. Dan moeten we proberen met een stel mensen die van elkaar weten wat ze willen en dat ook van elkaar accepteren, het vertrouwen van het electoraat te winnen. Pas als dat gebeurd is kunnen we nagaan voor hoeveel progressiviteit dit volk vatbaar is. Dat klinkt voor sommigen misschien als iets dat naar 'haalbaar' stinkt, maar vroeg of laat is het natuurlijk wél een realiteit waar we mee te maken hebben.

Op alle mogelijke manieren zullen we van onderaf met elkaar moeten gaan praten. Afdelingsgewijs desnoods, als blijkt dat zinnige contacten mogelijk zijn. De jongere generatie zal het eens moeten worden over zo ver mogelijk gaande gemeenschappelijke uitgangspunten. De mandarijnen moeten daar maar liever even buiten blijven. Die hebben tot nog toe niet veel meer gedaan dan het vastleggen van de eigen positie, om vervolgens eens voorzichtig te polsen in hoeverre de posities van anderen voor afbraak in aanmerking komen.

Wie nu uit een en ander de indruk heeft gekregen dat ik niet geloof dat herziening van ons kiesstelsel de oplossing van de problemen is, kon wel eens gelijk hebben. Dat stelsel moet natuurlijk herzien worden. Maar die herziening zal de wezenlijke problematiek van ons partijstelsel niet oplossen, zelfs niet gedeeltelijk. Een nieuw kiesstelsel kan te zijner tijd hoogstens beschermend werken voor de gezonde democratie, die we tot stand moeten brengen. De weg naar de gezonde democratie zal lang zijn. Het lijkt me een illusie dat we bij de eerstkomende verkiezingen reeds een nieuwe partijstructuur aan het electoraat zullen kunnen voorleggen. Maar hoe langer we wachten met er serieus — en dat betekent dus niet ieder op z'n eigen eiland — aan te werken, hoe moeilijker het wordt de nu volwassen wordende generatie nog in onze politieke integriteit te doen geloven.

W. Schermerhorn

Gedachten over een progressieve concentratie

Alvorens men over bundeling of concentratie van progressieve groeperingen kan spreken, is het nodig duidelijk te stellen wat men onder progressief of links verstaat. Indien men deze termen door vooruitstrevend vervangt, zoals onlangs mr. Van Mierlo voor de T.V. deed, geeft dit nog slechts beweging aan, echter zonder te zeggen waar die beweging naar toe voert. Ook het tempo van die beweging blijft daarbij ongedefinieerd.

Ook de term 'progressief' suggereert intussen een beweging, die bedoelt 'vooruit' gericht te zijn. De term 'links' zegt daarentegen in zich zelf niets, tenzij men de historische achtergrond ervan te hulp roept. Dan ontdekt men echter dat dit woord geen eenduidige betekenis heeft. Het dekt dan evenzeer het anti-confessionele element als de progressieve groeperingen. Daarom is deze term onbruikbaar om aan te duiden hetgeen men thans nastreeft. Bovendien lijkt mij dit woord voor progressieve confessionelen nauwelijks aantrekkelijker dan de term socialisme.

Noch het woord progressief noch vooruitstrevend zijn in zich zelf voldoende toereikend om een duidelijk politiek beeld te schetsen. Immers de technische activiteit van de mens alleen al is oorzaak van maatschappelijke beweging. Wie niets anders doet dan deze nauwlettend doch passief volgen, kan dus zeggen, dat hij 'vooruit beweegt.' De vooruitstrevende mens voegt hieraan echter het streven, d.w.z. een wilselement en dus ook een doel toe.

Hiermee komen echter ook de verschillen tussen de groepen en zelfs de verwarring naar voren. Immers het soort van de doeleinden maakt wel iets uit. Door het streven naar uitbreiding van het wegennet en naar verhoging van het aantal te bouwen woningen is men vooruitstrevend. Daarom hebben de confessionele partijen er bezwaar tegen indien men hun vooruitstrevendheid in twijfel trekt. Het is m.i. duidelijk dat zulke woorden bitter weinig zeggen en dat daarom een concentratie, die onder zulk een vlag vaart een schip met vraagtekens blijft, tenzij men

bedoelt een groepering te scheppen, die het eens wordt over een programma, waarvan de verwerkelijking niet verder behoeft te reiken dan één regeringsperiode. Of men er goed aan zou doen op dit vaartuig dan één van de hierboven critisch besproken vlaggen te hijsen, blijft een open vraag, waarbij ik echter de term links bepaald zou afwijzen.

Moet zulk een programma zich beperken tot een aantal voor ieder zichtbare noden in nationaal en internationaal verband, die men sneller wil lenigen dan andere groepen zulks voor mogelijk of wenselijk houden al of niet in verband met economische overwegingen?

Moet men daartegenover niet bij het opstellen van een programma een verder weg liggend maatschappelijk doel voor ogen hebben?

Ik geloof, dat een concreet gerichte samenwerking voor een korte periode tussen de beide hier genoemde typen van politieke groeperingen mogelijk is. Toch zullen ook zij die met het eerste tevreden zijn, ook wel altijd een zeker maatschappijbeeld voor ogen hebben, ook al verschilt dat dan niet fundamenteel van de huidige situatie.

Wezenlijk verschil in politiek op langere termijn ontstaat echter tussen laatstgenoemden en hen, die zo kritisch tegenover de bestaande orde staan, dat zij wezenlijke structuurveranderingen nodig achten, niet uit een oogpunt van doelmatigheid, doch om de mens een menselijker bestaan te geven dan onder de huidige orde als regel wordt aanvaard. Deze mensen hebben zich sedert een eeuw socialisten genoemd en doen dat vandaag nog steeds met volle overtuiging.

Hier wordt m.i. de fundamentele scheidingslijn in het politieke denken zichtbaar. Ik heb het populair wel eens zó uitgedrukt: het gaat de socialist niet om verdraaien van wat schroefjes, al doet hij daar graag aan mee, indien dit in de goede richting gebeurt, maar om een fundamenteel andere orde, waarin niet enkelen maar ieder mens tot volledige ontplooiing kan komen en zijn menselijkheid beleven.

De socialist gelooft, dat de kapitalistische wereld dat nooit kan realiseren. Dat is niet omdat kapitalisten harde of slechte mensen zijn, maar omdat de conflicten inherent zijn aan het kapitalisme. Nu spreekt men over een gecorrigeerd kapitalisme, maar dat verandert aan het beginsel niet veel. Het is als met het kolonialisme: ook het meest verlichte en dus gecorrigeerde

koloniale stelsel heeft de mensen geen democratie gebracht. Dat kon het niet omdat het in strijd was met het wezen van het stelsel. Indien men het ergens zou hebben gedaan, zou men ontdekt hebben, dat men door de democratie het koloniale stelsel zou hebben opgeheven.

Zo is het ook met het kapitalisme: het is een stelsel met eigen wetten, waarvan de gevolgen zich wel laten verzachten, maar vaak ook niet zonder ergens anders bedenkelijke nevenverschijnselen te verwekken. In het kapitalistische land bij uitstek ziet men hoogconjunctuur en stijgende werkloosheid naast elkaar. In Nederland stijgt de angst voor werkloosheid alom. De correctiemaatregelen in de vorm van verzekering hebben echter de mobiliteit van de arbeidsfactor in het produktieproces verminderd. De goede sociale correctie op de gevolgen van het kapitalistisch stelsel verwekt dus repercussies, die kritiek op het sociale systeem ten gevolge hebben. Er is een discussie gaande over automatisering. Optimisten geloven dat ook onder de vrije markteconomie de gevolgen niet bedenkelijk behoeven te zijn. De kans lijkt mij echter groot, dat van de voordelen een percentage ten algemenen nutte zal strekken, een groot deel in de welvarende hoek zal worden genoten, doch dat de slagen in een andere hoek zullen vallen. Kan men die slagen door correcties achteraf op de structurele transformaties door de automatisering opvangen? Men zal dan wel volstaan met verwijzing naar de werkloosheidswetgeving!

Planning is een oude socialistische leuze en meer dan een leuze, het is een remedie, mits de plannen ook worden uitgevoerd. Zal planning in dit verband effectief zijn, dan zal het niet alleen gaan om de kapitaalinvesteringen, maar ook om planning van de arbeid inclusief voorziening met woningen op de geprojecteerde plaatsen en de bijbehorende culturele en recreatieve elementen. Dat zal gaan om zeer grote projecten, die ver vooruitzien, waarin de Staat een leidende functie zal moeten vervullen. Er wordt tegenwoordig veelvuldig over dit soort planning gesproken. Het Nederlands Verbond van Werkgevers congresseerde er twee dagen over en de Fondation Européenne de la Culture organiseert een vijfjarenplan van studie over hetgeen nodig is op zeer lange termijn, culminerend in rapporten, die aan de regeringen zullen worden aangeboden.

Dat meedenken is welkom, maar een socialist vraagt zich af

of het niet een allereerste taak van de Overheid is, in samenwerking met organen van het maatschappelijk leven, vooruit te denken in plaats van tot handelen te worden gedwongen, indien het kalf al half of helemaal verdronken is zoals nu bijna regel is (Textiel, scheepsbouw e.d.).

Een dergelijke brede maatschappelijke aanpak is voor een socialist belangrijker dan de vraag of de aandelen van alle verzekeringsmaatschappijen staatsbezit zullen zijn. Omdat in zulke alomvattende plannen de bodem, de energie- en transportbedrijven primaire elementen zijn, is gemeenschapsbezit daarvan, of tenminste ultimatieve zeggingsmacht daarover in handen van dezelfde organen, die verantwoordelijk zijn voor de planning in een socialistisch programma, onmisbaar.

Een partij die het oog richt in de verte op een dergelijke maatschappijstructuur, daarbij steeds rekening houdend met de door de techniek en internationale verhoudingen wisselende omstandigheden, behoeft echt niet het stempel 'dogmatisch' opgedrukt te krijgen. Daarvoor is haar flexibiliteit te groot. Eigenlijk is de partij die de beslissingsbevoegdheid en daadkracht van de Staat zo ver mogelijk terugdrukt en alleen hulp verlangt als het misgaat veel dogmatischer ingesteld dan een socialistische partij met het bovengenoemde programma, waarvan een kenmerk is dat het niet blijft bij planning als intellectuele bezigheid, doch die verlangt, dat de Staat de middelen ter beschikking krijgt voor de uitvoering van plannen, ook indien dit gaat ten koste van particuliere consumptie.

De wetenschap dat het socialisme onder de werking van een veelheid van krachten, nationaal en internationaal (dekolonisatie e.d.) ingesteld is op en streeft naar verandering van de maatschappij, niet altijd eerst achterom kijkt, doch vooruit denkt en projecteert in overeenstemming met de in elke periode geldende zedelijke normen, heeft mij in 1945–1946 van vrijzinnig democraat overtuigd socialist gemaakt. De stap terug is voor mij onaanvaardbaar. Wat er verder ook met ons partijwezen moge gebeuren, de socialistische Partij van de Arbeid blijve trouw aan het socialisme, niet alleen vanwege de internationale bindingen, maar in de eerste plaats omdat zij een eigen denkrichting en maatschappijopvatting vertegenwoordigt.

Kan nu zulk een socialistische partij deelnemen aan een bundeling van progressieve krachten in de Nederlandse politiek? Uit de bovenstaande kenschetsing van het socialisme volgt dat dit

zeer goed mogelijk is. De voorwaarde is dat men met andere partijen vóór de verkiezingen een voor alle partners aanvaardbaar regeringsprogramma voor de komende vier jaren opstelt. Dat is voor de socialist immers niets anders dan planning op korte termijn die aanvaardbaar zal zijn indien de richting waarin deze gaat voldoende overeenstemt met die van een socialistische planning op lange termijn. Is zulk een onderhandeling iets anders dan hetgeen tot heden in het duister geschiedt *na* de verkiezingen?

Alleen reeds het feit, dat de kiezers op deze wijze voor een duidelijke keuze voor een beleid na de verkiezingen zonder verrassingen achteraf worden gesteld, maakt zulk een progressieve concentratie (P.C.) tot een grote verbetering tegenover de huidige toestand. De vraag van de redactie of schr. zulk een P.C. wenselijk acht, is alleen hiermee reeds in positieve zin beantwoord.

De vraag of deze zich socialistisch zou kunnen noemen acht ik bij deze constructie irreëel. Bovendien zou bij het voortbestaan van de socialistische PvdA en PSP dit ook geen voorwaarde behoeven te zijn. Het sterkste argument is echter, dat het een illussie is te geloven dat progressieve mensen uit de confessionele partijen en vakbeweging zich zullen verenigen onder een socialistisch vaandel. Schr. meent dat wij alleen uit de politieke misère komen indien de radicale vleugels van die partijen afbreken en tezamen bijv. een Chr. Radicale partij vormen. Deze mening berust op de gedachte dat het de progressieve vleugels van de confessionele partijen, evenmin als in het verleden, zal gelukken hun partij 'om' te krijgen. Dit te onderstellen voor de KVP en CHU is even irreëel als onwenselijk. Hebben de 'voorzichtigen' en conservatieven dan geen recht van bestaan? Integendeel, zij hebben zelfs een functie. Men bestudeert thans bij de drie christelijke partijen ook een samenwerking of samengaan. Zou zo iets dan na het afbreken van hun radicale vleugels (en misschien van de ARP) de natuurlijke tegenhanger van de P.C. kunnen zijn?

Het is intussen waarschijnlijk dat de leidingen van de confessionele partijen zich met handen en voeten tegen een dergelijke ontwikkeling zullen verzetten onder het motto dat zij toch immers ook progressief zijn. Zij laden daarmee een zeer zware verantwoordelijkheid op zich nl. het ongewijzigd voortbestaan van een politiek bestel dat verdere toename van onverschilligheid en van politieke afbrokkeling bevordert.

Blijven natuurlijk een aantal politiek-technische problemen. Alle in de P.C. samenwerkende partijen gaan de verkiezingen in met één gemeenschappelijk regeringsprogramma, dat door alle deelnemers wordt verdedigd, hoewel er ruimte is voor accentverschillen. Moeten de partijen ook hun eigen programma daarnaast duidelijk maken of ziet men dat als een taak voor de partijen in de periode tussen de verkiezingen? Schr. gelooft dat in ieder geval elke partij in de campagne het verband tussen het overeengekomen regeringsprogramma en de eigen inzichten over het programma op lange termijn duidelijk zal moeten kunnen maken. Het minste is dat de partners in de P.C. niet in de eerste plaats elkaar bestrijden.

Iedere partner komt uit met een eigen kandidatenlijst. Vragen over verbinding van lijsten, stemplicht e.d., die thans in discussie zijn, zullen ook hun invloed hebben. Het aantal zetels door ieder der groepen behaald, zal invloed moeten hebben op de verdeling der ministerszetels.

Er is hier en daar de neiging van te voren aan te kondigen wie bij een stembusoverwinning van de P.C. als minister-president moet optreden of, indien nodig, met andere partijen onderhandelingen voert. Dat is een probleem dat tot de uitwerkingen van zulk een plan behoort, evenals de vraag of het wenselijk is, dat ieder der samenwerkende partijen aangeeft welke ministerabele kandidaten op haar lijst optreden. Misschien wat moeilijk, maar dan zou het 'duiveltje-doosjes-spel' van 1967, dat zoveel onbehagen gewekt heeft, tenminste van de baan zijn.

Eén in het bijzonder voor de socialistische PvdA belangrijk vraagstuk is hier niet afzonderlijk gesteld: de verhouding tot de PSP. De geschetste concentratie maakt het mogelijk dat de PSP als afzonderlijk partner blijft bestaan en medewerken aan de ook voor realisatie van haar beginselen belangrijke P.C.

Er zijn ook twee andere mogelijkheden. Het is denkbaar dat de leden van de PSP, die zich alleen in een politieke sekte behaaglijk kunnen voelen, de meerderheid hebben. Dan blijft de PSP wat zij vandaag is. De tweede mogelijkheid is dat de breuk in de socialistische gelederen hersteld wordt. Dat zal van beide partijen afhangen. Voor de PvdA betekent dit dat er een andere opvatting van het begrip partijdiscipline moet ontstaan. Het is daarmee altijd betrekkelijker geweest dan men soms denkt, gezien de houding tegenover leden van Kerk en Vrede, voorstanders van gemeenschapsbezit van de grond e.d. Schr.

gelooft dat in een moderne partij een zeer grote speelruimte van opvattingen en methoden van ontwikkeling daarvan noodzakelijke voorwaarde voor groei is. Partijdiscipline is maar al te vaak niet veel anders dan van boven af opleggen van de opvattingen van een vrij kleine leidende laag aan allerlei mensen, die er de voorkeur aan geven binnen de partij hun eigen waarheid te zoeken en idealen te formuleren. Misschien dat een dergelijke opvatting het mogelijk zou maken één socialistische partij in de P.C. te laten participeren. Deze zal immers op zich zelf al tot een wat ruimere opvatting van politieke discipline moeten voeren.

P. van Seeters

De nieuwe progressieven

Een bundeling van vooruitstrevende krachten is in de Nederlandse politiek dringend nodig om eindelijk een echt vooruitstrevend, vooruitkijkend beleid te kunnen voeren. Deze bundeling zal aan de verkiezingen van 1971 moeten meedoen met een eigen programma, als een groep die bereid is regeringsverantwoordelijkheid te dragen en al voor de verkiezingen het kabinet dat zij wenst, met de namen van de leden, zeker van de premier, aan de kiezers presenteert. Eventueel spreekt de bundeling een voorkeur uit voor de partij, met wie zij een kabinet wil vormen. De bundeling zal voorlopig een federatie moeten zijn van radicale, gelijkgestemde groeperingen uit verschillende partijen. De federatie mag noch christelijk noch socialistisch zijn, maar dient een radicaal programma te voeren, waarin de bewogenheid voor het menselijk welzijn politiek uitgedrukt wordt. De bundeling dient tot stand te komen door afsplitsing van de radicale groepen van de PvdA, de ARP en de KVP en kan ook kiezers van de PSP en D '66 omvatten.

Alstublieft. Daar hebt u in een paar zinnen mijn antwoord op de vragen van de redactie. Enige toelichting is nodig. Wat hebben de hierboven genoemde mensen gemeen, dat zij zich in een federatie en op de duur zelfs in één partij, die een meerderheid kan behalen, kunnen verenigen? Het is een complex van eigenschappen, waarvan een radicale aanpak van de grote politieke vraagstukken, voortkomend uit een diepe bewogenheid om de mens, het meest opvallend is. Het is verder een behoefte om de democratie nieuw leven in te blazen door de kiezer de gelegenheid te bieden een duidelijke politieke keuze te doen. Het is een afkeer van de sleur, waarin de democratie verzeild is. Het is een afkeer van (het spijt me, maar het moet) 'onduidelijkheid,' van kiezersbedrog, van partijbelangen. God is niet dood, hij is alleen heel erg ziek, schrijven ze in Amerika op de w.c.-muren. De progressieve bundeling zal in Nederland moeten verkondigen, dat de democratie niet dood is, maar alleen in een crisis zit, koorts heeft, maar kan genezen.

Na de Tweede-Kamerverkiezingen is de discussie over een 'linkse concentratie' in volle hevigheid losgebarsten, nadat Tien over Rood de eerste stoot had gegeven. De discussie heeft tot nu toe aangetoond, dat de diverse progressieve groeperingen wel allemaal in dezelfde richting denken, maar dat er toch aanzienlijke verschillen liggen. Ik zou in het debat een tussenpositie willen innemen, die erg dicht in de buurt komt van die van drs. Bogaers, zoals hij die in Dagblad de Stem van 15 april en in enkele andere kranten heeft uiteengezet. Die positie is een compromis tussen het te rode Tien over Rood enerzijds en AR-spijtstemmer, christen-radicaal dr. De Gaay Fortman anderzijds. Deze laatste wil in 1971 een kandidaat-kabinet van AR- en KVP-leden presenteren.

Ik schreef, dat de progressieve bundeling noch socialistisch noch christelijk mag zijn, althans heten. Ik ben katholiek, maar ik ben ook lid van de PvdA. 'Het Evangelie is geen politiek programma.' (Kop uit De Telegraaf, maar daarover straks meer). Ik ben lid van de PvdA, maar socialisme is voor mij een woord uit het verleden, waarvoor ik mijn schouders ophaal. (Het is voor mij een raadsel, waarom het PvdA-bestuur geïrriteerd was, toen Jan Nagel als enig bestuurslid bleef zitten bij het zingen van de Internationale. Mijn hemel, hebben zij dan nog nooit naar de Beatles geluisterd?)

Is er een mogelijkheid denkbaar om Tien over Rood en de christen-radicalen, die toch de ruggegraat van de nieuwe progressieven moeten vormen, te verbinden? Die is er naar mijn mening zeker, mits men van beide zijden bereid is concessies te doen. Bogaers heeft in zijn bovengenoemd artikel de brug naar de rode overkant al geslagen door uit te spreken, dat hij veel prijs stelt op een concrete samenwerking met gelijkdenkenden van niet-christelijken huize. De christen-radicalen hoeven vanzelfsprekend het Evangelie als inspiratiebron niet los te laten. Naar mijn beste weten is het Evangelie voor katholieke leden van de PvdA altijd een inspiratiebron gebleven. Maar het zou rampzalig zijn, geloof ik, als zij alléén, als christenen, de verkiezingen van 1971 willen ingaan. We hebben geen behoefte aan een christelijk beleid, wel aan een radicaal beleid.

Hetzelfde geldt voor Tien over Rood, wier politieke opvattingen ik voor het grootste deel kan onderschrijven. Ik begrijp alleen niet, waarom zij nog roder moeten zijn dan de PvdA, door nationalisatie van het levensverzekeringswezen, een belasting

van 99 % op erfenissen en schenkingen en een geleide loonpolitiek als uit de politieke context gehaalde en tot dogma's verheven eisen te stellen. We hebben geen behoefte aan een socialistisch beleid, wel aan een radicaal beleid.

Er is tussen deze twee groeperingen overeenstemming mogelijk, als men het maar over de hoofdzaken eens wil zijn. Die hoofdzaak is, dat er zowel in de binnenlandse als in de buitenlandse politiek een radicale aanpak geboden is. Zo'n globale afspraak hoeft helemaal niet te betekenen, dat de progressieve bundeling van het begin af aan als los zand aan elkaar hangt, zoals de heer A. Ekker in Vrij Nederland geschreven heeft. Integendeel, de overeenstemming over de hoofdzaak is zo groot, dat meningsverschillen over detailpunten overbrugbaar zijn. Men moet ook iets aan de praktijk durven overlaten. Wij kunnen van D'66 deze grote les leren, dat pragmatisme geen vies woord is. In zijn boek 'De Stad van de Mens' schrijft Harvey Cox, dat Walt Rostow eens van Kennedy gezegd heeft: 'Ik zou hem met één woord kunnen karakteriseren: hij is een pragmaticus.' Ik geloof, dat men noch Kennedy noch D'66 politieke bewogenheid kan ontzeggen.

Over het programma van de nieuwe progressieven kan ik kort zijn. In de buitenlandse politiek is een radicale aanpak na de eeuw van Luns noodzakelijk. Het is werkelijk absurd, dat achtereenvolgende christelijke regeringen nog nooit de Amerikaanse bombardementen op Noord-Vietnam hebben veroordeeld. In de binnenlandse politiek hebben we een beleid nodig, zoals het kabinet-Cals dat aan het uitstippelen was: gedragen door een visie op onze toekomst, waarin de grote bevolkingsdichtheid groeiende overheidsuitgaven zal vragen. Boven aan het programma dient de ontwikkelingshulp te staan, gebaseerd op de (door de christelijke partijen afgewezen) motie van PvdA, D'66 en PSP, dat de omvang van de ontwikkelingshulp gebaseerd dient te worden op de bestedingsmogelijkheden in de ontwikkelingslanden en niet op de ruimte in onze begroting.

Deze progressieve bundeling moet tot stand komen door een breuk in de confessionele partijen en in de PvdA, staat in de eerste alinea. Inderdaad. De scheiding tussen radicalen en traditionelen (de term is van Dr. De Gaay Fortman) loopt dwars door de partijen heen. Ik heb de hoogste bewondering voor het voornemen van de christen-radicalen om de KVP en de ARP om te vormen tot radicale partijen in de radicale betekenis

van radicaal. (Tot mijn grote schrik en schik heb ik laatst in een dagbladinterview gelezen, dat minister Roolvink ook het AR-beleid in het kabinet-De Jong radicaal vindt). Het lijkt me een onmogelijke opgave. Bogaers c.s. en de AR-spijtstemmers zullen er naar mijn mening nooit in slagen hun partijen naar links te sturen, omdat de confessionele partijen geen christelijke partijen maar middenpartijen zijn. Het beroep van de radicalen op de radicaliteit van het Evangelie stuit af op het verweer van de traditionelen, dat het Evangelie een Koninkrijk predikt, dat niet van deze wereld is.

'Het Evangelie is geen politiek programma' luidt de kop van een artikel van mr. L. van Heijningen uit De Telegraaf. Men kan het een conservatieve katholiek niet kwalijk nemen, dat hij zijn politieke opvattingen put uit zijn inspiratiebron, het Evangelie. Leest u maar de onthullende regels, die de heer Swe. (blijkens het rijtje redactieleden drs. F. P. J. M. Sweens) in De Katholieke Werkgever schreef: 'De revolutionaire inhoud (van het evangelisch radicalisme) is hoogst twijfelachtig, wanneer men zich realiseert, welke andere evangelische houdingen van ons gevraagd worden. Geduldigheid en voorzichtigheid zijn evenzeer bijbelse waarden — deugden zo men wil — als de rechtvaardigheid of de moed om radicaal te zijn.'

Ik kan me niet voorstellen, dat de KVP-leiding zulke argumenten over het hoofd ziet. Het gaat niet om christelijke, maar om politieke opvattingen. Voor de Partij van de Arbeid geldt ongeveer hetzelfde: de politieke verschillen zijn hier zó groot geworden, dat het onmogelijk is deze partij in haar geheel radicaal te maken, vooral wat de buitenlandse politiek betreft. Kunt u zich degenen, die de buitenlandse standpunten van Het Parool met instemming lezen, voorstellen als kiezers van de nieuwe progressieven? Ik niet.

Een breuk dus; de afsplitsing tussen radicalen en traditionelen. Langer uitstellen van deze splitsing door voorzichtig te koersen naar een 'progressieve volkspartij' blijft de politieke tegenstellingen verdoezelen en kan voor onze democratie fataal zijn. Die volkspartij ontwikkelt zich op de duur wel door de fusie tussen de groeperingen van de nieuwe progressieven...

W. Top

Progressief is niet hetzelfde als links

Het zou de moeite lonen eens stelselmatig na te gaan, aan welke factoren het totemistische gebruik van de begrippen links, progressief, rechts eigenlijk ontleend is. Zit er een realiteit achter of is het enkel woordfetisjisme?

De hypothese van zo'n onderzoek wil ik er meteen wel bijleveren. „Er is in Nederland sprake van een polarisering van twee 'culturen'. Er vindt namelijk een verwijdering plaats tussen een 'linkse' cultuur van mensen die geen lezer van de De Telegraaf onder ogen kunnen krijgen zonder dat de walging ze bekruipt; de provo's, zaliger nagedachtenis, verrukkelijk humoristische jongelui vinden; elke politie-agent met een SD-er associëren; verzaligd aan de TV gekluisterd zitten als VARA en VPRO hun avant-gardisme tentoonspreiden; het vijgeblad der taboes aan de seksualiteit pogen te ontrukken; en dergelijke — en een 'rechtse' cultuur van mensen die bij het lezen van Vrij Nederland getergd in de gordijnen vliegen; het optreden van de mariniers tegen de CS-jeugd uitputtend verheerlijken; langharigen vies vinden; het gedoe om Vietnam, ontwikkelingshulp, Zuid-Afrika beschouwen als bliksemafleider voor mistoestanden in eigen land; in hun reacties op Zo Is Het het algemeen beschaafd geweld aandoen; of daaromtrent."

De uitvoerders van dit onderzoek moeten dan wel even te rade gaan bij hun collega's in Utrecht, Nijmegen en Amsterdam, die het gepraat over links en rechts kennelijk niet meer dan een loos woordenspelletje van een politieke intelligentsia vinden. Zij leiden hun twijfel af uit het gemak, waarmee zovele kiezers van zogenaamd links naar zogenaamd rechts en terug switchen.

Kortom, is zulk spraakgebruik *symptomatisch* voor de groei van nieuwe 'klassetegenstellingen', of is het maar een *incidentele* zaak, voorbijgaand of 'normaal' gelijk een generatieconflict?

Het onderzoek heeft nog niet plaatsgehad, laat staan dat ik hier steun zou kunnen vinden in de uitkomsten ervan. Van-

daar dat ik met mijn eigen interpretatie van links en progressief op de proppen zal moeten komen, – ad interim!

'Progressief' is niet hetzelfde als 'links'.

Het begrip progressief slaat op een *attitude*, namelijk – en met deze omschrijving kan ik het goed vinden – de bereidheid om nu offers te brengen voor later, bijv. in het kader van onderwijs, werkgelegenheid, verkeer, woningbouw – en hier voor elders, bijv. in het kader van pensioenvoorzieningen, ontwikkelingshulp. Zulke bereidheid is de quintessens van progressiviteit.

Links heeft meer te maken met een *methode* van werken (waar dan natuurlijk wel een bepaalde mentaliteit achter zit). Is bijv. een progressief persoon links, dan wenst hij dat de offers via een van hogerhand (van staatswege of onder druk van de een of andere openbare mening), dus centraal geïnstigeerde, collectieve verplichtstelling gebracht worden. Men zou kunnen zeggen dat links een sociale techniek is, die de liefde gebieden wil (de solidariteitsethiek als dwangmiddel!).

Links, dat is voor mij in engere zin *rood, socialisme, collectivisme*, weliswaar vol edelmoedig beroep op gevoelens van *saamhorigheid*, maar ook vol verleiding van de kant van *dirigisme* en *communisme*. Rechts, dat is voor mij *blauw, liberalisme, individualisme*, weliswaar vol edelmoedig beroep op *gevoelens van eigenwaarde*, maar ook vol verleiding van de kant van *opportunisme* en *fascisme*.

Om het nu 'clair et distinct' te stellen: ik ben wèl progressief, niet links. Ik ben best bereid offers te brengen, maar graag met een maximum aan vrijwilligheid. Links en autoritair is voor mij in bredere zin het zelfde als totalitair. (Wat overigens nog niet altijd dictatuur behoeft te betekenen.)

Dit houdt in dat ik voor beide, links en rechts, als zodanig, pas. Ik pas zowel voor het risico van een dictatuur van de heerlijke gemeenschap als voor het risico van een dictatuur van de grote persoonlijkheid. Omdat ik voor *dictatuur* pas.

Ben ik dan voor paars geporteerd, het onbestemde midden tussen rood en blauw? Nee, ik heb mijn hart aan *groen* verpand. Wat ik met groen voorheb, kan ik verduidelijken met een verwijzing naar het feit dat het socialisme en het liberalisme in Nederland, resp. vertegenwoordigd in de PvdA en de VVD, het begrip *democratie* wel in hun presentatie tot uiting laten komen, maar onmiskenbaar steeds weer op de *tweede*

plaats. Staande uitdrukkingen als 'vrijheid en democratie', 'socialisme en democratie' (sic!..) maken een nadere toelichting overbodig. Voor socialisten en liberalen is democratie blijkbaar een zaak van de tweede garnituur en dat is mij een doorn in het groene oog.

Democratie dient primair te zijn.

Welke besluiten er in de maatschappelijke huishouding ook genomen worden — degenen, die dergelijke besluiten nemen, dienen te allen tijde met betrekking tot die besluiten aan een reële verantwoordingsplicht tegenover hen, die belang hebben bij die besluiten, gebonden te zijn. Waar een beslissing valt, die repercussies heeft voor anderen, dient deze beslissing uiteindelijk mede gebaseerd te zijn op een wilsbeschikking van die anderen.

Ik hoef er niet nader over uit te weiden dat dit imperatief bij de socialisten te gauw in de verdrukking kan raken als het beslissingen in het *politieke* leven betreft. De PvdA heeft onloochenbaar de image van een groep 'materialisten' die het allemaal zo voortreffelijk voor de man in de straat weten te regelen. Ik hoef er ook niet over uit te weiden dat het genoemde imperatief bij de liberalen maar een moeilijke kans op verwerkelijking heeft als het om beslissingen in het *economische* leven gaat. De VVD heeft onloochenbaar de image van een groep 'paternalisten' die je gemeenlijk een trauma kunt bezorgen als je over medezeggenschap begint te praten.

Inderdaad, de PvdA heeft iets bemoederends (koestert), de VVD iets bevaderends (stelt een voorbeeld), dit voor wie het lukt na te voelen wat bedoeld wordt. Om de beeldspraak voort te zetten, zou je kunnen zeggen dat de KVP iets gróótmoederlijks heeft en de protestantse partijen iets gróótvaderlijks hebben — maar daar wil ik me verder niet mee bezighouden.

Nu is blauw al te duidelijk een wezenlijker bestanddeel van groen dan rood. Deze consequentie aanvaard ik ten volle voor wat het appèl betreft, dat van het liberalisme uitgaat op de mogelijkheden van een persoonlijke inzet, van een eigen verantwoordelijkheid en zeggenschap.

Iemand aanbevelen dat hij zijn eigen boontjes moet zien te doppen, hoeft niet altijd te betekenen dat men zo iemand in zijn sop laat gaar smoren. Er kan ook een bemoedigende uitdaging in schuilgaan, die de betrokkene(n) ertoe aanspoort het heft in eigen handen te nemen en de eigen existentie

vorm te geven. Trouwens, liberalisme en democratie gingen historisch hand in hand en aan de wortels van het socialisme ligt nog altijd zoiets als een 'dictatuur van het proletariaat'. En waar is het huidige verzet tegen een 'betuttelende establishment' anders op gebaseerd dan op een liberale inspiratie?

Je kunt niet rechtgeaard progressief zijn, als je de tragische kant van de offerbereidheid, waarmee je het bedje van je kindskinderen later en de onderontwikkelden elders wilt spreiden, niet in de gaten hebt. Met hulpvaardigheid kun je in plaats van bevredigen ook frustreren. Een mens wil het ten slotte altijd zelf wel uitmaken.

Zo gezien ben ik niet geneigd offers te brengen op grond van een menslievende aansporing van zeer algemene strekking. Ik breng pas offers op basis van een democratisch, d.w.z. via overleg tussen alle betrokkenen, voorbereid, technisch en budgettair uitgewerkt en in het verband van zijn realisering steeds te toetsen project. Ik wil kunnen beleven dat ik persoonlijk in een concreet stuk werk ingeschakeld ben. De massacommunicatiemiddelen worden uit dat oogpunt volstrekt onvoldoende benut.

Meer in het algemeen dient de richtlijn aangehouden te worden, dat elke beslissing, die op een lager maatschappelijk niveau en in een kleinere maatschappelijke kring genomen kan worden, niet op een hoger niveau en op groter schaal genomen mag worden. De socialisten schijnen daarentegen uit te gaan van de stelregel dat elke beslissing, die op een hoger niveau enz. genomen kan worden, daar ook genomen moet worden. Hoewel ik dus vind dat 'staatsbemoeienis' en 'particulier initiatief' zich onverbiddelijk naar de eisen van een democratische levensstijl te schikken hebben, moet ik bekennen dat ik 'rechts' ben in die zin dat gezagsdragers het niet zelf allemaal voor hun onderdanen moeten willen doen, maar het die onderdanen hoogstens mogelijk moeten maken het zélf te doen.

Ik kies daarmee vóór een optimistische antropologie, en tégen een opvatting van waaruit steeds maar weer de onmacht, de onwil, de ontoereikendheid van de mensen wordt geïnsinueerd, wat dan tot de zienswijze leidt dat je ze slechts met het uitoefenen van druk en het stellen van verplichtende maatregelen daar kunt krijgen waar je ze hebben wilt. Zeker, een antropologisch optimisme vergt weerbaarheid tegen teleurstellingen, een uiterste op-de-proef-stelling van het geduld, een groot incasseringsvermogen inzake inefficiëntie en verspilling, maar je komt er ten leste verder mee.

Noem mij dus maar 'rechts-progressief'.

Deze slotsom levert me de gedachte op dat in Nederland plaats is voor een viertal politieke concentraties, een links-conservatieve, een rechts-conservatieve, een rechts-progressieve en een links-progressieve. In de Nederlandse politieke arena vind ik goede aangrijpingspunten voor deze typologie.

Het kristallisatiecentrum van een *links-conservatieve* concentratie moeten we zoeken in de richting van de Boerenpartij en aanverwante. Dit zijn de autoritaire egoïsten die b.v. weigeren telkens weer oud brood te moeten eten, 'omdat het oude brood eerst op moet' en opdat de nabestaanden en verre bloedverwanten vers brood kunnen eten. 'We hebben het 'oude brood' van een wereldcrisis en een wereldoorlog moeten slikken en willen nu zelf wel eens breeduit van vers brood genieten.' Je hoort ze vragen, of ze soms huns broeders hoeders zijn.

De spil van de *rechts-conservatieve* concentratie moet in de VVD gezocht worden. Het zijn de mensen die terècht prat gaan op hetgeen ze in naam van het menselijke welzijn tot stand brachten, doch het daar ook zo vaak verder maar bij willen laten. Waarom willen ze, als je ze drie vingers geeft, er toch altijd ook de vierde bij hebben?' Je hoort ze zeggen dat elke plek en tijd genoeg heeft aan zijn eigen kwaad en dat dit kwaad een zaak is voor de mensen dán en dáár; deze omstandigheid zou dan de beste waarborg voor een effectieve bestrijding van het kwaad bieden.

D '66 zou de gist van de *rechts-progressieve* concentratie kunnen zijn. Democratisch en pragmatisch — ik heb er al een en ander over te berde gebracht. 'We zullen de mensen ertoe moeten brengen verder te kijken dan hun neus lang is, maar dan moeten ze er wel allemaal zelf bij zijn'. Naast een politieke zelfbedieningswinkel dient er ook een zelfbedieningskeuken te komen.

En wie in een *links-progressieve,* inderdaad, socialistische concentratie een aanhechtingspunt zoekt, kan mijnentwege het beste bij Tien over Rood (de 'zwartekousengemeente' binnen — nou ja, binnen . . . — de PvdA) en ook de PSP terecht. 'Als we met z'n allen gelukkig zijn, is ieder van ons gelukkig', lijken ze daar te zeggen. Ik geloof daar niet in. Het riekt mij te veel naar de vanouds marxistische stelling dat uit welvaart vanzelf welzijn voortvloeit. Het individuele geluk is van een andere orde dan het collectieve geluk; ze kunnen met elkaar

in conflict komen. Vandaar dat ze onderling moeten geven en nemen, via een democratische procedure.

We mogen aannemen dat deze vier concentraties, die men in de gegeven volgorde resp. 'reactionair', 'conservatief', 'liberaal' en 'socialistisch' zou kunnen noemen, in een vierkant op een cirkel liggen, op de volgende wijze:

In deze voorstelling van zaken vormen onder meer SGP, GPV en CPN de schakels tussen links-progressief en links-conservatief. Het is om het even of je door een volksdemocratie of door een theocratie gebeten wordt. Ten overvloede wijs ik erop dat links- *conservatief* de volstrekte antipode is van rechts-*progressief*.

Een links-progressieve concentratie? Mij best, maar ik hoop aannemelijk gemaakt te hebben dat zij inhoudelijk veel beperkter zal zijn dan wel gesuggereerd wordt. Ik wil tenminste niet dat er een links sausje over mijn progressiviteit wordt gegoten. Ik ben rood noch socialistisch, omdat ik huiver voor misbruik van het menselijke solidariteitsverlangen als instrument voor sociale controle. Je dreigt er een samenleving met een sociale moederbinding aan over te houden.

Dit neemt niet weg dat, naarmate Nederland democratischer gaat functioneren en het begrippenpaar links-rechts zijn bruikbaarheid verder verliest, vooruit gezien kan worden naar een tweedeling in een Conservatieve Partij en een Progressieve Partij, een groep arrivés en neven-arrivés voornamelijk in economische en culturele zin, tegenover de rest. Er moet dan wel wat nadrukkelijker gedeconfessionaliseerd worden..

Th. W. van Veen

Hachelijk maar noodzakelijk

Kenmerkend voor links of progressief zijn een aantal verschillende en ongelijkwaardige karakteristieken.

Links wordt in de eerste plaats gekend aan een op de toekomst gericht zijn, door onvrede met de bestaande situatie en een zekere verwachting van veranderingen. Een linkse instelling gaat ervan uit dat bewust gewilde wijzigingen mogelijk zijn, dat de maatschappij in aanzienlijke mate is te veranderen. Zij wordt gedragen door de overtuiging dat een aantal kwalen en ongerechtigheden in de samenleving zijn te cureren en weg te nemen door de structuur, de instellingen van de samenleving te veranderen.

Daarbij heeft de linkse politiek een vrij groot vertrouwen in de mogelijkheden die de wetenschap biedt en de overtuiging, dat het de mens mogelijk moet zijn de techniek de baas te blijven. En waar dat vertrouwen al ontbreekt, valt toch het besef te constateren, dat de mens verplicht is van alle bestaande mogelijkheden tot beheersing van de techniek gebruik te maken. Omdat bij elke mogelijkheid die wetenschap en techniek openleggen, de verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van de menselijke samenleving toeneemt.

Links wordt ook gekenmerkt door een wat meer openstaan voor vernieuwing van cultuur. In het linkse kamp is men nieuwsgierig en erop uit nu reeds te appreciëren wat morgen pas is te overzien. Voor het links ingesteld zijn houdt de toekomst niet alleen ongekende mogelijkheden in, maar ook beloften. Er is een sterk gevoel voor het in beweging zijn van onze samenleving. Tegenover het nieuwe is men minder kritisch dan tegenover het bestaande.

Men denkt meer aan wat de toekomst vraagt dan aan wat het verleden leert. In de linkse politiek past zowel een scherp bewustzijn van de waarde van eigen persoon en persoonlijk leven als het gevoel tot een generatie, een voorhoede en opkomende massa te behoren. De linkse politiek spreekt graag namens de jongeren, namens de toekomst.

Ook is kenmerkend dat links denken zowel sterk ethisch gekleurd pleegt te zijn als sterk op doelmatigheid gericht. Ethisch in de taakstelling en op doelmatigheid gericht bij de beoordeling van wat verouderd wordt geacht. Dat veroorzaakt binnen het linkse denken spanning. Want het bewust veranderen van de maatschappij eist nu eenmaal een door grote feitenkennis gevoed gevoel voor doelmatigheid en een ethische taakstelling beide.

Links wordt ten slotte ook gekenmerkt door een zeker optimisme, een verlangen naar experimenten, en een zich afzetten tegen de bestaande orde. De linksen identificeren zich zelden geheel met de bestaande orde. Zij hechten aan afstand.

In de linkse sfeer behoren de socialisten. Zij hebben kenmerken die hen onderscheiden. Het meest typerend is het gevoel voor solidariteit en het besef dat ongelijkheid van inkomen en bezit een voortdurende bedreiging van de menselijke solidariteit is. Tevens is voor de socialisten het besef, deel uit te maken van een internationale beweging, essentieel, van hoe weinig reële politieke betekenis de internationale relaties soms ook mogen zijn.

Aan de gegeven karakteristiek van links of progressief valt nog toe te voegen, dat het links zijn van een mens door een heel complex van factoren wordt bepaald. Er zijn factoren van psychische aard. Ook zijn er factoren van maatschappelijke aard. Hij die zich wel bevindt bij de bestaande situatie, zal weinig linkse neigingen hebben. Het aantal linkse mensen bij de beter-gesitueerden is gering.

Dan zijn er factoren van ideële aard. Men wordt links hetzij op ethische overwegingen, hetzij door verstandelijke analyse van de samenleving. Ten slotte kan ook maatschappelijke of persoonlijke frustratie een oorzaak van links worden zijn.

Het is mogelijk een typering van *rechts* te geven, die ook uit een aantal karakteristieken bestaat. Het aldus gevormde beeld is allerminst het spiegelbeeld van links, maar een portret met eigen trekken.

Als links zo gevarieerd getypeerd kan worden is het evident, dat er vele schakeringen mogelijk zijn. De socialisten vormen één van de linkse schakeringen. Onder de liberalen vindt men linksen en onder de politiek confessioneel georganiseerden. Onder een bundeling van deze linkse krachten in de Nederlandse politiek moet een zodanig samengaan worden verstaan, dat deze linkse krachten te zamen één politieke lijn trekken en in

één verband, hoe los ook, opereren. Dat behoeft dus niet één partij te zijn. Daarvoor zijn de verschillen te groot. Niet alle linksen zijn democratisch socialist. Een aantal socialisten zou zich niet thuis voelen in een partij die de voor de socialisten zo wezenlijke solidariteitsgedachte geen centrale plaats zou geven.

Bundeling van krachten zou dus moeten zijn een samenwerken bij verkiezingen op een zodanige manier dat zich in deze samenwerking de toekomstige regeringscombinatie of de toekomstige oppositie reeds aftekent. Dat om te beginnen. Uit die samenwerking zou zich een federatief verband dan wel een overkoepelende organisatie — eventueel partij — kunnen ontwikkelen. Een dergelijke bundeling van krachten is in hoge mate wenselijk. Want de emancipatie-oorsprong van de confessionele partijen spreekt niet meer aan. Een politieke situatie, die de drie confessionele partijen in het midden plaatst met de liberalen of de socialisten als 'versiering' frustreert de Nederlandse politiek.

De KVP heeft geen keus tussen regering en oppositie. Zij moet regeren door haar grootte en haar centrum-functie. En zij moet derhalve accentueren, dat er in Nederland praktisch hetzelfde beleid wordt gevoerd, wie er ook als 'versiering' dient. Liberalen en socialisten hebben daarentegen slechts de keus tussen oppositie en samen regeren met de KVP. De beide protestantse partijen worden naar de KVP toegezogen en komen alleen per ongeluk buiten de regering, door incidentele oorzaken.

Deze situatie sluit een polarisering van de politiek praktisch uit. De kiezer wordt niet voor een keus tussen twee mogelijkheden geplaatst. Het gevoerde regeringsbeleid kan geen inzet bij de verkiezingen zijn. Evenmin als het te voeren beleid. Omdat elk van de vijf partijen, naar vermogen dwarsgezeten door op hun kiezers azende kleine groeperingen, haar eigen strijd moet voeren. Daarbij worden de punten van verschil in de verkiezingsstrijd nog in het bijzonder onderstreept. Want men moet de kiezer het bijzondere, het eigene van de partij laten zien.

Om aan deze situatie te ontkomen is concentratie van verwante groeperingen noodzakelijk. In de hoop dat het in Nederland nog eens zal komen tot twee tegenover elkaar staande verbanden, die elk in staat zijn bij een verkregen meerderheid te regeren. Dat is de enige manier die de kiezer tot een beleidskeuze dwingt en zijn stem gewicht geeft voor het te voeren beleid. Het is niet erg reëel thans te verwachten, dat zo'n linkse concentra-

tie zich socialistisch zal willen noemen. Omdat de socialisten een nadruk op de solidariteit leggen, zowel met hun verstand als in hun gevoel, die lang niet door alle linksen wordt gedeeld. En omdat het predikaat socialistisch al zo'n lange geschiedenis heeft. Het is een geladen woord. Zou zo'n concentratie echter zich zelf toch met het predikaat socialistisch sieren, dan is daar van socialistische kant niet veel bezwaar tegen te maken. De naam socialist is geen beschermd merk.

Veel belangrijker dan het etiket is echter de politiek, die zo'n concentratie zou voeren en de socialistische invloed in zo'n politiek. Belangrijker dan het etiket is ook het internationaal contact. Hoe zo'n concentratie zich ook noemt, essentieel is dat zij zich in de Europese organen bij de socialisten aan zou sluiten en met de socialisten buiten Europa contact zou onderhouden. In elk geval zullen de socialisten binnen de concentratie zich niet kunnen laten losmaken uit hun Europese socialistische contacten.

Ten slotte de derde vraag, die naar de realiseerbaarheid. Zoals bijna elke Nederlandse organisatie is ook de politieke partij heel taai. Er moet heel wat gebeuren, willen verenigingen en groepen tot enige vorm van een samenwerking komen die de naam concentratie verdient. Dat gebeurt in de praktijk bijna uitsluitend onder sterke druk van buiten. Het is zeer de vraag of de opkomst van de Koekoek-beweging, de Boerenpartij dus, en de snelle opkomst van D'66 voldoende druk uitoefent. En het is niet te hopen, dat een catastrofe van internationale aard een situatie veroorzaakt, die onze bestaande politieke structuur van de kaart veegt. Dat zou een paardemiddel zijn.

De kans dat een bundeling van linkse krachten gerealiseerd kan worden, lijkt dus niet groot. Wil men zich hoeden voor allerlei bedenksels, dan moet men ervan uit gaan dat de trouw aan de bestaande organisaties zo groot is, dat samenvoegingen, opheffingen en fusies een partij gemakkelijker kunnen ontdoen van haar leiding dan van haar leden. Grote partijen zijn niet kunstmatig gemaakt, zij zijn ontstaan en gegroeid. Voor een bundeling van linkse krachten is het derhalve in de eerste plaats noodzakelijk, dat er aan zo'n bundeling behoefte bestaat bij de grote massa van de aanhang der linkse groeperingen. Er moet een politieke kwestie zijn van zo groot belang, dat de bundeling van krachten onontkoombaar is. Het is thans nog niet goed te zien welke kwestie dat zou kunnen worden of zijn.

Voorts zou de politieke polarisatie er ook toe moeten leiden, dat er een rechtse concentratie ontstaat, niet alleen de facto, maar als alternatief tegenover de linkse concentratie met een eigen appél op de kiezers.

Dan zal het politiek noodzakelijk zijn dat de linkse concentratie ook de linkse groeperingen uit de huidige confessionele partijen omvat. Is dat niet het geval, dan dreigt de linkse concentratie te gaan lijken op de linkse groeperingen van vóór 1913 en dan zou de klok worden teruggezet.

Ten slotte zal het heel moeilijk zijn om tot een bundeling van linkse krachten te komen, zolang de evenredige vertegenwoordiging in haar huidige perfectie blijft bestaan. Ons kiesstelsel bevordert afsplitsing en versplintering en maakt bundeling van krachten derhalve moeilijk. Elke groep in de bestaande partijen en groeperingen, die van bundeling niet wil weten, kan onder het huidige kiesstelsel met kans op succes zijn eigen weg gaan.

Theoretisch is een bundeling van krachten zeker te realiseren. Er zijn al heel wat constructies bedacht, zoals er al zoveel wijzigingen van het kiesstelsel zijn bedacht. Maar praktisch zijn de mogelijkheden dat er een concentratie met kans op politiek succes tot stand kan komen, niet groot. Hoe gewenst, ja noodzakelijk een dergelijke concentratie voor de toekomst van ons politiek bestel ook is.

Omdat er geen ingrijpende veranderingen van ons kiesstelsel en geen rechtse concentratie te verwachten is, blijft er niets anders over dan naar samenwerking te zoeken onder omstandigheden, die daartoe volgens velen (nog) niet dwingen. Een even hachelijke als noodzakelijke onderneming.

C. de Galan

Een soort samenvatting

Niemand zal verwacht hebben dat we het na lezing van de voorgaande artikelenreeks nu allemaal wel zouden weten. De politieke crisis of althans de problemen van partijvorming zijn nog niet opgelost. Deze pretentie had de redactie blijkens haar ten geleide dan ook niet met het publiceren van de antwoorden op haar vraagstelling.

Intussen zijn de verschillende bijdragen wel instructief. En ze stemmen in elk geval in één oordeel nagenoeg overeen: de politieke concentratie van links, de bundeling van progressieve krachten is zeer wenselijk (alleen Top spreekt zich niet duidelijk uit, maar geeft wel zijn toestemming).

Links, progressief

De verwarring komt overigens al, ook in dit nummer van S & D, bij de inhoud van de termen progressief en links. Volgens de één zijn deze begrippen identiek en van de vraagstelling ging deze suggestie ook wel uit. Daartegenover staat de mening dat progressief iets geheel anders betekent dan links. Sommigen geven de voorkeur aan het woord links, anderen aan progressief. Erg gelukkig met dit woordgebruik is vrijwel niemand en daarom willen enkelen beide termen maar liever vermijden en spreken van radicaal (Van Seeters) of duiden aan dat het programma uitsluitsel moet bieden (Schermerhorn).

Toch zijn er enkele centrale thema's, die bij de vulling van de begrippen links en progressief telkens terugkeren. Dat zijn:

1e. het 'anti-egoïsme' (Boersma), het offers brengen voor anderen (ook internationaal), de solidariteit;
2e. de zorg voor de publieke zaak, de kwaliteit van het bestaan, de leefbaarheid;
3e. de bewogenheid om de menselijke ontplooiing en de zeggenschap (democratie);
4e. het op de toekomst gericht zijn, het offers brengen voor later.

Uit dit alles vloeit dan een bewustheid voort van het bestaan van belangentegenstellingen, die Van Dam kenmerkend acht; in het kanaliseren van deze maatschappelijke conflicten ziet hij de belangrijkste functie van politieke partijen. Voor het overige is het van belang op te merken dat het enerzijds om een mentaliteit gaat (waarover b.v. Buddingh' en Van Veen spreken) en anderzijds om een program (zie bijv. Bogaers, Coppes, Van Seeters). Met andere woorden: progressief is wat progressief *denkt en voelt*, maar ook: progressief is wat progressief *doet*.

En hierin schuilt een moeilijkheid die dunkt mij te weinig wordt benadrukt, zij het wel aangeduid. Het aantal centrale politieke onderwerpen is groot, groter dan vroeger toen de tegenstellingen meer tot enkele punten konden worden teruggebracht. Door betere informatie en meer inzicht, ook door toenemende internationale verbondenheid en ingewikkeldheid van de maatschappij, ervaren de kiezers dat ook. Als belangrijke probleemcomplexen kunnen op zijn minst worden aangeduid: buitenlandse politiek en defensie; verdeling en welvaart; de invloed van de overheid en de gemeenschapsvoorzieningen; democratie en gezag; cultuur en verdraagzaamheid. Links of progressief denken over het één houdt niet noodzakelijk in ook over het ander. Binnen de PvdA bij voorbeeld is er vanouds een — zij het zeker niet volledige — overeenstemming over verdeling, overheid en zeggenschap. Maar over buitenlands beleid, gezag en cultuur bestaan duidelijke verschillen in opvatting. Nog veel omvangrijker zijn de verschillen in de confessionele partijen. Dit gevoegd bij het losraken van andere dan politiek-programmatische bindingen, dus het afnemen van de traditionele groepsvormende achtergronden, levert het uiterst verwarrende patroon op van vandaag. Nog afgezien van het meer dan vroeger door brede massa's kritisch volgen van 'het politieke bedrijf', waardoor het vertrouwen verdwijnt (zoals onder meer door Ris wordt gesteld).

Vijf issues met voor elk drie standpunten levert al 243 verschillende combinatiemogelijkheden op. Er zijn in beginsel zelfs evenveel 'sets' van opvattingen als er kiezers zijn. Ook het geheel van progressieve standpunten van een kiezer vertoont een vloeiend verloop en is bovendien, zoals Van Dam opmerkt, situationeel bepaald. Bundeling van opvattingen is alleen mogelijk in soepele vorm, onder voorwaarde van een grote verdraagzaamheid. 'Concentratie eist tolerantie'. Ook ten aanzien van de inspiratiebron, waarop Bogaers hamert, daarmee overigens voor de PvdA geen nieuw geluid naar voren brengend.

De bundeling

Gezien het voorgaande, kan een bundeling van linkse of progressieve krachten alleen plaatsvinden op basis van een programma. Over het opstellen van zulk een programma wordt in de verschillende artikelen weinig gesproken. Mensen uit verscheidene partijen, waaronder in elk geval de christen-radicalen en PvdA-leden, zouden het gezamenlijk moeten doen. Wat de inhoud van het program betreft geeft Bogaers het meest concreet zijn visie weer. Ook anderen geven aanduidingen, waarbij althans op binnenlands terrein het program-Cals enkele malen wordt genoemd.

Over de vorm van de concentratie bestaan duidelijke verschillen in opvatting. Het minst ver gaat Buddingh', die slechts een zekere samenwerking voorstaat, naast ruimte voor discussie binnen de partijen. Ook Van Veen ziet een los verband, later eventueel uitgroeiend tot een federatie en mogelijk nog later tot een partij. Een federatie met het oog op verkiezingen ziet Schermerhorn, maar hij acht verder gaan zeer ongewenst, omdat een socialistische partij behouden moet blijven. Deze zal, in tegenstelling tot de federatiepartners, de structuur van de maatschappij zelf radicaal willen veranderen. Rechtstreeks voor een federatie spreken zich uit Boersma, Bogaers en Van Seeters, waarbij in elk geval de laatste op langere termijn tot één partij wil komen. Van Dam ziet een federatie slechts als (eigenlijk onmogelijke) overgangsfase naar een nieuwe partij. Van deze laatsten gaan Coppes en Ris zonder meer uit. Top ten slotte lijkt de vormgeving ook in het kader van (bestaande) partijen te zien.

Persoonlijk sluit ik mij aan bij Van Dam, Coppes en Ris. De federatie van verschillende progressieve groepen, hoogstens als tussenfase, maar bij voorkeur meteen strevend naar een nieuwe partij. Want hoe moeten we ons een federatie voorstellen? Zij wordt gevormd uit partijen of delen van partijen. Dit laatste zeker voor wat de confessionelen betreft, aannemende dat het niet lukt de christelijke partijen in hun geheel te radicaliseren. Deze 'scheiding der geesten' in het confessionele kamp achten in feite allen noodzakelijk en onvermijdbaar. De PvdA kan waarschijnlijk volledliger, maar mogelijk toch ook niet in haar geheel deelnemen. De PSP weer gedeeltelijk. Zo'n federatie kan men zich moeilijk voorstellen. Nog moeilijker is echter de feitelijke gang van zaken. Er komt een gemeenschappelijk program, maar daarnaast behoudt elke groep het recht met een eigen programma de verkiezingen in te gaan. Er ontstaat dan een uiterst verwar-

rende situatie en de interpretatie van de verkiezingsuitslag wordt bijzonder lastig. Terecht wordt als één der grootste voordelen van de concentratie gezien de betere keuzemogelijkheid voor de kiezers en hun zeggenschap over de regeringsformatie. Maar, zelfs aannemend dat de noodzakelijke partijsplitsingen plaatsvinden, wat te doen als een deel der federatie wint en een ander deel verliest? Schermerhorn heeft mijns inziens gelijk als hij de onmogelijkheid aangeeft tevoren de ministerszetels te verdelen, maar anderen gaan daar niettemin van uit.

Neen, een nieuwe partij lijkt logischer; een 'democratische partij' volgens Coppes, een 'nieuwe Partij van de Arbeid' volgens Van Dam (met andere naam, ander kader, nieuwe groepsvorming). Maar misschien is hier — opnieuw — vooral een woordenkwestie in het geding. Een nieuwe partij zou immers een andere structuur moeten hebben dan de bestaande. Zij zou grote ruimte moeten laten voor interne groepsvorming, op basis van inspiratiebron of politieke opvatting, zij zou zeer verdraagzaam moeten zijn en zeer democratisch, zij zou.... een enigszins federatieve structuur moeten bezitten. Maar delen ervan zouden naar mijn mening niet apart aan de verkiezingen moeten deelnemen. Tenzij misschien via voorkeursstemmen?

Zo'n partij in de gebruikelijke betekenis van het woord blijft onmisbaar, niet alleen met het oog op de kanalisatie van conflicten, ook als schakel naar de kiezer, als selectie-apparaat, voor vorming en onderzoek, als communicatie-instituut. Ter wille van het behoud der parlementaire democratie, die Boersma met zo veel woorden centraal stelt. Daarmee vervalt de derde mogelijkheid tot krachtenbundeling die Van Dam noemt.

Socialistisch?

Er is een grote mate van overeenstemming over de onwenselijkheid een concentratie socialistisch te noemen. Maar er zijn nog wel enkele nuances. De meerderheid van de auteurs in dit nummer hebben een weerstand tegen dit woord en/of achten het te vaag, te weinig duidelijk, te ouderwets. Zij willen onder deze vlag niet varen. Anderen (Van Veen en Schermerhorn) willen dit laatste juist wel, maar achten deze vlag voor het federatieve verband misleidend of onrealistisch. Schermerhorn en misschien ook Van Veen, wil daarbij een aparte socialistische, dat is structuurhervormende partij niet opgeven. Wel kan deze partij tijdelijk of duurzaam aan een federatie meedoen, indien deze een beleid voorstaat dat een stap op weg naar een socialistische samenle-

ving betekent; in de terminologie van Schermerhorn: dat de schroefjes in de juiste richting verdraait. Als ik het goed zie acht Top voor een progressief-linkse concentratie het begrip socialistisch nog wel op zijn plaats, maar dat is een gevolg van zijn woordgebruik, waarin links betekent: van boven af geleid. Dit laatste noemt Coppes dan weer links-conservatief.

De vraag is of degenen die geen afstand willen doen van het woord socialisme, voldoende zouden hebben aan een 'socialistische werkgroep' binnen een nieuwe partij, of dat dit onvermijdbaar tot een eigen partijformatie blijft noodzaken. Dezelfde vraag geldt overigens voor mensen die als Boersma, Bogaers en Buddingh' blijven vasthouden aan de christelijke inspiratie, ook groepsgewijs. Zou men aan een aparte socialistische partij vasthouden, dan is daarmee een blijvende splitsing in het progressieve deel der natie een feit. Waarbij valt aan te tekenen, dat een tweedeling toch al vergeleken bij de huidige situatie een vooruitgang in de richting van een concentratie kan betekenen. Een zekere samenwerking tussen socialisten en andere progressieven is dan niet uitgesloten. Maar verdere versplintering en onenigheid liggen dan wel steeds op de loer.

Dit leidt ons opnieuw tot het probleem welke vorm een linkse federatie of partij moet krijgen, een zaak die mij van evenveel belang lijkt als het programma. Terecht stelt Van Dam, dat onderzoek aan een nieuwe institutionalisering vooraf moet gaan. Onderzoek en overleg. Het is niet eenvoudig spelregels vast te stellen voor de interne verhoudingen binnen een partij en de mate van discipline. De juiste combinatie van saamhorigheid en eenheid van optreden naar buiten enerzijds en vrijheid van opvattingen en het openbaren daarvan anderzijds is moeilijk te vinden. We groeien wat dat betreft naar nieuwe verhoudingen, die onder meer door Van Dam en Schermerhorn worden bepleit. Deze moeten ook splinterpartijen overbodig maken, waarvoor naar de opvatting van enkelen ook wijzigingen in ons kiesstelsel onvermijdbaar zijn (zie bij voorbeeld Van Veen).

De realiseerbaarheid

Over een snelle realiseerbaarheid van een progressieve concentratie bestaat weinig optimisme, hoe gewenst of noodzakelijk deze krachtenbundeling op zich zelf ook is. Coppes stelt wel dat wat nodig is ook verwezenlijkt kan worden, maar hij ziet evenzeer als de andere schrijvers de weerstanden wel. Vooral in het confessionele kamp, waar eigenlijk volgens allen een breuk moet

plaatsvinden. Maar ook bij de PvdA en bij eventuele andere partners, PSP en D' 66. Niet geheel logisch lijkt mij overigens de eis, dat de PvdA op voorhand al moet kiezen tussen de richting nieuw links of de koers rechtuit, zoals bij voorbeeld Boersma die naar voren brengt. De werkelijke keus is hier, of men aan een nieuwe federatie of een nieuwe partij wil meedoen op basis van een gemeenschappelijk programma (waarvan de inhoud nog onbekend is) en dus ook of men de interne structuur wil aanpassen. De bijdrage die nieuw links daartoe heeft geleverd, kan wel eens heel belangrijk zijn. Mogelijk wordt van de confessionelen primair een programmatische, van de PvdA in de eerste plaats een institutionele aanpassing gevraagd.

Geen optimisme dus, maar toch ook geen zwartgalligheid. De opvatting dat we op de oude voet niet verder mogen gaan, is daarvoor te wijd verbreid. De gesprekken over de programmatische en hopelijk ook over de structurele basis van een linkse concentratie beginnen dan ook op gang te komen. In het rechtse kamp is men kennelijk nog niet zo ver. Dat lijkt me voor het slagen van een linkse bundeling overigens nauwelijks van betekenis.

C. H. de Cloe

Thuisblijvers bij verkiezingen

Sinds 1892 kennen we in ons land de strijd tussen voor- en tegenstanders van de opkomstplicht bij verkiezingen en daar het ernaar uitziet dat deze zaak binnenkort weer actueel wordt, zal de stroom van wat we met een aardige term 'waardevolle bijdragen aan de meningsvorming' noemen, nog wel enige tijd voortduren. Bij dit 75-jarige jubileum van deze discussie is het echter toch wel wenselijk om een belangrijke figuur, die al die tijd op de achtergrond heeft meegelopen, die gebruikt en misbruikt is, eens naar voren te halen; ik doel hier op de zgn. thuisblijver. Dat is hij of zij die bij een verkiezing niet voldoet aan de in de kieswet omschreven verplichting 'zich binnen de voor de stemming bepaalde tijd aan te melden bij het stembureau van het voor hem aangewezen district.'

De argumenten pro en contra de opkomstplicht waren en zijn vaak gebaseerd op de veronderstelde eigenschappen van de thuisblijvers. Zo was het liberale kamerlid Geertsema in september 1965 vóór handhaving van de opkomstplicht, omdat anders 'de maatschappij in haar huidige bestaan zou worden bedreigd'; het gevaar was volgens hem dat bij afschaffing van deze verplichting 'juist altijd de ontevredenen met de gang van zaken een onevenredig grote invloed zouden krijgen op het regeringsbeleid' [1]). In deze redenering zou de thuisblijver de rustige, tevreden burger zijn. Socialisten hebben echter de afschaffing van de opkomstplicht voorgestaan omdat, zoals Mendels eens zei: 'Wij geen behoefte hebben aan een wettelijke organisatie van politieke onbenulligheid en politieke onverschilligheid.' Anderen waren tegen de opkomstplicht omdat men er geen behoefte aan had 'lieden zonder politieke mening naar de stembus te drijven.'

De thuisblijver zou in deze gedachtengang dus de onverschillige, onwetende of onbenullige burger zijn. Het is vooral deze opvatting welke men, zowel in het verleden als nu, veelvuldig tegenkomt. Echter, hoe tegengesteld de bovengenoemde kwalifi-

[1]) H.T.K. '65—'66, blz. 71—95.

caties, welke men de thuisblijver toekent, ook moge zijn, ze hebben gemeen dat beide nog nooit beargumenteerd zijn. Het kleine aantal kiesgerechtigden dat niet aan een verkiezing deelnam — na 1945 schommelde het percentage rond de 5 % — heeft een onderzoek naar het 'wie' en 'waarom' van de thuisblijver nu niet direct urgent gemaakt.

In het buitenland en met name in de Verenigde Staten heeft men, mede omdat door het ontbreken van de opkomstplicht het percentage 'non-voters' veel en veel groter is dan in ons land, wel onderzoekingen naar dit verschijnsel ondernomen. Het is bovendien aannemelijk dat in deze landen ook de politieke partijen de studie van dit probleem hebben bevorderd, daar de opkomst bij verkiezingen daar een factor van betekenis voor de uitslag kan zijn. Zo hoort men wel de mening verkondigen, dat de Democratische Partij in de V.S. en Labour in Engeland gebaat zijn bij een zo groot mogelijke deelname aan de verkiezing.

Interessant in dit verband is b.v. de belangrijke plaats welke de 'strategy of registration' in de Kennedy-campagne in 1960 innam; de Democraten veronderstelden dat 70 % van de ongeregistreerden bij deelname op hun partij zouden stemmen. Het moge duidelijk zijn dat het belang, dat de politieke partijen bij deze zaak hebben, de behoefte aan kennis doet toenemen; in ons land met het kleine percentage absenteïsten, waarvan het bovendien aannemelijk was dat ziekte of verblijf buiten de woonplaats de grootste boosdoeners waren — factoren die iedere partij evenredig treffen — bleef nadere studie uit. Verrassend echter bij de verkiezingen van de samenstelling van de Rijnmondraad op 2 juni 1965 was niet zozeer de uitslag, als wel het feit dat 10 % der kiesgerechtigden niet was komen opdagen. Dit was aanleiding een onderzoek naar het 'wie' en 'waarom' van dit verschijnsel in te stellen.

Opzet van onderzoek

Prof. G. Kuypers, hoogleraar in de politicologie aan de V.U., heeft eens gezegd, dat het bij de studie van het electoraal gedrag gaat om de vraag 'wie' zich 'hoe' gedraagt en 'waarom.' [2]) Kuypers merkt op dat deze vraag deels sociologisch, deels psychologisch van aard is. De benadering van deze vragen is dan ook verschillend, al naar gelang men uitgaat van meer psychologische, dan wel sociologische achtergrond.

[2]) zie studie-overzicht Politicologie, prof. dr. G. Kuypers, blz. 22.

Uit bovengenoemde vraagstelling laten zich een aantal meer gerichte vragen afleiden, welke in diverse electorale onderzoekingen aan de orde worden gesteld.

Zo bij voorbeeld: wat zijn de *motieven* van de kiezers? of: wat zijn de *krachten* welke ertoe leiden dat iemand stemt? of: in welke *situaties* komt een bepaald gedrag tot stand? of een meer finalistische vraagstelling: waartoe kiest men? D.w.z. welke *doeleinden* streeft de kiezer na?

Bij onze algemene vraagstelling naar het 'wie' en 'waarom' van de thuisblijver(s) kan men — in aansluiting op het bovenstaande – vragen: welke doeleinden hebben de thuisblijvers? of: hebben zij geen politieke doeleinden? of: zien zij het deelnemen aan verkiezingen niet als een adequaat middel ter bereiking van hun doeleinden? of: ontbreken bij de absenteïsten die situaties of krachten welke leiden tot stemmen? of: zijn er bij hen andere, tegengestelde krachten die overheersen?

Als Lipset e.a. zeggen dat: 'the act of voting is usually only the final stage in a process of paying attention to politics, reading and listening, talking and thinking,' [3]) komt de non-voter dan niet aan deze laatste fase toe, of ontbreken bij hem de voorgaande delen van het proces?

Uit bovengenoemde vragen en andere kanttekeningen welke men zou kunnen plaatsen, blijkt dat benadering en probleemstelling bij het onderzoek naar het absenteïsme sterk verband houden met de aanpak, de visie, welke men op de kiezer d.w.z. op degenen die wel aan de verkiezingen deelnemen, heeft. Om te weten waarom iemand *niet* aan de verkiezingen deelneemt, is het noodzakelijk te weten waarom iemand *wel* aan de verkiezingen deelneemt. In 'The American Voter', een belangrijk electoraal onderzoek van 1960, stelt men dat 'the act of voting requires the citizen to make not a single choice but two. He must choose between rival parties or candidates. He must also decide whether to vote at all.' [4])

Het is deze laatste beslissing waarmee wij ons bezighouden. Deze beslissing kan zowel betekenen een niet-stemmen of een wel-stemmen. Echter het 'wie' en 'waarom' van de thuisblijver kan niet verklaard worden, door zich alleen tot de thuisblijver te beperken. Zo trachtten Merriam en Gosnell, in een studie over

[3]) zie blz. 1126 'The psychology of voting' in 'Handboek of Social Psychology' bij G. Linszey e.a.

[4]) The American Voter. blz. 89.

het absenteïsme te Chicago in 1923, deze vraag op te lossen door een enquête, steekproef, onder de non-voters te houden. Hierdoor verkreeg men een vrij goed inzicht in de samenstelling van de categorie thuisblijvers en de redenen welke zij voor hun absenteïsme opgaven. Zo constateerde men b.v. dat bij de verkiezingen in Chicago in 1923 driekwart van de thuisblijvers vrouwen waren en dat 25 % van alle thuisblijvers door fysieke omstandigheden niet aan de verkiezingen heeft kunnen deelnemen, en een ander kwart 'onverschilligheid' als belangrijkste oorzaak noemde. Gegevens die zeer waardevol zijn als het gaat om inzicht te krijgen in de vraagstukken van het absenteïsme.

Echter, in hoeverre is 'onverschilligheid' een factor die leidt tot non-voting? Is het een factor welke niet voorkomt bij personen die wel naar de stembus zijn getogen? Hierin schuilt o.i. de beperktheid van deze methode. Slechts een vergelijking met een controlegroep — en de enige vergelijkingsgroep kan slechts zijn de categorie kiezers — kan ons uitsluitsel geven. Merriam en Gosnell zelf, de eerlijkheid gebiedt dit te vermelden, merken dan ook op in een bijlage van hun studie onder het hoofd: Suggestions as to procedure in future studies of non-voting: 'in making a study of non-voting it is not possible to progress very far without establishing control groups.' [5]). Eerst dan zou de werking van b.v. de factor 'onverschilligheid' kunnen worden nagegaan. Als zou blijken dat een houding van onverschilligheid beperkt is tot dat deel der kiesgerechtigde bevolking welke niet aan de stemming heeft deelgenomen en als bovendien deze houding door een aanzienlijk gedeelte der thuisblijvers als oorzaak voor hun gedrag wordt genoemd, dan mogen wij deze factor als relevant beschouwen; hoe relevant deze factor is zal blijken als wij de werking van deze factor vergelijken met die van andere factoren.

Conclusie: Teneinde een antwoord op de vraag naar het 'wie' en 'waarom' der thuisblijvers te verkrijgen, is het wenselijk de desbetreffende categorie, b.v. door middel van een enquête, te analyseren. Deze methode behoeft echter aanvulling door een vergelijking te maken tussen de categorie kiezers en die der thuisblijvers.

Tot nu toe zijn wij ervan uitgegaan dat het al of niet deelnemen van de kiesgerechtigde burger aan de verkiezingen, een vrije

[5]) 'Non-voting', blz. 278.

beslissing was, een keuze dus. Het is echter duidelijk dat de hier gemaakte opmerkingen bij het afwezig zijn van deze vrije keus, een herziening behoeven. In Nederland kennen wij de opkomstplicht en de vrijheid van beslissing om al of niet deel te nemen aan de verkiezingen vervalt hierdoor, althans dat is de praktijk. Men is verplicht zich aan te melden bij het stembureau, doch het is geen verplichting een stembiljet in ontvangst te nemen; van de mogelijkheid een stembiljet te weigeren, wordt echter geen gebruik gemaakt.

Het is waarschijnlijk dat de kiezer de opkomstplicht opvat als een plicht om zijn stem uit te brengen. Dit gegeven zijnde, is een vraag als b.v.: wat beweegt de burger aan de verkiezingen deel te nemen, (wat zijn de motieven en krachten) in de Nederlandse situatie weinig zinvol. Het is waarschijnlijk dat een gedeelte van de Nederlandse kiezers bij het wegvallen van de opkomstplicht, thuis zou blijven.

In 'De Nederlandse kiezer,' een onderzoek uit 1956, werd gevraagd of men bij het niet bestaan van de opkomstplicht toch zijn stem zou uitbrengen. [6]) 78% zou toch gaan stemmen, 18% niet en 4% gaf geen antwoord. Eenzelfde vraag werd gesteld in het recente onderzoek van het Sociaal Wetenschappelijk Instituut van de Vrije Universiteit; hier waren de percentages resp. 82, 16 en 2. Hoewel men aan een dergelijke uitslag geen al te zware conclusies mag hechten, is het toch wel aannemelijk dat het bestaan van de opkomstplicht zelf en de daaraan verbonden sanctie, een reden is om aan de verkiezingen deel te nemen. Een vergelijking tussen kiezers en thuisblijvers wordt hierdoor echter wel gecompliceerder. Laten wij b.v. eens aannemen dat onverschilligheid t.o.v. de politiek een relevante factor is bij het verklaren van het gedrag der thuisblijvers. Bij een vergelijking met de categorie kiezers zou deze onverschillige houding, welke zou moeten leiden tot thuisblijven, bij hen eveneens aanwezig kunnen zijn. De dreiging van een boete zou deze houding naar de achtergrond hebben kunnen schuiven. Dit voorbeeld wordt hier gegeven om aan te tonen dat een vergelijking tussen de categorie kiezers en thuisblijvers bij het bestaan van de opkomstplicht de zaak minder eenvoudig maakt.

Ons probleem was, wie zijn de thuisblijvers en waarom bleven zij thuis bij de Rijnmondverkiezingen op 1 juni 1965? Deze twee-

[6]) De Nederlandse kiezer, blz. 80.

deling weerspiegelt zich in het te vergaren feitenmateriaal. Een tweetal aspecten kan men dan onderscheiden:
a. een omschrijving van de categorie thuisblijvers naar kenmerken (of zo men wil: aspecten) die relevant geacht kunnen worden m.b.t. het te onderzoeken verschijnsel.
b. een classificatie van de redenen voor het thuisblijven.

Door middel van een enquête onder de thuisblijvers kunnen wij ten aanzien van beide aspecten een voldoende inzicht verwerven. Een beter inzicht zullen wij ook verkrijgen door de diverse genoemde redenen te relateren aan de kenmerken der categorie thuisblijvers. Een vergelijking tussen de kiezers en thuisblijvers — met alle beperkingen van dien zoals wij gezien hebben — zal evenwel een noodzakelijke aanvulling blijven.

In een 24-tal gemeenten in het Rijnmondgebied vinden op 2 juni 1965 verkiezingen plaats voor de samenstelling van de Rijnmondraad. Deze verkiezingen waren een novum in Nederland in die zin, dat er voordien slechts verkiezingen waren voor de samenstelling van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad. Tien percent van de kiesgerechtigde bevolking in deze 24 gemeenten voldeed niet aan de opkomstplicht; het varieerde van 4,3 % in Zuidland tot 19.8 % in Poortugaal. Wel lag het percentage in iedere plaats hoger dan bij de vorige verkiezingen. In Rotterdam bleven meer dan 47.000 kiesgerechtigden thuis, of wel 10,5 %. Wij hebben ons bij dit onderzoek beperkt tot Rotterdam, wat een aantal voordelen had.

Uit voorstudie bleek dat een enquête onder de thuisblijvers het belangrijkste hulpmiddel moest zijn. Aangezien het van belang was deze enquête zo spoedig mogelijk na 2 juni te houden, leverde beperking tot één plaats voordelen op. Bovendien fungeerde het bureau Verkiezingen van deze stad als hoofdstembureau voor het gehele Rijnmondgebied, zodat wij gemakkelijk het benodigde statistische materiaal konden krijgen; materiaal dat pas later gepubliceerd werd. Een bijkomend voordeel was dat het Bureau voor de Statistiek te Rotterdam voor het eerst een overzicht van het absenteïsme per wijk in zijn uitslagenmateriaal verwerkte. (Het verdient aanbeveling, dat andere gemeenten dit voorbeeld volgen!).

Alvorens de resultaten van het onderzoek in Rotterdam weer te geven, is het wenselijk een korte samenvatting te geven van datgene wat uit de literatuur, zowel uit de V.S. als uit ons land,

bekend is over de thuisblijvers. Wat Nederland betreft, de schaarse gegevens zijn geput uit een tweetal onderzoekingen: 'De Nederlandse kiezer' — een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen — van 1956 en 'Kiezer en Verkiezing' van 1963.

Onderstaande tabel is een sterk vereenvoudigde weergave van de spreiding van de non-voters over diverse bevolkingscategorieën in de Verenigde Staten.

Absenteïsme in de V.S.

Relatief weinig non-voters	*Relatief veel non-voters*
34-65 jaar	jongeren en ouderen
mannen	vrouwen
joden, katholieken	protestanten
hoge opleiding	lage opleiding
hoog inkomen	laag inkomen
hogere beroepen	lagere beroepen
vakbondsleden	niet-vakbondsleden

Opgemerkt dient te worden, dat de vergelijkingen, die in deze 'tabel' gemaakt worden, vaak de vorm van een schaal aannamen. Zo daalt het absenteïsme naarmate de genoten opleiding hoger is, terwijl het verschil in deelname aan verkiezingen tussen mannen en vrouwen kleiner wordt naarmate de opleiding hoger is en dit verschil zelfs verdwijnt in de hoogste opleidingscategorieën. Evenzo blijkt uit deze tabel niet, dat de deelname aan de verkiezingen in de V.S. groter wordt naarmate de leeftijd toeneemt terwijl aan deze geleidelijk opgaande curve plotseling een einde komt bij het bereiken van de categorie 65-jarigen.

Duidelijk blijkt uit Amerikaanse onderzoekingen dat in de laagste inkomens- en beroepscategorieën het absenteïsme relatief groot is. In 'Competitive Pressure and Democratic Consent' — een studie naar het electoraal gedrag bij de verkiezingen van 1952 — hanteerde men het begrip 'social class,' gebaseerd op de variabelen beroep en inkomen. Bij een indeling in uppermiddle, lower-middle, upper-lower en lower-lower class blijkt dat respectievelijk 10,3 %, 18,6 %, 23,3 % en 44,7 % der kiesgerechtigden niet aan de verkiezing heeft deelgenomen.

In bovengenoemde studie heeft men het politiek gedrag bij twee opeenvolgende verkiezingen (1948 en 1952) geanalyseerd; de schrijvers maken geen gevolgtrekkingen t.a.v. de non-voters,

doch op grond van de cijfers hebben wij enkele conclusies getrokken [7]). Het bleek

1. dat $\frac{1}{3}$ deel van de ondervraagden non-voter was d.w.z. óf in 1948, óf in 1952;

2. dat van alle thuisblijvers in 1948, 36 % vier jaar later partij kiest en 64 % opnieuw thuisbleef;

3. dat van alle thuisblijvers in 1952, 67 % ook in 1948 non-voter was;

4. dat van degenen die in 1948 minderjarig waren, vier jaar later 48 % niet aan de verkiezingen deelnam;

5. dat — terwijl ongeveer een derde van het electoraat 'floating voter' (wisselaar) was — de helft hiervan bestond uit personen welke óf in 1948 óf in 1952 thuisgebleven zijn. In de V.S. vormen thuisblijvers een belangrijk bestanddeel van de floating-voters.

Hoewel dit onderzoek zich uitstrekt over slechts twee opeenvolgende verkiezingen, is het vermoeden gerechtvaardigd dat de categorie thuisblijvers in de V.S. voor een belangrijk deel een min of meer duurzame kern bezit.

Uit de twee Nederlandse studies valt weinig over de Nederlandse thuisblijver te zeggen. Een zeer klein deel van de ondervraagde kiesgerechtigden bestond uit thuisblijvers, een groep die bovendien in 'Kiezer en Verkiezing' met blanco en 'ongeldige' stemmers tot één categorie wordt samengevoegd. Met het nodige voorbehoud geven we hieronder enkele voorzichtige uitspraken over de Nederlanse thuisblijver.

Wat de leeftijd betreft, in 'Kiezer en Verkiezing' blijkt dat 5 % der ondervraagden was thuisgebleven of had blanco gestemd. [8]) Voor de leeftijdscategorieën 23 t.m. 34 jaar, 35 t.m. 49 jaar, 50 t.m. 64 jaar en 65 jaar en ouder, waren de percentages resp. 7, 4, 5 en 8. In de V.S. zagen we dezelfde ontwikkeling.

Verder blijkt, dat 7 % der mannen was thuisgebleven of blanco of ongeldig gestemd had, tegen 4 % der kiesgerechtigde vrouwen.

[7]) De cijfers zijn afkomstig uit 'The Floating voters and the Floating Vote' van H. Daudt (blz. 142; deze gebruikte dit materiaal om gevolgtrekkingen t.a.v. de wisselaars te trekken.

[8]) Zie blz. 22.

Nemen we de factor inkomen dan wijzen de cijfers in de richting van een relatief groot aantal thuisblijvers in de hooogste inkomenscategorieën; in de V.S. was deze relatie omgekeerd. Min of meer hetzelfde kan gezegd worden van het aandeel absenteïsten in de diverse beroepscategorieën; in 'Kiezer en Verkiezing' waren het naast de ongeschoolde arbeiders tevens de personen met een middelbare dienstbetrekking, welke een relatief groot aantal thuisblijvers leverden.

Tot slot kan opgemerkt worden dat het rooms-katholieke en gereformeerde bevolkingsdeel een relatief grote deelname aan verkiezingen aan de dag legt; vooral onder de buitenkerkelijken is het aantal thuisblijvers groot.

Voor zover we op grond van de cijfers uit genoemd onderzoek conclusies mogen trekken over de samenstelling der categorie thuisblijvers in Nederland, dan lijkt het erop dat op een aantal punten de Nederlandse thuisblijver toch wel een ander uiterlijk heeft dan zijn Amerikaanse collega.

Het rapport van de staatscommissie-Donner van 1956 over de gedragingen en opvattingen van de Nederlandse kiezer geeft ons weinig of geen aanwijzing over de samenstelling der thuisblijvers; wel kan men enkele opmerkingen maken over de opvattingen van deze groep. Zo heeft men in dit onderzoek de 'interesse in de politiek' van de Nederlandse kiezer gekwantificeerd. Nu worden de begrippen politieke interesse en politieke belangstelling wel veel gehanteerd, doch over de vraag hoe deze interesse te meten, zijn veel meningsverschillen. Een manier is om in het interview een vraag op te nemen: 'Bent u geïnteresseerd in de politiek?', waarop de ondervraagde dan kan antwoorden: zeer, tamelijk of niet. Een bezwaar van deze methode is, dat de term politiek negatieve associatie kan oproepen en zodoende het antwoord kan beïnvloeden. Toch wordt deze methode in bijna alle Nederlandse electorale onderzoekingen gebruikt. Maar goed, laten we eens een tabel uit 'De Nederlandse kiezer' [9]) bezien:

[9]) zie blz. 74.

Thuisblijver				*kiezer*	
		geen lid van partij	wel lid	actieve leden	totaal
zeer geïnteresseerd	7	5	21	36	10
tamelijk geïnteresseerd	33	36	51	54	40
niet geïnteresseerd	59	56	27	11	47
	%	%	%	%	%
geen antwoord	1	3	1	—	3
	100	100	100	100	100

Onder actieve leden verstaat men die leden welke verkiezingsvergaderingen bezoeken. We zien dat van de thuisblijvers 59 % niet geïnteresseerd is, tegen 56 % der kiezers welke niet lid van een partij zijn. In het onderzoek 'Kiezer en Verkiezing' bleek dat er tussen thuisblijvers en kiezers geen markante verschillen in interesse bestonden; hier verklaarde 56 % der thuisblijvers niet in de politiek geïnteresseerd te zijn tegen 59 % van het totaal ondervraagden [10]).

De commissie-Donner informeerde ook naar activiteiten, waaruit het hebben van politieke interesse zou kunnen blijken, zoals het spreken over de politiek (thuis of op het werk) en het volgen van de verslagen van gemeenteraads- of parlementszittingen. Verschil in deze activiteiten tussen thuisblijvers en kiezers was er echter nauwelijks.

Ten overvloede zij hier nogmaals vermeld, dat het in beide onderzoekingen om zeer kleine absolute getallen gaat, althans wat de categorie thuisblijvers betreft, zodat we omtrent de conclusies zeer voorzichtig moeten zijn.

Ook een vergelijking met de situatie in de V.S. is gecompliceerd; hier hanteert men wel het begrip 'political involvement,' wat we kunnen vertalen met: het zich betrokken voelen bij de politiek. Het blijkt dan dat het absenteïsme het meest voorkomt onder personen welke zich zeer weinig of niet bij de politiek betrokken voelen en dat het relatieve aantal non-voters kleiner wordt naarmate de geïnvolveerdheid toeneemt. Het heeft er de schijn van dat ook t.a.v. dit punt er verschillen zijn tussen de Amerikaanse en Nederlandse thuisblijvers, maar evenzeer is het waarschijnlijk dat dit verschil in politieke interesse

[10]) zie blz. 59.

nauw samenhangt met de eerder al geconstateerde verschillen in samenstelling der beide categorieën absenteïsten, in het bijzonder t.a.v. de variabelen inkomen en beroep.

Interessant in dit verband is de nadere specificering welke 'De Nederlandse kiezer' geeft t.a.v. de antwoorden op de vraag of men zonder het bestaan van de opkomstplicht toch zijn stem zou uitbrengen.

Verdeeld naar sexe, leeftijd, welstand en politieke overtuiging, waren de antwoorden in percenten [11]):

	toch stemmen	*niet stemmen geen antwoord*	*totaal*
mannen	82	18	100
vrouwen	73	27	100
23-35 jaar	75	25	100
35-50 jaar	78	22	100
50-65 jaar	78	22	100
65 jaar en ouder	82	18	100
laagste inkomens	71	29	100
lage inkomens	80	20	100
middenklasse	81	19	100
welgestelden	82	18	100
PvdA	81	19	100
KVP	83	17	100
ARP	92	8	100
CHU	81	19	100
VVD	77	23	100
CPN	81	19	100
SGP	71	29	100
Welter	64	36	100
Andere partij	72	28	100
geen partij/geen opgave	56	44	100
gemiddeld	78	18 + 4	100

[11]) zie 'Nederlandse kiezer', blz. blz. 81.

Deze tabel geeft een merkwaardig beeld te zien:

1. Mannen zouden in sterkere mate aan de verkiezingen deelnemen dan vrouwen; we zagen echter dat zich onder de Nederlandse thuisblijvers meer mannen dan vrouwen bevinden.

2. De jongste categorie kiezers zou in geringe mate gaan stemmen. De bejaarden zouden echter relatief een grote opkomst vertonen. Bejaarden zijn zowel in de V.S. als in ons land relatief sterk vertegenwoordigd in de categorie thuisblijvers.

3. Gegevens uit 'Kiezer en Verkiezing' wezen in de richting van een relatief hoog absenteïsme in de hoogste inkomensgroepen. Uit deze tabel blijkt dat het vooral de laagste inkomensgroepen zijn, welke zonder opkomstplicht thuis zouden blijven.

4. Het zijn echter vooral de VVD- en de Welter-kiezers van 1952, welke — relatief gezien — in geringe mate zouden stemmen; dit afgezien van de SGP, waar men van vrouwenkiesrecht niets wil weten. Ook de categorie 'andere partij' zou relatief een geringe opkomst vertonen.

Op een vraag in 'De Nederlandse kiezer' op wie men zou stemmen als het om personen in plaats van om partijen ging, verkreeg men de volgende antwoorden in percenten. [12]).

	totaal	*thuisblijvers in 1952*
Drees	41	41
Romme	18	10
Schouten	11	6
Oud	9	14
Tilanus	7	5
Welter	3	5
Wagenaar	2	—
Zandt	1	1
geen antwoord	8	18
	100	100

Onder de thuisblijvers van 1952 zien we hier een relatief sterke voorkeur voor Oud en Welter; dit komt overeen met het gevondene in punt 4 hierboven. Ook bevestigt deze tabel de eerder vermelde veronderstelling dat onder de confessionele partij-aanhang het absenteïsme relatief weinig voorkomt. Uit bovengenoemde gegevens uit 'De Nederlandse kiezer' kan men tot de

[12]) zie blz. 80—81.

veronderstelling komen ***dat bij afschaffing van de opkomstplicht, de samenstelling der categorie thuisblijvers meer zou gaan lijken op die in de V.S.***

Absenteïsme in Nederland

In landen zonder opkomstplicht is de deelname aan de verkiezingen een factor van betekenis voor de uitslag; voor landen met deze opkomstplicht is zij van veel minder belang en daaraan is het waarschijnlijk te wijten, dat in ons land aan dit onderwerp vrijwel geen aandacht is besteed. Toch was de deelname aan de verkiezingen in Nederland — voor het invoeren van de opkomstplicht in 1917 — vrij groot. Bij de kamerverkiezingen in 1905 bedroeg de opkomst 83 %, in 1909 78,8 %, in 1913 84,5 % tegen 91,4 % in 1925, 92,7 % in 1929 en 94,5 % in 1933.

Het Bureau voor de Statistiek van de gemeente Amsterdam maakte een vergelijking in deelname van verschillende leeftijdsgroepen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 en 1921 en de kamerverkiezingen van 1925. [13]). Bij al deze verkiezingen was de deelname zowel van mannen als van vrouwen het hoogst in de leeftijdsgroep 45–59 jaar. De deelname was het geringst in de categorieën 25–29 jaar en 70 jaar en ouder. Deze uitkomsten zijn geheel in overeenstemming met wat andere onderzoekingen — zowel in de V.S. als in Nederland — ons te zien gaven.

Den Uyl toonde in een niet gepubliceerd onderzoek van 1951 aan, dat het rooms-katholieke deel van de bevolking een groter percentage deelnemers aan verkiezingen te zien gaf dan andere bevolkingsgroepen. **Dit gold ook voor die r.-k., welke** 'boven de Moerdijk' woonachtig waren. Zijn conclusie was, dat de KVP in 1948 ten minste één zetel in de Tweede Kamer te danken had aan relatief hoge participatie.

Publikaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek stelden ons in staat, het absenteïsme in Nederland tijdens de laatste jaren in een tabel samen te vatten (zie tabel op blz. 539).

Naar aanleiding van dit overzicht kan het volgende opgemerkt worden:

1. De aard van de verkiezing is klaarblijkelijk van invloed op de omvang van het absenteïsme. De opkomst bij verkiezingen

[13]) zie Statistische Mededelingen **no. 60, 64 en 78 resp. van 1919,** 1921 en 1925.

PERCENTAGE THUISBLIJVERS VAN DE KIESGERECHTIGDE BEVOLKING

	Kamer 1952	*Prov. 1954*	*Kamer 1956*	*Prov. 1958*	*Gemeente 1958*	*Kamer 1959*	*Prov. 1962*	*Gemeente 1962*	*Kamer 1963*	*Prov. 1966*
Groningen . . .	5,9	7,0	5,4	6,4	5,7	5,1	6,8	6,2	5,3	5,9
Friesland	4,5	6,6	4,4	6,0	5,8	4,6	6,1	5,6	4,7	5,3
Drente	4,2	6,3	4,2	5,4	4,4	4,0	6,0	4,7	3,9	5,1
Overijsel	3,9	5,7	3,4	4,8	4,1	3,6	5,8	4,7	3,7	4,4
Gelderland . . .	3,0	6,4	3,2	5,5	5,0	4,1	7,3	5,3	4,2	5,0
Utrecht	4,8	7,2	4,5	5,6	5,6	4,9	6,4	6,0	4,8	5,3
Noord-Holland . .	5,8	6,7	5,4	5,7	6,3	4,8	7,0	7,0	5,8	6,0
Zuid-Holland . .	6,3	7,4	6,0	6,3	6,3	5,3	7,4	7,1	6,0	6,5
Zeeland	5,0	8,3	5,1	7,0	5,8	5,3	7,9	5,6	5,6	6,2
Noord-Brabant . .	3,5	5,9	2,6	4,4	4,0	2,7	4,9	4,2	3,4	4,0
Limburg	2,8	5,0	1,7	4,1	4,1	2,8	4,9	3,7	3,4	4,2
Amsterdam . . .	?	6,7	6,5	5,8	6,4	5,2	7,4	7,9	6,7	6,9
Rotterdam . . .	?	7,8	7,0	6,5	7,2	5,9	7,5	7,7	6,7	7,5
Nederland . . .	5,6	6,6	4,5	5,4	6,4	4,4	6,5	5,9	4,9	5,4

voor de samenstelling der Tweede Kamer is groter dan bij de provinciale en gemeenteraadsverkiezingen.

2. In de steden is de opkomst bij provinciale verkiezingen groter dan bij gemeenteraadsverkiezingen. Op het platteland is dit andersom; zie b.v. de daling van het absenteïsme bij de twee verkiezingen van 1962 in Drente en Zeeland (resp. van 6,0 % naar 4,7 % en 7,9 % naar 5,6 % in enkele maanden tijds!).

Ten aanzien van de twee bovengenoemde opmerkingen constateren we dat deze opmerkingen in overeenstemming zijn met wat in 'De Nederlandse kiezer' [14]) staat; in de kleinere plaatsen genoten de gemeenteraadsverkiezingen een veel grotere belangstelling dan in de steden. Op de vraag: 'en waar bent u het meest in geïnteresseerd?' bleek de landspolitiek op de eerste plaats te komen, daarna de gemeentepolitiek, terwijl praktisch niemand de provinciale politiek noemde.

Wel bleek dat hoe groter de plaats van inwoning is, des te meer de kiezers geïnteresseerd bleken te zijn in de politiek van het gehele land en des te minder in de gemeentepolitiek.

Meest geïnteresseerd in de politiek van:	*gemeente*	*gehele land*
in plaatsen met meer dan 500.000 inw.	13%	58%
in plaatsen met minder dan 5.000 inw.	37%	34%

Men moet hier wel bedenken dat het om een ranglijst gaat; uit deze tabel valt b.v. niet af te leiden of de stadsbewoner meer in de landspolitiek is geïnteresseerd dan de dorpsbewoner.

3. In de grote steden is het percentage thuisblijvers aanzienlijk hoger dan op het platteland. Onder het platteland verstaan we hier de provincies zonder grote steden (b.v. Drente, Overijssel). Ondanks deze gebrekkige vergelijking mogen we stellen, dat dit tegengesteld is aan datgene wat in de V.S. hieromtrent bekend is [15]).

4. De provincies Limburg en Noord-Brabant hebben een relatief laag percentage absenteïsten. Zonder enige twijfel mogen we in deze stelling de geografische aanduiding vervangen door de term rooms-katholieken in Nederland. Dit komt overeen met wat we vonden in andere onderzoekingen.

5. Het absenteïsme in Brabant en in het bijzonder in Limburg was zeer laag bij de verkiezingen van 1956. De felle strijd

[14]) zie blz. 71—74.
[15]) zie b.v. Group Differences etc., blz. 25—26.

Rooms-Rood met de daaraan gepaard gaande druk van de r.-k. kerk, heeft in Limburg (en Brabant) een grote deelname aan de verkiezingen in de hand gewerkt. Maar we zien tevens dat deze strijd in de rest van het land blijkbaar geen factor was in de mate van opkomst. (In de grote steden was het absenteïsme zelfs relatief hoog).

6. Opvallend is het relatief lage percentage absenteïsten in het Westen van het land, in het bijzonder in de grote steden bij de provinciale verkiezingen van 1958. In Amsterdam en Rotterdam was er zelfs een grotere opkomst dan bij de kamerverkiezingen van 1956. Hierbij dient wel opgemerkt te worden, dat bij de verkiezingen van 1958 een vrij laag percentage absenteïsten was in het gehele land. Behlave een verrassende uitslag ook een verrassende opkomst, vooral in de grote steden. Het is waarschijnlijk dat de sociaal-economische toestand in 1958 in ons land (bestedingsbeperking!) een relatief grote deelname heeft veroorzaakt.

Laten we nu het aantal blanco stemmen eens bekijken. Het moge duidelijk zijn dat in landen zonder opkomstplicht dit verschijnsel zich niet of nauwelijks voordoet (zie tabel op blz. 542).

Deze tabel geeft aanleiding tot enkele opmerkingen.

1. Ook hier zien we dat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer het aantal blanco stemmers het geringst is.

2. Hoewel de grote steden niet apart in deze tabel verwerkt zijn, is het aannemelijk dat het percentage blanco stemmers in de stad hoger is dan op het platteland. Bij de provinciale verkiezingen in 1958 en in 1962 was het landelijk percentage resp. 1,9 en 1,7; in Rotterdam resp. 2,3 en 2,3.

Is het nu zo dat, daar waar een hoge mate van absenteïsme is, ook relatief veel blanco stemmers zich bevinden? De volgende gegevens duiden daar niet op.

3. In Limburg en Brabant is het percentage blanco stemmen relatief zeer groot. Was het landelijk gemiddelde voor deze tien verkiezingen 1,6 %, voor Limburg was dit 2,6 %. Ook de provincie Drente heeft een vrij groot aantal blanco stemmers.

4. In 1956 was het percentage blanco stemmen laag, echter ook in Brabant en Limburg. We brengen hier in herinnering de felle campagne van 1956 met het duidelijke keuze-element: rooms of rood. Toch zijn er blijkbaar nog veel katholieken welke een stap naar een andere partij dan de KVP niet durven maken en niet verder komen dan blanco te stemmen, maar daarmee

PERCENTAGE BLANCO STEMMEN VAN HET TOTALE AANTAL UITGEBRACHTE STEMMEN

	Kamer 1952	*Prov. 1954*	*Kamer 1956*	*Prov. 1958*	*Gemeente 1958*	*Kamer 1959*	*Prov. 1962*	*Gemeente 1962*	*Kamer 1963*	*Prov. 1966*
Groningen . . .	1,5	2,0	1,3	2,1	2,1	1,5	1,8	1,8	1,5	1,9
Friesland	1,2	1,7	1,0	1,5	1,4	0,8	1,2	1,3	1,4	1,4
Drente	2,1	3,0	1,8	2,8	2,1	1,5	2,2	2,1	2,1	1,9
Overijsel	1,1	1,5	0,7	1,3	1,3	1,0	1,2	1,2	1,0	1,1
Gelderland . . .	1,5	2,0	0,9	1,7	1,6	1,1	1,6	1,6	1,3	1,3
Utrecht	1,3	1,7	0,9	1,5	1,5	1,2	1,5	1,6	1,3	1,3
Noord-Holland . .	0,9	1,6	0,8	2,0	1,8	1,5	1,8	1,7	1,4	1,4
Zuid-Holland . .	1,1	1,7	0,9	2,1	1,9	1,3	1,8	1,8	1,4	1,7
Zeeland	1,3	1,7	1,0	1,6	1,5	1,1	1,7	1,7	1,5	1,7
Noord-Brabant . .	2,0	2,4	1,1	1,9	2,2	1,6	2,2	2,4	2,2	2,4
Limburg	3,1	3,1	1,4	2,5	2,3	2,1	3,2	2,6	2,9	3,1
Nederland . . .	1,4	1,9	1,0	1,9	1,8	1,4	1,9	1,8	1,6	1,7

voor de buitenwereld (en voor de wet natuurlijk) hun plicht gedaan hebben

Wat het aantal overige ongeldige stemmen betreft, dit bedraagt in ons land ongeveer 1 % der uitgebrachte stemmen. De aard van een verkiezing is hier geen factor. Dit percentage ligt in de grote steden iets hoger evenals in de provincies Drente en Limburg (ongeveer 1,2 %).

Wat de provincies Noord- en Zuid-Holland betreft, de provinciale verkiezingen van 1958 gaven een relatief sterke stijging te zien van het aantal blanco en overige ongeldige stemmen. We zagen reeds dat er tegelijkertijd in deze provincies en in het bijzonder in de grote steden, een relatief sterke daling van het aantal thuisblijvers plaatsvond. Een verschijnsel dat tegengesteld is aan datgene wat we in 1956 in Limburg hebben waargenomen; hier ging de zeer goede opkomst van 1956 gepaard met een plotselinge daling van het percentage blanco en overige ongeldige stemmen. Het is waarschijnlijk dat er een relatie bestaat tussen de hoogte van het absenteïsme en het voorkomen van blanco en overige ongeldige stemmen. Over de aard van deze relatie valt weinig te zeggen en het is mogelijk dat deze relatie verschillend is voor diverse bevolkingscategorieën.

Thuisblijvers in Rotterdam

In een 24-tal gemeenten vonden op 2 juni 1965 verkiezingen plaats voor de samenstelling van de Rijnmondraad. Van de 629.069 kiesgerechtigden voldeden 62.678, of 10 %, niet aan de wettelijk omschreven verplichting zich bij het stembureau te melden. In Rotterdam bleven van de 451.557 kiesgerechtigden niet minder dan 47.541 personen (10,5 %) thuis; het totaal der overige 23 gemeenten bedroeg 8,6 %. In Oudenhoorn was het percentage 4,7, terwijl in Poortugaal niet minder dan 19,8 % der kiesgerechtigde burgers thuisbleef. Wij hebben ons — om reeds eerder vermelde redenen — beperkt tot Rotterdam. De verkiezing voor de Rijnmondraad vertoonde in deze stad een relatief hoog percentage absenteïsten, zoals uit onderstaande tabel blijkt.

PERCENTAGE THUISBLIJVERS DER KIESGERECHTIGDE BEVOLKING VAN ROTTERDAM

Prov. St.	Gemeente	2e Kamer	Rijnmond	Prov. St.
1962	1962	1963	1965	1966
7,5 %	7,7 %	6,7 %	10,5 %	7,5 %

Het gemeentelijk Bureau voor de Statistiek in Rotterdam heeft — voor de eerste maal — het absenteïsme in de uitslagen opgenomen; per buurt kan zodoende het percentage thuisblijvers worden vastgesteld. (Dit varieerde van 7 % tot 44 %).

Aan de hand van een wijkinventarisatie in 1960 door de Dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, hebben wij de stad in een viertal groepen wijken ingedeeld. Criterium was hier het beroep van het gezinshoofd. Zo hebben we een negental specifieke arbeiderswijken apart genomen; deze hadden meer dan 50 % handarbeiders (in geheel Rotterdam 42 %) en een relatief laag percentage vrije beroepen en hogere employés. Een groep van zes 'nieuwe' arbeiderswijken, met overwegend woningen van na 1945, is eveneens afgesplitst. Alle wijken met een 'middengroepenkarakter' — criterium was relatief veel vrije beroepen en employés — werden bijeengenomen, evenals de 'welgestelde wijken,' met relatief veel bedrijfshoofden, vrije beroepen en zeer weinig handarbeiders.

a. De percentages thuisblijvers in een negental 'oude' arbeiderswijken waren 9.1, 9.0, 9.0, 8.5, 11.4, 9.7, 8.0, 7.1 en 8.6. Het absenteïsme is in deze wijken relatief laag.

b. Een zestal arbeiderswijken met zeer veel nieuwbouw gaf de volgende percentages absenteïsten te zien: 8.7, 8.5, 9.8, 8.2, 8.7 en 10.4. Alle zes wijken blijven beneden het stadsgemiddelde van 10,5 %.

c. In de 'middengroepen-wijken' waren de percentages: 15.5, 11.1, 11.5, 12.4, 10.5, 11.2, 16.0, 10.2, 11.1 en 11.7. Het aantal thuisblijvers is hier relatief hoog, gemiddeld 12,5 % tegen totaal 10,5 %.

d. In de welgestelde wijken bedroeg het aandeel thuisblijvers van de kiesgerechtigden: 28.8 %, 44.0 %, 15.8 %, 8,4 %, 13.6 %, 8.9 %, 13.5 % en 13.1 %. Het aantal thuisblijvers is in deze wijken relatief zeer hoog: gemiddeld 14,5 % tegen totaal 10,5 %.

Bedroeg het aantal kiesgerechtigden in de middengroepen en

welgestelde wijken tezamen 110.382 d.w.z. 24 % van de totale kiesgerechtigde bevolking in Rotterdam, het aantal thuisblijvers was in deze twee wijken tezamen 14.853 d.w.z. ongeveer 30 % van het totale aantal thuisblijvers.

Op grond van bovenvermelde cijfers mogen we stellen, dat het absenteïsme in de hogere beroepscategorieën meer voorkomt dan in die der lagere (handarbeiders). Dit komt overeen met wat uit de gegevens van 'Kiezer en Verkiezing' als voorzichtige conclusie was op te maken en is in tegenstelling tot de situatie in de Verenigde Staten.

Teneinde de invloed van de factor godsdienst na te gaan, zijn de wijken met een relatief laag en een relatief hoog percentage buitenkerkelijken vergeleken; de indeling viel ongeveer samen met de indeling naar beroep. De arbeidersbuurten vertoonden een relatief hoge graad van buitenkerkelijkheid, terwijl in de meer welgestelde wijken het aantal buitenkerkelijken relatief laag was. Het is echter — met een zo ruwe maatstaf — niet waarschijnlijk dat de invloed van de factor godsdienst tot zijn recht komt.

Resultaten enquête

Door middel van een enquête onder een aantal thuisblijvers hebben we getracht een dieper inzicht in het 'wie en waarom' van de thuisblijvers te verkrijgen. Gezien de beperkte mogelijkheden — o.a. de korte tijd van voorbereiding en de noodzaak de ondervraging zo spoedig mogelijk na de verkiezing te houden — hebben we de steekproef klein gehouden. Het Bureau Verkiezingen van de gemeente heeft een steekproef van 208 personen uit het geheel van de ruim 47.000 thuisblijvers getrokken; deze 208 heeft men verkregen aan de hand van de indeling in kiesdistricten, omdat de thuisblijvers ook per district zijn 'vastgelegd.' Door om het andere district één thuisblijver te trekken kwam men op 208 personen; deze methode is dus niet a-select, doch dit was volgens het Bureau Verkiezingen 'technisch niet mogelijk.'

Aan de hand van de reeds eerder genoemde wijkinventarisatie hebben we de adressen van deze 208 personen in de door ons onderscheiden vier wijkcategorieën ingedeeld. Het bleek dat 141 personen uit de steekproef in de arbeidersbuurten woonden, dat is 68 % en de overige 32 % in de midden- en welgestelde wijken. We zagen dat van alle thuisblijvers 70 % in de arbeiderswijken gehuisvest was, tegen 30 % in de midden- en welge-

stelde wijken. In de steekproef van 208 personen zijn de thuisblijvers uit de arbeidersbuurten dus iets ondervertegenwoordigd.

Van deze 208 personen zijn uiteindelijk 99 ondervraagd; reden voor deze geringe response was het grote aantal personen dat niet thuis was, na 3 maal bezoek, verhuisd of ziek was, of weigerde mede te werken. De categorie van 109 personen én de invloed die zij op de enquête-resultaten had, zullen we nader nog bespreken.

Teneinde de vraag 'wie' is de thuisblijver te kunnen beantwoorden, werd in de vragenlijst veel aandacht aan structurele gegevens, zoals leeftijd, geslacht enz. besteed, evenals aan de politieke voorkeur van de ondervraagde. Omdat we van de veronderstelling uitgingen dat de houding ten aanzien van de politiek een factor was bij het verklaren van het 'waarom,' werden enkele vragen te dien aanzien opgenomen. De vraag 'waarom' men niet gestemd heeft, werd direct gesteld. Ten slotte werd kennis van en houding tegenover de opkomstplicht gemeten.

UITKOMSTEN

leeftijd		*en*	*sexe*	
beneden 35 jaar	15		mannen	55
35-65 jaar	62		vrouwen	44
ouder dan 65 jaar	22			
			Totaal	99
Totaal	99			

De samenstelling der kiesgerechtigde bevolking van Rotterdam per 1 januari 1965 was:

23-35 jaar	14%
35-65 jaar	68%
boven 65 jaar	18%
Totaal	100%

De ouderen zijn onder de ondervraagden oververtegenwoordigd. Van de ondervraagden bleken verder 65 personen gehuwd te zijn, 16 ongehuwd en 15 gehuwd geweest; drie personen gaven geen antwoord (?). In vergelijking tot de samenstelling der Rotterdamse bevolking per 31 mei 1960 is het aandeel van de gehuwden relatief gering.

OPLEIDING		*BEROEP*	
Lager onderwijs	58	handarbeider	36
Mulo	25	hoofdarbeider	27
Middelbaar onderwijs	11	zelfstandige	13
Universiteit	3	AOW	19
Wil niet zeggen	3	huisvrouw	2
		wil niet zeggen	2
Totaal	99	Totaal	99

Bij de indeling naar beroep werd bij gehuwde vrouwen het beroep van de echtgenoot gehanteerd. De categorie zelfstandigen omvat zowel de zgn. 'oude' middenstanders als de grote ondernemers. Het aandeel van de handarbeiders is bij de ondervraagden ondervertegenwoordigd; in geheel Rotterdam maken zij 42,5 % der beroepsbevolking uit. Vergelijkingsmateriaal ten aanzien van de opleiding ontbreekt, doch 58 personen met slechts lager onderwijs lijkt relatief weinig.

GODSDIENST		
thuisblijvers		bevolking van Rotterdam 1960
Rooms-katholiek	12	21,5%
Ned. hervormd	23	31,6%
Gereformeerd	8	9,1%
overige godsdienst	9	3,9%
geen godsdienst	43	33,9%
geen antwoord/ wil niet zeggen	4	-,-
Totaal	99	100,0%

Onder de thuisblijvers zijn buitenkerkelijken, evenals personen met een 'overige godsdienst' relatief sterk vertegenwoordigd. Het aantal gereformeerden is — gezien de gegevens uit 'Kiezer en Verkiezing' — toch nog vrij hoog.

Politieke voorkeur

Op de vraag met welke politieke partij men zich het meest verbonden voelde, verkreeg men het volgende beeld:

KVP	2	PSP	3
PvdA	17	weet niet	28
VVD	8	wil niet zeggen	4
AR	5	geen enkele	29
CHU	3	Totaal	99

Opvallend is dat slechts 38 personen hier een partij noemen.

Dezelfde vraag werd door dr. A. Hoogerwerf gesteld in 'Protestantisme en Progressiviteit' [16]) en hier noemde 8 % 'geen partij' en had 1 % geen mening; van de thuisblijvers in Rotterdam was dit 57,5 %.

Er werd in de enquête ook gevraagd naar het politieke gedrag bij de verkiezingen van 1963. Dit was het resultaat:

KVP	4	Boerenpartij	2
PvdA	32	niet gestemd	8
VVD	16	blanco/ongeldig	2
AR	5	wil niet zeggen	6
CHU	5	weet niet meer	5
PSP	6	niet stemgerechtigd	5
CPN	3	Totaal	99

Hoewel slechts een minderheid der thuisblijvers zich verbonden voelt met een partij, hebben toch 73 van de 99 personen op een politieke partij gestemd. Belangrijker is echter dat — als we de vijf personen welke in 1963 nog niet kiesgerechtigd waren buiten beschouwing laten — *75 % van de personen die nu niet gestemd hebben, in 1963 wel op een partij hebben gestemd.*

Slechts 8 personen verklaarden ook in 1963 niet aan de verkiezingen te hebben deelgenomen. Uit het onderzoek van Janiwitz en Marvick bleek, zoals we vermeld hebben, dat van de non-voters in 1952 67 % ook in 1948 non-voter was. Omgekeerd bleek dat van de non-voters in 1948 64 % vier jaar later opnieuw niet aan de verkiezingen deelnam.

In de enquête was de vraag opgenomen over het al of niet gaan stemmen als er nu verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden zouden worden en zo ja, op welke partij. *Van de* 99

16) zie blz. 92.

ondervraagden zouden 73 nu gaan stemmen, 4 niet, 20 wisten het nog niet en 2 wilden het niet zeggen. Ook hier dus een duidelijk andere situatie als in de V.S. De 73 thuisblijvers welke verklaren *nu* wel te gaan stemmen, zijn niet dezelfde 73 welke op de vorige vraag verklaarden dat ze in 1963 wel op een partij hadden gestemd. Van de thuisblijvers welke in 1963 op een partij stemden, verklaarden 10 personen nu niet te zullen stemmen (3 p.v.d.a.; 3 v.v.d.; 1 c.h.u. en 2 p.s.p.). Van de 26 personen welke in 1963 niet op een partij gestemd hebben, zullen 10 nu wel gaan stemmen, zodat het totaal weer op 73 komt. Slechts drie thuisblijvers hebben én in 1963 niet deelgenomen aan de verkiezing én zouden ook nu niet stemmen. Personen welke verklaarden nu wel te zullen stemmen, werd gevraagd welke partij men dan zou kiezen.

	nu	*1963*		*nu*	*1963*
KVP	3	(4)	CPN	2	(3)
PvdA	24	(32)	Boerenpartij	3	(2)
VVD	9	(16)	weet niet	18	
AR	5	(5)	wil niet zeggen	1	
CHU	5	(5)	blanco	1	
PSP	2	(6)	Totaal	73	

Tussen haakjes is vermeld de aanhang der partijen naar keuze van 1963. Het blijkt dat van de personen welke verklaren nu wel te gaan stemmen, 53 of 72,5 % op een politieke partij te stemmen en dat 25 % nog niet weet waarop ze dan zouden stemmen. Verder is het zo, dat de aanhang der partijen steeds kleiner wordt.

Drie kwart (73 personen) van de thuisblijvers had in 1963 op een partij gestemd; van deze 73 zouden 63 nu weer gaan stemmen, doch hiervan blijven 47 personen hun partij van 1963 trouw. (13 van de 63 'nu wel stemmers' weet nog niet waarop en 3 verwisselen van partij).

Als illustratie de PvdA-aanhang 1963: van de thuisblijvers hadden 32 personen in dat jaar op de PvdA gestemd, 29 kondigden aan nu wel te zullen stemmen, doch 8 hiervan weten nog niet waarop, zodat er uiteindelijk 21 overblijven. Van de VVD-aanhang uit 1963 (16 personen) blijven er 9 over. *De thuisblijvers welke in 1963 op één der drie confessionele partijen stemden, blijven echter in opmerkelijke mate trouw aan hun keuze.* Ten slotte: van de 10 thuisblijvers die in 1963 óf niet ge-

stemd hadden óf niet wilden zeggen enz. maar die aankondigen nu wel te gaan stemmen, kwamen slechts 3 tot een partijkeuze.

Concluderend kunnen we stellen dat uit de gegevens niet blijkt dat er sprake is van een 'duurzame' categorie thuisblijvers; dit in tegenstelling tot de V.S. waarvan de thuisblijvers een meerderheid aan 'Persistent non-voters' vertoonden, alhoewel we ook daar slechts gegevens hebben over het gedrag der thuisblijvers tijdens twee verkiezingen.

Het absenteïsme in ons land heeft een incidenteel karakter. Iets meer dan de helft der thuisblijvers zou, als er tijdens de ondervraging verkiezingen zouden worden gehouden, op die partij stemmen waarop zij ook in 1963 stemden; deze tendentie is voor de confessionele thuisblijvers veel sterker dan voor de thuisblijvers welke in 1963 op een niet-confessionele partij stemden. Van een duidelijke verbondenheid met de politieke partijen is bij de thuisblijvers geen sprake; uit onderstaande tabel blijkt echter dat deze stelling in het bijzonder geldt voor de aanhang der niet-confessionele partijen.

	Met welke partij voelt u zich het meest verbonden?	*Partijkeuze 1963*
KVP	2	4
PvdA	17	32
VVD	8	16
AR	5	5
CHU	3	5
PSP	3	6
CPN	—	3
Boerenpartij	—	2
geen partij	61	26
Totaal	99	99

Thuisblijvers die in 1963 op één der confessionele partijen — in het bijzonder de AR — hebben gestemd, voelen zich veel sterker met hun partij verbonden en zijn — zoals we zagen — ook eerder geneigd om opnieuw te stemmen op hun voormalige partij, dan thuisblijvers welke in 1963 op een niet-confessionele partij stemden.

Delen we deze thuisblijvers in naar politieke keuze van 1963, dan krijgen we het volgende beeld te zien:

	thuisblijvers	*Rotterdam 1963*
KVP	6,0 %	14,9 %
PvdA	43,0 %	45,4 %
VVD	22,0 %	11,1 %
AR	6,8 %	8,3 %
CHU	6,8 %	6,5 %
PSP	8,0 %	5,0 %
CPN	4,0 %	4,0 %
Boerenpartij	3,0 %	0,9 %
andere partij	0,0 %	1,2 %
Totaal	100,0 % = 73	100,0 % = 410.371

Hoewel hier vanwege de geringe getallen voorzichtigheid is geboden, mogen we stellen dat onder de thuisblijvers bij de Rijnmondverkiezingen de VVD-aanhang relatief sterk vertegenwoordigd is en de KVP-stemmers van 1963 relatief zwak. De protestants-christelijke partijaanhang is bij de ondervraagden ongeveer gelijk aan de aanhang onder de kiezers van 1963.

Relateren we de partijvoorkeur aan sexe en leeftijd, dat blijkt in de PvdA- en VVD-aanhang het mannelijk geslacht relatief sterk vertegenwoordigd te zijn; onder de 16 VVD-kiezers in 1963 zijn 14 mannen en van de 32-PvdA-kiezers behoren er 20 tot het mannelijk geslacht. De confessionele partijaanhang bestaat voor 79 % uit vrouwen (11 van 14).

Wat de leeftijdsverdeling betreft, blijkt de PvdA-aanhang relatief veel jongeren te bevatten en weinig oudere personen, terwijl onder de protestants-christelijke stemmers van 1963 dit omgekeerd het geval is. De VVD-aanhang bevat relatief weinig jongeren en de thuisblijvers, welke in 1963 op de KVP, PSP of Boerenpartij stemden, vielen in de leeftijdsklasse van 35–65 jaar.

Verdeling naar beroepscategorie levert het gebruikelijke beeld op: de PvdA-aanhang bevat relatief veel handarbeiders, de liberalen relatief veel hoofdarbeiders. Een even klassiek beeld is de indeling naar opleiding: onder de socialisten zijn er relatief veel personen met een lagere opleiding (81 %) en de VVD-aanhang omvat relatief veel personen met een middelbare en hogere opleiding. De confessionele partij-aanhang telt relatief veel personen met een lagere opleiding.

Een relatering in 1963 van de godsdienstige samenstelling aan het politieke gedrag der thuisblijvers is in onderstaande tabel weergegeven.

Politiek gedrag in 1963		*Godsdienst* R.-K.	N.H.	Geref.	Overige	Geen	Wil niet zeggen
KVP	4	4					
PvdA	32	2	6	1	3	20	
VVD	16	2	3		4	7	
AR	5		1	4			
CHU	5		4	1			
PSP	6				1	4	1
CPN	3					2	1
BP	2		1			1	
Niet gest.	8	1	2	2	1	1	1
Wil niet zeggen	6	2	1			2	1
Weet niet meer	5		4			1	
Niet kiesgerechtigd	5	1				4	
Blanco/ ongeldig	2		1			1	
Totaal	99	12	23	8	9	43	4

Het blijkt dat van de in totaal 43 room-katholieke, hervormde en gereformeerde thuisblijvers, er 29 (d.w.z. 67 pct.) in 1963 een geldige stem hebben uitgebracht. Van de thuisblijvers met een 'overige' godsdienst en de buitenkerkelijken heeft daarentegen 81 pct. in 1963 op een partij gestemd. Opmerkelijk is verder dat van de R.K.-thuisblijvers welke wél in 1963 gestemd hebben, de helft aan de KVP de voorkeur heeft gegeven.

Relateren we de variabele godsdienst aan de antwoorden op de vraag met welke partij men zich het meest verbonden achtte (de tabel is hier niet vermeld) dan blijkt dat van 43 roomskatholieken, hervormden en gereformeerden tezamen, slechts 10 (= 23 pct.) een confessionele partij noemden. Van de 12 katholieke thuisblijvers noemden 2 de KVP als de partij waarmee men zich het meest verbonden voelde.

Uit het al eerder genoemde onderzoek van dr. A. Hoogerwerf

bleek dat als antwoord op dezelfde vraag 82 pct. der katholieken de KVP opgaf en dat 93 pct. der gereformeerden en 71 pct. der hervormden een protestant-christelijke partij opgaven. Wel dient in het oog te worden gehouden, dat de rooms-katholieken in Rotterdam — sociologen hebben hier al enkele malen op gewezen — een gedragspatroon t.a.v. de kerk en politiek hebben, dat afwijkt van de rooms-katholieke bevolkingsgroep in het algemeen.

Toch mogen we wel veronderstellen dat de confessionele thuisblijvers in het algemeen en de katholieken onder hen in het bijzonder, zich relatief weinig verbonden voelen met de drie grote confessionele partijen.

Houding ten aanzien van de politiek

Door het NIPO werd enkele jaren geleden de volgende vraag aan een steekproef uit de Nederlandse bevolking voorgelegd: 'Als u het woord 'politiek' hoort, waar denkt u dan het eerst aan?'. Dezelfde vraag werd in onze enquête gesteld, daar ons inziens hierdoor een inzicht verkregen kan worden in de houding ten aanzien van de politiek. De antwoorden werden in de volgende categorieën samengevat:

a)	bemoei me er niet mee, heb er geen verstand van enz.	8
b)	gezwam, wordt alleen maar gepraat, mooie woorden, veel beloften maar weinig doen enz.	12
c)	rotzooi, zwendel, oplichters, vies enz.	10
d)	politieke partij (b.v. PvdA), politicus (b.v. Luns) enz.	19
e)	parlement, regering, 2e Kamer enz.	13
f)	lonen, prijzen, belasting enz.	9
g)	buitenlandse politiek	1
h)	diversen b.v. vakbond, VARA enz.	1
i)	geen antwoord	27
Totaal		100

De categorie 'geen antwoord' is vergeleken met het NIPO-onderzoek, zeer hoog; daar wist nl. 6 % geen antwoord te geven. Het aantal personen welke de politiek te ingewikkeld vinden en zich er niet mee bemoeien, is in onze enquête ongeveer evenveel als in het NIPO-onderzoek, terwijl er ook — wat betreft het aantal personen met een duidelijk negatieve houding ten aanzien van de politiek (categorie b en c) weinig verschil was; bij ons 22 % bij NIPO 25 %. Opvallend is het echter dat,

terwijl uit de antwoorden van het NIPO-onderzoek 17 % een onderwerp van buitenlandse politiek noemt, er onder de thuisblijvers in Rotterdam slechts één persoon dat doet.

De categorie lonen, belastingen enz. is in het NIPO-onderzoek ondergebracht in de categorie diversen, welke in totaal 11 % der antwoorden uitmaakt; we mogen veronderstellen dat deze categorie bij onze groep relatief groot is.

Relateren we bovengenoemde antwoorden aan de factor godsdienst dan blijkt dat vooral thuisblijvers welke tot één der grote kerkgenootschappen behoren, geen antwoord op deze vraag kunnen geven.

Naar politieke keuze van 1963 gezien, blijkt van de confessionele partij-aanhang de helft op de vraag geen antwoord te geven, terwijl slechts één persoon van deze aanhang een negatieve reactie ten aanzien van de politiek geeft. Ook denkt geen enkele 'confessionele-partij-thuisblijvers' het eerst aan sociaal-economische punten zoals lonen en prijzen, indien men het woord 'politiek' hoort.

Van de thuisblijvers welke in 1963 nog niet stemgerechtigd waren, bleek niemand een negatieve associatie met het woord 'politiek' te bezitten. De PvdA-aanhang van 1963 bezit een relatief sterk negatieve houding tegenover de politiek, evenals de aanhang der kleine partijen en personen welke in 1963 niet op een partij hebben gestemd.

Samenvatting: de thuisblijvers weten relatief vaak geen antwoord te geven op de vraag waar men het eerst aan denkt bij het horen van de term 'politiek.' Men denkt relatief vaak aan sociaal-economische punten. In het bijzonder de thuisblijvers welke in 1963 op een confessionele partij stemden, kunnen op deze vraag geen antwoord geven en voor zover er antwoorden komen, duiden deze niet op een negatieve kwalificatie van de politiek; ook denkt deze categorie bij het woord 'politiek' niet aan vraagstukken zoals lonen en prijzen.

Reden van het thuisblijven

De vraag naar het 'waarom' van het thuisblijven vereist — zoals we ook bij onderzoekingen in de V.S. zagen — enige voorzichtigheid en tact van de interviewer. In ons land des te meer, daar het niet deelnemen aan verkiezingen hier strafbaar is. De vraag werd daarom eerst gesteld, nadat reeds zoveel mogelijk gegevens over de ondervraagde (= thuisblijver)

verkregen waren. De vraag werd zodanig geformuleerd, dat de ondervraagde zich zo min mogelijk bewust was van het strafbare feit. Daarom moest aan de ondervraagde ook onbekend blijven dat de interviewer wel van zijn thuisblijven afwist. De formulering was: 'Op 2 juni jl. zijn er verkiezingen gehouden voor de Rijnmondraad. Op welke partij hebt u gestemd, of hebt u soms niet gestemd?' Het niet stemmen werd dus als een min of meer 'normale' zaak voorgesteld. Het nadeel van deze formulering was dat waarschijnlijk een aantal personen niet de waarheid zouden vertellen. Het grote voordeel was dat op deze manier de mogelijkheid van een verslechtering van de sfeer tijdens het gesprek — met alle gevolgen van dien voor de verdere antwoorden — klein was. (De kans zou bestaan dat de interviewer gezien zou worden als een politieman die strafbare feiten opspoort). Personen die zeiden niet gestemd te hebben, werd naar het 'waarom' van hun thuisblijven gevraagd.

Het resultaat was dat van de 99 ondervraagden er 82 zeiden niet gestemd te hebben, 11 wilden het niet zeggen of wisten het niet meer en 6 noemden een partij (4 p.v.d.a., 1 v.v.d. en 1 boerenpartij).

In 'De Nederlandse kiezer' [17]) werd gevraagd of men nummer 1 van een bepaalde lijst gekozen had of iemand anders van de lijst. Van de thuisblijvers — waarvan later in het interview duidelijk werd dat ze niet gestemd hadden — zei 73% niet gestemd te hebben, 6% gaf geen antwoord, terwijl 21% — indirect dus — verklaarde gestemd te hebben. Het aantal onzuivere antwoorden is in onze enquête geringer.

De antwoorden zijn hieronder samengevoegd tot een 11-tal categorieën van oorzaken van het thuisblijven.

a. ziekte, ziekenhuis	21	24,7%
b. vakantie	17	20,0%
c. te druk met het werk, overwerk	10	11,8%
d. voor werk buiten de stad	7	8,2%
e. zeevarend	3	3,5%
f. redenen van politieke aard	7	8,2%
g. „Rijnmond"-redenen	3	3,5%
h. mijn man, kennissen stemden ook niet	3	3,5%
i. was het vergeten	6	7,1%

17) zie blz. 41.

j. weet niet meer, wil niet zeggen	7	8,2%
k. administratieve fout	1	1,2%
Totaal	85	99,9%

(sommigen gaven meer dan één antwoord)

Verduidelijking:

a. redenen van politieke aard waren: drie antwoorden in de zin van 'mijn stem maakt niets uit,' die in de zin van 'politiek interesseert me niet' en één persoon verklaarde dat er geen enkele goede partij was.

b. 'Rijnmond'-redenen wil zeggen: personen welke het karakter van de verkiezing te onbelangrijk vonden om te gaan stemmen.

c. één persoon had geen oproepkaart gekregen (zgn. administratieve fout).

Van de 21 thuisblijvers welke ziekte als oorzaak opgaven, hadden 7 personen hun oproepkaart aan een familielid meegegeven of naar het stadhuis opgestuurd; ook van de 'vakantiegangers' hadden 3 personen dit gedaan. Deze tien personen meenden door het meegeven van de oproepkaart (of opsturen) aan hun plicht te hebben voldaan; 9 van deze 10 waren vrouwelijke thuisblijvers.

Relateren we de antwoorden aan een aantal door ons gebruikte variabelen, dan blijkt dat de categorieën f en g — d.w.z. reden van politieke aard en de 'Rijnmond'-redenen — duidelijk met enkele factoren in verband staan. (De categorieën f en g zullen we verder aanduiden als: politieke oorzaken).

1. Geen enkele persoon boven de 65 jaar noemt een politieke oorzaak.

2. Van de tien personen welke een politieke oorzaak opgeven, zijn er negen buitenkerkelijk en één met een zgn. overige godsdienst.

3. Naar politieke keuze van 1963 gezien, blijkt dat door de confessionele partij-aanhang geen enkele maal een politieke oorzaak wordt opgegeven.

4. Van de acht thuisblijvers welke in 1963 ook niet gestemd hadden, noemt niemand een politieke oorzaak.

Ziekte was een antwoord dat in het bijzonder door ouderen werd gegeven; bij een verdere omschrijving van dit antwoord blijkt, dat het verblijf in een ziekenhuis of het minder-valide zijn, relatief vaak door vrouwen werd opgegeven, terwijl 'ziek

zonder meer' een typisch mannelijk antwoord was. Bij een verdeling naar partijkeuze van 1963 blijkt dat van de 12 personen welke in 1963 op een confessionele partij gestemd hebben, er 11 als reden voor het thuisblijven, ziekte of vakantie opgaven.

Vakantie was een antwoord dat relatief veel door personen met een hogere opleiding gegeven wordt; van de 17 personen die door vakantie verhinderd waren aan de verkiezingen deel te nemen, behoorden er slechts 3 tot de categorie handarbeiders. In overeenstemming hiermee is het feit dat geen enkele 'PvdA-thuisblijver' vakantie als reden opgeeft tegen relatief veel personen welke in 1963 op de VVD gestemd hadden.

Bij de personen welke verklaarden 'het vergeten te zijn naar de stembus te gaan' constateerden de interviewers een duidelijke oprechtheid in de antwoorden. Bij doorvraging bleek, dat bij thuisblijvers welke 'het te druk met het werk hadden' de politiek en dus de verkiezingen moest wijken voor 'de zaak' of het overwerk; een machinebankwerker verklaarde dat zijn gehele afdeling (9 personen) had overgewerkt en zodoende niet gestemd had, alhoewel men er wel over gesproken had. Personen die op de dag der verkiezingen voor werk buiten de stad verbleven, waren chauffeurs, zakenlieden en vertegenwoordigers.

Gezien het geringe aantal personen waar het hier om gaat (82), is het moeilijk conclusies te trekken; nemen we de categorieën ziekte, vakantie, uitstedig, zeevarend en administratieve fout tezamen en brengen we deze onder de noemer van de zgn. externe of objectieve redenen, dan blijkt, dat 58 % zo'n objectieve factor noemde, terwijl 42 % een andere reden opgaf.

Een vergelijking is alleen mogelijk met het Amerikaanse onderzoek 'Non Voting' van 1924. We zagen dat in dit onderzoek de categorie externe factoren 27,2 % van het totaal uitmaakte. We mogen aannemen dat in Nederland — met zijn opkomstplicht — het percentage thuisblijvers dat door externe factoren zoals ziekte, verblijf buiten de stad enz. niet aan de verkiezingen deelnam, groter is dan in de V.S., waar geen opkomstplicht bestaat.

Relateren we dit onderscheid aan de door ons gebruikte variabelen dan krijgen we opmerkelijke gegevens:

a. Van de thuisblijvers welke tot één der drie grote kerkgenootschappen behoren, geeft 71 % een externe factor als reden op: bij de buitenkerkelijken is dit 48 % (totaal gemiddelde is 58 %).

b. Van de thuisblijvers welke in 1963 op één der confessionele partijen stemden, geeft niet minder dan 92 % (11 van de 12)

een externe factor als oorzaak van het thuisblijven op. Bij de 'PvdA-thuisblijvers' ligt dit percentage gelijk aan het gemiddelde (58 %), terwijl van de liberale thuisblijvers 48 % door objectieve omstandigheden verhinderd was aan de verkiezingen deel te nemen.

c. Van de thuisblijvers welke ouder dan 65 jaar zijn, was meer dan driekwart verhinderd naar de stembus te gaan door ziekte of vakantie; slechts 43 % der jongeren gaf een externe factor als oorzaak op.

d. Vrouwen zijn meer dan mannen door objectieve omstandigheden verhinderd hun stem uit te brengen.

e. Bij onderscheid tussen ziekte en vakantie, blijkt ziekte een oorzaak van het thuisblijven te zijn die relatief veel voorkomt onder personen met een lage sociaal-economische status, terwijl vakantie een oorzaak is die relatief veel in de hogere opleidings- en beroepscategorieën voorkomt. Dit komt overeen met de eerder gemaakte opmerking dat, terwijl 20 % der ondervraagde thuisblijvers vakantie als oorzaak opgeeft, van de thuisblijvers welke in 1963 op de PvdA gestemd hebben, niemand dit doet, tegen 30 % der VVD-stemmers in 1963.

f. Van de thuisblijvers welke zich met een bepaalde politieke partij verbonden voelen, was 72 % door objectieve omstandigheden verhinderd naar de stembus te gaan; van de ondervraagden welke zich niet met een politieke partij verbonden voelen, was dit 48 %.

Gevraagd naar de situatie in Nederland (zie vraag 16 van de enquête) antwoordden 76 der 99 ondervraagde thuisblijvers dat er een opkomstplicht was, 3 dachten van niet en 20 wisten het niet. Er bleek een duidelijk positieve correlatie tussen kennis van het bestaan der opkomstplicht en de hoogte van de genoten opleiding. Op de vraag wat er zou gebeuren bij het niet voldoen aan deze verplichting waren de antwoorden minder duidelijk; 37 thuisblijvers zeiden dat er een boete zou volgen, 15 dachten aan één of andere straf (variërend van *f* 1,50 tot 3 jaar gevangenis), 7 personen zeiden dat er niets zou gebeuren en 40 mensen wisten het niet. Iets meer dan de helft der thuisblijvers wist dus dat aan de opkomstplicht een sanctie verbonden was. *Slechts negen personen wisten het juiste bedrag,* alhoewel ten tijde van de enquêtering dit bedrag herhaaldelijk in de dagbladen genoemd werd naar aanleiding van discussies in de Tweede Kamer.

Wat de houding ten aanzien van de boete betreft, 37 van de 99 ondervraagden achtten dit juist, 34 personen hadden geen mening, terwijl 28 thuisblijvers een boete onjuist en ondemocratisch achtten. (Hoewel in de enquête naar houding ten aanzien van de boete gevraagd is, mogen we dit gelijkstellen met de vraag naar de houding ten aanzien van de opkomstplicht. Het was echter beter geweest dit dan ook direct zo te vragen). Achtten 28 van de 99 personen de boete dus onjuist, van de 16 thuisblijvers welke in 1963 op de VVD gestemd hadden, vonden er 12 de boete onjuist.

Verantwoording steekproef

Van de steekproef van 208 thuisblijvers zijn slechts 99 ondervraagd. Wat was de reden voor deze grote non-response? De medewerkers aan deze enquête hebben getracht deze 109 thuisblijvers te classificeren o.a. door bij de buren te informeren:

niet thuis na drie maal bezoek		26
weigering om mee te werken		24
overleden		3
niet thuis		
a. zeeman, schipper	8	
b. voor lange tijd weg	2	
c. verhuisd	7	
d. vakantie	11	28
niet woonachtig op verstrekte adres		4
fysiek of geestelijk niet in staat gesprek te voeren		24
Totaal		109

Welke invloed moeten we aan deze gegevens toekennen als het gaat om de representativiteit der 99 ondervraagden?

We hebben gezien dat de steekproef van 208 personen samengesteld was uit 141 mensen (68 %) woonachtig in de arbeiderswijken, terwijl 67 personen (32 % in de midden- en welgestelde woonwijken woonden. Dit betekent een kleine ondervertegenwoordiging van het aantal personen dat in de arbeiderswijken woont, waar — zoals we in het vorige hoofdstuk zagen — 70 % van alle thuisblijvers woonachtig is.

Verdeeld naar ondervraagden en niet-ondervraagden was deze verhouding:

	ondervraagden	*non-response*
in arbeiderswijken	69 (70%)	72 (66%)
in midden/welgestelde wijken	30 (30%)	37 (34%)
Totaal	99 (100%)	109 (100%)

Statistisch gezien leveren de verschillen in woonwijk tussen ondervraagden en niet-ondervraagden geen onoverkomelijke moeilijkheden op. Echter, we weten niet hoe de verhouding was van de door ons onderzochte eigenschappen in de categorie niet-ondervraagden. Alleen de leeftijd was van de 208 personen bekend.

In de steekproef van 208 thuisblijvers was 27 % ouder dan 65 jaar, tegen 22 % der ondervraagde thuisblijvers. Relatief veel ouderen behoorden tot de categorie thuisblijvers welke geestelijk of fysiek niet in staat waren een gesprek te voeren; het is aannemelijk dat dit tevens de reden was voor het niet deelnemen aan de verkiezingen.

Nier thuis of met vakantie kwam relatief vaak voor in de welgestelde wijken, terwijl het niet in staat zijn een gesprek te voeren relatief vaak in de arbeidersbuurten voorkwam. Opmerkelijk is dat deze redenen voor non-response in de beide buurten (vakantie in de welgestelde en ziekte in de arbeiderswijken) overeenkomen met de antwoorden der ondervraagden op de vraag naar het 'waarom' van het thuisblijven. Het is waarschijnlijk dat voor een aantal thuisblijvers de redenen voor non-response (zoals: overleden, verhuisd, voor lange tijd weg, op zee en niet meer op verstrekte adres woonachtig) dezelfde zijn als de redenen voor het niet deelnemen aan de verkiezingen.

Hoewel conclusies ten aanzien van deze categorie van 109 personen zeer voorzichtig getrokken dienen te worden, mogen we aannemen, dat bij ondervraging van de gehele steekproef van 208 personen, het percentage thuisblijvers dat door externe factoren verhinderd was naar de stembus te gaan, hoger zou zijn dan we nu op grond van de 99 ondervraagden (58 %) gevonden hebben.

Samenvatting

We willen nu onze kennis over het absenteïsme in Rotterdam vergelijken met onze kennis en veronderstellingen met betrekking tot het absenteïsme in Nederland. Tevens zullen vergelijkingen met de V.S. worden gemaakt. We moeten wel in het oog

houden dat een aantal van 99 ondervraagden bijzonder weinig is om conclusies ten aanzien van 47.000 thuisblijvers in Rotterdam te trekken, laat staan ten aanzien van het absenteïsme in geheel ons land. Bovendien, in onze kritiek op de aanpak van Amerikaanse onderzoekers, hebben we zeer duidelijk gesteld dat bij een studie over de thuisblijvers, de politieke situatie en in het bijzonder de politieke situatie ten tijde vóór de verkiezing, zeer belangrijk is.

Het ging op 2 juni 1965 slechts om verkiezingen in het Rijnmondgebied en in de rest van Nederland werd niet gestemd, zodat een vergelijking met het electoraal gedrag van bij voorbeeld een stad als Amsterdam, niet mogelijk was.

Een andere moeilijkheid is dat een vergelijking met de kiezers van 2 juni 1965 ook niet heeft plaatsgevonden; voor zover vergelijkingen mogelijk waren, hebben we enkele gegevens over samenstelling en aard van het Nederlandse electoraat als vergelijkingsgrootheid genomen.

Het zal in het algemeen duidelijk zijn, dat de kritiek die we op andere studies uitoefenden en de eisen die in het algemeen aan een onderzoek naar het absenteïsme door ons worden gesteld, niet hun weerslag hebben gevonden in het onderzoek te Rotterdam. *Dit onderzoek had een explorerend karakter en de uitkomsten moeten dan ook meer als hypothesen gezien worden, dan als vaststaande conclusies over de thuisblijvers in Nederland.* Desondanks is het wenselijk de verkregen kennis, zij het vaak in de vorm van veronderstellingen, weer te geven, al was het alleen maar om als aansporing voor verder onderzoek te dienen.

Samenstelling categorie thuisblijvers

Wat de samenstelling naar leeftijd betreft, constateren we dat *onder de thuisblijvers relatief veel personen boven de 65 jaar voorkomen.* Dit komt overeen met datgene wat we in de twee Nederlandse studies 'De Nederlandse kiezer' en 'Kiezer en Verkiezing' vonden. In deze laatste studie zagen we echter, evenals in Amerikaanse literatuur, tevens relatief veel jongeren — personen beneden 35 jaar — onder de thuisblijvers. In de steekproef van 208 personen bleek hiervan echter geen sprake te zijn.

Bij indeling der thuisblijvers naar *geslacht,* blijken er iets meer mannen dan vrouwen te zijn. In 'Kiezer en Verkiezing' wezen de cijfers ook in deze richting.

Godsdienst: vooral buitenkerkelijken zijn relatief sterk onder

de thuisblijvers vertegenwoordigd, evenals de categorie 'overige godsdiensten.' Ook dit is in overeenstemming met het onderzoek te Nieuwer-Amstel. Hier waren echter de gereformeerden, relatief gezien, het minst vertegenwoordigd, terwijl dit in onze enquête de rooms-katholieken waren.

Beroep en opleiding: onze cijfers wijzen in de richting van een oververtegenwoordiging in de categorie thuisblijvers van de hogere beroeps- en opleidingsgroepen. Een wijkindeling naar het criterium welstand leverde hetzelfde beeld op. De schaarse cijfers van 'Kiezer en Verkiezing' wezen ook in deze richting.

De *politieke samenstelling* der thuisblijvers hebben we o.a. trachten te meten door naar de keuze van 1963 te vragen. Van degenen die een partij opgaven (driekwart) komen we — in vergelijking met de uitslag in Rotterdam van 1963 — relatief veel VVV en relatief weinig KVP tegen.

Volgens het bovenvermelde Nederlandse onderzoek waren het vooral de VVD en de PvdA welke relatief veel stemmen verloren aan en wonnen van de categorie thuisblijvers. Verder hebben we gezien dat van de in totaal 43 katholieken en protestanten, in 1963 slechts 14 (⅓!) op een confessionele partij stemden.

Het 'waarom' van de thuisblijvers

Bij onderscheid naar zgn. objectieve redenen van verhindering en andere redenen, bleek dat 58 % der ondervraagden een objectieve reden opgaf; we hebben reeds gewezen op de waarschijnlijkheid dat dit percentage over de gehele steekproef van 208 personen iets hoger zou zijn. Het zijn vooral ouderen die door fysieke omstandigheden niet aan de verkiezingen kunnen deelnemen. Ook de thuisblijvers welke in 1963 op een confessionele partij stemden, waren bijna allen door objectieve omstandigheden verhinderd, terwijl redenen van politieke aard niet door hen genoemd worden. Vakantie is een oorzaak welke relatief veel welgestelden (v.v.d.) verhinderde naar de stembus te gaan.

Uit onze enquête blijkt, dat er niet gesproken kan worden van een vaste groep thuisblijvers. Verreweg het grootste gedeelte heeft in 1963 wel aan de verkiezingen deelgenomen en is dit ook van plan wanneer er 'nu' (dat was tijdens de periode van ondervraging) verkiezingen zouden zijn. In de V.S. lag dit anders. We zagen daar dat van de thuisblijvers in 1952 er 67 % ook in 1948 niet gestemd had. Wel bleek uit ons onderzoek dat de standvastigheid aan de keuze van 1963, vooral als het de niet-confessionele partijen betrof, gering was. Echter hoe ligt deze

zaak bij de kiezers? Onderzoekingen van de laatste tijd wijzen in dezelfde richting.

Een enkele opmerking over de relatie van de mate van absenteïsme en de politieke situatie (tot dit laatste begrip rekenen we ook de aard der verkiezingen). Het blijkt dat inderdaad een aantal burgers is thuisgebleven omdat men deze verkiezingen niet zo belangrijk vond. Ook het verschil in opkomst tussen verkiezingen voor de Tweede Kamer en voor de Provinciale Staten in ons land wijst erop, dat de *aard van een verkiezing* een factor is welke invloed heeft op de mate van het absenteïsme. Hetzelfde kan gezegd worden over het *tijdstip van een verkiezing*. In de zomertijd zal vakantie een factor zijn welke het absenteïsme in de hand werkt (en een nadeel is voor de VVD!).

Redactioneel

Na afsluiting van dit nummer ontvingen wij nog artikelen van dr. N. Cramer en mr. B. de Gaay Fortman over de progressieve concentratie. Deze zullen worden geplaatst in het septembernummer.

Biografische notities:

Drs. J. Boersma is lid van de tweede kamer voor de A.R.

Drs. P. Bogaers was minister voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening in het kabinet-Cals.

Drs. Th. Coppes was secretaris van het N.K.V. Nu directeur van De Volkskrant.

Dr. Th. van Veen is hoofdredacteur van Het Vrije Volk.

B. Buddingh' behoort als CHU-lid tot de werkgroep christen-radicalen. Is perschef van de N.C.R.V.

Drs. M. P. A. van Dam is socioloog, sinds kort verbonden aan de Dr. Wiardi Beckman-Stichting.

B. Ris is regisseur bij de VPRO-televisie.

P. van Seeters was werkzaam bij de Katholieke Werkende Jongeren en is sinds enkele maanden redacteur van Dagblad De Stem.

Drs. W. Top is socioloog en werkzaam bij het NVV.

C. H. de Cloe studeert politicologie aan de V.U. en is assistent van de PvdA-raadsfractie te Amsterdam. Het onderzoek te Rotterdam verrichtte hij tijdens een stageperiode bij de Dr. Wiardi Beckman-Stichting.

B. de Gaay Fortman

Politieke vernieuwing

Het was tot voor kort de gewoonte in ons land partijpolitiek te bedrijven vanuit een sfeer van absolute exclusiviteit. Elke partij maakte vanuit haar eigen onfeilbaar uitgangspunt aanspraak op het exclusief bezit van de politieke waarheid. Men hield wel van politieke polemiek, maar koesterde daarbij geenszins de illusie dat de ander overtuigd kon worden. Bij de meeste verkiezingen veranderde er dan ook niet zo veel. Doordat het onoverbrugbaar verschil in uitgangspunt op de voorgrond stond, kwam men niet op de gedachte te onderzoeken in hoeverre men het zakelijk eens was. Het gevolg was dat de praktisch-politieke verschillen steeds minder overeenkomst bleken te vertonen met de verschillen in uitgangspunt. De principiële verschillen bleven wel onoverbrugbaar, maar hun betekenis voor de praktische politiek kwam niet meer voldoende uit de verf. De werkelijke scheidslijnen gingen dwars door de bestaande politieke partijen heenlopen.

Wij bevinden ons thans in een tijd van overgang tussen het geschetste tijdperk en een nieuwe politieke structuur. De verandering werd ingeluid door de opkomst van de Boerenpartij en onontkoombaar gemaakt door het succes van D '66. Terecht wees D '66 op de funeste gevolgen van het oude bestel voor de democratie. De oude partijstructuur maakt het de kiezer onmogelijk invloed uit te oefenen op de samenstelling en het beleid van de regering. Dit wordt overgelaten aan de leiders van de politieke partijen, die — of hun partij nu wint of verliest — toch terugkeren.

Naast de wens naar meer invloed voor de kiezer is er nog een reden om te streven naar politieke vernieuwing. In de oude partijstructuur komen de werkelijk belangrijke politieke vraagstukken niet duidelijk genoeg in het blikveld. Velen hebben ontdekt dat zij in een wereld leven waarin geen sociale rechtvaardigheid heerst en waarin de vrede bepaald niet is gewaarborgd. Hun politieke belangstelling richt zich met name op de kwesties die hiermee samenhangen. Zij zien niet in waarom bij het

streven naar oplossing van de wereldvraagstukken katholieken, protestanten en humanisten gescheiden moeten optrekken. Het gaat hun om een politieke hergroepering rondom een nieuwe gerichtheid: internationale rechtvaardigheid.

Ook in de binnenlandse politiek gaat het vandaag om een nieuwe gerichtheid of de afwijzing daarvan. Wij zijn in Nederland erg dicht op elkaar komen te zitten en het individu heeft voortdurend met de gemeenschap te maken. De leefbaarheid van ons land vereist daarom een wezenlijke democratisering (zowel in de politiek als in het economisch leven) en intensieve zorg voor het leefbaar houden of maken van de gemeenschap als geheel. Opheffing van de woningnood, een goede ruimtelijke ordening, zo goed mogelijk onderwijs voor iedereen, dat zijn doeleinden, op de verwezenlijking waarvan wij ons de komende jaren zullen moeten richten. Dit brengt mee dat de wens naar een zo groot mogelijke particuliere welvaart naar de achtergrond moet worden verschoven. Opheffing van de armoede in de wereld en inhalen van de achterstand in collectieve voorzieningen in ons eigen land vereisen een bereidheid met wat minder particuliere consumptie genoegen te nemen.

Ik behoor tot degenen die hopen op een werkelijke vernieuwing van onze politiek in de bovenomschreven zin en niet slechts op vernieuwing van de partijstructuur. Het heeft voor mijn gevoel dan ook niet veel zin te spreken over de gewenstheid van een nieuwe partij, bestaande uit zoveel percent van de Partij van de Arbeid naast bepaalde percentages uit andere partijen. Het gaat niet eenvoudigweg om een nieuwe partijpolitieke indeling, maar om het winnen van de mensen voor een nieuwe politiek. Wij kunnen onmogelijk weten hoeveel mensen voor die nieuwe politiek willen kiezen zolang nog niemand een redelijk zuivere gelegenheid voor zo'n keuze heeft gehad. Uitgaande van de bestaande partijverhoudingen kan een scheiding der geesten niet geforceerd worden op zuivere wijze. Het begrip 'scheiding der geesten' moet dan ook niet statisch worden geïnterpreteerd noch als doel in zich zelf. Het meest opportuun lijkt mij te trachten de bestaande partijen en politici te bewegen tot een zo duidelijk mogelijke keuze voor de nieuwe politiek. Het lijkt helaas niet waarschijnlijk dat alle partijen, waarin thans geijverd wordt voor politieke vernieuwing, daarvoor ook zullen kiezen. In partijen die duidelijk tegen de nieuwe gerichtheid kiezen of zich onduidelijk opstellen — het beste wapen om vernieuwing

tegen te gaan — zullen degenen die een radicale verandering voorstaan, daaruit consequenties moeten trekken. Aan de andere kant zullen er in de partijen die voor een nieuwe koers kiezen, mensen zijn die zich daar niet wel bij bevinden. Zo zal de scheiding der geesten het helaas onontkoombare gevolg zijn van het streven naar politieke vernieuwing en niet deszelfs uitgangspunt. Hoe feller nu voor de nieuwe politiek wordt gestreden, des te duidelijker zal de scheiding der geesten zich manifesteren. Met alleen te roepen dat er een scheiding der geesten moet komen, schiet echter niemand wat op.

Al staat de politieke vernieuwing voorop, het zal ook naar mijn mening niet kunnen gaan zonder een vernieuwing van het partijwezen. Degenen die het eens kunnen worden over een nieuw beleid, zullen moeten komen tot een formatie vóór in plaats van na de verkiezingen. Op die wijze krijgt de kiezer weer een stem van betekenis.

Ik moet nu ingaan op de vraag hoe de strijd voor een vernieuwing in de Nederlandse politiek kan worden gevoerd. Een eerste stap lijkt mij het scheppen van een sfeer van volstrekte openheid. Velen zijn van mening dat het bij volgende verkiezingen en formaties niet meer zo mag gaan als in 1966-'67, weinigen echter staat haarscherp voor ogen hoe het wel moet gaan. Van belang is daarom dat de vernieuwers voorzichtig zijn met pogingen de toekomstige ontwikkeling nu al vast te leggen. Er moet veel ruimte worden gelaten voor de reacties op elkaars denkbeelden en stappen. Een sfeer van ketterjagerij of een neiging de mensen meteen in hokjes in te delen, zou de hele zaak kunnen bederven. Het gaat erom te onderzoeken met wie wij het eens kunnen zijn en niet om vast te stellen met wie wij het niet eens willen zijn. Door de verschillende partijpolitieke achtergronden zal het proces van hergroepering al moeizaam genoeg verlopen; enige goede wil lijkt daarom een absolute voorwaarde.

Het lijkt mij een gevaarlijk misverstand te menen dat politieke vernieuwing alleen een kwestie is van nieuwe partijprogramma's. De kiezer stemt niet op basis van een partijprogramma, maar op grond van een bepaalde politieke sfeer, waarin hij zich thuis voelt. Het streven naar politieke vernieuwing moet er daarom op zijn gericht een nieuwe sfeer van vertrouwen te scheppen. Daartoe is van belang dat de vernieuwers zich niet verliezen in een onderlinge polemiek en dat

zij zich zoveel mogelijk positief presenteren. Onbehagen over het oude partijwezen zou een wankele en onvoldoende basis zijn voor een hergroepering. Er moet een nieuwe bezieling zijn die bij de kiezers kan overkomen. De wijze waarop oud-minister Bogaers tracht zijn politieke idealen op anderen over te brengen, kan hierin ten voorbeeld strekken.

Belangrijk is ook dat de vernieuwers zich niet aandienen als betweters of mensen die beter zijn dan anderen. Zij menen dat de overheid veel ten goede zou kunnen doen. Het standpunt van de anderen dat van de overheid weinig goeds te verwachten is en dat een machtige overheid veel kwaad kan veroorzaken, is niet dom of onbegrijpelijk. De conservatief vreest dat veranderingen het huidige gebouw dat tenminste een beetje beschaving inhoudt, zullen doen instorten. Men moet zich die angst kunnen voorstellen. Persoonlijk geloof ik niet erg in de vooruitstrevendheid van mensen die de zin van een conservatieve levenshouding niet begrijpen. De kans voor de vooruitstrevende richting ligt in het verschijnsel dat de conservativiteit in Nederland de neiging heeft zich te organiseren als antivooruitstrevendheid. De conservatieven moeten het in de politiek hebben van absoluteringen door progressieven. Ten onrechte legt de conservatief zich neer bij het bestaande. Er moet gestreden worden voor wezenlijke verbeteringen. Wij moeten echter niet de indruk wekken te menen dat elke verandering een verbetering is. Iets van zijn eigen gevoel voor politieke relativiteit moet de kiezer ook in de nieuwe politieke beweging kunnen herkennen.

De vernieuwing moet, zoals reeds opgemerkt, vooral haar beslag krijgen in een nieuwe gerichtheid — namelijk op de rechtvaardigheid in de wereld meer dan op het nationaal belang, en op het collectief welzijn meer dan op de individuele welvaart — en in de bereidheid voor internationale rechtvaardigheid en een leefbare gemeenschap wat over te hebben. Het gaat daarom niet alleen om structurele veranderingen, maar ook om een verandering in de gezindheid. Nodig is, om met Bogaers te spreken, een beklemtonen van het zijn van de mens en een op de achtergrond schuiven van het hebben. De vernieuwingsbeweging zal er naar mijn mening goed aan doen zich te concentreren op die veranderingen die wel met een mentaliteitsverandering gepaard moeten gaan. Voorbeelden daarvan zijn het afstemmen van de ontwikkelingssamenwerking op de bestedingsmogelijkheden in de ontwikkelingslanden, een politiek van

samenwerking met de communistische landen en een zo groot mogelijke omschakeling van de krijgsmacht tot internationaal dienstverlenend instrument, d.w.z. tot politieleger onder gezag van de Verenigde Naties, democratisering van onderneming en bedrijfsleven, en het op de voorgrond stellen van het onderwijs en de ruimtelijke ordening. Erkend moet worden dat de bestaande inkomens- en vermogensverdeling sociaal onrechtvaardig is. Maar omdat het gaat om doorbreking van een al te materialistische gezindheid zal de vernieuwingsbeweging ervoor moeten zorgen, dat zij zich niet te veel ophangt aan de verdelingsvraagstukken. Met de verdelingskwestie komt het hebben voorop te staan en ontstaat het gevaar van verburgerlijking: 'als ik maar in de positie kom van de rijken, is maatschappijhervorming voor mij al niet meer nodig.' Tegenover de armoede in de wereld moet het binnenlandse verdelingsvraagstuk naar het tweede plan worden verwezen. De ontwikkelingshulp en de gemeenschapsvoorzieningen moeten gefinancierd worden. Bij die financiering moeten de rijken aanzienlijk meer offers brengen dan de armen. Daarnaast moet door een wezenlijke democratisering voorkomen worden dat geld macht geeft en moet het beleid erop gericht zijn alle mensen de gelegenheid te geven die bestemming te vinden, waarin zij het meest gelukkig kunnen zijn. De mogelijkheid dat de rijken ook zelf hun verantwoordelijkheid erkennen, moet echter niet geheel worden uitgesloten. Voor de ethiek dient ook nog enig terrein over te blijven.

Ik wil ten slotte deze beschouwingen toespitsen op de rol van de bestaande partijen in de politieke vernieuwing. Als lid van de ARP ben ik vooral betrokken in de pogingen deze partij te winnen voor de nieuwe politiek. Sinds de spijtstemmersverklaring zijn er weer verscheidene positieve tekenen geweest dat de ARP de politieke lijn, waartoe zij zich naar onze mening al had verklaard, niet wil loslaten. Anderen uit de groep der 'christen-radicalen' werken zoals men weet voor een vernieuwing van de CHU en de KVP. Over hun pogingen kan ik weinig zeggen, behalve dat ik in de bezielde activiteiten van oud-minister Bogaers erg veel vertrouwen heb. Zeker is wel dat er in AR, KVP en CHU krachten in beweging zijn gekomen, die een proces op gang hebben gebracht dat onomkeerbaar is. Het heeft nu niet zoveel zin te speculeren over de vraag waarop dit alles zal uitdraaien. Zolang er goede hoop is, moet er eenvoudig worden doorgewerkt.

In het proces van politieke vernieuwing is D '66 een onmisbare stok achter de deur. Door het succes van deze partij weten de traditionele partijen dat de verandering onafwendbaar is, of zij nu wat doen of niet. Bovendien lijkt het gezien de houding van haar kamerfractie bepaald niet uitgesloten dat D '66 naast de vernieuwing van het partijwezen die zij voorstaat ook wil bijdragen tot een echte politieke vernieuwing. Het accent dat zij legt op democratisering en pragmatisme kan de Nederlandse politiek naar mijn mening best gebruiken. Degenen die de politieke vernieuwing willen bewerken van binnen uit de traditionele partijen zullen een nauwe samenwerking met D '66 moeten zoeken. D '66 manifesteert het beroep op verandering dat tot de kiezer uitgaat, van buiten af. Vanuit een oogpunt van duidelijkheid zou het te betreuren zijn als er hiernaast nog andere nieuwe partijen zouden ontstaan.

Het succes van de pogingen tot politieke vernieuwing zal in belangrijke mate afhangen van de wijze, waarop de PvdA zich zal opstellen. Het zou erg gevaarlijk zijn wanneer men in de PvdA zou menen de enige politieke partij te zijn die niet aan vernieuwing behoeft te doen. Het lijkt sterk de vraag of bijvoorbeeld de AR zich zal willen vernieuwen in een structurele samenwerking met een onvernieuwde PvdA. Het gevaar dat er in de PvdA niets gaat gebeuren, is niet denkbeeldig. De buitenstaander ziet in deze partij nog steeds een sfeer van exclusiviteit en betweterigheid. Als christen-radicalen stuiten wij geregeld op socialisten die zich totaal niet kunnen voorstellen, waarom wij ons niet aanmelden bij het bureau aan de Tesselschadestraat. Deze mensen vormen een belangrijke rem op de politieke vernieuwing. Men krijgt ook wel eens de indruk dat velen in de PvdA er meer aan is gelegen hun eigen beginselen in alle zuiverheid te bewaren, dan er iets mee te bereiken. Dat zijn de mensen die er niets om zullen geven wanneer hun houding tot gevolg zal hebben dat de fracties van D '66 en de PvdA in getalssterkte zullen wisselen.

De redactie legde mij de vraag voor of ik in een eventuele samenwerking bezwaar zou hebben tegen het woord socialisme. Mijn bezwaar is dat het woord geen duidelijk politiek perspectief voor deze tijd aangeeft. Dit nadeel heeft het ook in de huidige PvdA, welker leden niet duidelijk lijken te weten waarom zij samen in één politieke partij zitten. Op zich zelf zijn woorden natuurlijk niet belangrijk, maar gaat het om de be-

grippen die erachter staan. Het bezwaar tegen dit woord is echter dat het een verouderde wijze van denken in stand kan houden. De huidige PvdA is niet een zuiver progressieve partij, zij is ten dele ook reactionair. Daarmee bedoel ik niet dat zij terug wil naar oude toestanden, maar dat zij politiek bedrijft op basis van een verouderd maatschappijbeeld. Zij strijdt soms heel fel voor veranderingen die in formele zin wel enige betekenis hebben, maar waardoor in materiële zin niet zoveel zou verbeteren. Zo is bijvoorbeeld de eigendomsgedachte (concentratie van beschikkingsmacht en genotsbevoegdheid in de vorm van één tegenover een ieder geldend te maken subjectief recht) in het economisch leven verouderd. In de moderne grote onderneming, zowel in Oost- als in West-Europa, worden beschikkingsmacht en genotsbevoegdheid functioneel toegedeeld. Voor invloed van de formele eigenaars (aandeelhouders en partijfunctionarissen) is geen plaats meer. Hiermee is ook de gedachte aan nationalisatie verouderd. Beter is het de invloed van de aandeelhouders te verminderen waar die invloed nog te groot is en de invloed van de werknemers in de onderneming te vergroten. Het bezwaar tegen nationalisatie is niet dat daardoor zoveel zou veranderen, maar dat er zo weinig door zou veranderen. Het met veel aplomb van stal halen van het nationalisatie-stokpaard maakt op mij de indruk, dat men het helemaal niet meer ziet. Het is te hopen dat de PvdA dit soort zaken wat pragmatischer zal gaan benaderen.

Van vernieuwing in de PvdA zou men ook mogen hopen dat de materialistisch-economische sfeer die haar lijkt te kenmerken, wordt doorbroken. Op buitenstaanders maakt zij soms een hebberige indruk. Zo lijkt zij het verdelingsvraagstuk van de verkeerde kant te benaderen: niet zozeer de armoede van de arme als wel de rijkdom van de rijke beweegt haar. Gelukkig echter zijn er tal van tekenen dat men het menselijk welzijn steeds minder als een puur materiële kwestie wil gaan zien. Men heeft hierin ook een zekere traditie: de lijn van professor Van der Leeuw kan weer worden opgevat. Er zal wel nog veel gedaan moeten worden om de aanhang warm te krijgen voor een primaire gerichtheid op sociale rechtvaardigheid in de wereld als geheel. Helaas leverde de concentratie van verkiezingscampagnes op de kwaliteit van het bestaan tot nog toe geen stemmenwinst op. Wellicht moet eerst de hele sfeer in de partij op internationale rechtvaardigheid en de kwaliteit van het bestaan worden gericht.

Het socialisme heeft in het verleden geweldig veel tot stand gebracht en de massa's weer hoop gegeven. Als ik verhalen lees over de oude socialistische beweging krijg ik het gevoel dat het machtig moet zijn geweest daarbij te zijn. Het kan niet ontkend worden dat de progressiviteit in Nederland geconcentreerd was in de socialistische beweging. Daarom is het zo te hopen dat de PvdA ook nu een leidende rol zal willen spelen in de beweging voor politieke vernieuwing.

N. Cramer

De grijze jongeling

De vraag van de redactie van Socialisme en Democratie om over zoiets als een linkse concentratie te schrijven, is tot een aantal personen gericht. Dat heeft, voor de redactie, een voordeel. Zij hoeft zich zèlf niet uit te spreken. De verdeeldheid hierover binnen de partijtop hoeft daardoor niet tot uiting te komen. Aan een publiek opinie-onderzoek zitten minder risico's vast dan aan een eigen stellingname. Het is echter geen teken van kracht. De methode heeft ook nog andere bezwaren. De aangezochten weten van elkaar niet af. Willen zij de gestelde vragen beantwoorden, dan moeten zij allemaal proberen het verschil tussen een 'linkse', een 'progressieve' of een 'socialistische' concentratie te omschrijven. In theorie bestaat de kans, dat allen hetzelfde zullen schrijven. Mocht blijken, dat ik de lezer voor de zoveelste keer hetzelfde verhaal opdis, dan kent hij de oorzaak. Aangezien de kans daarop niet groot lijkt, wil ik toch antwoord geven. Als ik me blijk te hebben vergist, dan vraag ik voor het gepleegd plagiaat excuus. Maar het zal me – politiek bekeken – aangenaam zijn.

Neem nu de vraag, wat onder een bundeling (concentratie) van progressieve (linkse) krachten moet worden verstaan. Dat lijkt misschien eenvoudig. Doch een samenvoeging van linkse krachten is voor mij héél iets anders dan een bundeling van progressieve krachten in de Nederlandse politiek. Het eerste wijs ik af, het tweede vind ik aantrekkelijk. Want wat is een linkse concentratie? In de traditionele termen van onze parlementaire geschiedenis betekent het een vereniging van alle partijen, die in het parlement links van de voorzitter zijn gezeten. Dat zijn dus de niet-confessionele, 'onkerkelijke' partijen. Op het ogenblik zijn dat de PvdA, de VVD, D'66, de PSP en de CPN. Ik zie geen enkele mogelijkheid om die partijen te bundelen. Ik vind er ook niets aantrekkelijks aan om in een soort politieke confederatie samen te gaan werken met aanhangers van het staatssocialisme van de CPN en van het economisch

conservatisme van de VVD. Zo'n 'linkse' concentratie zou door onderlinge onenigheid niets voorstellen. Er zou ook niets progressiefs in zitten. Zij brengt ons — in de politiek — niet werkelijk vooruit. Zij is ook niet haalbaar.

CPN

De ervaringen van de afgelopen maanden hebben opnieuw aangetoond, dat de CPN nog steeds geen democratische partij is; dat zij integendeel organisatorisch nog steeds beheerst wordt door het communistisch centralisme. Voor inwoners van een onder-ontwikkeld land, die onder een feodaal gezag zuchten, kan dit communisme best een vooruitgang betekenen. Weinigen in ons land zouden er werkelijk bij gebaat zijn als morgen aan de dag aanhangers van het stalinistisch Peking-communisme van De Groot hier de macht in handen kregen. Een Wagenaar, een Gortzak, een Reuter — en wie al niet meer — zou de mond worden gesnoerd. Ik ben niet zo'n groene Amsterdammer, dat ik daar intuin.

VVD

Ook een federatieve samenwerking met de liberalen heeft onder de gegeven omstandigheden weinig aantrekkelijks. Ik ga niet zover, dat ik onder alle omstandigheden politieke samenwerking met de liberalen verwerp. Dergelijk dogmatisme beperkt m.i. het aantal alternatieven bij de kabinetsformatie onnodig. Zulks in het voordeel van de KVP. Wie iets van de parlementaire geschiedenis afweet, zal zich herinneren, dat van zo'n linkse concentratie sprake is geweest in 1913. De uitdrukking werd toen in meer beperkte zin gehanteerd ter aanduiding van een regeringscombinatie van liberalen en sociaal-democraten. Een formidabele verkiezingswinst van de SDAP van elf zetels — precies zoveel als de PvdA nu bij twee verkiezingen en een totaal zeteltal van 15 verloor — deed de vrijzinnig-democraat Bos haar drie ministersportefeuilles aanbieden. Revolutionair sentiment heeft de SDAP toen bewogen dit aanbod in een burgerlijk kabinet zitting te nemen af te wijzen. Met een verwijzing naar de — een jaar later volgende — Eerste Wereldoorlog kan dit worden gemotiveerd. Doch een van de felste opponenten uit 1913, Albarda, nam één jaar voor de Tweede Wereldoorlog genoegen met twee ministerszetels in het kabinet van de christelijk-historische jhr. De Geer. In zijn memoires schrijft Drees, dat hij zelden zo getwijfeld heeft als toen

in 1913, wat de juiste beslissing zou zijn. Uit een oogpunt van parlementaire democratie getuigde het van tekort aan politiek verantwoordelijkheidsgevoel; was het ook fout een minderheidskabinet op te laten treden. Die fout deed de SDAP onmiddellijk aanhangers verliezen. De radicalen onder ons zijn vaker geneigd op een emotionele manier principieel te gaan doen als zich in de praktische politiek plotseling perspectieven voordoen. Het is natuurlijk waar, dat er in het toenmalig liberalisme sterke conservatieve krachten waren, waarmee de SDAP vrijwel geen aanknopingspunt had. Het is echter ook waar, dat in de voorafgaande jaren de radicale vleugel der liberalen de instelling van tal van openbare nutsbedrijven had bevorderd; dat de vrijzinnige concentratie op weg was naar het algemeen kiesrecht. De vraag is derhalve gewettigd of toetreding tot een kabinet-Bos niet betere perspectieven zou hebben geboden dan in de volgende kwart eeuw vol christelijke coalitie. Het isolement en de oppositie, waartoe de SDAP zich — mede als gevolg daarvan — jarenlang zag gedwongen, verklaart veel van de hunkering bij oudere socialisten om — als het even kan — aan een kabinetsformatie mee te doen, en de geringe geneigdheid om — als het eigenlijk niet meer kan — weer uit de regeringshuwelijksboot te stappen. Symptomen daarvan waren zelfs nog tijdens het leven en sterven van het kabinet-Cals zichtbaar.

Doch dit ter zijde. Ik vind het overdreven te stellen, dat PvdA en VVD elkaar — onder alle omstandigheden — bij kabinetsformaties uitsluiten. De toetreding van Stikker tot het eerste kabinet-Drees is bepaald niet een hinderpaal geweest voor een tijdiger soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië en als de KVP hem verder gevolgd zou hebben, dan was ons heel de N.-Guineakwestie bespaard gebleven. Doch het is ook waar, dat de VVD zich — na hem — niet in vooruitstrevende richting heeft voortbewogen. Het is tamelijk typerend, dat zij nadien eigenlijk alleen bij de regeling van het zg. crematiewetje een progressiever standpunt heeft ingenomen dan de PvdA. In de omroepzaak heeft zij immers tijdenlang meer op een commerciële TV dan op een BBC-structuur gemikt. En in verschillende actuele kwesties betreffende de vrijheid van meningsuiting (Zo is het . . . .), de katheder-vrijheid (v. Riel) en de onafhankelijkheid van volksvertegenwoordigers ten opzichte van de kroon (Gruyters) is zij zover afgedwaald van de voor mij aantrekkelijke kanten van het staatkundig liberalisme, dat ik *op dit moment* inderdaad géén mogelijkheid zie voor een federatieve sa-

menwerking met de VVD. Een ontwikkeling naar het Engels liberalisme, is — gegeven het ontstaan van D'66 — weinig waarschijnlijk. Voor mij dus thans: óók geen linkse concentratie met de VVD.

PSP

Voor de VARA-microfoon is de laatste maanden herhaaldelijk gepleit voor een linkse concentratie in de richting vooral van de PSP. Met alle sympathie die ik voel voor mensen als Lankhorst, zie ik daarvoor weinig aanknopingspunten. Niet ontkend kan worden, dat de PSP inzake het huwelijk een duidelijker standpunt heeft ingenomen dan de PvdA; haar republikeinse voorkeur sloot beter bij het socialistisch verleden aan dan de ijver, waarmee sommige PvdA'ers cadeaus inzamelden. Het kost me geen moeite te erkennen, dat de PSP op een aantal punten de typische gewetensfunctie van een kleine partij verdienstelijk heeft vervuld. Maar het zou weinig democratisch zijn te verlangen, dat de 'grote' partij derhalve het beleid van de 'kleine' partij zou moeten overnemen. Zo lang de PvdA vroeger een Schurer en nu een Fransen gelegenheid biedt, jaarlijks een stemmotivering tegen vage Natoposten op de rijksbegroting uit te brengen, kan zij uiteraard moeilijk principieel bezwaar inbrengen tegen een soortgelijke samenwerking met de PSP. Wie de voorgeschiedenis der PSP kent, weet, dat zij daarmee vóór haar oprichting genoegen zou hebben genomen. Het zou nu echter unfair wezen, zoiets van haar te verlangen. De betekenis van Schurer in de Tweede Kamer is m.i. verre gebleven onder zijn kwaliteiten, juist *omdat* hij met die positie genoegen heeft genomen. Ik vind dat we eerlijk moeten erkennen, dat er op het punt van de kernbewapening meningsverschillen liggen, welke niet binnen één partij zijn te overbruggen. Dat het een afschuwelijk wapen is, zal geen bestrijding ondervinden. Wie in de twintiger-dertiger jaren in de sociaal — of vrijzinnig-democratische voorkeur voor eenzijdige ontwapening is opgegroeid, zal kunnen begrijpen, waarom jongeren, die in of na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, een radicaal 'neen' tegen de kernbewapening verlangen te laten horen. Alzijdige ontwapening blijft ons — moeilijk te verwezenlijken — ideaal. Eenzijdige ontwapening evenwel is de grote fout van het vooroorlogse linkse denken geweest. Het maakte zich daardoor machteloos tegenover dictatoriale machtswellustelingen van verschillende soort. De PSP heeft ons geruime tijd het vreedzame India als nastrevenswaar-

dig voorbeeld voorgehouden. Sinds Mao's machtsontplooiing, hoort men hierover weinig meer. Ik ben daar niet verheugd over. Maar ik zie ook niet in, waarom het linkse denken van zijn pacifistische fouten niet zou mogen leren.

Kort gezegd: er is in Nederland zeker plaats voor een pacifistische partij. De PvdA zou desertie aan haar eigen verleden èn toekomst plegen, als zij dat bij het bereiken der volwassenheid, zou willen worden.

D'66

Zo blijft er, zolang we onze blik tot de linkerzijde moeten beperken, alleen nog een mogelijkheid van samenwerking met D'66 over. Ik heb daarvoor gepleit in het nummer van 'Socialisme en Democratie' van okt. '66, voordat de verkiezingen van febr. '67 uitwezen, dat in die richting inderdaad grote politieke winstmogelijkheden lagen. Ik wil niemand irriteren, door dit gelijk te etaleren. Want de omvang van de stemmenwinst van D'66 heb ik beslist onderschat. Maar het is wel gepermitteerd twijfel uit te drukken over de intuïtie van politieke leiders, die links-af gaan roepen als de jeugd in massa toont de oude antithese niet meer als wezenlijk te beschouwen. De jongeren zijn radicaal, natuurlijk, maar dat zij ook radicaal-socialistisch denken, dàt valt niet af te leiden uit de verkiezingswinst van D'66, Zijlstra enerzijds, de stabilisatie van het verlies van de PvdA en de teruggang van de PSP anderzijds.

Een linkse concentratie dus, samen met D'66? Dat Den Uyl wijzer was dan Nieuw Links toen hij daarover althans wilde praten, is bevestigd door het optreden sindsdien van de nieuwste kamerfractie. Behalve voor Vrij Nederland was het voor vrij veel mensen tevoren al duidelijk, dat het onzin was D'66 als 'jonge conservatieven' te betitelen. Er zitten wel voormalige VVD'ers bij, doch die partij heeft ook verschillende vleugels. In D'66 zitten voorts veel jonge mensen, die vroeger PvdA, PSP of Provo hebben gestemd. Desalniettemin spreekt de beweging ook jonge katholieken toe. Het lijkt wel duidelijk waarom D '66 bevreesd is, zich door de PvdA te laten omhelzen. Succes – zie Zwolle – trekt aan; verlies stoot af.

Doch D'66 heeft ook pretentieuze plannen, die zonder grondwetsherziening moeilijk te realiseren zijn. Zal men de kiezers van 1971 nog toespreken als ook die plannen loos blijken? D'66 zal m.a.w. mettertijd wel samenwerking met andere partijen moeten aanvaarden. Kan de PvdA daarin meegaan?

De voornaamste programpunten van D '66 zijn: de gekozen minister-president en de invoering van een districtenstelsel. Over het laatste punt heeft de commissie-Burger gerapporteerd. Uit opinie-onderzoekingen — o.m. van de Vrije Universiteit — is voorts gebleken, dat de eerste gedachte bij niet minder dan de helft der ondervraagde kiezers is aangeslagen. Dit feit alleen al rechtvaardigt aan dit voorstel serieuze aandacht te besteden. Hoe Nieuw Links met zijn republikeinse voorkeur hiertegen kan zijn, is onbegrijpelijk. Het is te gemakkelijk dit denkbeeld af te doen als een ondermijning van ons parlementaire stelsel. In Acta Politica heb ik aangetoond, dat ons bestel in het kader van de Westeuropese democratieën een heel aparte plaats inneemt. Niet alleen door het verbod het kamerlidmaatschap duurzaam met het ministerschap te combineren. Is onze constructie, waarbij niet-gekozenen met het landsbestuur kunnen worden belast, nu werkelijk het toppunt van democratie? Is het benoemen van ministers en premiers — van buiten het parlement — een toonbeeld van parlementaire democratie of van een regentenheerschappij?

Wie het stelsel van de gekozen minister-president als een uiting van het gaulisme beschouwt, dient te bedenken, dat de Gaulle die onverenigbaarheid van kamerlidmaatschap en ministerschap van Nederland heeft overgenomen. Juist dit dualisme heeft m.i. ons parlementaire stelsel in diskrediet gebracht. Het biedt regeringspartijen de gelegenheid zich van de verantwoordelijkheid voor het regeringsbeleid — als dit niet populair blijkt — te onttrekken. De theorie is, dat in Nederland alleen kabinetten kunnen optreden, die het vertrouwen van het parlement genieten. De praktijk leert, dat er ook extraparlementaire kabinetten kunnen regeren, die door het parlement amper vertrouwd doch lijdzaam geduld worden. In antirevolutionaire kring heeft het beroep op het eigen recht der overheid zich vroeger tot een cultus ontwikkeld. Het werd regelrecht uit de goddelijke soevereiniteit afgeleid. In een van de laatste nummers van Antirevolutionaire Staatkunde heeft de groep groep-Albeda/v. Zuthem zich daar gelukkig van gedistantieerd.

Ook in onze kring heeft de gewoonte ingang gevonden de eigen verantwoordelijkheid van regering en parlement te onderstrepen. Dit kan een smoesje wezen. Zo heeft Nederhorst de verantwoordelijkheid van de keuze van Amsterdam als huwelijksstad van de PvdA af willen nemen. Het schuiven van de

schuld op een andere regeringspartner is in ons parlement — onder invloed van de KVP — een gretig gehanteerd excuus. Maar het geeft de kiezer het gevoel, dat hij bij de neus wordt genomen. Van der Goes van Naters heeft in zijn boek 'De leiding van de staat' de onvermijdelijkheid van een versterking van het regeringsgezag getekend. Het parlement — schreef hij — is verzwakt *omdat* het kabinet machtiger is geworden'. Doch als dit zo zou zijn, pleit er dan niet alles voor, de kiezers óók invloed te geven op de vorming van kabinetten?

Daarom dient de PvdA serieus studie te maken van pogingen onze democratie te bevrijden van de oppermacht van bepaalde partij-oligarchieën die, onder de dekmantel der koninklijke onschendbaarheid, wel eens zullen uitmaken, welke persoon minister-president mag worden. Wie beweert, dat een gekozen minister-president de volksvertegenwoordiging onmachtig zou maken, omdat deze niet door een motie tot aftreden gedwongen zou kunnen worden, die heeft Glastra v. Loon onvoldoende bestudeerd. Deze erkent nl., dat de gekozen minister-president zal dienen te wijken als de kamermeerderheid een motie van wantrouwen over zijn beleid aanneemt. In zijn opvatting dienen dan kamerontbinding en kamerverkiezingen te volgen. Op die manier gaat een kabinetscrisis dus niet buiten de kiezers om.

Doorbraak in duplo

Al wens ik dus dat de PvdA zich tot een serieuze discussie hierover met D'66 bereid verklaart; toch zou zulk een concentratie onder de maat van mogelijke politieke macht blijven. Op grond van de februari-uitslag zouden PvdA en D'66 samen nog achterblijven bij de PvdA in de dagen van Drees; zelfs in de termen van Zwolle komen ze samen nog niet aan een daadkrachtige kamermeerderheid toe. Ik meen, dat meer mogelijk is. Bij voldoende openheid — óók van de zijde der PvdA — bestaan er kansen op een samenbundeling met progressieve groepen uit de confessionele partijen. Wie gadeslaat, wat er zich in de KVP en in de ARP beweegt, die kan niet ontkomen aan de conclusie, dat de kansen op toenadering groter zijn dan in de tijd, dat de PvdA nog een bewuste doorbraak-politiek voerde. In een vorig nummer van S. en D. heb ik reeds uiteengezet, waarom de doorbraak m.i. niet tot het verwachte resultaat heeft geleid. Te lang heeft de PvdA zich in het looprek, zorgzaam door de SDAP voor haar neergezet, bewogen. Nu

zij de leeftijd der volwassenheid heeft bereikt, dient zij haar eigen weg naar de toekomst te bepalen.

Progressief

Ik pleit dus ronduit voor een progressieve concentratie. Naar mijn mening is voortzetting van de richting, die Vondeling wees, de enige, die de PvdA toekomst biedt. Zij sluit aan bij de ontwikkeling in de vakbeweging, waarop Kloos wees. Te gemakkelijk is het de afgang van Vondeling toe te schrijven aan die koersbepaling. Het kabinet-Cals is beoordeeld op grond van concrete beleidsfouten. Niet wegens de beleidsrichting.

Om dat pleidooi voor progressiviteit is Burger over Vondeling heengevallen. Dat pleidooi zou zó vaag zijn. Ik moet eerlijk zeggen, dat ik het niet voor mogelijk had gehouden, dat iemand van het formaat van Burger, zich zó door zijn dépit jegens zijn opvolger zou laten meeslepen, dat hij precies als Van Doorn — toen die nog voorzitter der KVP was — de tegenstelling 'progressief-conservatief' nu in de ban wil doen. Iets van die veranderde instelling meen ik te kunnen begrijpen. De PvdA-leiding heeft de controverse dankbaar aangegrepen toen zij tegen de confessionele partijen kon worden uitgespeeld. Nu de eis van progressiviteit zich tegen de PvdA zélf richt, ontwaakt oud-sociaal-democratische behoudzucht, die geen afstand kan doen van haar oude symbolen. Onze tijd is echter een heel andere dan die van Marx, Troelstra of Albarda. Dát er zoveel veranderd is, hebben de arbeiders van toen — de werknemers van nu en wie is dat niet? — mede aan hun politiek te danken.

Het etiket 'socialisme' is voor mij indertijd geen belemmering geweest tot de PvdA toe te treden. Het kost me ook geen moeite er afstand van te doen als daardoor het perspectief op een daadkrachtige progressieve politiek wordt geopend. Het is de PvdA immers steeds lastiger gevallen de inhoud van dit begrip te moderniseren. Staatsbezit van de produktiemiddelen zou het kenmerk zijn. In het PvdA-program is daarvan echter steeds minder overgebleven. Vloeide dat voort uit slapheid jegens de confessionele partijen? Ik dacht, dat het eerder een kwestie was van een veranderde opvatting. Socialisatie of nationalisatie is geen geneesmiddel tegen alle maatschappelijke kwalen gebleken. Onder omstandigheden kan gemeenschapsbezit nog steeds aanbeveling verdienen. Doch waar het middel wordt toegepast, wordt ook het euvel der bureaucratie zichtbaar. In de landen, waar de sociaal-democratische partij jarenlang

aan het bewind is geweest, in Engeland en Zweden, is het slechts op beperkte schaal toegepast. In plaats daarvan is de gedachte aan enigerlei vorm van plan-economie getreden. Het monopolie voor die gedachte berust echter niet bij de oude sociaal-democraten. Dit is een aanknopingspunt voor een samengaan met de progressieven van andere partijen.

Degenen, die aan het 'socialisme' als doelstelling voor de PvdA hechten, beroepen zich meestal op het bestaan van de Socialistische Internationale. Kan de partijvorming in Nederland zich zozeer van het buitenland afzonderen? Dankert heeft in Het Parool verteld, dat in die Internationale ook partijen met een andere naam welkom zijn. Afgezien daarvan: overschat men de betekenis van de Internationale niet schromelijk? Had Vondeling het niet bij het rechte eind, toen hij haar in 1960 'machteloos en wat nog erger is, zielloos' noemde?

Is het begrip 'progressief' werkelijk zo vaag als Van Doorn vroeger en Burger nu beweert? Vondeling heeft de kern al vrij dicht benaderd in een opstel 'Wat is nu eigenlijk progressief' in het januari-nummer van S & D uit 1960. De progressieve levenshouding wordt gekenmerkt — schreef Vondeling — door een zekere onvrede met het heden en een gretig ja zeggen tot de toekomst; door een onbevooroordeelde benadering van feiten, ook nieuwe feiten; door respect voor de uitkomsten van de sociale en technische wetenschappen.

Zij wordt gedragen door de overtuiging, dat de mensen zelf invloed kunnen uitoefenen op de grondslagen van hun bestaan; óók door een warme menselijkheid tegenover wie en waar ook ter wereld.

In zijn in 1964 aan de V.U. verdedigd proefschrift 'Protestantisme en progressiviteit' is Hoogerwerf er m.i. redelijk in geslaagd het begrip ook politiek hanteerbaar te maken. Het kenmerk van vooruitstrevendheid zocht hij in het doel de in een samenleving bestaande ongelijkheden bij de verdeling van bepaalde waarden — prestige, macht, onderwijs, inkomen, bezit, zendtijd — te verminderen. Dit in onderscheid tot het conservatisme, dat bestaande ongelijkheden wil laten bestaan of de politieke reactie, die ongelijkheden juist wil scheppen of toespitsen.

Ik geloof, dat de PvdA zich voor een progressieve concentratie, die zich op de concretisering van die doelstellingen verder zou toeleggen, niet zou behoeven te schamen.

Is — zo vraagt de redactie van S & D ten slotte — zo'n bundeling realiseerbaar en zo ja, hoe? Ik ben geneigd die vraag bevestigend te beantwoorden, al is mijn optimisme de laatste maanden niet gestegen. Begonnen zal moeten worden met informeel overleg – met een aftasten over en weer – van de mogelijkheden. En dan maar zien hoever men komt. Misschien moeten we beginnen met een federatieve vorm van samenwerking; hopelijk komt het tot meer — tot de aanloop voor een nieuwe, progressieve partij.

Of dat lukt, hangt af van de mate waarin de gesprekspartners openstaan voor de toekomst en af kunnen zien van hun oude – óók socialistische – stokpaardjes. Wanneer het erom begonnen is, dat anderen naar de PvdA oversteken, dan mislukt de doorbraak – voor de tweede keer. In een bespreking van het jongste geschrift van De Kadt heeft Roemers er onlangs twijfel over uitgesproken of de PvdA daar wel in alle opzichten 'rijp' voor is. Het is dezelfde twijfel die de SDAP-leiding in 1945 aan de rode vlag, de Internationale en de Vara deed vasthouden. We zijn nu twintig jaar verder. Als de PvdA nu nog niet 'rijp' zou zijn voor de toekomst, dan is verdere vergrijzing haar voorland. Eerder dood dan rood!

De PvdA heeft iets van de grijze jongeling, waarvan Donker dichtte:

Er is nog hoop op zijn vermoeid gezicht
En daarom zal hij altijd blijven lopen
Maar als hij aankomt zijn de deuren dicht.

E. Brongersma

Problemen der democratie II

In S. en D. van mei 1966 (blz. 372–378) kondigde ik de eerste bundel artikelen aan, door verschillende auteurs geschreven in het maandblad Oost-West. Ook nu is het onmogelijk aan alle hier verzamelde, soms zeer interessante, bijdragen, recht te doen wedervaren in het kader van een korte bespreking.

Prof. dr. R. C. Kwant wijst erop, dat men in vroeger eeuwen de situatie van de samenleving als een natuurlijke, door God gewilde instelling zag. Hieruit volgde, dat de enige opdracht van de enkeling hiertegenover slechts kon zijn, zich aan het gegevene aan te passen en er zijn plaats in te vinden. Het democratisch ideaal kon pas opkomen, toen de dingen minder vanzelfsprekend werden en men daarbij tot de opvatting kwam, dat persoonlijke zelfsituering is gebonden aan gezamenlijke zelfsituering. Dit leidt tot de begeerte, invloed uit te oefenen op wat mij beïnvloedt. Ik heb belang bij een hoog peil van de gemeenschappelijke zelfsituering, omdat ik zelf niet tot een hoog peil kan komen in een primitieve gemeenschap. Om dit inzicht ingang te doen vinden, moesten oude mythen worden opgeruimd. We moeten nu oppassen voor nieuwe mythen, die de democratie kunnen bedreigen, b.v. de mythe van de onontbeerlijkheid voor goed bestuur van een voor de gewone man ontoegankelijke deskundigheid. De democratie kan slechts leven bij een behoorlijke ontwikkeling van de gehele bevolking en gedijt dus niet waar onderwijs te kort schiet. Niet-democratisch geordende invloedrijke machten in het financiële, commerciële en industriële leven vormen een voortdurende bedreiging voor het democratisch ideaal en dienen dus ook gedemocratiseerd te worden.

Het betoog van dr. J. M. M. de Valk over industrialisatie en democratie sluit nauw hierbij aan. De voor industrialisatie noodzakelijke samenwerking heeft de mensen toleranter en opener voor democratie gemaakt, maar anderzijds vormt de industrialisatie met haar economische machtconcentraties en het

afnemende rationele denken van de burger bij een vergaande arbeidsverdeling een rem voor de verdere democratisering. Het schrikbeeld doemt op van de technische staat, de staat, die het economisch-technische apparaat weliswaar beheerst, maar die zich daarbij uitsluitend laat leiden door de innerlijke logica van de techniek. Een ander gevaar ligt in het streven, alle conflicten uit te bannen en te komen tot een zo breed mogelijke overeenstemming. Conflicten heeft een gezonde democratie nodig; zij moet alleen weten hoe deze in banen te leiden.

Dr. S. W. Couwenberg blijft pleiten voor een corporatieve vertegenwoordiging, zoals Joegoslavië (en — mag men zeggen — Portugal) die kennen. Daarbij zouden belangenvertegenwoordigers uit de politieke volksvertegenwoordiging moeten worden geweerd. Bij onze huidige situatie dreigt het gevaar van overheersing door ambtenaren, die als deskundigen de minister naar hun wil zetten, terwijl het parlement niet deskundig genoeg is om hier met kracht tegenin te gaan. Het ambtelijk apparaat werkt in beginsel in het geheim, dus niet democratisch. Couwenberg acht, ik geloof terecht, ook deelneming door leken aan de strafrechtspraak wenselijk.

Na Couwenberg is prof. mr. J. in 't Veld aan het woord, die de val van het kabinet-Cals nu juist weer wijt aan een te weinig luisteren door de ministers naar het ambtelijk apparaat! Tenminste, dat is één der verklaringen, die hij hier mogelijk acht. Tijdig invoeren van spaarloon zou de moeilijkheden hebben kunnen voorkomen. Het door Couwenberg gesignaleerde gevaar van overheersing door de bureaucratie slaat In 't Veld niet hoog aan.

Dr. D. van Duyne zou een gezaghebbend orgaan in de maatschappij willen zien, dat onafhankelijk staat van het bestuur, de maatschappelijke groeperingen en de politieke partijen. Dit orgaan zou moeten vaststellen, wat de belangrijkste problemen zijn voor de gemeenschap. Het onderwijs zou de mensen objectieve kennis moeten bijbrengen om zich over de problemen een mening te vormen. Daarbij bestaat behoefte aan objectieve informatie. Waarborgen voor vrijheid van meningsuiting zijn van even groot belang als waarborgen tegen vervalsing van informatie. Ten slotte zou dan moeten worden vastgesteld, welke meningen onder de bevolking leven ten aanzien van de aangewe-

zen grote problemen. Het is wat verrassend aan het slot van deze volmaakt theoretische, logisch maar daarom nog allerminst psychologisch doordachte constructie te lezen, dat dit alles zich zou kunnen ontwikkelen binnen het kader van onze traditionele instellingen!

Dr. N. Cramer toont aan, dat het begrip republiek op zich zelf niet dermate duidelijk en omschreven is als sommige tegenstanders van het koningschap schijnen te menen. Republikeinse strevingen zijn allerminst iets nieuws in ons land. Wie hier op den duur, b.v. na de regering van koningin Juliana, tot een republiek wil komen, zal reeds nu op voorbereidingen moeten aansturen. Wie het koningschap wil handhaven, zal de modernisering van de monarchale structuur moeten bevorderen.

In een volgend artikel dringt Couwenberg aan op politieke ontmythisering. Op het ogenblik is het zo, dat liberalen, die overheidsplanning willen invoeren, tegelijkertijd met hun mond de vrije ondernemingsvorm blijven verheerlijken en dat socialisten blijven beweren voor het socialisme te strijden, terwijl ze in feite onsocialistische politiek voeren. Het ideaal van sociale gerechtigheid is tegenwoordig algemeen aanvaard en het is een mythe wanneer één partij zich als *de* voorvechtster daarvan aandient. De vrijheidsgedachte leeft soms sterker in niet-liberale dan in liberale kringen. En nu er geen rechtstreeks verband bestaat tussen geloof en politiek, is ook zoiets als „christelijke politiek" een mythe. In plaats van te blijven debatteren vanuit dergelijke onwerkelijke strijdposities, zou men moeten vechten over reële verschilpunten, die er wel degelijk zijn.

Prof. dr. W. Banning gaat de verhouding na tussen christendom en democratie. Individueel is er soms helemaal geen relatie: gelovigen van een autoritaire Kerk blijken oprechte democraten te kunnen zijn, terwijl onder de meest vrijzinnige religieuze groepen soms echte conservatieven schuilen. Maar voor het geheel geldt, dat de Kerk als instituut voortdurend verbonden is geweest met de bovendrijvende maatschappelijke machten.

Een geheel ander standpunt neemt prof. dr. G. C. van Niftrik in. Christelijke partijen zijn nodig om te protesteren tegen de geest der eeuw, die de verticale dimensie, de betrekking tot God, vergeet en alles wil vermenselijken. De schrijver betwij-

felt zelf — en wel met recht! — of de christelijke partijen deze visie met hem zullen delen.

Dr. S. W. Couwenberg wijst op de noodzaak van burgerschapsvorming, nu 40—60 % van de bevolking politiek onverschillig en dus manipuleerbaar blijkt.

Prof. dr. B. W. Schaper bespreekt het burgerschap in historisch perspectief. Het maakt hem sceptisch tegenover de mogelijkheid, zelfs in landen met een geconsolideerd democratisch bestel, ooit een volkomen evenwichtstoestand tussen de verschillende lagen der bevolking te verkrijgen.

Prof. mr. J. J. Schokking ziet in de ontwikkeling van het burgerschap in Nederland de groei naar een op representatie van de burgers in hun algemeenheid steunend leiderschap, dat rekening zal moeten houden met de deskundigheid der administratie en de ervaringen der geadministreerde burgers.

Drs. W. Langeveld zou de politieke opvoeding verbeterd willen zien. Het gaat niet enkel om het verstrekken van kennis, maar ook om een vorming van de eigen houding, waarbij de jaren tussen drie en dertien van beslissende betekenis kunnen zijn. Dit legt een grote taak op de ouders, maar op het ogenblik missen die zelf nog in groten getale het nodige inzicht. Men moet er ook op voorbereid zijn, dat politiek gevormde (dus zelfstandig denkende) burgers altijd een bedreiging vormen voor de gevestigde orde.

Prof. jhr. dr. F. A. M. Alting van Geusau komt op tegen de misvatting, dat de wereld toegroeit naar grotere staatsverbanden. De nationale staat zal juist moeten verdwijnen, wil de wereld toegroeien naar meer orde. Onze huidige opvatting van burgerschap blokkeert echter de weg naar een wereldburgerschap. Onze partijen hebben geen eigen internationale politiek. Als er invloed is van de publieke opinie op de internationale politiek, dan werkt deze haast steeds in de verkeerde richting. Daarom staan we voor een impasse.

Ook prof. Roberta Sigel ziet de opvoeding tot staatsburger, die zij liever met de ondoorzichtige term 'politieke socialisatie' aanduidt, allereerst als een taak van de families. Wat men ter-

loops leert, heeft meestal blijvender invloed dan doelbewuste indoctrinatie. De persoonlijkheid van het individu moet daarna de eigen kleur geven aan het door opvoeding verworvene.

Ten slotte bevat dit boek nog opstellen over de democratie in de gemeente (Brass, Couwenberg en Van Walsum), in de onderneming (Coppes) en in de vakbeweging (Albeda), alsook over Amerika (Walker) en Joegoslavië (Markovic).

Deze bundel vormt dus een welkome en veelzijdige aanvulling op de eerste en doet opnieuw zien, hoe 'democratie' een gemakkelijke slagzin is, maar een moeilijk ideaal, een opgave, die nooit voltooid wordt en waarvoor dagelijks en overal met overleg en intelligentie dient te worden gestreden. Democratie wordt geen volk in de schoot geworpen en zij is voor geen volk, wat voor goede tradities het op dit punt ook moge hebben, ooit een veilige verworvenheid.

A. J. Voortman

Naar een radicale socialistische partij

Misschien mag ik — als ongelovige — mijn beschouwingen onder deze provocerende titel beginnen met een soort geloofsbelijdenis. Dat is dan tevens mijn uitgangsstelling, die in het kort hierop neerkomt: Onze samenleving zal een karikatuur van zich zelf blijven en zich zelf waarschijnlijk vernietigen, als wij blijven weigeren om uit de poel van normen, waarin we elkaar zo graag onderdompelen, een paar essentiële waarden op te vissen om die tot absolute voorwaarden te maken van dat samenleven. Bij die fundamentele waarden gaat het om eenvoudige ethische beginselen die onder andere in het oer-christendom te vinden zijn. Met de Wageningse hoogleraar Hamming — van onverdacht gereformeerden huize maar naderhand toegetreden tot de 'grote kerk' — zou ik ze willen citeren uit het engelenlied: 'Ere zij God, vrede op aarde, in de mensen een welbehagen.' Het eerste deel van deze opdracht zet ik meteen tussen haakjes, (1) omdat het — hoe het ook wordt uitgelegd — voor mij niet de kracht van een ethisch beginsel heeft, (2) omdat het maatschappelijk ook niet als zodanig kan functioneren en (3) omdat het eeuwenlang al te veel kristenen ertoe verleid heeft om de beide andere opdrachten maar te laten zitten. Hamming zei dat een beetje anders maar niet minder duidelijk: altijd hebben kristenen uit de kerk moeten barsten, als ze ernst wilden maken met deze oer-kristelijke beginselen. Met het 'vrede op aarde' dat nu nog geen uitleg nodig heeft; en met het 'in de mensen een welbehagen' dat moet worden vertaald als een opdracht tot (bijbels gezegd) naastenliefde, (socialistisch uitgedrukt) solidariteit of (met een moderne kreet) medemenselijkheid.

Na de recente doodverklaring van de traditionele god die men zoveel eer betoond heeft, lijkt het dan eindelijk zover te zijn dat binnen de kerken zelf de mens aan bod komt; dat in een officieel stuk van de meest autokratische kerk ter wereld een verrassend revolutionaire toon te beluisteren valt; dat men overal — maar nog te vaak met overslaande stem — hoort

spreken en preken over kristelijke radikaliteit. Als buitenkerkelijke zeg ik daar natuurlijk niet zonder meer 'amen' op. Ik begin met de hand in eigen boezem te steken en vraag me af hoe het buiten die kerken gesteld is!

Op het levensbeschouwelijke vlak bivakkeren daar in groepsverband eigenlijk alleen de humanisten. En daar is het een beetje de dood in de pot, doordat deze goedwillende heren druk doende zijn een eigen kerkje te bouwen. Ze hebben kort geleden een zoveel-daagse konferentie — kompleet met preadviezen — belegd en ze hebben daar konstant voor de spiegel gestaan, zich alsmaar afvragend: hoe ziet de humanist er uit? Alsof dit iemand buiten henzelf zou interesseren. Gelukkig was ook dáár weer een Wagenings hoogleraar (Kooy) bij, die zei: Dat dondert niet; van belang is alleen maar hoe de humane mens er uitziet!

Van het levensbeschouwelijke vlak dus maar meteen over naar het politieke, waar mij — voorlopig — vooral de socialisten interesseren. Zij behoren vanouds tot de mensen die uit de kerken hebben moeten barsten om ernst te kunnen maken met de humanistische en oer-kristelijke waarden die zij in deze samenleving verwerkelijkt wilden zien. Zij voelden zuiver aan dat de humane mens niet gemaakt wordt door er in te geloven. Zij waren terecht van mening dat de mens zo slecht of zo goed is als de samenlevingsverbanden waarin hij gevormd wordt en waarin hij moet leven. Zij zagen daardoor heel duidelijk de noodzaak van het voeren van politieke aktie om te komen tot fundamentele veranderingen in de struktuur van de samenleving.

Wat is daarvan tot nu toe gerealiseerd? De kans bestaat dat u mij van overdrijving zult betichten, maar toch wil ik het scherp stellen: heel weinig wat op de fundamenten van de samenleving betrekking heeft. Door aanschouwing of ervaring al te wijs (waanwijs!) geworden, hebben de socialisten het steeds weer en steeds meer laten afweten als het er om ging, een socialistische samenleving van idee tot werkelijkheid te maken. Zij zijn zich zelf te wijs af geweest. Dat geldt ook voor de Partij van de Arbeid die de oude leuzen nog een tijdlang heeft meegevoerd, maar zich in feite met ziel en zaligheid heeft overgegeven aan een praktisch politiek beleid dat er alleen maar op gericht was, de scherpste kantjes af te slijpen van een in wezen aanvaarde kapitalistische orde. Zij kreeg daardoor steeds meer het karakter van een middenpartij die nauwe-

lijks te onderscheiden was van haar konfessionele koalitiegenoten; zelfs niet toen ze tegen haar zin in de oppositie werd gemanoeuvreerd.

Symptomatisch voor deze ontwikkeling is het optreden geweest van een man als Drees. Ik onderschat niet zijn grote kwaliteiten; hij heeft — samen met anderen, zoals Suurhoff — meer dan verdienstelijk werk gedaan in het kader van een pragmatisch kompromissenbeleid, waarvoor een partij als D '66 zich niet zou hoeven te schamen. Maar hij is voor mij toch niet in de eerste plaats de 'vader Drees van de AOW.' Ik zie in hem ook heel duidelijk de man die — samen met onderkoning Beel — verantwoordelijk is voor een al te lange reeks van al te brede koalitiekabinetten. Kabinetten die ik bij voorbeeld verwijt, (1) dat ze een verwerpelijk beleid gevoerd hebben inzake de Indonesische kwestie, (2) dat ze onder de leus van 'Gemeenschappelijke inspanning tot herstel van de nationale ekonomie' de loontrekkenden geleerd hebben hun mond te houden en de buikriem aan te halen, (3) dat ze — algemener gesteld — een inkomensverdeling hebben nagelaten die ongeveer even scheef was als die van 1939.

Misschien trap ik sommigen op het hart door dit te zeggen, maar ik dacht dat het moest kunnen in een partij die in beweging wil zijn en in een tijd waarin weinig heilige huisjes overeind blijven. Bovendien: als kristenen 'God zelf' ter diskussie stellen, mag ik als socialist toch wel met een klein beschuldigend vingertje naar Sint Drees wijzen.

De eerlijkheid gebiedt trouwens, het optreden van Drees en de zijnen te zien tegen de achtergrond van het hele naoorlogse politieke klimaat binnen en buiten de PvdA. Over het klimaat buiten de partij alleen dit: In een recent artikel in De Bazuin (jrg. 50 (1966/1967), no. 24, blz. 1—2) schrijft een zekere P. Reckman terecht dat de kerken een slechte, biezonder negatieve, behoudzuchtige en wereldvreemde rol gespeeld hebben in de naoorlogse politieke ontwikkeling van ons land. Van de geestelijke leiders is geen enkele stimulans uitgegaan naar de gelovigen om een sluimerende radikale gezindheid om te zetten in vormen van politieke aktie, waarvoor een socialistische partij ruimte bood.

Wat de PvdA zelf betreft, zou ik willen opmerken, dat de doorbraak van 1946 daar minder revolutionair elan ingebracht heeft dan men hier en daar graag gelooft. De mensen van de

doorbraak waren wel revolutionairen of ketters voor het konfessionele nest waar ze na hun vertrek nog eens werden uitgekotst. Ik heb ook respekt voor hun persoonlijke moed, maar politiek gezien vormden zij binnen de PvdA eerder een matigend dan een radikaliserend element — de besten niet te na gesproken. Het is makkelijk om achteraf met wijsheden te komen aandragen, maar wat de nijvere kwekers van 1946 deden, was: op de knoestige onderstam van een wat traag groeiende socialistische boom een paar kristelijke takjes enten die net in knop begonnen te schieten voor een late bloei. Het resultaat hebben we gezien: de enigszins wanstaltige struik wilde niet erg groeien en bloeien; en al gauw begonnen uit de wortels van de onderstam wilde loten op te schieten.

Dan ben ik terug bij het begin van mijn betoog, waar ik probeerde te schetsen hoe een tweede doorbraak op gang begint te komen. Het zou een heel menselijke reaktie zijn, als de mensen van het eerste uur nu zouden uitroepen: 'We hebben het jullie twintig jaar geleden al gezegd!' Maar het zou psychologisch niet verantwoord zijn tegenover laatbloeiers als Berghuis; en niet billijk tegenover de jonge radikale kristenen die in 1946 nog in de wieg van hun konfessionele ouders lagen. Het zou volgens mij ook een vergissing zijn, de tweede doorbraak uitsluitend te willen zien als het verlengstuk of de afsluiting van de eerste. Belangrijke verschilpunten zijn in ieder geval: (1) de nieuwe ontwikkelingen worden eerder gestimuleerd dan geremd door het klimaat binnen de kerken; (2) mede daardoor zal de beweging waarschijnlijk een veel massaler omvang aannemen; (3) de beweging is radikaler, zoekt konsekwenter aansluiting bij de genoemde oer-kristelijke uitgangspunten. Het is niet zonder betekenis dat Reckman in zijn Bazuinartikel pleit voor een doorbraak van het pure evangelie naar het pure socialisme en dat hij het als een — nieuwe — historische blunder zou beschouwen als de kerken niet voorop zouden gaan door hun gelovigen daarvoor vrij te maken.

Als dit radikaliseringsproces, dat zich aan de Nederlandse kristenen begint te voltrekken, eenmaal goed op gang komt, zal het hard gaan. Zó hard dat het 'mooie Barend' en zelfs 'Jopie' Cals eerder uit de hand loopt dan zij zelf nu al vrezen. De komende ontwikkelingen zouden ook de Partij van de Arbeid kunnen overrompelen: Als dit stuk kristelijk radikalisme op drift raakt als politieke beweging, 'breekt' het namelijk 'door' of

of 'uit' naar een punt dat een heel stuk links ligt van het punt waar zich op dit moment het officiële midden van de PvdA bevindt. (Laten we zeggen: waar Den Uyl zit.) Met andere woorden: onze partij loopt de kwade kans dat ze déze doorbraak mist doordat ze te rechts is.

Ik wil niet beweren dat een PvdA die wél radikaal genoeg zou zijn, automatisch het opvangcentrum zou worden voor de mensen van de tweede doorbraak. Er zullen voorlopig nog wat gevoeligheden zijn, zoals het woord 'socialisme' (niet bij De Bazuin overigens). Daarom alleen al is het niet uitgesloten dat deze mensen zich — om te beginnen — als groep zullen presenteren, bij voorbeeld in de vorm van een radikaal-kristelijke partij. Wat er in of op de rand van de konfessionele partijen ook gaat gebeuren, het kan ons niet koud laten. Maar we moeten — in ieder geval voorlopig — met onze handen van deze wespennesten afblijven. Elke nodeloze irritatie moet vermeden worden; het 'zorg dat je er bij komt' (toch al een beladen term) moeten we nog even inslikken.

Dat betekent niet dat deze tweede doorbraak niet beïnvloed zou worden door de manier waarop de PvdA zich in betrekkelijke afzijdigheid opstelt. Die opstelling is juist biezonder belangrijk, (1) omdat ze de anderen kan inspireren, (2) omdat ze een alternatief biedt voor individuele doorbrekers en kiezers, en (3) omdat er voor een radikaal-kristelijke groepering een reëel uitzicht moet zijn op een aantrekkelijk ontmoetingspunt met onze partij. Als wij er niet binnen één of twee jaar in slagen om dat radikale perspektief op de toekomstige nationale en internationale samenleving te openen, dan missen we als demokratische socialisten een historische kans.

U hebt er recht op dat ik — tot besluit — nog iets duidelijker word over dat modewoord radikalisering. Ik bedoel daarmee: volledig ernst maken met (1) het probleem van de vrede in de wereld en (2) het veelomvattende vraagstuk van de nationale en internationale solidariteit. Beide opdrachten heb ik U in een kristelijke formulering voorgelegd; het zijn ook humanistische waarden. Ik dacht dat we het er verder over eens kunnen zijn dat deze waarden van fundamentele betekenis zijn binnen de ideologie van het socialisme.

Eerst in het kort iets over het probleem van oorlog en vrede, dat socialisten altijd weer heeft beziggehouden. Aan het begin

van de Eerste Wereldoorlog heeft het er zelfs even op geleken dat de Franse en Duitse arbeiders de internationale solidariteit zwaarder zouden laten wegen dan het beroep op nationalistische gevoelens. De moord op Jaurès – een politieke moord – was genoeg om het verzet van de Franse arbeiders te breken.

Volgens mij is de Partij van de Arbeid het vraagstuk van oorlog en vrede tot nu toe uit de weg gegaan, en dat juist in een tijd waarin het van wereldomvattende betekenis is geworden. We moeten het weer tot een politieke kwestie van de eerste orde maken. Ik ben bepaald niet zo naïef te denken dat we daarbij automatisch tot de mogelijk al te simpele oplossing van de eenzijdige ontwapening zullen komen. Geloven in vrede is niet genoeg; ook de vrede moet georganiseerd worden. Maar we moeten wel álle mogelijkheden opnieuw gaan overwegen, al was het alleen maar omdat PSP'ers en radikale kristenen de eenzijdige ontwapening wél beschouwen als een voor ons land reële politieke daad die belangrijke internationale betekenis zou kunnen hebben. Op een gegeven moment zullen we trouwens toch tegen de PSP aanlopen bij ons streven naar een vernieuwde en radikale socialistische partij.

Ten slotte nog een enkel woord over de radikale uitwerking van het beginsel van de nationale en internationale solidariteit. Solidair zijn is bepaald iets anders dan liefdadigheid bedrijven. Het element van de liefdadigheid weren we dan ook terecht zo zorgvuldig mogelijk uit onze moderne sociale wetgeving. Toch doen de makers van de sociale wetten tot op zekere hoogte hetzelfde als de 19de-eeuwse dames en heren van goeden huize die bij wijze van vrijetijdsbesteding liefdadigheid bedreven (en daarbij enkele guldens armer, maar een prettig gevoel rijker werden). Beiden laten de fundamentele ongelijkheid in stand en maken alleen het lot van de onderliggende partij wat minder schrijnend.

Deze verregaande ekonomische ongelijkheid is onverbrekelijk verbonden met de struktuur van de kapitalistische samenleving. Het is het vraagstuk waar we als socialisten eenvoudigweg niet omheen kunnen, omdat het direkt verband houdt met het kernprobleem van elk samenleven: de verdeling van de macht. In elke verhouding tussen mensen waarin de één macht heeft over de ander, is een onderliggende partij. En overal waar een onderliggende partij is, bestaat een tekort aan vrijheid. Dat is de vrijheid die elk mens nodig heeft om – in re-

latie tot zijn medemensen — al zijn kreatieve mogelijkheden te gebruiken.

De ekonomische ongelijkheid is natuurlijk niet de enige basis voor machtsuitoefening — al is het in onze samenleving wel een heel belangrijke en gevaarlijke. Machtsverhoudingen kunnen ook berusten op de heren- en knechtenmentaliteit die nog steeds een verouderd stands- en elite-besef overeind houdt. Een heel gevaarlijke machtsbasis ligt in het bezetten van funkties in het politieke leven en in het openbaar bestuur (waaronder de politie). Ik heb dan ook niet de illusie dat we er binnen afzienbare tijd in zullen slagen om elke machtsongelijkheid op te heffen. Als het een uitsluitend Nederlands probleem zou zijn, was ik misschien optimistischer. Maar zelfs de ongelijkheden die we hier ervaren, hebben hun internationale vertakkingen. Waar we de machtsverhoudingen niet kunnen opheffen, moeten we ze demokratiseren: d.w.z. in hun individuele duur beperken, aan regels binden, effektief kontroleren en daarmee neutraliseren. Waar demokratisering (nog) onmogelijk is, zullen we macht tegenover macht moeten stellen.

Wat de verhoudingen binnen de Partij van de Arbeid betreft: Ik acht het nog altijd mogelijk dat de machtsuitoefening daar gedemokratiseerd wordt. Ik heb niet het gevoel dat het nodig is om macht tegenover macht te stellen. En dat heb ik dan gemeen met anderen die wel tien maal over rood willen.

P. Dankert

Wij zijn geen chauvinisten, maar Europeanen

'Nieuw Europa', het clubblad van de Europese Beweging in Nederland, heeft tijdens de jongste verkiezingscampagne eens onderzocht in hoeverre de Nederlandse politieke partijen nog aandacht schenken aan Europa. Dat de KVP, de PvdA en de CHU minder Europa in hun programma's doen dan Nieuw Europa verantwoord acht, hoeft niemand na hun verkiezingsnederlaag van 15 februari jl. meer te verontrusten. D '66, dat de verkiezingen won, geeft aan de Europese eenwording echter niet meer, maar minder aandacht. Van Mierlo c.s. lijken tegen Europa aan te kijken zoals de Britse liberalen van Jeremy Thorpe, met meer recht, tegen het Gemenebest. Al even gering is de belangstelling voor de Europese eenwording bij de politieke jongerenorganisaties. Als het hoofdbestuur van de Europese Beweging cijfers voor die belangstelling zou moeten geven, dan valt te vrezen dat het zelfs aan de in die beweging georganiseerde jongeren een onvoldoende zou toekennen.

Het Europa van de oude federalisten is niet 'in'. Sommigen kunnen dat slecht verwerken. Om ze van gewone, gezonde burgers en andere politici te onderscheiden, noemt men ze tegenwoordig wel, ten onrechte overigens, 'Europeanen.' Voortdurend door de zich om boterprijs en omzetbelasting beklagende burger in de verdediging gedreven over het verschil tussen hun woorden en wat werkelijk bereikt is, worden ze agressief. Ze schrijven dan bij voorkeur boeken over de Europese defensie.

Die bezetenheid met defensie en het in het Europese denken ingeburgerde verlengstuk ervan, de buitenlandse politiek, komt niet uitsluitend voort uit teleurstelling over wat tot nog toe niet werd bereikt. Ook buiten-'europese' gebeurtenissen en ontwikkelingen spelen hun rol. De dreiging uit het Oosten, die Noord-Amerikanen en West-Europeanen en ook West-Europeanen onderling in de jaren na 1945 bijeengebracht, heeft aan actualiteit ingeboet. Ten dele is dat het gevolg van ontwikkelingen in de com-

munistische wereld zelf, ten dele is het eigen succes, dat van de NAVO, ervoor verantwoordelijk. Maar ook het ontstaan van de situatie van het nucleaire pat, de gecompliceerde toestand van nucleair evenwicht tussen de VS en de Sowjet-Unie, waarin militaire agressie tegen vitale belangen van de tegenpartij alleen nog maar tot moord en zelfmoord leiden kan, heeft geleid tot ingrijpende veranderingen in de Oost-West-verhouding. Dank zij die pat-situatie konden de bondgenoten van de VS en de USSR zich ook van een rolletje in de wereldpolitiek meester maken. Mede daardoor zijn de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie scherper dan voorheen gaan inzien, dat ze een gemeenschappelijk belang hebben bij het handhaven van de vrede. En ze handelen ernaar, niet alleen om die vrede veilig te stellen, maar evenzeer om de eigen machtsposities zoveel mogelijk te consolideren. Vandaar de initiatieven op het terrein van het stopzetten van de proeven met kernwapens, het vreedzaam gebruik van de ruimte en het indammen van het gevaar van de horizontale proliferatie van atoomwapens.

De 'Europeanen', reeds gefrustreerd door de stagnatie in de Europese eenwording, hebben er door deze ontwikkelingen een nieuwe en ernstige frustratie bijgekregen: als het zo doorgaat bepalen de Russen en de Amerikanen straks nog gezamenlijk wat hun Verenigde Staten van Europa niet zullen zijn. Hoewel men het wat het aan een zich verenigd Europa opleggen van beperkingen betreft op een groot aantal punten met Washington en Moskou eens kan zijn, is het toch niet juist de frustratie van de 'Europeanen' als slechts een lichte, alleen hen treffende keelaandoening weg te wuiven. Het al te precieze vastleggen van het toekomstige Europa kan er, gezien de nog hangende problemen en het gebrek aan politieke eensgezindheid van vandaag, toe leiden dat Europa helemaal geen geïntegreerde toekomst meer ziet. En wat moeten de Westduitsers dan?

Kuby en Strauss

De Westduitsers Heinz Kuby [1]) en Franz Josef Strauss [2]) hebben enige tijd geleden, beiden mede uit een sterke gepreoccupeerdheid met dat Duitse vraagstuk, hun gedachten over de

[1]) Heinz Kuby: 'Défi à l'Europe'; Paris 967; 351 pg.; Fr. 19.50 (verscheen in 1965 in het Duits onder de titel Provokation Europa).
[2]) Franz Josef Strauss: The Grand Design; Londen 1965; 105 pg.: 18 sh.

toekomst van Europa in, in omvang en uitwerking zeer verschillende, geschriften neergelegd. Nu het boek van Kuby in het Frans en dat van Strauss in het Duits verschenen is – ik houd me wat het laatste betreft echter aan de oorspronkelijke Engelse uitgave – hebben beide schrijvers een zodanige Europese dimensie gekregen, dat het tijd wordt voor een bespreking van bepaalde wezenlijke onderdelen ervan in het Nederlands.

De Europa's van Strauss en Kuby hebben, afgezien van het door beiden gewenste eindpunt van de ontwikkeling naar Europese eenwording, de Verenigde Staten van Europa, weinig met elkaar gemeen. Beiden willen weliswaar onafhankelijkheid en invloed, Strauss bouwt de ontwikkeling in die richting op de samenwerking tussen de nationale staten Frankrijk en (West) Duitsland, terwijl Kuby ons voor het vastgelopen Europese integratiekarretje wil spannen.

Kuby motiveert zijn streven naar een Verenigd Europa economisch, politiek, historisch, cultureel, filosofisch en psychologisch. Zijn werkelijke motief verstopt hij wat. Het heeft betrekking op de levenservaringen van de schrijver. Kuby is een Europeaan geworden Westduitser. Als een rattenvanger van Hameln wil hij zijn jonge Duitse landgenoten weglokken van de 'Wiedervereinigung.' Zijn lokmiddel heet 'Europa.'

De achterflap van Kuby's boek beschrijft de auteur als een lid van Duitslands 'verloren generatie.' Op zijn zeventiende werd hij gemobiliseerd. Op zijn twintigste keerde hij half-verlamd uit Hitlers oorlog terug. De drie jaar hebben hem van Duitsland genezen en voor het eisen van hereniging behoed. Zijn afschuw van het Derde Rijk heeft hem tot zo'n overtuigd Europeaan gemaakt dat hij, zonder er blijk van te geven daarvan doordrongen te zijn, het Duitse probleem oplost door een Europa te ontwerpen dat, als het even tegenzit, tot een nieuw Derde Rijk zou kunnen worden.

De vraag of zo'n poging onze steun verdient, is niet onmiddellijk aan de orde. Vooraf gaat de vraag of Kuby's herhaaldelijk in lezingen en artikelen en, met minder nadruk, in dit boek naar voren gebrachte uitgangspunt dat de 'Wiedervereinigungs'-energie afgeleid kan worden in de constructie van Europa en dat daarmee het Duitse probleem kan worden opgelost, juist is. De overgrote meerderheid van de Westduitse politici en andere leiders van de publieke opinie zullen niet aarzelen die vraag ontkennend te beantwoorden. Dat betekent in feite, dat een sterk argument voor zijn sterke Europa vervalt. Want het

heeft weinig zin zoveel in het huidige internationale bestel op het spel te zetten als Kuby ons vraagt te doen zolang het vertrouwen in de juistheid van zijn analyse op dit zo essentiële Duitse punt ontbreekt.

Kuby heeft het Duitse vraagstuk aan zijn Europa ondergeschikt gemaakt en hoopt en verwacht het zo te hebben opgelost. Franz Josef Strauss heeft een wat andere weg bewandeld. Per slot van rekening is hij geen Europese functionaris, maar een vooraanstaand Westduits politicus. Zijn 'Grand Design' was bedoeld de hem niet alleen door journalisten bezorgde slechte reputatie bij de Engelsen te verbeteren. Ik vrees voor Strauss dat het niet gelukt is.

Dat de huidige minister van Financiën aan Europa wil bouwen om de Duitse eenheid te herstellen is tot daaraan toe. Dat ook hij naar een Verenigde Staten van Europa wil, is mooi. Maar die Verenigde Staten van Strauss moeten tot stand komen via een vereniging van vaderlanden à la de Gaulle, een vereniging die op zijn beurt resultaat moet zijn van een geïntensiveerde Frans-Westduitse samenwerking op de terreinen van buitenlandse politiek en, vooral, defensie. Bij Strauss draait alles om de as Parijs–Bonn, zelfs in een boek dat hem bemind moet maken in Londen. De rest van het Europa van de Zes mag uiteraard meedoen in wat Parijs en Bonn willen, van gelijkberechtiging, ook van relatieve gelijkberechtiging, kan geen sprake zijn: 'Het bevel tot het gebruik van nucleaire wapens kan alleen worden gegeven door het reeds gevestigde gezag, dat wil zeggen door de Franse president en andere hoofden van regeringen, op wier grondgebied delen van het nucleaire arsenaal zijn ondergebracht' (pag. 56). Met dat nucleaire arsenaal wordt dus niet gedoeld op de onder een Europese politieke autoriteit geplaatste atoomwapens, maar uitsluitend en alleen op nucleaire machtsmiddelen in nationaal bezit of onder nationale controle. 'De overige staten van West-Europa zouden lid moeten worden van een Europese defensiegemeenschap, waar zij deel hebben in de strategische nucleaire planning en hun eigen wetenschappelijke en financiële bijdrage leveren.' Meebetalen mogen de andere Europeanen dus wel.

Is voor de Westduitsers ook niet meer weggelegd dan meebetalen en bijdragen aan de verdere nucleaire ontwikkeling door wetenschappelijk onderzoek? Strauss bezweert ons herhaaldelijk dat zijn plannen niet voorzien in atoomwapens onder Duits-nationale controle.

Men kan in Strauss' oprechtheid geloven en toch de vraag stellen of de Westduitse minister van Financiën niet van mening is dat de krachten die zijn Frans-Duits Europa van vaderlanden oproept in bepaalde politieke situaties moeilijk te bezweren zullen zijn. Bovendien, als dit Europa van Strauss de Duitsers weet te herenigen — men mag aannemen dat de Sowjet-Unie niet zo onverstandig zal zijn om het te laten gebeuren — dan speelt niet langer Frankrijk, maar Duitsland de eerste viool in Europa. Zonder Duitse kernmacht? Het is nauwelijks te geloven. En dan zit Duitsland zo weer als nationale staat de hele precaire evenwichtssituatie in gevaar te brengen. Want Strauss heeft nogal wat noten op zijn zang als het gaat om Oost-Europa: 'Het moet onze taak zijn een gordel, een soort buffer-Europa, tussen Rusland en West-Europa te scheppen, die noch onder Russische noch onder Duitse heerschappij staat.' (pg. 21). En: 'de legitieme aspiraties van Duitsland moeten worden geaccepteerd als deel van een Europese politiek.'

Zelfs de 'Vertriebenen' en hun 'Heimatrecht' worden in het Europa van Strauss niet vergeten: het Verenigd Europa zal ook hun recht doen [3]). En als wij, overige Westeuropeanen, niet mee willen doen met Strauss' Europese onderneming? Eén dreigement moet voldoende zijn om ons van dergelijke gedachten te genezen: 'De Sowjet-strategie is er fundamenteel op gericht heel Duitsland onder controle te krijgen, omdat dit een onmisbare voorwaarde is voor communistische zeggenschap over de rest van Europa.' Dat geeft een ongeduldig geworden Bondsregering — waarschijnlijk wel een regering zonder Strauss — de mogelijkheid met de Sowjet-Unie overeenstemming te bereiken over de hereniging van Duitsland!

Kortom, het boek van Strauss is een politiek niet zo erg fris werkje. Juist daarom ter lezing aanbevolen. Het is echter verstandig daarna de pil van Kuby ter hand te nemen. De 'structuur' van Europa die Strauss zijn lezers voorzet, wordt door Kuby tot de grond toe afgebroken. Tegenover Strauss' nationale, hier en daar nationalistische benadering van het Duitse vraagstuk en de betrekkingen tot de landen van Oost-

[3]) op pag. 46: 'In a United States of Europe, the Soviet tyranny over Eastern Europe would be lifted and every free citizen — be he a Pole, a Belgian, a German, an Italian or a Czechoslovakian — would be able to take up residence where he chose whether it was where his ancestors lived or where the fancy took him'.

Europa staat Kuby's veel aanvaardbaarder Europese. De bijzondere relatie tussen Parijs en Bonn en het plan-Fouchet voor een politieke unie worden door hem doeltreffend gekraakt.

En toch glijdt ook Kuby uit. Hij doet het weliswaar op een hogere trede van de ladder naar een internationale rechtsorde dan Strauss, de klap komt niet minder hard, eerder harder aan. Wij doelen op het streven naar een onafhankelijk Europa met een eigen kernmacht en een daarvan blijkbaar afhankelijke eigen buitenlandse politiek.

De Europese kernmacht is voor Kuby een geloofsartikel. Zonder die kernmacht zouden we alleen nog maar te kiezen hebben tussen de Pax Sovietica en de Pax Americana. De Pax Americana 'impliceert het zich voorgoed vestigen van de Amerikaanse beschermer in Europa.' Op de lange duur zou Europa, alweer volgens Kuby, daardoor komen te vallen onder een Amerikaans koloniaal statuut 'minder als gevolg van een materiële afhankelijkheid dan wel van een ontaarding van het geweten en van de politieke verantwoordelijkheid.' (pg. 211). Merkwaardig, dit gebrek aan vertrouwen in geweten en politieke verantwoordelijkheid van de Europeanen bij een man, die zo onvoorwaardelijk in Europa gelooft.

Op grond van uitspraken ook elders in het boek is de stelling te verdedigen dat Kuby inderdaad niet in de Europeanen gelooft. Dat geloof komt pas als Europa er eenmaal is. Dan krijgen de Nederlanders, Fransen, Duitsers etc. er de dimensie bij die ze zo nodig hebben om hun zielepietenburgerschap van kleine onmachtige staatjes te vergeten. Op pagina 11 hadden we ook al zoiets gelezen:

'In de democratie wordt de vrijheid van de burger, zelfs wanneer deze reëel is, 'op fatale wijze' beperkt door de afhankelijkheid van de staat op het terrein van de buitenlandse politiek. De grondslag van deze vrijheid is immers de onderwerping van het uitvoerend gezag aan de wil van de burger; welnu, die onderwerping wordt fictief zodra de staat geen macht meer heeft. Als een regering eerder van een buitenlandse mogendheid dan van zijn kiezers afhankelijk is, dan is de democratie niet meer dan een gevolg van het toeval.'

Hoewel Kuby op het standpunt staat dat we in de allereerste plaats een Europese kernmacht nodig hebben om de wereld te ontwapenen, moet men zich afvragen of met een dergelijke opvatting van democratie wel ooit afstand van zo'n apparaat zal

kunnen worden gedaan. De vraag waarom Europa wel en andere werelddelen niet het recht hebben op Kuby's democratie laten we maar open voor hen die erover willen nadenken.

Het is een kniesoor, die er op pagina 196 over valt dat de schrijver van 'Uitdaging aan Europa' plotseling een ingrijpend beroep op de Verenigde Staten moet doen om zijn Europa waar te maken. De onafhankelijkheidsmaniak, de eurotomaan, wordt dan plotseling voorstander van onderlinge afhankelijkheid en een gelijkwaardig deelgenootschap tussen de Verenigde Staten en Europa. Dat deelgenootschap 'dient opgevat te worden in de radicale zin van het woord. Fundamenteel beginsel ervan zou moeten zijn dat noch de Europeanen, noch de Amerikanen eigen nucleaire wapens onder zich houden. Het volledige nucleaire potentieel van de Atlantische groep zou in zijn geheel tot de gemeenschappelijke beschikking van de Verenigde Staten en de Europese Unie moeten staan: de bewapeningspolitiek zowel als de strategie, de bevelshiërarchie en de politieke controle zouden gemeenschappelijk moeten zijn.'

In een dergelijk bestel, Kuby erkent het, is weinig ruimte voor de door hem zo noodzakelijk geachte zelfstandige, op een eigen kernmacht berustende, buitenlandse politiek van Europa. Zodra echter de geloofwaardigheid van de politieke samenwerking tussen Europa en de Verenigde Staten verdwijnt, is ook, zowel voor de VS als voor Europa, de gemeenschappelijke kernmacht van geen enkele waarde meer. Dan zitten we met een 'credibility gap' die niet te dichten is. Met zo'n situatie moet gezien de vaak zo verschillende belangen van de Verenigde Staten en Europa rekening worden gehouden.
Misschien was een wat beperkter en wat minder radicaal deelgenootschap dan dat van Kuby geen vijf jaar geleden nog mogelijk. Vandaag kan men het met Spaak eens zijn dat het, zelfs als men het tot de Atlantische problemen zou beperken, niet meer tot stand zal komen. En als het al tot stand kwam dan zou het, bij verdergaande Russisch-Amerikaanse overeenkomsten, bij voorbeeld over de anti-raketwapens of de status quo in Europa, binnen zeer korte tijd kunnen ontploffen. Europa zou er meer eigen kernmacht aan overhouden dan het nu heeft, zeker, en het zou meer mogelijkheden krijgen op het terrein van de buitenlandse politiek.

De vraag is echter of een dergelijke eigen kernmacht die veel meer is dan een samensmelting van de Engelse en de Franse

tot één nieuwe – die bovendien een ontwikkeling naar het verouderd raken van die twee nationale kernmachten doorkruist – bijdraagt aan de ontwikkeling naar wereldwijde vrede en veiligheid. In de huidige wereldpolitieke situatie, daarbij ook rekening houdend met het door Kuby ontkende wezenlijke vraagstuk van de Duitse deling, ziet het ernaar uit, dat een Europese kernmacht dat niet doet.

De Europese beweging en de defensie-integratie

Het hoofdbestuur van de Europese Beweging heeft zich in de maanden voorafgaand aan het Nijmeegse congres het hoofd gebroken over deze problematiek van het combineren van een goede verhouding tot de Verenigde Staten met een Europese defensie-integratie, een eigen plaats van Europa in de wereld en de mogelijkheid van samenwerking tussen Europa en de Sowjet-Unie. De ietwat merkwaardige conclusie van dit beraad, neergelegd in een concept-program, was, dat voor dat alles een 'volwaardig deelgenootschap' met de Verenigde Staten de beste uitgangspunten bood. Die conclusie is merkwaardig omdat een essentieel element, de Europese militaire rol in dat deelgenootschap, grotendeels in het duister werd gelaten en een omschrijving van het woord 'volwaardig' achterwege bleef.

Wat een aantal hoofdbestuurders wil, werd in een congresverslag van de N.R.C. van 22 mei jl., naar aanleiding van een interventie van drs. Th. E. Westerterp, samengevat: 'Zijn voorkeur ging duidelijk uit naar een Europees beheerde kernmacht, zoals onlangs is voorgesteld door de Britse oppositieleider, Heath. Maar men mag daaruit niet afleiden, aldus de heer Westerterp, dat hij voorstander is van een Europees kernwapen.

Het is te betreuren dat deze formulering in het concept-program ontbrak. Daar vond men in de door het congres geschrapte paragraaf 'Naar een Europese bijdrage tot vrede en veiligheid' onder meer de volgende uitspraken (ik citeer ze in hun samenhang):

'Zolang vrede en veiligheid in de wereld niet verzekerd zijn, is een gezamenlijke defensie-inspanning van het Vrije Westen noodzakelijk. Het kader hiervoor is het Atlantisch bondgenootschap. Geen der Europese landen is meer in staat zelfstandig een krijgsmacht te vormen en in stand te houden, die overeenkomstig de eisen van de moderne oorlogvoering tezamen met die van andere Europese landen de oorlog kan helpen voorkomen en het Europese grondgebied kan helpen beveiligen.'

'Europa dient aan de versterking van de NAVO een eigen bijdrage te leveren door de vérgaande integratie van de defensie-inspanning van de Europese landen op het gebied van planning en bevelsvoering, organisatie, opleiding en oefening, bewapening, transport en uitrusting. Een zo nauw mogelijk samengaan met de Verenigde Staten van Europa dient te worden verzekerd.'

'Een gezamenlijke Europese bijdrage tot de defensie-inspanning van het Westen — die niet los te denken is van een belangrijk stuk politieke integratie in Europa — zal het Atlantisch bondgenootschap versterken en zal de volkeren van Europa het vertrouwen geven dat zij tegelijkertijd bijdragen tot hun eigen veiligheid en tot het behoud van de wereldvrede.'

Een beetje Kuby dus en een beetje Strauss, alleen wat minder doordacht en een stuk minder openlijk. Het grootste deel van de defensie-ijsberg bleef onder water.

De Amsterdamse afdeling van de Europese Beweging had uit dit alles begrepen, dat in de ogen van het hoofdbestuur een belangrijk stuk politieke integratie niet prealabel hoeft te zijn aan defensie-integratie. De uitspraken van de heer Westerterp op het congres wijzen in die richting. Amsterdam diende dus een amendement in: 'Een geïntegreerde Europese defensie kan alleen tot stand komen op basis van algemeen-politieke integratie. De eis van overeenstemming omtrent de fundamentele lijnen van het buitenlands beleid is des te klemmender.' Het leek mij, dat voorstanders van een democratisch en supranationaal Europa, dus de leden van de Europese Beweging, het hoofdbestuur inbegrepen, daar weinig bezwaar tegen konden hebben. In Nijmegen bleek dat men zich daarin kan vergissen.

De Amsterdammers meenden voorts, dat als men spreekt over 'een vérgaande integratie van de defensie-inspanning van de Europese leden op het gebied van planning en bevelsvoering, organisatie, opleiding en oefening, bewapening, transport en uitrusting' ook spreekt over een vérgaande integratie van nucleaire planning en bevelsvoering en bewapening in Europa, tenzij men dat uidrukkelijk uitzondert. Zij dienden dus ook een amendement in dat een Europese kernmacht afwees. Het lijkt mij dat de Amsterdammers hier terecht op hun qui-vive waren, omdat het hoofdbestuur verderop in het program spreekt van het zich aftekenen van een nieuw krachtenveld in de wereld en daaraan de zin verbindt: 'Tussen de Verenigde Staten van

Amerika, de Sowjet-Unie en China dient Europa een eigen plaats in te nemen.' Nu is op zich zelf voor een dergelijke eigen plaats veel te zeggen — als zo'n zin onmiddellijk na de defensie-paragraaf komt wordt men echter achterdochtig, gewoon omdat in zo'n situatie het kader van de defensie-inspanning niet meer zo automatisch het Atlantisch bondgenootschap is als het hoofdbestuur ons wil doen geloven.

Tegen Europa als machtsblok kan niemand gegronde bezwaren hebben. Op economisch gebied is het dat al, op politiek gebied kan het dat worden als ooit over een gemeenschappelijke buitenlandse politiek overeenstemming bereikt kan worden. Vandaag aan de dag is die mogelijkheid er alleen als men bereid is zijn eigen buitenlands beleid aan dat van Frankrijk aan te passen. In de kringen van de Europese Beweging wordt men niet moe te betogen dat men dat niet is. Men ontkomt moeilijk aan de indruk dat die houding meer voortvloeit uit een afkeer van de Gaulles intern-Europese politiek, van zijn weigering supranationaliteit en democratie in Europa te aanvaarden, dan uit een fundamentele afkeer van dat buitenlands beleid zelf. Dat buitenlands beleid, dat voornamelijk ten doel schijnt te hebben de onafhankelijkheid van Frankrijk in de wereld te onderstrepen, dat is tenminste het enige consistente element dat wij er in aan menen te treffen, vindt in feite gretig aftrek bij overtuigende 'Europeanen.' Hun enige wezenlijke bezwaar is dat het een Frans en niet een supranationaal Europees beleid is.

Die zelfde 'Europeanen,' en hier is weer Kuby het meest extreme voorbeeld, werpen dan onmiddellijk tegen dat zij toch voorstanders zijn van het Atlantisch deelgenootschap. Ze verliezen uit het oog, dat de Gaulle dat ook is, dat voor hem de Atlantische Alliantie onmisbaar blijft, omdat hij juist daaraan zijn 'nuisance value' ontleent.

Nu kunnen de Amerikanen zich een de Gaulle permitteren. De attributen van macht waarover hij beschikt behoren naar Amerikaanse maatstaven thuis in de categorie speelgoed, zij het dan gevaarlijk speelgoed. De geografische positie van Frankrijk brengt mee, dat met dat gevaarlijke speelgoed waarschijnlijk niet geopereerd hoeft te worden voor de Amerikanen door ontwikkelingen in Duitsland, Griekenland of Italië reeds hun wapens hebben moeten inzetten voor de verdediging van het NAVO-gebied.

In een Verenigd Europa ligt dat uiteraard allemaal wat an-

ders, zeker als dat Europa over een eigen niet in het Atlantisch geheel geïntegreerde kernmacht — wel geïntegreerd is die kernmacht immers overbodig — beschikt, een mogelijkheid die in het concept-program van de Europese Beweging is opengehouden.

Het argument voor het openhouden van de 'nucleaire optie' voor een Verenigd Europa was, dat men de weg naar zo'n kernmacht niet definitief wil afsnijden, dat Europa afhankelijk van de internationale situatie die zich bij een algemene politieke vereniging over x-jaar voordoet zal moeten beslissen of het zich nucleair bewapent of niet. Daar kan men tegen in brengen, dat die vraag eerst dan aan de orde is en dat er volkenrechtelijk dan een nieuwe situatie ontstaat, waarvoor men vandaag geen opties hoeft open te houden. Dat was ook de reden waarom de Westduitse minister van Buitenlandse Zaken Willy Brandt in zijn kwaliteit als SPD-voorzitter meende, dat de hele herrie om het non-proliferatieverdrag op dit punt onzin was.

Een tweede bezwaar tegen het openhouden van de Europese optie is van heel andere aard. Als men in de Europese situatie van vandaag meent dat men de mogelijkheid van een toekomstige Europese kernmacht moet openhouden, dan heeft dat zowel politieke als militaire consequenties. Ze hebben zowel betrekking op de niet-nucleaire landen die van dat Verenigd Europa deel zullen of willen uitmaken, als op de Europese landen die reeds nu over een kernmacht beschikken.

Het zou voor de Britse Labourregering bij voorbeeld minder aantrekkelijk worden de Britse kernmacht te laten verouderen als die kernmacht politiek gebruikt kan worden om Engeland een stevige vinger in de Europese defensiepap te geven. Ten aanzien van het gaullistische Frankrijk koesteren we die achterdocht niet, omdat het uitgesloten is dat dit Frankrijk aan een geïntegreerde defensie meedoet. Maar wat onder de Gaulle niet is, kan na de Gaulle komen, en dan maakt het weinig uit of links of rechts aan de macht is.

Het openhouden van de Europese optie betekent bovendien, dat de Duitsers en de Italianen moeilijk de verleiding zullen kunnen weerstaan ook een nucleaire inbreng te hebben. Uit christen-democratische kringen in beide landen kunnen geluiden in deze richting worden gehoord. En inderdaad, als men zo nadrukkelijk voorstander is van een 'volwaardig' deelgenootschap met de Verenigde Staten, dan kan men er toch moeilijk

bezwaar tegen hebben dat ook aan de verlangens naar volwaardigheid en de gelijke rechten van landen die pas na onderhandelingen hun plaats in een geïntegreerde Europese defensie-gemeenschap zullen innemen wordt voldaan. Als aan die verlangens wordt voldaan, lijkt overigens de kans dat zo'n gemeenschap ooit tot stand komt kleiner te worden.

Het openhouden van de Europese optie is daarom geen vrijblijvend gebaar, maar een politieke keuze, niet onmiddellijk voor een Europese kernmacht weliswaar, wel voor de inleiding op zo'n kernmacht. Er is in de internationale situatie van vandaag geen enkele reden daaraan mee te werken. Een reden om dat wel te doen is ook op het Nijmeegse congres van de Europese Beweging niet over het voetlicht gekomen, tenzij men de reden van de voorzitter, de heer Molenaar, in zijn dankwoord aan ministerpresident De Jong, wil hanteren: 'Wij zijn geen chauvinisten, maar Europeanen.'

Maar als dat zo is, dan zijn we weer terug bij de vraag van het begin: De verklaring voor het gebrek aan belangstelling voor de Europese zaak, zoals die gezien wordt door de Europese Beweging ligt in het feit, dat de politiek-bewuste Nederlander er vaak nogal moeite mee heeft Europeanen van chauvinisten te onderscheiden.

C.J. Brakel

Over de toestand op de Nederlandse Antillen II

In het eerste verslag over de toestand op de Nederlandse Antillen heb ik algemene informatie over de eilanden verstrekt. Voorts ben ik ingegaan op de staatkundige structuur van de eilanden en heb ik gewezen op aspecten van de huidige regionale verdeeldheid. Thans kom ik aan de economische omstandigheden en zal ik ingaan op de economische politiek van de Antilliaanse regering.

De Antilliaanse economie is een miniatuur-economie. De aard en omvang van de geld- en goederencirculatie is er een, die men aan kan treffen in elke willekeurige middelgrote Nederlandse stad, waar twee grote fabrieken staan en waar daarnaast een aantal publieke werken en openbare diensten, tezamen met een kleine, doch actieve handels- en verzorgende industriesector aan de werkers arbeid biedt.

Voor de expert stelt het niet veel voor. Het enige interessante vindt hij misschien dat hij gelegenheid heeft om het samenspel van economische processen nu eens op simpele wijze, maar toch in werkelijkheid gade te slaan een actueel functionerend model!

Voor de Antilliaanse regering lijkt deze toestand aantrekkelijk, immers: kleine omvang, eenvoudige problemen, snelle oplossingen. Jammer is echter dat dit laatste niet opgaat. De oorzaak: men is geen baas in eigen huis. De Antilliianen zien dat zelf goed in en weten dat zij er weinig aan kunnen doen. Bovendien kunnen ze er niemand op aankijken.

Twee gezegdes illustreren hoe de situatie is. Het eerste luidt: 'Als de directeuren van de oliemaatschappijen hun stoel verschuiven, schudt de economie op haar grondvesten'. De andere spreuk is: 'Als er geen arme Amerikanen meer zijn, kan de handel wel inpakken'.

Zoals bijna altijd schuilt er een stevig element van overdrijving in beide zegswijzen. Maar toch wijzen de feiten wel in dezelfde richting. De oliesector, bestaande uit twee zeer grote olieraffinaderijen, was en is nog steeds (hoewel minder dan vroeger) de toonaangevende particuliere activiteit op de eilanden. In de

laatste tien jaar vooral is daarnaast het toerisme en de handel die daaruit voortvloeit, sterk opgekomen. De zakenlieden en de hotelhouders verdienen daarbij het meest aan hun Amerikaanse gasten. Hoewel die Amerikanen zelf behoren tot de lagere inkomensgroepen in de V.S. — de rijke yankees gingen jaren geleden al met vakantie naar deze streken en decimeren nu vol vuur 'de laatste kudden van Afrika' (niet waar: on Safari!) — zijn hun harde dollars talrijk genoeg om er jaarlijks een slordige $ 25 mln. aan over te houden.

De olie-industrie heeft zich destijds (1915—1919) op Curaçao en Aruba gevestigd, om datgene te doen wat — terecht — elk particulier bedrijf pleegt te doen en dat is winst maken. De keuze van de Antillen als vestigingsplaats is daarbij uiteraard ingegeven door factoren, die voor elk bedrijf aantrekkelijk zijn. (Vlak bij de belangrijkste grondstofvindplaats, politieke stabiliteit en aanwezigheid van arbeiders). De olie bracht veel welvaart naar de eilanden. Duidelijk blijkt dit uit de grote aantallen werkers in dienst van de olie en van de aannemers die voor de olie werkten. (In 1957, een topjaar, ca. 19.000 of bijna 35 % van de toenmalige beroepsbevolking). Deze toestand was uiterst gunstig voor de Antillen. Eilanden in de omgeving waar geen industrie was gevestigd, hadden het heel wat moeilijker; er was dan ook veel trek naar Curaçao en Aruba.

Er was natuurlijk ook een nadeel aan deze situatie verbonden — al sprak niemand ooit daarover, maar dat komt misschien omdat het een verborgen nadeel was — en dat was de overheersende positie van de enige grote particuliere industrie. Hierdoor vielen de Antillen onder de groep landen met een 'mono(industriële) cultuur'.

In 1954, toen de eerste autonome regering de macht van het moederland overnam, was er geen vuiltje aan de lucht. Inmiddels waren echter voor de internationale oliebedrijven in het algemeen de werkomstandigheden er niet makkelijker op geworden. Vooral het verschijnsel van toenemende concurrentie bij dalende prijzen veranderde grondig de aanblik van de olie-industrie. Bezuiniging en efficiency werden nodig om de kostenpositie van de bedrijven te verbeteren.

Ook op de Antillen heeft men deze zaken moeten ervaren. Het gevolg was dat het aantal werkers in de bedrijven op Curaçao en Aruba afnam tot ca. 6500 in '65. De geldstroom, die vanuit de oliesector naar de economie vloeide, liep daardoor terug, slechts de belastingbijdragen, zeer essentieel voor de financie-

ring van de overheidssector, bleven op peil. Hoe belangrijk de oliesector voor de economie is geweest (en eigenlijk nog steeds is) en hoe de teruggang is verlopen, moge blijken uit de volgende tabel:

Bijdrage van de oliebedrijven tot het nationaal produkt der N.A. (in mln. N.A. guldens)

	1957	1960	1965
1. lonen, salarissen, soc. lasten .	119	106	72
2. belastingen	16	16	15
3. lokale aankopen, aannemers etc.	30	26	16
totaal	165	148	103
in % van het nat. produkt (netto, marktprijzen)	41 %	34 %	25 %

De regering heeft het gevaar van deze ontwikkeling voor de welvaart van de eilanden reeds jaren geleden in Nederland onder de aandacht gebracht, o.m. met gevolg dat de hulpverlening aan de Antillen op gang kwam. De economische politiek van de centrale overheid is dan ook in de eerste plaats gericht op het aantrekken van nieuwe activiteiten, die de oude functie van de olie kunnen opvangen; voorwaar geen eenvoudige zaak. Ik kom daar straks nog op terug.

Terwijl dus het aantal beschikbare arbeidsplaatsen in de basisactiviteit op de eilanden afnam, steeg de vraag naar werk a.g.v. een snelle stijging van de bevolking. Jaarlijks stijgt de beroepsbevolking met ca. 2 % door de natuurlijke aanwas. Op het ogenblik bedraagt het aantal werklozen officieus reeds 25 % van de beroepsbevolking of ca. 15.000 personen en we kunnen wel aannemen, dat van de zoëven genoemde 2 % er thans nog niet de helft aan werk kunnen komen, zelfs rekening houdend met de tijdelijke emigratie naar Holland en de tijdelijke werkverschaffing in de vele hier op de eilanden ter hand genomen hulpverleningsprojecten.

Meer dan welke andere factor dan ook is de werkloosheid het grote probleem voor de Antilliaanse economie. De bezuiniging in de belangrijkste particuliere bedrijfstak op de eilanden en de stijging van de bevolking zijn de twee oorzaken van dit vraagstuk. Beide oorzaken kunnen niet rechtstreeks onderwerp zijn van economische politiek van de regering. Datgene wat er in de oliebedrijven gebeurt, is niet een op zich zelf staande Antil-

liaanse aangelegenheid, doch een wereldverbreid verschijnsel, samenhangend met structurele veranderingen in een internationale industrie.

Ten aanzien van de bevolkingsgroei is ook op de Antillen de opvatting, dat de overheid alleen zeer indirect, b.v. door het stimuleren van particuliere initiatieven in mag grijpen in de gezinsomvang van haar onderdanen. Hoewel van een bewuste gezinsplanning hier nog geen sprake is, zijn er toch tekenen die erop wijzen, dat particuliere propaganda in die richting effect heeft. Het percentage waarmede de bevolking jaarlijks stijgt, is de laatste jaren geleidelijk afgenomen en zou thans reeds in de buurt van de 1.8 % liggen. Een alleszins gunstige ontwikkeling, waarvan gehoopt mag worden, dat zij zich voortzet.

Terzelfder tijd dat de olie minder arbeidsplaatsen gaat bieden, komt er op de eilanden meer werkgelegenheid in de toeristische sector. Het geld verdienen aan toeristen is op deze eilanden een reeds lang gevestigde activiteit. De Antillen zijn door ligging (vlak bij Venezuela en de V.S.) en door klimaat al vele jaren een vakantie- of cruisedoel van toeristen van vele nationaliteiten, ook Europeanen.

Tot voor kort zat er een element van min of meer automatische groei in de toeristenstroom naar de eilanden. Bedroeg in 1957 het aandeel van de toeristensector in het nationale produkt nog slechts 4 %, thans is het reeds meer dan 10 %. Deze toename was vooral het gevolg van de gestegen reislust van de Amerikaanse en Europese volken, wier welvaart was gestegen en waarvan de gevolgen in bijna alle toeristische oorden in de wereld de laatste tien jaar zijn te zien. Ook als de Antilliaanse overheid in het geheel geen belangstelling zou hebben voor de stimulering van het toerisme — maar zij heeft dit gelukkig wel, zij het m.i. niet voldoende — dan toch zou de toerist wel belangstelling hebben voor de Antillen. Deze gelukkige omstandigheid compenseert ten dele de stagnatie in de economie a.g.v. de verminderde activiteit in de olie en de duidelijk waarneembare tendenzen van overbevolking a.g.v. het steeds maar stijgende getal der Antillianen.

Toch beseffen vooral de Antilliaanse zakenlieden wel, dat men het niet alleen moet hebben van de automatische toename van het toerisme. Niet voor niets is toerisme hoe langer hoe meer een harde business aan het worden: er zit geld en werkgelegenheid in! In de Caraïbische Zee liggen niet alleen de Antillen op de vakantiegangers te wachten. Eilanden zoals Jamaica

en Portorico of Trinidad zijn eigenlijk veel populairder dan de Antillen. Voornamelijk komt dat door hun duidelijk voordeel op het gebied van natuurschoon. De Antillen hebben de toeristen op dat gebied niet zo veel te bieden, zij het, dat de baaien en stranden van Aruba en Bonaire tot de mooiste van het Caraïbische gebied behoren. Om het gebrek aan natuurlijke aantrekkingskracht te compenseren, moet er iets anders worden bedacht. Wel, voor Curaçao was dat niet zo moeilijk: op zeer goede wijze heeft het eiland het typische Hollandse karakter van de geveltjes aan de St. Anna-Baai in Willemstad uitgebuit. De Amerikanen vinden Willemstad dan ook 'adorable' en 'wonderful' en 'so typical Dutch (clean and neat you see!'). En de handel, ook niet van gisteren, vond een prachtige slagzin uit om de winkels van de Heerenstraat en de Breedestraat in Punda onder de aandacht van de toeristen te brengen: 'Curaçao, Shopping Centre of the Carribean'.

Inmiddels was ook de overheid bij de formulering van haar economisch politieke doelstellingen het toerisme gaan ontdekken. Hoewel sommige politici, met name de inmiddels overleden leider van de NVP da Costa Gomez, niet zo veel van toeristen moesten hebben, omdat dienstverlening aan buitenlanders een nadelig soort serviliteit bij het volk zou aankweken, werden plannen ontworpen om hotels te gaan bouwen. De twee grootste projecten, waarin de overheid zelf financieel geïnteresseerd is, zijn de thans in aanbouw zijnde hotels van de Hilton- en Sharaton-concerns op resp. Curaçao en Aruba.

Ook de mentaliteit van het volk t.a.v. de toenemende stroom van toeristen werd onder de loep genomen. Op Curaçao b.v. zijn de bewoners nogal stroef tegen de buitenlanders; men moet echt nog leren dat vriendelijkheid de beste reclame is voor dit eiland in de zon. Vandaar dat onlangs een grootscheepse 'Bon bini' (weest welkom)-actie werd georganiseerd, waarbij een ieder, van de taxichauffeurs tot de winkelmeisjes, werd opgeroepen tot beleefdheid en gedienstigheid aan de toerist.

Het toerisme lijkt voor de Antillen de meest voor de hand liggende activiteit om de vroegere functie van de oliesector te gaan overnemen. Wanneer we kijken naar de natuurlijke rijkdommen van de Antillen, dan zien we, dat deze in feite beperkt zijn tot de zon, de zee, het (dorre) land en de mensen. De omstandigheden voor andersoortige activiteiten dan dienstverlening en handel zijn zeker ongunstig te noemen. Toch is de overheid

daar niet zo van overtuigd. In het officiële programma van de landsregering, om de economische toestand te verbeteren, staat naast het toerisme, ja eigenlijk boven het toerisme, industrialisatie geschreven. Vaak wordt het voorbeeld van Holland gebruikt: vlak na de oorlog was Nederland een land, waarin landbouw, veeteelt, handel en dienstverlening de nadruk hadden. Door zeer bewust te gaan industrialiseren, veranderde het aanzien van Nederland en werd een toestand van permanente werkloosheid, die aanvankelijk dreigde, volledig weggewerkt in zijn tegendeel. Evenals de Antillen beschikte Holland over weinig of geen eigen hulpbronnen in de vorm van bodemschatten e.d. Vandaar dat de armoede van de Antillen op dit gebied thans ook geen hinderpaal wordt geacht voor een politiek van industrialisatie.

Deze redenering heeft veel aanhangers op de Antillen. Op het eerste gezicht valt er veel voor te zeggen. Industrialisatie is de motor van elke economische vooruitgang, daarvan zijn alle ontwikkelingsexperts overtuigd. Toch ligt de zaak voor de Antillen ongunstig; aan noodzakelijke voorwaarden voor een industrialisatiepolitiek wordt op deze eilanden niet of te weinig voldaan, hetgeen moge blijken uit de volgende punten:

A. De Antillen vormen een zeer kleine markt, voor industriële bedrijven zelfs een te verwaarlozen markt.

B. De Antillen hebben geen bijzonder gunstige ligging t.o.v. een achterland, althans niet in economische zin.

C. De Antillen hebben een duidelijk gebrek aan goed geschoolde arbeiders voor technische bedrijven.

Laten we deze punten nader bekijken.

Het aantal bewoners op de eilanden limiteert in de allereerste plaats de totale vraag, die in het gunstigste geval ooit zou kunnen bestaan voor een eigen Antilliaans industrieprodukt. Een marktpotentieel van zo'n 200.000 zielen is niet bijzonder veel voor een particuliere industrie. Daar komt bovendien nog bij dat veel Antillianen, vooral zij die gewend zijn aan een hoog inkomen, een duidelijke voorkeur hebben voor luxe produkten, zoals die in grote verscheidenheid worden voortgebracht door Amerikaanse en Europese bedrijven. Er heerst onder de hogere inkomensgroepen op deze eilanden een zeer duidelijke smaakinflatie, die ten gevolge heeft, dat zelfs op Nederlanders de consument hier een luxe, ja verwende indruk maakt. In de grote supermarkets op Curaçao en Aruba is de sortering van artikelen b.v. veel

groter dan in Holland. De nieuwste duurzame consumptieartikelen, zoals afwasautomaten, exclusieve portable TV's, extreem fraaie auto's, etc. etc., kunt u zonder moeite op de eilanden krijgen. Voor hen die koopkracht hebben, is er een keur van produkten op allerlei gebied (met uitzondering van kleding wellicht). Resultaat is dat er een typisch Amerikaans consumptiepatroon is ontstaan, compleet met het verschijnsel van 'keeping up with the Jones'.

De moedige Antilliaanse ondernemer die nu in deze toestand een produkt van eigen bodem wil gaan verkopen, moet direct rekening houden met talloze concurrenten die — zeker in de aanvang — veel exclusievere spullen kunnen bieden en dat bovendien op een bedenkelijk kleine markt. Van de laagste inkomensgroepen moet hij het ook niet hebben; voorzover deze niet leven op de grens van een minimum noodzakelijke comsumptie, vallen zij ook als slachtoffer in de consumptie-race om onnodige of veel te dure artikelen, daarbij nog eens extra in verleiding gebracht door de (Amerikaanse) TV-commercials, van Telecuraçao of Telearuba.

De kans om de lokale markt met een Antilliaans industrieprodukt te veroveren, is dan ook zeer gering. Bier en verf zijn voorbeelden van geslaagde pogingen, chocolade en suikerwerk was een mislukking. De meeste ondernemers uit de handelssector op de eilanden geloven er niet erg in. Ik ben bang dat voorlopig de invoerquote van 75 % van het nationale produkt wel op dit peil zal blijven.

U zult zich nu wellicht gaan afvragen of die invoer van buitenlandse artikelen dan niet kunstmatig door ingrijpen van de overheid kan worden verminderd ten gunste van de ontwikkeling van lokale activiteiten. Welnu, theoretisch zou dat wel gaan. Neem b.v. de dure auto's die hier rondrijden — een Antilliaan prefereert een Amerikaanse auto boven een kleiner Europees model. Het is denkbaar dat bij een strenge importpolitiek en na het sluiten van een assemblagecontract met een Europese automobielfabriek, hier een klein bedrijf voor de lokale markt (eventueel met wat export in de buurt) voldoende auto's zou kunnen monteren, met behulp van lokale arbeiders. Bovendien zouden kostbare dollars worden gespaard.

Hetzelfde zoudt u zich kunnen indenken voor koelkasten, kamerkoelers, radio's etc. Ik noem deze produkten als voorbeelden; wellicht dat er betere zijn te bedenken. Het gaat erom dat het mogelijk moet zijn — wanneer men het werkelijk zou willen en

men was bereid de consumptie minder luxe te maken ter wille van de opbouw van het land — op de eilanden, enkele kleine bedrijven op te zetten, met name assemblage- of montagefabriekjes, waarin wellicht enkele honderden arbeiders werk zouden kunnen vinden, terwijl bovendien deviezen zouden worden bespaard.

Theoretisch is dit voor te stellen. Echter, de politiek zit hiertussen. Een dergelijke importbeperking voor industrialisatie — hoewel op bescheiden schaal, maar alle beetjes helpen — zou winstdalingen met zich brengen voor vele, machtige handelaren in de stad (Willemstad of Oranjestad).

Antilliaanse vrienden, met wie ik heb gesproken over dit soort invoerbeperkingen en het opzetten van eigen industrie, beweren steevast, dat zulks politiek een niet haalbare zaak is; de invloed van de gesettelde handel op de overheid is blijkbaar zo groot, dat aantasting van hun belangen niet geduld zou worden.

Van de zijde van de handelaren zelf wordt al vaak geklaagd, dat invoerrechten schadelijk zijn voor hun bedrijven en dat de werkgelegenheid in hun bedrijven in gevaar zou worden gebracht als de invoer duurder zou worden. Overigens is deze zaak op dit moment niet voor honderd percent te overzien, omdat zowel de winsten van de handel alsook de werkgelegenheid bij hun bedrijven nog niet voldoende bekend zijn.

Voorlopig lijken echter de kansen op lokale industrie, gericht op Antilliaanse vraag, vrij klein.

Hoe staat het nu met de mogelijkheden voor export vanaf de eilanden? Zijn er kansen voor industrieën, die voor de export gaan produceren? Ik zei hiervoor al, dat de Antillen in economische zin geen achterland hebben. Wel in geografische zin: Venezuela, Colombia en andere Zuidamerikaanse landen. Effectieve export naar Zuid-Amerika lijkt echter zeer moeilijk. De Zuidamerikaanse landen zijn zelf in het stadium van de opbouw van hun industrie. Elke concurrentie van buitenaf wordt argwanend bekeken. Terwijl op dit moment de neiging tot economische integratie in Zuid-Amerika groter wordt, dreigen kleine randgebieden van dit continent hieraan ten prooi te vallen. Met name de Antillen hebben bijzonder veel last van de Venezolaanse Antillenrechten (30 % rechten op alle invoer uit de N.A.). Export naar Latijns-Amerika, het natuurlijke gebied voor deze eilanden om produkten af te zetten, zal slechts langzaam op gang kunnen komen, eerder in een zeer verre dan in een nabije toekomst.

Wanneer we letten op andere mogelijkheden, dan komen eerst de V.S. naar voren. Een arbeidsintensieve industrie zou op de Antillen, gezien het t.o.v. de States vrij lage loonpeil, goedkoper kunnen produceren dan in de V.S. zelf. Reden om een bedrijf hier te vestigen en van hieruit de Amerikaanse markt binnen te komen. Nadelen bestaan hier echter ook: vrij lange transportwegen en invoerbeperkingen in de V.S.

Volgens de optimisten biedt de EEG nog de meeste kans voor een exportindustrie, vanuit de Antillen opererend. Sedert oktober 1964 zijn de Antillen geassocieerd met de Zes. Voordeel daarvan is dat alle industrieprodukten van Antilliaanse origine naar de EEG-partners kunnen worden geëxporteerd, volgens dezelfde bepalingen omtrent invoerheffingen als de Nederlandse produkten die naar EEG-landen worden uitgevoerd. Een Amerikaans bedrijf b.v. zou van deze toestand kunnen profiteren door een fabriek op de Antillen te bouwen en de produkten van hieruit vrij in te voeren naar de EEG. Jammer genoeg voor de Antillen zijn zij niet het enige gebied, van waaruit zulks mogelijk is en bovendien liggen zij ver weg van de EEG (8000 km). Tot nu toe is het industrialisatie-effect van de associatie nihil.

Als derde factor noemde ik het gebrek aan geschoolde arbeiders op de Antillen. De olie-industrie heeft ongetwijfeld het niveau van de scholing van de arbeiders op Curaçao en Aruba gunstig beïnvloed. Toch is een oliewerker nog niet zo maar geschikt voor andere industriebedrijven, vooral niet voor kleinere produktie-eenheden, waar vaak meer semi-ambachtelijke bekwaamheden vereist zijn. Ook trouwens de meer gespecialiseerde beroepen, zoals bankwerker, lasser, elektricien etc., worden niet in voldoende aantallen bezet op de eilanden. Voor het aantrekken van industrie is dit een nadelige factor. Het zelf trainen van arbeiders door privébedrijven is een kostbare zaak. Zeker omdat de lonen op de Antillen, omgezet tegen de vrij hoge koers van de Ant. gulden (bijna 2 Ned. guldens) vrij hoog liggen voor buitenlandse bedrijven, zijn opleidingskosten, die vooraf zouden moeten worden uitgegeven, een grote rem.

Lange tijd is op de Antillen de interesse voor het peil van de vakbekwaamheid van de arbeiders minimaal geweest. Eigenlijk waren de meeste Antillianen ervan overtuigd, dat het wel meeviel. Immers zonder veel moeite konden ze tot voor kort nog in Nederland terecht. En bovendien: alle soorten van lager beroepsonderwijs waren toch op de eilanden beschikbaar?

In de laatste jaren is men er echter geschrokken. Allereerst bleek dat de Antillianen in Holland slechts voor zeer simpel werk konden worden ingezet. Daarnaast ontstonden er moeilijkheden bij de uitvoering van de hulpverleningsprojecten binnen het kader van de tienjarenplannen.

Wat de ogen vooral heeft geopend, was het schreeuwend tekort in de beroepen in het hotel- en restaurantwezen. Nieuwe hotels die werden opgezet, konden geen kelner of kok vinden; er was schaarste van lift-boy tot kamermeisje. Voor het eerst gingen niet-onderwijsmensen zich met het probleem bemoeien en zag men in alle mogelijke sectoren tekorten en hiaten in de kwaliteit van de werkers. Dit ondanks de grote werkloosheid!

Regering en particulieren hebben dit probleem thans gesignaleerd. Willen de Antillen nieuwe activiteiten aantrekken, dan moeten er bekwame werkers zijn. Urgent was dit voor het toerisme, noodzakelijk is het als men over industrie wil gaan denken. Het oplossen van dit vraagstuk is geen eenvoudige zaak. Opleidingen zijn duur en vragen veel tijd. Reeds is gelukkig een begin gemaakt met het bijscholen voor hotelpersoneel, het versneld opleiden van timmerlieden, metselaars e.d. en het trainen van werkers in technische beroepen (o.a. metaalbewerkers). Een en ander geschiedt zowel door de overheid als ook in een particuliere Stichting op Curaçao.

Toerisme en industrialisatie, dat zijn de twee oplossingen, waarover hier het meest wordt gesproken om de grote werkloosheid aan te pakken. Hoe staat het nu met de officiële politiek van de regering?

Laat ik uitgaan van de cijfers die de regering zelf hanteert:

Eind 1965 waren er officieel (d.w.z. vermoedelijk) 15.000 werklozen en 50.000 werkenden op de Antillen (beroepsbevolking 65.000). Per ultimo 1970 wordt de beroepsbevolking geschat op 73.500 personen. Rekening houdend echter met emigratie naar Nederland en voortgaande afstoting van buitenlandse werkers in de oliebedrijven, stelt men deze beroepsbevolking lager nl. op 71.000. Zou er niets veranderen in de werkgelegenheidspositie op de eilanden, dan zou de toename van de werkloosheid gelijk zijn aan de stijging van de beroepsbevolking en dan zou het werklozental eind 1970 bedragen: 15.000 + 6.000= 21.000 mannen en vrouwen. De regering houdt echter rekening met de creatie van 6.600 additionele arbeidsplaatsen, die de werkloosheid terugdringen tot 14.400 of wel 20 % van de beroepsbevolking per eind 1970

Dit betekent een daling van de werkloosheid zowel in percenten als absoluut t.o.v. het 1965-cijfer.

Hoe worden nu deze 6.600 plaatsen gevonden? De overheid baseert zich daarbij op een aantal (vrij wankele) hypothesen, die m.i. ten dele ontsproten zijn uit 'wensvol denken'. Ik kan hier niet verder op ingaan, omdat dit verslag dan te ver zou voeren, maar wellicht vermoedt u wel iets over de kwaliteiten van de onderliggende vooronderstellingen als u het onderstaande lijstje leest:

a. olieraffinaderijen, daling arbeidsplaatsen	3000
b. hotelwezen, stijging arbeidsplaatsen	1500
c. overheid, stijging arbeidsplaatsen	1000
d. landbouw, veeteelt, visserij en scheepvaart, stijging arbeidsplaatsen	600
e. industrie, stijging arbeidsplaatsen	2000
f. overige bedrijven, stijging arbeidsplaatsen	4500
Totale stijging werkgelegenheid	6600

De sectoren c. (overheid) en f. (overigen) stijgen volgens deze voorspelling met hetzelfde tempo als de bevolking zal toenemen, zelfs nog iets meer. Deze aanname is redelijk. Over de totale afname bij de olie-industrie is niets bekend; een verdere daling vanaf de ca. 6500 per eind 1965 tot ca. 3500, zoals hier aangenomen, zal mede worden bepaald door de ontwikkeling in de wereldolie-industrie.

Over de ontwikkeling in het toerisme kan men vrij optimistisch zijn. De hier aangenomen stijging voor het hotelwezen is realistisch te noemen. De 600 additionele plaatsen bij de landbouw etc. vind ik zeer optimistisch; tot nu toe is er weinig of niets van te merken. De stijging van 2000 in de industrie is nergens op te baseren, althans niet voorzover officieel gegevens beschikbaar zijn over vestigingsplannen.

Samenvattend lijkt deze voorspelling voor ca. 2000 à 2500 plaatsen te optimistisch. Komt er bovendien nog tegenslag in de emigratiemogelijkheden voor Antillianen, dan is te vrezen dat per einde 1970 de werkloosheid is gestegen van de 15000 hiervoor genoemd tot ca. 19.000 of wel meer dan 27 % van de beroepsbevolking. Dan praat ik nog niet over het feit dat de beroepsbevolking op zich zelf veel te laag wordt geschat; op omringende eilanden met vergelijkbare bevolkingsstructuur is het aantal mensen dat wil werken, aanmerkelijk groter dan hier op Curaçao en Aruba. Hierdoor is er een extra-werkloosheid, die het effectieve

percentage werklozen veel hoger maakt (thans reeds 30 % van de beroepsbevolking).

Met opzet heb ik de verwachtingen van de regering in detail weergegeven. In de eerste plaats ziet u dan om welke grootheden het hier eigenlijk gaat; absoluut gezien is er nauwelijks van een probleem sprake. Bovendien ziet u hoe weinig vooruitgang de komende jaren is te verwachten voor deze eilanden, die de werkloosheid zelf wèl als een groot vraagstuk ervaren, gelet op de relatieve belangrijkheid ervan voor de eigen samenleving.

De vooruitzichten zijn nogal ontmoedigend. De regering van de N.A. is daarvoor nauwelijks aansprakelijk te stellen. Wellicht dat zij wat realistischer zou kunnen zijn t.a.v. de beperkte kansen op industrie. Wellicht dat zij wat meer de nadruk zou kunnen leggen op toerisme en kleine ambachtelijke activiteiten, bestemd voor de toeristenhandel (souvenirs). Maar in feite is de uiteindelijke kans op een zelfstandige, welvarende economie voor deze eilanden zo wankel, dat elke economische politiek bij voorbaat machteloos lijkt. In feite kan men alleen maar zeggen: ga door met pogingen tot het stichten van lokale bedrijven, waardoor de import naar beneden kan; ga door met het aantrekken van buitenlandse industrie (misschien lukt het een keer); ga door met het lokken van toeristen (en let vooral op de veel te hoge prijzen voor hotelkamers; wat denkt u van 30 dollar per nacht, zonder ontbijt?) en ga door met de uitvoering van de ontwikkelingsplannen in samenwerking met Nederland en de EEG. En dat alles ter wille van de oude waarheid dat alle kleine beetjes helpen. Maar niet met de gedachte dat het over tien jaar op de Antillen een paradijs is!

Hoe meer men over de situatie hier nadenkt, hoe meer het duidelijk wordt, dat de tragiek van deze eilanden gedefinieerd is door hun kleine omvang. Dit geldt zowel staatkundig alsook economisch. Mocht het lukken om het toerisme de plaats van de olie-industrie te laten overnemen als belangrijkste activiteit op deze eilanden, dan nog zijn de Antillianen maar gedeeltelijk baas in eigen huis. Denkt u maar eens aan de buitenlandse belangen die, onvermijdelijk, achter het toerisme zitten, zoals hotelconcerns, vliegmaatschappijen, scheepvaartlijnen e.d. Een op zich zelf staande Antilliaanse economie zal daarom zeer kwetsbaar en waarschijnlijk op den duur niet realiseerbaar zijn. Op zich zelf is dit natuurlijk in een tijdvak van groeiende economische integratie

en samenwerking tussen de volkeren geen bezwaar, mits men maar zijn belangen kan blijven behartigen, door zelf als Antilliaanse samenleving ook iets in te brengen. Dat laatste nu is vooral door de beperkte omvang van deze eilanden zeer twijfelachtig.

Voor Nederland is de hoeveelheid hulp die aan de Antillen wordt verstrekt, nogal onbelangrijk in vergelijking met de totalen der assistentiebedragen aan ontwikkelingslanden. In 1962 werden plannen bekendgemaakt, om gedurende een tijdvak van 10 jaar in totaal ca. 700 mln. Antilliaanse guldens (ca. 1400 mln. Ned.) te investeren in vooral infrastructurele projecten. Nederland draagt hierin voor ongeveer 2/3 bij in de vorm van schenkingen, leningen en garanties voor leningen. Het merendeel van de plannen voorziet in urgente behoeften. Op het gebied van de volkswoningbouw b.v. bestaan noodtoestanden. Veel gezinnen leven in krotten, zonder water, elektriciteit en andere noodzakelijke voorzieningen. Behalve de stijgende werkloosheid en de daarmee gepaard gaande dalende inkomens, zijn de woningtoestanden oorzaak van een toenemende verpaupering van de jeugd. Verhalen over honger onder kinderen, hoewel soms in het politieke vlak getrokken en daarom opgeblazen, zijn verder lang niet altijd gelogen.

Voor een buitenstaander is de werkelijke nood onder de laagste inkomensgroepen op de eilanden niet ten volle te peilen. Hij kan alleen sterke vermoedens koesteren. Ik ben ervan overtuigd, dat in ieder geval een langdurige voortzetting van de huidige hulpverlening aan de Antillen vereist is. Ik maak mij sterk dat een door Nederland gefinancierde actie voor voedsel, kleding en behuizing, met name bestemd voor de werklozen van de N.A., welkom zou zijn. Een dergelijke gerichte hulp, meer bestemd voor personen dan voor zaken of projecten, zou toch het rechtstreekse gevolg moeten zijn van onze gevoelens van solidariteit met onze medemensen.

In het jaar 1967 kan op Curaçao het onderstaande kadertje in de krant worden gezien. N.B. in een Nederlands-talige krant, verschijnend in 'Ons Koninkrijk':

Erg

Armoede op Curaçao. De man is weggelopen. De moeilijkheid is nu vooral het eten. Het huisje is wel wat scheefgezakt, maar het heeft de zware regens van een paar maanden geleden over-

leefd. Dus dat houdt nog wel. Maar dat eten voor al die kinderen. Ze krijgt een beetje onderstand. Ze voelt zich erg zwak en heeft geen voeding voor haar baby. De zuster heeft gezegd, dat zijzelf goed moet eten.

Het spijt me, dit sombere slot. Misschien wel wat te journalistiek voor S & D. Maar nu beseft u tenminste, waarom in de ogen van de minder welvarende Antilliaan Holland meer zou kunnen doen voor dit land.

D. Kettler

Vietnam: Doctrine en werkelijkheid

Het jaar 1961 markeert een duidelijke verandering in de doctrine, die aan de Amerikaanse buitenlandse politiek ten grondslag ligt. Ook de taal waarin die doctrine werd uitgedrukt, veranderde. Tot die tijd werd de algemene toon van die politiek, ondanks een aantal invloedrijke afwijkingen, bepaald door het geheel van veronderstellingen, geloofsartikelen en symbolen, wat men meestal onder de term 'idealisme' samenvat. Vanuit dat gezichtspunt bestaat er een natuurlijke harmonie van de belangen tussen alle mensen van goede wil in de wereld, zolang er tussen hen tenminste wederzijds begrip bestaat. Als zich conflicten of ordeverstoringen voordoen, kan dat alleen het gevolg zijn van een communicatiestoornis of — en dat is de donkere kant van de doctrine — van het feit, dat er op de een of andere manier mensen van kwade wille in een positie zijn geraakt van waaruit zij de loop van de gebeurtenissen kunnen beïnvloeden.

Het bewind van Kennedy heeft hierop een samenstel van vernieuwingen aangebracht. We kunnen allereerst in de meest algemene zin spreken van een meer 'realistische' of 'pessimistische' kijk op de wereld zoals die is. Meer in het bijzonder betekent dit de erkenning, dat orde en harmonie niet de 'natuurlijke' staat van de dingen is, maar iets hachelijks — een relatieve stabilisering van krachten in beweging, die steeds opnieuw moet worden gevestigd en aangepast. Politieke macht wordt dan gezien als een voortdurende noodzaak in menselijke aangelegenheden, niet als een factor die op den duur door een 'rule of law', een administratie van dingen of een burgerpolitie kan worden vervangen.

De veranderde zienswijze toont zich in twee tendenties. In de eerste plaats verdwijnen de simplistische stereotypen, die met het bewind van het idealisme verbonden waren: we horen niet meer van totale oorlog of totale vrede, massieve vergelding, vriend of vijand. En in de tweede plaats wordt het bereik en de gevarieerdheid van politieke technieken en instrumenten sterk uitgebreid; verfijningen en gradaties van initiatieven en ant-

woorden worden onderzocht en toegepast. We kunnen spreken van een nieuwe politiek.

Het Amerikaanse beleid en gedrag in Vietnam gedurende de laatste jaren heeft men gerechtvaardigd in de ingewikkelde taal van die doctrine en in het licht daarvan leken vele critici van dat beleid inderdaad naïef, dwaas optimistisch en overdreven idealistisch. Ik zal mijn redenen voor het verwerpen van de huidige politiek en het veroordelen van het huidige gedrag in Vietnam uiteenzetten vanuit een standpunt, dat de door Kennedy in de doctrine aangebrachte veranderingen en de nieuwe politiek verwelkomt. Ik zal de volgende twee stellingen van argumenten voorzien:

1. De huidige politiek kan de toets van de nieuwe politiek, zoals die door Kennedy en zijn medewerkers was ontwikkeld, niet doorstaan.
2. Het uiteenlopen van die doctrine en de huidige werkelijkheid is niet alleen het gevolg van de onbekwaamheid van de regering van Johnson, maar ook van zwakke punten en ontoereikendheden in de doctrine zelf: hoewel de nieuwe politiek een wezenlijke verbetering is van wat er daarvoor was, zij is niet goed genoeg.

Drie voorbeelden kunnen het verschil tussen de doctrine en de werkelijkheid duidelijk maken. Vanuit het standpunt van de nieuwe politiek wordt de interventie in Vietnam gerechtvaardigd als een proefterrein voor een constructief anti-guerrilla-optreden, als een geraffineerd en weloverwogen antwoord op een geraffineerde uitdaging. Uiterst doeltreffend en strikt beperkt geweld moet de ontwikkeling van een politieke gemeenschap aanvullen, die in staat zal zijn om problemen op te lossen zonder geweld te gebruiken. In werkelijkheid hebben we echter een voortdurende escalatie van het geweld gezien, met enorme bombardementen vanuit de lucht en de zee en napalm-aanvallen op alles wat zich binnen een zeer ruim afgebakend oorlogsgebied bevindt.

Om de uitwerking van deze ontwikkelingen op waarde te schatten, kan het misschien nuttig zijn om even na te denken over de 'ongelukken' die van tijd tot tijd in onze kranten worden beschreven: waar geen overlevenden zijn wordt natuurlijk niets gerapporteerd en waar zich een 'vijandige' in plaats van een 'bevriende' patrouille in een dorp bevindt, is het geen on-

geluk. Het conflict wordt in de vorm van de totale oorlog geperst.

Volgens de doctrine en het officiële taalgebruik is de Amerikaanse militaire hulp volledig ondergeschikt aan de interne politieke ontwikkeling binnen Zuid-Vietnam. In werkelijkheid, voor zover als dat beoordeeld kan worden, bestaat er een kleine regerende coterie, die de meest strikt beperkte politieke functies vervult (en de strengheid, waarmee die taken worden uitgevoerd moet hun beperkte omvang niet verdoezelen); is er een leger, dat voor niet veel meer dan garnizoensdienst goed wordt geacht en is er economische en sociale chaos in de steden, samengaand met machteloosheid of genadeloze ontworteling en herconcentratie van de dorpelingen. Berichten die met deze wrange samenvatting in strijd zijn, moeten met grote voorzichtigheid worden gelezen: dan blijkt bij voorbeeld, dat de grondwetgevende vergadering geen enkele woordvoerder voor de boeren bevat; dat de regering uitsluitend uit Noorderlingen bestaat en dat vérstrekkende uitspraken over landhervormingen tussen Honoloeloe en Guam tot vage toespelingen zijn geslonken. Het gaat er niet om, dat de regering van Zuid-Vietnam niet met een of ander abstract model van een democratie overeenkomt, maar dat de politieke ontwikkeling die bij dat volk zou passen, volstrekt is stilgezet en dat daar bovenop instrumenten en organen zijn gezet, die zijn aangepast aan de doeleinden van een vreemde mogendheid.

Ten slotte stelt de doctrine van de nieuwe politiek de internationale betrekkingen voor als een arena, waarin zich uiteenlopende en vernieuwende wederzijdse aanpassingsprocessen moeten afspelen. Maar het Amerikaanse optreden komt niettegenstaande een flinke dosis pathetische uitspraken, neer op het vasthouden aan het vanouds bekende soort onderhandelingen, dat in feite overgave van de tegenstander impliceert en het aanvaarden van onze definitie van de situatie als een geval van 'agressie'. De wet van vriend of vijand wordt weer toegepast.

Een aantal van degenen die meegeholpen hebben de Kennedydoctrine te formuleren, hebben zich rond senator Robert Kennedy gegroepeerd om enige van deze bezwaren naar voren te brengen, zij het dan wat voorzichtiger. Zij zien de discrepantie tussen doctrine en werkelijkheid en zij stellen, dat president Johnson en zijn naaste adviseurs het juiste gevoel missen om de nieuwe politiek inderdaad uit te voeren. En daar zit duidelijk

wat in. Johnson schijnt zich inderdaad meer thuis te voelen in een wereld, waarin legers elkaar onder de voet lopen: hij sprak vanuit zijn hart toen hij een diagnose van de situatie gaf die erop neerkwam dat de drie miljard 'daarginder' uit waren op de bezittingen van de tweehonderd miljoen 'van de onzen'. Ook de verspreide tekenen van onbehagen, die MacNamara laat zien, wijzen hierop. Minister Rusk daarentegen was wel door Kennedy gebruikt, maar heeft zijn vorming in het 'oude' State Departement ontvangen.

De diagnose, die deze critici ons opdringen is niettemin onvolledig. Uiteindelijk ligt de bron van de moeilijkheden in de Kennedydoctrine zelf, in de nieuwe politiek zoals die tot nog toe is ontwikkeld. Ondanks tegengestelde neigingen heeft de regering van Johnson geprobeerd de doctrine uit te voeren en waar deze verlaten is, is dat een gevolg van ontoereikendheden in de doctrine zelf. Het komt door gevolgen, die niet voorzien zijn door een zicht op de gebeurtenissen, dat fundamenteel ontoereikend is. Geluk of briljante improvisatie kunnen zulke gebreken soms bedekken, zoals gedurende Kennedy's eigen korte ambtsperiode vaak gebeurd is, maar de werkelijkheid wreekt zich op een ontoereikende doctrine door onverwachte kosten op te eisen.

De ontoereikendheid van de Kennedy-doctrine kan worden aangetoond door er drie fundamentele zwakke punten van te bespreken. Ik noem het eerste 'nadruk op besluiten', het tweede 'ethische verstarring' en het derde 'verkeerd beoordelen van dwingende krachten'.

Nadruk op 'besluiten' heeft twee aspecten: in de eerste plaats impliceert het de neiging om besluiten te nemen en daarover te denken, alsof het ene besluit niets met het andere te maken had. Ieder besluit wordt op zichzelf gezien. Daarmee wordt de mogelijkheid van het manipuleren van de gebeurtenissen sterk overdreven evenals de mogelijkheid om op eenmaal genomen besluiten terug te komen als de gevolgen ervan niet zo bevallen. In de tweede plaats wordt door de nadruk op 'besluiten' de kracht van besluitvaardigheid van de doeltreffendheid van te weten wat je wil, overgewaardeerd. Samenvattend kan dus worden gezegd, dat het leggen van een nadruk op 'besluiten' ongevoelig maakt voor de hardnekkigheid van bestaande patronen en voor de continuïteit van gebeurtenissen. In de sociale werkelijkheid worden de gevolgen van handelingen grotendeels bepaald door de structuren en processen, waarin zij interveniëren.

In de ontoereikende versie van de doctrine van de nieuwe politiek worden gevolgen te exclusief toegeschreven aan krachtdadige vastberadenheid en listig manipuleren. Het symbool en het uitgezochte instrument van de nadruk op 'besluiten' is de commando met zijn 'Groene Baret' en het voortdurend afnemen van diens belangrijkheid in Vietnam is niet, zoals de romantici van de anti-guerrilla veronderstellen, een gevolg van een samenzwering van de gewone militairen; het wijst op de verkeerde veronderstellingen, die aan zijn oorspronkelijke inzet ten grondslag lagen.

'Ethische verstarring' wijst op een onvermogen om duidelijk te zien wat ethisch wel en wat niet geoorloofd is. De nieuwe doctrine heeft natuurlijk gelijk als zij het onmogelijke streven naar volstrekte zuiverheid in het politieke leven verlaat. Maar de ethische traditie is nooit zo dwaas geweest, zeker niet bij degenen, die de vraagstukken, welke aan het denken over natuurrecht verbonden zijn, ernstig onder ogen zagen. De ethische component in het politieke leven moet worden gezien als een patroon van sterke veronderstellingen, die bepaalde gedragingen uitsluiten, of, om het beeld te veranderen, als een continuüm van drempels die overschreden moeten worden. Het kan in het politieke leven inderdaad gebeuren, dat men gedwongen is om te handelen tegen een van die veronderstellingen in of dat men een van die drempels moet overschrijden. Dergelijk exceptioneel gedrag vaagt de getrokken grenzen niet weg, als het in feite maar als exceptioneel gedrag wordt uitgevoerd en er maar voortdurend blijkt uit wat men aan het doen is, dat men zo spoedig mogelijk weer tot de 'normale' wereld wil terugkeren. De nieuwe politiek bezwijkt voortdurend aan de verleiding om — in plaats van de ethische consequenties van het optreden onder ogen te zien — een retoriek van tragische verantwoordelijkheid te laten worden tot een vorm van zelfmedelijden en zelfrechtvaardiging. Alle grenzen, gradaties en beperkingen worden dan weggespoeld.

De derde fundamentele zwakte, die ik hier wilde bespreken, loopt door de andere twee heen: er is een voortdurend onderschatten van de dwingende kracht van gebeurtenissen. De tegenhanger van een nadruk op 'besluiten' is het verkeerd beoordelen van de stroom van gevolgen, die voortvloeien uit de politieke mobilisatie van de hulpbronnen, nodig om een beslissing uitgevoerd te krijgen. Een enkele maal wordt dit ingezien waar het de gehele bevolking betreft, maar het wordt bijna nooit be-

seft, dat dit ook voor de besluitvormers zelf geldt. Zij mobiliseren zich zelf: iedere stap in een bepaalde richting bindt ze aan de ingeslagen koers en beperkt steeds meer hun zicht op alternatieven. (Dat is overigens een reden waarom een actieve politieke oppositie zo'n enorm belangrijke rol heeft te vervullen bij het vergroten van de rationaliteit van beleidsprocessen van deze aard).

Een kort betoog als dit kan niet meer doen dan het aangeven van te vervullen taken. De doctrine van de buitenlandse politiek mag niet bij de resultaten van de nieuwe politiek stil blijven staan. De catastrofe van Vietnam werpt de meest fundamentele vragen op. Maar op korte termijn is er een behoefte aan concrete alternatieven. In dit stadium, nu men zich zo volledig gebonden heeft aan een militaire 'overwinning', doet men een voorstel zonder enige hoop dat er iets van komt. Maar het voorstel, dat Gavin Young enige maanden geleden in de Observer deed, lijkt me nog steeds de beste kans op een uitweg uit het conflict te bieden. Het veronderstelt natuurlijk ook een onvoorwaardelijke stopzetting van de bombardementen op Noord-Vietnam. Youngs suggestie was, dat de Verenigde Staten hun verlangen zouden aankondigen om onderhandelingen te laten plaatsvinden tussen het Nationale Bevrijdingsfront en een verantwoordelijke groep andere Zuidvietnamese leiders. In dit stadium zouden alle Noorderlingen, Ho Tsji Minh en maarschalk Ky inbegrepen, uitgesloten moeten zijn. Dit zou ongetwijfeld tot een crisis in Saigon leiden, maar er zou geen wezenlijke moeilijkheid zijn om daar, in Parijs, in Amerika en elders in Vietnam mensen te vinden, die op ten minste evenveel gezag aanspraak zouden kunnen maken dan de nu aan het bewind zijnde figuren en die overeenkomsten zouden kunnen aangaan zonder dat ze alleen maar pionnen zouden zijn. Dat zou geen einde aan conflicten, politiek of ernstige onzekerheid maken, maar men zou er weer mee terug kunnen gaan over de drempel van massaal geweld. De parallel met de Dominicaanse republiek, toen 'communistische rebellen' voor Washington en de Amerikaanse pers plotseling in 'constitutionalisten' veranderden, laat zien dat het mogelijk is om de simplistische definitie van de 'Rode' revolutie te herdefiniëren, zelfs na een interventie. De parallel is natuurlijk van beperkte waarde, en er kan bovendien niet worden gezegd, dat de Verenigde Staten daar uiteindelijk veel meer hebben bereikt dan de liquidatie van een rampzalige politiek, maar

het laat toch een mogelijkheid zien, die uitgebuit had kunnen worden en dat in principe nog steeds kan. Hoe klein die mogelijkheid ook is, ik stel me van de steeds terugkerende geruchten over onderhandelingen met Noord-Vietnam nog minder voor.

Het protest moet doorgaan, lijkt me, al geloof ik nu, dat de Amerikaanse regering door zal gaan met het schrijnende onrecht van het afdwingen van een 'Spaanse oplossing' aan het volk van Zuid-Vietnam. Er zal een tijd komen, dat de revolutionaire beweging niet meer in staat zal zijn het Amerikaanse geweld te weerstaan en dan zal er een woestijn zijn, die we zowel vrede als vrijheid zullen noemen. De politieke betekenis van het protest en van dit soort analyses van de fundamentele fouten van het beleid liggen in de noodzaak te voorkomen, dat er nog verschrikkelijker gevolgtrekkingen zullen worden getrokken uit wat er is gedaan. Als de Amerikaanse regering zich zou gaan verbeelden, dat haar acties in Vietnam een patroon van antwoorden vormt, dat ingeroepen kan worden wanneer revolutionair geweld uitbreekt in de nieuwe naties, die men ook wel 'zich ontwikkelend' noemt, zal de huidige tragedie nog vele malen worden overtroffen. Daarom moeten we op zijn allerminst proberen de werkelijke lessen van Vietnam te laten doordringen daar waar zij thuishoren.

G. van Benthem van den Bergh

De verzuimde verkiezingen in Vietnam

Het Zuidoost-Azië-programma van de Cornell Universiteit, dat onder leiding staat van George McKahin heeft reeds vele voortreffelijke studies voortgebracht (o.a. over Indonesië). Kahin zelf schreef met John W. Lewis al eerder een van de meest informatieve artikelen over het conflict in Vietnam, die ik ken. (The United States in Vietnam, Bulletin of the Atomic Scientists, Vol. XXI, no. 6, juni 1965). Onlangs werd ook het verschijnen van een boek met dezelfde titel aangekondigd, dat ik bij voorbaat warm kan aanbevelen.

In het genoemde artikel stellen de schrijvers al naar aanleiding van Diem's (en Amerika's) weigering om de in de overeenkomst van Genève voorgeschreven verkiezingen te houden, die hadden moeten leiden tot de hereniging van de door een voorlopige militaire demarcatielijn gescheiden delen van Vietnam — d.w.z. tot een Vietnam onder leiding van Ho Tsji Minh en de Vietminh — de volgende vraag: 'als een militaire worsteling om de macht eindigt op de overeengekomen voorwaarde, dat de strijd naar het politieke plan verlegd zal worden, kan de partij die de overeengekomen voorwaarden schendt, dan met enig recht verwachten, dat de militaire worsteling niet weer zal worden opgevat?'

Franklin Weinstein, die eveneens deel uitmaakt van het Zuidoost-Azië-programma van Cornell, heeft met de hier besproken studie [1]) aangetoond, dat deze vraag terecht gesteld kan worden. Hij heeft precies uitgezocht hoe de bepaling over de verkiezingen in de overeenkomst van Genève is terechtgekomen; wat de bepaling beoogde; waarom Noord-Vietnam (die aanduiding is al onjuist — in de termen van de overeenkomst van Genève zouden we moeten spreken van het burgerlijk bestuur over de Noordelijke hergroeperingszone) er in 1954 op kon

[1]) Franklin B. Weinstein. Vietnam: verkiezingen die nooit plaatsvonden. Stichting Uitgeverij Bevrijding, 1967.

vertrouwen, dat de verkiezingen gehouden zouden worden en dat het onder internationale controle gehouden vrije en geheime verkiezingen zou winnen; aan wie te wijten is, dat de verkiezingen toch niet zijn gehouden en wat de invloed daarvan is op de houding, die Noord-Vietnam nu inneemt ten aanzien van onderhandelingen over de beëindiging van de huidige oorlog.

Dit is zonder twijfel de definitieve studie over dit uiterst belangrijke vraagstuk, een heldere weergave van een gedegen stuk onderzoek, zoals er in Amerika zoveel worden gepubliceerd, die helaas maar al te zelden hier doordringen. Daarom is het een zeer toe te juichen initiatief van de commissie buitenlands beleid van de PSP om deze studie te laten vertalen en uit te geven.

De Amerikaanse regering houdt nog steeds vast aan de interprestatie van het conflict als ontstaan door 'agressie vanuit het Noorden,' die dient om de eigen interventie te rechtvaardigen. Een belangrijke schakel in de keten van argumenten, die deze interpretatie moeten staven, is de bewering dat de regering in Hanoi in 1956 niet bereid was om *vrije* verkiezingen toe te staan. Ook stellen voorstanders van de Amerikaanse Vietnampolitiek wel, dat het naïef is om enige waarde te hechten aan de voor 1956 voorgeschreven verkiezingen, omdat er nog in geen enkele communistische staat ooit vrije verkiezingen zijn gehouden.

Weinstein toont echter onweerlegbaar aan dat: (ik vat de belangrijkste resultaten van zijn studie samen)

1. De Vietminh in 1954 alleen bereid was om met Frankrijk een wapenstilstand te sluiten, als Frankrijk zou toestemmen in het vaststellen van een definitieve datum voor het houden van verkiezingen in geheel Vietnam. De Vietminh heeft — na eerst verkiezingen binnen zes maanden na de wapenstilstand te hebben geëist — onder druk van China en de Sowjet-Unie toegestemd in de termijn van twee jaar. Bovendien aanvaardde de Vietminh de vaststelling van de demarcatielijn — aan weerszijden waarvan de Franse en Vietminhtroepen zich moesten hergroeperen — langs de 17e breedtegraad in plaats van langs de 13e, wat beter met de werkelijke militaire situatie zou zijn overeengekomen. De Vietminh aanvaardde m.a.w. een verlies van moeizaam veroverd gebied. Hoewel de Vietminh in niet al te lange tijd heel Vietnam op Frankrijk had kunnen veroveren — na Dien Bien Phu ging het snel bergafwaarts en was Frank-

rijk oorlogsmoe — hebben de leiders van de Vietminh de voorkeur gegeven aan het zonder geweld bereiken van hun doeleinden, waarschijnlijk deels omdat zij rekening hielden met de mogelijkheid van militair ingrijpen van de Verenigde Staten.

2. In de slotverklaring van de conferentie van Genève staat: 7... de regeling van politieke problemen... (zal) het Vietnamese volk in staat stellen de fundamentele vrijheden te genieten, gegarandeerd door democratische instellingen, tot stand gekomen als resultaat van algemene verkiezingen met 'vrije geheime stemming.' Dit betekent, dat het niet bestaan van 'democratische instellingen' in het Noordelijk deel van Vietnam niet als argument mocht worden gebruikt om het niet houden van de voorgeschreven verkiezingen te rechtvaardigen, zoals Diem en Dulles dat hebben gedaan. Op de eveneens door de overeenkomst voorgeschreven consultatieve bijeenkomsten van de burgerlijke besturen van de beide delen (Frankrijk en de Vietminh in 1954), die in juli 1955 moesten worden gehouden en die ook al door Diem zijn verhinderd, hadden aan de regering in Hanoi voorwaarden kunnen worden gesteld betreffende internationaal toezicht op de te houden 'vrije en geheime stemming.' Dit is niet gebeurd, omdat Diem wist, dat Hanoi dergelijke voorwaarden zou hebben aanvaard. Als de Vietminh niet zeker was geweest verkiezingen te kunnen winnen, had hij niet op het opnemen van de boven geciteerde bepaling aangedrongen.

3. Noord-Vietnam kon veronderstellen, dat de verkiezingen gehouden zouden worden, omdat Frankrijk volgens de overeenkomst van Genève het burgerlijk bestuur over de Zuidelijke hergroeperingszone zou voeren en de overeenkomst ook de eventuele opvolger van Frankrijk bond. De 'Staat Vietnam' van Bao Dai, door Frankrijk ingesteld en door Diem overgenomen, werd dus door de conferentie van Genève geacht volkenrechtelijk niet te bestaan. Noord-Vietnam had niet kunnen weten, dat in 1956 niet alleen Frankrijk, maar ook de Sowjet-Unie en China het zouden laten afweten.

4. De verantwoordelijkheid voor het niet houden van de verkiezingen ligt geheel bij Diem en bij de Verenigde Staten. Zij hebben daarmee (als eerste) de overeenkomst van Genève geschonden. Noord-Vietnam heeft tot 1960 alsnog geprobeerd Diem ertoe te bewegen besprekingen te houden over het houden van verkiezingen. Overigens doet het argument, dat Noord-Vietnam geen vrije verkiezingen zou hebben toegestaan, wat

ironisch aan gezien de aard van het bewind van Diem. C. L. Sulzberger noemde al in maart 1955 het Diemregime een 'onverhulde dictatuur.' Het weer oplaaien van het conflict was een gevolg van merendeels spontaan verzet tegen het repressieve bewind van Diem, waarin achtergebleven kaders van de Vietminh wel een belangrijke organisatorische rol speelden, maar waaraan na sterke druk uit het Zuiden pas in 1960 door Noord-Vietnam daadwerkelijke steun is verleend. Maar zelfs al zou het initiatief wel van Hanoi zijn uitgegaan, zoals de Amerikaanse witboeken van 1961 en 1965 beweren, dan zou dit nog het gevolg zijn van de weigering van Diem om de voorgeschreven verkiezingen te houden.

Het staat door deze voorgeschiedenis in ieder geval vast, dat Noord-Vietnam nooit zal aanvaarden 'door strafbombardementen van de VS gedwongen... aan de conferentietafel plaats te nemen.' Dat zou immers betekenen, dat het de Amerikaanse opvatting van de oorlog als ontstaan door 'agressie vanuit het Noorden' zou onderschrijven, terwijl het voor Hanoi vaststaat, dat 'Saigon en Washington de schuldige partijen zijn – schuldig aan het saboteren van de eenheid van Vietnam door te weigeren de verkiezingen gepland voor 1956 te laten plaatsvinden.' Daarom maakt deze studie eens te meer duidelijk hoezeer Oe Thant het bij het rechte eind heeft, als hij stelt dat het stopzetten van de bombardementen op Noord-Vietnam een conditio sine qua non is voor het beginnen van vredesonderhandelingen – én dat Noord-Vietnam bereid zal zijn onderhandelingen te voeren. Hij maakt ook duidelijk, dat de 'reciprociteit', die Amerika eist en die op het eerste gezicht zo redelijk lijkt, dat allerminst is, omdat ook de aanvaarding daarvan voor Hanoi zou neerkomen op de bekentenis 'agressie' gepleegd te hebben, wat niet het geval is. Daarom behelsde het laatste Amerikaanse onderhandelingsaanbod, de brief van Johnson aan Ho Tsji Minh (febr. '67) geen redelijk voorstel en is het slechts een bewijs van korte memorie en het bestaan van een koude-oorlog-ideologie in het Westen, dat Johnson met die brief een propagandasucces heeft weten te boeken.

I. van der Velde

Elementair onderwijs voor volwassenen in Latijns-Amerika

Latijns-Amerika lijdt onder een massaal analfabetisme, een situatie die de landen van Midden- en Zuid-Amerika niet alleen cultureel, maar daardoor ook demografisch, sociaal, economisch, politiek voor grote moeilijkheden plaatst. Er worden vaak energieke pogingen ondernomen om het algemeen ontwikkelingsniveau omhoog te brengen. Elementair onderwijs aan volwassenen, broodnodig, betekent in de eerste plaats deze volwassenen leren lezen en schrijven.

R. W. Cortright geeft in een artikel 'Adult basis education in Latin-America' (International Review of Education 1966) een wat van de hak-op-de-tak-springerig en daardoor moeilijk te volgen overzicht. We hebben getracht er enige lijn in te brengen. Men moet blijkens gegevens van de Unesco uit 1962 aannemen, dat minstens veertig percent van de volwassen bevolking analfabeet is, hetgeen neerkomt op vermoedelijk vijftig miljoen analfabeten. In Zuid-Amerika naar verhouding iets meer dan in Midden-Amerika, 42-44 % tegen 40-42 %. Voor een land als b.v. Brazilië geldt dat slechts ongeveer de helft van de bevolking boven 5 jaar de kunst van lezen en schrijven verstaat. Van de 15-jarigen en ouderen heeft de helft één schooljaar achter de rug.

Een van de oorzaken, tegelijk een oorzaak die in Latijns-Amerika moeilijk te keren is, ligt in de verontrustende bevolkingstoename. In West-Europa is 25 % van de bevolking jonger dan vijf jaar, in de Verenigde Staten 31 %, in Latijns-Amerika 40 . Naar schatting werden er in 1965 bijna 10 miljoen kinderen geboren. Wij zijn met onze kapitaalkracht, onze technische outillage, onze geschoolde docentenstaven de naoorlogse geboortegolf zo ongeveer meester gebleven, zij het met moeite en niet tot ieders tevredenheid, hoe moeten ginds de arme landen vrijwel zonder technische uitrusting en zonder adequate docentenstaven deze veel sterkere en permanente bevolkingsaanwas de baas blijven? Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat tussen 1955 en 1965 het aantal analfabeten in verschillende lan-

den sterk is toegenomen. Waarin moet het schaarse kapitaal worden geïnvesteerd, in elementair onderwijs aan de jeugd – het is vrijwel onmogelijk leerplicht door te voeren – of in elementair onderwijs aan jeugdigen en volwassenen? Van een 'samenhangend geheel van onderwijsvoorzieningen' kan vooralsnog geen sprake zijn, niet van een grondplan, waarin de adult education kan worden geïntegreerd, al begint men naar een 'long-range education planning' te streven.

Docenten

In vrijwel alle staten bestaan grote tekorten aan docenten. Studerenden, studenten zijn gewilde hulpkrachten. In Bolivia en Columbia b.v. worden studenten ingeschakeld. Zij brengen jeugdige en volwassen werknemers enige kennis van en vaardigheid in techniek en administratie bij. Studenten worden soms verplicht ten minste 72 uur lees- en schrijfonderwijs te geven aan volwassen analfabeten, daarbij vaak gesteund door vrijwilligers van vredeskorpsen. Het komt zelfs voor dat kinderen van 10-11 jaar, die kunnen lezen en schrijven, deze taak overnemen, aldus de verantwoordelijkheid van volwassenen dragend.

Werkgevers verlenen dikwijls de noodzakelijke medewerking omdat gebleken is dat analfabeten eerder een gevaar zijn voor zich zelf en ook eerder anderen in gevaar brengen. Soms is de animo bij de arbeiders zo groot dat zij lessen komen volgen voor de dagtaak begint of blijven als de dagtaak geëindigd is, om de leeskunst machtig te worden of de leesvaardigheid op te voeren. In deze scholingsarbeid worden ook militairen, zelfs gedetineerden, betrokken, niet als docenten, maar als pupillen. Er wordt vrij veel avondonderwijs gegeven; men tracht, waar mogelijk, de instructie in lezen en schrijven te incorporeren in de beroepsscholing. dat betekent 'learning through work'.

Methodiek

Men streeft – dat blijkt uit het voorgaande – in het algemeen een gerichte propaganda na; men grijpt aan waar succes mogelijk geacht wordt. Algemene programma's zoals die via radio en televisie werden uitgezonden, hebben weinig uitgewerkt. Men bleek genoodzaakt te zijn differentiatie toe te passen, radio- en televisie-uitzendingen te verzorgen op lokaal niveau, aangepast aan de plaatselijke behoeften van b.v. plattelandsdistricten. Dan leverden zij 'maximum impact'. Dat gold zowel voor de Dominicaanse republiek als voor Columbia en Brazilië.

Leermiddelen

Leermiddelen blijken vaak moeilijk te verkrijgen. Er is een schrijnende armoede aan lectuur; de gemiddelde oplage van boeken ligt tussen 500 en 2.000 à 3.000 exemplaren. Men heeft berekend dat 20 % van hen die de leeskunst machtig zijn, voor wat hogere vorming betreft afhankelijk blijven van het al of niet beschikbaar stellen van leesmateriaal dat voor hen van belang is; dat een tweede 20 % eenvoudig leesmateriaal behoeft om hun leesvaardigheid te onderhouden; dat 58 % nog leerlingen zijn 'op instructional stage', beginnelingen dus. Voor deze drie leesniveaus is lang niet altijd het gewenste materiaal aanwezig.

Al met al een somber beeld, al zijn er lichtpunten.

Men weet nu eenmaal dat 'increased literacy' een basis is 'for diminishing social and political ills' en laat niet los. Het komt ons voor dat men in Mexico, een van de landen die het eerst revolteerden en zich van ongewenste buitenlandse en binnenlandse machten en invloeden wisten te bevrijden, het verst is gevorderd. Het eerste programma dateert van 1922: 15.000 volwassenen leerden lezen. Een tweede poging werd in en na 1936 ondernomen: 225.000 volwassenen werden analfabeet af. In 1944 werd een Emergency Law aanvaard, waarmee de 'National Campaign against Illiteracy' startte. Mexico kent een speciaal soort van scholen voor volwassenen, die hun schoolse vorming niet hebben voltooid.

Dit 'inhaalonderwijs' kent Venezuela ook. De 'Division Nacional de Educación de Adultos' organiseert soortgelijke scholen voor jongeren van 14 tot 20 jaar. In Venezuela is men volgens gegevens van 1964 erin geslaagd in vier jaar 1.300.000 volwassenen te leren lezen. Men verwacht rond 1970 het analfabetisme volledig te hebben overwonnen. Voor Cuba was het jaar 1961 het Ano de Educación, het jaar dat een succesvolle campagne tegen het analfabetisme inluidde. De resultaten werden zorgvuldig geanalyseerd, de economische consequenties werden onderzocht, nagegaan werd in hoeverre de gestelde doelen waren bereikt.

Guatemala baseert zich op radio, althans in Nahuala in het Departemento de Solola. Daar is gevestigd 'a pilot center for radiophonic schools trying experimental literacy programs', die uitgezonden worden naar 55 scholen.

Uit alles blijkt dat er gewerkt wordt, soms hard gewerkt om het culturele noodlot te boven te komen. Maar het staatje dat

Cortright aan het slot geeft, maakt duidelijk dat het nog jaren duren zal eer de gehele bevolking ook maar het genot van enig elementair onderwijs zal hebben ervaren:

Land	*Jaar*	*Percentage dat de lees- en schrijfkunst machtig is*
Costa Rica	1963	84
Chili	1960	83,6
El Salvador	1961	48
Honduras	1961	46,9
Mexico	1960	62,2
Panama	1960	78,3
Peru	1961	60,1
Venezuela	1961	64,5

Boekbesprekingen

H. Pörzgen. Russisch mozaïek; indrukken van een Rusland-kenner; vert. uit het Duits door M. G. Schenk. Haarlem, De Toorts, 298 blz. Prijs f 7,50.

De schrijver, redacteur van de „Frankfurter Allgemeine Zeitung", heeft tijdens een 25-jarig verblijf in de Sowjet-Unie gelegenheid gehad dit land in alle windstreken te doorkruisen. Zijn belangstelling gaat in de eerste plaats uit naar het karakter van land en volk, de historische monumenten en de recente economische ontwikkeling en minder naar de politieke vraagstukken. Pörzgen toont zich een bekwame, goed gedocumenteerde gids wanneer hij de lezer naar de verschillende delen van de Sowjet-Unie voert: Moskou, Moermansk, de Oostzeestaten, de Oekraïne, de Koeban en de Kaukasus. Zijn typeringen van verschillende landschappen (bv. Karelië en de Kaukasus) en steden getuigen van een goed waarnemingsvermogen en kennis van zaken, ook op historisch gebied (lezenswaardig zijn bv. de bladzijden over opgravingen in het Kremlin).

Het boek geeft voorts een indruk van de veranderingen die zich sedert Stalin hebben voltrokken. Interessant zijn de bijzonderheden die Pörzgen verstrekt over minder bekende gebieden als de Karelische republiek en Moermansk met de pelterijen. Ook geeft hij een verslag van zijn bevindingen op de bontveilingen in Leningrad. Treffend vond ik zijn beschrijving van het landschap van de Kaukasus. De oliewinning in de Kaspische Zee had voorts de aandacht van Pörzgen, evenals het leven en de levensstandaard in de Oekraïne.

De Duitse schrijver loochent allerminst de ontstellende en zinloze verwoestingen die door zijn landgenoten in de oorlog zijn aangericht. Hij weet vele voorbeelden te noemen van de grote zorg voor de instandhouding van historische monumenten (ook kerken).

De titel „Russisch mozaïek" is goed gekozen. Pörzgen geeft de lezer een scherp beeld van de verscheidenheid van volken en landschappen, klimatologische omstandigheden en levensvoorwaarden. Het werk van Pörzgen behoort ongetwijfeld, ook om de objectiviteit, waarmede hij verschillende problemen benadert, tot de belangrijkste boeken over Rusland die de laatste jaren zijn verschenen.

Helaas blijkt de vertaalster weinig kennis te hebben van de juiste spelling van namen. Zij heeft veelal de Duitse spelling aangehouden:

Chroetsjew moet zijn Chroesjtsjew, Sagorsk moet zijn Zagorsk, enz. De rivier heet niet Donetsk, maar Donets.

P. KRUG

Ch. B. Timmer. Rusland zwart op wit: tien essays over Russische schrijvers. Amsterdam, Van Oorschot, 1966. 239 blz. (Stoa-reeks). Prijs f 5,90.

Van de tien essays van de bekende vertaler van Russische literatuur zijn vijf gewijd aan vóórrevolutionaire klassieken (Poesjkin, Gogol, Toergenjew, Dostojewski, Tsjechow) en vijf aan schrijvers die na 1917 in het voetlicht traden (Majakowski, Babel, Pasternak, Ehrenburg en Terts).

De literatuur is in Rusland altijd een gevaarlijke aangelegenheid geweest, de literator een kwetsbaar figuur, voor zover hij meer wilde zijn dan „Untertan". De minister van Volksvoorlichting Oewarow, de geestelijke vader van de tsaristische „ideologie" („orthodoxie, autocratie, nationale gezindheid"), verklaarde in 1843 openlijk „dat hij het liefst zag dat het met de Russische literatuur eindelijk eens helemaal zou ophouden; er zou dan in ieder geval een concrete situatie zijn ontstaan en wat de hoofdzaak was, hij zou dan rustig kunnen slapen." De machthebbers in de Sowjet-Unie hebben deze lijn niet geheel gevolgd. Men heeft de Russische klassieken (enkelingen als Dostojewski tot voor kort uitgezonderd) steeds in grote oplagen gedrukt en herdrukt en ook de schrijvers die het systeem kritiekloos aanvaardden, konden op medewerking van de overheid rekenen. (Zelfs de emigrant Boenin wordt thans gedrukt en veel gelezen!). Maar de positie van „onruststokers" (Timmer behandelt hier o.m. Babel en Terts) was onder het narevolutionaire bewind eerder kwetsbaarder dan veiliger in vergelijking met de status van de literator ten tijde van het tsarisme. De plaats van de schrijver en in het algemeen van de intelligentsia in de Russische maatschappij is onvergelijkbaar met die in andere samenlevingen [1]).

Terecht schreef Timmer: „Het Russische absolutisme in al zijn historische graduaties van de autocratie der tsaren tot de Sowjetdictatuur is te karakteriseren als provincialisme, d.w.z. als een bekrompen vorm van menselijke samenleving, die geen gril, geen improvisatie, geen uit de band springen gedoogt, en waarin in iedere afwijking van een bepaald sociaal patroon een gevaar wordt gezien dat de kop moet worden ingedrukt. Een studie van de Russische censuur in de 18de, 19de en 20ste eeuw geeft stof te over om deze constatering met feiten te staven." (pag. 199).

Timmer toont zich een veelbelezen kenner van het Russische geestesleven in al zijn aspecten. Raak vond ik ook deze typering: „De

[1]) Vgl. The Russian intelligentsia; edited by R. Pipes. Columbia University Press, 1961. Ook in het Duits als pocket verschenen.

Russische geest kan, wanneer hij kritisch wordt, dikwijls een standpunt van boven de partijen staan, van objectief-zijn niet verdragen; hij eist partijdigheid, tot in de kleinste details." (pag. 58).

Het essay over Poesjkin boeide mij het minst. Interessanter is m.i. de beschouwing over Gogol's „Dode Zielen". Wie (zoals uw recensent) een bewonderaar is van Toergenjew (volgens Timmer „de zuiverste stilist van de grote Russische klassieken") moet het essay „Een jager zonder wild" niet ongelezen laten. Het geeft een goede karakteristiek van werk en schrijver. Het essay over Dostojewski's „Aantekeningen uit het ondergrondse", een verhaal dat men in het verleden wel ten onrechte heeft afgedaan als van minder betekenis in vergelijking met ander werk van de grote romancier, brengt Timmer tot deze uitspraak: „Dostojewski geeft de eerste, onbarmhartige analyse van de komende, de moderne mens, de introspectieve twintigste-eeuwer, wiens meest loffelijke eigenschap zou bestaan in de moed, waarmee hij eerlijk was in zijn zelfonthulling en het onderzoek naar zijn situatie, de moed, waarmee hij de vraag omtrent de zin of onzin van zijn bestaan wèl stelt." (pag. 67).

Het bizarre element in Tsjechows werk is het onderwerp van een volgend essay. Het indringende essay over de revolutionaire dichter Majakowski, die in 1930 zelfmoord pleegde, verdient evenzeer de aandacht.

Timmer, die de taak op zich nam de moeilijk vertaalbare Joodse schrijver uit Odessa, Isaak Babel, in goede Nederlandse vertalingen meer bekendheid te geven, wijdt ook in deze bundel een beschouwing aan Babel en diens hachelijke positie onder het Sowjet-bewind. Babel was een eigenzinnige individualist, die in botsing kwam met de revolutieheld en cavaleriegeneraal, de latere maarschalk Boedjonni. Na de dood van zijn beschermer Gorki was zijn vonnis getekend. Hij „verdween" in de periode van de beruchte processen.

Leven en werk van Pasternak (poëzie, autobiografie en „Dokter Zjiwago") behandelt een volgend essay. Over Pasternak én Poesjkin zegt Timmer: „In beiden, Pasternak en Poesjkin, komt de mens naar voren die bij geen der vechtende kampen hoort, een soort „outsider" zowel door de omstandigheden als door zijn afkeer partij te kiezen." (pag. 176).

Aan de hand van Ehrenburgs memoires „Mensen, jaren, het leven" komt Timmer tot enkele kritische kanttekeningen over de figuur van deze schrijver, die alle zuiveringen wist te overleven.

Als vertaler van enkele verhalen van Terts (in 1966 verschenen onder de titel „Drie verhalen" bij Polak en Van Gennep) heeft Timmer zich intensief beziggehouden met de achtergronden van het werk van deze auteur, wiens werkelijke naam Andrej Sinjawski is en die zoals bekend in 1966 tot zeven jaar dwangarbeid werd veroordeeld wegens publikatie van geschriften in het buitenland. Abram Terts (en hij niet alleen) heeft de rechten opgeëist van de vrije mens. Voor hem is er een onoverbrugbare kloof tussen de innerlijke autonome wereld van

het individu en de banale zichtbare wereld beheerst door de „homo economicus" en „Big Brother" in nuce.

Interessant is wat Timmer schrijft over de invloed van Gogol en Nabokov bij Terts. In de ogen van partijdogmatici zijn dergelijke „Einzelgänger" verdacht. Toch staan zij niet alleen. Wie enigszins van de moderne Russische letterkunde op de hoogte tracht te blijven, weet dat er in de literaire themata opmerkelijke veranderingen zijn waar te nemen. Schrijvers als Kazakow, Jewtoesjenko, Aksjonow, Tendrjakow en Solzjenytsin hebben meer oog voor de individuele menselijke problematiek dan voor de dogmata van „socialistisch realisme" en ideologie. Deze jongeren bevestigen opnieuw de waarheid van de uitspraak van Thomas Mann, dat het „nie und nirgends eine tiefere Menschlichkeit gegeben (habe) als in der russischen Literatur."

Geïnteresseerden wijs ik in dit verband ook op het artikel van dr. M. A. Lathouwers „De dynamiek van het menselijk scheppen als thema van de hedendaagse Sowjet-literatuur" in het tijdschrift „Mens en Kosmos" (januari 1967).

P. KRUG

W. G. J. Iemhoff: Oorlog, dienstplicht, dienstweigering, Het Wereldvenster, Baarn.

Een merkwaardig boekje. De schr., stellig een belezen jongeman, medicus verdedigt zijn stellingname tegenover de dienstplicht. Hij is eerst in dienst gegaan, heeft daarna een beroep gedaan op de wet Gewetensbezwaarden, zijn bezwaren tegen de dienst werden erkend, maar na een half jaar trekt hij zijn bezwaren in en dient zijn tijd uit. Dit geschrift zal zeker mede mogen worden gezien als een uitleg van deze gang van zaken. Maar er staat meer in. Op verdienstelijke wijze laat het zien, hoe iemand bewust bezig is met de vragen van onze tijd, een poging doet om met zijn kennis van wijsbegeerte en theologie antwoorden op die vragen te vinden. Zich niet gewonnen geeft aan de mening, die de fatsoenlijke doorsnee burger over die problemen past te hebben.

De sleutel van het boekje ligt naar mijn gevoel op pag. 30 en 31. Schrijvers uitgangspunt is, dat iedereen die aan een discussie deelneemt daarom een verantwoordelijkheid heeft naar twee kanten, nl. voor zijn standpunt én voor de voortgang van het gesprek. Hij mag niet om wille van de anderen de idee die hij vertegenwoordigt verlaten; hij mag evenmin omwille van de zuiverheid van zijn principe uit het gesprek treden. Dit betekent naar de ene kant de moed voor een — steeds tijdelijk — compromis, naar de ander kant de moed voor een steeds weer op te vatten strijd. Op pag. 95 deelt hij mede, dat hij zijn bezwaren herriep, omdat de zaken — althans voor hem, toen, zo lagen, dat een voortgezette weigering alleen zou betekenen, dat hij zich uit de discussie had teruggetrokken. Althans voor mij,

zegt de schrijver. Hij blijft hier in de subjectiviteit, waaraan hij zich, zoals hij elders zegt, bij het gesprek voor de commissie ergerde. Kan ook moeilijk anders. Want het is even goed denkbaar, dat het gesprek voor een ander, die in de dienstweigering volhardt, blijft doorgaan. Het is namelijk niet zo, dat zo iemand met een minachting voor de ander zijn idee uit de discussie tilt en tot dogma verheft. Voor de meeste gewetensbezwaarden, ik neem hier het woord van de wet over, hoewel Iemhoff tegen het waarderen en verdisconteren van een beslissing als gewetensbeslissing bezwaar heeft, zal gelden, dat zij, voor zich ziende de toekomst van deze wereld en hun verantwoordelijkheid daarvoor, met angst en beven een beslissing nemen. Niet omdat zij zich beter voelen dan degene die wel in dienst gaat. Niet omdat zij menen alleen de wijsheid in pacht te hebben. Maar omdat voor hen geen andere beslissing mogelijk is. En bereid blijven die beslissing steeds opnieuw te toetsen.

Het alternatief, dat de schrijver biedt, lijkt op dat, wat gesuggereerd wordt in kringen van de Nederlandse Hervormde Kerk. Geen dienstweigeren nu, maar zo nodig straks, in de concrete situatie de bevelen niet opvolgen. Zich niet laten mobiliseren als oorlogsgeweld niet onvermijdelijk is. Als voorbeelden noemt de schrijver: niet naar Algerije, niet naar Korea, niet naar Vietnam gaan. En in het klein, weigeren de onzin te versieren, dus geen sabelexcercities, geen parades. Liggen hier geen moeilijkheden in een land, waar men een procedure voor een democratische besluitvorming heeft?

Het boekje zal slechts weinigen in hun probleem dienstnemen of niet wat verder brengen. Maar het helpt de onrust over de grote vragen van onze tijd vergroten. En is reeds daarom te waarderen.

DRS. H. M. FRANSSEN

Stork-van der Kuyl, Dr. D. M. E. A. J., De boerin van nu en straks, Van Gorkum, Assen, 1966.

Deze studie is onlangs verschenen als nr. 57 in de serie 'Bouwstenen voor de kennis der maatschappij', onder redactie van prof. dr. P. J. Bouman, prof. dr. Sj. Groenman, prof. dr. M. Mulder en dr. J. A. Ponsioen. Verscheen eerder in deze serie van dezelfde schrijfster 'De Drentse Boerin', ditmaal richtte zij haar aandacht op de bewoonsters van de provincie Groningen en wel speciaal dát deel, dat omsloten wordt door het Eemskanaal, de stad Groningen, het Van Starckenborgkanaal en de Wadden. Een gebied waar zich, t.g.v. de landbouwmechanisatie en het ontstane tekort aan technisch geschoold personeel, een totale reorganisatie van de bedrijfsvoering heeft voorgedaan, die door de benodigde hoge investeringen het de boeren hier tot een financieel moeilijke zaak heeft gemaakt.

Binnen dit interessante onderzoeksterrein werd een interessante probleemstelling geponeerd: Blijft de boerendochter nog beschikbaar als

potentiële echtgenote voor de boer, nu de boerenzoons — doordat zij té vroeg in het bedrijf moeten stappen — minder in staat zijn hun opleiding te voltooien, terwijl de opleidingsmogelijkheden door de boerendochter meer en meer benut worden en zodoende de eventuele vrouwelijke huwelijkspartner in ontwikkeling ver boven de man zal gaan uitsteken? Verkiest zij nog het boerinnen-bestaan, nu de toekomst op een boerderij economisch gezien een onzekere is, huishoudelijke hulp in de onpraktische behuizingen veelal ontbreekt en de jonge vrouw vaak zelfs in het bedrijf moet gaan meewerken? En zo niet, kan men dan wellicht ook boerin worden zonder van huis uit boerendochter te zijn — welke bezwaren en welke voordelen kleven hieraan en wat wijst hieromtrent de praktijk in Groningen uit?

Onderzoeksmethoden en materiaalverzameling

Naast elkaar werden toegepast het individuele interview, het groepsgesprek en de schriftelijke enquête. Beide eerstgenoemde aan de hand van een uitgebreide vragenlijst, aangevuld met vrije gesprekken, de laatste door de verzending van 1500 vragenlijsten — met slechts negen korte vragen — waarvan de helft ingevuld werd terugontvangen. Hoewel de schrijfster vermeldt, dat deze 750 formulieren statistisch werden verwerkt, komt men niet aan de weet op welke wijze zij aan haar steekproef kwam, terwijl men evenmin de neerslag van die statistische bewerkingen in het rapport terugvindt.

De negen gestelde vragen hebben betrekking op de opleiding van de ondervraagde, het beroep van haar vader en schoonvader en haar wens m.b.t. de huwelijkspartners voor haar kinderen. En op die wijze komt men dus wel aan de weet uit welke hoek de boerin van 'nu' kwam, maar niet uit welke die van 'straks' zal komen; de moderne dochter zal ten slotte haar partnerkeuze niet geheel laten bepalen door de wens van haar moeder.

De uitgebreide vragenlijst, die werd voorgelegd aan 250 mannen en vrouwen, leden van diverse plattelandsorganisaties, omvat vragen m.b.t. vrijwel het gehele leven op de boerderij. De taken van man en vrouw, vroeger en nu — de opleiding, vroeger en nu — de deelname aan de dorpsgemeenschap — het bezit van auto en personeel — de contacten tussen boerenjeugd en stedelijke samenleving — de rol van de massamedia in het bijbrengen van beter begrip tussen boer en stedeling etc.

De antwoorden op deze vragen, op een band vastgelegd, worden in het boek woordelijk weergegeven. Ze zijn daartoe in een negental hoofdstukken gerubriceerd, waarvan het zesde de titel van het boek draagt; de Groninger boerin van nu en straks. Haar aanpassing, de voor- en nadelen van import en haar opleiding worden hier o.m. besproken. Juist aan dit hoofdstuk laten de voor- en nadelen van deze studie zich goed aflezen. De woordelijke uitspraken van geïnterviewden zijn altijd prettige stof; er treedt niet die verschraling van de sociale werkelijkheid op, die men verkrijgt door de verwerking tot

eindeloze cijferreeksen en tabellen. Aan de andere kant zijn antwoorden als 'Buitenbeentjes kunnen het dorpsleven soms aardig opkrikken, ze hebben dikwijls een frisse nieuwe aanpak' of 'Als niet-boerendochter is het moeilijk om boerin te zijn. Het is niet zo erg, als men uit een flink middenstandsgezin komt. Maar toch leeft men in een burgergezin wel wat anders' (blz. 100), bepaald een onvoldoende antwoord op het gestelde probleem, zeker als men pretendeert diepte-interviews te hebben gehouden (blz. 6), dan dient men er achter te komen, waaruit die frisse aanpak van 'buitenbeentjes' dan wel bestaat en waaróm niet-boerendochters het in het begin moeilijk hebben.

De meest feitelijke conclusies van deze studie zijn, dat 30% der Groningse boerendochters niet meer in het huwelijk treedt met een a.s. boer uit het onderzochte gebied, maar dat dit niet terug te voeren is op verschillen in opleidingsniveau — nagenoeg iedere boerendochter ontvangt een vakopleiding, maar ook de boerenzoons volgen na de ULO, de drie- of vijfjarige HBS een middelbare of hogere agrarische opleiding en een praktijkstage in een andere provincie of in het buitenland. Voorts blijkt dat 15% der Groninger boerinnen afkomstig is uit een ander milieu dan het Groningse platteland, waarbij evenwel niet duidelijk wordt gemaakt of dit betrekking heeft op het geografische dan wel op het beroepsmilieu (blz. 210). In het licht van de probleemstelling zou het wellicht interessanter geweest zijn een onderzoek te verrichten onder die 30 respectievelijk 15%, want de studie van dr. Stork-van der Kuyl geeft in de hier gevolgde opzet wel een aardig óverzicht, maar geen dieper ínzicht.

DRS. H. D'ANCONA

Ch. Glasz: Groeizaam financieel beleid. Stenfert Kroese, Leiden, 1966, 24 blz.

De rede die door prof. Ch. Glasz is uitgesproken bij de aanvaarding van zijn hoogleraarschap in Leiden, is gewijd aan een aspect van het financiële beleid van de overheid: de invloed ervan op het sparen en investeren en daarmee op de economische groei. De overheid spaart in die zin dat zij overschotten op haar lopende rekening kweekt om daarmee investeringen te financieren. Deze activiteit heeft tot 1940 eigenlijk vrij weinig betekenis gehad, maar is na 1945 voor de Nederlandse economie zeer belangrijk geweest. Aanvankelijk lag in de naoorlogse jaren zelfs het zwaartepunt van het sparen bij de overheid, maar vrij snel is daarna haar aandeel in de totale besparingen op 25 % à 30 % gestabiliseerd. In de jaren tussen 1945 en 1952 is daardoor 'een hechte financieel-economische basis voor de groei der latere jaren' gelegd. Erna is tot de verdere groei een essentiële bijdrage geleverd. In de komende tijd zal dit nog meer noodzakelijk zijn. Volgens de groeinota-Den Uyl dient de overheid haar spaaraandeel in een groeiend totaal zelfs nog te verhogen ter willle van een voortgaande

welvaartsstijging. Ook in dit licht moet de hoogte van ons belastingpeil worden gezien.

Van deze vorm van wat hij noemt 'georganiseerd sparen' en ook 'versluierde besparingen', geeft Glasz een helder overzicht. In zijn rede komen weliswaar weinig nieuwe facetten naar voren, maar dat mocht voor een gezelschap van waarschijnlijk grotendeels niet-vakgenoten ook niet worden verwacht. Jammer is wel, dat Glasz slechts terloops raakt aan de verbonden vraagstukken van economische orde en aan de dringendheid van collectieve versus private investeringen. De investeringszijde komt over het geheel trouwens weinig ter sprake.

Maar tot de overheid als spaarder biedt deze oratie in kort bestek een aardige introductie.

DR. C. DE GALAN.

Redactioneel

Zoals reeds in het juli/augustusnummer is vermeld, zijn in dit nummer opgenomen de artikelen van dr. mr. B. de Gaay Fortman en dr. N. Cramer, waarin antwoord wordt gegeven op de vragen van de redactie over de wenselijkheid en mogelijkheid van een progressieve concentratie.

Het artikel van drs. C. J. Brakel over de toestand op de Nederlandse Antillen is een vervolg op zijn artikel dat in het juninummer werd afgedrukt.

Enige biografische notities:

Dr. mr. B. de Gaay Fortman is lid van de Antirevolutionaire Partij.

Ir. A. J. Voortman is wetenschappelijk onderzoeker te Wageningen.

P. Dankert is secretaris-buitenland van de PvdA en hoofdbestuurslid van de Europese Beweging.

Prof. dr. D. Kettler doceert politicologie aan de Ohio State University. In 1966/67 was hij gasthoogleraar in Leiden.

J. Goudriaan

Kiezen èn delen

Al woon ik bijna twintig jaar in het buitenland, ik heb toch een levendige belangstelling behouden voor de Nederlandse politiek. Meer in het bijzonder voor de lotgevallen van de PvdA waarmee ik mij als oud-lid van de SDAP nog altijd het meest verwant voel. Nu het de PvdA minder goed schijnt te gaan en de discussie over maatregelen ter verbetering zich voor een deel richt op verandering van het kiesstelsel, stel ik het op prijs dat de redactie van Socialisme en Democratie mij gastvrijheid verleent om over deze zaak en enkele daarmee samenhangende kwesties mijn gedachten te publiceren.

1. Handhaaf het beginsel van evenredigheid.

Kort na de bevrijding heb ik in De Groene [1]) een voorstel gedaan tot verandering in de evenredige vertegenwoordiging dat gedeeltelijk parallel loopt met de maatregelen aanbevolen in het verslag van de PvdA-commissie over Het Nederlandse parlementaire stelsel. Sedertdien heb ik mijn voorstel nog eens kritisch bekeken en ik wil nu direct zeggen dat ik het in hoofdzaak eens ben met de artikelen van dr. W. Drees en mr. M. R. Mok in dit tijdschrift en met name met hun voornaamste conclusie: *De evenredige vertegenwoordiging moet men handhaven, eventueel met een minimumgrens voor het verkrijgen van een zetel van één percent van het aantal uitgebrachte geldige stemmen.*

Men doet m.i. verkeerd als men enigszins smalend spreekt over 'de bijna mathematisch perfecte verhouding voor de verschillende partijen tussen kamerzetels en aantal verkregen stemmen' en 'de uitsluiting van vrijwel elk toevalselement' betreurt.

Dit zijn geen gebreken maar essentiële deugden van het nu

[1]) De Groene Amsterdammer 5-1-'46 en 12-1-'46, Herziening van de evenredige vertegenwoordiging; idem 13-4-'46 De techniek van ons kiesstelsel. In dezelfde tijd werd een soortgelijke aanbeveling als de mijne gemaakt door prof. dr. J. Romein in Nieuw Nederland, algemene beginselen ener hervorming in hoofd en leden, Amsterdam 1945.

vijftig jaar bestaande stelsel die men bij elke verandering ongerept moet behouden. Zij garanderen de objectiviteit en de volstrekte onpartijdigheid van de uitslag. Als men deze grondslagen aantast, werpt men een twistappel in de democratie. Men ontketent een onvruchtbare strijd over betrekkelijke kleinigheden en schept wantrouwen tussen de verschillende partijen in plaats van het onderling vertrouwen te versterken — het tegendeel dus van hetgeen men moet nastreven.

Het zich beroepen op het toeval als aantrekkelijk element in de politieke strijd gaat ook lijnrecht in tegen elk socialistisch besef dat gericht moet zijn op het planmatig beheersen van het economische leven en dat dus ook de grootst mogelijke geleidelijkheid in de politieke ontwikkeling moet bevorderen.

Mr. Mok heeft terecht gewezen op de verderfelijke invloed in Engeland van de 'floating vote' van enkele tienduizenden kiezers in marginale districten; de 'hazardocratie' in optima forma (bl. 250). Voor de Engelse mentaliteit die een groot percentage van het nationale inkomen besteedt aan gokken en weddenschappen, mag deze quasi-sportieve onzekerheid aantrekkelijk zijn, voor het meer bezadigde en minder vechtlustige Nederlandse volkskarakter past zij stellig niet.

Een drastisch voorbeeld van het grillige, onvaste beleid dat uit dit spel van het toeval voortvloeit, ziet men in het gesukkel met de nationalisatie van de Britse ijzer- en staalindustrie. Kort na de oorlog ingevoerd door het kabinet Attlee, ongedaan gemaakt enkele jaren later door het kabinet Churchill, is de nationalisatie nu door het kabinet Wilson voor de tweede maal ter hand genomen. Een dergelijke mis-handeling van het economisch leven is met alle gezond verstand in strijd. Men moet voor een zo diep ingrijpende maatregel net zo lang propaganda maken tot hij door een duidelijke meerderheid van het kiezersvolk is aanvaard en hem eerst daarna met volharding uitvoeren en handhaven. Of men moet streven naar een compromis dat men voor vele tientallen jaren in stand houdt. De keus van de gemengde bedrijfsvorm van het Nederlandse ijzer- en staalbedrijf, omstreeks 1920 belichaamd in de Kon. Nederl. Hoogovens en Staalfabrieken te IJmuiden is tot vandaag onveranderd gebleven en heeft algemene voldoening gegeven.

2. Weg met het lijstenstelsel.

De gerechtvaardigde ontevredenheid met het Nederlandse kiesstelsel vindt naar mijn stellige overtuiging niet haar oorsprong

in zijn 'mathematische exactheid' maar in het *lijstenstelsel.* Dit onderdeel kan men en moet men veranderen. Het lijstenstelsel heeft in de praktijk elke invloed van de individuele kiezer op de kandidaatstelling en verkiezing van een bepaalde *persoon* vernietigd. De 'bijna dictatoriale macht van de partijbesturen' [2]) is daarvoor in de plaats gekomen. De openlijke vijandschap tegenover alle grote partijen tegelijkertijd, zoals deze bij de laatste verkiezingen is gebleken, is daarvan een natuurlijk gevolg, het succes van D'66 het resultaat. [3])

Het lijstenstelsel heeft ook tot onvermijdelijk gevolg gehad dat men, psychologisch gesproken, een ander soort volksvertegenwoordiger heeft gekregen dan vóór de E.V. (evenredige vertegenwoordiging).

„Het heeft een essentieel en vitaal element bij de beoordeling van iemands kwaliteiten bij de verkiezing doen verdwijnen of althans op de achtergrond gedrongen: zijn psychologische geschiktheid voor dit bijzondere vak van volksvertegenwoordiger. Men kan deze niet afmeten aan de cijfers die hij behaalt voor vlijt, gedrag en vorderingen op het rapportboekje van zijn partijsecretariaat. Ook voorafgaand psychotechnisch onderzoek geeft geen betrouwbaar resultaat. Er is een kortere en betere weg: de rechtstreekse beoordeling door het volk zelf.
De kiezers moeten uitmaken of iemand de gave bezit om hetgeen onder het volk leeft, dikwijls nog maar half bewust, wat verward of onsamenhangend, onder woorden te brengen die het volk verstaat en vasthoudt; of hij zijn eigen inzicht en beleid zo kan toelichten en verdedigen dat het volk dit aanvaardt.
Zij die het gehoor hebben van het volk bij de verkiezingscampagne zullen ook het volk boeien bij hun optreden in Kamer, Staten of Raad.
Zij die deze specifieke begaafdheid missen, kunnen beste mensen zijn — zij zijn op grond van dit gemis slechte vertegenwoordigers van het volk want zij doden de belangstelling van het grote publiek voor de publieke zaak in plaats van deze telkens opnieuw op te wekken.
Het is dit type volksvertegenwoordiger dat bij de stemming per district vanzelf uitviel, dat onder de E.V. een vrij grote plaats heeft gekregen en dat nu een reëel gevaar is geworden voor de Nederlandse democratie." [4])

[2]) Romein t.a.p. blz. 55.
[3]) 'Wie op een van de vijf grote partijen stemt, stemt op alle vijf', was een van de pakkende verkiezingsleuzen van D '66.
[4]) Overgenomen uit De Groene 5-1-'46 met enkele kleine veranderingen.

Grote politieke leiders zijn, op 'n paar uitzonderingen na, in de meer dan twintig jaar na de oorlog niet naar voren gekomen.

Dit gebrek kon men trouwens reeds zien in de twintig jaar vóór de oorlog, vooral na het uitbreken van de grote crisis in 1929.

De drie belangrijkste vraagstukken die toen de Nederlandse politiek hadden moeten beheersen: de bestrijding van de werkloosheid in verband met de roekeloze gave-gulden-politiek, de verdediging van de democratie tegen de opdringende NSB en de bewapening van Nederland tegen de Duitse bedreiging hebben in het parlement onvoldoende weerklank gevonden.

Geen van de zes democratische partijen heeft voor deze vitale kwesties zijn aanhangers weten te mobiliseren op een manier die ook maar in de verte de vergelijking kan doorstaan met hetgeen de SDAP heeft gedaan met zijn volkspetitionnement en rode dinsdagen in de strijd voor het algemeen kiesrecht.

Het gevolg is geweest dat deze taak is overgenomen door andere groeperingen, buiten de politieke partijen om. De beweging voor Eenheid door Democratie (EDD) en de Vereniging voor Waardevast Geld zijn nuttige noodoplossingen geweest maar zij demonstreerden tegelijkertijd dat de gevestigde politieke partijen in gebreke waren bij het vervullen van hun natuurlijke roeping.

Ook nu zijn er een aantal uiterst belangrijke vraagstukken aan de orde op nationaal en vooral ook op internationaal terrein waarin Nederlandse staatslieden die deze erenaam waard zijn, duidelijk partij behoren te kiezen. Ik hoef ze hier niet op te noemen: iedereen kent ze, iedereen vermijdt ze zoveel als maar mogelijk is met het gevolg dat het volk zonder leiding zich zelf toch een oordeel vormt en daaraan uiting geeft — buiten de politieke partijen om. Daar ligt het acute gevaar voor de Nederlandse democratie: *de duidelijke vervreemding tussen het volk en zijn vertegenwoordigers, gekozen volgens het onpersoonlijke lijstenstelsel.*

3. *Het gevaar van specialiteiten.*

Men verdedigt het lijstenstelsel dikwijls met het argument dat dit de enige manier is om een goede samenstelling van de verschillende kamerfracties te verkrijgen, elk voorzien van de nodige 'specialiteiten.'

Maar het op de voorgrond stellen van de vak-specialiteiten is

een van de belangrijkste oorzaken van de tegenwoordige politieke malaise, van de verschraling van de publieke belangstelling in de politiek.

Een goed volksvertegenwoordiger behoort in de eerste plaats gespecialiseerd te zijn in de taak waar hij voor gekozen is: een goed vertegenwoordiger van het gehele volk te zijn; hij moet aanvoelen en weten welke stemmingen en verlangens er in het volk leven; hij moet deze keuren, schiften en er leiding aan geven door het nuttige en bereikbare te scheiden van het onbruikbare en schadelijke. Hij moet allereerst specialiteit zijn in deze *algemene taak;* de vak-specialiteiten zijn nuttig voor zijn eigen voorlichting; zij behoren als vak-specialiteiten in het parlement niet thuis.

Zoals Multatuli bijna honderd jaar geleden schreef: 'De Maatschappij moet de specialiteiten *gebruiken; zij stelle ze niet aan het hoofd.* De specialiteit is ambachtsman, die 't bestelde vervaardigt maar geen stem heeft in 't bestellen. Hij levere zijn vakkennis waar die gevorderd wordt. Aan anderen blijve de beoordeling in hoeverre het geleverde bruikbaar is en hoe 't moet worden aangewend. Een specialiteit zij als een expert voor 'n rechtbank.'

Dikwijls verschijnen voor de rechtbank een of meer experts voor de aanklager en een of meer voor de verdediging. Experts zijn het meestal oneens. . .

Aan de niet-expert, aan de specialist in het algemeen – de Amerikanen noemen hem de generalist – die de verantwoordelijkheid draagt voor het *geheel,* is de beslissing.

'Tot wel overzien van dat geheel, zegt Multatuli, is vóór alles nodig 'n geoefend verstand en veel hart. Deze twee hoedanigheden vertegenwoordigen het *kunnen* en het *willen* en sluiten evenzeer bekrompen vooroordeel uit als ze borg staan voor rechtvaardigheid en praktische zin. . .

De geschiedenis levert voorbeelden in menigte dat speciaal mannen in hun eigen vak overtroffen werden door personen die zich op dat vak niet uitsluitend hadden toegelegd.' [5])

Het tegenwoordige parlement lijdt onder teveel aan specialiteiten en een tekort aan staatslieden. Uit een specialist maakt men nooit een staatsman; vandaar het tekort.

De evenredige vertegenwoordiging, zoals wij die in Nederland

[5]) Duizend-en-enige hoofdstukken over specialiteiten, 1871; Wereldbibliotheek uitgave 1914, bl. 193-197.

kennen, is het werk geweest van specialiteiten in evenredige vertegenwoordiging – niet van staatslieden.

Een bedrijf dat in hoogste instantie door specialisten wordt geleid gaat met zekerheid te gronde; elk onderdeel is misschien (!) perfect, het geheel is miserabel. Hetzelfde geldt voor staat, provincie en gemeente.

4. Een nieuw voorstel: stemmen op één persoon per district gecombineerd met evenredige vertegenwoordiging van de politieke partijen.

Dr. Drees eindigt zijn artikel over de E.V. in dit tijdschrift met de conclusie: 'Wil men wijziging in ons kiesstelsel, dan verdient het Westduitse systeem de voorkeur.' (bl. 281).

Mr. Burger zegt over dit Duitse stelsel, waarbij men eerst volgens districten kiest en daarna het effect weer gedeeltelijk ongedaan maakt door toedeling van zetels volgens lijsten om een zekere mate van evenredigheid te bereiken:

'Laten we het dan maar liever eenvoudig houden.' (bl. 286).

Als men de voordelen van het *stemmen op één persoon per district* wil combineren met het beginsel van *strikte evenredigheid* (zie onder 1) dan is de eenvoudigste oplossing om alle enkelvoudige districtskandidaturen van dezelfde politieke partij binnen het gehele gebied (Rijk, provincie, gemeente) te verbinden tot één enkele lijst. De som van de aantallen stemmen uitgebracht op de kandidaten van een partij komt dan in de plaats van de som van de aantallen stemmen die nu op de verbonden lijsten van die partij zijn uitgebracht en de toekenning van het *aantal zetels per partij blijft precies dezelfde als nu.*

De aanwijzing van de gekozen personen is evenwel geheel anders. De lijst van de verbonden individuele kandidaturen kent geen enkele vooraf bepaalde volgorde. *De voorkeur is door de kiezers bepaald en de kandidaten worden dus gekozen verklaard in volgorde van de op hen uitgebrachte stemmen.*

De verdeling in districten speelt bij een kiesstelsel als hierboven geschetst geen enkele rol voor zover dit 't meest kardinale punt betreft n.l. de verdeling van de zetels over de partijen; elke manupulatie ten voor- of ten nadele van een bepaalde partij is onmogelijk. Maar de begrenzing van de districten speelt wel een rol:

1. bij de kans van een bepaalde *persoon* om gekozen te worden;
2. bij de kans dat een bepaald *district* nul, één of meer vertegenwoordigers krijgt.

Om deze kansen zo eerlijk mogelijk te verdelen ware te bepalen dat bij een gemiddelde grootte van een index van 100 stemgerechtigden per district, de grenzen voor de index van elk district moeten liggen zeg tussen 90 en 110, tussen 80 en 120 of iets dergelijks.

Ook is het wenselijk om de kans dat een district geen enkele van zijn kandidaten verkozen ziet, zo klein mogelijk te maken. *Men komt een heel eind in deze richting als men het aantal districten bepaalt op de helft van het aantal te bezetten zetels, zodat gemiddeld per district niet één, maar twee afgevaardigden gekozen worden (zie onder 5).* Voor de verkiezing van de 150 leden van de Tweede Kamer betekent dit dus een verdeling van het land in 75 districten.

Om te voorkomen dat een of meer populaire personen in een groot aantal districten kandidaat worden gesteld (de 'lijsttrekkers' van het tegenwoordige stelsel) terwijl zij toch maar op één zetel plaats kunnen nemen, ware ook te bepalen dat een persoon in niet meer dan zeg drie districten gelijktijdig kandidaat kan zijn, op straffe van ongeldigheid van al zijn kandidaturen. Hij opteert dan automatisch voor het district waarin hij het hoogste aantal stemmen heeft gehaald. De andere op hem uitgebrachte stemmen spelen bij de verdere aanwijzing van de gekozen *personen* geen enkele rol meer; zij hebben hun volle gewicht getoond bij de berekening van het aantal te vervullen plaatsen door zijn *partij*.

De praktijk van deze voorstellen zal wel zijn dat men de erkende leiders van een partij in een 'vast' en 'groot' district kandidaat stelt, zodat zij met zekerheid gekozen worden en hen daarnaast vraagt voor een of twee zwakke districten om daar het aantal stemmen voor de partij zo hoog mogelijk op te voeren. Hier is niets op tegen.

5. Twee zetels gemiddeld per district is beter dan één.

Een gemiddelde van twee zetels per district is beter dan een gemiddelde van één zetel per district omdat het getal 2: a de *zekerheid* geeft dat een kandidaat met de volstrekte meerderheid in een district ook inderdaad een zetel krijgt toegewezen en b de *kans* op geen enkele vertegenwoordiger voor 'n district heel veel kleiner maakt en dus ook de kansen op een aantal vertegenwoordigers boven het gemiddelde.

ad a

Een kiesstelsel gebaseerd op districtsgewijze stemming op één

persoon, gecombineerd met E.V. kan geen bevrediging geven als het nu en dan zou voorkomen dat een kandidaat met een volstrekte meerderheid in het district toch geen zetel krijgt. Dit zou indruisen tegen een gezond democratisch rechtvaardigheidsgevoel. De zekerheid dat zoiets niet kan gebeuren bestaat evenwel volstrekt niet onder een stelsel van één zetel gemiddeld per district.

Stel bijv. dat bij een kamerverkiezing één partij in 70 van de 150 districten gemiddeld 60 percent van de stemmen haalt en in de 80 overige districten gemiddeld 20, dan heeft deze partij in het hele land 70 x 60 + 80 x 20 = 5800 % van de kiesdeler. [6]) Deze partij krijgt dus, in verband met de verdeling van de 'Overgebleven plaatsen' (Art. N 6 van de Kieswet) toegewezen, zeg 60 zetels. Van de 70 kandidaten die een gemiddelde van 60 percent behaalden, moeten er dus 70 − 60 = 10 afvallen. Van deze tien kunnen er gemakkelijk een aantal zijn met eigen stemmenpercentages boven de 50.

Zijn er evenwel 75 districten voor de bezetting van de 150 plaatsen dan is de *kiesdeler niet gelijk aan het gemiddeld aantal uitgebrachte stemmen per district, maar gelijk aan de helft daarvan.* Alle kandidaten met een volstrekte meerderheid in hun district zijn dus boven de kiesdeler en hun partij krijgt (Art. N 5 van de Kieswet) ten minste zoveel zetels als het aantal van deze kandidaten bedraagt; zij zijn dus met volstrekte zekerheid gekozen.

Het zojuist gegeven getallenvoorbeeld verandert nu in 35 districten met gemiddeld 60 percent en 40 districten met gemiddeld 20 percent van de uitgebrachte stemmen.

35 x 60 + 40 x 20 = 2900. Deze geven ook nu recht op 60 zetels.

Maar het verschil is dat alle kandidaten met een volstrekte meerderheid gekozen zijn *plus* 60 — 35 = 25 kandidaten uit andere districten.

ad b

Neem het ongunstigste geval. Stel dat de evenredige vertegenwoordiging leidt tot een steeds verder voortgaande versnippering van de grote partijen. Neem dus aan dat het aantal partijen onbeperkt groeit en dat als gevolg daarvan de overgrote

[6]) Ik verwaarloos eenvoudigheidshalve verschillen in de onderlinge grootte van de districten (zie onder 4) en in de percentages uitgebrachte stemmen per district.

Gemiddeld aantal districten zonder vertegenwoordiger bij verkiezingen van 150 leden van de Tweede Kamer

Kans op district zonder vertegenwoordiger bij verkiezing van gemiddeld één lid per district in percenten	Gemiddeld aantal districten zonder vertegenwoordigers		Factor waarmee aantal niet-vertegenwoordigde districten daalt bij overgang van A op B
	A Bij verkiezing in 150 districten dus gemiddeld één lid per district	B Bij verkiezing in 75 districten dus gemiddeld 2 leden per district	
1	2	3	4 = 2 : 3
36,8	0,368 x 150 = 55.2	0,135 x 75 = 10,13	5,45
30	0,3 x 150 = 45	0,3 x 0,3 x 75 = 6,75	6,7
20	0,2 x 150 = 30	0,2 x 0,2 x 75 = 3,00	10
10	0,1 x 150 = 15	0,1 x 0,1 x 75 = 0,75	20
5	0,05 x 150 = 7,5	0,05 x 0,05 x 75 = 0,1875	40
1	0,01 x 150 = 1,5	0,01 x 0,01 x 75 = 0,0075	200

meerderheid van alle kandidaten gekozen wordt met heel kleine stemmenpercentages per hoofd. Maak deze percentages zo klein dat het grootste percentage in 'n district het onmiddellijk daaropvolgende niet merkbaar beïnvloedt. Men kan dan in dit extreme geval de kans op nul, een, twee en meer zetels per district benaderen met de zgn. verdeling van Poisson. Deze leert dat de kans op nul zetels in 'n district gelijk is aan 36.8 percent bij één plaats gemiddeld per district en aan 13.5 percent bij twee plaatsen gemiddeld per district.

De lezer kan gemakkelijk narekenen dat 0,368 x 0,368 = 0,135 Deze 'kwadratische vermindering van de kans' bij verdubbeling van het gemiddeld aantal zetels per district blijft gelden zolang men maar mag aannemen dat de kans voor een tweede kandidaat niet merkbaar verschilt van die voor de eerste. Bovendien wordt het aantal districten door verkiezing van twee leden per district gehalveerd. Het gemiddeld *aantal* niet vertegenwoordigde districten daalt daardoor nog eens tot op de helft. Zie tabel op p. 653.

De belangrijkste conclusie uit deze tabel vindt men in de rechterkolom; deze geeft de factor aan waarmee het gemiddelde aantal niet-vertegenwoordigde districten daalt bij overgang van één op twee plaatsen per district. Deze factor is in elk geval groter dan 5 en stijgt al gauw boven de 10. Hier vindt men dus het tweede sterke argument om het aantal districten gelijk te maken aan de helft van het aantal zetels.

In de Nederlandse werkelijkheid zoals men die vandaag kan overzien, is het waarschijnlijk dat men slechts zelden één enkel district zonder vertegenwoordiger zal vinden. Zolang er tenminste twee partijen zijn, de KVP en de PvdA die elk rond 25 percent van de uitgebrachte stemmen verkrijgen en in vrijwel elk district althans één van de twee de 25 percent overschrijdt, is het praktisch zeker dat elk district een vertegenwoordiger krijgt hetzij van de een of ander of van de beide partijen. [7])

[7]) Men kan dit gemakkelijk afleiden als men aanneemt (hetgeen de meest waarschijnlijke onderstelling is) dat de verdeling van de stemmenpercentages van iedere partij over de districten een Quêteletlyn volgt (ook wel genoemd de ogive van Galton) en dat deze lijn symmetrisch is t.o.v. zijn buigpunt.

Een partij met 25 percent van de stemmen krijgt in elk geval in 50 percent van de districten een zetel. Als gevolg van de onderstelde symmetrie moet dan de laatste van deze zetels worden toegewezen bij een stemmenpercentage van 25 in het betrokken district.

Daarmee is het aantal niet-vertegenwoordigde districten dan teruggebracht tot nul.

Of dan sommige districten één en enkele andere drie, in heel zeldzame gevallen vier vertegenwoordigers krijgen, is helemaal niet belangrijk. Nederland heeft het vijftig jaar zonder districtsvertegenwoordigers gedaan; dat er nu hier en daar, een kleine onevenredigheid zou kunnen ontstaan, moet men maar op de koop toe nemen.

Twee vertegenwoordigers gemiddeld per district heeft reeds direct het voordeel dat men een veel beter contact krijgt tussen deze vertegenwoordigers en het algemene publiek in elk district. Ombudsmannen worden overbodig; het natuurlijke kanaal voor klachten van de individuele burger over de werking van het rijksgezag is de afgevaardigde van zijn district; komen er twee van verschillende politieke richting in plaats van één, zoals onder het oude districtenstelsel, dan zal dit kanaal des te beter werken.

Maar het meest essentiële voordeel is dat de *verkiezingsstrijd per district* herleeft. Men kan geen mensen meer in de Kamer brengen die nog nooit voor het volk gesproken hebben. De televisie die, als alle massa-media, opvoedt tot passiviteit en massavorming drukt men naar de tweede plaats. Men doet een beslissende stap naar *decentralisatie,* de levensvoorwaarde voor elke gezonde democratie.

Het voortreffelijke artikel 88 van de Grondwet: *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* kan men niet langer parodiëren door te zeggen: De Staten-Generaal vertegenwoordigen alle partijbesturen.

Elke vertegenwoordiger wordt als persoon rechtstreeks gekozen door de Nederlandse kiezers.

6. Weerlegging van detailbezwaren.

Men kan nog enkele detailbezwaren opperen tegen dit voorstel.
a Wat doet men als het aantal gekozenen op een lijst van verbonden districtskandidaturen groter is dan het aantal namen op die lijst?

Dit is alleen mogelijk als de betrokken partij een overdreven gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheid om dezelfde persoon in ten hoogste drie districten kandidaat te stellen; stel in het uiterste geval 25 verschillende kandidaten voor 75 districten en meer dan 25 zetels gewonnen.

Het antwoord is reeds gegeven in art. N 9, 10e lid van de

Kieswet. De niet vervulde plaatsen worden toegekend aan de overige lijsten volgens het goede beginsel van de grootste gemiddelden. Dit is de natuurlijke straf voor een verkeerde manier van kandidaatstelling. Het geval zal zich m.i. in de praktijk niet voordoen.

b Wat doet men als één partij de volstrekte meerderheid gaat krijgen, dus aanspraak maakt op meer dan 75 plaatsen, terwijl zij niet meer dan 75 kandidaten kan stellen?

Ik geloof dat deze toestand in Nederland binnen afzienbare tijd niet kan bestaan en dat het ook niet mogelijk of wenselijk is om die te bevorderen (zie onder 7).

Afgezien daarvan: als de kans op een meerderheidspartij aan de horizon verschijnt dan is er nog tijd genoeg om het aantal districten uit te breiden met een forse sprong, bijv. van 75 op 100 of misschien ineens tot 150. Maar men moet vandaag geen kiesstelsel ontwerpen voor een toestand die niet bestaat en zich waarschijnlijk nooit zal voordoen. *Men moet een kiesstelsel maken dat onder de tegenwoordige omstandigheden de grootst mogelijke voldoening geeft en voor de democratie de beste voorwaarden schept om zich zo krachtig mogelijk te ontwikkelen.* Een volgend geslacht ziet dan wel wat er van geworden is en kan zich daarnaar richten.

De democratie mag geen kiesstelsel maken dat tot doel of tot gevolg heeft de partijvorming te beïnvloeden.

Men moet, juist omgekeerd, de politieke partijen zonder kritiek aanvaarden, zó als deze in volmaakte vrijheid gegroeid zijn en dan op grond van deze bestaande toestand een kiesstelsel ontwerpen (en een praktijk van kabinetsformatie en regeringsprogram) die aan deze partijen volle recht laten wedervaren.

7. Tegen twee-partijenstelsels in welke vorm ook.

Eenvoud is een kenmerk van het ware. Het is dus begrijpelijk dat veel mensen zich aangetrokken voelen tot een twee-partijenstelsel. Dit geeft immers op de eenvoudigste manier en als 't ware vanzelf een oplossing voor de vraagstukken van kabinetsformatie en regeringsprogram die nu dikwijls vele weken, soms 'n paar maanden in beslag nemen. Ik geloof dat het verkeerd is zich door deze slechts schijnbare eenvoud te laten bekoren.

Voor het opstellen van een regeringsprogram en de vorming van een kabinet kan men ook onder een meer-partijenstelsel kortere wegen vinden dan die men nu volgt (zie onder 9, 10 en

11), en men moet bij het beantwoorden van de vraag welk type van partijvorming het beste is voor de democratische ontwikkeling zich niet laten beïnvloeden door overwegingen buiten deze fundamentele vraag.

Men moet de vraag beantwoorden alleen maar geleid door de essentiële beginselen van de democratie: gelijke rechten voor iedereen en de grootst mogelijke vrijheid die verenigbaar is met het algemeen belang.

Dit gezichtspunt sluit reeds onmiddellijk het twee-partijenstelsel uit. Want dan heeft de kiezer alleen maar de keus uit twee mogelijkheden terwijl de werkelijkheid van nature een reeks van geleidelijk in elkaar overgaande nuances vertoont. Het twee-partijenstelsel is dus kunstmatig [8]); het kan alleen ontstaan en zich handhaven door de formele dwang van een meerderheids-kiesstelsel dat een minderheid wegstemt. Het belet de opkomst van nieuwe partijen; deze worden al in de geboorte gesmoord terwijl een werkelijke democratie elke nieuwe gedachte altijd een eerlijke kans moet geven. [9])

Het is ook in de hoogste mate ongewenst om een twee-partijenstelsel vóór de verkiezingen te improviseren door het maken van bepaalde afspraken tussen de partijbesturen — buiten de kiezers om. Men moet eerst de kiezers vrij en onbelemmerd een uitspraak laten doen en eerst daarna is het aan de gekozen vertegenwoordigers van het volk om tot de vereiste samenwerking te komen. [10])

Deze samenwerking is altijd mogelijk als men maar in elke politieke partij het besef wakker houdt dat de *partij geen doel in zichzelf is maar een middel om het algemene nationale belang*

[8]) Prof. mr. W. A. Bonger. Problemen der democratie, Groningen 1934, bl. 95.

[9]) Het is een grote deugd van het bestaande Nederlandse kiesstelsel dat dit het snelle succes van D '66 mogelijk heeft gemaakt. De Duitse kieswet eist een minimum van 5 percent van de uitgebrachte stemmen voor het verkrijgen van een vertegenwoordiger in het Parlement. Als dit minimum bij de verkiezingen van februari j.l. zou hebben gegolden, dan had men D '66 uit de Tweede Kamer geweerd en zijn 4,46 percent van de stemmen als rest-zetels toegewezen aan de vijf grote partijen — die juist door D '66 het sterkst zijn bestreden. Een duidelijke vervalsing van de mening van de kiezers.

Volkomen juist schreef Drees in dit tijdschrift (april 1966, bl. 277): 'Een partij heeft niet het recht een kiesstelsel te propageren dat haar onevenredig voordeel zou bezorgen.'

[10]) In dezelfde geest Drees (S. en D. april 1966, bl. 275, 276).

naar beste weten te dienen. Dit kweekt dan tegelijk de fundamentele democratische deugd van de *verdraagzaamheid,* de bereidwilligheid om, met volledig behoud van ieders eigen karakter, toch samen te werken voor zover dit maar mogelijk is. Eenheid in verscheidenheid.

Niets is verderfelijker voor een gezonde democratische ontwikkeling dan het op één lijn stellen van de politieke strijd met die van elkaar beconcurrerende ondernemingen, elk erop uit een zo groot mogelijk percentage van de markt te veroveren. [11])

De strijd tussen de politieke partijen culmineert niet in deze stemmenpercentages maar in de vrije concurrentie der ideeën, in de programma's, in de geestdrift die zij weten op te wekken voor hun maatschappelijke visie en de door hen aanbevolen maatregelen. Een Frans politicus riep eens vol teleurstelling uit: Ils m'ont volé mon programme. Voor iemand die de werking van de democratie goed begrijpt, is dit verwijt onzinnig. Het grootste succes dat men in de democratie bereiken kan is juist dat andere partijen uw program overnemen. Dat is het bewijs van de praktijk dat men erin geslaagd is, zijn aanvankelijke tegenstanders van de juistheid van het eigen inzicht te overtuigen. Dit is niet alleen de theorie — het is de ervaring.

„Alle grote hervormingen van de laatste halve eeuw zijn oorspronkelijk in de volksovertuiging gepropageerd door één of twee partijen, maar zij zijn ten slotte aanvaard en tot stand gebracht in vrijwel volmaakte eenstemmigheid. Zó het algemeen kiesrecht, aanvankelijk een eis van sociaal- en vrijzinnig-democraten, maar tot stand gekomen met vrijwel algemene stemmen. Zó de vrijheid van onderwijs, oorspronkelijk een leus van de drie rechter partijen, maar door een links ministerie in de Grondwet gebracht." [12])

Deze vruchtbare uitwisseling van gedachten *tussen* de partijen

[11]) Ik was verbijsterd toen ik in het verslag van de PvdA-commissie over het Nederlandse parlementaire stelsel las (bl. 8) 'In feite zijn zelfs de meest verwante partijen elkaars grootste concurrenten.' Dit is gelukkig onmiddellijk weersproken door Drees (t.a.p.).

[12]) De eenheid der Nederlandse democratie, bl. 6. Deze brochure heb ik geschreven voor de verkiezingen van 1937 en is door Eenheid door Democratie in ettelijke tienduizenden verspreid. In hoofdzaak was de inhoud gericht tegen de NSB en de communisten maar ik heb de gelegenheid gebruikt om tegelijkertijd verzet aan te tekenen tegen het streven naar een progressieve eenheidspartij dat toendertijd in EDD-kringen bestond, dat zich na de oorlog opnieuw heeft geuit en dat nu opnieuw belangstelling schijnt te trekken.

kan men alleen bereiken als er een tamelijk grote verscheidenheid van partijen bestaat die zelfstandig, elk met zijn eigen program bij de verkiezingen — en niet alléén bij de verkiezingen — voor de dag komen. Maar daar moet aan voorafgaan de gedachtenwisseling *binnen* elke partij. Wil ook deze vruchtbaar zijn, wil het program krachtig, kantig en kleurig zijn, dan moet binnen de partij een zekere mate van homogeniteit bestaan, een eigen geestelijk klimaat, een eigen stijl, een solidariteit die de leiders verenigt en bijeenhoudt ondanks de ook binnen elke partij bestaande meningsverschillen. Worden deze verschillen te groot dan kan men beter uit elkaar gaan. Maar een zekere mate van meningsverschillen binnen de partij moet men met vreugde aanvaarden omdat deze noodzakelijk is voor het eigen leven, voor de altijd doorgaande ontwikkeling — dat is *verandering*.

Een twee-partijenstelsel maakt al het voorafgaande onmogelijk. Elke partij streeft dan naar de volstrekte meerderheid. Elke partij moet zich dus richten op het verkrijgen van de instemming van de *gemiddelde kiezer*, van de banale, apatische, indolente kiezer, van de 'kleurloze middenstof,' want in zijn omgeving ligt de meerderheid en die meerderheid zal van nature altijd dicht bij dat gemiddelde blijven. [13]) Elke partij moet dus een program opstellen dat de gemiddelde kiezer bekoort. De gevolgen zijn:

a *De programma's van de twee elkaar bestrijdende partijen, beide gericht op dezelfde mentaliteit, worden meer en meer aan elkaar gelijk.* Maar *deze* gelijkheid heeft een geheel ander karakter dan de dynamische, stap voor stap voortgaande overneming van elkaars programmapunten, die ik zo juist geprezen heb, als een der essentiële deugden van de democratische strijd onder een meer-partijenstelsel. Het program voor de gemiddelde kiezer is van nature statisch. Zolang hij niet in zijn rust gestoord wordt, is hij gematigd conservatief in letterlijke zin; hij voelt niet veel voor verandering en wordt stellig afgeschrikt door radicale voorstellen in die richting. Het gevolg is dus dat de hervormingsdrang gedempt wordt en er weinig nieuws en goeds tot stand komt: politieke steriliteit, de dood in de pot.

Er is in de Verenigde Staten, het land bij uitstek van het twee-partijenstelsel, de laatste eeuw maar één periode van prin-

[13]) Zie de grafieken in mijn Socialisme zonder dogma's, Haarlem 1933, bl. 39. Ik hoop binnen een jaar of zo een vervolg op dit boek te schrijven.

cipiële vernieuwing geweest, de New-Deal-politiek van Roosevelt na zijn overwinning bij de presidentsverkiezing van 1932. Maar deze omslag was dan ook gestimuleerd door de algemene ontwrichting van de grote crisis na de beurskrach van 1929.

b *Een politieke strijd die niet gevoerd kan worden over beginselen en grootscheepse maatregelen* (zaken liggende buiten de belangstelling van de gemiddelde kiezer) *moet noodwendig ontaarden in een strijd om personen en om de baantjes,* in 't Amerikaans genoemd 'the spoils', de buit. In plaats dat de verkiezingsstrijd tot doel heeft de voorlichting en opvoeding van het kiezerskorps, neemt men dan zijn toevlucht tot infantiele leuzen, zoals 'I like Ike', 'I hate Harold' of de wilde kuif van Robert Kennedy. Oud-generaals of eerzuchtige miljonairs die een dure verkiezingscampagne kunnen betalen, nemen de plaats in van belangeloze staatslieden die bij hun moeilijke werk alleen geïnspireerd worden door een zuiver ideaal.

c *Creatieve en belangeloze persoonlijkheden die het volk kunnen inspireren en leiden komen bij het twee-partijenstelsel niet tot hun recht.* Zij werken afstotend op de gemiddelde kiezer en zij worden op hun beurt afgestoten door de sfeer van banaliteit en baantjesjagerij. Zij blijven dus buiten de politiek — tot grote schade van de publieke zaak [14]).

Een twee-partijenstelsel is als een harp waarvan men alle snaren gebroken heeft behalve de middelste twee. De boeiende veelstemmigheid van het prachtige instrument heeft men dan teruggebracht tot twee-tonigheid. Met deze verminking kan de grootste kunstenaar geen mooie muziek maken.

8. De hiërarchie van het lijstenstelsel is anti-democratisch.

Het Nederlandse kiesstelsel met zijn 'bijna wiskundig juiste' evenredige vertegenwoordiging heeft al deze vitale gebreken radicaal vermeden; het zet de deur wijd open voor elk uit het volk zelf voortkomend initiatief. Het is onmogelijk dat er revolutionaire spanningen ontstaan omdat een minderheid zich onderdrukt voelt. Het is uit democratisch oogpunt het beste stelsel dat men zich denken kan.

[14]) De onvruchtbaarheid van een twee-partijenstelsel hoop ik nader aan te tonen in een afzonderlijk artikel waarin ik de uit socialistisch oogpunt in Nederland bereikte resultaten zal vergelijken met die van Engeland en Amerika.

Maar, zegt men, het leidt tot onbestuurbaarheid; denk aan de langdurige onderhandelingen over een regeringsprogram; aan de moeilijkheden bij elke kabinetsformatie, aan de veelvuldigheid der kabinetscrisissen. Een twee-partijenstelsel, formeel of althans op federatieve grondslag, maakt aan al deze moeilijkheden een eind.

Ik antwoord: de democratie is van nature, in zijn diepste en meest essentiële structuur, véélstemmig als een harp (zie boven). Men beschadigt deze structuur, men benadeelt de levenskracht van de democratie als men deze natuurlijke véél-stemmigheid wil dwingen, door welke middelen, op welke manier dan ook, om te verschralen tot twee-stemmigheid. Men gaat dan precies in de verkeerde richting. Men moet de oplossing voor de tegenwoordige moeilijkheden, die ik erken, niet zoeken in minder, maar in méér democratie. Men moet dus zorgvuldig nagaan welke elementen in wetgeving en constitutionele praktijk on- of antidemocratisch zijn en men moet deze elementen verwijderen of beperken.

Onder punt 2 heb ik reeds het lijstenstelsel veroordeeld als een ondemocratische element omdat het de kandidaatstelling in feite onttrekt aan de kiezers en deze in handen legt van de partijbesturen. Dit lijstenstelsel is geen onlosmakelijk element van evenredige vertegenwoordiging. Ik heb in punt 4 t.e.m. 6 een andere oplossing aan de hand gedaan waarbij men vrijwel alle voordelen van het districtenstelsel verkrijgt met behoud van de evenredigheid in de verdeling van de zetels.

Maar dit lijstenstelsel wordt zo taai verdedigd dat ik nog op twee andere antidemocratische eigenschappen van dit stelsel wil wijzen. Het dwingt in de praktijk: 1 tot een soort hiërarchische rangschikking van de kandidaten door de partijbesturen; 2 tot het aanwijzen van één enkele persoon als lijstaanvoerder, als lijsttrekker. [15])

Het rangenstelsel dat men met de centraal opgestelde lijsten in Nederland heeft binnengesmokkeld is lijnrecht in strijd met het grondbeginsel van elke democratie: gelijkheid voor de wet; gelijke kansen. Niet de kleine coterietjes van de partijbesturen moeten de volgorde van voorkeur vaststellen maar de collectivi-

[15]) De vaders van de E.V. hebben deze bezwaren wel gevoeld en twee maatregelen genomen om hen te ondervangen: de voorkeurstemmen en de kieskringen. Over beide hulpmiddelen heeft de praktijk geoordeeld. Het zijn dode letters gebleven waar niemand leven kan inblazen.

teit van alle Nederlandse kiezers. Men leest de volgorde van voorkeur dan eenvoudig af uit de volgorde van de aantallen stemmen op elke individuele kandidaat uitgebracht (zie onder 4).

Het kwaad van de centralisatie is belangrijk erger gemaakt door de televisie. Natuurlijk moet men dit moderne middel in de verkiezingsstrijd blijven gebruiken. Maar men moet zich daarbij wel goed realiseren dat de televisie twee onvermijdelijke antidemocratische eigenschappen heeft: 1 de beeldbuis kan alleen maar toegankelijk zijn voor een klein aantal personen; de gelijke kansen voor alle kandidaten zijn bij dit medium dus van meet af uitgesloten; 2 de kijker en luisteraar die de uitzending in zijn huiskamer onder 't genot van een kopje thee waarneemt, wordt in een toestand van passiviteit gebracht, geheel anders dan de bezoeker van een verkiezingsvergadering met vrij debat.

De zgn. TV-interviews met meer of minder brutale of gewiekste TV-beambten kunnen het vrije debat in geen enkel opzicht vervangen. De TV-man of-vrouw blijft altijd maar één enkele kiezer die geen enkel mandaat heeft noch kan hebben om namens anderen te spreken. Deze interviews kan men beter achterwege laten.

Het is ook voor de politieke kandidaat iets geheel anders om voor de TV te verschijnen dan een politieke vergadering toe te spreken. Het levende publiek dat met al zijn verscheidenheid van individuele reacties de goede redenaar inspireert, is niet aanwezig. Iemand kan een uitmuntend volksvertegenwoordiger, een voortreffelijk staatsman zijn en een armzalig TV-artiest. Ook het omgekeerde is waar en gevaarlijker. Het opent de weg van democratie naar demagogie. Uiterlijkheden en bepaalde maniertjes krijgen meer betekenis dan hun toekomst. [16]) Zouden Thorbecke, Cort van der Linden, Nolens, Schaper en Vliegen voor de TV succes hebben gehad? Toch zou, zonder deze mensen, de politieke geschiedenis van Nederland armer en slechter zijn geweest.

Als men, in de stijl van een Amerikaanse presidentsverkie-

[16]) Las ik niet onlangs in De Groene dat mr. Van Mierlo, de succesvolle aanvoerder van D '66 'zijn kuif van zijn reclame-adviseurs zo ongekamd mogelijk moet dragen'? Als men met reclamebureaus en ongekamde kuiven de Nederlandse democratie wil vernieuwen én de ministeriële verantwoordelijkheid vrijwel wil afschaffen, komt men dan met al zijn goede democratische bedoelingen niet in de buurt van Mussert?

zing, de lijsttrekker met een autobus het land laat doortrekken, zoals meen ik drs. Den Uyl bij de laatste verkiezingen met bijna bovenmenselijke inspanning heeft gedaan, dan is men nog niet op het goede pad. Want al deze technieken, kwade vruchten van het tegenwoordige lijstenstelsel, concentreren te veel aandacht op één enkele persoon. Democratie eist een groot aantal personen. Democratie eist *decentralisatie* zoveel als maar praktisch uitvoerbaar is. De enige manier om het wortelnet van de democratie te versterken, is een zo groot mogelijk aantal personen actief bij de gang van zaken te betrekken.

Het tegenwoordige lijstenstelsel maakt dit onmogelijk. Daarom moet het verdwijnen.

9. *Geen gekozen minister-president.*

De consequente toepassing van het democratische beginsel van *decentralisatie* geeft ook de goede oplossing voor de tegenwoordige moeilijkheden met kabinetsformaties, regeringsprogramma's enz. Decentralisatie betekent het losmaken of doorsnijden van alle bindingen die niet volstrekt onvermijdelijk zijn. De bewijslast rust altijd op de centraliserende partij. Zijn er voor centralisatie geen onafwijsbare, volstrekt dwingende redenen dan moet men haar achterwege laten. Want centralisatie is altijd beperking van individuele vrijheid en initiatief, dus van individueel meeleven met de collectieve zaak, onderdrukking van levenskracht — het tegendeel van democratie. Bovendien: hoe meer centralisatie, hoe meer activiteiten van onderdelen men aan elkaar koppelt, des te stroever werkt het geheel. Decentralisatie is daarom ook een eis van doeltreffendheid, van efficiency. [17]) Democratie en efficiency gaan hand in hand.

Deze beginselen toegepast op de *aanwijzing van de minister-president* leiden onmiddellijk tot de conclusie dat men het aanwijzen van deze functionaris door de kiezers of volgens automatisch werkende regels moet verwerpen als strijdig met de democratie. Natuurlijk heeft de ministerraad een voorzitter nodig, maar deze behoort niets anders te zijn dan een primus inter pares, de eerste onder zijn gelijken. Geeft men aan deze functie een bijzonder accent, dan verlaagt men tegelijkertijd de positie van alle andere ministers. Het onvermijdelijk gevolg is dat een kleiner aantal eerste-rangskrachten zich voor deze

[17]) Dit beginsel is reeds lang erkend in de bedrijfsorganisatie. Alle grote en wijdvertakte concerns laten aan hun dochterondernemingen, fabricage- en verkoopsafdelingen, enz. een grote mate van autonomie.

functies beschikbaar zal stellen tot schade van de publieke zaak. [18])

Zo mogelijk nog ernstiger bezwaren tegen rechtstreekse verkiezing van een minister-president zijn: 1 dat men ook bij handhaving van de ministeriële verantwoordelijkheid de invloed van het parlement noodwendig verzwakt; 2 dat men moeilijkheden tussen parlement en minister-president als 't ware uitlokt door aan beide het prestige te verlenen van rechtstreeks door het volk gekozen te zijn; maar zij zijn gekozen op geheel verschillende manieren en moeten dus noodwendig 'ergens' op elkaar botsen; 3 dat men de minister-president met een gezag en dus met een verantwoordelijkheid bekleedt die onmogelijk door één enkele persoon in werkelijkheid kan worden gedragen; de minister-president moet een manusje-van-alles zijn; de schadelijke gevolgen voor goed bestuur ziet men het duidelijkst in de gebrekkige werking van het Amerikaanse presidentschap; 4 dat men bij verkiezing van een minister-president meent in zijn persoon een geheel regeringsprogram te belichamen hetgeen praktisch onmogelijk en principieel ongewenst is.

Het voortreffelijke artikel 119 van de Grondwet bepaalt: *De wetgevende macht wordt gezamenlijk door de Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend.*

Dit *'gezamenlijk uitoefenen'* van dezelfde bevoegdheid is alleen mogelijk bij de grootst mogelijke initiale vrijheid van beide partijen, zodat een werkelijk overleg mogelijk is, een naar elkaar toegroeien, een politiek van geven en nemen *op grond van de publieke discussie in het parlement.*

Dit is de goede en brede weg van de levende democratie. Men verspert deze weg als men een minister-president wil laten aanwijzen door de kiezers met een tot in de puntjes uitgewerkt program, dat het parlement dan alleen maar moet slikken.

10. Beperk de collectieve ministeriële verantwoordelijkheid.

Dr. W. Drees schrijft in zijn boek: 'Naast de individuele ministeriële verantwoordelijkheid is de collectieve verantwoordelijkheid steeds belangrijker geworden. De functie van voorzitter en onder-voorzitter van het kabinet — de laatste bestond

[18]) Zie ook dr. W. Drees, De vorming van het regeringsbeleid, Assen 1965 bl. 15-18 en zijn artikel in S. en D., januari 1967, bl. 8 vlg.

trouwens vroeger nauwelijks — hebben een sterker accent gekregen. Terwijl er een tijd is geweest, waarin voorgeschreven was, dat de raad elke drie maanden zijn voorzitter aanwees — al placht men dezelfde minister als voorzitter te continueren — worden nu minister-president en vice-minister-president bij koninklijk besluit benoemd. [19]) Hier ziet men, kort samen gevat, een gang van zaken die de goede werking van de Nederlandse democratie moet benadelen.

Waarom heeft men de functie van voorzitter van de ministerraad 'een sterker accent' gegeven? En waarom is de 'collectieve verantwoordelijkheid' van de ministers steeds belangrijker geworden?

Men kan gemakkelijk begrijpen dat in de eerste vredesjaren een sterke centralisatie van het regeringsbeleid noodzakelijk was. Na de bevrijding van de Duitse bezetting moest Nederland nog bevrijd worden van de bevrijders en van het Militair Gezag. Ook in de jaren daarna, zeg tot 1950 of als men wil tot 1955, was een zekere mate van centralisatie gewenst om de wederopbouw ordelijk te doen verlopen en een eenheids-

[19]) De benoeming bij KB van de minister-president en zijn plaatsvervanger is pas ingevoerd door het kabinet Schermerhorn-Drees (KB van 10-11-1945). Voordien is men tientallen jaren tevreden geweest met de bepaling: de Raad kiest uit zijn midden een voorzitter en een onder-voorzitter. Tot 1922 sprak het reglement zelfs van een 'tijdelijke voorzitter'.
De vaste colleges uit de Raad zijn eveneens ingesteld bij de herziening van 1945; op zich zelf een vruchtbare maatregel. Merkwaardig is evenwel dat de minister-president steeds voorzitter is van elk dezer colleges, ongeacht het speciale werkterrein, 'tenzij de Raad anders bepaalt'. De secretaris van elk college wordt in elk geval benoemd op voorstel van de minister-president. Persoonlijk overleg tussen een minister en de minister-president over zaken 'bij welke het algemeen regeringsbeleid betrokken kan zijn' is pas verplichtend gesteld bij KB van 13-9-1918 door het kabinet Ruys de Beerenbrouck. Vermoedelijk is dit een gevolg van de bij de verkiezingen van 1918 voor 't eerst in werking getreden E.V.; deze maakte een eind aan de rechtse coalitie en de vrijzinnige concentratie.
Een formele grondslag voor de 'steeds belangrijker geworden' (zie citaat Drees) '*collectieve* ministeriële verantwoordelijkheid' kan men in de gedrukte teksten niet vinden. De nota van toelichting bij het nu nog geldende Reglement van Orde voor de Raad van Ministers zegt alleen dat men met dit begrip 'steeds meer vertrouwd gemaakt is'. Maar waar, wanneer en door wie is dit aan de Grondwet vreemde begrip gedefinieerd?

front te vormen bij het nemen van belangrijke besluiten over buitenlands, inclusief voorheen koloniaal beleid. Maar daarna? In de jaren van steeds toenemende, vreedzame welvaart? Is men toen niet ten onrechte blijven hangen aan de op zich zelf wel aantrekkelijke gevoelens van collegialiteit en 'samen uit, samen thuis?' Deze gevoelens evenwel mogen in de praktische politiek en in het Nederlandse staatsrecht geen invloed hebben.

De werkelijkheid van de Nederlandse politiek moet gebouwd worden op de werkelijkheid van de Nederlandse mentaliteit. Deze is individualistisch, iedereen is gesteld op eigen opvattingen, op het recht die te uiten en ernaar te leven. Ik vind dat voor de democratie zeer waardevolle, ja onmisbare eigenschappen die men zoveel mogelijk moet ontzien. Zij leiden in de politiek tot een groot aantal partijen. Het is voor mij onbegrijpelijk dat de democraten van D '66 in hun program (bl. 4) kunnen schrijven dat 'de huidige partij-constellatie, de moeilijkst denkbare en op den duur de minst waarschijnlijke is.' Deze constellatie is voor Nederland heel normaal en zal waarschijnlijk in hoofdtrekken nog vele jaren zo blijven. Men mag dat niet als een ongeluk beschouwen en nog minder proberen om deze toestand te veranderen door, in naäperij van Engeland of Amerika, maatregelen van schijndemocratie te propageren zoals 'de verkiezing van een minister-president rechtstreeks door het Nederlandse volk.'

Men moet de toestand rustig aanvaarden zoals die is en daar een Nederlands regeringsstelsel op bouwen. Er is dus een groot aantal politieke partijen en zover als men maar kan zien, zal geen enkele partij erin slagen bij verkiezingen een volstrekte meerderheid te behalen. Elk kabinet is dus samengesteld uit vertegenwoordigers van verschillende, onderling onafhankelijke partijen. Daar volgt uit dat men de *binding* tussen de leden van zo'n kabinet moet beperken tot het minimum dat vereist is voor essentiële elementen van algemeen beleid. *Men moet dus niet streven naar uitbreiding van de collectieve ministeriële verantwoordelijkheid maar naar de grootst mogelijke beperking en naar het accentueren van de individuele verantwoordelijkheid.*

Het is duidelijk dat de minister van Financiën verantwoordelijk is voor alle inkomsten en dus ook voor alle uitgaven van alle departementen. Evenzo dat het buitenlands beleid op bepaalde punten het monetaire, economische en militaire beleid raakt. Men kan hier een aantal incidentele betrekkingen aan

toevoegen. Maar voor al het overige late men iedere minister de verantwoordelijkheid voor eigen beleid. *Komt er dan een conflict met het parlement, dan geldt dat alleen de betrokken minister en niet het hele kabinet.*

Er zijn sinds de invoering van de E.V. te veel kabinetscrisissen geweest en maar weinig gevallen van individuele aftreding van een minister.

Het rapport van de commissie 'Parlementaire democratie' constateert (bl. 7) dat de gemiddelde levensduur van de kabinetten in het tijdvak 1918–'63 (met een onderbreking van 1940–'46) 2 jaar en 5 maanden is geweest, terwijl deze in het tijdvak 1888–1918 3 jaar en 9 maanden was. Een levensduur van 3 jaar en 9 maanden is bij verkiezingen om de 4 jaar zeer bevredigend; tussentijdse kabinetscrisissen komen dan maar zelden voor. Maar een verkorting tot twee jaar en 5 maanden, dus met meer dan één derde van de vroegere levensduur, is in de hoogste mate ongewenst. Dit betekent dat een meerderheid van de kabinetten waarmee men een regeringsperiode begint, onderweg struikelt [20]) en de continuïteit van het regeringsbeleid onderbroken wordt.

Gaat men de aanleiding tot deze kabinetscrisissen na dan kan men zich moeilijk onttrekken aan de indruk dat het dikwijls betrekkelijke kleinigheden zijn geweest die een heel kabinet tot aftreden hebben bewogen. Zo bijv. de crisis van 1925 over het gezantschap bij de Paus, van 1933 over de opheffing van een aantal rechtbanken en kantongerechten, van 1965 over het radio- en TV-bestel.

Het zou goed zijn als iemand eens een boek, bijv. een staatsrechtelijk proefschrift schreef, over alle kabinets- en ministerscrisissen sedert de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid in 1848. Dan zal men geloof ik zien dat gelijksoortige zaken, die vóór de E.V. werden opgelost door het aftreden van een of meer ministers nadien aanleiding zijn geworden tot een conflict met het hele kabinet. Dat is de consequentie van de kunstmatige collectieve verantwoordelijkheid – een begrip dat de Nederlandse Grondwet niet kent.

[20]) Als in twee opeenvolgende tijdvakken van 4 jaar, het eerste door één kabinet wordt overleefd, het tweede één tussentijdse kabinetsverandering oplevert, dan heeft men 3 kabinetten in 8 jaar, dus een gemiddelde levensduur van 2 jaar en 8 maanden.

11. Beperk het collectieve regeringsprogram.

Als men de positie van de minister-president terugbrengt tot die van vóór 1948 [21]) en de collectieve verantwoordelijkheid beperkt tot het strikt onvermijdelijke dan worden de vraagstukken van kabinetsformatie en regeringsprogram veel eenvoudiger.

Elke regeringsprogram zal (zie onder 10) een richtsnoer moeten geven voor het te volgen financiële en buitenlandse beleid. Het zal verder één of twee andere punten kunnen bevatten die bij de voorafgaande verkiezingen een grote rol hebben gespeeld. En het zou goed zijn als men het afsloot met de algemene verklaring dat elk van de ministers zich voorneemt in goede harmonie samen te werken met het nieuw gekozen parlement, voor zover zijn eigen overtuiging dat toelaat.

Een dergelijk program kan men op een briefkaart schrijven. Vergelijk dit bijv. met het zgn. Akkoord van Wassenaar van 4 juli 1963. Dit beslaat in het boek van Drees [22]) negen volle bladzijden. Het daarop gebaseerde kabinet Marijnen heeft het maar 2 jaar uitgehouden. Men zou bijna zeggen: véél drukte om niets. Maar er is een veel ernstiger verwijt. Een dergelijk uitvoerig document, binnenskamers vastgesteld door de voorzitters van de fracties die aan de kabinetsformatie deelnemen, betekent in feite dat het parlement in zijn geheel geplaatst wordt voor een voldongen feit, buiten de publieke discussie om, buiten de medewerking van alle andere fracties in het Nederlandse parlement om.

Deze manier van doen is ondemocratisch en bovendien — denk aan het negatieve resultaat en vergelijk het begin van punt 9 — niet doeltreffend. Een regeringsprogram van 9 volle bladzijden — dat is Jantje Secuur aan het woord. Ik weet niet of Potgieter onder zijn vele Jannen ook dit lid van de familie heeft opgenomen; hij is, geloof ik, een tweelingbroer van Jan Salie. In elk geval heeft hij weinig goeds tot stand gebracht en Jan Kordaat voor de voeten gelopen.

Democratie berust op vertrouwen in het gehele volk en in het door dat volk gekozen parlement. Het spreekt vanzelf dat iedere formateur voeling zal houden met de voorzitters van de

[21]) Dit is stellig mogelijk zonder het bestaande Reglement van Orde (KB van 9-6-1956, stb. 309) te veranderen. Men heeft alleen een minister-president nodig die zich niet verantwoordelijk voelt voor alles wat een van 'zijn' ministers doet of nalaat.
[22]) t.a.p. bl. 140 t.e.m. 148.

kamerfracties waar hij in de eerste plaats (maar nooit uitsluitend) steun van verwacht en hij zal ook hun instemming vragen op een klein aantal hoofdpunten van zijn program. Maar als dit bereikt is, dan trede men niet in zaken van de tweede en derde rang. Deze zijn trouwens zelden of nooit punten van algemeen regeringsbeleid; als regel betreffen zij alleen maar een of twee departementen. Men kan deze dus rustig overlaten aan de betrokken ministers en mag en moet erop vertrouwen dat deze in 't algemeen de juiste vorm van samenwerking met het parlement zullen weten te vinden. Loopt dit onverhoopt mis dan blijft het conflict beperkt tot de betrokken minister(s) en breidt zich niet uit tot een kabinetscrisis.

Beperking van de collectieve verantwoordelijkheid en beperking van de macht en de verantwoordelijkheid van de minister-president leidt vanzelf tot beperking in het regeringsprogram en beperking van het aantal kabinetscrisissen.

Het komt mij nog altijd voor dat de gedragslijn van het zgn. extraparlementaire kabinet Cort van der Linden (1913—1917) een voorbeeld is van goed democratisch regeringsbeleid ook voor alle parlementaire kabinetten. Het heeft onderweg een paar ministers verloren maar het heeft Nederland met vaste hand gestuurd door de ook-niet-zo-malse risico's van de Eerste Wereldoorlog. Het had maar 2 punten op zijn program: algemeen kiesrecht en staatspensioen. Daarvan is alleen het eerste bereikt maar tegelijk heeft Cort de onderwijsvrede tot stand gebracht. Van zijn kabinet zei hij: 'Het is extraparlementair, maar het zweeft niet buiten het parlement als een hemellichaam . . . Het is de *regelmatige* en *logische* uitwerking van hetgeen in dit constitutioneel geregeerde land *gebeuren moest.* Het is dus een ministerie dat zeer stevig staat in de gehele politieke gesteldheid van dit volk.'

Troelstra in een van zijn beste ogenblikken stemde hiermee in: 'Het is geen koninklijk, maar een zuiver constitutioneel kabinet, wilt gij: eerder een volkskabinet, in zover dat het direct uit de verkiezingen is voortgekomen. . . Zij (de regering) wortelt in het volk zelf krachtens die oorsprong en daaruit vloeit voort, dat zij sterk zal staan bij haar werk. . . Een oplossing als wij in dit kabinet hebben gekregen (is) niet iets toevalligs, maar door en door normaal.' [23])

[23]) Citaten en cursivering uit J. H. Schaper, Een halve eeuw van strijd. Groningen 1933, Eerste deel, bl. 212.

Hier hoort men de zuivere stem van de constructieve, verdraagzame democratie. Als men deze stem maar volgt dan zal Nederland met al zijn verscheidenheid van politieke partijen een goed regeerbaar land zijn.

In de verwarring van 1945, onvermijdelijk na 5 jaren onderdrukking door de Duitsers, hebben sommige mensen die toen de leiding kregen in de illusie geleefd dat men in Nederland een socialistische meerderheid aan het bewind kon brengen. Deze misvatting moet men radicaal verwerpen. En de onnederlandse elementen die toen, bijna onopgemerkt, in het Nederlandse staatsrecht zijn binnengesmokkeld moet men overboord gooien. Zij zijn de werkelijke oorzaak van de tegenwoordige moeilijkheden. Zij kunnen op geen enkele manier pasklaar gemaakt worden voor de werkelijke, politieke verhoudingen in Nederland.

12. De normale en nuttigste plaats van een socialistische partij in Nederland is in de oppositie.

In mijn studententijd heb ik, in het Duits, de stelling gehoord: De marxisten vertegenwoordigen in de arbeidersbeweging de toekomst van de beweging.

Ik heb het nooit geloofd. Maar ik heb wél geloofd en zal blijven geloven aan de ruimere stelling: *De socialisten vertegenwoordigen in het volk de toekomst van het volk — en van de mensheid.*

Als dit zo is en als de PvdA een socialistische partij is — en blijft — of wordt, dan is haar normale, meest voorkomende plaats in de oppositie.

In afzienbare tijd kan men van de gemiddelde Nederlander geen socialist maken. Als men het centrum van de partij zo ver naar rechts verplaats dat men de gemiddelde Nederlander kan bereiken dan is het onvermijdelijke gevolg dat men links aan invloed verliest hetgeen men rechts misschien kan winnen. Maar er gebeurt iets dat nog veel ernstiger is. Om de gemiddelde Nederlander te bereiken, zal men de visie en de inspiratie moeten prijsgeven die de stuwkracht en het bestaansrecht van een socialistische partij zijn. Men krijgt dan een karakterloos geheel zoals de Britse Labour Party die nu al 'n paar jaar bezig is een conservatief program uit te voeren zonder dat men zelf goed begrijpt wat men eigenlijk doet.

De SDAP heeft 45 jaar lang, van 1894 tot 1939, geen ministers

geleverd voor een Nederlands kabinet. In die jaren zijn alle primaire eisen van het sociaal-democratische program in vervulling gegaan: het algemeen kiesrecht, de achturendag, een voortreffelijke woningvoorziening, de sociale verzekering, de socialisatie van gas-, water- en elektriciteitsvoorziening, van het plaatselijk vervoer, van de spoorwegen en van een groot deel van de steenkoolproduktie en nog vele andere goede dingen die men zonder de stuwkracht van de SDAP nooit in die mate zou hebben bereikt.

Ik kleineer volstrekt niet de resultaten van het tijdvak 1946 tot 1967: planmatigheid in de loonpolitiek, de eerste voorwaarde voor beheersing van de werkloosheid en stijgende welvaart, de uitbreiding van het onderwijs na de lagere school, de uitmuntende ouderdomsverzekering onder leiding van Drees. Maar ik zie ook de rampspoed van het woningtekort, dat men bijna opzettelijk chronisch heeft gemaakt en in samenhang daarmee een schrijnend tekort aan zorg voor het opgroeiend geslacht. Is er groter zonde denkbaar voor een partij gericht op te toekomst? Over het buitenlands beleid, na 1945 belangrijker geworden dan ooit tevoren, hoef ik niet te spreken; dit bestaat in Nederland niet.

In dit tijdvak van 21 jaar heeft de PvdA 14 jaar (van 1946–'58, en van 1965–'67), dus voor twee derde deel van de tijd, ministers gehad in de kabinetten. De toestand is abnormaal, want hij is niet in overeenstemming met de werkelijke macht van de PvdA zoals deze uit de verkiezingen blijkt. [24])

[24]) Het stemmenpercentage van de PvdA, vermeerderd met dat van de meer links staande partijen heeft in het tijdvak 1946-'67 geschommeld tussen 30 en 38; bij de verkiezingen van 1967 was het maar 23,6 + 2,9 + 3,5 = 30,1.

Als het gemiddeld 35 bedraagt dan is de kans op een kabinet dat met zijn gemiddelde binnen de PvdA valt 20 percent. Dat wil zeggen dat over een lang tijdvak gerekend, de PvdA maar in één vijfde van de tijd deel kan uitmaken van een kabinet dat werkelijk in de door haar gewenste richting gaat.

Verzwakt men de voorwaarde tot deelneming aan het kabinet tot het uiterste waartoe men in redelijkheid kan gaan, dus tot de eis dat de spreiding van het kabinet nog juist het gemiddelde van de PvdA bereikt, dan stijgt de kans op een kabinet met PvdA-medewerking tot 40 percent, dus tot twee vijfde van de tijd. Uit deze twee getallen blijkt duidelijk het abnormale van een tijdvak van 21 jaar waarin de PvdA voor twee derde van de tijd aan de kabinetsvorming heeft deelgenomen.

De stemmencijfers dwingen tot de conclusie dat de PvdA over de laatste 21 jaar maar voor e e n vijfde, op zijn allermeest voor twéé vijfde van de tijd ministerportefeuilles had kunnen aanvaarden. Er is geen enkele aanwijzing dat deze positie in de eerstvolgende tien of twintig jaar belangrijk zal veranderen.

Men moet daar niet om treuren. Men moet ook niet proberen het resultaat te 'verbeteren' door verdere verdunning van de socialistische beginselen. Het is niet belangrijk of de partij groeit als zij in eigen kring haar idealen maar levend houdt, daar geestdrift en bezieling voor wekt, en een program ontwikkelt van concrete hervormingsmaatregelen voor de naaste toekomst.

Propaganda voert men het best als oppositie. Dan doordringt men geleidelijk en stapsgewijs de andere partijen van de juistheid van de eigen politiek.

Voor de berekening verwijs ik naar de grafieken op bl. 39 van Socialisme zonder dogma's. Daar blijkt uit dat het gemiddelde van een kabinet altijd ten minste 25 percent van de uitersten verwijderd moet blijven; anders is geen meerderheid boven de 50 percent mogelijk. Bij een gemiddelde van 35 percent voor de PvdA enz. is er dus een strook van 35 — 25 = 10 percent beschikbaar. Deze 10 percent gedeeld op de 50 percent marge binnen welke het gemiddelde van het kabinet kan schommelen geeft een kans van 10/50 = één vijfde.

Voor de tweede berekening is aangenomen dat de partijen ter linkerzijde van de PvdA samen gemiddeld 5 percent van de stemmen hebben; het werkelijk gemiddelde over het tijdvak 1952-'67 was 5,5 percent; het optreden van de PSP van 1959 heeft dit getal praktisch niet veranderd. Het gemiddelde van de PvdA ligt dan op $5 + \frac{35 - 5}{2}$ = 20 percent van uiterst links. De linkergrens van een kabinet schommelt over een marge van 50. De kans wordt dus 20/50 = twee vijfde.

Ed. van Thijn

De actualiteit van Lord Bolingbroke's parlementaire oppositie

Thorbeckes gruwel van het Engelse systeem.

Nu er van vele kanten een bereidheid is ontstaan om te gaan sleutelen aan de grondslagen van onze parlementaire democratie, kan het zijn nut hebben aan de vele beschouwingen die aan dit onderwerp worden gewijd, een historische kanttekening toe te voegen. Het historische aspect dreigt bij dit soort zaken maar al te gemakkelijk in de verdrukking te komen. Voor een beleidsrapport is het irrelevant. Voor een theoretische verhandeling te kruimelig. Voor een redevoering te weinig gekruid.

Voor een volledig inzicht in het te kort schieten van ons democratisch systeem kan een enkele terugblik op de ontstaansgeschiedenis echter niet worden gemist. De grondslagen van ons systeem dateren uit de negentiende eeuw. Alvorens het breekijzer te zetten in het levenswerk van onze 'Founding Fathers', dient toch op zijn minst te worden nagegaan door welke inzichten deze zich hebben laten leiden. Werden deze inzichten bepaald door een eigentijdse optiek, toereikend in die jaren, maar thans hopeloos achterhaald? Of moet worden geconstateerd dat, achteraf gezien, sommige van die inzichten ook nimmer geheel houdbaar zijn geweest en dat ons democratisch systeem, naast een handvol ouderdomskwalen, ook nog lijdt aan een ingebakken fabricagefout?

De Grondwet van 1815 is ontworpen 'in den bloeitijd van de oude leer der *trias politica* en ook nog in '48 was die leer de meest algemeen heerschende' (Buys) [1]. Alhoewel moeilijk kan worden volgehouden dat onze grondwetmakers hebben behoord tot diegenen die van Montesquieu's leerstellingen 'een soort evangelie' (v. d. Pot) [2] hebben willen maken, valt het toch niet te ontkennen dat met name Thorbecke zich sterk door de leer der machtenscheiding heeft laten leiden. In zijn 'Narede'

[1] Mr. J. T. Buys: De Grondwet, Toelichting en Kritiek, 1883, p. 198.

[2] Mr. C. W. van der Pot: Handboek van het Nederlandse Staatsrecht, vijfde druk, 1953, p. 296.

stelt hij als ideaal systeem „een verband van elkaar wederkeerig beperkende organen, aangelegd om met vrijheid zamen te werken tot een wetgeving en een bestuur, die aan de eischen van een juist, regtvaardig nationaal verstand beantwoorden" [3].

Het Engelse systeem was hem 'een gruwel', omdat van een dergelijke machtenscheiding geen sprake was. In het 'particulier Engelse gewoonterecht' was, zo stelde hij, sprake van een 'Parlement met onbepaalde bevoegdheid, vermenging van wetgevende en uitvoerende magt, het Ministerie vertegenwoordiger van het Lagerhuis en een partij'. Dit systeem 'na te bootsen en als wetgevende gedachte tot voorbeeld te nemen' zou een ernstig misverstand zijn [4].

Thorbecke wil een syteem, waarbij de vrijheid der Kroon zoveel mogelijk wordt gespaard: 'Ik wensch hier niet een Ministerie, dat enkel orgaan van een meerderheid der Tweede Kamer zij. Ik verlang grooter zelfstandigheid voor de Kroon en haar Regeering' [5]. In 'De Staatsleer van mr. J. R. Thorbecke' schrijft S. van Houten, zelf voorstander van 'de volksvertegenwoordiger-minister', dat deze afkeer van de Engelse instellingen zijn verklaring vindt in een 'onjuiste voorstelling van het Engelsche staatsregt; ... en onbekend maakt onbemind...' [6].

Het loont de moeite, gezien de grote betekenis die nog altijd wordt toegekend aan het dualistische karakter van ons staatsbestel, om na te gaan of Van Houtens verwijt gefundeerd is.

De beginjaren van het Engelse parlementaire stelsel.

Over de ontstaansgeschiedenis van het parlementaire stelsel in Engeland bestaan vele misverstanden. In de leerboeken worden over het algemeen twee fasen onderscheiden. De eerste fase is die van de 'Glorious Revolution', de 17e-eeuwse strijd tussen Koning en parlement die in 1688 ten voordele van het parlement werd beslist. Het parlement verwierf het begrotingsrecht, maar de feitelijke leiding van de uitvoerende macht bleef berusten bij de Koning. Zijn ministers fungeerden als bemiddelaars tussen Koning en parlement. Zij hadden tot taak de besluiten van de Koning in het parlement te verdedigen en daarvoor de benodigde financiële middelen te verkrijgen. De Koning

[3] Mr. J. R. Thorbecke: Narede, 1869.
[4] id.
[5] id.
[6] S. van Houten: De Staatsleer van mr. J. R. Thorbecke, 1872, p. 41.

was dan ook wel zo verstandig zijn kabinet samen te stellen uit vooraanstaande leden van de invloedrijkste groeperingen in het parlement. Dezen waren echter uitsluitend aan hem verantwoording verschuldigd.

De tweede fase brak aan toen George I (1714-1727) aan de macht kwam en Robert Walpole minister werd. Daar de eerste Koning van het Huis Hannover nog weinig vertrouwd was met de Engelse verhoudingen en bovendien de Engelse taal nauwelijks machtig was, liet hij in feite de leiding van de uitvoerende macht over aan Walpole, die vanaf 1721 als 'Prime Minister' een sleutelpositie in het kabinet bekleedde, totdat hij in 1742 door het parlement ten val werd gebracht.

Dit laatste heeft ertoe geleid dat vrij algemeen de vervolmaking van het parlementaire stelsel op basis van de ministeriële verantwoordelijkheid aan Walpole wordt toegeschreven. Walpole heeft het systeem, zo schrijft bijv. Kranenburg, 'vorm gegeven en vaster doen wortelen'. Hij heeft het gezag van de Kroon overgebracht naar het Lagerhuis en dit gemaakt tot 'a Parliament containing, guiding en controlling its own executive' [7]). Het is deze greep van het parlement op de uitvoerende macht die de wrevel van Thorbecke heeft opgeroepen. Het is echter de vraag of deze visie op de feitelijke gezagsverhoudingen in die jaren wel de juiste is. Was het werkelijk het parlement dat *zijn* uitvoerende macht controleerde? Of was het juist de uitvoerende macht die een stevige greep had weten te krijgen op een ruime meerderheid in beide Huizen?

De historici laten hierover geen twijfel bestaan. In hun beschrijving komt Walpole te voorschijn als iemand met vrijwel dictatoriale bevoegdheden, die het parlement door middel van wat men in die tijd 'influence' noemde ('d.h. jene Praxis, die durch Patronage Ämter, Privilegien, Pensionen, Sinekuren, Bestechungen, also durch Befriedigung von Privatinteressen . . .') [8]) volkomen naar zijn hand wist te zetten.

De fase-Walpole betekende in feite niet een stap verder, maar een stap terug in de ontwikkeling van het parlementaire stelsel. In de fase van de 'Glorious Revolution' was een formele scheiding tot stand gekomen tussen wetgevende en uitvoerende

[7]) Prof. mr. R. Kranenburg: Inleiding in de vergelijkende Staatsrechtwetenschap (tweede herziene druk, 1955), p. 53.

[8]) Kurt Kluxen: Das Problem der politischen Opposition (Entwicklung und Wesen der englischen Zweiparteienpolitik im 18. Jahrhundert, 1956), p. 138.

macht. In de fase-Walpole was deze formele scheiding feitelijk ongedaan gemaakt. In werkelijkheid zijn de grondslagen van het parlementaire systeem dan ook gelegd door Walpole's grote tegenspeler en grondlegger van de parlementaire oppositie, Lord Bolingbroke, wiens betekenis, zeer ten onrechte, in de literatuur volledig wordt miskend.

Het ontstaan van de parlementaire oppositie.

In de eerste vier jaar van Walpole's regeringsperiode was er van een parlementaire oppositie geen sprake. Veel van zijn oorspronkelijke politieke tegenstanders had hij onder zijn invloed weten te krijgen. Wat er nog aan oppositie restte was verbrokkeld en ongeorganiseerd. Van enige systematische tegenstand tegen het gevoerde beleid was weinig te bespeuren.

Het jaar 1725 bracht echter een keerpunt. In dat jaar keerde Henry St. John, Lord Viscount Bolingbroke, oud Tory-minister onder koningin Anna na vele jaren van ballingschap in Engeland terug. Hij was het die de stoot gaf tot een hergroepering en samenbundeling van de politieke tegenstanders van Walpole. Er ontstond een hechte samenwerking binnen het parlement tussen een aantal afgevaardigden van verschillende pluimage die het echter over één ding eens werden: dat de vrijwel onbeperkte macht van Robert Walpole moest worden gebroken. De leiding van deze parlementaire groep viel toe aan William Pulteney.

Bolingbroke zelf nam de leiding op zich van de activiteiten buiten het parlement. Hij startte een weekblad, 'the Craftsman', dat spoedig uitgroeide tot het officiële orgaan van de oppositie. In 1727 was de parlementaire oppositie op volle oorlogssterkte: '... the opposition had now become 'the opposition party', centralized in leadership, constantly aggressive in pursuing its ends, not only during the sessions of parliament, but also when parliament was not sitting, intriguing at court, appealing to the country, and united in one great common purpose, the overthrow of Robert Walpole and his party...' [9]).

Parlementaire successen zouden voorlopig nog uitblijven. De regeringsmeerderheid was onwrikbaar. Ook op electorale successen kon men nog niet bogen. De verkiezingen van 1727, alhoewel 'one of the most hard fought elections, according to con-

9) Charles B. Realy: The early opposition to Sir Robert Walpole (1720-1727), 1931, p. 212.

temporaries, that had ever been known', resulteerden in een 'docile majority even greater than that returned in 1722' [10]).

Het zou pas tot 1742 duren, voordat de oppositie een meerderheid in het parlement wist te verwerven en Walpole tot aftreden kon dwingen. Maar de basis voor deze parlementaire overwinning werd in de jaren 1725-1727 gelegd. In die periode ontstond de *parlementaire oppositie*.

Bolingbroke's oppositietheorie.

Belangrijker nog dan de stuwende rol die Bolingbroke bij het ontstaan van de eerste parlementaire oppositie heeft vervuld, zijn de theoretische verhandelingen geweest die hij aan de functie van de oppositie in een parlementair systeem heeft gewijd. Deze, in Nederland tot dusver vrijwel onbekend gebleven geschriften, zijn voor een inzicht in de feitelijke werking van het Engelse systeem in zijn beginjaren van grotere betekenis dan Montesquieu's 'L'Esprit des Lois' dat wèl grote bekendheid heeft gekregen.

Bolingbroke was één van de eerste auteurs die brak met de heersende opvatting dat een politieke partij moest worden beschouwd als 'een soort samenzwering tegen de rest van het land.' Hij maakt een scherp onderscheid tussen zgn. 'factions' en 'parties'. Onder een 'faction' verstaat hij een groepering van zelfzuchtige politici, die hun eigen belang najagen en het algemeen belang opofferen aan hun persoonlijke hartstochten. Partijen, daarentegen, worden geïnspireerd door een 'spirit of patriotism'. Hun aanhangers laten zich niet leiden door hun hartstochten, maar door hun gezonde verstand. Niet hun persoonlijke ambitie, maar het algemeen welzijn is hun richtsnoer. Bolingbroke's stelling is nu, dat een partij die regeringsmacht heeft, onvermijdelijk tot een 'faction' verwordt. Macht, zo schrijft hij, maakt partijen tot 'factions', godsdiensten tot kerken, staten tot tyrannieën 'for there is a devil too in the political system, a constant temper at hand...' [11]).

De geschiedenis is een permanente strijd tussen vrijheid en macht. En het is de oppositie die hierbij voortdurend aan de kant van de vrijheid staat. Tegenover de, door corruptie bijeengehouden 'courtparty' staat de zgn. 'countryparty', opkomend voor de belangen van de gemeenschap. De 'spirit of liberty',

[10]) ibid, pp. 227/231.
[11]) Bolingbroke: On the Idea of a Patriot King, p. 146.

bedreigd door het machtsstreven van iedere regeringspartij, kan slechts worden bewaard dank zij de permanente waakzaamheid van een oppositiepartij die gebruik maakt van 'constitutional methods and a legal course of opposition to the excesses of legal or ministerial power...' [12]).

Bollingbroke's opdracht aan zijn oppositiepartij was duidelijk: 'Wrest the power of the government, if you can, out of the hands that have employed it weakly and wickedly...' [13]), maar hij maakte zich geen illusies over het lot van zijn politieke vrienden als zij eenmaal de touwtjes in handen zouden hebben genomen: 'The best instituted governments, like the best constituted animalbodies, carry in them the seeds of their destruction: and though they grow and improve for a time, they will soon tend visibly to their dissolution. Every hour they live is an hour the less that they have to live...' [14]). Bolingbroke was hiermee de eerste die onderkende dat aan een goede werking van het parlementaire systeem het spel van kracht en tegenkracht van regering en oppositie ten grondslag ligt.

De werkmethodes van de parlementaire oppositie.

Bolingbroke heeft ingezien dat een formele scheiding tussen parlement en executieve nog geen waarborg is voor de 'freedom of the constitution'. [15]) Wanneer één en dezelfde politieke macht beide organen in zijn greep heeft, krijgt de willekeur vrij spel. Bolingbroke pleit daarom voor een machtenscheiding *binnen* het parlement: een scheiding tussen regeringsmeerderheid en oppositie. Wanneer de uitvoerende macht zich verzekerd weet van de steun van een meerderheid in het parlement is de enige manier om machtsmisbruik te voorkomen de vorming van een waakzame oppositie, die er bij voortduring op uit is zelf (eventueel na verkiezingen) een meerderheid in het parlement te verwerven om de regering tot aftreden te kunnen dwingen. [16])

Het is interessant te lezen welke strijdmethodes Bolingbroke voor zijn oppostitiepartij heeft uitgedacht om het gestelde doel te kunnen bereiken.

12) ibid, p. 117.
13) Bolingbroke: On the Spirit of Patriotism, p. 42.
14) Bolingbroke: On the Idea of a Patriot King, p. 148.
15) Bolingbroke: A Dissertation upon parties, p. 205.
16) Vgl. Ingeborg Bode: Ursprung und Begriff der parlamentarischen Opposition, 1962.

Om effectief te kunnen opereren dienen de opposanten zich tot een *homogene* groep, tot een partij te ontwikkelen, zo schrijft hij: 'When the prince and the ministers are participes crimines.. there is no help, this must be done, and such a party must be formed, because such a party alone will submit to a drudgery of this kind..' [17]) Zij die oppositie willen voeren dienen zich aaneen te sluiten en zich gezamenlijk op hun werk voor te bereiden. In felle bewoordingen hekelt Bolingbroke diegenen die 'seem to think that opposition to an administration requires fewer preparatives, and less constant application, than the conduct of it..' Het is niet voldoende dat zij die oppositie voeren 'eager to speak, and keen to act' zijn: 'They who affect to head an opposition, or to make any considerable figure in it, must be equal, at least, to those whom they oppose; I do not say, in parts only, but in application and industry, and the fruits of both, information, and a certain constant preparedness for all the events that may arise.. [18])

De oppositie dient ook een permanent karakter te dragen, aldus Bolingbroke. Alleen op die manier zal zij op den duur als een normaal bestanddeel van het parlementaire leven worden ervaren en niet als een hinderlijk buitenbeentje worden gezien. Zij moet niet incidenteel, maar tijdens ieder parlementair debat de tegenargumenten aandragen: 'contrast, on every occasion, that scheme of policy which the public interest requires to be followed with that which is suited to no interest but the private interest of the prince or his ministers..' [19])

Met grote nadruk wijst Bolingbroke op de noodzaak van een *systematische* oppositie. Hij is ervan overtuigd, dat een partij 'who opposed, systematically, a wise to a silly, an honest to an iniquitous, scheme of government..' grotere wervingskracht zal hebben dan een partij 'who opposed, occasionally as it were, without any common system, without any general concert, with little conformity, little preparation, little perseverance, and a little knowledge of political capacity..' [20])

Maar het ging Bolingbroke niet alleen om kritiek op het regeringsbeleid. Minstens zo belangrijk was in zijn ogen de ontwikkeling van een alternatief beleid: 'Every administration is

[17]) Bolingbroke: On the Idea of a Patriot King, p. 170.
[18]) Bolingbroke: On the Spirit of Patrotism, p. 58.
[19]) ibid, p. 61.
[20]) ibid, pp. 62/63.

a system of conduct: opposition, therefore, should be a system of conduct likewise; an opposite, but not a dependent system. .' [21])

'They who engage in opposition, are under as great obligations to prepare themselves to control, as they who serve the crown are under to prepare themselves to carry on the administration. . [22]) De parlementaire oppositie dient een constructief karakter te hebben: 'a party, formed for this purpose, do not act like good citizens, nor honest men, unless they propose true, as well as oppose false measures of government . . ' [23])

Intussen beseft Bolingbroke maar al te goed dat de feitelijke machtsmiddelen van een oppositie binnen het parlement gering zijn. Haar grote invloed ontleent zij echter vooral aan haar optreden buiten het parlement en de potentiële steun van vele nieuwe kiezers. De oppositie als drager van 'the spirit of patriotism' kan zich in het parlement opwerpen als spreekbuis van het volk. Zij vormt niet alleen een 'formidable minority within doors' maar vertegenwoordigt bovendien een 'great majority without'. [24]) De toenemende populariteit van de oppositie, de dreigende machtsovername na de volgende verkiezingen zijn de belangrijkste wapens waarmee de oppositie, ondanks haar minderheidspositie in het parlement, een bolwerk kan opwerpen tegen de machtswillekeur van de meerderheid.

De leer der vitale machtenscheiding.

Het is Bolingbroke geweest die als eerste heeft ingezien dat de grondslag van het parlementaire stelsel niet wordt gevormd door een formele scheiding van machten of organen, maar door het spel van kracht en tegenkracht, dwars door de organen heen, van regering en parlementaire oppositie. Lange tijd is zijn betekenis aan het oog onttrokken gebleven. Eén van de redenen zal wel zijn geweest, dat zijn verhandelingen, anders dan bij Montesquieu, verspreid zijn over verschillende geschriften, merendeels handelend over andere onderwerpen. In het buitenland heeft men hem inmiddels 'ontdekt' en begint men zijn betekenis op juiste waarde te schatten. Verschillende boeken zijn reeds over hem verschenen.

[21]) ibid, p. 59.
[22]) ibid, p. 61.
[23]) ibid, p. 61.
[24]) Kluxen, op. cit., p. 181 (uit een brief van Bolingbroke uit Parijs op 29 nov. 1735).

Eén van de belangrijkste bijdragen is stellig Dolf Sternbergers 'Lebende Verfassung'. In dit boek ontwikkelt Sternberger de theorie van de zgn. 'moderne of vitale machtenscheiding'. Hij wijst erop, dat daar, waar de wetgevende en uitvoerende macht in elkaar overvloeien, de controlefunctie van het parlement automatisch overgaat op de minderheidspartij in het parlement. 'Geteilt erscheinen nun vollends nicht mehr eine gesetzgebende und eine ausübbende, wohl aber eine regierende und eine opponierende Gewalt. Und es ist eben diese moderne oder vitale Gewaltenteilung innerhalb der einen parlamentarischen Körperschaft, welche allein es möglich gemacht hat, dass die politischen Gewalten Montesquieu's sich vereinigten, und dass gleichwohl die Freiheit erhalten — und nicht nur erhalten, sondern gestärkt und bedeutend ausgebreitet wurde. .' [25])

Het is deze vitale machtenscheiding die bepalend is geweest voor de levenskracht van het parlementaire stelsel in Engeland. Het is dezelfde vitale machtenscheiding die aan de meeste parlementaire stelsels in West-Europa, die thans stuk voor stuk aan vernieuwing toe zijn, van meet af aan heeft ontbroken.

De uitspraak van Van Houten dat Thorbecke en de andere constitutiemakers uit de vorige eeuw de feitelijke functionering van het parlementaire stelsel in Engeland niet geheel juist hebben getaxeerd, is dus niet onwaar. Nu de bereidheid om ons parlementaire systeem aan een vernieuwing te onderwerpen in brede kring aanwezig is, is het zaak te pogen in deze tekortkoming alsnog te voorzien.

[25]) Dolf Sternberger: Lebende Verfassung (Studien über Koalition und Opposition), 1956, p. 139.

P. Dankert

Terug naar 1913

Het mag bijna weer. Op 23, 24 en 25 november kunnen de leden van de Partij van de Arbeid, door middel van door hen aangewezen vertegenwoordigers, opnieuw getuigen van hun liefde voor het partijbestuur. En dat voor de derde congreskeer binnen dertien maanden.

Dit artikel wil eraan bijdragen die liefde in goede banen te leiden. Niet zozeer, omdat de schrijver gelooft in discipline als een ideaal, waarnaar wij allen moeten streven, dan wel omdat hij van mening is, dat het minderheidsrapport, dat Franssen en Lammers geschreven hebben bij het rapport 'Een politiek voor vrede' een weg inslaat die doodloopt. En zo'n weg is geen goede baan.

Op het punt van het continueren van het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO in 1969, het jaar waarin het verdrag voor het eerst de mogelijkheid tot uittreding biedt, hebben zich een meerderheid en een minderheid in de commissie gevormd. Die minderheid onderschrijft de overige conclusies van de meerderheid. De vraag, of die conclusies nog reëel zijn als men het fundament van de NAVO eronderuit trekt, wordt door Franssen en Lammers niet gesteld. Als men een verdrag tegen de spreiding van kernwapens wil, een Europese kernmacht afwijst of het Duitse vraagstuk op wil lossen, dan is het toch minstens nodig te onderzoeken of het wegvallen van de NAVO geen invloed heeft op de mogelijkheid deze wensen in vervulling te doen gaan. Van een dergelijk onderzoek is in het rapport van de minderheid nauwelijks sprake. Wanneer de minderheid stelt dat zij zich 'met veel van het meerderheidsrapport (kan) verenigen' moet dat uiteraard de meerderheid verheugen. Dat ontslaat de meerderheid niet van de plicht erop te wijzen, dat tal van door haar met de minderheid gezamenlijk bereikte conclusies onverenigbaar zijn met het opheffen van de NAVO.

Franssen en Lammers zijn tot hun afwijzing van de NAVO gekomen, omdat zij voor de benadering en waardering van die

organisatie andere maatstaven aanlegden dan de meerderheid van de commissie. Zelf spreken ze van andere uitgangspunten, maar dat lijkt ons zowel vanwege het door de gehele commissie vooropgestelde verlangen naar vrede als het door meerderheid en minderheid aanvaarde uitgangspunt van het machtsevenwicht niet juist.

Dat laatste uitgangspunt wordt door Franssen wat duister behandeld. Hij was er, aldus het minderheidsrapport van 1967, 'van het begin van het overleg af aan van overtuigd, dat het radicale neen, dat hij met de Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk tegen het kernwapen uitspreekt, moet leiden tot de conclusie, dat Nederland de NAVO moet verlaten. Hij kan nog geheel de minderheidsnota onderschrijven, die hij in 1962 met J. J. Buskes, J. Koopman sr., F. Schurer en J. J. M. de Valk bij het PvdA-rapport 'In dienst van de vrede' opstelde. Hij meende, dat zijn stellingname hem niet ontsloeg van de plicht om op basis van de bestaande politieke realiteiten met anderen naar oplossingen te zoeken'.

'De H-bom', zegt de huidige minderheid, 'en het stelsel van internationale raketten hebben de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten in elkaars schootsveld gebracht. Er bestaat een evenwicht van wederzijdse afschrikking. Na Cuba weten beide partijen waar ze aan toe zijn. Zij zien in, dat het zoeken naar ontspanning te verkiezen valt boven het gaan tot het uiterste'. Vanuit dit inzicht is het rapport van de minderheid geschreven. Dat van de meerderheid overigens ook!

Dat inzicht is volstrekt in strijd met de door Franssen nog steeds onderschreven inzichten van de minderheid van '62. Op pag. 42 van 'In dienst van de vrede' schreef de minderheid: (Wij) 'zien de wereld heendrijven naar een derde wereldoorlog, die niemand wenst, maar die het einde zou betekenen van Oost en West'. En op 43: 'Zij menen, dat op de kleine landen een bijzondere verplichting rust om op inventieve wijze de impasse te doorbreken, aangezien van de wereldmachten waarschijnlijk geen initiatief is te verwachten. Deze zijn immers in een dodelijk duel gewikkeld, waaruit zij zich niet meer kunnen bevrijden'. Ontspanning op basis van het machtsevenwicht leek velen tot Cuba onmogelijk. 'In dienst van de vrede' werd voor de Cubaanse crisis afgesloten. Principe en politiek hoefden daardoor niet met elkaar in conflict te komen.

Na Cuba werd dat anders. De weg naar ontspanning op basis van het 'evenwicht van afschrikking' bleek de best begaanbare weg. De mogelijkheid tot het overwinnen van de tegenstelling tussen Oost en West kwam in zicht. Wilde de pacifistische politicus principieel zijn dan zou hij aan de ontspanning op deze basis zijn steun moeten weigeren. Wilde hij politicus zijn in de zin van het meewerken aan het realiseren van een visie op de internationale samenleving die hij deelt, dan moest hij van zijn pacifistische principes afstand nemen. Dat heeft Franssen naar onze mening in het minderheidsrapport van 1967 gedaan. Wij zien dan ook niet in waarom hij die principes aanvoert om zijn handtekening onder het minderheidsrapport te verklaren. Die handtekening zou namelijk net zo goed op grond van het door hem gehanteerde politieke uitgangspunt onder het meerderheidsrapport hebben kunnen staan.

Lammers is geen principieel pacifistisch politicus. Hij baseert zijn standpunt t.a.v. de NAVO op een persoonlijke politieke evaluatie van de internationale toestand. In 1966 — zie 'Tien over Rood', pag. 65 — aanvaardde hij de NAVO, mede vanwege de mogelijkheid Nederland te betrekken bij de oplossing van de wereldvrede bedreigende geschillen. In 1967 is hij tot de conclusie gekomen dat de NAVO onbruikbaar is 'voor een actieve politiek ten dienste van de vrede'. En dus moeten we de NAVO in 1969 verlaten.

Franssen en Lammers willen in plaats van de NAVO een Europees veiligheidsstelsel. Daarbij heeft niet een samensmelten van NAVO en Pact van Warschau — een gedachte die de meerderheid voor een wat verdere toekomst niet van zich afwerpt — maar een ontbinding van die beide regionale veiligheidsorganisaties hun voorkeur. De Europese ex-leden van de vroegere allianties zouden dan door middel van bilaterale, eventueel multilaterale overeenkomsten de tegenstellingen tussen Oost- en West-Europa moeten overwinnen.

In het minderheidsrapport wordt er vanuit gegaan, dat het nucleaire machtsevenwicht, met het ontspanningsbevorderende effect dat die liefst nooit te gebruiken wapens op hun bezitters hebben, mogelijkheden voor een vrede in Europa schept. In verband hiermee is het echter noodzakelijk, dat *beide* supermachten bij de organisatie van die vrede worden ingeschakeld. Alweer, de ondertekenaars van het meerderheidsrapport zouden dit kunnen onderschrijven.

Het verschil van mening begint, wanneer de minderheid voor de periode na de conferentiefase, waarin met VS en USSR de grondslag moet worden gelegd voor een Europees veiligheidsstelsel, uiterst vaag wordt over de rol die elk van beide supermachten in dat nieuwe Europa moet spelen.

De huidige situatie is dat de Verenigde Staten door het Noordatlantisch Verdrag formeel en door Amerikaanse troepen en bases in Europa ook feitelijk garant staan voor de verdediging van de Europese NAVO-leden. Verdwijnt de NAVO, zoals Lammers en Franssen willen, dan vervalt automatisch die formele garantie. Worden de kernwapens uit Europa verwijderd en de Amerikaanse troepen teruggetrokken — de leden van de minderheid spreken dit laatste niet uit maar hun agenda voor een Europese veiligheidsconferentie vooronderstelt een dergelijk terugtrekken — dan valt ook een groot deel van de geloofwaardigheid van een informele garantie weg. 'Het is zeer wel denkbaar dat de Amerikaanse aanwezigheid — in de zin van een garantie van het bestaande evenwicht in Europa — op een conferentie over de Europese veiligheid nader wordt geregeld', zegt de minderheid. Misschien kan dat, maar dan moet men, willen we daarin geloven, wel eerst de woorden aanwezigheid en garantie met elkaar verwisselen.

'Men zou zich kunnen voorstellen dat die Amerikaanse aanwezigheid (en dat is dan geen fysieke aanwezigheid - PD) een feit blijft zolang de veiligheidsconferentie geen afspraken heeft getroffen voor de wederzijdse, etappegewijze wapenvermindering', zo gaat het rapport verder. De toch al niet geloofwaardige, maar desalniettemin specifieke garantie is dus nog maar tijdelijk ook! Van de bereidheid van beide supermachten om, zoals het minderheidsrapport stelt, 'een nieuw te ontwerpen Europees veiligheidssysteem van harte te ondersteunen en met het volle gezag van hun positie in de wereldpolitiek te garanderen' moet men zich dus niet al te veel voorstellen. Het wezenlijke verschil tussen een NAVO-garantie en deze laatste garantie is namelijk dat, terwijl NAVO en Warschaupact elkaar politiek en militair blokkeren, anders gezegd een nieuw Europa vormen met de status quo als vertrekpunt, garanties op basis van 'het volle gezag van hun posities in de wereldpolitiek' de VS en de USSR veel meer gelegenheid bieden tot politieke koehandel. Tijdens de crisis in

het Midden-Oosten is wel sprake geweest van de mogelijkheid van beïnvloeding van de Sowjet-Unie door een Amerikaanse concessie in Vietnam.

De garantie, die het minderheidsrapport aan Europa toedenkt, levert met name voor West-Europa het gevaar op dat het slachtoffer wordt van een dergelijke politiek. In anti-Amerikaanse conservatieve kringen, waar men ook wel eens van de NAVO af wil, heeft men voor dit probleem maar één oplossing: een flinke Europese kernmacht. Maar Lammers en Franssen willen die Europese kernmacht of kernmachten niet.

De minderheid meent, met de meerderheid, dat de Sowjet-Unie militair gesproken vijftig jaar na de revolutie niet agressief genoemd kan worden. Militair geweld is echter in de meeste gevallen niet het eerste middel, waarnaar men grijpt om politieke successen te boeken. De vraag is dus of de politieke invloed van de USSR in Europa toe zou nemen als de NAVO wordt opgeheven. De minderheid beantwoordt die vraag ontkennend, onder verwijzing naar het nucleaire machtsevenwicht tussen de VS en de USSR. Tegelijk moet men uit de nota van de minderheid afleiden, dat in een Europees veiligheidsstelsel geen plaats is voor de VS. De problemen van Europa moeten worden geregeld door de Europeanen zelf, in een Europese veiligheidsraad. Hoe die problemen geregeld worden is niet aangegeven. Heeft de Sowjet-Unie in die veiligheidsraad een vetorecht? Kan men ook een Sowjet-Unie zonder vetorecht — we houden immers ook nog vast aan het mondiale machtsevenwicht, dus aan de Sowjet-Unie als een van de twee supermachten — dwingen regelingen te aanvaarden of overeenkomsten uit te voeren? Dat kan, lijkt ons, alleen als ook de Amerikanen in die veiligheidsraad zitten. Maar ja, de Amerikanen zijn geen echte Europeanen. En dat is in een tijd, waarin een raket vijf minuten nodig heeft om van het ene continent naar het andere te komen, natuurlijk verschrikkelijk belangrijk.

De minderheid loopt dan ook onmiddellijk vast. Nauwelijks is in het rapport gesteld, dat de Russen geen politieke voordelen kunnen verwachten van het vervangen van NAVO en Warschaupact door een Europees veiligheidsstelsel of het tegendeel blijkt. Zouden de Westduitsers, wat Onze Lieve Here overigens moge verhoeden, trek krijgen in een Duitse kernmacht, dan hoeft de Sowjet-Unie maar even te blazen en het gebeurt niet. Uiteraard is dit voorbeeld voor de minderheid aantrekkelijk. Het is

echter wel duidelijk in strijd met hun stelling, dat een van de argumenten van de meerderheid tegen uittreden uit de NAVO, nl. dat de positie van West-Europa aan de onderhandelingstafel ernstig zou worden verzwakt, niet steekhoudend is. Zo lijkt het bijvoorbeeld ook uitgesloten dat in een Europees veiligheidssysteem de Sowjet-Unie het goed zou vinden, dat een nauwe samenwerking, ook op politiek gebied, ontstaat tussen de landen van West-Europa en die van Oost-Europa exclusief de USSR. Toch is dat nodig als men de tweedeling van Europa ongedaan wil maken.

Een verder argument voor deelname aan een Europees veiligheidssysteem is voor de minderheid dat van de ontwapening. Maar men kan er toch niet van uitgaan dat de Sowjet-Unie binnen een Europees veiligheidsstelsel volledig gaat ontwapenen om de rest van de wereld aan de Verenigde Staten en China over te laten? Zelfs al zou de Sowjet-Unie zich uit de wereldpolitiek willen terugtrekken, dan blijft voor de leiders in Moskou het feit van een Russisch-Chinese grens van de grootste betekenis. Ook dat feit pleit tegen tot Europa beperkte arrangementen, waarin van de twee supermachten alleen de Sowjet-Unie werkelijk betrokken is.

Tot nog toe hebben wij de nota van de minderheid besproken alsof die uitging van een gelijktijdig opheffen van NAVO en Warschaupact, zoals in de Verklaring van Boekarest wordt bepleit. Franssen en Lammers gaan verder. Volgens hen dient Nederland in 1969 hoe dan ook de NAVO te verlaten. Zij vinden dat de Oosteuropeanen sinds Boekarest te bescheiden zijn geworden. Men heeft Nederland vroeger wel eens spottend het Albanië van de NAVO genoemd. Lammers en Franssen willen van datzelfde Nederland nu een Albanië van het Warschaupact maken. Hoe Nederland dan moet bewerkstelligen, dat de NAVO wordt opgeheven, blijft voor ons een raadsel. Ook blijkbaar voor de minderheid: 'Een ander argument tegen (Nederlands) uittreden is dat de NAVO uiteen zou vallen. Dit zeggende, overschat men de rol van Nederland'.

Er zijn meer kanttekeningen bij het minderheidsrapport te maken. In het bovenstaande is, aan de hand van de argumentatie van de samenstellers van dat rapport, een poging gedaan aan te tonen, dat die samenstellers één zeer fundamentele

zaak over het hoofd hebben gezien: namelijk dat een vreedzame ontwikkeling in de Oost-West-verhouding, een tot 'engagement' voerende ontspanning, alleen mogelijk is op basis van op de twee elkaar nucleair afschrikkende supermachten afgestemde, evenwichtige internationale structuren. Continentale oplossingen zijn er voor Europa niet meer, zelfs niet als West-Europa tegenover de Russische kernmacht een Westeuropese zou stellen .

Het argument van de minderheid, dat de NAVO niet aan de verwachtingen heeft voldaan en het aan de NAVO bestede geld over de balk gesmeten geld is, is daarom helemaal geen argument. De NAVO is een functie van een zich sinds kort aftekenende internationale structuur net zoals het Warschaupact van een andere internationale structuur een functie is. Het zou zinvol zijn, door wederzijdse vermindering van bewapening en ontwapening die functies minder kostbaar te maken. De ontspanning biedt daarvoor mogelijkheden, die moeten worden aangegrepen. De financiële offers, die we voor de NAVO hebben gebracht, zijn militair niet meer of minder zinvol geweest dan de financiële offers die Zwitserland of Zweden voor hun nationale defensie brachten. Wel waren ze, in percenten van het nationale inkomen gerekend, minder groot dan de offers van Zweden en Zwitsers. Politiek kunnen de financiële offers van de NAVO bijgedragen hebben aan de groei van een wijder stelsel van regionale collectieve veiligheid dat, als we nog even ontspannen volhouden, kan leiden tot het ongedroomde: een NAVO- en Warschaupact omspannend collectief veiligheidsstelsel dat de Oost-West-tegenstelling uit de wereld helpt en de ten behoeve van die tegenstelling en van het overwinnen ervan gemobiliseerde krachten vrijmaakt voor het dempen van de kloof tussen Noord en Zuid. Dat lijkt ons een aantrekkelijker perspectief dan het door de minderheid gepropageerde: Terug naar 1913!

Josine W. L. Meyer

Israël en de verdediging van het Westen

J. de Kadt, Methode Israël. Uitg. G. A. van Oorschot, Amsterdam 1967.

Vijf dagen lang heeft het Nederlandse volk in ademloze spanning meegeleefd met de bliksemsuccessen van Israël tegen zijn numeriek zoveel sterkere vijand. De Nederlandse regering koos onomwonden partij, radio- en t.v.-commentatoren lieten geen twijfel bestaan omtrent hun sympathie, tallozen wilden helpen door geld te geven of bloed af te staan, jongelui meldden zich aan als vrijwilligers voor Israël, een grootscheepse uurloonactie werd op touw gezet.

Zodra de spanning voorbij was, kwam de halfslachtigheid terug. Men zei dat de uurloonactie voorbarig was geweest. Men vroeg hulp voor de slachtoffers van beide partijen, in het bijzonder voor de Arabische vluchtelingen. Er gingen stemmen op die van 'hysterische opwinding' spraken en de geestdrift voor Israël vergeleken met het opgedreven enthousiasme van de 'Open het Dorp'-avond. Men wilde 'objectief' worden, niet alles zwart-wit zien. In deze richting gaat het door. De publieke opinie verschuift ten gunste van de Arabieren. Zelfs in 'progressieve' bladen als het *Hollands Maandblad* en *Vrij Nederland* verschijnen artikelen van Arabisch-gezinden, waarin het bestaansrecht van Israël wordt betwist of de vluchtelingenkwestie centraal wordt gesteld, in naam der objectiviteit.

De strijd in het Midden-Oosten is geen oefenterrein voor filantropische bemoeiingen, maar een *oorlog*, waar wij allen ten nauwste bij betrokken zijn. Niemand zal ontkennen dat het vluchtelingenprobleem moet worden opgelost, wil er van stabiele verhoudingen in het Midden-Oosten sprake kunnen zijn. De Israëli's ontkennen dit allerminst. Maar we hebben niet met een geïsoleerd probleem te doen. Dit probleem kan alleen worden geregeld in het kader van een vredesverdrag, waarbij Israël door de Arabische staten wordt erkend, zijn grenzen worden gagarandeerd en afdoende maatregelen tegen vijfde-colonne-activiteiten worden getroffen.

Een 'objectiviteit,' die op neutraliteit of pro-Arabische gezindheid neerkomt, is uit den boze. De emoties van het Nederlandse volk in de junidagen hadden niets met de hoerastemming van een publieke geldinzameling te doen. Ze waren van hetzelfde gehalte als de emoties, waarmee wij in de jaren 1940—'45 de strijd tegen Hitler volgden. Het sierde Nederland dat het geëmotioneerd partij koos. Echte objectiviteit is het tegendeel van neutraliteit. Echte objectiviteit is noodzakelijk. Ze houdt in dat men de situatie zo breed en eerlijk mogelijk tracht te zien en de belangen van het grote geheel, dus ook van de tegenstanders van vandaag, bij het uitstippelen van een politiek op lange termijn in het oog houdt. Juist déze objectiviteit, dit realisme, dat bij de Arabieren ten enenmale zoek is, vindt men in het boekje van De Kadt, *Methode Israël.* Hij kiest hartstochtelijk partij in het conflict, maar ziet het tegelijkertijd in wijder perspectief, het perspectief van de wereldburger, wie de toekomst van de wereld ter harte gaat.

Beknopt, scherp en helder geeft De Kadt een overzicht van de wordingsgeschiedenis van de staat Israël, van de tegenwerking waaronder de Joden in Palestina te lijden hadden, de geringe mogelijkheden die een onrechtvaardig verdelingsverdrag hun bood, maar ook van het zelfvertrouwen, waarmee zij het aanvaardden en de moed en bekwaamheid waarmee zij, ondanks alle moeilijkheden, hun staat hebben opgebouwd. Over het 'bestaansrecht' schrijft hij spottend:

'Over welke onmetelijke kennis, geheiligd door onpeilbare morele superioriteit, moet men eigenlijk beschikken om vast te stellen of een 'staat' al of niet 'bestaansrecht' heeft? Wie zou het wagen de stelling te poneren dat het probleem van het bestaansrecht niets anders dan een schijnprobleem kan zijn en dat we ons maar beter kunnen houden aan de feitelijkheid van het bestaan. En aan de mogelijkheden dat bestaan te behouden en te verstevigen, zij het eventueel door het opgaan in een grotere eenheid?'

De Kadt spreekt niet over recht of moraal, maar over datgene wat de Israëli's tot stand hebben gebracht in een gebied waar vóór hun komst 'Arabieren zwierven of vegeteerden, maar ternauwernood 'woonden'; in een woestijn dus die ook, maatschappelijk en politiek gesproken, geen 'staat' was, maar een maatschappelijk-politieke woestijn.' De Zionisten hebben die woestijn bewoonbaar gemaakt, ze waren bereid met de Arabie-

ren samen te werken, maar dezen wilden niet of waren er niet toe in staat. Ze hadden zonder enig risico een geweldig profijt kunnen trekken van samengaan met die kleine Joodse minderheid in hun naar oppervlakte zo kleine staatje. Dat zij de samenwerking afwezen was hun recht, zij het dan niet hun 'goed' recht, zegt De Kadt, maar het was niet hun recht 'een minderheid (die getoond heeft tot opbouwend werk in staat te zijn; tot werk dat het respect afdwingt van allen die over 'werk' en 'beschaving' kunnen oordelen) uit te moorden en te vernietigen,' 'Dat is de kern van het Israëlisch-Arabisch probleem.'

In 1947 heeft De Kadt een bundel essays gepubliceerd onder de titel *Verdediging van het Westen*. De westerse beschaving heeft de westerse mens bevrijd uit de worgende greep der natuur. Ze is rationeel, kritisch en 'instrumentaal', een beschaving gebaseerd op instrumenten van produktie en onderzoek. Deze westerse beschaving is superieur aan alle overige tot nu toe vertoonde beschavingen. Maar ook in het westen zelf moet zij zich voortdurend verdedigen tegen irrationele tradities in religie, filosofie, literatuur (en natuurlijk ook in de politiek).

Israël is volgens De Kadt de verdediger van die westerse waarden in een wereld die daar alleen maar voordeel van hebben kan. Israël is geen 'handlanger van het westerse imperialisme,' zoals zijn vijanden beweren, het is westers in de zin waarin ook de Sowjet-Unie en Nasser 'verwesteren' willen in zover ze de achterlijkheid van hun landen te boven trachten te komen. Imperialisme vindt men even goed in het Oosten als in het Westen en bij volken van alle huidkleuren. Maar Israël heeft juist met zijn beperkte middelen laten zien dat westerse beschaving mogelijk is zonder overheersing en onderdrukking, in een vrije samenleving. 'In die zin is het voortbestaan van Israël een antwoord op een wereldomvattende vraag: 'Kan de westerse cultuur, in haar beste vorm, zich handhaven in een wereld, waarin, onder de leuzen van communisme, socialisme, nationale bevrijding en opkomst van de derde wereld, een stormloop aan de gang is tegen het Westen?'

De Kadt ziet het conflict in het Midden-Oosten als een stuk 'aanschouwelijk onderwijs' in de wereldpolitiek. Achter dit conflict speelt zich het grotere tussen beide wereldmachten, Rusland en Amerika, af. Hoe kwam het dat Nasser, die altijd gewaarschuwd had tegen voortijdige provocatie van Israël, plotseling zijn voorzichtige houding liet varen en in de meidagen

van '67 overging tot een roekeloze avonturierspolitiek? De Kadt ziet hier de hand van Rusland in. En de halfslachtige houding van Amerika (was het 'alleen maar halfheid?' vraagt hij) brengt hij in verband met de illusionistische Amerikaanse politiek, die vóór alles toenadering tot Rusland wil, op ontspanning, beperking van bewapening gericht is, terwijl Rusland doorgaat met het steeds hoger opvoeren van zijn bewapening. Amerika heeft zich wel niet tegen Israël gekeerd, maar het heeft aan een 'Staakt het vuren' meegewerkt op een moment dat alleen voor de Arabische legers gunstig was. 'Het belangrijkste van een militaire overwinning is de achtervolging,' schrijft De Kadt. 'Dit belangrijkste werd de Israëli's belet.' Hij betoogt dat een volledige overwinning van Israël in de meeste Arabische landen veranderingen teweeggebracht zou hebben, die tot onderhandelingen over een werkelijke vrede hadden kunnen leiden. Dit alles is nu verijdeld en naar een verre toekomst verschoven.

Vanzelfsprekend komt ook de Amerikaanse politiek in Vietnam ter sprake en de tegenstelling tussen de Californië-groep en de Cambridge-groep, uit welke laatste de adviseurs van Kennedy, van Johnson en MacNamara zijn voortgekomen. De Kadt roept op tot een realistische en militante politiek. De westerse wereld verkeert, op een andere wijze, in dezelfde gevaren, waarin Israël verkeerde. Moge het een voorbeeld aan Israël nemen, want Israël heeft laten zien hoe een volk dat zijn bestaan onafgebroken bedreigd weet, vrijheid met doelgerichtheid weet te verenigen. 'Hoe het weerbaar kan zijn, zonder ook maar een spoor van militarisme te vertonen. Hoe het de vijand weet te zien en te kennen, zonder ooit te vergeten dat het doel van zijn weerstand moet zijn, de vijand buiten staat te stellen zijn vernietigingsplannen te verwezenlijken, maar ook de verslagen vijand de weg te openen naar samenwerking in vrede. Dat is de methode Israël.'

Methode Israël is een mooi boekje. Na alle aarzeling en halfslachtigheid van de laatste maanden is het verkwikkende lectuur. Inderdaad, aan de 'methode Israël' kan de rest van de wereld een voorbeeld nemen. Maar dat heeft grimmige consequenties. De Kadt spreekt zelfs van een hervatting van de koude oorlog. Zijn betoog is klemmend en verdient alle aandacht, want voor de westerse beschaving gaat het om een kwestie van leven of dood.

Observer

Naar de hergeboorte van Labour in Australië

Het had er alle schijn van dat zaterdag 26 november 1966 de zwartste dag was in de geschiedenis van de Australische Labour Party. De nederlaag, die de partij die dag leed, kwam zodanig aan, dat men een onverbeterlijke optimist moest zijn om te geloven, dat de Australische socialisten in jaren weer een kans zouden maken, de meerderheid te herwinnen. Maar thans, een half jaar later, schrijven de kranten dat de overwinnaars van november 1966, de liberalen van Harold Holt, zich geducht zullen moeten inspannen om de eerstvolgende algemene verkiezingen — najaar 1969 — te winnen. Wat is er in die tussentijd gebeurd?

Allereerst de cijfers van de verkiezingen van november 1966 voor het Afgevaardigdenhuis (te vergelijken met de Tweede Kamer in Nederland):

	1963	*1966*
Liberal Party	52	61
Country Party	20	21
Labour Party	52	41
Onafhankelijken	—	1
Totaal	124	124

In feite was de Labour-nederlaag nog veel raker dan deze cijfers aanduiden, daar in vele kiesdistricten, waar Labour haar zetels had weten te behouden, de meerderheid der gekozenen geducht geslonken was. Ook valt te bedenken, dat de politieke verhoudingen ingewikkelder zijn dan de namen der drie partijen bovenvermeld te denken geven. We laten de kleine, ofschoon gelijk in Groot-Brittannië, met name in de vakbeweging actieve en daar invloedrijke communistische partij buiten beschouwing, en ook verdere splintergroepen; maar de Democratic Labour Party (DLP) speelt in sommige delen van Australië een niet onaanzienlijke rol, voornamelijk wegens de schade die ze de moederpartij,

van welke ze zich in 1955 afscheidde, berokkenen kan. De rol van de DLP wordt in de hand gewerkt door het kiesstelsel, dat zich weliswaar op het meerderheidsbeginsel in de individuele districten baseert, maar de belangrijke variant kent (die Engeland niet heeft), dat de kiezer op zijn stembiljet een kruisje moet zetten achter alle namen van de kandidaten in zijn district. De stemmen op de tweede kandidaat enz. uitgebracht, worden dus ook geteld en beslissen vaak de uitslag. De partijen adviseren dan ook hun aanhang, op welke kandidaten van andere partijen hun tweede enz. stem uit te brengen. Een partij, gelijk de DLP, die niet in staat is uit eigen kracht afgevaardigden naar het Afgevaardigdenhuis te zenden, heeft echter, dank zij de acht percent van het totale stemmental, waarop ze rekenen kan wat de eerste stemming betreft, genoeg macht om kandidaten, die haar niet aangenaam zijn, te verhinderen gekozen te worden, eenvoudig door hen door haar aanhang op een lage plaats van het stembiljet te doen plaatsen. Daar DLP en Labour vijandelijke broeders zijn en de splinterpartij, ofschoon oppositie, met name in de buitenlandse en defensiepolitiek de regering steunt, is het duidelijk dat zij een geduchte hinderpaal vormt voor Labour om aan de macht te geraken.

Nu we toch over de DLP spreken: terwijl zij in het Huis geen rol speelt, is dit wel het geval in de Senaat. Dit laatste lichaam (eveneens direct gekozen) is als volgt samengesteld:

Liberal Party	22
Country Party	7
Labour Party	28
DLP	2
Onafhankelijken	1
Totaal	60

In de Senaat steunt de partij de regering, maar houdt er anderzijds van de Liberal Country Party-combinatie voor haar steun te laten betalen.

Nu terug naar de november-verkiezingen; wat berokkende Labour de zwaarste nederlaag in de lange geschiedenis van de partij? Gaan we eerst een ogenblik in de geschiedenis van de Arbeiderspartij terug.

Labour in Australië heeft menige trek gemeen met de gelijknamige partij in het moederland, Engeland. De partij werd

geboren uit anti-kapitalistisch sentiment, veelal van christelijke inspiratie. Het marxisme als filosofisch-economische doctrine speelde in dit verre land ternauwernood een rol. Aan de andere kant was het Ierse — en daardoor katholieke — element van meet af aan sterk vertegenwoordigd; beide waren de 'underdog' in het 19-eeuwse Australië, tweede-rangsburgers in het Britse Imperium en dus ook in dit land. Ofschoon er steeds een krachtige linkervleugel bestond, was de overheersende trend in de partij veel meer die van hervormers dan van revolutionairen; ja, zelfs vertoonde de partij in sommige opzichten conservatieve en isolationistische tendenzen (bijv. de zo bekende 'White Australia'-politiek vond krachtige ondersteuning in Labour, en de woorden werden eerst onlangs uit het program verwijderd). Terwijl de partij regelmatig de regering in handen had in de verschillende staten, die sinds 1901 het Gemenebest (Commonwealth) van Australië vormen, bezat ze de centrale macht slechts enkele malen. Voor het laatst was dit het geval in de periode 1941—1949, met kleurrijke leiders als de eerste minister Chifley en vooral de onstuimige en in elk opzicht buitengewone dr. Herbert Vere Evatt, die als minister van Buitenlandse Zaken optrad.

Het tijdperk sinds de machtsovername in 1949 door een combinatie van de liberalen met de Country Party tot aan de verkiezingen van vorig jaar november, werd overheerst door de persoonlijkheid van Sir Robert Menzies, al die tijd eerste minister en leider van de Liberal Party. Sir Robert werd als persoon en politicus in een eerder artikel kort beschreven. Hij was een man die mentaal thuishoorde in de dagen van het imperiale Groot-Brittannië dat de wereldzeeën beheerste en in welks rijk ook Australië een plaats had. Te weinig realiseerde hij zich dat, sinds Engeland faalde in de verdediging van Z.O.-Azië in de Tweede Wereldoorlog, een keerpunt in de geschiedenis en lotsbestemming van zijn land bereikt was, en dat de nieuwe tijden een geheel nieuwe visie en aanpak vereisten. De diepgaande veranderingen werden als het ware overdekt door uiterlijke tekenen van voorspoed en ontwikkeling. In de bijna vijfentwintig jaren sinds 1945 onderging de economie een stormachtige vooruitgang; ertsen en andere delfstoffen werden op grote schaal ontdekt, de industrie, de zware industrie incluis, ontwikkelde zich op ongekende wijze, de landbouw werd gemechaniseerd en daardoor werd de produktiviteit fantastisch verhoogd, de bevolking werd met meer dan twee miljoen emigranten uit Europa versterkt.

Het verwijt aan Menzies is dat hij over deze ontwikkelingen meer 'gepresideerd' heeft dan ze geleid. De premier was een handig politicus, gewiekst en slagvaardig (vaak onbarmhartig) debater, met imponerend optreden, schijnbaar steeds zeker van zijn zaak en soeverein de dingen in de hand houdend. In feite heeft hij de faam kunnen verwerven, die hij in en buiten dit land ongetwijfeld bezit, door de combinatie van voornoemde eigenschappen met een behoorlijke dosis geluk. Gelijk gezegd onderging Australië na de oorlog een periode van fabelachtige ontwikkeling en expansie, en er was geen bijzondere regeringskunst voor nodig, zich op de golven van de conjunctuur te laten voortdrijven. Waar zijn zwakke punten lagen — verwaarlozing van de defensie, gebrek aan vooruitziendheid in de zich snel veranderende verhouding met het buitenland, met name met Azië, conservatieve sociale politiek, afwezigheid van elk element van economische planning en van overheidsingrijpen, waar dit dringend noodzakelijk was, enz. — werd het vuur hem te weinig aan de schenen gelegd door de afwezigheid van een eensgezinde en constructieve oppositie. Wanneer de Menzies-periode (1949—1966) gekarakteriseerd kan worden door gebrek aan doelbewuste leiding en ten achter blijven bij de eisen van de zich dynamisch veranderende wereld, dan ligt de hoofdverantwoordelijkheid daarvoor natuurlijk bij degenen die de regering vormden. In een democratie heeft de oppositie echter de even belangrijke taak, de natie een geloofwaardig en realistisch alternatief voor te houden, en secundo, een vertrouwenswaardig team te presenteren dat met meer succes 's lands zaken ter hand kan nemen. In beide opzichten heeft Labour gefaald, en daardoor kon ze *de zware nederlaag* van november 1966 voor een groot deel op haar eigen rekening schrijven.

Reeds ten tijde van de Chifley-regering was de partij scherp verdeeld in haar buitenlandse en binnenlandse politiek tussen een meer pragmatische (en door het in de partij steeds belangrijke katholieke element overheerste) rechtervleugel, een centrumgroep en een dogmatische en radicale linkervleugel. De scheidslijnen binnen de partij liepen in zekere mate parallel met de partijorganisaties in de Staten. Victoria (met het industriële en financiële centrum Melbourne als hoofdstad) werd beheerst door de linkse groep; het is dus geen wonder dat als reactie de DLP in die staat ontstond en steeds nog haar grootste aanhang telt. Anderzijds vond de rechtergroep haar bolwerk in Nieuw-Zuid-Wales met Sydney als hoofdstad; de DLP heeft derhalve in NZW slechts weinig invloed. Voor een buitenstaander is het verwon-

derlijk, ofschoon niet onverklaarbaar, hoezeer het gevoel tot een der staten (meer dan tot Australië als een geheel) te behoren, nog sterk is en ook tot het innerlijke splitsingsproces binnen Labour bijdroeg.

De bestaande tegenstellingen werden nog verscherpt toen Labour in 1949 uit de regering gekozen werd; een dramatisch hoogtepunt werd bereikt tijdens de beruchte Petrow-affaire in 1954. De episode werd beheerst door het optreden van Evatt, leider van de militante linkergroep, internationalist (hij speelde een belangrijke rol in San Francisco in 1945 bij het opstellen van het Charter der Verenigde Naties), een man met geniale trekken, maar vaak onbeheerst en emotioneel. Evatt was op dat ogenblik leider van de oppositie en trachtte het afspringen van Petrow, die een ambtenaar was van de Russische ambassade, te benutten voor een scherpe attaque op wat hij de krachten van de reactie achtte. Een hevige strijd ontstond, ook binnen de partij, die niet alleen grote en blijvende bitterheid wekte, maar Menzies prachtig in de kaart speelde en tot de oprichting van de DLP leidde. De positie van Labour ten opzichte van het kiezerskorps werd aanzienlijk verzwakt en dit gecombineerd met een voortdurende welvaartsstijging, maakte de positie van de coalitie van de liberalen en de Country Party (de partij van de plattelanders, rechts van de liberalen staande) vanzelfsprekend comfortabel.

Evatt trad niet veel later af en werd als parlementair leider van de partij opgevolgd door Arthur Calwell, die zijn basis in Victoria had en, ofschoon zelf katholiek, door de Labour-politici die niet tot de linkervleugel behoorden, gewantrouwd werd. Calwell, als persoon algemeen gerespecteerd, bezat niet de kwaliteiten om de verscheurde partij tot eenheid te brengen. Hij bezat de neiging om licht in emotionaliteit, indien niet in demagogie, te vervallen, werd anderzijds een sfinx wanneer het erom ging, duidelijk positie te kiezen in de vraagstukken die links en rechts binnen de partij verdeelden. Terwijl de figuur van Menzies meer en meer Australiërs, en met name de jonge generaties, als anachronistisch voorkwam (een commentator noemde hem 'onze de Gaulle'), en zijn aftreden, in het begin van 1966, ook binnen zijn eigen partij een zucht van verlichting teweegbracht, was Labour onmachtig van het heersende gevoel van onbehagen te profiteren omdat het zelf niet veel beters dan twist en verwarring te bieden had. De jonge generatie kon zich evenmin Calwell als man van de toekomst voorstellen. Het werd meer en meer duidelijk dat een nieuwe koers moest worden ingeslagen

die het vertrouwen in de partij kon herstellen en het electoraat het gevoel zou geven dat na het laisser-aller van de periode Menzies een nieuwe krachtige stuurman aan het roer zou komen als Labour aan de macht zou komen. Dit nieuwe leiderschap en de zo noodzakelijke nieuwe stijl schenen zich te presenteren in Gough Whitlam, een politicus van een nieuw type uit Nieuw-Zuid-Wales.

Als zovele Labourleiders in onze tijd is Whitlam van burgerlijke afkomst, voltooide hij zijn universitaire studies (rechten) en zou hij, wanneer hij Amerikaan was geweest, zich in de kring rondom Kennedy thuisgevoeld hebben. Hij geldt als 'intellectueel' in de Australische politiek en is in verschijning en optreden ver verwijderd van het oude type partij- of vakbewegingsfunctionaris. Pragmatische progressieve aanpak van politieke problemen, steunend op wetenschappelijke analyse, stempelt zijn politieke stijl. Men kan hem moeilijk met een van de traditionele richtingen in de partij vereenzelvigen — hij wil daarvan juist wegkomen. Zijn voorkeur gaat uit naar de buitenlandse politiek, waarvan hij onder Calwell, als plv. leider van de oppositie, de spreker in het Huis was namens Labour. Het was duidelijk, dat hij Calwell's leiding met moeite aanvaardde, en dat het slechts een kwestie van tijd was, dat hij de teugels in handen zou nemen. Niet zonder ambitie en niet altijd in staat zijn gevoelens te verbergen, wekte hij ook tegenweer en waren er genoeg in de partij die niet van plan waren, de nieuw-opstijgende ster voetstoots de weg vrij te maken. Al was hij geen vleugel-man, de linkse groep moest niets van hem hebben.

Whitlams ogenblik kwam na de verpletterende nederlaag van vorig jaar november die hij had zien aankomen. Labour had haar hoofdaanval op de liberalen (na Menzies' aftreden in het voorjaar van '66 geleid door Harold Holt, een vriendelijk en goedwillend man, echter gespeend van wat een politicus groot maakt), gebaseerd op de Vietnam-politiek van de zittende regering. Holt had van zijn voorganger de actieve militaire deelname in het conflict overgenomen en had de reeds bestaande nauwe samenwerking met president Johnson nog versterkt (op een persconferentie in Washington nam hij de ongelukkige woorden: 'All the way with LBJ' in de mond). Het was onder Holt dat de beslissing genomen werd, ook dienstplichtigen naar het strijdtoneel te zenden. Dienstplicht is vanouds een onpopulaire aangelegenheid in Australië; het werd dubbel erg wanneer rekruten overzee gestuurd werden om de magere rangen van het beroepsleger aan te vullen. Dit,

dacht Calwell, versterkt door een latent anti-Amerikanisme in bepaalde kringen en de onpopulariteit van de oorlog in Vietnam, vormde een deugdelijk uitgangspunt voor de komende verkiezingscampagne.

De houding t.a.v. het conflict in Vietnam werd dus het hoofdthema in de verkiezingen. Terwijl Holt en de zijnen trouw aan de alliantie met de Amerikanen en de slogan: als er toch met de communisten in Azië gevochten moet worden, dan zo ver mogelijk van huis, propageerden, en president Johnson niet lang voor de verkiezingsdatum een rondreis door Australië lieten maken vertelde Labour het kiezerskorps dat, wanneer zij zouden winnen, de dienstplichtigen in het expeditionaire korps onmiddellijk van het strijdtoneel zouden worden teruggetrokken en dat over de beroepssoldaten in overleg zou worden getreden met de Amerikanen met het oogmerk, ook dezen terug te trekken.

De Labourvlieger ging niet op. Ofschoon de deelname aan het Vietnamconflict door tallozen, ook onder de liberalen, met reserves en zonder geestdrift bezien wordt, was anderzijds toch het gevoel sterk, dat, wanneer de Verenigde Staten Australië nodig hebben, gelijk in Vietnam, dat niet geweigerd mag worden op straffe van een gevaarlijke afkoeling van de relaties en daaruit resulterende verzwakking van de verdediging van Australië tegen mogelijke gevaren uit het noorden die in de toekomst kunnen dreigen. De enige kans om dit sentiment te doorbreken zou zijn geweest, met een realistisch alternatief te komen (in de trant van iemand als Galbraith of Fullbright in Amerika) en deze alternatieve politiek met een gesloten partijfront aan te bieden. In plaats daarvan kwam Labour met het in de vorige alinea vermelde plan, dat slechts een minderheid (zij het een luidruchtige) kon begeesteren.

De lezer dient niet de indruk te hebben, dat het alleen maar Vietnam was waarover de kiezers zich op 26 november hadden uit te spreken. Een ander strijdpunt van belang was staatssteun aan de bijzondere (voornamelijk katholieke) scholen. Ook op dit punt was scherp meningsverschil binnen de socialistische partij aan de dag getreden, en wederom werd het spel voor de tegenstanders kinderlijk eenvoudig gemaakt.

Calwell, niet de jongste meer (over de 70), had voor de verkiezingen verklaard dat hij als parlementair leider zou aftreden in het geval van een nederlaag. Hij gaf dus zijn positie op, maar daar hij in zijn kiesdistrict herkozen was, bleef hij parlementslid, zij het nu als backbencher. De weg was nu vrij voor Withlam, die

voorzitter van de Labour-fractie in het Huis werd met een geestverwant als plv. voorzitter.

De Senaatsfractie koos als haar leiders twee senatoren met linkse neigingen, zonder twijfel als tegenwicht tegen de Withlam-overheersing in het Huis. Gedoemd tot oppositie voor ten minste drie verdere jaren in het parlement (de verkiezingen voor het Huis vinden om de drie jaar plaats) kreeg de partij nu de kans zich te heroriënteren en te hervormen.

De leiding in het parlementaire werk van de partij in handen te nemen is een ding; een ander is het, de partij zelf tot eendracht en discipline te brengen. Zou dit laatste niet gelukken, dan was de machtsovername in de fractie van beperkte betekenis en op zich zelf ten enenmale onvoldoende, de partij een nieuw image en herstel van vertrouwen bij het publiek te schenken. Een diepgaande reorganisatie van de partij was noodzakelijk, niet alleen om de eenheid zoveel mogelijk te herstellen, maar ook om ze überhaupt geschikt te maken voor de vele taken in een zich zo snel veranderende samenleving.

Wat allereerst noodzakelijk scheen voor de reorganisatie van de Federal Conference, te vergelijken met de partijraad bij ons. Als gevolg van een in 1963 genomen beslissing bestond het hoogste beleidvormende lichaam uit 36 leden, zes gekozen door elk der zes staten, met de partijleider en zijn plaatsvervanger aanwezig, maar zonder stemrecht. De Conference bepaalt de politieke koers die de parlementaire fracties te volgen hebben. De linkergroep die door haar beheersing van het apparaat in bepaalde staten ook machtig was in de partijraad, paste dit goed; voor elke vernieuwer was het een onacceptabele situatie. Bovendien stelde het de partij bloot aan succesrijke aanvallen van de politieke tegenstanders: het spookbeeld van de 36 'faceless-men' die als een sinistere groep achter de schermen de lakens uitdelen, heeft de partij bij de verkiezingen in 1963 en wederom in 1966 grote schade berokkend.

Een ander zeer punt was de partijorganisatie binnen het verband van de staten, de verhouding tot en vertegenwoordiging van de vakverenigingen, de financiële regelingen, enz. De jonge en moderne partijsecretaris Windham had een plan ingediend om Labour te moderniseren; het voorzag in de directe verkiezing van de Conference door de partijleden in de kiesdistricten en door de vakverenigingen. De conservatieve linkergroep, die zich rekenschap gaf dat dit haar machtspositie zou ondermijnen, verzette zich met hand en tand tegen dit plan in de tijd dat Calwell

partijleider was en daardoor was elke vooruitgang op dit terrein geblokkeerd. Het was duidelijk dat Whitlam hierin zijn tanden zou moeten zetten, wilde hij met de hernieuwing van Labour ernst maken. Hij had steeds de reorganisatieplannen ondersteund, zonder succes; thans was het ogenblik gekomen voor een nieuwe poging.

De showdown kwam op de eerste zitting van de partijraad na de verkiezing van Whitlam als parlementair leider, einde juli jl. in Adelaide. Vlak te voren had Labour in de eerste tussentijdse verkiezing die na de november-nederlaag plaatsvond (het openvallen van de zetel in het Huis voor Corio, Victoria, een kiesdistrict met een doorsnee samenstelling van het kiezerskorps; een barometer-verkiezing dus) een zetel weten terug te winnen (11 % winst in het stemmen-aantal). Whitlam had zich persoonlijk geëxponeerd in de Corio-campagne en daardoor dus zijn positie aanzienlijk versterkt.

De Adelaide-vergadering leidde tot heftige interne discussies, die ten slotte tot een aantal belangrijke besluiten leidde, zowel op het gebied van de zo nodige partijreorganisatie als dat van het partijbeleid t.a.v. de buitenlandse politiek. Wat de partij betrof, de belangrijkste beslissing was dat alle vier parlementaire leiders (leider en plv. leider in Huis en Senaat) lid met stemrecht werden van de partijraad. Ook werd de partijraad sterk uitgebreid. Dit was de meest ingrijpende partijhervorming sinds Labour — in 1915 — als federale partij begon te functioneren. Het betekent niet dat van nu af aan de vernieuwers in beide lichamen de overhand hadden; de conservatieve richting bezit nog steeds sterke posities en in de toekomst zal nog menige strijd uitgevochten worden. Het voornaamste aspect was dat de parlementaire leiders mede de algemene partijkoers konden bepalen en dat de tegenstanders van de Arbeiderspartij het oude argument, dat Labour door een groep van anonieme figuren achter de schermen geleid werd, nu niet meer opging.

In ander opzicht konden de vernieuwers echter geen vooruitgang boeken in Adelaide, namelijk wat betreft de hervorming van de partij zelf, gelijk voorgesteld door partijsecretaris Windham. De bedoeling was om een commissie in te stellen om de partijstructuur te onderzoeken en veranderingen voor te stellen. Daar de conservatieve groep begreep dat dit het einde van haar overheersing van de partijmachine zou betekenen, verzette zij zich met hand en tand en wist het voorstel te torpederen. De Whitlam-groep zal zonder twijfel de eerste gelegenheid die

zich voordoet, aangrijpen om hierop terug te komen; zonder een grondige herziening en 'aggiornamento' van de partij als zodanig is er ternauwernood een grondslag voor een diepgaande vernieuwing.

De partijraad wijdde zich ook aan een studie van een aantal actuele vraagstukken, met name op het gebied van de buitenlandse politiek en defensie. De discussie werd overschaduwd door de publikatie, enkele dagen tevoren, van het Britse Witboek, waarin minister Healey het terugtrekken van de strijdkrachten in Singapore en Malaysia in de zeventiger jaren aankondigde, terwijl slechts (vermoedelijk zwakke) vloot- en luchtmachtonderdelen, opererend vanuit bases in de Indische Oceaan en wellicht ook West-Australië, ten oosten van Suez zouden gestationeerd blijven. Ofschoon reeds lange tijd een dergelijke verklaring werd verwacht, had het toch een schokwerking en voelde eerste minister Holt zich genoopt onmiddellijk voor de televisie te gaan en zijn landgenoten te waarschuwen dat ze niet in een 'lotusland' leefden, maar in de toekomst met voor Australië onaangename ontwikkelingen in Azië hadden rekening te houden. Daar de Australiërs niet aannemen dat ze met hun beperkte bevolking (driekwart miljoen minder mensen dan Nederland) hun continent alleen verdedigen kunnen, voelen ze zich meer dan ooit op Amerikaanse steun aangewezen; wat men ook over het Amerikaanse optreden in Vietnam moge denken, Washington van zich gevaarlijk te vervreemden is een luxe die zich geen Australische regering, van welke politieke kleur ook, veroorloven kan. Dat realiseerde zich ook de Labourgroep in Adelaide.

Ten aanzien van Vietnam werd het vroegere besluit om de Australische strijdmacht vandaar terug te trekken, niet herroepen; die pil zou de linkergroep nooit geslikt hebben. In plaats daarvan werd nu verklaard dat een toekomstige Labourregering tot terugtrekken zou overgaan, indien: a. het bombarderen van Noord-Vietnam niet zou ophouden; b. het Nationale Bevrijdingsfront (de Vietcong) niet als voornaamste onderhandelingspartner erkend zou worden; c. er geen algemene vermindering van de krijgsoperaties zou plaatsvinden. Wat de conscriptie betreft, de doctrinaire afwijzing daarvan liet men vallen en het besluit werd genomen dat dienstplichtigen konden gezonden worden naar 'gebieden noodzakelijk voor de verdediging van Australië'. Ook werd het belang van het in stand houden van sterke strijdkrachten voor defensieve doeleinden onderstreept.

Deze beleidsverklaring is natuurlijk open voor verschillende

interpretaties; ook kan niemand voorspellen hoe de situatie in Vietnam eruit zal zien in 1969, de vroegste datum dat Labour aan de regering kan komen (niet velen geloven dat dan het tij reeds gekeerd zal zijn in de Australische politiek, hoe goed Whitlam ook oppositie moge voeren). Maar in ieder geval heeft men het extreme standpunt waarmee de verkiezingen werden gevoerd, en met zo weinig succes, laten vallen en kan de partij hopen, dat ze thans een antwoord heeft gevonden op Holts politiek, dat vooral de jonge kiezers aanspreekt, zonder met de VS te breken. Integendeel, de waarde van de alliantie met Amerika werd bevestigd 'als een instrument voor rechtvaardigheid, vrede, politieke en sociale vooruitgang'. Het Leitmotiv van Labours buitenlands beleid is 'hulpverlening liever dan soldaten' en het was geen overbodige luxe nog eens uit te spreken, dat het affluente Australië zijn verhouding tot de noordelijke naburen — de honderden miljoenen levend in een dramatisch onderscheid in levensstandaard en uitzicht op een menswaardig bestaan — in dat perspectief zou moeten stellen.

Al met al schijnt de hoop gerechtvaardigd dat Labour op weg is naar een hergeboorte, die tot positieve resultaten leiden kan. Australië heeft daaraan net zo dringend behoefte als Engeland in 1964 na lange jaren van ontoereikend Tory-beleid. De groep die thans binnen de partij de macht aan het overnemen is, zal nog menige harde noot te kraken krijgen. Afgezien van de verdere strijd die binnen de partij te verwachten is, zal de nieuwe leiding in november a.s., wanneer de helft van de Senaat herkozen wordt, wederom een vuurproef te doorstaan krijgen. Men weet in Australië te weinig over de Europese politiek, en omgekeerd waarschijnlijk nog minder. Australië grenst aan Zuid-Oost-Azië, een zelfde heksenketel en jachtterrein voor allerhande wereldpolitieke belangen als de Balkan vóór 1914. Meer belangstelling voor Australiës weg in de toekomst (èn voor socialisten meer belangstelling voor wat Labour doen zal) is derhalve geboden.

A. A. van Ameringen

Familie-vennootschappen

Familieproblemen in het bedrijf, Commissie van de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden (81 blz.; uitgave J. H. de Bussy, Amsterdam 1966).

De commissie die met de samenstelling van dit boekje was belast, werd ingesteld door de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden en de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel. Zij stond onder leiding van de heer W. Bruynzeel (de nieuwe voorzitter van het Verbond van Nederlandse Werkgevers), terwijl verder een aantal directeuren van prominente besloten vennootschappen alsmede enkele deskundigen en functionarissen van werkgeversorganisaties zitting hadden.

Een familievennootschap wordt gedefinieerd als een vennootschap in welke juridische vorm dan ook, die een onderneming drijft en waarvan het vermogen in handen is van een relatief kleine groep (aandeelhouders, vennoten), die naast de financiële band aan het bedrijf ook onderlinge banden kennen uit hoofde van bloedverwanschap of vriendschap.

Deze definitie is als een soort bananeschil voor argeloze recensenten op de tweede bladzijde van de beschouwing gedeponeerd en de ondergetekende is er dan ook prompt over uitgegleden. Het boekje gaat, zoals uit het opschrift blijkt, over de familieproblemen in het bedrijf. Vervolgens wordt in het woord vooraf gesproken over het 'bezinnen op de vraagstukken rond de besloten vennootschappen.' Onze indruk was dat de nadruk moest vallen op het woordje 'rond'. Bij de bezinning zou men ergens dus, zo stelden wij het althans voor, een duik nemen, binnen en buiten — maar in elk geval 'rond' — de besloten vennootschappen, om de familieproblemen te belichten, die zowel bij deze als bij de open vennootschappen bestaan. De definitie concentreert zich echter op de familievennootschap, met de kennelijke bedoeling, zoals ook uit een latere toelichting volgt, om de open vennootschappen erbuiten te houden.

De slotpassage van de definitie typeert de banden, die aan de familievennootschappen ten grondslag liggen als die van bloedverwantschap of vriendschap. Met die vriendschap wordt echter het terrein van de zgn. familievennootschap weer verre overschreden. Het kenmerkende nl. van een groot deel van alle besloten vennootschappen — alsmede van vele open n.v.'s — is juist de vriendschap tussen de directieleden onderling. Als er geen hartelijke verhoudingen tussen de collega's bestaan, al of niet geformaliseerd door het tutoyeren, is er eigenlijk al iets mis. Met andere woorden: de definitie slaagt niet in haar functie van afbakening. Bij de verdere behandeling van de problematiek richt de commissie zich het hele boekje op de specifieke facetten van de familieverhouding en komt de vriendschapsband dan ook niet meer in het geding. Kennelijk is het de bedoeling zich binnen het genus 'besloten vennootschap' tot het species 'familievennootschap' te beperken. Het schaarse statistische materiaal, dat wordt gegeven, richt zich echter weer op de indeling in open en besloten n.v.'s, zonder een poging iets kwantitatiefs ten aanzien van de familievennootschap te produceren.

De commissie is zich dus kennelijk weinig bewust geweest van haar object en van het onderscheid, dat men moet maken tussen besloten n.v. en familievennootschap. Ook heeft zij er zich blijkens de verdere uitwerking geen rekenschap van gegeven dat volgens haar eigen definitie een deel der familievennootschappen niet de n.v.-vorm heeft. Ten slotte gaat zij in het geheel niet in op de familieproblemen in de open n.v., ofschoon zij in de aanvang constateert, dat deze problemen zich ook daar voordoen. Inderdaad, zouden wij willen zeggen, tot en met onze grootste open n.v.'s.

Enkele jaren eerder is er een dissertatie van prof. Vinke over 'De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van de open en daarmee vergelijkbare besloten naamloze vennootschappen' verschenen. Daarin wordt een grondige en zeer geslaagde poging ondernomen de familieproblematiek in de open èn in de besloten n.v.'s te analyseren en kwantitatief te doorgronden. Aan dit interessante materiaal werd door de commissie besloten vennootschappen voorbijgegaan. Het boek van Vinke is in deze kring toch niet onopge-

merkt gebleven, getuige de uitvoerige bespreking ervan in 'De Onderneming' van 17 februari 1967.

Wat de beschouwingen zelf betreft, overziet de commissie pragmatisch en nuchter de vele perikelen van het familiebedrijf en geeft, soms in vaderlijke toon, allerlei verstandige adviezen. In de praktijk van alle dag zouden heel wat bedrijven er hun nut mee kunnen doen. Zodra de commissie zich aan meer fundamentele onderwerpen wijdt, blijft zij echter aan de oppervlakte. Bij voorbeeld als zij even het probleem van de economische macht aansnijdt: 'zoveel macht bij zo weinigen?' Dit wordt direct van de tafel afgeveegd met de opmerking, dat de duizenden, voornamelijk kleine en middengrote familiebedrijven met de tallozen die erbij betrokken zijn en de omvangrijke verscheidenheid van hun produkten een duidelijke aanwijzing vormen dat hier van machtssamenbundeling geen sprake kan zijn. Wel, een aldus geformuleerd probleem is geen probleem. Niemand heeft ooit een economische machtsconcentratie gezocht in de richting van al die duizenden kleinere bedrijven, die bepaald niet in gesloten gelederen oprukken. Men heeft het meer gezocht bij de vrij talrijke reuzen in dit gezelschap, wier ondoorzichtige kaarten wel eens gewantrouwd worden, terecht of ten onrechte.

Dit brengt ons meteen op de kwestie van de openheid. Hoewel wij er ons van bewust zijn, dat het opengooien van de jaarverslagen van de familievennootschappen aan beperkingen gebonden is en het noodzakelijk zal zijn in de komende harmonisering van het Europese recht een achterstelling van de Nederlandse n.v. in dit opzicht te vermijden, hadden wij van een zo deskundige commissie een wel iets grondiger beschouwing verwacht. Met alleen het argument, dat de concurrentie aldus te veel inzicht zou krijgen, komt men er niet. Er zijn de nodige familievennootschappen die ver uit torenen boven een groot deel der open n.v.'s. Beschikken deze laatste soms alle over een soort monopolistische positie, zodat zij geen gevaar hoeven te duchten bij het publiceren van hun balansen?

Ofschoon een beroep op de ondernemingen wordt gedaan 'naar beste weten en kunnen openheid te betrachten', wordt van de vertegenwoordigers van de gemeenschap en de publieke opinie verwacht dat zij 'de grenzen van die openheid — grenzen

die ons maatschappelijk bestel openlegt – leren zien en eerbiedigen'. Klinkt het niet alsof het gaat over de kuise Suzanna in het bad? En dan te bedenken wat onlangs nog de Duitse regering die preutse Krupp von Bohlen und Halbach heeft aangedaan!

Sinds de commissie in september 1966 haar werk voltooide, zijn verschillende besloten vennootschappen ook tot het sluiten van de poorten overgegaan. Vooral omdat daarbij zulke gemeenschapsbelangen betrokken blijken, dat de overheid soms moet bijspringen, is er wel een beetje de klad gekomen in het sacro-sancte karakter van de balansmystiek. Indien het boekje in 1967 was geschreven, zouden bepaalde passages wel anders moeten luiden.

G. E. Engberts

Over problemen met de volkshuisvesting

Het artikel van R. M. de Haan in het mei-nummer van deze jaargang geeft mij aanleiding om enkele opmerkingen te maken. De heer De Haan besprak een rapport van de heer Umrath over de volkshuisvesting voor het 'Regional Trade Union Seminar on the Role of Trade Unions in Housing,' dat van 17 tot 19 januari 1967 in Hamburg werd gehouden. Hij acht dit rapport zeer waardevol: beknopt en veelomvattend tegelijk. Hij heeft echter enkele bezwaren tegen de 'sterk sector-centrische' overwegingen van de heer Umrath voor de sociale wenselijkheid van subsidiëring van de woningbouw. Na een betoog over de ongeldigheid van verschillende 'sociale argumenten' stelt De Haan: 'Met het bovenstaande wil overigens niet gezegd zijn, dat subsidiëring van huisvesting altijd verwerpelijk is. Wel zou ik willen pleiten voor een zorgvuldige afweging van de relevante argumenten op grond van vergelijkend wetenschappelijk onderzoek [1]) naar de externe effecten van verschillende behoeftebevredigingscategorieën' en iets verder schrijft hij: 'Is het niet waardiger om bejaarden en de laagst betaalden hogere geldinkomens te verschaffen, dan hen op allerlei manieren in natura tegemoet te komen?' en voorts: 'Steeds weer probeert men de gevolgen van de onrechtvaardige inkomensverdeling weg te nemen i.p.v. die onbillijkheid zélf aan te pakken. Daarmede worden dan nieuwe knelpunten opgeroepen.'

Blijkbaar ziet De Haan vooral de economische aspecten van het vraagstuk van de volkshuisvesting en daarbij neemt hij (onuitgesproken) aan, dat de uitgaven voor de huisvesting, zoals

[1]) Bedoelt De Haan hiermee een medisch onderzoek? Of ook een sociologisch, een economisch, een psychologisch enz. Hoe worden dan de uitkomsten van die diverse onderzoekingen tegen elkaar afgewogen? Bij deze afweging spelen dan toch (wetenschappelijk gezien grove) politieke overwegingen mee. Indien dit als juist erkend wordt, moeten wij weten, of de hoge kosten van de verschillende wetenschappelijke onderzoekingen kunnen worden overtroffen door het nut van de uitkomst van genoemde (grove) afweging.

die in werkelijkheid worden aangetroffen, vergelijkbaar zijn met andere gezinsuitgaven.

Het lijkt mij nuttig om iets af te dingen op deze veronderstelde vergelijkbaarheid en daartoe te wijzen op enkele zéér specifieke eigenschappen van de huisvesting zonder dat gestreefd wordt naar een wetenschappelijk onderzoek van de economische facetten e.d.

Een goede huisvesting is een behoefte van elk gezin; een goede volkshuisvesting is een behoefte van onze maatschappij. Bij de gezinnen gaat het om beveiliging van lijf en goed en om het waarborgen van een zekere privacy. Voor het goed functioneren van deze kleine gemeenschappen is daarom een behoorlijke huisvesting absoluut noodzakelijk, terwijl onze maatschappij een dringend belang heeft bij dit goed functioneren van de gezinnen.

Naast het kwantitatief misschien te bepalen minimum kunnen gesteld worden die kwalitatieve eisen aan de volkshuisvesting, welke voor de gemeenschap evengoed belangrijk zijn als voor het individu, resp. het gezin. Belangrijk is in dit opzicht, dat slechte huisvesting blijvende schade geeft door nadelige invloeden op het kind in de eerste jaren van zijn leven (evenals voeding- en hygiënische tekorten en slechte scholing) met alle gevolgen voor zijn bijdrage tot de nationale economie als volwassene later. Nadelige invloeden kunnen ook worden geconstateerd bij de volwassenen van het gezin (blijkens de studies door Umrath genoemd). Het is ten slotte niet voor niets, dat de term 'flatneurose' is ontstaan. Verder kan worden opgemerkt, dat de beslissing van de consument over zijn huisvesting slechts enkele malen in zijn leven valt. Herziening van de genomen beslissing brengt veel kosten mee en de éérste beslissing (bij huwen) valt in een tijd, waarin andere belangrijke uitgaven (inrichting, huwelijk) tijdelijk tot grote zuinigheid dwingen. De consument zou dus spoedig hier een sub-optimale beslissing kunnen nemen. En deze sub-optimale beslissing op het moment van de keuze wordt later bij toenemende welvaart steeds slechter. Er zou dus plaats kunnen zijn voor een huurbijslag, uit te keren in de eerste jaren van het huwelijk.

Geleidelijk komen we nu bij de meer economisch getinte aspecten. De woning heeft, economisch gezien, vooral de opval-

lende eigenschap van de duurzaamheid [2]). Tengevolge van deze duurzaamheid (en de veronderstelde voortzetting van de welvaartsgroei) ontstaat het economische probleem, of de huidige nieuwbouw wat de kwaliteit betreft reeds moet vooruitgrijpen op de toekomstwaarde. Zo ja, hoeveel jaren dan vooruit en wie betaalt intussen voor het kwaliteitsverschil? Umrath wil daarvoor subsidiëren, maar De Haan vertrouwt op het proces, dat nu wordt aangegeven met 'doorschuiving', maar dat sterk correspondeert met het in voorgaande jaren gehanteerde begrip van 'filtering down'. Dit proces kan als volgt worden beschreven: bij een vrij matige geleidelijke toeneming van bevolking en koopkracht zullen (zonder overheidssteun) de nieuwe en beste woningen in eerste instantie beschikbaar komen voor de meest koopkrachtige vragers, terwijl vervolgens bij toenemende ouderdom deze huizen geleidelijk aan beschikbaar zullen komen en betaalbaar zullen worden voor minder koopkrachtige vragers. Naar mijn mening pleiten vele overwegingen tegen het accepteren van dit schema als een beschrijving van een mogelijkheid tot voorziening in de behoefte aan huisvesting. Het is bij voorbeeld hoogst onwaarschijnlijk, dat de minst koopkrachtigen na vele jaren hetzelfde leefpatroon zullen hebben als de meest koopkrachtigen tevoren. Vergeten wordt verder, dat de woningen die zeer goed gebouwd zijn en die in prettige wijken liggen door verbouwingen worden aangepast aan, meelopen met de veranderde eisen, terwijl de slechte bouwstructuren degenereren en beschikbaar komen voor de sociaal onderliggende lagen van de bevolking. [3]) Verder blijven bij deze orga-

[2]) Deze is veel groter dan de duurzaamheid van de machine van een fabrikant, waarmee De Haan een vergelijking trekt. Deze vergelijking gaat bovendien mank, omdat de fabrikant de gebruiker is van de machine (vraagzijde) terwijl de belegger in woningen is de aanbieder van huisvesting.

[3]) Hoe de verhoudingen zouden worden, kan worden ontleend aan een studie uit 1954 van het Nederlandsch Economisch Instituut over de woningbehoefte naar huurklasse te Haarlem in 1970.

Procentuele verdeling van:	bevolking	toekomstige nieuwbouw aangepast aan marktverhoudingen
Arbeiderswoningen	31	0
Betere arbeiderswoningen	26	5
Middenstandswoningen	30	62
Beter gesitueerden	13	33

nisatie van woningvoorziening de meeste inkomensgroepen aangewezen op oude huizen en zullen zij nooit toekomen aan nieuwbouw, hoezeer de welvaart van hun klassen ook verbetert.

Alleen voor de rijke helft van de bevolking zou dan nieuwbouw plaatsvinden, terwijl de rest zich moet behelpen met bestaande, vrijkomende woningen.

Daar komt nog bij, dat zodra de geleidelijkheid verdwijnt (stagnatie door oorlog of depressie) of zodra de snelheid van veroudering niet langer overeenstemt met de welvaartsgroei, de afstand binnen het woningbestand belangrijk kan toenemen. Na de oorlog is de snelheid van de welvaartsverandering sterk toegenomen, maar de kwaliteitsopbouw van het oude woningbestand is nog voor een groot deel gericht op de langzame groei van voorheen. Deze actualiteit behoort een grote invloed te hebben op de wijze, waarop men een goede volkshuisvesting in Nederland wil mogelijk maken.

Naast bovenstaande, meer economisch getinte opmerkingen verdient ten slotte nog een haast pure politieke opmerking te worden geplaatst: De Haan spreekt slechts over de onrechtvaardige *inkomens*verdeling, maar vergeet daarbij dat de *vermogens*verdeling kan worden geëgaliseerd, wanneer de overheid op een bepaalde wijze het eigen woningbezit zou bevorderen.

NASCHRIFT

De heer Engberts constateert, dat ik vooral de economische aspecten van het volkshuisvestingsvraagstuk besprak. Ik geloof dat daaraan ook de meeste behoefte bestaat. De woningschaarste en de woningprijs zijn verschijnselen die in de eerste plaats economisch moeten worden onderzocht.

Ook is het waar, dat ik de uitgaven voor huisvesting vergelijkbaar acht met andere gezinsuitgaven. Engberts toont wel aan dat de kwaliteit van 'het wonen' van groot belang is voor individu en maatschappij (met die stelling kan ik mij heel goed verenigen), maar hij verzuimt te analyseren in hoeverre andere behoeftecategorieën in dat opzicht achterblijven. Een zo hoge graad van sector-centrisch denken heb ik bij dr. Umrath, de auteur van het besproken rapport, *niet* aangetroffen.

Om misverstand te voorkomen, ik ben voorstander van een actief huisvestingsbeleid (minimum kwaliteitseisen, bevordering krotopruiming en sanering, bevordering van research, stichting

van een gemeenschapsbouwbedrijf, planologische en esthetische toetsing, enz.), indien dat beleid goed samenhangend is en de doelstellingen op verantwoorde wijze gekozen zijn.

Zoals een studie van o.a. prof. Kuypers [4]) heeft aangetoond, weten vele volksvertegenwoordigers niet (meer) met welk doel een bepaalde regeling op het gebied van de volkshuisvesting tot stand is gekomen. Dit betekent dat zij geen visie hebben op de problematiek en dat er grote behoefte bestaat aan het opnieuw doordenken van alle vraagstukken. Ik meen dat op het gebied van huren en subsidies veel is scheefgegroeid en ik ben bevreesd voor de paardemiddelen, waarnaar men reeds gaat grijpen.

De heer Engberts noemt enige bezwaren tegen het proces van wat hij noemt 'filtering down'. Die bezwaren ben ik niet 'vergeten' (ik kan er zelfs nog één toevoegen: de geografische spreidingspatronen die steeds verschuiven), maar ik zie niet in dat ze door subsidiëring worden ondervangen. Ook dan is de toekomstwaarde van nu geen goede afspiegeling van de gebruikswaarde van straks. Men ontkomt er in geen enkel systeem aan dat de overgrote meerderheid van de bevolking in oudbouw woont; het is onvermijdelijk dat de nieuwbouw relatief duur is, als men het huisvestingspeil althans, snel of langzaam, wil laten stijgen. Welke complicaties men ook invoert, men blijft voor de vraag staan op welke wijze de woningvoorraad zal worden gedistribueerd, via de prijzen of via een toewijzingssysteem of via een gemengd stelsel, zoals dat nu wordt gehanteerd. Ik geloof dat althans de in zwang zijnde variant veel nadelen en weinig voordelen biedt.

Dat er een gevaar zou bestaan dat sommige klassen nooit aan nieuwbouw toe zouden komen, klinkt nogal pathetisch. Vooral, nu overal te zien is hoe nieuwbouw vaak voor méér geld mindere waar levert (zij het tegen meer percent....) en men zich bezint op maatregelen om de hogere inkomensgroepen met een soort strafbelasting uit de oudbouw naar de nieuwbouw te jagen! De bewering is ook onjuist; naarmate de welvaart stijgt, ontstaat steeds meer gelegenheid tot het bewust kiezen tussen bestedingsmogelijkheden, i.c. tot het aanvaarden van een ongebruikelijke, hogere huurquote wanneer het 'goed wonen' sterk wordt gewaardeerd.

[4]) G. Kuypers en P. D. Duiker: 'Het Volkshuisvestingsbeleid in Nederland sinds de oorlog: een politicologisch onderzoek' (Acta Politica, jrg. 1965/66.

Engberts betwijfelt het nut van het door mij bepleite onderzoek naar de externe effecten. Blijkbaar acht hij de eigen intuïtie voldoende grondslag om er een beleid op te baseren. Aan de noodzaak van het *kiezen* (deze activiteit stimuleren en de andere wat wegdrukken) valt niet te ontkomen.

Mijn voorbeeld van fabrikant en machine handhaaf ik volledig; ook de makers van de machine worden niet gesubsidieerd. Ik meen dat vele beschouwingen over de duurzaamheid van woningen irrelevant zijn voor de kernvragen van het beleid. Ten slotte verwijt Engberts mij een tweede 'vergeetachtigheid' waarover ik het volgende wil opmerken. Ik meen dat het huurbeleid, in welk verband ik over de inkomensverdeling schreef, slechts met veel moeite met de vermogensverdeling in verband kan worden gebracht. Of bevordering van het eigen-woningbezit voor de egalisering van deze verdeling nuttig is, laat ik nu voorlopig maar onbesproken, zoals ook Engberts ons daarover geen enkel uitsluitsel geeft.

R. M. DE HAAN

De Pen op Papier

Radicaal-progressiviteit en socialisme

De redactie van 'S & D' heeft aan een aantal rooms-katholieke, anti-revolutionnaire, christelijk-historische, socialistische en partijloze (?) radicaalprogressieve politici (RPPi) vragen voorgelegd over de wenselijkheid en mogelijkheid van een concentratie van linksprogressieve krachten in de Nederlandse politiek, alsmede de vraag of zulk een concentratie zich 'socialistisch' zou mogen noemen. Tien antwoorden plus 'een soort samenvatting' van dr. C. de Galan staan in S & D voor juli/augustus 1967.

De vraag of een dergelijke concentratie een blok van politieke partijen (nieuw of vernieuwd) of zelf een nieuwe partij zou kunnen moeten zijn, waarbij de radicaal-progressieven uit de bestaande politieke partijen zich zouden kunnen aansluiten, kan in dit stadium niet beantwoord worden. De meeste deelnemers aan de 'gedachtenwisseling' achten het ongewenst of minstens overbodig dat een radicaal-progressieve concentratie zich 'socialistisch' zou noemen.

Bij de lezing van de antwoorden vraagt men zich onwillekeurig af waarop de afwijzende houding van deze discussianten berust. Is het beginsel-programma 1959 van de PvdA hun (nog) te socialistisch; menen ze daarin nog iets van dogmatisch socialisme te bespeuren? Of gaat het alleen om de woorden 'socialisme' en 'socialistisch'?

We mogen vermoedelijk veronderstellen dat de geraadpleegde RPPi geen bezwaren hebben tegen of zelfs instemmen met de toepassing van het beginsel der gelijkgerechtigdheid, globaal uitgewerkt in de art. 1 c, 2, 4, 13 en 33 (eerste alinea) van het beginselprogramma 1959; voorts dat ze van mening zijn dat vrijheid niet mag zijn wat, kort gezegd, koud en hard negentiende-eeuws liberalisme eronder verstond. Bij de vraag: 'is het beginselprogramma 1959 van de PvdA hun (de geraadpleegde RPPi) nog te socialistisch? denken we alleen aan wat 'socialistisch' genoemd zou kunnen worden in het sociaal-economische gedeelte van het beginselprogramma 1959. In wat volgt verwijzen de cijfers tussen haakjes naar de artikelen van dit beginsel-programma.

Kunnen de RPPi tegen een maatschappij zijn, waarin de eigendom van en de beschikkingsmacht over de produktiemiddelen ondergeschikt zijn aan het welzijn van de gemeenschap (1,c) ? Er staat in dit artikel niet 'onder alle omstandigheden' of iets van die aard. Enige schade

aan het materiële welzijn van de gemeenschap zal ook voor socialisten wel eens te verkiezen zijn boven een vrijheidsbeperking die in ander dan materieel opzicht schadelijk zou kunnen zijn.

Zien RPPi niet met de socialisten de grote gevaren van de steeds toenemende economische machtsconcentraties (26) ? Even goed als de socialisten zullen ze stellig weten dat grote economische macht politieke macht is.

Uitschakeling van het winstmotief is niet in het algemeen belang; zelfs de Russen gaan dat inzien. Maar niet-socialistische RPPi zullen vermoedelijk wel erkennen dat het winstmotief ondergeschikt moet zijn aan de behoeftenvoorziening. Ontkennen niet-socialistische RPPi dat in de praktijk de particuliere produktie te dikwijls het algemeen belang niet of niet voldoende kan of wil behartigen (28) ? Men denke in dit verband o.a. aan dikwijls veel te hoge prijzen op grond van monopolie-posities of prijsafspraken, om van afvalmakers en reclamejongens maar niet te spreken. Moet de gemeenschap niet de mogelijkheid hebben om, waar nodig, de stichting te bevorderen van bedrijven, waarin de behartiging van het algemeen belang beter gewaarborgd is (28) ?

Het beginselprogramma van de PvdA erkent de vrijheid van bedrijf (27) en persoonlijke initiatieven (lees particulier initiatief) als waardevol, wil persoonlijke initiatieven zelfs bevorderen (1,c) en wenst verschillende vormen van gemeenschaps- en particulier bedrijf naast elkaar (29).

Socialisten zijn niet alleen tegen de concentratie van economische macht in de handen van weinigen (26). Overmatige machtsconcentratie bij de overheid vergemakkelijkt bureaucratische machtsaanmatiging (komt bij mammoet-concerns ook voor) en is dus ook een gevaar (21).

Art. 29 van het beginselprogramma zegt weliswaar: 'Socialisatie van de voornaamste produktiemiddelen in industrie en dienstverlening is noodzakelijk, wanneer dit het doeltreffende middel is voor de instandhouding van de werkgelegenheid, de breideling van economische machtsposities en de verkrijging van een doelmatige taakvervulling van bepaalde takken van produktie en dienstverlening.'

Maar uit de geest van het beginselprogramma als geheel blijkt onmiskenbaar dat hiervan pas sprake zal kunnen zijn als alle andere middelen om de particuliere produktie het algemeen belang te doen dienen, gefaald hebben.

Nu zijn er nogal wat socialistische theoretici die menen dat we aan socialisatie geen behoefte zullen hebben, omdat we tegenwoordig andere middelen kennen, waarmee even goed en misschien zelfs beter bereikt kan worden, wat socialisten vroeger met socialisatie wilden bereiken. Maar dit is theorie; het bewijs hiervan is nog nergens geleverd. Het is theorie zoals de voor- en nadelen van sociali-

satie nog steeds tot het terrein van de theorie behoren. De Engelsen spreken wel eens over 'socialisatie' als ze het over hun genationaliseerde bedrijfstakken hebben, maar gesocialiseerd in de volledige en voor democratisch-socialisten aanvaardbare zin van het woord is er nog nergens ter wereld.

In programma's van een event. radicaal-progressieve concentratie kan het woord 'socialistisch' gemist worden. Als er t.a.v. het socialisme nog wel eens over doel en middelen gediscussieerd wordt, dan is uiteindelijk het doel (39) een maatschappelijk bestel gericht op de onbelemmerde ontplooiing van lichamelijke, intellectuele, geestelijke en zedelijke (kunstzinnige en emotionele mogen er wel bij) vermogens voor alle mensen. Alle andere dichterbij liggende doelen zijn goed beschouwd slechts middelen tot dit doel. Moeten we er nog aan twijfelen of zulk een maatschappelijk bestel, zulk een 'socialisme,' aanvaardbaar is voor niet-socialistische RPPi? Socialisten die met andere RPPi samenwerken, kunnen op deze basis tot politieke compromissen bereid zijn, hetgeen niet behoeft te betekenen dat er in programma's van een radicaal-progressieve concentratie uitsluitend dingen mogen staan, die men in één regeringsperiode van vier jaar hoopt te kunnen verwezenlijken.

Ten slotte: de socialistische partij, die, naar we hopen, van zulk een radicaal-progressieve concentratie deel gaat uitmaken, dient in haar eigen beginselprogramma aan de uitwerking van het begrip 'socialisme' niet te tornen en van de woorden socialisme en socialisatie geen afstand te doen. De kiezer moet ondanks alle samenwerking met niet-socialistische RPPi voor concrete doeleinden bij voortduren weten waar we staan.

Voor het beginselprogramma 1959 heb ik bij elke nieuwe lezing meer respect gekregen. Toch mis ik de duidelijkere veroordeling van het kapitalisme uit het program van 1947.

L. M. VAN WAASDIJK

JA. IK BEN BANG VOOR HENDRIK DE MAN.

In het juninummer komt dr. Th. van Tijn tot een zeker eerherstel van de *persoon* (zijn oeuvre is nooit in het geding geweest) van de socialistische auteur Hendrik de Man ('Wie is bang voor Hendrik de Man'?).

Ik vraag me af of deze historicus, die meent dat De Man's 'collaboratie' te zwaar is gestraft en dat deze niet de 'nazistische denkbeelden' heeft aangehangen, wel zijn laatste, in de bezetting verschenen boek heeft gelezen: 'Cavalier seul'; in het Nederlands: 'Herinneringen'. Van Tijn schrijft nl. dat De Man kort voor zijn dood in 1953, 'zijn leven overziende', zou hebben gezegd: 'al met al heb ik nieuw gist geproduceerd, maar weinig nieuw brood'. Dit heeft hij nl. helemaal niet gezegd op het eind van zijn leven, maar al in het boek van 1941 —

dat overigens vol is van zelfbeklag en zelfverheerlijking (blz. 163).

Overigens blijkt uit dit boek, dat De Man al in zijn studententijd in Leipzig in 1905 in anti-semitisch vaarwater kwam; het Joodse vraagstuk, 'het vraagstuk van de bescherming van het ras', 'de onvermijdelijke arische reactie', enz. en dat werd nog erger toen De Man in oktober 1929 in Frankfort ging doceren, *waar hij tot in de Hitlerperiode bleef.*

Wat was de enige klacht van deze man, die de nacht der lange messen en de gehele opkomst van de bruine terreur heeft meegemaakt? Er was — voor 1933 — zo'n 'broeikas-sfeer' in die Universiteit: 'een stijgend aantal Joodse professoren voegde daar nog een element bij van geestelijke onrust, onevenwichtigheid en ontwrichtende analyse'; 'Men moet deze periode hebben meegeleefd om de oorzaken te begrijpen van de nationaal-socialistische reactie tegen deze ontwrichting van een beschaving . . .'

Het bleef niet bij anti-semitisme: aan de tegenstanders de vrijheden ontnemen, het beëindigen van het parlementaire stelsel . . . de wens tot dit alles was er al lang vóór de bezetting, al vond het een dieptepunt in een manifest van Juli 1940 van De Man, 'als voorzitter van de B.W.P.': 'De oorlog heeft de ineenstorting meegebracht van het parlementaire stelsel en de kapitalistische plutocratie in de zogenaamde democratie'; 'Voor de arbeidende klassen en voor het socialisme is deze ineenstorting van een vervallen wereld, verre van een ramp te zijn, een bevrijding . . .'

Insiders wisten dit allemaal wel eerder; in 1933 heeft Koos Vorrink, vroeger vriend van De Man, mij tegen hem gewaarschuwd. Nú kan iedereen het weten.

Ik hoop nu maar, dat Van Tijn als historicus te kort is geschoten en dit smerige boek *niet* gelezen heeft.

JHR. MR. M. v. d. GOES VAN NATERS

Boekbesprekingen

Drs. M. C. Verburg: Nederland in de Europese Ruimte.

Europa wordt wel klein! Is het zo langzamerhand al gewoonte geworden van Europa te spreken als men het EEG-gebied bedoelt, de titel van het bovenvermelde boek dekt zelfs nog niet deze lading, ondanks de indruk die het kaartbeeld op de omslag wil wekken. Het ware ons inziens dan ook duidelijker en eerlijker geweest dit boek de (onder)titel mee te geven 'De plaats van Nederland in continentaal Noord-West-Europa.' Alle regionale miniatuur-monografieën die het grootste deel van het boek in beslag nemen, hebben immers zonder uitzondering op dit bepaalde deel van Europa betrekking.

Ook Nederland wordt wel klein! Moge het misverstand omtrent Europa nog terug te voeren zijn op zekere vrijheiden die de uitgever zich wellicht heeft veroorloofd, de ietwat enge visie op Nederland is wel degelijk en bewust die van de auteur. Reeds in het tweede hoofdstuk vermeldt de schrijver in de paragraaf Nederlands opdracht: openheid door regionaal beleid: 'Wanneer namelijk door een actief regionaal beleid de dicht bij elkaar liggende grensgebieden van Noord-West-Europa tot een geïntegreerd gebied worden omgesmeed, zou dit de handel — bij voorbeeld van Rotterdam — sterk bevorderen.' Hieruit trekt hij de conclusie: 'De vaste verbinding over de Westerschelde en de versnelde verbetering van de verkeerswegen door Noord-Brabant moeten in dit licht worden bezien... de expansie van ons land moet veeleer in de richting van de Schelde dan van het Noordzeekanaal worden gesitueerd.'

Nederland wordt hier in feite herleid tot (Rijn-, Maas- en Schelde-) Deltaland en de functie van Nederland in N.W.-Europa tot die van handelsgeleider.

Overigens is deze publikatie van Verburg toch alleszins boeiende lectuur geworden. De verschillende hoofdstukken zijn vlot geschreven en geven een handzaam overzicht van de belangrijkste problemen — vooral op infrastructureel terrein — van een vrij groot aantal gebieden in Noord-West-Europa, die af en toe duidelijk met elkaar in verband worden gebracht.

Het werk zelf is gebaseerd op de samenvoeging van een 22-tal artikelen die de schrijver in de loop van het voorgaande jaar in het Financieel Dagblad deed verschijnen. De samensteller heeft gemeend

er goed aan te doen deze opzet ook in zijn boek te handhaven, getuige de vele kernachtige titels en tussenkopjes, die de opmaak karakteriseren.

In zekere zin bevordert een dergelijke opzet de leesbaarheid, anderzijds geeft het toch wel een erg fragmentarisch beeld van het samenhangende geheel dat Noord-West-Europa in feite is. Het grootste deel van deze artikelen (hoofdstukken, zo men wenst) bestaat uit een korte beschrijving van de belangrijkste deellandsschappen. Veelal betreft het hier een inventarisatie van belangrijke regionale kern-gegevens, zoals de bestaande industriële bedrijvenstructuur, de ontwikkeling van de bevolking en de werkgelegenheid, de infrastructuur van de verschillende verkeerswegen en de hierlangs plaatsvindende handels- en verkeersstromen. Een toekomstbeeld besluit meestal deze hoofdstukken.

Node mist men in deze inventarisaties een totaalbeeld. Uiteraard is het zoals de schrijver terecht opmerkt, praktisch onmogelijk tot een eenvormige uitwerking van het materiaal te komen, gezien de onvergelijkbaarheid van vele statistieken. Nochtans was het ons inziens zeer wel mogelijk en zeker wenselijk geweest — gezien mede de opzet van het werk — een overzicht te geven althans van de vele prognoses en wensen (vaak zonder toereikende grond zoals de auteur terecht poneert in zijn voorwoord) die voor de verschillende gebieden in studies of concrete plannen zijn neergelegd. Ook zouden de vele cijfers die in de diverse hoofdstukken zijn vermeld, beter tot hun recht zijn gekomen indien een aantal vergelijkende statistische tabellen waren opgenomen aan het begin of het einde van de publikatie. Nu zijn de artikelen vaak te beschrijvend van aard en bovendien ziet men dikwijls door de regionale bomen het Europese bos niet meer.

Deze fragmentarische behandeling is des te meer te betreuren daar de schrijver in zijn werk wel degelijk enkele aanknopingspunten voor een meer systematische behandeling heeft aangegeven.

Reeds in het tweede hoofdstuk wordt de bekende, maar overigens vrij vage indeling van de Franse econoom Perroux in homogene, gepolariseerde en plangebieden vermeld. We vinden deze termen ook wel in de volgende beschrijvende hoofdstukken terug, maar zonder duidelijke criteria van homogeniteit of polariteit.

Het ontbreken van een meer systematische gebiedsindeling is overigens kenmerkend voor een gemis aan geografische diepgang, waaronder dit wel sterk economisch georiënteerde boek ons inziens lijdt. Juist in de geografische literatuur van de laatste 10 jaren is de opvatting verkondigd dat een gebied veeleer gekenmerkt wordt door de afwisseling van homogeniteit en polariteit, al naar gelang men de schaal verandert, d.w.z. een gebied in ruimer (internationaal) dan wel enger (regionaal) verband beschouwt. Veel meer dan op een statistische inventarisatie van het aanwezige potentieel van be-

volking en uitrusting van diverse gebieden zouden wij het accent hebben willen zien liggen op de dynamische interdependentie van deze gebieden in een zich integrerend en schaalvergrotend Noord-West-Europa.

Hier dient overigens onmiddellijk te worden toegegeven dat de schrijver wel oog heeft voor een zekere afhankelijkheid van bepaalde gebieden. De termen polariteit en complementariteit duiken dikwijls op in de bespreking van diverse gebieden, hoewel zonder een duidelijke definitie. Het betreft hier voornamelijk verbanden die berusten op het bestaan van handelsstromen tussen bepaalde gebieden. Het is in het bijzonder in de analyse van de historische ontwikkeling van deze ruilconfiguraties, vaak gebaseerd op een beschermende handelspolitiek, en de daarvoor ontworpen infrastructuur dat het boek uitmunt. De verkeersverbindingen vormen een element van continuïteit in de beschrijving van de verschillende gebieden en men zou zich zeer wel een meer systematische aanpak op basis van de verschillende typen van communicatie-assen en hun relatieve belangrijkheid voor de gewesten van N.-W.-Europa hebben kunnen voorstellen.

Door het gehele werk houdt de auteur een pleidooi voor een meer liberale en vrijere handelspolitiek, daarbij wijzend op het essentiële belang van een dergelijke ontwikkeling voor de Nederlandse zeehavendistricten (en dat van de Westerschelde in het bijzonder!).

Ongetwijfeld het meest interessante hoofdstuk is het voorlaatste handelend over de Europese programmering op middellange termijn.

Na een bespreking van recente verschuivingen binnen een aantal belangrijke vestigingsplaatsfactoren en een opsomming van de voornaamste factoren die een rol spelen bij het proces van regionale ontwikkeling, komt de schrijver tot de conclusie: 'Dit vraagt om communautair en nationaal opgezette regionale programma's, waarvan de rentabiliteit moet worden gesteld in het kader van de algemene economische balans van de gebieden. Een koppeling aan de eerder genoemde bedrijfstaksgewijze programmering is noodzakelijk.'

Als wij ten slotte nog vermelden dat de slotzin van dit hoofdstuk luidt: 'het middel bij uitstek hiervoor is dat van de collectieve voorzieningen . . .' dan is het duidelijk dat het socialisme in dezen in het bijzonder een belangrijke taak heeft te vervullen.

Dit opent tegelijkertijd het perspectief aan de internationale solidariteit meer dan alleen maar lippendienst te bewijzen. Waarbij wij ons dan wel dienen te bedenken dat de Europese Economische Gemeenschap ook het Massif Central en Calabria omvat en Nederland zich uitstrekt van Westerschelde tot Eemshaven en zowel het handelsgeoriënteerde Westen als het werkloze Noorden en het stagnerende Twente en Zuid-Limburg omvat.

DRS. E. KALK

H. Cohen Jehoram: Wie geeft de Burgerlijke Wet? Deventer, Kluwer, 1967.

Cohen Jehoram heeft voor zijn intreerede een belangrijk onderwerp gekozen, te weten de vraag in hoeverre lagere wetgevers zich op het terrein van het burgerlijk recht kunnen en mogen bewegen. Aanleiding voor zijn beschouwing zijn enige verordeningen van het Bedrijfschap voor de Groothandel en de Tussenpersonen in groenten en fruit, waarbij dit bedrijfschap handelsvoorwaarden heeft vastgesteld, welke bij overeenkomsten tussen partijen in de betrokken bedrijfstak automatisch van kracht zijn en derhalve de toepasselijke bepalingen van het Burgerlijk Wetboek zonder meer opzijschuiven. Het gaat hier dus niet om een voorbeeld van de sinds lang aanvaarde mogelijkheid dat publiekrechtelijke regels — ook van lagere wetgevers — inbreuk maken op private rechten, maar om een stuk privaatrechtelijke wetgeving.

Cohen Jehoram acht deze verordeningen nietig wegens strijd met het in onze Grondwet neergelegde codificatiebeginsel (art. 164). Met zoveel woorden roept hij de Kroon op om de verordeningen te vernietigen. Een kostelijke vingerwijzing voor attente Kamerleden, vooral voor hen die iets tegen de PBO hebben. Bij mijn weten heeft de Kroon op de professorale vingerwijzing nog niet gereageerd.

In de rechtsgeschiedenis vindt Cohen Jehoram twee motieven voor het codificatiebeginsel: enerzijds het verlangen naar rechtseenheid — een verlangen waartoe de door rechtsversplintering en bestuurlijke onmacht geteisterde Republiek alle aanleiding gaf —, anderzijds de waarborg voor de burgers die gelegen is in de parlementaire procedure.

Beide motieven hebben zeker ook nu nog grote betekenis, al is deze in de loop der geschiedenis sterk gerelativeerd. De grondwet zelf heeft de mogelijkheid geopend om stukken burgerlijk recht in afzonderlijke wetten buiten het wetboek te regelen en zelfs aan de Kroon te delegeren. Bovendien bestaan er talloze gemeentelijke verordeningen, sommige zelfs ouder dan ons Burgerlijk Wetboek, die details van het burgerlijk recht (o.a. burenrecht) regelen en die door de wetgever — niet eens oogluikend — sinds honderddertig jaar worden geduld.

Natuurlijk tast dit alles het codificatie-beginsel zelf niet aan. Zelfs de meest fanatieke voorstander van codificatie erkent dat de wetgever niet tot in de kleinste details kan gaan. Maar er is nog een ander punt. Juist bij het bepalen van de inhoud der overeenkomst ruimt ons Burgerlijk Wetboek zelf een plaats in voor het plaatselijk gebruik en het gebruik binnen bepaalde beroepsgroepen (art. 1381-82). Zou dat gebruik dan niet mogen worden gecodificeerd door een bedrijfslichaam? Aan deze kant van het vraagstuk gaat Cohen Jehoram geheel voorbij. Wellicht zou hier zelfs enige rechtsfilosofische bezinning — door hem met brede armzwaai weggewuifd — kunnen helpen.

Cohen Jehoram beperkt zich hoofdzakelijk tot de formele en de

politieke kant van de concrete vraag naar de gelding van de betrokken verordeningen. Formeel bevat de Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie geen delegatie van burgerlijke wetgeving en derhalve zijn de verordeningen nietig. Door de teruglopende politieke betekenis van de PBO verliest bovendien ieder ander motief om de — eigenlijk ongeoorloofde — afwijking van het grondwettelijk beginsel toch te dulden zijn betekenis. Met deze argumentatie is geen sluitend en dwingend betoog geleverd. Het tweede argument doet trouwens wat vreemd aan, kort na een pleidooi tegen relativering van de betekenis der Grondwet! Intussen zijn wij nu eenmaal alweer een heel stuk verwijderd van de beginselen der Franse revolutie, waarop ons grondwettelijk systeem teruggaat. Men moet de betekenis van de geschiedenis ook niet overspannen.

Tegenover het argument van de teruglopende betekenis der PBO kan men — en dat niet uit liefde tot de PBO — ook stellen, dat de plaats van het burgerlijk recht in het geheel van onze wetgeving sinds 1798 dermate is gerelativeerd, dat de vraag gewettigd is, of er nog wel plaats is voor aparte, strengere delegatieregels op het gebied van het burgerlijk recht. Dat neemt intussen niet weg dat ik met het pleidooi van Cohen Jehoram voor terughoudendheid met delegatie in de burgerlijke wetgeving in beginsel graag instem. Maar het moet geen gevecht tegen windmolens worden. En daar is het niet ver meer van als Cohen Jehoram zijn rede besluit met de exclamatie: „Het is bijna ongelofelijk dat dit pleidooi voor de handhaving van zo fundamentele principes van onze Grondwet noodzakelijk is gebleken."

PROF. MR. G. C. J. J. VAN DEN BERGH

Jef Last: Rinus van der Lubbe, doodstraf voor een provo. Uitg. Mij. Interland, Dinxperlo.

Het is een uitstekende gedachte geweest het te weinig bekend geworden boek van Jef Last en Harry Wilde „Kruisgang der Jeugd", dat vlak voor de bezetting bij Brusse verscheen en waarvan de oplage grotendeels vernietigd werd, opnieuw uit te geven, enigszins herzien door Harry Mooij en voorzien van een boeiende inleiding door Igor Cornelissen.

Last zelf noemt het boek een historische roman, en de reconstructie van het geval een hypothese. De ruim 25 jaren, die verstreken zijn sinds de eerste uitgave, laten het drama onverkort. Rinus van der Lubbe zou nu 58 jaren oud zijn geweest; hij was 24 toen hij door de Nazi's werd onthoofd. Diegenen van ons, die zich de Rijksdagbrand en de jongeman, die ter dood werd gebracht, herinneren uit de berichten en gesprekken van die jaren en zich toen hebben afgevraagd wie hij was, wat hem bewoog bij deze daad, wiens

slachtoffer hij was, zullen dit boek met hernieuwde spanning en aandacht lezen.

Maar ook anderen moeten dat doen, omdat – zoals Cornelissen zo juist opmerkt – Last en Wilde met een grote mate van objectiviteit het politieke klimaat hebben getekend, waarin jongens als Marinus van der Lubbe in Duitsland en Nederland leefden. Van der Lubbe was het slachtoffer van zijn tijd, van de afgrijselijke ellende en armoede, de werkloosheid, de totale uitzichtloosheid voor een doodgewone, gezonde arbeidersjongen. Daartegenover zocht hij „een daad" te stellen, die de massa's zou wakker schudden, waarschuwen en met een schok tot bezinning zou brengen. De verklaring is plausibel genoeg, maar de verdienste van deze heruitgave ligt toch vooral in de rehabilitatie en de beschrijving van de gedachtenwereld en de motiveringen van de mens Marinus van der Lubbe.

De inleiding bevat enkele dagboekfragmenten, die doen verlangen naar meer. Is er meer? Zo ja, verdient dit dan niet te worden gepubliceerd? Juist nu, na de herziening van het vonnis, bestaat er m.i. behoefte aan een uitvoerige en gedocumenteerde biografie van Marinus van der Lubbe, aan het te boek stellen van een objectieve waarheid over Van der Lubbe.

Deze wens doet niets af aan de waardering voor deze hernieuwde uitgave van „Kruisgang der Jeugd". Hij wordt ingegeven door het verlangen de idealistische revolutionair Van der Lubbe op volledig verantwoorde wijze, tegen de achtergrond van zijn tijd en van zijn eigen denken, geschetst te zien.

MR. J. J. VAN DER LEE

Redactioneel

Enige biografische notities:

Prof. dr. ir. J. Goudriaan is sinds 1949 hoogleraar aan de Universiteit van Pretoria. Voordien o.m. buitengewoon hoogleraar in de bedrijfseconomie te Rotterdam en Delft en President van de Nederlandse Spoorwegen.

Observer is het pseudoniem voor een buiten Europa werkende Nederlander. Onder hetzelfde pseudoniem publiceerde hij reeds eerder in S & D.

B. de Goede

Ups en downs van de grondrechten

De grondrechten doen tegenwoordig opgeld. De 'proeve' plaatst ze in een apart hoofdstuk geheel vooraan ten einde er, zo zegt de toelichting, meer reliëf aan te geven; de regering heeft ze voor de nu toch wel te verwachten herziening van de grondwet op haar prioriteitenlijstje geplaatst; de arresten van de Hoge Raad, waarbij een uitbreidende uitlegging van het grondwetsartikel betreffende de drukpersvrijheid wordt aangehangen, buitelen als het ware over elkander heen; voor radio en televisie, in krant, week- en maandblad worden soms heel emotionele betogen geleverd ten gunste van uitbreiding van de grondrechten.

Ook in het buitenland lijkt de belangstelling groeiende. Als het onderwijs voor die belangstelling een toetssteen genoemd mag worden, verdient het feit vermelding dat in Frankrijk de grondrechten lange tijd ietwat verscholen (dat wil zeggen: in het geheel van het juridisch onderwijs ingekapseld) werden gedoceerd, maar sedert 1962 een verplicht en uitdrukkelijk als zodanig aangeduid onderdeel vormen van de studie van iedere juridische student.

De bekende Franse hoogleraar *Burdeau* legt een beetje een domper op de vreugde over deze herleefde belangstelling door (in de inleiding tot zijn *Libertés Publiques*, 3de dr. 1966) op te merken, dat de universiteit zich eigenlijk pas duidelijk met de grondrechten is gaan inlaten, toen hun verval onmiskenbaar was. Hij doelt daarmee op de omstandigheid, dat de gemiddelde burger van de vijfde republiek zich weinig voor theorie en praktijk van de grondrechten interesseert ('l'esprit de liberté n'est plus aussi vif qu'il était naguère').

Ik geloof dat dit wel juist is gezien, maar hiermee toch vergeten wordt, dat gemiddelde burgers zich, werkelijk dramatische gebeurtenissen daargelaten, eigener beweging voor niets plegen te interesseren dat van spirituele aard is, in Frankrijk zomin als elders. Spreekt men van een herleefde belangstelling, dan gaat het vrijwel steeds om belangstelling bij een relatief kleine groep, die echter door de nadrukkelijkheid van haar

uitingen en door haar betrekkelijk hoge intelligentie, qua getalsterkte naar buiten groter lijkt dan ze is.

Houdt men ook dit voor juist, dan valt — dacht ik — niet te ontkennen, dat in het Frankrijk van de heer de Gaulle de grondrechten bij de beleidvoerende overheid weliswaar niet bijzonder in tel zijn (Frankrijk heeft het Verdrag van Rome nog altijd niet geratificeerd en het Franse régime van radio en televisie is zodanig, dat onze Omroepwet daarmee vergeleken een wonder van vrijgevigheid is), maar dat anderzijds juist daardoor de belangstelling voor de grondrechten bij de oppositionele groeperingen stijgende is (men denke aan de zeer kritische dagbladpers en men herinnere zich — bij voorbeeld — de figuur van *Mendès France).*

Van relatief kleine groepen gesproken: als in de aanhef van deze beschouwing werd gesteld, dat de grondrechten tegenwoordig bij ons opgeld doen, dan is dat, cijfermatig bezien, ook maar zo-zo. Risten van Nederlanders weten niet eens wat onder de term grondrechten moet worden verstaan en als men het hun poogt uit te leggen, blijven ze gans onbewogen; nog weer andere risten zijn allerminst voor uitbreiding van de grondrechten geporteerd en vinden de huidige situatie al royaal genoeg.

Daarmee is van de *kwaliteit* van de groeperingen, die zich bij uitbreiding van de grondrechten wel betrokken voelen, natuurlijk niets kwaads gezegd. Het is bovendien voor onze Nederlandse gezapigheid al een verblijdend teken dat er (toch vele) burgers zijn wie de toestand van betrekkelijke onvrijheid benart en dat — nota bene — de regering niet bij voorbaat tegenover uitbreiding van de grondrechten afwijzend staat. De geschiedenis van onze grondrechten levert daar maar weinig voorbeelden van op.

Het heeft zin op die geschiedenis in het kort in te gaan, ten eerste, omdat daardoor blijkt dat onze roemruchte vrijheidszin aan cautie onderhevig is, ten tweede omdat daaruit kan volgen dat de tegenwoordige aandrang grotendeels door eigentijdse factoren wordt bepaald.

Extern-historisch bezien is 1815 een zeer belangrijk jaar voor de opneming van de grondrechten in de grondwet. In 1814 is deze materie eigenlijk amper aan de orde geweest. Men volstond met — natuurlijk — de vrijheid van godsdienst en voorts met enkele bepalingen ter bereiking van een rechtvaardige en onafhankelijke rechtspraak.

Maar 1815! Het recht van petitie; de vrijheid van drukpers; de onschendbaarheid van de woning en de bescherming van de eigendom verschijnen ten tonele.

Staan wij daarmee aan de wieg van een doorbrekend besef, dat ter voorkoming van hun ontkenning vastlegging van de vrijheidsrechten noodzakelijk is?

Allerminst, want het zijn de Belgen geweest die ons die opneming in welhaast letterlijke zin hebben aangepraat. De Belgen, die voor hun samenvoeging met Noord-Nederland niets voelden, zich hun lange voorafgegane periode van nationale onzelfstandigheid bewust waren en de Noord-Nederlanders als andersgeaard beschouwden. De Belgen, die men daarom ter apaisering toch wel iets moest toewerpen, al ging men niet zover dat men ook aan het Belgisch verlangen om de grondrechten in een apart hoofdstuk te vervatten (preludium op de 'proeve'!) tegemoet kwam.

Ik kan mij in dit stuk niet veel citaten veroorloven, maar om de sfeer waarin de Nederlandse leden van de Grondwetscommissie-1815 leefden te proeven, zijn de volgende aanhalingen uit Colenbranders *Ontstaan van de Grondwet*, deel II, bijzonder dienstig.

In de vergadering van de commissie d.d. 26 juni 1815 brengt de voorzitter een ontwerp-hoofdstuk ter sprake, dat hem door *Leclerc* (Belg) ter hand is gesteld; dit ontwerp is dan het hoofdstuk van de 'algemene dispositiën' oftewel het afzonderlijk kapittel der grondrechten. De heer Leclerc mag menen, dat in zo'n hoofdstuk 'veel populariteit gelegen zoude zijn, en dat het algemeenen bijval zoude vinden', de voorzitter ziet er niets in: 'zulk een kapittel zoude zeer lang behooren te zijn, dewijl alles wat er niet in voorkomt, niet constitutioneel zou zijn'. *Dotrenge* (Belg): 'maar als gij de voorgestelde artikelen niet in de constitutie stelt, zullen deze ook niet constitutioneel zijn, en den wetgever niet verhinderen, om die beginselen door wetten te vernietigen'. *Hogendorp:* 'alle die beginselen bestaan facto bij ons'. Holvoet (Belg): 'dit zegt niets; — de gouvernementen kunnen verbasteren, men maakt constitutiën om dergelijke verbasteringen tegen te gaan; in alle constitutiën vindt men dergelijke waarborgen'.

In de vergadering van 27 juni duren de gedachtenwisselingen over opneming of niet-opneming voort: *Lynden:* 'de insertie van alle drie principes zal geene garantie geven'. *Holvoet:* 'dit is mogelijk, maar toch twijfelachtig; — evenwel die beginselen moe-

ten daarom in de Grondwet, omdat zij zijn de essentialia van alle mogelijke Grondwetten'. *Dotrenge, de Coninck, Aerschot, Gendebien, Leclerc* en *de Méan* (allen Belgen) vallen Holvoet bij, maar de Nederlanders *Lynden* en *Van der Dussen* voelen er niet voor; zij haken in bij wat *Van Hogendorp* de vorige dag heeft gezegd: 'men moet dezelve volgen in praxi, maar niet theoretisch te neder stellen'.

Ook tegenwoordig nog zijn de mensen legio, die menen, dat men iets niet op schrift behoeft te stellen en dat een duidelijke contractvastlegging overbodig is, omdat het zonder dat — 'tussen fatsoenlijke partijen' — toch wel goed zal gaan. Die mensen kunnen volkomen oprecht zijn, maar in elk geval zijn ze bijzonder onnozel. Niemand zal beweren dat een uitdrukkelijke bepaling een afdoende waarborg schept, maar het 'er staat geschreven' is nog altijd een machtige slagboom tegen willekeur en discriminatie.

De ironie wil, dat de waarheid van dit laatste al terstond bij de gedachtenwisseling in de commissie aan het licht trad.

De Nederlander *Elout*, die overigens de Belgen nog het meest tegemoet wilde komen, merkte dd. 26 juni op: 'onder de punten, welke de heer Leclerc in de Grondwet wil hebben vastgesteld, zijn er onder andere.... 1° de vrijheid van de drukpers, zij bestaat facto bij ons....; 2° het regt van petitie, ook dit bestaat; — een ieder kan zich aan de Staten-Generaal bij requeste over zijne eigene belangen adresseeren'. Maar de aartsconservatief *Van Maanen* vat dan direct vuur: 'ik ontken ten sterkste, dat zelfs dit regt van petitie alzoo bestaat, gelijk Elout meent, en houde het daarenboven daarvoor dat niemand het regt heeft om zich aan de Staten-Generaal bij requeste te adresseeren'.

Neen, een glorieuze intocht hebben in 1815 de grondrechten niet gehad; alleen omdat wij door anderen zijn opgejut kwamen ze in de grondwet terecht.

Na 1815 raakt het bewind van Willem I, de koopman-koning, goed op dreef. Hij bestierde zijn volk zoals een ouderwetse vader zijn gezin, dat wil dus zeggen: stikvol goede bedoelingen, maar zonder ook maar enige neiging om rekenschap af te leggen van zijn daden.

De Nederlander vond dat aanvankelijk en nog vrij lang nà het begin wel goed. 'De argeloosheid van een tijd zonder actieve tegenstellingen, van een geslacht, dat wegdoezelend in de droom

van de onverbroken eenheid der natie, geen kritiek behoefde te vrezen en daarom ook geen zelfkritiek kende', heeft *Romein* geschreven. Mejuffrouw *Kluit*, die de geschiedenis van het Réveil te boek heeft gesteld, zei het korter en pittiger: 'de Nederlander zat in zijn stoel en rookte zijn pijp'.

Maar dan komt het zich voortslepende conflict met België, eerst met holle nationale geestdrift begroet, maar al gauw, in hoofdzaak vanwege de centjes, klimmende tot de strot.

In al de handboeken over staatsrecht en staatkundige geschiedenis kan men de incidenten, waaruit van een toenemende wrevel tegen de eigenmachtige politiek van de koning blijkt, in den brede beschreven vinden. Uitspringend voorbeeld vormde het feit, dat over 1835 en 1836 de Indische baten buiten machtiging van de Staten-Generaal waren aangewend voor dekking van de stijgende militaire uitgaven.

De Kamer bromde, beet soms ook wel, maar als bijzonder weerspannig moet men dit alles toch niet aanmerken. Als exempel een citaat uit een rede van het kamerlid *Corver Hooft* d.d. 1837: 'België door kracht van wapenen te bedwingen is beproefd, en zoude zonder tusschenkomst van machtigeren volgens alle waarschijnlijkheid gelukt zijn, doch bij de onveranderde gezindheid van dezen zoude het roekeloos zijn eene tweede poging daartoe aan te wenden. De weg van onderhandeling staat ons dan alleenlijk nog open; doch deze is insgelijks beproefd en heeft tot dusverre geene betere uitkomsten gegeven. Waaraan is dit toe te schrijven? Grootendeels aan de kwaadwilligheid onzer tegenpartij en aan de ondersteuning, die dezelve bij die eigenste mogendheden vindt, welke onze wapenen van haar afgewend hebben. Doch zoude het ook niet eenigszins toe te schrijven zijn aan het al te streng vasthouden van eenige punten, die de regeering of, om meer bepaaldelijk te spreken, de persoon van onzen geëerbiedigden Koning, uit een kiesch gevoel voor de eer onzer natie, met achteraanstelling van de bijzondere belangen van zijn huis, eenmaal als grondslag heeft aangenomen?' (De Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830, II, blz. 453).

Tammer kan het wel niet; angstvalliger benadering van een verwerpelijke autocratische politiek is amper denkbaar. De vrijheidszin gluurt nog slechts door een kier der pluche gordijnen.

De grondwetsherziening van 1840 brengt dan ook niet veel meer dan slechtwerkende zoethoudertjes, met de strafrechtelijke verantwoordelijkheid der ministers als gewichtigste.

Ogenschijnlijk heeft het voorgaande met de grondrechten niets van doen, maar enige relatie, waarover later, lijkt mij toch aantoonbaar, zoals die relatie veel duidelijker in het oog springt bij de herziening van 1848, nog altijd (en waarlijk niet ten onrechte) het sanctuarium van de geschiedenis onzer grondwet.

Maar ook in 1848 zijn het niet de grondrechten, waarop allereerst de aandacht valt. Het gaat in dat jaar primair om de doorbreking van de macht van het (nog zeer beperkte) electoraat en om de vergroting van de bevoegdheden van de gekozenen. Ik som de daarop betrekking hebbende veranderingen alleen op: politieke ministeriële verantwoordelijkheid; recht van amendement voor de Tweede Kamer; recht van interpellatie voor beide Kamers; recht van enquête voor de Tweede Kamer; parlementaire onschendbaarheid; openbaarheid van de beraadslagingen ook voor de Eerste Kamer; rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer; een éénjaarlijkse begroting.

De grondrechten hobbelen wat achteraan en trekken zeker niet de meeste belangstelling: men ziet het briefgeheim geïntroduceerd, alsmede de vrijheid van onderwijs en van vereniging en vergadering.

Het briefgeheim: het voorstel daartoe werd door de Tweede Kamer met onverschilligheid ontvangen; men achtte het over het algemeen vrij doelloos, omdat de behoefte daaraan in de praktijk allerminst was gebleken. Men verneemt verre naklanken van 1815: het kamerlid *De Monchy* wees op de vele belangrijke rechten, aan het Nederlandse volk toekomende, die toch ook niet door de grondwet waren gewaarborgd . . .' *(Buys,* De Grondwet II, blz. 412 en 413).

Een dergelijke gezapige redenering ging in elk geval niet op voor de vrijheid van onderwijs en voor het recht op vereniging en vergadering.

Met betrekking tot het onderwijs leefde men nog steeds onder de Schoolwet van 1806, die voor de oprichting van een bijzondere school het consent der overheid als eis stelde en een dergelijke toestemming werd, zo heeft *Brugmans sr.* opgemerkt, zeker aanvankelijk aanmerkelijk minder vlot verleend dan die voor de oprichting van een bordeel.

Over de vrijheid van vereniging en vergadering wisten de zg. Afgescheidenen mee te praten, die werden belaagd met de toepassing van ten onrechte van kracht gelaten artikelen uit de Code Pénal. Men vergaderde clandestien, in sommige gevallen 'op een teken van de molenwiek' en *Groen van Prinsterer*

schreef: 'Betaamt het dat in Nederland en onder een vorst uit een bij uitnemendheid godsdienst- en vrijheidlievend geslacht geen twintig menschen zonder toestemming van het Gouvernement een gebed, een lofzang tot God mogen heffen?' (mijn 'Aan de hand van de Grondwet', 2e dr. 1965, blz. 37).

De behandeling van de vrijheid van vereniging en vergadering wordt in het parlement haast een tragedie: van een betrekkelijk ruim gesteld artikel belandt men bij een enger formule om dan te besluiten tot een redactie die niets garandeert. Maar ook dan zijn er nog beduchte kamerleden, die vrezen 'dat de goede burgerij verleid zou worden om gerede oren te verlenen aan de demagogische taal van verachtelijke, maar gevaarlijke volksmenners, die, door een tomeloze drukpers ondersteund, de gemoederen zouden verhitten en tot tegenstand, ook tegen de beste maatregelen van de regering, zouden aanvuren'.

'Het geven van onderwijs is vrij', zo zegt de grondwet sedert 1848 en men was er, ook aan de zijde van de voorstanders van het bijzonder onderwijs, nogal gelukkig mee. Maar ook hier zou de waarheid blijken van Thorbeckes (niet met het oog op de onderwijsvrijheid neergeschreven) stelling: '.... wat is de wetgeving, die allen staatsburgerschap aanbiedt onder een door weinigen bereikbare voorwaarde, wat is die wetgeving tenzij ironie?' Nog decenniën van jaren zal men over het hoofd zien, dat de onderwijsvrijheid zich in zover van de andere grondrechten onderscheidt, dat hij die van deze vrijheid gebruik maakt, daarmee in een concurrentiepositie treedt ten aanzien van de overheid, die óók (en maar wat graag) doet onderwijzen en dat het daarom onlogisch en onbillijk is de voorstanders van het bijzonder onderwijs te laten meebetalen in de kosten van het openbare, maar hen wat de kosten aangaat van het door hèn begeerde onderwijs in de vrieskou te laten staan. Dat is uitbuiting van een feitelijke monopoliepositie en laat de bezitter van de onderwijsvrijheid praktisch even arm als tevoren. Als een kwaadaardig gezwel zal zich die onderwijsvrijheid dan ook tot 1917 in het gemeenschapsleven ten ongunste openbaren.

Bij de voorbereiding en de behandeling van de grondwetsherziening van 1848 is, voor zover ik weet, geen uitdrukkelijk verband gelegd tussen de wijzigingen op het ministeriële en het parlementaire vlak enerzijds en de vrijheid van vereniging en vergadering en van onderwijs, alsmede het briefgeheim anderzijds.

Toch acht ik dat verband aanwezig, zoals ook de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de ministers (1840) als een aanloop tot dat verband mag worden gezien.

In 1848 ging het om het bereiken van een waarachtig staatsburgerschap. Daarvoor waren rechtstreekse verkiezingen noodzakelijk in plaats van een eindeloos getrapte verkiezing, waardoor de kiezerswil uitebde lang voordat de golf ervan de Tweede Kamer had bereikt. Daarvoor kon men een politieke ministeriële verantwoordelijkheid niet missen, opdat er voor de kritiek van de gekozene een reëel adres en niet de loze brievenbus des konings zou bestaan. Daarvoor diende de Kamer over allerlei beïnvloedingsmiddelen te beschikken en moesten de gekozenen een tegenover het bestuur gewaarborgde positie hebben.

Met de openbaarheid der beraadslagingen zit men al op de overgang althans naar de vrijheid van vereniging en vergadering. Wat men als afgevaardigde in 's lands belang meent te moeten opmerken, behoort gemeen goed van de burger te kunnen zijn, opdat deze het wikken, aanvaarden of verwerpen kan. Maar wikken, aanvaarden en verwerpen moet in vrijheid kunnen gebeuren en in onderlinge samenspreking. Zo strekt de vrijheid van vereniging en vergadering tot controle op zowel als tot informatie van de gekozenen. Deze vrijheid vormt van alle andere wijzigingen in de grondwet het noodzakelijke complement. Men was in de Kamer immers beducht, zo dit recht werd ingevoerd, voor tomeloze volksmenners en voor tegenstand ook tegen de beste maatregelen van de regering?

De samenhang tussen de parlementaire hervormingen en het briefgeheim, zowel als de vrijheid van onderwijs is minder duidelijk aantoonbaar, maar m.i. toch zeker aanwezig. Het vertrouwelijke schriftelijke verkeer kan dienen voor uitwisseling van staatkundige inzichten en het beramen van opzetten tot verandering in het staatkundig bestel. Geschiedt een en ander met revolutionaire oogmerken, wenst men hierdoor opheffing van de vrijheden te bereiken, dan kan ingrijpen van overheidswege op zijn plaats zijn, maar — indien niet — de onschendbaarheid van het briefgeheim kan op geheel geoorloofde wijze dienstbaar gemaakt worden aan de vrije staatkundige meningsvorming, principieel oogmerk van de herziening van 1848. Niet voor niets erkende de Staatsregeling van 1878 het recht van vergadering, maar voegde zij er (in hetzelfde artikel!) bangelijk aan toe, dat de zg. constitutionele gezelschappen met elkaar over staatszaken geen *briefwisseling* mochten houden.

Met de vrijheid van onderwijs zit men natuurlijk allereerst op ander dan strikt staatkundig terrein. Het eerste doelwit is de verzekering van de vrijheid der ouders tot opvoeding van hun kinderen naar eigen (religieus) inzicht. Maar niet voor de school, doch voor het leven leren wij, ook voor het staatkundig leven. En dan kan de vrijheid van onderwijs uitermate dienstig zijn voor het leggen van de kiemen van kritisch inzicht met betrekking tot heersende staatkundige opvattingen; dienstig zijn derhalve voor de opvoeding tot een volwaardig staatsburgerschap.

Voor degenen, voor wie dit te vaag en te gemeenplaatserig is, heeft het nut *Kappeyne van de Copello*, sprekende in de zeventiger jaren der vorige eeuw, te citeren, toen hij optornde tegen het verlangen naar subsidie voor de bijzondere school: '.... op het oogenblik, dat die zegepraal zou worden gevierd, zouden de mannen, die ons de Grondwetsherziening en het constitutioneele stelsel gebracht hebben, tevergeefs hebben geleefd.... De worsteling voor de vrijheid zou tevergeefs zijn geweest, want de consciëntievrijheid op den buitenlandschen vijand veroverd, zou zijn vernietigd door de twisten van binnenlandsche factiën' *(P. J. Oud,* Honderd Jaren, 2e dr., blz. 122).

In belangrijke mate rechtstreeks aantoonbaar, voor een deel meer ondergronds valt er samenhang te stellen tussen de op het eerste gezicht ver uit elkander lopende wijzigingen, in 1848 in de grondwet aangebracht. Zij vormen, wanneer men ze vanuit een centraal gezichtspunt in het oog vat, een sluitend geheel. Dat geeft blijk van wijsheid en visie bij hen die de herziening hebben voorbereid, bij Thorbecke met name.

Een dergelijke wijsheid en visie zal ook de komende grondwetsherziening moeten dirigeren; ik kom hierop terug.

En wat de strafrechtelijke verantwoordelijkheid uit 1840 betreft: zij mag worden gezien als een eerste en aarzelende aanloop tot wat in 1848, breed uitwaaierend, het hele collectieve en individuele staatsburgerschap zal gaan bestrijken.

In de jaren na 1848 treedt voor de grondrechten een lange periode van rust in, met uitzondering van de godsdienstvrijheid en de onderwijsvrijheid.

Met betrekking tot de godsdienstvrijheid heeft de onrust niets opgeleverd. Het daaraan gewijde grondwetshoofdstuk, het hoofdstuk van de gemiste kansen, poogt men in 1887, 1913, 1922 en 1950 op de helling te krijgen, maar als met name de zware protestanten gaan brommen, trekt men zich ijlings terug. Dat

er — bij voorbeeld — vrijheid van processie zou komen (o gruwel!) vormt tot in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een met alle kracht te bannen schrikbeeld.

Na 1848 begeeft zich de onderwijsvrijheid op het doornig pad naar de subsidiëring van het bijzonder onderwijs eerst en naar de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs vervolgens. Het jaar 1917 brengt het begeerde eindpunt.

Vanwaar voor het overige die betrekkelijke rust omtrent de grondrechten, van 1848 af tot haast een eeuw daarna? De geschiedenis van de onderwijsvrijheid geeft, meen ik, een vingerwijzing ter verklaring.

Het is in theorie wel heel aantrekkelijk om vrijheid van onderwijs te bezitten, om als ouder dus niet van overheidswege dwars gezeten te kunnen worden in de keuze van de school voor zijn kinderen, maar als men het geld mist om zo'n school te stichten en in stand te houden, staat men gelijk met de man, die zich theoretisch op de onschendbaarheid van zijn woning mag beroemen, maar in de praktijk gedwongen is om onder de bruggen van de Seine te slapen.

Bij de theorie van de grondrechten behoort de praktijk van het verschaffen der middelen tot hun verwezenlijking.

Met heel zwakke aanzetten aanvankelijk openbaart zich dan ook na 1848 het streven van de kleine man tot materiële positieverbetering en vooral tot het opleggen aan de overheid van de zorg voor die positieverbetering.

Rechtstreeks daarop gericht kon de actie nog niet zijn; van het uiterst beperkte en zeer gezeten electoraat, dat na 1848 naar de stembus kwam, viel in dit opzicht weinig te verwachten. Ik zie hier niet voorbij aan het feit, dat na het midden van de vorige eeuw de hogere standen zich gingen wijden aan verbetering van hygiëne en huisvesting, aan algemeen vormend en ambachtsonderwijs, aan volksvoorlezingen enzovoort *(I. J. Brugmans,* De arbeidende klasse in de 19e eeuw, 3e dr., blz. 285), maar wens mij ook te herinneren, dat *Tollens,* de ideale doorsnee van de op zijn bezit zittende burger, opgelucht heeft verzucht: 'Wat wijfjelief, wat deert het ons, wij hebben warme wijn en pons.' Hulp zeer zeker, maar dan toch eerst om wanhopige oproeren te voorkomen en de standen bleven gelukkig door God gewild.

Langs indirecte weg dus; langs de weg van de vakbeweging, van de politieke partijvorming en vooral van de uitbreiding van het kiesrecht, met algemeen kiesrecht als uiteindelijk ideaal.

Wanneer in de zeventiger jaren het zgn. coalitieverbod, dat nog uit de Code Pénal stamde, officieel van de baan raakt, lijkt dat een soort bekroning van het recht van vereniging en vergadering, maar in werkelijkheid betekent het een vrijmaking van de weg tot staking van de arbeid ter verkrijging van lotsverbetering.

Ik laat het ontstaan en de groei van de vakbeweging en de vele en pijnlijke fasen van de strijd om het algemeen kiesrecht onbesproken; de geïnteresseerde lezer kan daarvoor wederom bij vele handboeken terecht. En, evenals bij de werkelijke onderwijsvrijheid, is 1917 voor het algemeen kiesrecht het glorieuze eindpunt: de indirecte weg is tot het einde toe begaan.

Daarom is dat eindpunt tevens een nieuw punt voor vertrek. In 1917 verdwijnt het 'volk achter de kiezer' en treedt dat volk zelf ter stembus aan. Wat verlangt het met de uitbrenging van zijn stem en van zijn in aantal steeds toenemende afgevaardigden?: '... bij de achtereenvolgende etappen van de kiesrechtuitbreiding bleek, dat de representanten van de 'nouvelles couches' zich maar matig interesseerden voor het gedetailleerd mede-wetgeven en het narekenen der begroting en hun taak veel meer zagen in de verzekering, dat allerlei materiële voorziening snel en afdoende werd geboden' (*A. M. Donner*, De plaats der Staten-Generaal in het hedendaags staatsrecht, 1961, blz. 9).

Zo is het heel in het algemeen gesteld. Illustratiever is de inhoudsopgave van hoofdstuk IV van Ouds 'Het jongste verleden', deel I, handelende over de parlementaire geschiedenis van 1919 en onmiddellijk daarna. Dat dit hoofdstuk als titel draagt 'de polsslag van de tijd' is op zich zelf al kenmerkend, de polsslag van een tijd, die — mag ik zeggen — in 1917 en in de daaraan voorafgaande jaren werd voorbereid en door de miniatuurrevolutie van *Troelstra* werd bespoedigd. Ik citeer uit de inhoudsopgave: 'Aalberses ontwerp-achturenwet; moeilijkheden bij de regeling van de kinderarbeid; Dresselhuys' oppositie tegen de 45-urige werkweek; de 'achturenmars' in de Tweede Kamer gezongen; de verzekeringswetgeving; de geschiedenis van de invaliditeitswet; het ontwerp op de vrijwillige ouderdomsverzekering; de volksgezondheid; salarissen, lonen en pensioenen; de socialisatie.'

Inderdaad: de grondrechten zwijgen, maar de collectieve voorziening in materiële behoeften is in opmars. Ik kan daarvoor ook uit de Troonrede van 1919 putten: 'Ingediend zullen worden

voorstellen tot wijziging van de Woningwet, tot bevordering van de vreedzame bijlegging van arbeidsgeschillen, tot regeling van de arbeidsbemiddeling en tot regeling van de werkloosheidsverzekering. Een Landbouw-arbeidswet, een Landbouw-ongevallenwet, alsmede voorstellen betreffende de ziekenverzorging van on- en minvermogenden zijn in voorbereiding.' Maar, welhaast als een vóórwaarschuwingssignaal, staat in dezelfde troonrede: 'De uiterst kostbare maatregelen, welke de verzorging van de geestelijke en stoffelijke belangen van Mijn volk vordert... stellen eischen aan 's Lands schatkist, die mij met groote zorg vervullen.'

Wat vooral sedert 1919 verkregen was moest behouden blijven en worden uitgebreid. Maar de 'malaise' kwam in zicht en zette vervolgens in en door met een kracht, die de materiële verworvenheden bedreigde. De laatstgeciteerde zin uit de troonrede van 1919 noemde ik een vóórwaarschuwingssignaal. Onmiddellijk bij het gevaar staat men in 1932; de troonrede uit dat jaar zegt er o.m. dit van: 'nevens voortzetting van de werkloozenzorg stelt handhaving van sociale voorziening, in betere tijden bereikt, de uiterste eischen aan het zoozeer verminderde draagvermogen der Natie.'

Niet de grondrechten zijn dan aan de orde, maar crisismaatregelen her en der; steunen, stutten, schragen niet van verworvenheden van spirituele aard, maar van praktische resultaten op stoffelijk gebied. Zoals de muzen zwijgen wanneer de wapens spreken, zo treden in een krampgevecht om het naakte materiële bestaan de verlangens naar vrijheid van overheidsdwang terug.

Althans wanneer die dwang uitgaat van de 'eigen overheid': kort vóór de Tweede Wereldoorlog komen de grondrechten toch weer aan bod, niet om ze uit te breiden, maar in hun werkingssfeer te beperken en dat tegen de dreiging van ennesbee en Hitlerdom. Het recht van vereniging en vergadering raakt, door wijziging van de wet van 1855, op de helling. Dit recht mag niet worden misbruikt voor binnenlandse voorbereiding van verraad en buitenlandse infiltratie. Maar als de wetswijziging zou moeten worden toegepast is het bezetting geworden en hangen Duitser en ennesbejer als een molensteen om onze nek.

Tijdens de bezetting komt een clandestiene gedachtenwisseling op gang over het na de bevrijding te verwezenlijken staatkun-

dige bestel en werken voorts verscheidene auteurs in de beslotenheid van hun binnenkamer aan geschriften, die na de bezetting zullen verschijnen. Hogendorp herleeft!

Wie menen mocht, dat de gruwelijke ervaringen, opgedaan met zich om geen grondrechten bekommerende bezetter, zouden leiden tot een beklemtoning van hun gewicht, juist voor de tijd die komen zou, komt pijnlijk bedrogen uit.

D. Simons heeft in zijn in 1965 gehouden Rotterdamse diesrede 'Twintig jaar later' een compendium gegeven van discussie en voorbereide geschriften, zoëven bedoeld. Het is bijzonder onthullend: 'Doch wat mij bij lezing van die ontwerpen uit de jaren van onderdrukking het meest trof, was hoe weinig zij bezield waren door afkeer van welk autoritair regime ook.'

Van *Romme* citeert Simons zijn in 1943 geschreven en in 1945 gepubliceerde 'Nieuwe Grondwetsartikelen,' volgens welke via een beperking van de grondrechten de politieke meningsvorming moet kunnen worden beperkt: 'De vrijheid van drukpers blijft bestaan, maar de grondwettelijke waarborg geeft geen dekking aan de openbaring van gedachten en gevoelens, die er op uit zijn, het Koninkrijk zelf te doen instorten door de vernieling van zijn geestelijk fundament. Met het recht van petitie kan men de bevoegde macht blijven benaderen, maar niet om haar te vragen, het Rijk, dat zij heeft te dienen, in zijn grondslagen te doen wankelen. Het recht van vereniging en vergadering blijft erkend, maar niet om te dwarsdrijven tegen de eenheid van het Koninkrijk, die in zijn geestelijke fundament is verankerd.' Terwijl men geneigd is het tegendeel te verwachten, ook nu weer geen gunstig tij voor de grondrechten. Waarom?

Het laat zich, op een afstand bezien, wel enigermate verklaren. Met de neergang, eigenlijk de verwording van het parlementair systeem in het buitenland, maar zeker tevens bij ons, nog vlak voor ogen, geïmponeerd toch ook, zij het misschien onbewust, door de 'resultaten' van een stelsel dat de invloed van de publieke opinie aan de kant zette, trad een optisch bedrog in. Men verwisselde oorzaak en gevolg en overzag het feit, dat misbruik nimmer tegengegaan kan worden door beperking van het gebruik, maar dat de enige weg is: het wegnemen van de oorzaken van het misbruik.

In dat opzicht is de tijd onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog

toch vruchtbaarder geweest dan de ontwikkeling der gedachten tijdens de bezetting deed vermoeden.

De preambule van de Franse constitutie van 27 december 1946 is er ten bewijze: 'Na de overwinning, door de vrije volken behaald op de régimes, die getracht hebben de menselijke persoon tot slavernij te brengen en te verlagen, proclameert het Franse volk opnieuw, dat ieder menselijk wezen, zonder onderscheid van ras, geloof of overtuiging, onveranderlijke en geheiligde rechten bezit.' En voorts en vooral: 'Het proclameert, bovendien, als in het bijzonder noodzakelijk in onze tijd, de volgende politieke, economische en sociale beginselen.' En dan volgt een opsomming van veel wat tegenwoordig onder de naam van sociale (grond-) rechten bekend staat: 'La Nation garantit à tous, notamment à l'enfant, à la mère et aux vieux travailleurs, la protection de la santé, la sécurité matérielle, le repos et les loisirs etc. etc.'

In dit samengaan van vrijheidsrechten en sociale rechten ligt, althans wanneer men zich niet in een beoordeling van de neveneffecten begeeft, een synthese. Een synthese, waartoe men in de jaren vóór de oorlog deels niet wilde en deels niet kon komen en die men tijdens de bezetting, te veel met de neus op de barre actualiteit gedrongen, niet ten volle onderkende.

Hitler beloofde de werkloze werk en de brodeloze brood. En waarachtig, hij gàf hun die om hen daarna, welvoldaan en weldoorvoed, te kunnen offeren op het altaar van zijn neurosen; gemeste slachtkalveren.

De democratische staat moet vrijheid, werk en brood, als het ware in een triniteit, niet belóven, maar garanderen, simpelweg als de verwezenlijking van zijn meest eigenlijke ideaal: de eerbiediging (vrijheid) en de bevordering (materieel welzijn) van de menselijke waardigheid.

De term 'sociale grondrechten' treft men in onze huidige constitutie niet aan. In de 'proeve' wordt dienaangaande niet meer voorgesteld dan: 'De wet stelt regels vast omtrent de maatschappelijke rechten van de ingezetenen.' Maar de toelichting is over de samenhang van geest en stof duidelijk: 'De ontwikkeling van de opvattingen over de staat en de staatstaak en ook de feitelijke ontwikkeling van het staatsbestel, hebben geleid tot het inzicht dat de sociale grondrechten evenals de vrijheidsrechten tot de grondslagen van de samenleving behoren en dat het vrijheidsideaal de aanvulling van het gelijkheidsideaal nodig heeft om materiële betekenis te krijgen.'

Aan die aanvulling heeft men na de Tweede Wereldoorlog ge-

werkt en werkt men nog, waarbij opmerking verdient dat de vrijheidsrechten (als naar mensenmogelijkheid bereikt?) tot voor kort in het aandachtsveld waren teruggetreden.

Wij schrijven 1967 en kunnen de resultaten van de 'aanvulling' — ook zonder dat er uitdrukkelijk van 'sociale grondrechten' sprake is — bezien. Hier volgt een bonte opsomming.

De sociale verzekeringswetten zijn gegroeid in reikwijdte en soort. De Algemene Bijstandswet geeft een recht op verzorging van overheidswege in de gevallen waarin de mogelijkheid om daarin zelf te voorzien komt te ontbreken. Er is (wàs, moeten we helaas al weer zeggen) werk voor nagenoeg iedereen. Daarvoor worden lonen en salarissen toegelegd, die aan althans grote groepen der bevolking een behoorlijke bestaansmogelijkheid bieden; de vakanties van de loon- en salaristrekkenden werden in dagental uitgebreid en het vakantieverblijf in het buitenland staat op het programma van ongetelden. Het aantal personenauto's bedraagt één op weinig Nederlanders. Als er in een Nederlands huis geen televisietoestel aanwezig is, valt dit veelal toe te schrijven aan principieel of praktisch gemoedsbezwaar tegen het gebruik van dit monstermedium. De uitgaven in de consumptieve sfeer zijn tot onvermoede hoogte gestegen, niet alleen bij hen die in dit opzicht vanouds onbekommerd te werk konden gaan, maar ook bij anderen.

Een doorgebroken sociaal besef, begunstigd door een het voorstellingsvermogen vrijwel te buiten gaande ontwikkeling van de techniek en een economische vlucht, aan welker verklaring ik mij niet wagen zal, hebben voor dit alles en nog meer gezorgd.

Wat ontbreekt er dan aan de synthese, wat ontbreekt er dan, behalve dat de welzijnsspreiding bepaald nog niet echt algemeen is, aan de verwezenlijking van het ideaal van de democratische staat; gegarandeerde eerbiediging en bevordering van de menselijke waardigheid?

Blijkbaar heel wat. Simons heeft in zijn genoemde betoog een geuzenlied uit de bezettingstijd aangehaald: 'Gij zult weer vrij zijn, Nederland/gij zult uw scholen kiezen en uw kerken.' Dat was, tijdens de bezetting en kort daarna, een ontroerende hartekreet. Maar — om Simons in zijn titulatuur te volgen — 'twintig jaar later' is voor velen, voor de jongeren met name, deze hartekreet verworden tot een miserabele reminiscentie aan de lamme vrijheidsproclamatie uit 1813: 'de oude tijden komen wederom . . .'

Is althans enigermate aan te geven hoe wij in de huidige situatie beland zijn geraakt?

Allereerst zijn er de al terloops ter sprake gekomen neveneffecten van de synthese, neveneffecten die het *beoogde* resultaat soms overvleugelden.

De economische expansie, begunstigd door de technische ontwikkeling, heeft welvaartsspreiding gebracht, maar ook een zucht naar gewin, bij de managers met name, die doel in zich zelf lijkt te zijn geworden. De verstikkende walm der industriële centra en in het algemeen de ernstige gevaren voor het voortbestaan van de gemeenschap, immanent bij de voortgaande vertechnisering van het produktieproces, lijken daarbij in beginsel geaccepteerd. De auto is bezit geworden van hen, die daarvan vóór de oorlog alleen konden dromen, maar de stad is daardoor een woestijn geworden, waarin het voortgaan onmogelijk en de atmosfeer verpest is. Gelukkig is de vrije tijd toegenomen, zodat wij de stad zouden kunnen ontvluchten. Maar men kan niet eeuwig naar Spanje gaan en zowel in de oude stadskern als in de stadsuitleggingen ontbreken de gelegenheden tot recreatie. Een desolate jeugd hoopt zich op in het Centraal Station. Als het aantredende geslacht bijbelvast zou zijn (maar het is het niet) zou het mèt Mattheus kunnen verwijten: 'Het hart van dit volk is vet geworden'.

Dat is, met nog veel meer, alleen de situatie op kort zicht. Maar 'die Technik, die uns allezeit und überall umgibt und mit ihren beispiellosen Siegen fortwährend die Welt, das Gesicht der Erdoberfläche umgestaltet' (*Huber,* Das Recht im technischen Zeitalter, 1960, blz. 5) heeft ook vernietigingsmiddelen opgeleverd, waarmee wij, zegt de zittende en heersende generatie, moeten 'leren leven.'

De maatregelen tegen dit alles blijven, zo voelt het jonge geslacht het, of achterwege of beperkt tot een incidentele ingreep, die hoogstens effect kan hebben binnen de levenstijd van hen die de maatregelen treffen. Binnenlands bewegen die maatregelen zich binnen het ontoereikend kader van aanpassing aan of afvlakking van nog alleen de overheersende euvels. Buitenlands heeft men zich begeven in het aanvaarden van een feitelijke artisjokmethode, die het totale niets angstig naderbij brengt. Daarbij lijkt het waarachtig democratisch besef bij degenen, die het nog voor het zeggen hebben, soms zwak ontwikkeld of principieel afwezig. Als resultaat van een compromis binnen

op een wankele basis opererende regeringspartijen duldt men Portugal binnen de westerse defensiekring, gluurt men verliefd naar Spanje, is Zuid-Afrika onderwerp van eindeloos geredekavel, moet men tegen Griekenland letterlijk over de streep getrokken worden en volgt men de Verenigde Staten stap voor stap in Vietnam en elders. Als resultaat van dit langer zicht leidt het 'leven met de bom' onherroepelijk — de jeugd meent het te weten — tot de dood door de bom.

Men mag zeggen, dat het vorenstaande een bijzonder eenzijdige tekening oplevert. De 'redelijke tegenargumentatie' valt uit voorraad te leveren: men kan er de heer Luns 's nachts voor wakker maken. Men kan voorts, en wellicht op vrij goede grond, volhouden dat de aantredende generatie, eenmaal zelf op het kussen, ook gedwongen zal zijn van compromis tot compromis te gaan. Het compromis is nu eenmaal de vast verankerde 'winst' der middelbare en latere jaren.

Het gaat hier echter niet om gelijk of ongelijk, maar om hetgeen de jeugd, in het zicht van de platvloersheid van vandaag en de niet te beschrijven verschrikking van morgen, meent te moeten verwijten.

Onlosmakelijk hiermee verbonden is het feit, dat voor de volksvertegenwoordiging in aanmerkelijke mate, maar voor de kiezende of nog niet kiezende burger vrijwel in absolute zin, de fatale ontwikkelingen plaatsgrijpen in de mist.

Wie niet tot de directe regeringskringen behoort, kan geen inzicht verkrijgen in die ontwikkeling, laat staan haar beïnvloeden. De gestes der grote politieke partijen zijn 'onduidelijk'; die van de uit hen voortgekomen regering zo mogelijk nog veel meer, een regering bovendien die tot stand komt, voortbestaat en ondergaat buiten enig toedoen van de kiezer, wanneer die eenmaal zijn periodieke plicht heeft volbracht. Daarbij komt, dat 'de maatschappelijke werkelijkheid van tegenwoordig meebrengt, dat 'de' overheid veelal geen eenheid in organisatische zin vormt' en kan worden aangeduid als 'nog aanzienlijk gecompliceerder dan de veelkoppige Hydra, die — naar wij mogen aannemen — tenminste nog een biologische eenheid vormde.' En verder: 'Zeer velen missen nauwere aanraking met de overheid, zodat hun verwachtingen in het geheel niet of slecht zijn aangepast bij datgene, wat zich in werkelijkheid bij contacten met die overheid afspeelt. Het resultaat is dan: wederzijds wanbegrip, teleurstelling, verontwaardiging of zelfs agressie tegen de instelling, die men in gebreke acht' (*S. O. van*

Poelje, Verscheidenheid in eenheid, oratie S.U. A'dam 1966, blz. 5 en 14).

En als het dan nog maar zó was dat de gelegenheid bestond om zich deugdelijk te informeren, maar over het géven van informatie beslist het bestuur vrijwel discretionair en op het zich zélf informeren bestaat in het geheel geen recht. Het 'geheim van het dossier' wordt cerberiek bewaakt.

Nu zouden dus de grondrechten in het beeld moeten kunnen komen. Tegen een als noodlottig aangevoelde ontwikkeling, tegen de mist waarin zich dit alles buiten toedoen van hen die er de gevolgen van zullen hebben te ondergaan voltrekt, moet tegenstand kunnen worden geboden. Hoe zwak de stem van het protest ook klinkt, hoe weinig gunstig effect er ook van te verwachten valt, men moet kunnen zeggen 'gedaan te hebben wat men kón.' Maar ook het ongeorganiseerde protest wordt onmogelijk gemaakt of bemoeilijkt door een rechtstreeks verbod of door een zijdelingse dwang, want — hoe verontrust ook de oudere mag voorgeven te zijn — het beledigen van vreemde staatshoofden is erger kwaad dan de onderdrukking van een verontrust gemoed.

En bij dit alles bedenke men, dat degenen die om duidelijkheid en om georganiseerde en ongeorganiseerde invloed vragen, bepaald geen anti-democraten zijn. Veeleer mensen, die tegen de verburgerlijkte verwording ervan wensen op te tornen.

Al hetgeen tot dusver werd opgemerkt of gesteld laat thans enige slotsom toe.

Ten eerste: men late zich bij het streven naar verandering vooral niet wijsmaken, dat in het door God begunstigde Nederland de vrijheid altijd al met ruime hand werd toegemeten. Die vrijheid, indien verkregen, was het resultaat van aanpraten door vreemden of van hevige pressie der eigenen. Een mandarijnenwetgeving van betutteling, waartegenover een beroep op het verleden faalt, kan worden opgeruimd.

Ten tweede: wie de vraag of de grondrechten uitgebreid en verdiept moeten worden, beziet op zich zelf, doet minder dan half werk. In 1848 was er, terstond duidelijk of minder direct, een logische samenhang aanwezig tussen hetgeen op het eerste oog los van elkander lijkt te staan. Als het nu gaat om (bij voorbeeld) wijziging van het kiesstelsel, het kiezen van een minister-president en het vastnagelen van de politieke partijen op een werkelijk program, dan behoort daar onscheidbaar bij (bij voor-

beeld) een onbekommerd gegeven recht op demonstratie en het telefoongeheim. Maar ook en vooral een grondwettelijk gewaarborgd recht op openbaarheid van regerings- en bestuursbeleid, hetgeen zeggen wil dat de burger de informatie moet kunnen krijgen, die hij verlangt óf zich die zelf uit de overheidsbronnen moet kunnen vergaren. Het gaat om het scheppen van de mogelijkheid, langs allerlei weg, van beïnvloeding van datgene wat het zittende geslacht zo duidelijk lijkt te verbroddelen.

Ten derde: de drang naar grondwetswijziging, tot wijziging van de grondrechten met name, wordt in hoofdzaak door eigentijdse factoren bepaald, maar die factoren zijn dan het logisch resultaat van een lange ontwikkeling. Van die ontwikkeling zijn wij deels het ongewilde slachtoffer, maar deels hebben wij haar zelf geschapen. Het boetekleed ontsiert de man niet.

A. Mast

De Belgische grondwet

Door de redactie van het maandblad 'Socialisme en Democratie' worden mij drie vragen gesteld:

Kan een globaal idee worden gegeven van de inhoud van de Belgische Grondwet? Op welke wijze werkt de Grondwet in het Belgisch staatsbestel? Voldoet de Belgische Grondwet?

Ter beantwoording van de eerste vraag wordt hierna een summiere uiteenzetting gegeven van de wijze waarop de Belgische grondwetgever in 1830–1831 de structuur van de staat en de verhoudingen tussen de staatsmachten heeft opgevat. Hierop volgt, in zeer algemene trekken, een uiteenzetting van de wijze waarop de uitoefening der machten heeft geëvolueerd. Ten slotte wordt onderzocht of het steeds geldend geschreven grondwettelijk woord nog aan de eisen van de tijd beantwoordt.

België leeft sedert 7 februari 1831, de dag waarop de Grondwet werd afgekondigd, nog steeds onder de gelding van dezelfde grondwettelijke teksten. De grondwetsherzieningen van 1893 en 1921 beperkten zich in hun essentiële trekken, de ene tot de invoering van het meervoudig algemeen stemrecht en de andere tot de invoering van het algemeen stemrecht. De zeer belangrijke titel II die handelt over de Belgen en hun rechten, evenals de teksten die de grondwettelijke structuur en de onderlinge verhoudingen van de machten regelen, zijn onveranderd gebleven. Zoals in 1831, is België een grondwettelijke en parlementaire monarchie en, zo men zich aan de grondwetsbepalingen houdt, zijn de machten van de Kamers, van de Koning, van de hoven en rechtbanken gebleven wat zij 136 jaar geleden waren.

Onder de invloed van de staatsrechtelijke theorieën van de 18e eeuw en van de Franse revolutie van 1789, verheft de Belgische Grondwet de abstracte natie, de Belgische natie, tot titularis van de soevereiniteit. Voor het Nationaal Congres van 1830-1831 bestaat slechts de burger; met al wat de mensen kenmerkt, onderscheidt en scheidt, houdt het geen rekening. Van

de tweeledigheid van het land, van het bestaan van twee taalgemeenschappen, *vindt* men in de constitutionele tekst geen spoor; hij kent immers geen mensen van vlees en bloed maar slechts Belgische burgers die, in een unitair staatsverband, voor de wet gelijk zijn.

Het theoretisch schema van de wijze van uitoefening van de machten gaat van de volgende beginselen uit:

Het staatshoofd heeft een reële macht en de troon is geen lege zetel. De eerste koning der Belgen verklaart 'que le roi régne et gouverne à la fois'. De Koning benoemt de ministers die — naar de beginselen van de orleanistische monarchie — én voor hem én voor de Kamers verantwoordelijk zijn. Uit de parlementaire voorbereiding van de Grondwet blijkt duidelijk, dat, naar de opvatting van de grondwetgever, de Vorst ten aanzien van de door de Kamers gestemde wetsontwerpen en -voorstellen, over het vetorecht moest beschikken.

De Grondwet kent geen politieke partijen en verbiedt het imperatief mandaat: het parlementslid oordeelt zelf en in volledige onafhankelijkheid wat het algemeen belang vereist, zonder door de wachtwoorden van de partijen te zijn gebonden. De constitutionele norm is uitsluitend het werk van de grondwetgevende macht. De wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht zijn onderscheiden en onafhankelijk. De wetgever maakt de wet die vooral het werk van de Kamers moet zijn. De wetgevende functie mag niet worden gedelegeerd en het parlement moet het grootste deel van de uitoefening van de regelgevende functie op zich nemen. Op dezelfde voet als de regering, hebben de leden van het parlement het recht van initiatief. Iedere Kamer regelt soeverein de wijze van uitoefening van haar bevoegdheden. Het bestaan van de regering is afhankelijk van het vertrouwen dat het parlement en de Kamers haar schenken en dat zij haar te allen tijde kunnen onttrekken. Ontstaat een breuk tussen de regering en de parlementaire meerderheid, dan is ontbinding het aangewezen middel om de verbroken samenwerking weer op gang te brengen.

De administratieve macht is een ondergeschikte macht waarvan de werking een gedurig gevaar voor de openbare vrijheden is; zij is onvoorwaardelijk aan de wetgevende macht onderworpen. Zij heeft geen andere bevoegdheid dan die welke de Grondwet en de bijzondere wetten, krachtens de Grondwet zelf uitgevaardigd, haar uitdrukkelijk toekennen. Het staatshoofd maakt de verordeningen en neemt de besluiten die voor

de uitvoering van de wetten nodig zijn, zonder ooit de wetten zelf te mogen schorsen of vrijstelling van hun uitvoering te mogen verlenen. Ten slotte verzekert de rechterlijke macht alleen, met uitsluiting van elk hoger administratief rechtscollege, zoals de Raad van State, de naleving van de wet. De hoven en rechtbanken passen de algemene, provinciale en plaatselijke besluiten en verordeningen alleen toe, in zover zij met de wetten overeenstemmen.

Zo de meeste artikelen van de Belgische Grondwet sedert 1831 niet gewijzigd werden, dan hebben ze toch 'geleefd'. Om te leven hebben zij moeten evolueren en door te evolueren hebben zij meer dan eens de betekenis verloren die zij eerst hadden.

Hoe hebben de grondwettelijke beginselen geëvolueerd? Ter wille van de klaarheid van het betoog zal bij de beschrijving van die evolutie onderscheid worden gemaakt tussen het aan België specifiek eigen probleem van de verhoudingen tussen de Vlaamse en de Waalse volksgemeenschappen en de andere problemen die gemeen zijn aan alle landen welke zich, zoals België, op de westerse democratie beroepen en die de aard van en de verhoudingen tussen de staatsmachten betreffen.

De Belgische Grondwet, heb ik gezegd, ignoreert het bestaan van Walen en Vlamingen. Aangezien er in België toch voornamelijk twee talen werden gesproken, rees het vraagstuk van het gebruik van die talen. Het sinds 1831 ongewijzigd artikel 23 van de Grondwet bepaalt dat het gebruik van de in België gesproken talen vrij is en dat het niet kan worden geregeld dan door de wet en alleen voor handelingen van het openbaar gezag en voor gerechtszaken. Waarom heeft de Belgische grondwetgever het hierbij gelaten en vooral waarom heeft het zolang geduurd eer de wetgever gebruik maakte van de hem door evengenoemd artikel verleende bevoegdheid om een einde te maken aan schreeuwende wantoestanden? Dit stilzwijgen moet worden verklaard door sociale redenen die de oorzaak waren van de Vlaamse beweging en die nog de essentie vormen van het vraagstuk van de betrekkingen tussen de gemeenschappen.

Evenals in alle landen der wereld hadden in België, in het begin van de 19e eeuw, brede volkslagen geen medezeggenschap: alleen de adel en de cijnsburgerij hadden stemrecht.

Deze bevoorrechte klassen waren Frans sprekend ook in Vlaanderen. Het ging hier niet om een rassenonderscheid noch om een taaldiscriminatie, maar om een feitelijk onderscheid van sociale aard. Politiek gezien bestond de dualiteit van talen en gemeenschappen niet, omdat de leidende stand dezelfde taal sprak. Hetgeen verklaart waarom na de onafhankelijkheidsverklaring de constituante, door minder dan één t.h. van de bevolking gekozen, een eenheidsstaat oprichtte waarvan het Frans, onder de vlag van de vrijheid, in feite de officiële taal is.

De aanzienlijken die het voor het zeggen hadden, werden er niet door verontrust dat in het Vlaamse land recruten onderricht, leerlingen opgevoed (althans vanaf het secundair onderwijs) en verdachten berecht werden in een andere taal dan de hunne. De beweging tot democratische ontvoogding heeft aan de Vlaamse eisen een kracht gegeven die onweerstaanbaar is geweest. Toch werd slechts langzaam aan de Vlaamse grieven tegemoetgekomen. Mettertijd kwamen de taalgemeenschappen hoe langer hoe meer tot bewustwording, hetgeen de unitaire staatsstructuur in het gedrang bracht.

Niet alleen de politieke strijd van iedere dag, maar ook — en meer dan op het eerste gezicht blijkt — het essentiële van onze unitaire instellingen worden grondig door de dualiteit der taal- of volksgemeenschappen beïnvloed.

Zó wordt België gestuwd naar een middellijke democratie, waarin de politieke partijen, van wie al te gemakkelijk en ten onrechte kwaad wordt gedacht, een kapitale rol spelen die zij alleen, naar mijn mening, naar behoren kunnen waarnemen. Dit verklaart ook dat ons kiesstelsel niet anders dan op de evenredige vertegenwoordiging kan steunen. Onze democratie neigt om dezelfde reden op een niet omkeerbare wijze naar decentralisatie die te vaak als een doel op zich zelf wordt beschouwd; zij verzet zich tegen procédés van directe democratie zoals het referendum; zij voelt weinig voor een gepersonaliseerd gezag, hetgeen de taak van een Eerste Minister bijzonder bemoeilijkt; zij is op de constitutionele monarchie aangewezen; zij is onderhevig aan gekwalificeerde meerderheden, waarbij naar een evenwicht tussen de verzuilingen van de volksgemeenschappen wordt gestreefd.

Zoals uit de verdere uiteenzetting zal blijken, is aldus, naast het geschreven grondwettelijk recht, een geheel van conventies, gewoonten en praktijken ontstaan die erop gericht zijn, zo goed en zo kwaad als het gaat, de verhoudingen tussen de volksge-

meenschappen te regelen. De hoofdvraag, die het politiek leven in België thans beheerst, is te weten of aan dit streven in constitutionele teksten gedaante moet worden gegeven en, in bevestigend geval, dewelke.

Van bepaalde zijde wordt de omvorming van de eenheidsstaat in een federale staat voorgesteld. Van 1930 af tot op heden werden talrijke daartoe strekkende voorstellen tot herziening van de Grondwet bij de Kamers ingediend. De partijen, die deze oplossing openlijk voorstaan, behaalden bij de laatste parlementaire verkiezingen van 23 mei 1965 ongeveer 14 t.h. van de uitgebrachte stemmen, wat niet betekent dat al degenen, die hun stemmen uitbrachten op de lijsten van de zgn. nationale partijen onvoorwaardelijke voorstanders zijn van de eenheidsstaat. Ook op hen oefent de federalistische staatsgedachte een sterke invloed uit, die bij velen tot uiting komt in een geest van wantrouwen tegen de gecentraliseerde eenheidsstaat en in een drang naar ver doorgevoerde decentralisatie.

De preconstituante van 1961–1965 heeft naar de middelen gezocht om in het kader van de eenheidsstaat, door invoeging van nieuwe grondwetsbepalingen – de artikelen 3bis en 38bis – zodanige constitutionele regelen te stellen dat Vlamingen en Walen zich aan de beslissingen van de organen van de staat kunnen onderwerpen zonder dat de belangen van de volksgemeenschappen hierbij in gevaar worden gebracht.

Het artikel 3bis zou de verschillende taalgebieden opsommen, de officiële taal van ieder gebied vaststellen, de culturele autonomie van elk landsgedeelte erkennen, de wetgever bevoegd maken om de grenzen van de taalgebieden te bepalen en om het gebruik van de talen te regelen in bestuurs- en gerechtszaken, alsmede in verband met de betrekkingen van de private ondernemingen met hun personeel en met de openbare besturen. De stemming van die wetten die onder artikel 3bis ressorteren, zou niet enkel bij eenvoudige meerderheid, maar *bij meerderheid van de bij elk der beide taalgroepen ingeschreven leden moeten geschieden.*

Bij artikel 38bis wordt een speciale procedure in het vooruitzicht gesteld van ontwerpen en voorstellen, die de betrekkingen tussen de taalgemeenschappen ernstig in het gedrang kunnen brengen. Drie vierde van de verkozenen van een van beide taalgemeenschappen zou de mogelijkheid hebben om een gemotiveerde uitzonderingsmotie in te dienen, waarin wordt ver-

klaard dat een wetsontwerp of -voorstel die betrekkingen in het gedrang brengt. Het indienen van die uitzonderingsmotie zou een tweede lezing van het ontwerp of voorstel met zich brengen, indien bij de stemming is gebleken dat *ten minste twee derde van de verkozenen van een van beide taalgemeenschappen* ertegen gekant is. Indien eenzelfde verzet bij de tweede lezing blijkt, zou de tekst niet aangenomen zijn.

Beoordeelt men die voorstellen in het kader van de gestelde vraag 'hoe de Grondwet in het Belgisch staatsbestel werkt' dan kan slechts worden geantwoord, enerzijds dat zij er in werkelijkheid naar streven de aan de wetgever toegekende bevoegdheid (of althans de bevoegdheid, die hij zich te dezen heeft aangematigd) te bevestigen en anderzijds dat mochten zij gestemd worden, zij slechts de gewoonten en praktijken zouden constitutionaliseren, die gevolgd worden bij de voorbereiding en de stemming van wetsontwerpen en -voorstellen welke de verhoudingen tussen de taalgemeenschappen in gevaar kunnen brengen.

In zover de artikelen 3bis en 38bis een gekwalificeerde meerderheid opleggen, zouden zij de werkelijke gang van zaken niet veel wijzigen. Geen regering heeft het ooit gewaagd (met uitzondering misschien van de regering die, met betrekking tot de Koningskwestie, het initiatief van de volksraadpleging nam) een wetsontwerp neer te leggen of een wetsvoorstel te steunen, zonder vooraf de zekerheid te hebben dat het niet zal stuiten op het verzet van 'de meerderheid, laat staan van de tweederden van bij elk der beide taalgroepen ingeschreven leden.'

Zij is daartoe gedreven door haar samenstelling, aangezien Vlamingen, Walen en Brusselaars nagenoeg evenredig in de regering zijn vertegenwoordigd. Langdurige besprekingen in de regering, in de partijcongressen en -comités en in de parlementaire commissies, waar Nederlands- en Franssprekenden de belangen van hun taalgemeenschap verdedigen, maken het meestal mogelijk het gewenste evenwichtspunt te vinden.

Dit blijkt uit de hiernavolgende tabel, waarbij is aangegeven bij welke meerderheid in elk van de taalgroepen de belangrijkste taalwetten in de Kamer van volksvertegenwoordigers werden gestemd.

Wet	Vlaamse vertegenwoordiging	Waalse vertegenwoordiging	Brusselse vertegenwoordiging
wet van 5 april 1930 op het gebruik van de talen in de Rijksuniversiteit te Gent	85,71%	74,57%	73,33%
wet van 28 juni 1932 op het gebruik van de talen in bestuurszaken	81,25%	66,66%	68,18%
wet van 15 juni 1935 op het gebruik van de talen in gerechtszaken	86,58%	74,57%	73,33%
wet van 30 juli 1938 op het gebruik van de talen in het leger	95,23%	32,30%	64 %
wet van 2 augustus 1963 op het gebruik van de talen in bestuurszaken	85,29%	82,25%	73,07%
wet van 9 augustus 1963 op het gebruik van de talen in gerechtszaken	89,53%	85,45%	75 %

Tenzij men natuurlijk het unitair staatsverband zelf uiteraard verwerpelijk acht (85 % van het kiezerskorps denkt er anders over) kan worden gezegd dat geen grondwettelijke tekst de oplossing van het talenvraagstuk in de weg heeft gestaan. Het gegronde verwijt dat zolang met het Vlaams rechtsherstel werd getalmd, treft niet de grondwetgever maar de wetgever die niet op tijd en stond de bevoegdheid heeft gebruikt welke eerdervermeld artikel 23 van de Grondwet hem verleent om het gebruik van de talen te regelen voor de handelingen van de openbare overheid en voor de gerechtszaken. Nooit is ernstig beweerd dat het territorialiteitsbeginsel waarop sinds 1932 de taalwetgeving berust, met een geschreven grondwettelijke regel strij-

dig is. In zijn essentiële bepalingen is het enig grondwetsartikel dat het gebruik der talen regelt, (artikel 23) dus steeds bruikbaar. Het komt de grondwetgever echter toe te beslissen of het beginsel van de taalvrijheid in de grondwet niet derwijze moet worden geformuleerd, dat het een wettelijke regeling mogelijk maakt van het gebruik van de talen terzake van de betrekkingen van de private ondernemingen met hun personeel en met de openbare besturen. De wet van 2 augustus 1963 heeft — niet zonder vermetelheid — artikel 23 aldus geïnterpreteerd.

De opneming van de artikelen 3bis en 38bis in de tekst van de Grondwet zou eigenlijk neerkomen op de constitutionalisatie van principes welke in conventies, gewoonte en praktijk zijn neergelegd. Op het vlak van de verhoudingen tussen de volksgemeenschappen spelen de wettelijke en de ongeschreven normen een veel belangrijkere rol dan de geschreven grondwettelijke teksten. De constituante zal moeten beslissen of het geschreven grondwettelijk woord — met de gevaren van een beginselmatige formulering in een zó emotioneel beladen materie — beter dan wetgevende en gewoonterechtelijke normen het gestelde probleem kan oplossen.

Ook de wijze van uitoefening van de grondwettelijke machten en hun onderlinge verhoudingen hebben in rand van de grondwettelijke teksten grondig geëvolueerd.

De 75.000 burgers die in het België van 1890 het kiezerskorps vertegenwoordigden, verwachtten van het gezag dat het de orde zou handhaven. De miljoenen kiezers van vandaag verwachten van de staat dat hij meer welstand brengt, meer rechtvaardigheid doet heersen en dat hij het economische en sociale leven leidt. De partijen die zich als de woordvoerders van deze eisen voordoen, zijn — al erkent de Grondwet ze niet — de voornaamste stuwkracht van de parlementaire instellingen geworden.

Men kan de staat echter niet verantwoordelijk stellen voor het welzijn van elke burger, wanneer men hem terzelfder tijd niet de middelen geeft om deze verantwoordelijkheid te dragen en een enorm verruimde taak te vervullen. De noodzakelijkheid de actiemiddelen van het staatsgezag te vermeerderen, heeft meteen ook de traditionele methodes en procedures aangetast. De innerlijke inrichting van het administratieve gezag werd grondig gewijzigd. De rechtspersoonlijkheid van de staat werd uiteengerukt en allerlei parastatale besturen en lichamen werden

aan de rechtstreekse verantwoordelijkheid van de ministers onttrokken.

De noodzakelijkheid de staat te wapenen met de bevoegdheden vereist door de vervulling van zijn nieuwe taak, heeft de orde der verhoudingen tussen de gestelde machten grondig gewijzigd. De grenzen die tussen de machten door het Nationaal Congres werden getrokken, zijn vervaagd. Men staat ver van het klassieke geruststellende beeld van een hiërarchie in de grondwettelijke, wettelijke en reglementaire normen, die met een hiërarchie in de grondwettelijke, wettelijke en gouvernementele functies overeenstemt. De wetgever heeft vaak het gebied van de grondwetgever betreden en de regering doet heel wat anders dan secundaire en afgeleide normen uitvaardigen of de machten uitoefenen die men haar wel heeft willen overlaten. In de hiërarchie van de gestelde overheden schijnt elke overheid er enigszins toe gedreven te worden een deel van haar macht in feite te laten uitoefenen door de haar onmiddellijk ondergeschikte overheid.

Tal van wetten die, naar men voorhield, steunen op het beginsel van de volheid van bevoegdheid van de wetgevende macht, hebben aangelegenheden van grondwettelijke aard geregeld en de wijze van de uitoefening der machten bepaald. Gewone wetten hebben, door de toekenning van bijzondere en buitengewone machten aan de regering bv. door de oprichting van de Raad van State of door de goedkeuring van overdrachten van bevoegdheden van intern recht aan supra-nationale organismen, de grondwettelijke structuur aanzienlijk gewijzigd. Een gewone wet heeft bepaald hoe de Koning de uitoefening van zijn machten zou hervatten, nadat werd vastgesteld dat hij zich in de onmogelijkheid bevond te regeren. De gewone wetgever heeft de volksraadpleging ingesteld en de grondwettelijke machten van de Koning overgedragen aan de vermoedelijke erfgenaam van de Kroon. Gewone wetten hebben aan de ministers en aan sommige gedecentraliseerde organismen reglementeringsmacht toegekend...

Op het gebied van de verhouding tussen de wetgever en de Koning eensdeels, en de Koning en zijn ministers anderdeels, heeft zich dezelfde verschuiving voorgedaan.

De vervulling van wat thans de taak van de staat is geworden, eist zulk een ingewikkeld stelsel van juridische normen, dat noch de wetgever, noch de Koning zich van deze taak kan kwijten. Jarenlang heeft de regering wetgevend werk verricht. Tal-

rijke wetten en laatstelijk de wet van 31 maart 1967, hebben haar de wetgevende functie gedelegeerd. Maar ook wanneer de wetgevende functie van de gezamenlijke actie van het parlement en de Koning uitgaat, neemt de regering bij de totstandkoming van de wet zulk een vooraanstaande plaats in, dat men zeer dikwijls moet zeggen dat zij het is die, met de instemming der Kamers, de wetten maakt.

Op het volgend echelon heeft de minister, optredend uit eigen gezag, zich vaak in de plaats gesteld van de Koning die, handelend onder de verantwoordelijkheid van de minister, de enige grondwettelijke drager is van de reglementeringsbevoegdheid. Naast deze verordenende bevoegdheid van de Koning treft men thans ook die van de minister aan en, in sommige minder belangrijke gevallen, de reglementeringsmacht van ondergeschikte administratieve organen.

Het verbroken evenwicht van de grondwettelijke structuur geeft ons aldus een eerste wisselend beeld van het Belgisch publiek recht: dat van de geconstitueerde machten die elkaar aflossen in de uitoefening van sommige hunner respectieve functies.

Een tweede dubbel beeld dat ruimschoots het eerste verklaart, is dat van de juridische voorrang van de wetgevende macht, die met een feitelijk overwicht van de regeringsmacht gepaard gaat.

De juridische primauteit van de wetgevende macht is een vrij recent doctrinaal begrip. Eerst had de klassieke leer de nadruk gelegd op het beginsel van de onafhankelijkheid, de gelijkheid en het evenwicht der machten.

Na de invoering van het algemeen stemrecht werd de theorie van de onafhankelijkheid en de gelijkheid der machten geleidelijk vervangen door die van de juridische voorrang van de wetgevende macht. Men nam toen aan dat de wetgevende macht de volheid van bevoegdheid bezit, dat zij mag optreden in elke aangelegenheid die niet door de grondwet is geregeld en dat zij daarbij ook het recht heeft te beslissen of de door haar genomen regelingen in overeenstemming zijn met de Grondwet. Had men ze kunnen terugbrengen tot factoren van zuiver juridische aard, dan had men mogen zeggen dat de Koningskwestie ontstaan is uit een conflict tussen de voorbijgestreefde opvatting van het evenwicht der machten en de nieuwe opvatting van de voorrang

van de organen der nationale vertegenwoordiging op de organen der andere geconstitueerde machten.

De artikelen van de Grondwet die betrekking hebben op de machten van de Koning zijn sinds 1932 ongewijzigd gebleven; in zover zij een persoonlijk karakter dragen, zijn deze machten echter stilaan herleid geworden tot een invloed die nog reëel is, maar die zulks slechts blijft voor zover hij op discrete wijze tot uiting komt. De oude opvatting van de theorie van het evenwicht der gestelde machten heeft het onderspit moeten delven en de organen van de volksvertegenwoordiging hebben op de Vorst de bovenhand gekregen.

De strekking die leidt tot erkenning van de juridische voorrang van de wetgevende macht in de schoot van de geconstitueerde machten gaat echter gepaard met een andere strekking die harerzijds leidt tot het feitelijk overwicht van de regeringsmacht.

De eerste successen van de democratisering op sociaal gebied hebben de verwezenlijking van de politieke democratie opgevolgd. Terwijl de juridische voorrang van de wetgevende macht het allerlaatste gevolg is van de politieke democratie, heeft de feitelijke voorrang van de uitvoerende macht de sociale vooruitgang mogelijk gemaakt en bevorderd.

Bij de bepaling van de verhouding onder de geconstitueerde machten hadden de leden van het Nationaal Congres in 1831 karig de prerogatieven van de uitvoerende macht afgemeten. In 1830, toen het maatschappelijk leven rustig verliep en de regeringstaak vrij eenvoudig was, kon de uitvoerende macht het met dat bescheiden statuut stellen. De administratieve macht, die een primaire macht is, een macht waaruit, historisch gezien, de andere geboren werden, heeft zich echter niet laten terugdringen tot de ondergeschikte rol die haar werd toebedeeld. Ondanks de bestaande teksten, is de uitvoerende macht in feite uitgegroeid tot de eerste macht in de staat.

De feitelijke voorrang van de uitvoerende macht kenmerkt de totale ommekeer die zich in de verhoudingen tussen regering en Kamers heeft voorgedaan. Zij heeft aan het klassieke begrip van de ministeriële verantwoordelijkheid een andere inhoud gegeven en komt tot uiting in het steeds groeiende aandeel dat de regering neemt in de uitoefening van de normatieve functie.

Het principe van de verantwoordelijkheid van het kabinet voor de Kamers is ontstaan in een tijd waarin de organen van de

volksvertegenwoordiging hun rechten moesten laten gelden tegenover de ministers van een Koning die een persoonlijke macht uitoefende. Toen stelde de regering zich natuurlijkerwijze tegenover de Kamers. Deze rivaliteit heeft haar reden van bestaan verloren met het verdwijnen van de persoonlijke macht van de vorst. Vroeger vertegenwoordigden de ministers de Koning en moesten zij, in de werkelijke zin van het woord, 'het hoofd bieden' aan de Kamers. Heden vertegenwoordigen zij in de allereerste plaats de parlementaire meerderheid. Het debat in de Kamers over de door de regering opgelopen verantwoordelijkheid is eerder een ritus dan een afrekening geworden. Het is solidair met haar meerderheid — en door toedoen van de partijen — dat de regering zich verantwoordelijk acht tegenover de openbare opinie en het kiezerskorps.

De aanzienlijke uitbreiding van het aandeel van de regering in de uitoefening van de normatieve functie komt niet enkel tot uiting in het stelsel van de gedelegeerde wetgeving dat in België gedurende jaren van toepassing is geweest en thans nog ingevolge de wet van 31 maart 1967 van toepassing is, maar ook in de wettelijke bepalingen die aan de regering machten toekennen welke het begrip 'uitvoering der wetten' beslist te buiten gaan. Talrijke wetten maken de Koning bevoegd de van kracht zijnde wetgeving te wijzigen volgens modaliteiten die aan zijn appreciatie zijn overgelaten, of geven hem de bevoegdheid het moment te bepalen waarop een wetgevende bepaling van kracht zal worden. Aldus komt men ertoe dat de uitvoerende macht over de inhoud van een wet beschikt.

Er bestaat ten slotte een wanverhouding tussen het aantal wetten en het aantal besluiten met algemene draagkracht. Die wanverhouding toont aan dat de normatieve functie veel meer uitgeoefend wordt langs reglementaire weg dan langs wetgevende weg.

Maar ook wanneer de wet krachtens artikel 26 van de Grondwet de uitkomst is van de gezamenlijke actie van de Koning, de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat, dan is het nogmaals de regering die de parlementaire activiteit oriënteert en het is meestal zij die in werkelijkheid de wet 'maakt'.

Het initiatief van de regering vertoont een zeer duidelijk afgetekend overwicht op het parlementair initiatief. De wetsontwerpen zijn niet alleen talrijker maar ook belangrijker. De regering, die over de vereiste ambtenaren en technici be-

schikt, is beter gewapend om de wetten te maken, dan het alleenstaand parlementslid.

De begrotingswetten, de rekeningswetten, de wetten tot bekrachtiging van de koninklijke besluiten, genomen ter uitvoering van opdrachtwetten, worden steed ne varietur door het parlement goedgekeurd. De monetaire en fiscale wetten, de wetten die aan de Koning bijzondere en buitengewone machten toekennen, worden zeer zelden geamendeerd.

Aldus is de in artikel 26 van de Grondwet vervatte regel die van het staatshoofd één der drie takken van de wetgevende macht heeft gemaakt, heden niet meer die ijle formule die volkomen ontkracht werd door de feitelijke verplichting waarin de Koning zich bevindt, de beslissing van de Kamer in te willigen. Het is nog slechts in de volksmond dat de begrippen 'wetgevende macht' en 'parlement' synoniem zijn. De grondwettelijke bepaling die de Koning in de eerste plaats vernoemt onder de takken van de wetgevende macht, heeft aldus haar allereerste betekenis herwonnen. De evolutie van ons publiek recht heeft aan artikel 26 een nieuwe betekenis gegeven waar het de voorrang van de regering in de wetgevende procedure onderstreept.

Weliswaar worden de regeringsontwerpen vaak geamendeerd en spelen de parlementaire commissies een zeer belangrijke en onvervangbare rol bij de totstandkoming van de wet, maar, algemeen gezien, is de taak van de parlementaire instanties eerder een taak van toezicht.

Het parlement blijft de incarnatie van de nationale soevereiniteit en het orgaan waaruit de regeringsoverheid ontstaat, maar het evenwichtspunt der instellingen heeft zich verplaatst. In de schoot van de geconstitueerde organen blijft de wetgevende macht een bron van bevoegdheid en het gezag van het laatste woord, doch zij moet zich meer en meer schikken in het feit dat zij niet veel meer is dan dat. Zij heeft het laatste woord, maar moet de uitvoerende macht het overige laten zeggen.

De op de eerste twee vragen gegeven antwoorden laten toe te besluiten, dat er tussen de opvattingen van de grondwetgever van 1831 die ten grondslag liggen aan ons geschreven grondwettelijk recht en de wijze waarop dit recht nu wordt toegepast, een groot verschil bestaat. Hieruit moet echter niet noodzakelijk worden afgeleid dat de Belgische Grondwet geen bruikbaar instrument meer is.

De kloof tussen het politieke gebeuren en de geschreven Grondwet is niet eigen aan ons constitutioneel bestel. Zij is ook merkbaar in tal van landen die zoals het onze onder de gelding van een geschreven en zgn. onlenige Grondwet leven. De Verenigde Staten, Zweden of nog de Sowjet-Unie die stevige instellingen bezitten en wat men zou kunnen noemen een gelukkig constitutioneel leven leiden, zijn niet de landen waar die kloof het geringst is.

Amerikanen, Zweden of Russen hebben niet de behoefte gevoeld om hun Grondwet te wijzigen, telkens wanneer hun geschreven grondwettelijke recht achterop was geraakt. De Amerikaanse Grondwet, werd slechts 22 maal op eerder bijkomstige punten uitdrukkelijk gewijzigd, maar heeft op essentiële punten heel wat veranderingen ondergaan zonder amendementen.

De ontzaglijke uitbreiding van de federale machten ten gevolge van de New-Deal-politiek en van de Tweede Wereldoorlog, heeft plaatsgehad zonder dat de grondwettelijke teksten werden gewijzigd. De Amerikaanse grondwetgever had gewild dat het staatshoofd door presidentiële kiezers zou worden aangewezen omdat hij de gevolgen van een rechtstreekse verkiezing door het volk wantrouwde. Door aan die kiezers een imperatief mandaat te geven, heeft de praktijk de grondwettelijke regel omgekeerd. Ondanks de tekst van artikel II, afdeling I, van de Amerikaanse Grondwet, wordt de president van de Unie bij algemeen stemrecht verkozen.

Luidens de artikelen 30, 31 en 32 van de Russische Grondwet bezit de opperste Sowjet, die bij uitsluiting de wetgevende macht uitoefent, alle aan de Sowjet-Unie toebehorende machten; de Opperste Sowjet vergadert evenwel slechts enkele uren en ten hoogste enkele dagen per jaar. Elke gefedereerde republiek beschikt luidens artikel 17 over het recht van secessie, maar in ieder van die republieken is de sterk gecentraliseerde communistische partij oppermachtig. Ongewijzigd sinds 1935, hebben de artikelen van de Grondwet betreffende de individuele vrijheden een gans andere betekenis sedert de opheffing van de personencultus.

Op de vraag door wie de wetgevende macht in Rusland wordt uitgeoefend, wat federalisme er is, en welke de inhoud is van de openbare vrijheden, is in de tekst van de Russiche grondwet geen antwoord te vinden.

De Zweden die waarschijnlijk als enige ter wereld politieke democratie en socialisme hebben weten te verzoenen, hebben

dit resultaat weten te bereiken zonder dat fundamentele wijzigingen werden doorgevoerd in de constitutionele structuren die, grondig omgewerkt op 22 juni 1866, van 6 juli 1809 dagtekenen.

Zoals in evengenoemde landen, heeft het grondwettelijk stelsel in België in de actie van de gestelde machten, in wetgeving, gewoonte en praktijk de regelen gevonden die zijn evenwicht verzekeren. Dikwijls hebben die regelen hun binding met het grondwettelijk gezag waaruit zij voortsproten, verloren. Tal van grondwettelijke regelen zijn buiten de constitutionele teksten tot stand gekomen.

Het partijensysteem, de verdwijning van de persoonlijke macht van de Koning, de evolutie van de betrekkingen tussen de gestelde machten, de werkelijk essentiële theorie van de volheid van bevoegdheid van de wetgever, de juridische primauteit van de wetgever en de subtiele manier waarop deze juridische primauteit overeengebracht wordt met het feitelijk overwicht van de uitvoerende macht, het territorialiteitsbeginsel inzake taalgebruik, de instelling van de Raad van State, het aan de hoven en rechtbanken opgelegd verbod de wetten aan de Grondwet te toetsen enz., dat alles is het werk van de gestelde machten, van de gewoonte, van de gebruiken en van de rechtspraak en niet van een geïnstitutionaliseerde grondwetgevende macht.

De gewoonterechtelijke regelen die zo goed en zo kwaad als het gaat, het evenwicht tussen de gestelde machten en taalgemeenschappen verzekeren, zijn wat meer dan politieke normen en wat minder dan zuivere rechtsregelen. In België, zoals in andere landen, zijn zij een door gebruik en gewoonte bevestigde spelregel, die zijn waarde vooral ontleent aan de instemming van de partners en aan het nagestreefde doel: een harmonische werking van de gestelde machten.

De klassieke rechtsleer stelt tegenover het regime van een geschreven grondwettelijk recht het Engelse stelsel dat het begrip van een geïnstitutionaliseerde grondwetgevende macht niet kent, dat aan de wetgever en aan de gewoonte een zeer aanzienlijke plaats inruimt en dat door als het ware de zaken hun beloop te laten gaan, aan de gestelde machten zelf en in de eerste plaats aan het Parlement de zorg overlaat om aan de stand van de openbare mening inzake het staatsbestel gestalte en vorm te geven.

In landen met een geïnstitutionaliseerd grondwetgevende macht en een geschreven grondwettelijk recht en meer bepaald

in landen zoals België, Zweden en de Verenigde Staten, waarvan de Grondwet reeds meer dan honderd jaar oud is, hebben de factoren die tot de wijziging van de Engelse instellingen hebben geleid, eveneens op een zelfde of althans vergelijkbare wijze hun invloed laten gelden.

Een publiekrechtelijke regeling die aan de gestelde machten (in België de wetgever, in de Verenigde Staten het Supreme Court) en aan de gewoonte de zorg overlaat alles te regelen wat in een meer dan een eeuw oude grondwet niet is voorzien en nodig is voor de werking van het overheidsapparaat, houdt het midden tussen het stelsel van een onlenige grondwet en dat waarin zoals in Groot-Britannië de constitutionele regel het werk is van de gewone wetgever. Dit stelsel is thans het onze. Zo men hiervan uitgaat, kan aan de vraag of de Belgische Grondwet een levend iets is gebleven, een bevestigend antwoord worden gegeven.

De wijze waarop het Nationaal Congres in 1830–1831 zijn taak heeft opgevat, heeft het behoud van het gezag van de grondwettelijke tekst mogelijk gemaakt. Op de vraag: What should a Constitution contain? antwoordde Chief Justice *Marshall* '... The very minimum, and that minimum to be rules of law'. Die raad heeft de Belgische grondwetgever gevolgd. Hij heeft alle beginselverklaring en schoolse theorie vermeden en de artikelen van de Grondwet zijn tot hoofdzaken beperkt. Hij stelt bevoegdheden in, maar geeft geen materiële bepaling van hun object. Aan de wetgever wordt een zeer ruim gebied overgelaten. Bovendien heeft deze zich door de theorie van de volheid van bevoegdheid, alle macht en bevoegdheden aangematigd die haar niet uitdrukkelijk door de Grondwet werden ontzegd of die niet aan een ander publiekrechtelijk orgaan worden opgedragen.

Zodanige opvatting van de rol die aan de grondwetgever toekomt, beantwoordt nogal goed aan de Belgische mentaliteit.

Anders dan de Fransman van wie de geschiedenis leert dat hij bijna onafgebroken ontevreden is over zijn staatswet en die aan de wereld een constitutionele morfologie zonder weerga heeft gegeven, heeft de Belg geen behoefte aan een constitutionalisering van zijn politieke twisten en we zouden ongelijk hebben ons daarover te beklagen.

Het is betekenisvol dat toen de koningskwestie van 1946 tot 1950 de Belgen verdeelde, zij deze crisis niet aan de Grondwet toeschreven maar integendeel elkaar bekampten met de inter-

pretaties die zij van die tekst meenden te moeten verdedigen. Wanneer Kamer en Senaat in 1952–1954 het programma van een nieuwe constituante bespraken, stelde geen enkele van de 387 leden van het Parlement een wijziging van het statuut van de Koning voor.

Van 1954 tot 1958 ontmoette de schoolpolitiek van de regering een heftig verzet bij de katholieke oppositie. Ondanks de hoogoplopende discussies, werd de verdienste van het grondwettelijk beginsel van de vrijheid van onderwijs door geen lid van het Parlement betwist; het voornaamste argument van de Regering was overigens dat de nieuwe wetgeving beter dan de voorgaande aan deze vrijheid een werkelijke inhoud zou geven.

In beide gevallen werd, naar mijn opvatting met reden, geoordeeld dat wetgevende en gewoonterechtelijke regelen, beter dan een grondwettelijke norm, de gerezen vraagstukken konden oplossen, omdat zij het met meer soepelheid konden doen. Het verdient aanbeveling dat de grondwetgever zich onthoudt, wanneer de geplande hervorming of aanpassingen door wetgever, gewoonte of praktijk tot een goed einde kunnen worden gebracht.

Ik weet niet of het betrekkelijk politiek evenwicht dat ons door de bestaande Belgische Grondwet is verzekerd, volstaat om te besluiten dat zij 'voldoet'. Ik meen echter te mogen zeggen dat het geloof in de almacht van het geschreven grondwettelijk woord op een illusie berust vooral wanneer geen klaarheid van inzicht bestaat over het te bereiken doel en de te volgen weg. Wat wetgever, gewoonte en praktijk niet vermochten te doen, zal de grondwetgever niet tot stand kunnen brengen, om de enkele reden dat hij de grondwetgever is.

P. J. Boukema

De grondwet van Bonn

Rechtsregels vertonen gewoonlijke de sporen van de tijd waarin en de omstandigheden waaronder ze tot stand komen. Zeker is dit met constitutionele regels het geval. Zij zijn vaak een antwoord op een ongewenste situatie in het verleden of een poging tot verbetering van regels die vroeger hun deugdelijkheid niet bewezen. De grondwet voor de Duitse Bondsrepubliek is hiervan een schoolvoorbeeld; de parlementaire raad, die de grondwet opstelde, was duidelijk meer op het verleden dan op de toekomst georiënteerd.

Bij het beantwoorden van de — aan mij gestelde — vraag of uit de inhoud en werking van de Duitse grondwet lering valt te trekken voor ònze plannen tot grondwetsherziening, zal men daar rekening mee moeten houden. Daar komt nog iets bij. Men moet zich geen overdreven voorstelling maken van de mogelijkheid om door middel van een geschreven grondwet de staatkundige werkelijkheid te beheersen. Geen grondwet — of het nu die van Weimar of die van Griekeland is — vormt een garantie tegen het vestigen van een dictatuur of het schenden van mensenrechten. Beslissend is de bereidheid van overheid en burgers om de beginselen, die aan de grondwet ten grondslag liggen en gedeeltelijk daarin hun uitdrukking vinden, te eerbiedigen.

Een en ander dwingt tot voorzichtigheid bij het overnemen van elders bevredigend werkende regelingen; ze zijn immers een antwoord op een andere situatie en functioneren in een andere werkelijkheid. Met deze reserves in het achterhoofd, nemen we nu nader de Duitse grondwet onder de loep. Wie weet toch nog ter lering.

Totstandkoming

Op de 23e mei 1949 constateerde de parlementaire raad dat meer dan $\frac{2}{3}$ van de Duitse landen de door de raad opgestelde grondwet had aanvaard (alleen Beieren verwierp het ontwerp). Daarmee stond de weg voor uitvaardiging en af-

kondiging open van een grondwet, waaraan de opstellers een voorlopig karakter hadden toegedacht. Deze voorlopigheid kwam wel tot uitdrukking bv. in de aanduiding Grundgesetz, in plaats van Verfassung en in de preambule, waarin sprake is van een 'overgangstijd'. De inhoud van de grondwet (verder: GG) herinnert echter nauwelijks aan de bedoelde voorlopigheid. Integendeel: men heeft zich moeite gegeven een volwaardige constitutie te ontwerpen en is daar volgens vele commentatoren ook in geslaagd.

Uit de beraadslagingen in de parlementaire raad blijkt, dat men bij het opstellen van de grondwet vooral heeft getracht waarborgen te scheppen tegen het opkomen van een dictatuur zoals Duitsland die kende in de jaren 1933-1945. Het nieuw leven inblazen van de grondwet van Weimar (WRV) kwam niet in aanmerking, omdat volgens velen het juist deze grondwet was die de oorzaak was geweest of tenminste een begunstigende factor had gevormd voor het opkomen van de dictatuur. Ook het door een groep deskundigen in 1948 opgestelde ontwerp (Herrenchiemseeentwurf), dat aan de beraadslagingen in de parlementaire raad ten grondslag lag, werd de stelling verdedigd dat de WRV had gefaald.

Al is dit verwijt eenzijdig en wat al te gemakkelijk, niet ontkend kan worden dat 'aan de wieg van de grondwet van Bonn de spoken van Weimar hebben gestaan' (Dreher).

Men heeft dan ook vooral veel aandacht besteed aan een verbetering van de democratische regeringsvorm, hetgeen in het organisatorische deel van de grondwet tot uitdrukking komt.

Daarnaast heeft de grondwet, als reactie op de dictatuur zelf, getracht de staatsmacht duidelijker en effectiever te begrenzen, met name in de afdeling betreffende de grondrechten. Het probleem waarmee men hier, zoals overal elders, werd geconfronteerd, was, hoe misbruik van grondrechten te voorkomen zonder het gebruik ervan al te veel te beperken.

We zullen nu summier de inhoud en werking van de grondwet weergeven, daarbij vooral aandacht schenkend aan die regelingen, waarvan kennisname vruchtbaar kan zijn voor het oplossen van onze eigen problemen.

Staatsvorm

In de artikelen 20 en 28 heeft de GG zich uitgesproken over het gewenste karakter van de Bondsrepubliek. Deze behoort te zijn:

bondsstaat, democratie, republiek, rechtsstaat en ‚Sozialstaat'. Elders worden deze eisen nader uitgewerkt.

Het bondsstaatskarakter komt bv. uit in de verticale machtenscheiding, d.w.z. de verdeling van wetgevende en uitvoerende bevoegdheden tussen Bond en Landen. Kennelijk heeft men aan de idee van de bondsstaat nogal waarde gehecht, gezien het voorschrift van art. 79 lid 3, waar grondwetswijzigingen, die de verdeling van de Bond in Landen aantasten, worden verboden. Vooral de westelijke geallieerden beklemtoonden de wenselijkheid van een federale opbouw.

Al heeft dit laatste feit er waarschijnlijk toe bijgedragen dat de federale idee niet erg populair is in Duitsland, belangrijker is dat men veelal een bondsstaat met zwakheid en een eenheidsstaat met kracht associeert. Men kan dan ook sterke centraliserende krachten in de Bondsrepubliek waarnemen, welke tendens door de bestaande sociale en economische orde nog wordt versterkt.

Daarnaast ‚is' (art. 20) de Bondsrepubliek democratie en rechtsstaat. Democratie: de soevereiniteit berust bij het volk, dat zich d.m.v. verkiezingen kan uiten. Het karakter van rechtsstaat komt o.a. uit in de regeling van de machtenscheiding en grondrechten en in de eis dat bestuur en rechtspraak op de wet moeten zijn gebaseerd (art. 20 lid 3).

Voorzover de beginselen van rechtsstaat en democratie met elkaar in strijd komen, kiest de GG vóór de rechtsstaat. Dit kan worden geconcludeerd uit art. 79 lid 3, waar wijziging van art. 1 GG, waarin de waardigheid van de mens onaantastbaar wordt verklaard, niet wordt toegestaan en uit art. 19 lid 2, waarin verboden wordt een grondrecht zodanig te beperken dat het daardoor in zijn kern wordt aangetast.

Het valt op, dat in art. 20 lid 3 administratie en rechtspraak niet alleen aan de wet, maar ook aan het recht zijn gebonden. Het is één illustratie van de afkeer die de grondwetgever toonde van het rechtspositivisme, waarvan de 'Wehrlosigkeit . . . gegenüber dem Willküranspruch der Tyrannei . . noch in frischer Erinnerung war' (E. Fechner).

In tegenstelling tot bovenstaande eisen wordt de clausule over de 'Sozialstaat' niet verder uitgewerkt. Het schijnt vast te staan, dat de clausule is opgenomen als een surrogaat voor de sociale grondrechten, die men niet in de grondwet heeft willen onderbrengen. Als argument tegen opneming daarvan werd aangevoerd, dat men in een voorlopige regeling geen de-

finitieve beslissing moest nemen over de gewenste sociaal-economische structuur. [1]) De parlementaire raad die zich de mislukking van een dergelijke poging in 1919 herinnerde, volstond dan ook met een regeling van de zgn. klassieke grondrechten.

De clausule functioneert nu vooral als een opdracht aan de overheid om zoveel mogelijk de idee van de Sozialstaat te realiseren. Daarbij kunnen tegenstellingen ontstaan tussen deze opdracht en de noodzakelijke bescherming van de vrijheid van de enkeling. Volgens het Bundesverfassungsgericht moet de wetgever een bepaalde speelruimte hebben om in concreto tussen beide te kiezen. Met name kan hem geen verwijt worden gemaakt als hij ten gunste van de vrije ontplooiïng van de persoonlijkheid kiest, wanneer een andere oplossing niet door de beginselen van de Sozialstaat absoluut wordt geëist. Werkt het beginsel voor de wetgever als een richtlijn, in de rechtspraak heeft het vooral betekenis voor de interpretatie van grondwet en wet. Daarnaast wordt het door het Bundesverfassungsgericht gerekend tot de constitutionele orde, welke in art. 2 lid 1 als grens voor de vrijheid van ieder om zijn persoonlijkheid te ontplooien wordt genoemd. Geconcludeerd kan worden dat het vastleggen van de staatsvorm in vage termen zonder dat zulks nader wordt uitgewerkt, niet alleen slechts betrekkelijke waarde heeft, maar ook het gezag van de grondwet kan ondermijnen. Dit laatste is het geval voorzover ter rechtvaardiging van soms tegengestelde eisen op dergelijke clausules een beroep wordt gedaan, of wanneer de rechten van de burgers ten dienste van een dergelijk beginsel vergaand worden beperkt.

Grondrechten [2])

Veel aandacht wordt in de GG aan de grondrechten besteed;

[1]) Zie hierover Werner Weber, Die verfassungsrechtlichen Grenzen Sozialstaatlicher Forderungen.
In: Der Staat, 1965, blz. 409-439.

[2]) Opgemerkt moet worden dat men een verkeerd beeld zou krijgen van de in Duitsland geldende grondrechten als men zich beperkt tot een onderzoek van de grondwet. De Landen hebben immers hun eigen constituties en hebben vooral op het gebied waar zij bij uitsluiting competent zijn, met name op het gebied van de cultuur, grondrechten geformuleerd. Daarnaast belet niets de Landen een verdere bescherming te geven dan de grondwet biedt, al moet erop worden gewezen dat de landsgrondwetten landsrecht blijven en derhalve in rang achterblijven bij de gewone bondswetten.

vergeleken met de grondwet van Weimar krijgen ze een aanzienlijke uitbreiding, zowel kwalitatief als kwantitatief. Dit komt niet alleen uit in de plaats waar ze nu zijn ondergebracht, nl. de eerste afdeling, maar vooral in de wijze waarop men heeft getracht ze veilig te stellen, zelfs tegen de formele wetgever (regering plus parlement).

Opmerkelijk is het artikel waar de grondwet mee opent. Art. 1 lid 1 verklaart de menselijke waardigheid onaantastbaar en verplicht elke overheidsmacht haar te eerbiedigen en te beschermen. In het tweede lid spreekt het Duitse volk zijn geloof uit in de onaantastbare en onveranderlijke mensenrechten als basis voor elke mensengemeenschap en van de vrede en gerechtigheid in de wereld. De waarde van dit artikel is allereerst gelegen in de erkenning van het bestaan van mensenrechten die aan de staat voorafgaan. Het is een parafrase van de in het Herrenchiemsee-ontwerp opgenomen stelling, dat de mens er niet voor de staat, maar de staat er ter wille van de mens is. Ook voor de interpretatie van de erop volgende grondrechten is art. 1 van betekenis.

Daarnaast kan het belang van art. 1 nog toenemen als de in rechtspraak en literatuur waarneembare tendens veld wint om art. 1 lid 1 te beschouwen als een direct geldende regel, waarop rechtsaanspraken kunnen worden gebaseerd.

In de artikelen 2-19 krijgen de grondrechten verder gestalte. Slechts op een enkel punt kan hier de aandacht worden gevestigd.

Herhaaldelijk is de opneming of uitbreiding van grondrechten te verklaren als reactie op de wijze, waarop in de periode 1933-1945 met mensenrechten werd omgesprongen. Te noemen vallen art. 2 (recht op vrije ontplooiing van de persoonlijkheid), art. 3 (verbod van discriminatie), art. 5 (recht op informatie, verbod van censuur), art. 12 (recht om dienst te weigeren erkend) en art. 16 (recht op nationaliteit). Ook elders in de grondwet zijn grondrechten opgenomen, bv. in afdeling 9 betreffende de rechtspraak. Opmerkelijk is hier de afschaffing van de doodstraf en de regel dat vrijheidsontneming slechts mag geschieden op grond van een formele wet en met inachtneming van de daarin voorgeschreven vormen.

Naast deze uitbreiding is de bevoegdheid van de wetgever om de grondrechten te beperken, aan banden gelegd. Deze beperking mag niet zover gaan dat de kern van het grondrecht

wordt aangetast (art. 19, lid 2). Zelfs de grondwetgever is niet tot alles bevoegd. Art. 79 lid 3 verbiedt hem de in art. 1 neergelegde principes te wijzigen.

Interessant is art. 18, waarin degene die met name genoemde vrijheden gebruikt om de ‚freiheitliche demokratische Grundordnung' te ondermijnen, het recht wordt ontzegd op die grondrechten nog een beroep te doen (verwerking van grondrechten). Deze verwerking kan slechts door het Bundesverfassungsgericht worden uitgesproken.

Genoemde 'Grundordnung' komt ook in art. 21 lid 2 ter sprake. Daar worden politieke partijen die erop uit zijn deze orde aan te tasten of omver te werpen, inconstitutioneel genoemd. De beslissing hierover wordt aan het Bundesverfassungsgericht opgedragen, die op grond daarvan de partij kan verbieden. (Dit gebeurde o.a. met de communistische partij).

Het vermelden waard is dat Duitsland een constitutioneel hof kent, het Bundesverfassungsgericht. Dit hof oordeelt o.a. over de verenigbaarheid van bonds- of landsrecht met de grondwet en over bepaalde geschillen tussen Bond en Landen (art. 93). Daarnaast kan ieder die meent door een overheidsorgaan in zijn grondrechten te zijn aangetast, bij het hof een klacht indienen.

Ook in Duitsland is tegen het bestaan van een constitutioneel hof wel het bezwaar ingebracht, dat daardoor de rechtspraak een politiek karakter zou krijgen en dat het evenwicht tussen de verschillende machten ten gunste van de rechtspraak zou zijn verschoven. Inderdaad heeft een uitspraak van het hof vaak een politiek karakter. Dit behoeft niet te verwonderen wanneer men met Leibholz [3]) constitutioneel recht in zekere zin als politiek recht beschouwt. Toch lijken de laatste jaren bezwaren tegen het constitutionele hof minder vaak te worden gehoord dan vroeger. Dit is niet alleen te danken aan het beheerste gebruik dat het hof van zijn bevoegdheid maakt, maar ook aan de omstandigheid dat het toch altijd om de beslissing van rechtsgeschillen gaat en niet van zuiver politieke geschillen. De controle is rechtmatigheids- en geen doelmatigheidscontrole. Ook kan van suprematie van het hof boven andere organen daarom reeds geen sprake zijn, omdat het hof niet op eigen initiatief kan handelen.

[3]) G. Leibholz, Die Stellung des Bundesverfassungsgericht im Rahmen des Bonner Grundgesetz.
In: Politisches Vierteljahresschrift, 3 (1962), blz. 13-23 (14).

De kritiek die gehoord wordt tegen de regeling van de grondrechten in de Duitse grondwet heeft vooral betrekking op het ontbreken van sociale grondrechten. Ipsen [4]) bv. acht de grondrechten te liberaal. Wel bepaalt art. 12 GG dat niemand tot een bepaalde arbeid mag worden gedwongen, maar zou het — aldus Ipsen — niet beter te rijmen zijn met het principe van de Sozialstaat om allereerst een aanspraak op arbeid en vervolgens op voorziening in de eerste levensbehoeften te verlenen? Maunz [5]) gaat in dezelfde richting als hij vaststelt dat de samenhang tussen vrijheid en sociale gerechtigheid in het vrijheidsartikel (art. 2) van de grondwet absoluut niet tot uitdrukking komt.

Natuurlijk wordt ook kritiek gehoord op de formulering van sommige grondrechten, met name op de volgens sommigen te ruime beperkingsmogelijkheden voor de wetgever. De ruimte ontbreekt echter om daar verder op in te gaan.

Wel moet nog iets gezegd over de werkingssfeer van de grondrechten. In Nederland staat men vrij algemeen op het standpunt dat de grondrechten zoals ze in de grondwet zijn neergelegd, slechts gelden in de relatie overheid-burgers. In Duitsland is, zowel in de rechtspraak als in de literatuur, een duidelijke tendens waarneembaar om de grondrechten ook van toepassing te laten zijn op de verhouding tussen de burgers onderling. Met name in het arbeidsrecht is dit het geval, dank zij de rechtspraak van het Bundesarbeitsgericht. Maar ook het Bundesverfassungsgericht gaat al vrij ver in het erkennen van deze zgn. horizontale of derdenwerking van de grondrechten die zich daarvoor lenen. Men kon ook nauwelijks iets anders verwachten nadat het hof de grondrechtsafdeling van de grondwet had gekenschetst als een 'objektiven Wertordnung'. Spreekt trouwens art. 1, lid 2 al niet van de mensenrechten als 'Grundlage *jeder* menschlichen Gemeinschaft?'.

Staatsorganisatie

Het wordt tijd aandacht te schenken aan de wijze waarop de GG het overheidsgezag organiseert. Reeds werd gezegd dat men in de parlementaire raad, naast de beperking van de overheidsmacht, vooral streefde naar een regeling die een herhaling van wat zich in de dertiger jaren afspeelde, moest voor-

[4]) H. P. Ipsen, Über das Grundgesetz, Hamburg 1950, blz. 20.
[5]) Th. Maunz, Deutsches Staatsrecht, München/Berlijn 1962, blz. 102.

komen. De grondwet van Weimar werd verantwoordelijk gesteld voor het schipbreuk lijden van de Weimarrepubliek in zoverre het de democratische staat niet voldoende verdedigingsmiddelen bood tegen zijn tegenstanders. De wijzigingen ten opzichte van de grondwet van Weimar hadden vooral betrekking op de plaats, taak en bevoegdheden van de president, op de regeling van het noodrecht en op de vorming van de regering en haar verhouding tot het parlement.

President

De Weimarrepubliek had een ontwikkeling van een parlementaire naar een presidentiële regeringsvorm te zien gegeven. Begunstigende factoren waren de zwakte van de partijen en de omstandigheid dat de president door het volk gekozen werd. Presidentskandidaten konden speculeren op de bestaande afkeer van de politieke partijen en zich, buiten de partijen om, presenteren als bovenpartijdige, neutrale figuren die slechts het algemeen belang, niet het partijbelang, op het oog hadden (Hindenburg). Vooral in tijden van economische recessie was het gevaar groot dat een agitator, gelegitimeerd door een uitspraak van het volk, naar de macht zou grijpen. Allereerst werd dan ook bepaald, dat de president niet meer door het volk zou worden gekozen maar door de Bondsdag, aangevuld met eenzelfde aantal leden, aan te wijzen door de landsparlementen (art. 54 GG). Daarnaast werden de bevoegdheden van de president drastisch beperkt. Het ontbinden van het parlement is hem slechts in twee gevallen geoorloofd, o.a. wanneer de Bondsdag er niet in slaagt een kanselier aan te wijzen (art. 63 lid 4 GG). De evenwichtsconstructie tussen parlement en president, in de praktijk van Weimar uitlopend op een overwicht van de president, is duidelijk losgelaten. Dit blijkt ook uit de wijze waarop de GG de aanwijzing van de kanselier regelt. Was dit vroeger de taak van de president, nu kiest de Bondsdag de kanselier, zij het in de regel op voorstel van de president (art. 63 GG).

De president is nu vooral een representatieve figuur, met weinig mogelijkheden om invloed op het regeringsbeleid uit te oefenen of om te beslissen in conflicten tussen parlement en regering. Wel kan hij daarbij een bemiddelende rol spelen [6]).

[6]) Over de president als 'pouvoir neutre' K. Doehring, Der 'Pouvoir neutre' und das Grundgesetz.
In: Der Staat, 1964, blz. 201-220.

Staatsnoodrecht

Art. 48 ('Diktaturparagraph') van de WRV gaf de president de bevoegdheid grotendeels buiten het parlement om wetten uit te vaardigen. Bedoeld om in tijden van acuut gevaar de mogelijkheid te scheppen snel te kunnen ingrijpen, werd het artikel misbruikt ter verdere volmaking van de presidentiële regeringsvorm, uitschakeling van het parlement en opzijzetting van de grondrechten (1932).

Zich de uitspraak van Carl Schmitt herinnerend: 'Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet' heeft de parlementaire raad zich bij de regeling van het noodrecht grote beperkingen opgelegd. De GG bevat slechts een regeling voor het geval een conflict tussen regering en parlement de wetgeving dreigt te verlammen. Dit kan zich voordoen wanneer de Bondsdag niet aan de wetgeving van een minderheidsregering wil meewerken. De president kan dan op verzoek van de regering en met toestemming van de Bondsraad met betrekking tot een wetsvoorstel de z.g.n. Gesetzgebungsnotstand afkondigen. Indien daarna de Bondsdag opnieuw het wetsvoorstel afkeurt, dan geldt de wet voorzover de Bondsraad ermee akkoord gaat. Gedurende een periode van zes maanden na de eerste verklaring van de president kunnen op deze wijze wetten tot stand worden gebracht. Daarna is een verklaring van de 'Gesetzgebungsnotstand' niet meer mogelijk. De grondwet mag overigens door dergelijke wetten niet gewijzigd of buiten toepassing worden verklaard (art. 81 GG).

Daarnaast heeft men gepoogd soortgelijk misbruik, als in de dertiger jaren van de delegatie van wetgevende bevoegdheid werd gemaakt, te voorkomen door voor te schrijven dat de wet, die tot het uitvaardigen van verordeningen machtigt inhoud, doel en mate van de machtiging moet bepalen.

Een regeling van de uitzonderingstoestand kent de GG verder niet. Men heeft zich beperkt tot de bepaling dat slechts de wet kan regelen onder welke voorwaarden het leger in tijden van binnenlandse onrust mag worden ingeschakeld. Daarbij moet art. 79 GG in acht worden genomen ($\frac{2}{3}$ meerderheid, toestemming van de Bondsraad etc.).

Het is tegen de achtergrond van de periode 1933–1945 begrijpelijk, dat men momenteel uiterst kritisch staat tegenover regeringsplannen voor een 'Notstandsgesetz'. Bespreking van de ontwerpen gaat mijn perken te buiten.

Het is een open vraag of de Weimarrepubliek zich ook tot een dictatuur zou hebben ontwikkeld, indien een krachtig parlement de basis zou hebben geleverd voor een parlementaire meerderheidsregering [7]). Het parlement bleek echter daartoe herhaaldelijk niet in staat; er was geen partij of groep partijen die de bereidheid toonde de macht over te nemen. Evenmin was het parlement bereid bij de wetgeving mee te werken. Naast de wens om de presidentiële invloed op de regeringsvorming te beperken en onder invloed van een niet ongerechtvaardigd wantrouwen jegens het volk, gaf dit de parlementaire raad de volgende regeling in de pen.

Allereerst werd aanwijzing van de kanselier opgedragen aan de Bondsdag. De president moet de tot kanselier gekozen benoemen, behalve indien deze niet de meerderheid van de Bondsdag achter zich krijgt. In dat geval nl. heeft de president de keus tussen benoeming van degene die de meeste van de *uitgebrachte* stemmen op zich verenigde, of ontbinding van de Bondsdag. Bij benoeming is de vorming van een minderheidsregering waarschijnlijk (art. 54 GG).

Teneinde te voorkomen dat een op deze wijze gevormde of een naderhand de meerderheid in de Bondsdag verliezende regering ten val zou worden gebracht zonder dat er een alternatief was (zoals in de Weimarrepubliek voorkwam), heeft de parlementaire raad de figuur van de z.g.n. 'klebende Kanzler' geïntroduceerd. Dit betekent dat slechts dan een kanselier dient heen te gaan, indien door de meerderheid in de Bondsdag een opvolger wordt aangewezen (konstruktives Misstrauensvotum, art. 67). De positie van de kanselier wordt nog versterkt doordat hem bij het aantrekken van ministers praktisch de vrije hand wordt gelaten. Wel zegt art. 64 GG dat de ministers op voorstel van de kanselier door de president worden benoemd, maar deze zal slechts in uitzonderingsgevallen de benoeming mogen weigeren.

Ministers kunnen door de Bondsdag niet worden gedwongen heen te gaan. Op deze wijze heeft men getracht de stabiliteit en regeerkracht van de regering te vergroten. Immers: door ministers te laten vallen zou de Bondsdag een kanselier ernstig kunnen hinderen bij het realiseren van zijn beleid. De hele

[7]) Vgl. K. Brocher, Parteienstaat, Präsidialsystem, Notstand. In: Politisches Vierteljahresschrift, 3 (1962) blz. 212-225.

regeling van de constructieve motie van wantrouwen zou daardoor worden ondergraven.

Intussen kan een dwarsliggende Bondsdag het de kanselier nog moeilijk genoeg maken, bv. door de wetgeving te frustreren. Om deze mogelijkheid tijdelijk uit te sluiten, heeft men de hierboven besproken 'Gesetzgebungsnotstand' ingevoerd.

Men ziet: de positie van de regering is sterk. In de parlementaire raad overheerste kennelijk de gedachte dat zoveel mogelijk moest worden gedaan om kabinetscrises uit te sluiten. Er kan dan ook niet gezegd worden dat het machtsevenwicht, vergeleken met de Weimartijd, aanzienlijk verschoven is ten gunste van de Bondsdag. De machtsverschuiving die plaatsvond, was van de president naar kanselier en het is de vraag of dit in crisistijden een voldoende waarborg is tegen het ontstaan van situaties die men wilde voorkomen.

Geconstateerd werd dat de parlementaire raad in het volk niet veel vertrouwen had. Illustraties: afschaffing directe verkiezing van de president en inkrimping van de volksraadpleging buiten de gewone verkiezingen.

Slechts in enkele gevallen is een referendum toegestaan, bv. bij een herindeling van het gebied van de Bondsrepubliek. Zelfs de grondwet van Bonn is niet aan de kiezers voorgelegd, maar aan de landsparlementen.

Meer aandacht, ook vergeleken met de WRV, werd geschonken aan de politieke partijen. Daarvan zegt art. 21 lid 1 GG, dat ze meewerken bij de politieke wilsvorming van het volk, dat de oprichting ervan vrij is, dat de interne organisatie op democratische leest moet zijn geschoeid en dat in het openbaar verslag moet worden gedaan over de partijinkomsten.

Vervolgens wordt bepaald, dat partijen die de democratie ondermijnen of het bestaan van de Bondsrepubliek in gevaar brengen, door het Bundesverfassungsgericht kunnen worden verboden (lid 2), en ten slotte wordt de nadere regeling van het partijwezen aan de wetgever overgelaten (lid 3). Een wet op de politieke partijen is echter, ondanks verschillende pogingen, nog niet tot stand gekomen; het voorschrift over de interne democratie komt zo wat in de lucht te hangen, niet alleen omdat de inhoud ervan allerminst vaststaat, maar ook gezien het ontbreken van sancties.

Uit bovenstaande regeling blijkt, dat de parlementaire raad het vraagstuk van de democratische staat en de niet-democratische partijen in dezelfde geest heeft trachten op te lossen als

in 1936 door Prof. G. van den Bergh werd verdedigd. Dat deze keus gemaakt werd is gezien het verleden begrijpelijk; op de zelfbeheersing van het Bundesverfassungsgericht wordt echter wel een zware wissel getrokken.

Voor het verbieden van een partij acht het BVerfG intussen niet voldoende grond aanwezig als de partij in theorie de hoogste beginselen van de 'freiheitlich demokratische Grundordnung' niet aanvaardt. Daar moet bijkomen een actief strijdlustige, agressieve houding tegenover de bestaande orde.

Door de grondwettelijke erkenning van de politieke partijen en het afschaffen van de volksraadplegingen, is ongetwijfeld de status van de partijen verbeterd. Toch constateert Heidenheimer [8]) in de onderstroom van de openbare mening nog een negatieve houding jegens de partijen. Het is Adenauer die daar volgens hem gebruik van heeft gemaakt, door zich te presenteren als de bovenpartijdige, sterke regeringschef, waarvan de aantrekkingskracht op de Duitsers traditioneel groot is. Dit 'Kanzler-effekt' en het daardoor ontstaan van de 'Kanzlerpartei' (hieronder verstaat Heidenheimer de ongeorganiseerde partij van degenen die op de kanselier stemmen en die van de partij waartoe de kanselier behoort, te onderscheiden is) heeft volgens hem het politieke leven nadelig beïnvloed: de partijen worden in steeds mindere mate geschikt om als instrumenten van politieke meningsvorming te functioneren.

Ten aanzien van het kiesstelsel beperkt de GG zich tot de regel dat de verkiezingen algemeen, direct, vrij en geheim dienen te zijn en dat elke stem van gelijke waarde is. De keuze tussen het stelsel van evenredige vertegenwoordiging of een meerderheidsstelsel wordt aan de gewone wetgever overgelaten. Voorzover de gemaakte keus de lezer niet bekend is, verwijs ik naar een artikel van Geismann in dit tijdschrift (1966, blz. 784—792), waarin het stelsel wordt gekenschetst als een 'evenredig kiesstelsel met een daarin aangebracht meerderheidsstelsel'. Zoals bekend zijn er in de Bondsrepubliek plannen om een meerderheidsstelsel in te voeren.

Ten slotte nog iets over de Bondsraad. Deze raad, samengesteld door en uit de landsregeringen, moet niet worden gezien als een vertegenwoordiging van de Landen tegenover de Bond,

[8]) A. J. Heidenheimer, Der starke Regierungschef und das Parteiensystem: der 'Kanzler-Effekt' in der Bundesrepublik.
In: Politisches Vierteljahresschrift, 2 (1961), blz. 241-262.

maar als een bondsorgaan. Daarbij was het de bedoeling te voorkomen, dat in de Bondsraad partijpolitieke gezichtspunten de doorslag zouden geven. Op die wijze zouden immers partijen die in de Bondsdag geen meerderheid hadden, maar het wel in de meeste landsregeringen voor het zeggen hadden, de Bondsregering kunnen tegenwerken.

De taak van de Bondsraad bij de wetgeving is gevarieerd. Allereerst moeten alle wetsontwerpen, voordat zij naar de Bondsdag gaan, aan de Bondsraad worden voorgelegd, die binnen een termijn van drie weken daartegenover zijn standpunt kan bepalen. De stemming in de Bondsdag is echter voor de totstandkoming van wetten beslissend, tenzij de GG voorschrijft dat ook de Bondsraad ermee akkoord dient te gaan. Dit is vaak het geval als de materie betrekking heeft op de verhouding Bond-Landen of op de meest fundamentele constitutionele regels.

Voorzover de toestemming van de Bondsraad niet vereist is, kan, nadat een bemiddelingscommissie uit de Bondsdag en Bondsraad geen voor beide partijen aanvaardbaar compromis heeft kunnen vinden, de Bondsraad tegen een wet bezwaar maken (Einspruch). Wanneer de Bondsdag met een bepaalde meerderheid, afhankelijk van de stemverhouding in de Bondsraad, het bezwaar afwijst, blijft de oorspronkelijke goedkeuring van kracht (art. 77 GG).

Behalve bij de wetgeving heeft de Bondsraad ook een taak bij het bestuur, met name in crisissituaties (art. 81, 91 GG).

Stukgoed

Het is onmogelijk bij de bespreking van de Duitse grondwet hier volledig te zijn. Slechts op een enkel punt kan nog de aandacht worden gevestigd.

Hoewel de parlementaire raad ernaar gestreefd heeft de GG zoveel mogelijk te beperken tot rechtsregels, zijn toch een aantal instructienormen (Programmsätze) opgenomen. Deze zijn te vinden in de afdeling over de grondrechten (art. 6[1]: Ehe und Familie stehen unter dem besonderen Schutze der staatlichen Ordnung'; zie ook art. 6 lid 5, art. 7 lid 2 en 3, art. 14 lid 3 en vooral artikel 1), maar ook in de artikelen die het karakter van de Bondsrepubliek omschrijven (Sozialstaat). Ook art. 24 (bereidheid soevereiniteit te beperken ter wille van een systeem van collectieve veiligheid) en art. 26 (verbod voorberei-

ding van een aanvalsoorlog) vertonen een programmatisch karakter [9]).

Ten slotte moest nog gewezen worden op de richtlijn van art. 28, waarin met zoveel woorden staat, dat binnen het kader van de wet de autonomie en het zelfbestuur van de gemeenten moeten worden gewaarborgd.

Kritiek

Van vele kanten is op de Duitse grondwet kritiek geoefend. Het verwijt wordt gehoord: dat er geen sociale grondrechten in zijn opgenomen, dat er wel grondrechten, maar geen grondplichten in staan, dat hij te liberaal is, dat de mogelijkheden voor grondrechtsbeperking te ruim zijn, dat de bondsstaatsgedachte te veel accent krijgt of juist dat te weinig bescherming aan de Landen is geboden.

Ook stelt men dat de president te weinig bevoegdheden heeft om zijn integrerende functie te kunnen vervullen, dat het Bundesverfassungsgericht te veel macht heeft of [10]) dat de machtsverdeling tussen parlement en kanselier niet juist is.

Een meer algemene kritiek op de GG is dat bij de opstelling ervan te veel naar het verleden is gekeken (anti-Verfassung) en dat te weinig een poging is gedaan om in de GG de basis te leggen voor een samenleving, waarin vrede en gerechtigheid heersen (Ipsen: de GG spreekt de taal van de 19e eeuw).

Toch kan gezegd dat in het algemeen de waardering voor de GG groter is dan de kritiek erop, terwijl de bezwaarden allerminst eensgezind zijn met betrekking tot de gewenste verbeteringen. Het is dan ook maar beter om de kritiek te verlaten en na te gaan of de GG regelingen bevat, waarmee wij bij de herziening van de grondwet ons voordeel kunnen doen. De vraag of soms navolging in omgekeerde richting valt aan te bevelen, is mij niet gesteld.

Ter lering

Vergelijken we de regeling van de grondrechten in de GG met

[9]) De positieve houding van de GG tegenover het volkenrecht (reactie op nationalisme) blijkt behalve uit art. 24 ook uit art. 25, waar de algemene regels van het volkenrecht tot direct geldend recht worden verklaard.

[10]) Weber spreekt over de 'unerhörte Ausbreitung justizstaatlicher Elemente im Verfassungsgefüge'. In: Weimarer Verfassung und Bonner Grundgesetz, Göttingen, 1949, blz. 24.

die in de proeve, dan moet allereerst worden vastgesteld dat de GG enkele grondrechten waarborgt, waarvan overname in onze grondwet op zijn minste overweging verdient. Ik heb hierbij op het oog het recht op vrije ontplooiing van de persoonlijkheid, de gelijkheid voor de wet, het verbod van discriminatie en het asielrecht.

Andere grondrechten zijn voorts in de GG veel ruimer geformuleerd dan in de proeve. Art. 5 GG waarborgt zowel de vrijheid van meningsuiting via alle media en het recht op informatie, alsook de vrijheid van pers en omroep als instituut [11]). De proeve spiegele zich daaraan. Ook de godsdienstvrijheid wordt in de GG in zoverre ruimer opgevat dat ook niet-godsdienstige overtuigingen worden beschermd, waarmee de GG meer in overeenstemming is met de internationale verdragen betreffende de rechten van de mens dan de proeve (Over het 'processieverbod' dat zelfs in de proeve nog niet geheel is verdwenen, spreek ik dan nog maar niet; zie van de additionele artikelen no 1).

Met betrekking tot de sociale grondrechten valt niet veel van de GG te leren, of het moest zijn dat een vrijblijvende geloofsbelijdenis in de Sozialstaat, zonder nadere concretisering, slechts betrekkelijke waarde heeft. Beter is het de sociale grondrechten, voorzover ze reeds nu bestaan uit geldend te maken aanspraken, zo concreet mogelijk in de grondwet vast te leggen.

Wat de horizontale of derdenwerking betreft: de rechtspraak van o.a. het Bundesarbeitsgericht heeft m.i. aangetoond dat het zeer goed mogelijk is om grondrechten ook buiten de relatie overheid-burgers toe te passen, zonder dat de particuliere contractsvrijheid daardoor wordt aangetast. In principe moet deze derdenwerking m.i. dan ook worden erkend, waarbij zij aangetekend dat niet alle grondrechten zich daarvoor lenen.

Bepalend voor de reële inhoud van een grondrecht is niet zozeer de formulering van het erkende recht, maar het gebruik dat de wetgever van de hem geboden beperkingsmogelijkheden maakt. Bescherming van de grondrechten tegen een kwaadwillende wetgever biedt de proeve nauwelijks. In Duitsland heeft men ervaren, dat een dergelijke bescherming nodig

[11]) Zie hierover: P. J. Boukema, Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland, Amsterdam 1966. (Polak en Van Gennep).

kan zijn. De GG tracht die te geven. Erkennende dat een papieren grens weinig vermag tegen een anti-democratische regering en volksvertegenwoordiging, zou toch meer aandacht moeten worden gegeven aan het strakker omschrijven van de beperkingsmogelijkheden van de wetgever.

Men heeft de zwakte van de Weimarrepubliek wel geweten aan een teveel aan democratische controle. Het resultaat was een regering die geen leiding kon geven en ministers die de gevangenen waren van hun fracties. Daarbij kwam dat de bestaande partijconstellatie van dien aard was dat na kabinetscrises, meestal veroorzaakt door het uiteenvallen van coalities, slechts regeringen konden worden gevormd die op dezelfde partijen steunden als het ten val gebrachte kabinet. Dit heeft — aldus Fromme [12]) — ertoe bijgedragen dat in de publieke opinie de parlementaire regeringsvorm in diskrediet raakte. Het is niet onbegrijpelijk dat in de GG het accent gelegd werd op de stabiliteit van de regering en het parlement slechts dan de mogelijkheid werd gegeven een regering ten val te brengen als tegelijkertijd een alternatief werd gepresenteerd.

De situatie in ons land vertoond enige overeenkomst met die in Weimar-Duitsland. Ook bij ons ontbreekt een reëel, de kiezers aansprekend alternatief bij de verkiezingen. Ook bij ons valt o.a. als gevolg daarvan een negatieve houding van veel kiezers jegens de grote vijf partijen, waaruit de regeringen plegen te worden gevormd, te constateren (één-pot-nat-gevoel). Het zou echter niet juist zijn zonder meer de regeling uit de GG over te nemen. In de eerste plaats verschilt de Nederlandse politieke structuur (partijstelsel, mentaliteit) nogal van de Duitse, maar bovendien heeft de Duitse oplossing nog niet haar deugdelijkheid kunnen bewijzen.

Wel nastrevenswaard is het doel dat men ook in Duitsland voor ogen had nl. versterking van de regeerkracht, vermindering van het aantal regeringscrises en het presenteren van een alternatief aan de kiezer. Daarbij kan uit de Duitse geschiedenis geleerd worden, dat verkiezing van de regeringsleider door het volk grote gevaren met zich meebrengt (premie op demagogie, ondermijning van het gezag van de politieke partijen). Het voorstel van D'66 om de premier door het volk te laten kiezen, verdient dan ook m.i. geen aandacht. Beter is het de pre-

12) F. K. Fromme, Von der Weimarer Verfassung zum Bonner Grundgesetz, Tübingen 1960, blz. 82.

mier door de Tweede Kamer te laten aanwijzen. Dit zal vooral weinig moeilijkheden opleveren, als het gecombineerd wordt met coalitievorming vóór de verkiezingen. Wanneer de partijen hiertoe niet bereid zijn, zal men ze door wijziging van het kiesstelsel daartoe moeten stimuleren. In dit verband valt te denken aan één of andere vorm van een meerderheidsstelsel of aan een herstemming tussen de grootste partijen of groepen van partijen, waarbij de winnaar de meerderheid in het parlement krijgt. De grondwet zou in navolging van de GG de regeling van het kiesstelsel aan de gewone wetgever kunnen overlaten. Ten slotte zou een versterking van de regering kunnen worden verkregen door de premier de bevoegdheid te geven ministers te benoemen en te ontslaan, c.q. hen voor benoeming of ontslag aan de Koning voor te dragen.

Slotopmerking

Laten we echter bij al het geknutsel aan de grondwet niet vergeten dat — zoals aan het begin gesteld werd — wettelijke regels slechts in zeer beperkte mate in staat zijn de staatkundige werkelijkheid te beheersen. Tegen dictatuur of anarchie, of (om wat meer in Nederlandse categorieën te denken) een niet bevredigend functionerende constitutionele monarchie, is een grondwet maar in zeer geringe mate opgewassen.

Ook wordt een staat niet zonder meer democratie, rechtsstaat of welvaartsstaat door zulks in de grondwet op te nemen. Daarnaast is allereerst de bereidheid nodig om de maatregelen te nemen, die ter verwezenlijking van één en ander noodzakelijk zijn. Dat bij het aankweken van die mentaliteit de politieke partijen een belangrijke taak hebben, behoeft geen betoog.

D. Roemers

In memoriam Ies Baart

'Te jong gestorven.' Dat blijkt het overheersende gevoel als je je rekenschap geeft van leven en sterven van Ies Baart.

Midden in de opbouw van een nieuwe taak werd hij door een wrede ziekte getroffen, die hem voorgoed velde.

Een tweede gevoel is: 'Wat een rijk en vol leven.' Dat blijkt alleen al uit de opsomming van de vele functies welke hij heeft bekleed.

Jongste bediende, wetenschappelijk medewerker, secretaris-redacteur en voorzitter van de Metaalbedrijfsbond, lid en voorzitter van het raadgevend comité van de KSG, lid van de Tweede Kamer, president-commissaris van de Arbeiderspers en burgemeester van Zaandam. Dit is waarschijnlijk geen volledige opsomming.

Wetenschappelijke aanleg en bestuurskunst kenmerkten zijn persoonlijkheid. Zijn wetenschappelijke vorming heeft hij niet cadeau gekregen. Hij moest het aanvankelijk doen met een ulo-opleiding, zoals vele pientere arbeidersjongens in hun jeugd.

Op het avondlyceum in Amsterdam verwierf hij zich het einddiploma van de h.b.s. A. Daarna behaalde hij het MO-examen economie en enige jaren geleden verbaasde hij zijn vrienden door te slagen voor het kandidaatsexamen sociologie tussen de beslommeringen van zijn vele functies.

Ies Baart had een dorst naar wetenschappelijke kennis om deze in dienst te stellen van maatschappelijke hervorming. Hij was niet snel tevreden met resultaten van zijn arbeid.

Ik herinner mij hoe hij schaafde en vijlde aan het hoofdstuk van de metaalindustrie in het Welvaartsplan van het NVV van 1952 en hoe anderen hem moesten dwingen tot afsluiting van zijn werkstuk. Zo is het altijd gebleven. Baart was een zoeker naar nieuwe wegen, zowel in de vakbeweging als in zijn parlementaire werkzaamheden. Hij heeft het waarschijnlijk door zijn wetenschappelijke twijfel in zijn bestuursfuncties niet eenvoudig gehad, maar hij heeft door die wetenschappelijke kennis de moed gehad in zijn bond nieuwe wegen te gaan. Het indivi-

duele lid stond daarbij in het middelpunt van zijn belangstelling. Hij was een bekwaam onderhandelaar als het om de c.a.o. in de grootmetaal ging, maar hij zag de vakbeweging als meer dan materiële belangenbehartigster. Bij de hervorming van de maatschappij ging het hem niet in de eerste plaats om institutionele gedachtenconstructies, doch om de ontplooiing van de persoonlijkheid. In het verbondbestuur van het NVV was hij een van de lastige leden.

Het beleid van het D.B. werd kritisch gevolgd en men moest van goeden huize zijn om die kritiek te weerleggen.

Als voorzitter van de grootste bond droeg hij een speciale verantwoordelijkheid, waarvan hij zich ten volle bewust was.

Ook in de internationale vakbeweging heeft hij veel arbeid verricht. Niet alleen in het raadgevend comité van de KSG, waarvan hij één van de beste voorzitters moet zijn geweest, doch ook hier zocht hij contact met de mensen, waarvoor hij verantwoordelijk was. Ettelijke spreekbeurten heeft hij voor afdelingen van de Duitse zusterorganisatie vervuld.

Velen waren dan ook verbaasd dat hij zijn positie in de Nederlandse en internationale vakbeweging prijsgaf om zich aan ander werk te wijden.

Naast zijn vakbewegingswerk is Ies Baart voor de Nederlandse samenleving van betekenis geweest door zijn parlementaire arbeid. Zijn bijdragen aan de parlementaire discussie waren als alles wat uit zijn handen kwam degelijk gefundeerd. Niet alleen op de terreinen waarop hij in de vakbeweging reeds vertrouwd was geraakt, zoals sociale en economische aangelegenheden, maar ook op het gebied van de personeelsvraagstukken, van de defensie, waar hij zich geheel nieuw moest inwerken.

Toch was zijn betekenis in de fractie-discussie waarschijnlijk groter dan die in het parlement. Zijn originaliteit en vindingrijkheid en zijn moed om verantwoordelijkheid te dragen kwamen daar nog beter tot uiting.

Van zijn grote organisatorische kwaliteiten heeft ook de Arbeiderspers geprofiteerd. Zijn kritische instelling maakte hem tot een goed commissaris.

In een zeer moeilijke periode werd hij geroepen om president-commissaris te worden; een ondankbare opdracht, die hij door zijn sterven niet tot een goed einde heeft kunnen brengen, maar de verantwoordelijkheid voor moeilijke en pijnlijke beslissingen heeft hij gedragen op een wijze zoals van hem verwacht werd.

Als de Arbeiderspers deze moeilijkheden te boven komt, zal dat in niet geringe mate aan haar thans overleden president-commissaris te danken zijn.

In 1966 verkoos hij het burgemeesterschap van Zaandam boven zijn parlementaire arbeid; een begrijpelijke keuze. Gewend aan concrete arbeid in de vakbeweging schonk de kritisch controlerende functie van parlementslid, hoe belangrijk op zich zelf, hem toch niet de voldoening die hij in zijn werk zocht. Met volle kracht stortte hij zich op het burgemeesterschap en wist zich in korte tijd in Zaandam en in de hele Zaanstreek een groot gezag op te bouwen.

Te kort heeft deze periode geduurd. Zijn ziekte heeft hij met dezelfde moed gedragen als waarmee hij zijn werk in de Nederlandse samenleving heeft verricht.

Verdriet om zijn wrede sterven en dankbaarheid om wat hij geweest is zijn de overheersende gevoelens bij zijn afscheid.

J. C. Wilmans

Democratie en vorming

In kort bestek en 'gewone' taal een gedurfde waslijst van problemen die met democratie en vorming daartoe te maken hebben. De waslijst is niet zo verwonderlijk, als we weten dat het boek [1]) een verslag is van een conferentie, in welke sociologen, psychologen en pedagogen elkaar te lijf gingen. De gewone taal wel. De gedurfdheid ook.

Een voorbeeld van het laatste: 'Men kan zich afvragen of een echte democratie zich heden ten dage zou kunnen verwezenlijken,' merkt J. Stalmans, verbonden aan de Nationale Dienst voor Jeugd van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur te Brussel, op. 'De grote moeilijkheid is,' zegt hij, 'dat de volkssoevereiniteit alleen berust op de overmacht van de massa, die zeer dikwijls alle hoge zedelijke opvattingen negeert.' Dringend noodzakelijk acht hij het dan ook — en met hem de andere conferentiegangers — om 'wordende mensen te leren leven als democraten.'

Hoe kunnen we opvoeden tot democratische burger is dan ook de kernvraag van dit 145 blz. druks tellende verslag, waarop in de loop van de Nederlands-Belgische conferentie, de 13e van de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie in de 20 jaren van haar bestaan, deze keer in samenwerking met een voorlopig Belgisch Comité van gelijke oriëntatie, de vraagstelling en de discussie werden toegespitst.

Daarbij kon uiteraard aan een aantal prealabele vragen niet worden voorbijgegaan. Toch moet het mij van het hart dat wij Nederlanders dikwijls zo naar volledigheid streven dat we het niet kunnen laten de prealabele vragen telkens weer bij iedere nieuwe gelegenheid opnieuw te stellen, waardoor de eigenlijke problemen, waaraan we al eerder toe waren, in de tijdknel komen. Prof. dr. P. J. Bouman behandelt zo'n vraag in een overigens voortreffelijk betoog — dat is hem wel toevertrouwd —

[1]) Van individu tot staatsburger. Uitgegeven door Æ. E Kluwer, Deventer, 1966.

over de democratie en de opvoeding tot democratie, beschouwd vanuit de gezichtshoek der sociologie. Via de punten 'organisatie of overorganisatie,' 'het gestegen consumptieniveau,' 'verschuivingen in de standen- en klassenstructuur' en 'de groeiende macht van de massamedia,' komt hij tot een aantal 'pedagogische' suggesties, waarvan ik er slechts enkele uitpik.

Is het niet beter het publiek te wennen aan vrijwillig ordelijk gedrag bij bushalten (als in Engeland) dan de rijvorming door politievoorschriften af te dwingen?

Vereenvoudiging van wetgeving en reglementering. Doordringing van ambtsdragers van hun dienende functie in het grote geheel. Openbaarheid niet alleen ten gebruike van de massamedia, maar ook te richten op deze media zelf, op hen die als voorlichters van het publiek deze vrijheid voor zich opeisen.

In co-referaten en discussie valt vooral de aandacht op het probleem dat 'wanneer de democratische beginselen van toepassing uitgesloten worden op bepaalde gebieden, zoals die van de economie of van de cultuur, ook de politieke democratie aangetast wordt. De meest noodzakelijke structuurveranderingen in deze tijd zijn dan ook het verwezenlijken van democratische verhoudingen en structuren op het economisch en cultureel vlak.' (Drs. R. Roels).

Prof. dr. L. Kuiper Hzn. legt — mede in dit verband — er de nadruk op dat het theoretisch erkennen van vrijheid en gelijkheid tot weinig leidt, wanneer men niet praktisch de mondigheid aanvaardt. Bij voorbeeld in de bedrijfsdemocratie, de medezeggenschap. Daarzonder komt men niet uit de vicieuze cirkel.

Telkens weer blijkt de waarde die men ter conferentie hechtte aan het vormingswerk voor volwassenen. Maar dan niet in dienstbaarheid aan belangengroepen en ideologieën of alleen als informatie-instituut. Het vormingswerk moet in zich zelf democratisch zijn, het dient de dialoog bewust te zoeken. Alleen op die manier kan de natuurlijke spanning tussen opvoeding en democratie worden opgeheven. Opvoeden, en zeker volwassenenvorming is het verruimen van de keuzemogelijkheden, het leren kiezen, te kunnen kiezen.

Dat in Nederland het hele vormingswerk de politiek schuwt — volgens prof. Thoenes — is misschien wat al te categorisch gesteld; er zijn, ook bij mij persoonlijk, andere ervaringen. Maar enige angst voor dit 'slechte' fenomeen is niet te ontkennen. Men

ziet nog te weinig, heeft er ook onvoldoende ervaring mee, dat politieke opvoeding geen partijpolitieke vorming behoeft te zijn.

Een bijzonder open betoog is dat van de NVV'er Nelemans. Opmerkelijk is zijn weergave van het spanningsveld, waarin men binnen de vakbeweging met zijn vormingswerk kan terechtkomen tussen het opleiden tot strijdbaarheid, waarbij te veel twijfel hinderlijk is, en tot het in een democratie zo noodzakelijke genuanceerde denken, tot het zien van de eigen standpunten in relatie tot die van anderen. Het pleidooi voor het laatste verzuimt hij in genen dele.

Prof. dr. A. D. de Groot ziet drie typen van effecten bij de opvoeding tot democraat.

a. vermeerdering van kennis en inzicht op het desbetreffende terrein (overdracht van kennis);

b. verworven vaardigheden (training);

c. veranderde attituden ('vorming').

Zijn betoog is in het bijzonder gericht op de behoefte aan toetsingsmiddelen van de opvoeding.

a. studietoetsen (inzicht- en kennistests);

b. resultaat-criteria: aan het resultaat laten zien dat men het kan (d.w.z. dat men iets kan maken, formuleren, tot een goed einde brengen, en dergelijke);

c. attitude-tests en -criteria.

Dat hij ook van deze toetsingsmiddelen eist dat ze worden ontwikkeld volgens een democratische procedure, ev. via vele compromissen, na adviezen van deskundigen vastgesteld door niet-deskundigen, 't lijkt me wat overtrokken, op de rand van democrazy. Zijn vergelijking van het vaststellen van b.v. de Deltawerken door het parlement, niet door ingenieurs, is daarbij niet indrukwekkend. Ik zie de Kamerleden al die zouden willen proberen om de techniek van weg- en waterbouwkunde in de Kamer te gaan behandelen (al ben ik in de sector volksgezondheid wel eens iets dergelijks tegengekomen. . .). Maar goed, het is te proberen.

Volop instemmen kan men met het gevoelen van behoefte aan proeven op de som van de opvoeding. Waarbij duidelijk is dat tests voor kennis en inzicht het minst moeilijk zijn, die voor sociale vaardigheden al wat lastiger, maar dat men met die voor democratische gezindheid nog vrijwel geheel aan het begin staat. Adorno deed er iets aan met zijn test op de mate van autoritaire instelling (authorianism).

Bij het bestrijden van de 'hooggeleerde willekeur' zet hij zijn hoop b.v. op de studentenvakbond. Pressiegroepen zijn onmisbaar in de democratie. (Prof. De Groot: 'U hebt geen idee hoe democratisch hoogleraren kunnen leren denken onder de invloed van goed functionerende pressie-groepen. . .'). De rechten van studenten en middelbare scholieren lijken nergens op. Al zijn er goede experimenten als uitzondering.

Prof. dr. J. W. van Hulst (V.U.) noemt een eigen ervaring: hij gaf zijn studenten de kans om te komen met een geheel nieuw programma van de studie in de pedagogiek. Via democratische samenwerking met de faculteit kwam er inderdaad een nieuw programma, uiteraard niet precies hetzelfde, maar met veel van de wensen erin verwerkt!

Het onderdeel 'opvoeding tot democratie als pedagogisch probleem' komt wat mager, abstract-analytisch uit de verf. En eigenlijk is dat ook — zij 't in veel mindere mate — het geval met het deel dat eigenlijk als climax zou hebben moeten dienen: Verzorging van de opvoeding tot democratie. Haar betekenis, mogelijkheden, technieken en realisaties. Een goede opzet, maar wat men zou verwachten en waar intense behoefte aan is, een inventarisatie van geslaagde en ev. niet-geslaagde experimenten, werd het niet.

Pleidooien voor een comprehensieve structuur, mee ter bestrijding van een standen-maatschappij, zijn me uit het hart gegrepen, maar ze zijn niet nieuw. Het gaat er in de komende tijd om leraren, onderwijzers, ouders, schoolbesturen te helpen leren hoe het kan en moet. Stemmen uit de praktijk, vraagt een der deelnemers. Men kwam er niet voldoende aan toe. Toch geeft een enkel voorbeeld duidelijk de richting aan, waarin men zoekt. Prof. C. de Keyser uit Leuven, stelt b.v. voor de leerlingen te betrekken bij de organisatie van de examens. De spanning, 't vreemde, de onrust zal daardoor afnemen. Examens zijn namelijk de zaak van de kandidaten in de eerste plaats!

Zoals ook de uitspraak: begin maar niet met een leerlingengemeenschap als er nog geen lerarengemeenschap is. . . Dergelijke benaderingen vragen de durf om geijkte denkwijzen opzij te zetten, voorlopig of definitief. Zij bewijzen, dat er leven en beweging in de democratie-brouwerij zit, en dat niet uitsluitend op het politieke terrein.

De ondertitel van het rapport luidt terecht: De toekomst van onze democratie. Er is werk aan de winkel. Heel veel werk.

Op alle fronten tegelijk. Want niets is frustrerender dan de incongruentie der levensmilieus, democratie in de school, maar niet in het bedrijf, wel in de politiek, maar niet in de kerk of het gezin.

In zijn naschrift pleit het werkcomité — meer dan een jaar ná de conferentie des te meer verontrust door de politieke situatie — voor een centrum van nationaal formaat dat zich bezighoudt met het stimuleren, het hulp verlenen bij de opvoeding tot democratisch burger. Na langdurige besprekingen, op goed vaderlandse wijze met veel kringen, staat het formeel oprichten van een dergelijk centrum een dezer dagen voor de deur. Dat onze overheid er snel en fors hulp aan moge verlenen.

J. H. C. Molenaar

Geen chauvinisten, maar wel Europeanen

In het september-nummer van S. en D. wijdt Dankert een lezenswaardige beschouwing aan twee recente publikaties, van Strauss en Kuby, die verband leggen tussen de Europese visies van de beide schrijvers en hun opvattingen over het Duitse probleem. Een nuttig stuk, al was het maar om de lezer eraan te herinneren, dat er zoiets als een Duits probleem is blijven bestaan, en dat Europa als geheel, en in vele vormen, daar wat mee te maken heeft.

Tegelijk echter legt Dankert een verband tussen zijn lectuur en de Europese Beweging in Nederland — waarvan hij lid en hoofdbestuurslid is —, dat niet onweersproken mag blijven.

Ik heb er geen behoefte aan, met Dankert te gaan polemiseren of de vraag, of het „Europa van de oude federalisten" nu „in" is of niet. Ik ben zelf eerder een jonge federalist, en betwijfel trouwens of de oudere generatie van „Europeanen" zich terug zal vinden in Dankerts beschrijving. Hij zou het Mansholt of Mozer eens moeten vragen.

Waar Dankert echter de discussies in de Europese Beweging gaat beschrijven, en ten aanzien van dat merkwaardige slag mensen, dat hij „Europeanen" noemt, bepaalde conclusies gaat trekken, raakt hij het spoor dermate bijster, dat een correctie op haar plaats is.

Wat was er immers in die Europese Beweging in Nederland aan de hand? Daar had een stel mensen er zich aan gezet, een compleet Europees program op wat langere termijn te ontwerpen en aan het congres voor te leggen. Zij waren het beu om ieder jaar resoluties aan te nemen om af te keuren, wat de heer de Gaulle nu weer had gedaan, en niet minder, om alsmaar oude slogans te herhalen zonder deze aan de werkelijkheid van vandaag en de noodzaken van morgen te toetsen. En zo'n compleet program wilden zij aan een congres voorleggen, om het dan voortaan jaarlijks bij te schaven en te actualiseren. Het is een soort ambitie, die niet zo erg veel verschilt van die van de auteurs van 'Socialistisch Bestek'. . . .

De auteurs van het program werkten vanuit een visie, die ook terug te vinden was in het door Etienne Hirsch en de Nederlandse afvaardiging aan het congres van de Europese Beweging in München, enkele jaren geleden, voorgelegde program. Dit sluit niet uit, overigens, dat hun opvattingen nog wel eens verschilden van die van sommigen van hun geestverwanten in het buitenland, van verschillende politieke kleur, die naar hun mening Europa nog wel eens te veel als het middelpunt van de wereld beschouwden en dan die wereld verder ten dele maar vergaten. Zij stelden vast, dat er in de wereld van vandaag nogal het een en ander aan vrede en veiligheid, aan welvaart en rechtvaardigheid ontbrak, dat je daar op je eentje, als nationale Europese mini-staat, niets aan doen kon, dat ook maar enige kans op resultaat bood, en dat je het daarom samen moest gaan doen. Een samendoen, dat bovendien om tal van andere redenen broodnodig was, en dat op een beperkt terrein al het een en ander opgeleverd had, dat niet meer weg te cijferen was. Daarvan uitgaande, liet men allerlei terreinen van samengaan en samenwerking de revue passeren, en kwam daarbij onvermijdelijk ook op buitenlandse politiek en defensie. Daarbij koos men — en het congres volgde in overgrote meerderheid deze lijn — voor het opbouwen van een Atlantisch deelgenootschap, voor een Europese bijdrage aan de ontspanningspolitiek door meer samenwerking met de communistische landen op diverse terreinen, voor meer steun aan de ontwikkelingslanden, en bovendien — waar men ten slotte niet uit zou komen — sprak men over een 'vergaande integratie van de Europese defensie-inspanning, waarbij men die gezamenlijke Europse bijdrage niet los kan denken van een belangrijk stuk politieke integratie'. Dat is geen Strauss of Kuby, en er blijft niets onder water, maar er staat inderdaad iets uitdrukkelijk niet in. En dat iets is een oordeel over de Europese atoombewapening. Dat betekent dus allerminst, dat men als Europese Beweging 'een Europees beheerde kernmacht' zou willen propageren, zoals Dankert via de NRC drs. Westerterp in de mond legt — en nota bene betreurt, dat deze formulering ontbrak —, maar wel dat men besefte, in de rijk geschakeerde kring van de Europese Beweging nog onvoldoende over deze vraagstukken gediscussieerd te hebben om er een mening over te geven.

Dankert voert dan de actieve Amsterdamse afdeling van de Europese Beweging ten tonele en construeert een tegenstelling over de voorrang van de politieke integratie boven de militaire,

die er niet was. Hoofdbestuur en Amsterdam waren het, en dat bleek al uit de voorgestelde tekst, hierover eens, niet echter over het in feite afwijzen van elke geleidelijk opgebouwde integratie van de (bestaande, en dus niet-nucleaire) defensie-inspanning, voor er een compleet politiek bouwwerk zou staan. Alleen al om de huidige verspilling van geld en energie aan nationale defensietjes, niet meer dan uiterst los gecoördineerd door een tegen deze versplintering onmachtig NAVO-apparaat, zou men zich eerst nog eens moeten bedenken, voor men elk nauwer samengaan, ook op politiek 'onschuldige' gebieden als bewapening, transport, uitrusting, opleiding en oefening, van de hand wees, en alles met een weids gebaar naar de, mogelijk verre, toekomst schoof. Aldus het hoofdbestuur. Tot een werkelijke discussie hierover kwam het echter niet, omdat Amsterdam de nucleaire problematiek niet wilde uitzonderen, maar juist aan de orde stellen, door zonder meer voor nu en later een Europese kernmacht af te wijzen.

Men kan daarover denken, zoals men wil — ook in de Europese Beweging —, en mijn persoonlijke mening hierover doet thans weinig ter zake, maar het was een vraagstuk, dat eenvoudig niet rijp was om behandeld te worden, dat daarom ook niet aan de orde gesteld was, en dat dus onvermijdelijk tot een uitstel van behandeling tot na een uitvoerig gesprek moest voeren, een uitstel, waarin uiteraard de hele defensieparagraaf werd meegesleept. Het gesprek hierover is inmiddels in de Europese Beweging in volle gang.

Dankert laat dan een uitvoerige beschouwing volgen over het openhouden van de 'nucleaire optie' in het concept-program, dat de mogelijkheid zou inhouden, dat een Verenigd Europa over een eigen niet in het Atlantisch geheel geïntegreerde kernmacht zou beschikken. Ik meen in het voorgaande al duidelijk te hebben gemaakt, dat de 'nucleaire optie' evenmin werd opengehouden als afgewezen, eenvoudig omdat men over dit bepaald niet 'actuele' vraagstuk — in de zin van 'in de nabije toekomst of zelfs op wat langere termijn te verwezenlijken' — geen uitspraak wilde doen, voor er een uitvoerig gesprek over geweest was, en er andere, wel 'actuele' mogelijkheden van samenwerking en samengaan niet op wilde laten wachten.

Met Kuby als voorbeeld komen dan ten slotte in Dankerts betoog bij wijze van boeman weer de 'Europeanen' opdraven.

Een fundamentele afkeer van de Gaulles buitenlandse politiek hebben zij niet, integendeel, als het maar supranationaal Europees beleid is, vindt de Gaulles politiek bij hen 'gretig aftrek'. Dit wordt nu werkelijk, zeker voor een hoofdbestuurslid van deze beweging, in een artikel, dat begint en eindigt met verwijzingen naar de Europese Beweging in Nederland, wat al te vreemd, juist door deze insinuerende onduidelijkheid. Het Nijmeegs program van de Europese Beweging in Nederland, het op het congres in München vastgestelde program van de internationale Europese Beweging spreken een te duidelijke anti-gaullistische taal, juist op het gebied van de plaatsbepaling van Europa in de wereld, dan dat men zoiets op zo'n wijze zonder meer kan stellen. In tegenstelling tot het Frans-chauvinistisch beleid van de Gaulle, zijn de 'Europeanen' die Dankert zou moeten kennen, omdat hij met hen in één bestuur zit, namelijk geen (Europese) chauvinisten, maar gewoon Europeanen. En dan zonder die aanhalingstekens, waar Dankert zulke wonderlijke beschouwingen aan verbindt.

Dit alles zou geen repliek waard zijn, als het ging om de meningen, die een 'clubblad' verkondigt of die in een bepaald 'clubje' leven. Maar het gaat hier om het gesprek tussen de verschillende politieke partijen en stromingen in Nederland over zaken van groot politiek belang. Wanneer de internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid in deze kring, zoals hij op het Nijmeegse congres deed, een gesprek in feite onmogelijk maakt door tevoren zijn uittreden aan te kondigen voor het geval de conclusie in zijn ogen verkeerd zou uitvallen, of later een vertekend beeld geeft van de discussie, door in een artikel over de Europese Beweging met 'Europeanen' te gaan polemiseren, die hij zaken in de mond legt, die met deze Europese Beweging niets te maken hebben, dan geeft hij anderen, waaronder een Bogaers en een Berghuis en geestverwanten, met wie wellicht een samengaan mogelijk zal blijken, dat de politieke impasse in Nederland kan verbreken, een verkeerd beeld van de politieke partij, die hij vertegenwoordigt. Juist in de politieke situatie van vandaag is dat een betreurenswaardige zaak.

P. Dankert

Een kort loflied op de Europese Beweging

Het spijt me, maar J. H. C. Molenaar moet tegengesproken worden. Hij heeft het ernaar gemaakt. In de laatste alinea van 'Geen chauvinisten, maar wèl Europeanen' een door de heer Molenaar zelf gekozen titel die bepaald niet in strijd is met de tendens van mijn artikel in het septembernummer van S. & D., stelt de voorzitter van de Europese Beweging, dat de internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid in de kring van de Europese Beweging een gesprek over de Europese defensiepolitiek in feite onmogelijk maakt door bij voorbaat met uittreden te dreigen.

Dat is een stevige beschuldiging. Gelukkig slaat-ie nergens op. Niet het gesprek over de Europese defensie maar een congresbeslissing over dat onderwerp is door mijn inderdaad allesbehalve diplomatiek optreden in Nijmegen onmogelijk gemaakt. Het is in allerlei organisaties een goed gebruik dat aan zo'n beslissing een gesprek voorafgaat.

Nu stelt de heer Molenaar hoogstpersoonlijk dat het een beslissing betrof over een zaak van groot politiek belang. Ik ben dat met hem eens. Vandaar dat een diepgaand gesprek me wel nuttig leek, in het hoofdbestuur van de Europese Beweging, in de afdelingen en in en met de bij de Europese Beweging aangesloten politieke partijen. Dat gesprek heeft echter nooit plaatsgevonden, tenzij de voorzitter van de Europese Beweging onder 'gesprek' een tweetal uitermate slechtbezochte hoofdbestuursvergaderingen verstaat, tijdens welke niet alleen de bewuste defensieparagraaf, maar het hele ontwerpprogram behandeld moest worden op basis van een in mijn ogen hoogst ongelukkige uit het dagelijks bestuur afkomstige ontwerptekst. Die ontwerptekst is weliswaar stevig geamendeerd, o.a. door mij zelf, de heer Molenaar weet dat het uiteindelijk resultaat noch voor de voor- noch voor de tegenstanders van de aanvankelijke tekst bevredigend kon zijn.

Hij weet ook, dat ik mede daarom heb voorgesteld de hele defensieparagraaf uit het ontwerpprogram te schrappen. Mocht

hij het niet meer weten, dan verwijs ik hem naar stuk no. 2584 van het hoofdbestuur, pag. 7.

Hoewel ik nauwelijks de verleiding kan weerstaan dat stuk te citeren, meen ik zo wel voldoende te hebben aangetoond, dat het niet de internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid was, die een gesprek tussen de verschillende politieke partijen en stromingen in Nederland onmogelijk maakte, maar dat een deel van het hoofdbestuur van de Europese Beweging dat gesprek gewoonweg weigerde en, door het voorleggen van een ontwerp-paragraaf aan het Nijmeegse congres, een beslissing heeft trachten te forceren via de leden van de Europese Beweging. Hoewel ik aan mag nemen, dat het merendeel van die leden aangesloten is bij een politieke partij, gaat het toch te ver om, zoals de heer Molenaar impliciet doet, te stellen dat een discussie op een congres van de Europese Beweging plaatsvervangend is 'voor een gesprek tussen de verschillende politieke partijen en stromingen.' Dat laatste gesprek is nu overigens op gang gekomen. Dank zij Nijmegen. Dank zij onder anderen de internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid.

Ten slotte een paar losse opmerkingen, betrekking hebbend op het artikel van de heer Molenaar.

1. Het is geen bijdrage aan de discussie als men de tegenpartij probeert te chanteren met het oordeel dat enkele in het huidige vernieuwingsproces betrokken politieke leiders als Berghuis en Bogaers over het optreden van die tegenpartij zouden kunnen hebben en de consequenties die ze daaraan zouden kunnen verbinden voor de politieke vernieuwing in Nederland. Het desbetreffende argument van de heer Molenaar vermag overigens op mij al even weinig indruk te maken als het dat waarschijnlijk doet op de heren Berghuis en Bogaers. Ik neem tenminste aan dat zij, al vernieuwende, zich zelf zullen blijven.

2. Molenaar schrijft dat 'de' nucleaire optie 'evenmin werd opengehouden als afgewezen.' Men wilde er geen uitspraak over doen, gezien de mogelijkheden van verwezenlijking 'in de nabije toekomst of zelfs op wat langere termijn.' Ik zie niet in, dat dit punt vermeden moest worden, terwijl zoveel andere ook niet direct te verwezenlijken zaken, waarover nog minder makkelijk uitspraken zijn te doen wat die mogelijkheden van verwezenlijking betreft, wel moesten worden opgenomen in het program.

Per slot van rekening wilde de Europese Beweging, Molenaar herhaalt het hier, een 'compleet' program.

3. Zijn 'bewapening, transport, uitrusting, opleiding en oefening' — Molenaar vergeet dan nog maar de in het ontwerpprogram ook genoemde terreinen van 'planning en bevelsvoering en organisatie' — politiek 'onschuldige' gebieden? Is deze zaak werkelijk doorgesproken in het hoofdbestuur? Heeft ook maar één hoofdbestuurder kunnen aangeven wat hij daarmee precies bedoelde? Is het alleen een kwestie van 'verspilling van geld en energie'? Kom nou, Europeanen!

4. Ik zou in mijn artikel een tegenstelling hebben geconstrueerd tussen de afdeling Amsterdam en het hoofdbestuur over de voorrang van politieke boven militaire integratie die er niet was. Maar waarom dan het verzet van achter de bestuurstafel tegen een Amsterdams amendement dat luidde: 'Een geïntegreerde Europese defensie kan alleen tot stand komen op basis van algemeen-politieke integratie. De eis van fundamentele overeenstemming omtrent de fundamentele lijnen van het buitenlands beleid is des te klemmender.' Het hoofdbestuur wilde een gezamenlijke Europese defensiebijdrage niet los denken van een belangrijk stuk politieke integratie. Terwijl in het Amsterdamse voorstel de politieke kip voorwaarde is voor het leggen van een defensie-ei is in dat van het hoofdbestuur de kip—ei-vraag niet opgelost. Dat is niet onbelangrijk.

5. Hoewel ik van mening ben, dat mijn opmerkingen over de Gaulle en de 'Europeanen' op blz. 604 van S. & D. duidelijk genoeg zijn — m.a.w. niets insinueren — toch een korte toelichting. In de internationale Europese Beweging, ook in de Nederlandse, wordt veel nadruk gelegd op wat een Verenigd Europa allemaal kan en moet. Dat is op zich zelf allemaal wel het nastreven waard. Als men echter stelt — en de Europese Beweging in Nederland doet dat op pagina 12 van het program 'Naar de Verenigde Staten van Europa' — dat die vereniging van Europa noodzakelijk is omdat anders 'zonder ons over ons' wordt beschikt, dan riekt dat naar een grandeurstreven dat het kenmerk is van de politiek van een Franse generaal. Als men daaraan verbindt dat 'tussen de Verenigde Staten van Amerika, de Sowjet-Unie en China Europa een eigen plaats dient in te nemen' (program pag. 12), dan vind ik de vergelijking tussen Kuby en de Europese Beweging niet zo ver gezocht.

De Pen op Papier

OVER DUIDELIJKHEID IN POLITIEKE PROGRAMMA'S

Onder de stereotiepe uitdrukkingen, die in de huidige politieke discussies tot mode zijn geworden, zoals 'onlustgevoelens,' 'regentenmentaliteit,' 'directe invloed van de kiezers op het regeringsbeleid' e.d. behoort ook 'duidelijkheid in de politieke wensen van de partijen.'

Behoudens demagogen zullen er weinig voorstanders van ónduidelijkheid zijn. Het is alleen maar jammer, dat er van een gericht streven naar duidelijkheid dikwijls zo weinig blijkt. Een nogal kras voorbeeld hiervan is de leuze: 'herverdeling van inkomens en vermogens.' Bij het gebruik ervan wordt weleens een illustratie gegeven van de bestaande ongelijkheid, maar daarbij blijft het gewoonlijk. Men zoekt vergeefs naar een publikatie, waarin, zij het slechts in grove trekken, een uiteenzetting gegeven wordt over de omvang van de beoogde herverdeling alsmede van de gevolgen ervan. Er worden weleens enige lapmiddelen genoemd, zoals premiesparen, het bedenksel, dat beter zou passen voor kinderen dan voor volwassenen.

De 'herverdeling', waaronder men van alles kan verstaan, van de meest radicale onteigening tot het enigszins sterker optrekken van de laagste inkomens in vergelijking met de hogere, wordt in het juli/augustusnummer van S. en D. overtroffen door de uitdrukking 'bestrijding van de inkomens- en vermogensongelijkheid.' (blz. 468 in het artikel van J. Boersma).

Deze uitdrukking is duidelijk. Of lijkt dit alleen maar zo? Bestrijding behoeft nog niet directe afschaffing te betekenen. Maar als de leuze ernstig bedoeld is, hoopt de schr. toch op succes van die bestrijding, waardoor de ongelijkheid dan zal worden opgeheven. Iedereen een gelijke portie van het nationaal inkomen en vermogen. Als dit niet de bedoeling is, mag de zinsnede in hoge mate door de slordigheid misleidend worden genoemd. Bedoelt de schr. het wel, dan zou hij toch een, al was het nog zo'n summiere schatting van de gevolgen hebben moeten geven.

Beishuizen heeft enige tijd geleden in Het Parool een berekening gepubliceerd over de stijging van hoge inkomens, als die boven een bepaald bedrag zouden worden geconfiskeerd en over de lagere verdeeld. Dit zou voor de laatste heel weinig betekenis hebben.

Het zou nuttig zijn, indien enige economen zich er eens toe zouden zetten, een prognose te maken van de kapitaalvorming en de belastingopbrengst in een maatschappij met min of meer geëgaliseerde inkomens en vermogens. In een maatschappij, waar de produktiemiddelen grotendeels in handen van de staat zijn, zal de kapitaalvorming geen moeilijker probleem zijn dan in de huidige kapitalistische samenleving. Maar hoe zou dit zijn in een land na een intensieve herverdeling?

Sociologen en psychologen zouden zich ook eens kunnen bezighouden met de vraag, hoeveel jongelieden zich zouden inspannen om door studie een hogere positie te bereiken, als deze met hetzelfde inkomen zou worden beloond als de lagere.

Wat ik hier neerschrijf, lijkt enigszins op vechten tegen windmolens. Want wie, behalve enige geestdriftige, goedhartige, maar wat onnadenkende mensen, wensen eigenlijk die bestrijding van inkomensongelijkheid? Een recent kranteberícht: de vakvereniging van kappersbedienden beklaagt zich erover, dat haar leden, na een opleiding van enkele jaren, maar weinig meer verdienen dan ongeschoolde arbeiders. De Arka is verontwaardigd omdat de regering de hoge kinderbijslag voor ambtenaren wil bevriezen tot die van particuliere werknemers hetzelfde peil zal hebben bereikt. De vakcentrales werken met de werkgeversorganisaties samen om de lonen per onderneming te doen vaststellen. Deze methode zal de ongelijkheid in bezoldiging uiteraard bevorderen. Er is geen spoor te ontdekken van een solidariteit van arbeiders, die hen zou doen streven naar gelijke lonen voor alle vakken.

Juist omdat de vraag, wat men toch moet verstaan onder die herverdeling van inkomsten, mij bezighield, ben ik de conferentie van de Wiardi Beckman Stichting te Utrecht op 14 september jl. gaan bijwonen. Weliswaar was het onderwerp de hoogte en de heffing van belasting, maar juist daarbij komt de 'herverdeling' ter sprake.

Uit de preadviezen werd al duidelijk, dat er met belastingen in dit opzicht bitter weinig te bereiken valt. Eigenlijk, zo blijkt eruit, kunnen ze niet hoger, behalve wellicht de successierechten. Die zouden volgens drie preadviseurs een *f* 162 miljoen per jaar meer moeten opbrengen. De heer Roemers merkte daarover op, dat dit bedrag alleen voor de kapitaaldienst zou mogen worden gebruikt.

Wanneer je als leek op economisch gebied zit te midden van vele tientallen economen, ben je niet gauw geneigd je in de discussie te mengen. Ik zat dus maar af te wachten, of er iets belangrijks zou worden opgemerkt over die fameuze herverdeling van inkomens en vermogens. Tevergeefs. Wie het onderwerp aanroerde, sprak over vrijstelling van luister- en kijkgeld voor bejaarden met een laag inkomen, of over lage spoorwegtarieven voor grote gezinnen, lage toegangsprijzen voor jeugdige personen in zwembaden, e.d. Wat dan

weer bestreden werd met het argument, dat mensen zonder televisietoestel, lieden, die niet reisden of niet zwommen, er niet van zouden profiteren. Ik vroeg mij verbaasd af, of we dit en ook, in plaats ervan, het verstrekken van enige tientallen guldens nu als herverdeling van inkomsten moesten beschouwen.

In een gesprek met een der aanwezige economen vernam ik, dat mijn twijfels gerechtvaardigd waren. Hij zag ook als enige manier tot het vergroten van de welvaart der laagst bezoldigden een vergroting van de produktiviteit.

Op economen, die het hiermee niet eens zijn en die blijven spreken van een herverdeling der inkomens en vermogens, rust mijns inziens de plicht, voor den dag te komen met een weloverwogen plan en een uiteenzetting van de eraan verbonden gevolgen. Als ze dit niet kunnen, behoort die herverdelingsleus te worden opgeborgen. Vanwege de zo naarstig gepredikte duidelijkheid in de politiek.

PROF. DR. J. J. FAHRENFORT

Boekbesprekingen

Mr. dr. H. J. J. Leenen: 'Sociale Grondrechten en Gezondheidszorg', uitgave C. de Boer Jr./Paul Brand. —

Het is een goede gedachte geweest van mr. Leenen om zijn proefschrift te wijden aan een zo belangrijk onderwerp als 'Sociale Grondrechten en Gezondheidszorg'. Langzamerhand dringt de bijzondere betekenis van de beoefening van het recht der volksgezondheid als eigen juridisch specialisme door [1]) en het is dan ook met bijzondere vreugde, dat ik dit proefschrift hoorde verdedigen en daarna gelezen heb.

De schrijver heeft het zich zelf bepaald niet gemakkelijk gemaakt, hetgeen te meer te loven valt, omdat het werk naast een belangrijke dagtaak werd volbracht. Wanneer men de lijst van geraadpleegde literatuur, die aan het slot van het werk is opgenomen, overziet, is het duidelijk, dat talloze uren van ingespannen arbeid aan het schrijven zijn voorafgegaan.

In hoofdstuk I schetst de jonge doctor de overgang 'caritas' naar 'recht op gezondheidszorg', waarbij hij het licht doet schijnen op de historische ontwikkeling. Dat overigens aan de caritas in vroeger tijden veel ontbrak blijkt wel uit de door de schrijver geschilderde droeve toestanden, waarin zich gedurende eeuwen de Nederlandse bevolking bevond, toestanden, waarvan men zich heden ten dage nauwelijks een voorstelling kan maken. Als dan langzamerhand, mede ten gevolge van het optreden van bepaalde verlichte, sociaal bewogen geesten ook de overheid zich meer van haar taak op het sociaal terrein bewust wordt en zegenrijke wetgeving tot stand komt, lezen wij hoe zeer de samenleving ten goede evolueert. Hierbij is de industriële revolutie, die de produktiemogelijkheden in zo belangrijke mate bevordert, tot steun voor grotere welvaart geweest.

Overheid, particuliere organisaties en groeiend besef van de betekenis van de gezondheid bij de bevolking brengen dan ons huidige volksgezondheidspatroon, waaraan nog weliswaar veel te verbeteren valt, doch dat toch, vergeleken met b.v. 100 jaar geleden, de toets der kritiek in talloze opzichten kan doorstaan.

[1]) Zie o.a. ook van de hand van schrijver dezes in 'Volksgezondheid en Recht', Uitg. Vermande Zonen, pag 7 e.v., ontleend aan Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde 1954, pag. 395 e.v. en Nederl. Bestuursrecht Deel III p. 616.

Mr. Leenen schetst ons verder de betekenis van het ziekenfondswezen en wijdt ook enige (m.i. wat geringe) aandacht aan de maatschappijen van beroepsuitoefenaren die ook ter verhoging van de deskundigheid van hun leden in het algemeen belang zoveel waardevol werk hebben verricht.

In het jaar 1947 kwam de Wereldgezondheidorganisatie tot stand. Leenen heeft zekere bezwaren tegen de definities, die in de preambule van het Statuut der Wereldgezondheidorganisatie zijn neergelegd. Hij is van oordeel dat deze preambule blijk geeft van een wat ambivalente en niet heldere kijk op gezondheid en gezondheidszorg. Misschien is deze kritiek tot op zekere hoogte wel juist. Ik had ook liever gezien dat in het Statuut niet van recht op gezondheid, maar van recht op gezondheidszorg ware gesproken: Gezondheid is geen recht, maar — zoals prof. Bijl eens zeide — een voorrecht. Maar aan de andere kant: hoe belangrijk was het niet dat in het Statuut van deze wereldwijde organisatie uitdrukkelijk werd vastgelegd, dat — zoals Leenen zelf ook stelt — over de gehele linie een ontwikkeling van caritas naar recht te signaleren valt. Dat dus de gezondheid ook internationaal in het vlak van het recht werd gebracht, met plichten voor de overheid en rechten van het individu.

Een belangrijk gedeelte van Leenens proefschrift is gewijd aan filosofische vragen. Ik meen daaraan in deze recensie voorbij te mogen gaan. Wel moge nog de laatste alinea van het werk worden geciteerd. Zij is als het ware de geloofsbelijdenis, die uit het werk van deze enthousiaste auteur naar voren komt. 'De gezondheidszorg kan in het geheel van de sociale grondrechten een beroep doen op personen, maatschappelijke groeperingen en instituties alsmede op de overheid, om zich voor de verdere ontwikkeling in te spannen en zo bij te dragen, in onderlinge gerichtheid op elkaar, tot een optimale ontplooiing van het gezondheidsaspect van het menselijk geluk. Het recht zal daarbij de functie hebben van ordening, vastlegging en garantie, om zo te overwinnen wat aan zwakte in het mensengeslacht aanwezig is en dit mede te leiden naar zijn voltooiing.'

MR. C. J. GOUDSMIT

A. J. Wichers. 'De oude plattelandsbeschaving'. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'. Assen, Van Gorcum en Comp. 1965. 285 blz.

Dit boek is de handelsuitgave van de dissertatie, waarop de schrijver op 9 december 1965 aan de Economische Hogeschool in Rotterdam is gepromoveerd. Het beoogt een cultuur-sociologische behandeling te geven van de oude, steeds terugkerende eigen aard van de plattelan-

ders en de belangrijkste variaties hierop, in het bijzonder in Nederland. Met 'oud' bedoelt de auteur het gehele tijdvak van 800 tot 1900, meer in het bijzonder de toestand omstreeks 1900.

Hij begint de behandeling met de beschrijving van de bewoners van een drietal plattelandsgebieden van de hand van pre-sociografen, t.w. de arts P. A. Barentsen, ds. H. J. Heijnes en de romancier Herman de Man, allen uit de 20e eeuw. Vervolgens wijdt hij aandacht aan het ruimere maatschappelijke verband, waarin het platteland was opgenomen. Uit de toestand van geringe ontplooiing van die samenleving vloeien volgens hem haar drie kenmerken voort:
1. de binding aan de bodem;
2. de grote tweedeling tussen heren en volk, ontstaan als gevolg van de feodale en stedelijke overheersing van het platteland (door de schrijver 'overherigheid' genoemd) en die met name in N.-Brabant, Limburg en de Veluwe wordt gevonden;
3. de kleine, veel jongere, interne plattelandstweedeling, de tegenstelling tussen grote en kleine boeren, resp. landarbeiders, die vooral voor Groningen en Friesland kenmerkend is.

Het volgende hoofdstuk is gewijd aan het grondpatroon van de oude plattelandsbeschaving, dus die hoofdlijnen — door Wichers principia media genoemd — welke in directe relatie staan met die toestand van geringe ontplooiing. Daarna wordt de geestesgesteldheid van de plattelandsbevolking behandeld, die hij de media historica noemt. Wichers onderscheidt verschillende geestesgesteldheden en komt ten slotte tot een indeling van Nederland in een achttal beschavingsgebieden. Om die mentaliteitsverschillen te verklaren, gaat hij de invloed na van de volgende factoren: 1 de geografische ligging, 2 het fysische milieu, 3 de 'volksstammen' Friezen, Franken en Saksen, 4. de godsdienst en 5 de overherigheid. Hij komt daarbij tot de slotsom, dat de invloed van de eerste vier factoren gering was en dat de overherigheid als de voornaamste actieve oorzaak van de geestesgesteldheden beschouwd kan worden (blz. 229).

De oude plattelandsbeschaving noemt Wichers met Durkheim een société de solidarité mécanique, waarin zich alles bijna mechanisch voltrekt, dus in sterke mate buiten het bewustzijn van de cultuurdragers om. Na 1900 is de plattelandssamenleving volgens hem een société de solidarité organique geworden, dus een samenleving, die een zekere differentiatiegraad gepasseerd is, waarin de mensen meer geïndividualiseerd zijn en hun bewustzijn ruimer ontwikkeld is. In deze organische samenleving is er t.a.v. de godsdienst nog maar één mogelijkheid, nl. zijn algehele bewustwording als mythe, ideologie en spiegelbeschaving, dus praktisch gesproken zijn verdwijning.

In geen jaren heb ik een sociologisch proefschrift gelezen, dat mij zo mateloos heeft geïrriteerd. Vanuit een niet-alledaagse pretentie wordt, om te beginnen, meestal zonder nadere argumentatie, over diverse

auteurs en publikaties op denigrerende wijze geoordeeld. Toynbee heet b.v. een schrijver, die zelf het overherigheidsdenken nog niet is ontwassen, Amerikanen (sic!) zijn gemiddeld nu eenmaal in verhouding tot hun faam matige sociale wetenschapsbeoefenaren, Riesman's The lonely crowd is een Amerikaans modeboek, niet werkelijk fundamenteel, waar de Nederlandse sociologen braaf achteraan draven, de onder redactie van Sneller tot stand gekomen Geschiedenis van de Nederlandse landbouw is een nare 'reader', waarin niemand gedwongen wordt zich nu eens werkelijk met het onderwerp bezig te houden, enzovoort.

Van zulk een kritisch auteur verwacht men superieur werk, maar wat valt dat tegen. Van 'n grondig zich verdiepen in de sociaal-economische geschiedenis van de periode 800–1900 b.v. is geen sprake, onder het excuus, dat, als het materiaal er al is, gewoonlijk een goede historisch-sociologische verwerking ontbreekt en de louter historische werken zijn volgens hem dikwijls wat, of zelfs zeer, misleidend! Alsof er ooit een sociale onderzoeker is geweest, die niet te worstelen had met de weerbarstigheid van zijn historisch materiaal! Het materiaal in Wichers' boek dateert dan ook veelvuldig uit de 20ste eeuw, ja vaak van nà de Tweede Wereldoorlog, maar, zegt hij, 'in al deze gevallen is er alle reden om aan te nemen, dat een meer letterlijk omstreeks 1900 verrichte waarneming nauwelijks een ander inzicht zou hebben opgeleverd'! (blz. 8). Een wel zeer wonderlijke wijze van benadering van de historie! Ook op andere plaatsen maakt de schrijver het zich wel wat al te gemakkelijk. Om het mentaliteitsbeeld kwantificerend te toetsen gebruikt hij de godsdienstige en politieke verscheidenheid, de deelname aan het landbouwonderwijs en de huwelijksvruchtbaarheid. Omdat het om het plattelandse reageren gaat heeft hij de gemeenten die in 1930 meer dan 20.000—30.000 inwoners (?) telden, uit de gegevens omtrent de godsdienstige en politieke samenstelling van de bevolking geëlimineerd.

Voor de huwelijksvruchtbaarheid nu was reeds aanwezig een door Hofstee samengestelde statistiek voor de periode 1850–1960, *evenwel geordend volgens de elf provincies*. Wichers had uiteraard nu die statistiek op basis van zijn streekindeling moeten herbewerken en daarbij de cijfers van de grote gemeenten er tevens uit moeten verwijderen. Maar dat is hem te veel werk. En, zegt hij, ook zonder dit is wel te zien, hoe de geestesgesteldheid ook in de huwelijksvruchtbaarheid tot uiting komt! Hoe weinig serieus de grenzen van de acht beschavingsgebieden worden getrokken, moge blijken uit de mededeling, dat van de kop van Overijssel (die bij de zandgronden van het midden wordt ingedeeld) de Noordoosthoek wordt afgesneden. 'Mogelijk', zegt Wichers, 'is Giethoorn hierdoor aan de verkeerde kant gekomen, maar dit leek het eenvoudigste, terwijl het zonder meer volgen van de provinciegrens minder fraai leek' (blz. 230)!

Wichers' feitenmateriaal vervult ook geen andere dan een illustra-

tieve functie. Geen wonder, dat hij zo dweept met de oude 19e-eeuwse sociologische meesters, want die waren meestal ook sterker in het betuigen dan in het betogen. Erger is, dat zelfs een behoorlijke literatuurverwijzing ontbreekt. In de meeste gevallen wordt volstaan met het noemen van een publikatie zonder enige nadere precisering. Het summum wordt bereikt op blz. 52, waar de auteur in een voetnoot aan de mededeling toevoegt: 'zoals wij ergens tegenkwamen'.

Bezwaarlijk moet het ook heten, dat Wichers van zijn centrale begrippen geen scherpe definities geeft. Het begrip principia media b.v. hanteert hij anders dan de schepper ervan Karl Mannheim (Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus, 1935, blz 130 e.v.,) maar dan dient zulks toch toegelicht te worden. Van Wichers zelf is het begrip media historica afkomstig, maar wat hij daar nu precies onder verstaat, komt niet uit de verf. Ook op de term *geestesgesteldheid* of *mentaliteit*, over welks inhoud nog weinig overeenstemming bestaat, had de auteur dieper moeten ingaan dan hij doet, te meer omdat hij de indruk wekt, a./ dat deze twee begrippen synoniem zijn met het begrip *karakter*, b./ dat geestesgesteldheid een 'sociologisch' gegeven is.

Wichers heeft grote bezwaren tegen de wijze, waarop in Nederland in het huidige tijdsgewricht de sociologie beoefend wordt. Die beoefening is volgens hem wel breed, maar niet diep en te sterk geamerikaniseerd. Men trekt erop los met zijn onderzoektechnieken, met een onevenredig grote voorkeur voor details, voor specialismen en voor allerlei vaak abstracte, ahistorische theorieën. Doch de diepere lagen van het samenlevingsgebeuren — daar waar het goud van verdiept inzicht ligt — worden niet aangeboord, zegt hij. Ik heb geen bezwaar tegen deze discussie, maar wel tegen het feit, dat zij wordt gevoerd, verspreid over tal van voetnoten en daardoor uitermate onoverzichtelijk wordt. Trouwens de aan de dissertatie toegevoegde stellingen zijn ook overwegend voetnoten in het boek!

Bepaald hinderlijk is verder de aversie, die de auteur in zijn boek aan de dag legt tegenover de godsdienst. Hij zelf is humanist en acht waardevrijheid in de wetenschap onmogelijk, doch de wijze raad, die prof. Hofstee met betrekking tot een 'waarderende' sociologiebeoefening hem gaf (blz. 3), heeft hij in de wind geslagen. Geen gelegenheid verzuimt hij om godsdienst en kerk uiterst scherp te kritiseren. In de Sociologische Gids 1966, no. 2, schreef hij: 'In mijn boek komt het geloof te voorschijn als een factor, die positief weinig uitricht, negatief mogelijk meer, maar ook een belangrijke bewustwording in de weg staat. Hierdoor is het mijns inziens nu — in een situatie als de Nederlandse — een flessehals in de weg naar een toekomende beschaving.' Men verbaast er zich slechts over, dat in 1965 een socioloog nog weer eens zwart op wit laat afdrukken: 'De godsdienst en het sociale leven zijn een identiteit'. (blz. 220).

Mijn laatste punt van kritiek geldt het feit, dat de auteur niet alleen zich telkens aan allerlei uitweidingen te buiten gaat, die hem tot ver buiten zijn eigenlijke onderwerp voeren, maar ook dat hij daarbij en passant allerlei fundamentele problemen, ook soms buiten de sociologie liggend, aansnijdt en daarbij zonder veel aarzeling en zonder veel bewijsvoering oordelen velt.

Laat ik mogen besluiten met een citaat, dat enige indruk geeft van de wijze, waarop de schrijver betoogt en dat betrekking heeft op het centrale thema van zijn boek: de overherigheid. 'De overherigheid heeft een autoritaire of feodaloïde Europese mens opgeleverd, die gewond is te noemen en wel gevaarlijk en chronisch gewond, omdat er geen karakter of cultuur zo agressief en kortsluitend gewapend in het leven blijkt te staan als het overherige. Wegens die kortsluiting vindt men dan ook telkens zo'n agressieve verdediging van zijn wonddekkingen en compensaties: nationaal-socialisme; O.A.S.-flinkheid, opgevolgd door Eeuwig Frankrijk-diplomatie; Heilige Kerk-ideologie; de Carlistenvertoning; Maffiaterreur en -wraakoefening; partijonfrisheid als in Oostenrijk; Waals superioriteitsgevoel tegenover Vlamingen enzovoort'. (blz. 236-237).

Commentaar is overbodig. Alleen zij de opmerking gemaakt, dat dergelijke ongefundeerde oordeelvellingen de sociologie opnieuw in diskrediet kunnen brengen.

Ten slotte moet ik helaas constateren, dat de auteur, ondanks zijn woordenvloed en breedsprakigheid, de Nederlandse taal maar matig beheerst.

Dr. W. H. VERMOOTEN

Dr. D. Harris, Socialist origins in the United States. American forerunners of Marx 1817-1832. Van Gorcum, Assen, 1966. (Publikatie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam).

Tegenover de mening, dat het socialisme in de V.S. uit Europa geïmporteerd zou zijn, stelt dr. D. Harris dat daar reeds in het begin van de negentiende eeuw een eigen socialistische school was, die te vergelijken is met de Europese voorlopers van Marx en Engels.

De rol van de Europeanen is bekend, maar aan de Amerikaanse socialisten is weinig of geen aandacht besteed. Zelfs door vooraanstaande Amerikaanse socialistische schrijvers als Hillquit (History of Socialism in the United States, 1903) en Simons (Social Forces in American History, 1911) werden de meesten niet eens vermeld. Recente studies werpen een nieuw licht op deze periode, maar ook daarin vindt men niet veel meer dan een beknopte vermelding van

de Amerikaanse voorlopers van het wetenschappelijk socialisme of een sympathieke erkenning van hun betekenis.

De theoretische en praktische socialisten die Harris bespreekt, zijn vrijwel onbekend. Daarom dit werk, dat ten doel heeft, zo zegt de auteur in zijn voorwoord, een leemte in de geschiedschrijving op te vullen en de vroege Amerikaanse socialisten de erkenning te geven die zij naar hun historische betekenis verdienen.

Tegen de achtergrond van de opkomst van het industriële kapitalisme schetst de schrijver in grote lijnen de geboorte van de arbeidersbeweging en de vorming van politieke arbeiderspartijen. In afzonderlijke hoofdstukken behandelt hij achtereenvolgens: Blatchly, Raymond, Byllesby, Maclure, Heighton en Skidmore.

De ideeën en het streven van deze Amerikanen zijn niet alleen interessant genoeg om er kennis van te nemen, maar blijken van groot belang te zijn voor een beter begrip van het socialisme in het algemeen en voor het Amerikaanse socialisme in het bijzonder.

De essay van Blatchly 'Some Causes of Poverty', 1817, de eerste bijdrage van betekenis voor de socialistische theorie in de V.S., luidt de eerste fase van het Amerikaanse socialisme in. Het jaar van de dood van Skidmore sluit deze periode af. Niet om hun sociale bewogenheid verdienen zij het predicaat voorlopers van Marx. Bepalend daarvoor is de originaliteit van hun opvattingen over bezit, arbeid, slavernij en kapitalisme en hun interpretatie van de onafhankelijkheidsverklaring en 'natuurlijke en onvervreemdbare' rechten van de mens. Men ziet de lijn die loopt naar Marx, soms strak, dan weer aarzelend, wanneer men leest dat deze Amerikanen geen heil zien in een beroep op de welwillendheid van de bevoorrechten, van de bezitters, maar overtuigd zijn, uiteraard genuanceerd, van de noodzaak dat de verdrukten, de bezitlozen, zelf hun rechten zullen moeten grijpen. Zij betogen dat de oorzaak van de arbeidersellende de ongelijke verdeling van het bezit is en dat daarom herverdeling van bezit noodzakelijk is. Skidmore achtte geweld onvermijdelijk om een vrije maatschappij te kunnen opbouwen.

Voorlopers dus, toch ook niet meer. Byllesby bekritiseerde het utopisme van Owen. Hij schreef, zei hij, voor hen die door hun arbeid de oorsprong zijn van de welvaart en er zelf niet van profiteren, maar van wie de impuls voor de hervorming zal moeten uitgaan. Dat klinkt marxistisch, maar zijn analyse en voorstellen om te hervormen bleven utopisch.

Het wordt de lezer duidelijk dat men niet meer kan volstaan met gemeenplaatsen over het Amerikaanse socialisme in het begin van de vorige eeuw. De titel van het werk is voldoende om de interesse van de historici te wekken. De inhoud rechtvaardigt de belangstelling van een groter publiek. De schrijver is in de opzet van deze uitstekende studie geslaagd.

C. DE GROEN

Het lijkt wel alsof de grote waarde van de sinds 1963 bestaande welvaartsvastheid van de overheidspensioenen pas in de laatste tijd door brede kringen beseft wordt. Na de relatieve nivellering, die na de oorlog in lonen en sociale voorzieningen tussen overheid en bedrijfsleven heeft plaatsgevonden, is hierdoor opnieuw een duidelijke discrepantie geschapen. Hoewel enkelen, zoals de Amro-Bank in het jaarverslag 1965, in bedekte termen pleiten voor het terugschroeven van de overheidspensioenen, mag verwacht worden, dat ook op dit terrein de harmonisatie op de weg van de vooruitgang zal plaatsvinden, om een term uit het EEG-Verdrag te gebruiken.

Dat het onderwerp ook in academische kringen geaccepteerd is, blijkt wel uit het feit, dat na het proefschrift van Mulders nu dr. A. van Doorn zijn oratie in Rotterdam eraan gewijd heeft. Welvaartsvaste pensioenen zijn alleen te realiseren indien het omslagstelsel wordt gebruikt, gebaseerd op een breed draagvlak. Bij de overheid is dit probleem minder urgent omdat, afgezien van de juridische constructie, de overheid tegelijkertijd optreedt als premiebetaler, belegger en geldlener en bovendien verantwoordelijk is voor de uitbetaling van de pensioenen. Inflatiewinst en inflatieverlies kunnen hier dus intern gecompenseerd worden, zodat ook het kapitaaldekkingstelsel gebruikt kan worden.

Voor het particuliere bedrijfsleven is alleen een omslagstelsel op een brede basis mogelijk, wanneer op korte termijn relatief hoge welvaartsvaste pensioenen worden geïntroduceerd. Dat zou echter de besparingen aantasten, daar de bestaande pensioenstelsels een belangrijke bijdrage tot de nationale besparingen leveren. Interessant is, dat Van Doorn voor de handhaving van de nationale spaarquote de introductie van spaarloon op grote schaal bepleit.

De vele problemen, die verbonden zijn met de trits: pensioenen, welvaartsvastheid, spaarloon worden in de oratie uiteraard slechts aangestipt. Voor zover deze problemen van technische aard zijn, zijn ze oplosbaar, het hoofdprobleem ligt echter besloten in de laatste zin van de oratie.

In het sociaal-economisch beleid gaat het niet alleen om wat economisch mogelijk is — dat is vaak zeer veel — maar ook om wat politiek haalbaar is en dat is vaak zeer weinig.

Het pensioenprobleem heeft een zodanige urgentie dat deze zin een uitdaging aan vakbeweging en politieke partijen inhoudt.

DRS. H. TER HEIDE

Redactioneel

Bij de discussie over onze grondwet meent de redactie van S. & D., dat het interessant is kennis te nemen van de grondwetten van ons omliggende landen, hoe deze grondwetten werken en in hoeverre zij voldoen. Voor wat betreft de Belgische grondwet heeft *prof. A. Mast,* hoogleraar te Gent, voor ons hierover geschreven. Over de Westduitse grondwet *mr. dr. Boukema,* wetenschappelijk medewerker aan de Vrije Universiteit.

Prof. dr. B. de Goede, die vanwege drukke werkzaamheden helaas heeft moeten bedanken als redacteur van S. & D., werkt aan dit nummer mee met een beschouwing over de grondrechten.

M. van der Goes van Naters

Duynstee en de werkelijkheid.

Kabinetsvorming in 1945, 1946 en 1948

Men heeft aan prof. Duynstee wel verweten, dat zijn boek over de geboorte van de na-oorlogse kabinetten [1]) te veel de feiten volgde; het zou daarom geen wetenschappelijke arbeid zijn. Hetzelfde verwijt heeft men, merkwaardigerwijs voor een studie voor zijn proefschrift over de geschiedenis van het Marshall-over hetzelfde tijdvak, ook gericht aan prof. Van der Beugel plan. (O.a. in de NRC op de dag van de promotie).

Deze verwijten zijn onzinnig. Of het nu de exacte wetenschappen betreft of die van de geest: ieder, die zelfstandig nog niet gekende feiten opgraaft, toetst en aan het licht brengt, verricht wetenschappelijke arbeid van hoog gehalte.

Het verwijt, dat ik hier aan prof. Duynstee wil richten, is dan ook dat van het tegendeel: de schrijver heeft, willens en wetens, verzuimd, essentiële feiten, die voor het grijpen lagen, te verwerken en daardoor een onvolledig en scheef beeld gegeven van de vorming — ik beperk mij daartoe — van de kabinetten, die het bevrijde Nederland moesten consolideren: die van 1945, van 1946 en van 1948.

In de prospectus, die aan de uitgave vooraf is gegaan, en ook in zijn inleiding zegt Duynstee, dat hij 'tal van gesprekken met direct betrokkenen', met 'politieke leiders' heeft gevoerd; hij vestigt de indruk, dat hij zowat ieder heeft geraadpleegd, die met deze zaken te maken heeft gehad.

Voor de socialistische bijdrage is dat zeker onwaar. D. heeft uitvoerig contact gehad met dr. W. Drees, socialistisch voorman en meermalen kabinetsformateur of mede-formateur. Drees heeft zelfs een 'Ten geleide' voor dit boek geschreven en daarmee — de voorzichtige Drees! — een zekere verantwoordelijkheid op zich genomen voor de inhoud. Welnu, dan mag ik toch

[1]) Mr. F. J. F. M. Duynstee: De Kabinetsformaties 1946—1965. (Kluwer, Deventer).

wel mededelen, dat D. geen enkel contact heeft opgenomen met de socialistische fractie-voorzitter van die jaren, de schrijver van dit artikel. Waarom niet? [2])

Het kan zijn, dat in een volgende druk deze verzuimen zullen worden hersteld. De meningsvorming bij de meest geïnteresseerde Nederlanders is dan echter reeds geschied door de eerste druk – en op elementaire punten, *verkeerd* geschied.

Ik neem graag aan, dat Duynstee na het verhaal van Drees de indruk heeft gekregen, dat het daarmee welletjes was en dat hij nu echt geen verdere moeite behoefde te doen. Dit was dan helemaal ernaast.

In een echte parlementaire democratie — en hoezeer hebben wij, na bezetting en militair gezag, er álles op gezet, die in Nederland te herstellen! – zijn de fractie-voorzitters de vroedmeesters van het te scheppen kabinet; de Koningin overlegt met hen; de formateur neemt van hun opvattingen kennis. In 1945 was dit nog maar in geringe mate mogelijk — daarover straks — in 1946 en 1948 was het volledig mogelijk en het is dan ook volledig gebeurd.

Blijkbaar heeft bij Duynstee de mening kunnen postvatten, dat Drees als socialistisch kopstuk de dienst uitmaakte en dat de fractie er niet bij te pas kwam. Dit is dan een ernstig misverstand bij Duynstee, dat zich even ernstig heeft gewroken. Men oordele aan de hand van de feiten – ik zeg: van de *feiten* – in hoeverre die mening juist is.

Neiging tot een zekere simplificatie was er toen in de topleiding van de Partij zeker wél. Het laatste jaar voor de bezetting – toen Albarda in het kabinet was opgenomen – was Drees fractie-voorzitter van de SDAP. Een voortreffelijk en 'lastig' voorzitter, d.w.z. lastig tegenover het kabinet. Zoals het behoort! Na de oorlog, toen hij zelf leider of mede-leider van de kabinetten was, was het voor de fractie heel erg moeilijk, hem tot overleg te krijgen. Er moest geregeerd worden en niet gepraat!

Als overleg niet te vermijden was, geschiedde dat met een enkeling — Vorrink, Joekes, een enkele maal mij zelf — en dan nogal à contre coeur.

[2]) Dezelfde vraag zal kennelijk moeten worden gesteld ten aanzien van mijn opvolger mr. Burger, die voor het verschijnen van D.'s boek evenmin is geraadpleegd. Het is mij bekend, dat ook Burger daarná essentiële onjuistheden in de opstelling van Duynstee heeft geconstateerd.

Ik wil niet zeggen, dat dit bij Drees uit een doctrine voortvloeide. Bij Vorrink was dat wél het geval. Vorrink – zich beroepende op het Oostenrijkse precedent – was van mening, dat de kopstukken van de partijen (niet eens van de fracties) het vooráf met elkaar eens dienden te worden over wat er met het land gebeuren moest; de parlementaire bevestiging daarna was een formaliteit zonder veel belang. Inderdaad gebeurde het zo in Oostenrijk; de parlementaire democratie is er bijna door te gronde gericht.

De theorie dus bij Vorrink, de praktijk bij Drees. Eigenlijk kan men Duynstee – een outsider – alleen kwalijk nemen – maar dat is toch niet niets! – dat hij die opvattingen niet elders is gaan toetsen, met name bij de meest gerede partij: fractie en fractievoorzitter.

Maar hoe was dan de werkelijkheid?

Ik zal die – wat de socialistische bijdragen betreft – weergeven aan de hand van correspondentie en een compleet dagverhaal resp. over de kabinetsvorming van 1946 en die van 1948 Maar eerst een woord over die van 24 juni 1945, het kabinet van 'Herstel en Vernieuwing' van Schermerhorn en Drees.

1945

Duynstee schrijft hierover in zijn woord vooraf: 'De formatie Schermerhorn/Drees blijft in dit boek buiten behandeling. Zij is in het boek van Drees, van Mei tot Mei, besproken en bij afwezigheid van het parlement kende zij niet de specifieke problemen, waarmee dit boek zich bezighoudt'.

Een merkwaardige opvatting voor een historicus, die toch kon weten, dat het kabinet van 1946 ondenkbaar was zonder dat van 1945!

Wèl schrijft hij in zijn inleiding: 'Ten slotte staat vast, dat zonder enig overleg met de fractieleiders een formatie niet kan lukken, zodat enig overleg wellicht als een – zij het rijkelijk vage – rechtsplicht zou kunnen worden erkend'. Deze opmerking, bedoeld voor het tijdvak van 1946, geldt echter ook reeds voor 1945 en zo hadden de formateurs Drees en Schermerhorn dat ook gevoeld: na raadpleging door de Koningin van vertegenwoordigers der politieke partijen hebben zij zo veel mogelijk gesprekken gevoerd 'met leidende personen van verschillende richtingen'; daartoe behoorde later ook het Senioren-convent van de Tweede Kamer!'

Zeker, de fracties van 1945 waren maar romp-fracties van die van 1939/40; de socialistische fractie was zelfs heel zwaar getroffen. Van de 23 leden van voor de oorlog waren er in 1945 nog 14 over; maar daarvan was b.v. Vorrink tijdens de maanden van voorbereiding van het kabinet — maart tot juni — nog in het concentratiekamp. Donker en Van Lienden waren actief in het bevrijde Zuiden. Stokvis was tot de bevrijding ondergedoken. De eerste fractie-secretaris IJzerman had een precaire gezondheid. Wie toen geen fiets kon berijden (absurde trivialiteit) was daardoor al buiten spel!

Het leek me dus volkomen logisch, dat in de laatste maanden van de bezetting ik mij, als behorende tot het fractiebureau, als vertegenwoordiger van de fractie opwierp en de fractie heeft dat later gehonoreerd door mij tot haar voorzitter te benoemen.

Ook voor Drees was dit logisch. Drees en ik waren samen in oktober 1940 als gijzelaar opgepakt; wij waren toen de enige socialistische kamerleden van het gezelschap, dat met Duitse logica werd gekwalificeerd als 'gijzelaars voor Nederlands-Indië'. In Buchenwald was Drees leider van de kleine socialistische groep; na zijn vertrek — een jaar later — volgde ik hem op; in Beekvliet (St. Michiels Gestel) groeide deze groep aanmerkelijk aan en werd tot 'Sociologische' (= Socialistische) Studiegroep.

Ook na het vertrek van Drees bleven we schriftelijk in nauw contact over de toekomst van het socialisme in Nederland — en we waren het niet eens. Drees wilde per se de SDAP weer doen herleven.... vanwege de gebouwen en de krant en zo; ik wilde dadelijk een geheel nieuwe partij — voor de rechten en verplichtingen van de SDAP was gemakkelijk een vermogensrechtelijke oplossing te vinden, maar dat moest geen politieke (schijn-)oplossing worden. [3])

Enfin, toen ik in oktober 1944 loskwam, bleek het Partijbestuur van de SDAP — waarvan ik lid was — nog steeds een — enigszins onwerkelijk — bestaan te leiden en voorzover ik fysiek daartoe in staat was, fietste ik trouw van Wassenaar naar Amsterdam voor zijn vergaderingen.

In Amsterdam, waar Drees tijdelijk bij familie zijn intrek had genomen, later in Voorburg, waarheen hij geëvacueerd was en

[3]) Zie hiervoor ook: Mr. H. M. Ruitenbeek: Het ontstaan van de Partij van de Arbeid, blz. 119—121.

na de bevrijding in de Beeklaan in Den Haag, heb ik steeds aan Drees gevraagd, mij op de hoogte te houden van de voorbereiding van de nieuwe regeringsvorming — en ik moet zeggen, dat hij dit trouwhartig deed. (Met Schermerhorn, die ik uit „Eenheid door Democratie" en vooral uit Beekvliet kende, heb ik in dat kamp, kort voor de liquidatie daarvan, toen hij, reeds ontslagen, op bezoek kwam, één keer een gesprek over de politieke toekomst van Nederland gehad).

In april 1945, toen het ernst werd met de bevrijding, heeft Drees me in Voorburg meegedeeld, dat waarschijnlijk door de vertrouwensmannen aan de Koningin zou worden geadviseerd, hem en Schermerhorn tot formateurs van het bevrijdingskabinet aan te wijzen. Men had hem gevraagd, dan als premier op te treden, maar hij zelf vond — ook dit is typerend — dat Schermerhorn meer op de verbeelding van de bevolking zou werken, dus hij zou dan vice-premier worden. Ik bewonderde het tactische inzicht van Drees en kon de gedachtengang dus wel volgen.

Spoedig na de bevrijding kwam dan de opdracht — en namens onze fractie heb ik Drees zo goed mogelijk van advies gediend. Hij en Schermerhorn hadden een militair vliegtuig ter beschikking om kandidaat-ministers te kunnen polsen (andere verbindingen waren er nog niet) en ze zetten er vaart achter.

Drees hield mij loyaal op de hoogte van de vorderingen en ook van de remmingen. Voor *Binnenlandse Zaken* wilde men een moderne katholieke bestuurder — maar de Katholieke Staatspartij had zich min of meer buitenspel gezet, dus men moest zelf op zoek gaan.... en dat was niet zo makkelijk.

Voor *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* zochten Schermerhorn en Drees naar een inspirerende figuur, die een renaissance van het Nederlandse geestesleven zou kunnen bevorderen en die werkelijk deskundig moest zijn in de drie departementale sferen van dit ministerie; dus ook op het terrein van Kunsten en Wetenschappen.

Voor de eerste vacature heb ik hem aanbevolen: mr. W. baron Michiels van Kessenich, tot voor kort burgemeester van Maastricht. Ik had hem in mijn Limburgse jaren (1930–1937) in een provinciale studiecommissie leren kennen als jong modern bestuurder; vroom katholiek met brede opvattingen. De formateurs gingen dadelijk akkoord en vlogen naar Maastricht. Daarna is Michiels nog — ik meen een paar maal — in Den Haag komen confereren. Er is niets van gekomen..... In de vroege

ochtenduren van de Duitse inval van 10 mei 1940 — Maastricht was de eerste bezette stad — heeft Michiels een tactische fout gemaakt, die zonder enig kwaad gevolg is gebleven; in Holland wisten wij daar niet van. Wèl waren wij in Beekvliet uitvoerig ingelicht over het Limburgse burgemeestersverzet (tegen de NSB'er de Marchant et d'Ansembourg) waarin Michiels een vooraanstaande en moedige rol heeft gespeeld. Niettemin kwam er in Zuid-Limburg een begin van een rel hierover. Aangestookt door wie? Door krachten, die liever het militair gezag bestendigd wilden zien — iets waar Michiels stellig niet voor te vinden zou zijn? In ieder geval: het werd niet Michiels, maar Beel — toen wèl gezien bij het militair gezag.

Ik heb Michiels naderhand nog geschreven, dat deze negatieve uitkomst van een genomen initiatief mij zo speet. Zijn antwoord was typerend voor zijn constructieve geest: hij had het beraad bij de opbouw van het kabinet ongelofelijk boeiend gevonden; het was een pluspunt in zijn openbare leven geweest. [4])

Voor de OKW-vacature heb ik iemand aanbevolen, die ik alleen uit zijn geschriften kende — en bewonderde; prof. dr. G. van der Leeuw uit Groningen. Als hoogleraar was hij onderwijsman; in het laatste bezettingsjaar hebben zijn schitterende vertalingen uit het Egyptisch in de uitgave 'Muziek der Spheren' (1944) mij vele malen getroost. Ook zijn muzikale interesse was mij bekend. Ten slotte was hij — op het terrein van de godsdienstwetenschap — één van onze weinige fenomenologische denkers en een echte wetenschappelijke denker! Ik kon geen andere persoonlijkheid bedenken, waarbij de drie gewenste kwaliteiten zozeer aanwezig waren! Drees vond het echt een trouvaille en ging er dadelijk op in. Van der Leeuw is — naast Cals — de beste minister van OKW geweest, die wij ooit gehad hebben.

Wat Financiën betreft, lag de keus tussen Lieftinck en een andere kandidaat. Ik heb Lieftinck — die ik van vier jaar gijzeling kende als een bijzonder constructief econoom — krachtig aanbevolen; op Drees, die hem veel korter had meegemaakt, heeft dit stellig indruk gemaakt.

Tot zover over wat toch wel echt een parlementaire bijdrage

[4]) Over zijn laatste contact met Michiels verklaarde Schermerhorn voor de Parlementaire Enquête-Commissie (deel 5A, blz. 862): „Die nacht heeft hij (Sch.) met deze man een zeer pijnlijk gesprek gehad, dat gevoerd is op zodanige wijze, dat de heer Schermerhorn zijn leven lang voor hem de grootste achting zal bewaren."

aan de vorming van het eerste kabinet na de bevrijding genoemd mag worden. [5])

1946

De verkiezingen van mei 1946 kwamen, wat de algemene sfeer in Nederland betreft, te laat, maar wat de pas drie maanden oude Partij van de Arbeid aangaat, te vroeg. Romme heeft er onlangs aan herinnerd, dat destijds van KVP-zijde was gesuggereerd, dat de twee grote partijen ieder afzonderlijk, maar op een gelijkluidend verkiezingsprogramma in zee zouden gaan. De PvdA is daarin toen niet getreden.

Dit voorstel, gedaan kort nadat de KVP iedere 'doorbraak' had afgewezen, heeft m.i. niets te maken met de nu in een crisis van het gehele parlementaire stelsel actueel geworden kwestie van *stembus-akkoorden.*

In feite bestond er al een zekere wilsovereenstemming om weer met elkaar in zee te gaan — wat dan ook is gebeurd.

Het puinruimen was nog niet afgelopen! Even later gaf het 'Nieuwe Bestand' van deze wilsovereenstemming inhoud. Ging het nú nog maar zo!

De formatie van het kabinet-Beel (1946—1948) geschiedde niet volgens het vooroorlogse patroon. Over de aan te wijzen formateur schrijft D.: 'Romme zelf wenste dat Beel als zodanig zou fungeren. Vermoedelijk vreesde Romme dat de PvdA nogal bezwaren tegen hem zelf zou hebben. Ondanks bezwaar van Beel *heeft Romme bevorderd, dat niet Romme, doch Beel als formateur zou optreden.*' (curs. van v. d. G. v. N.)

Is dat zo?

Op 23 mei 1946 ben ik bij koningin Wilhelmina uitgenodigd om haar advies uit te brengen. De hoofdtrekken van dat advies kan men vinden in S. en D. van mei 1946, met de conclusie, wat de PvdA betreft:

[5]) Na zijn totstandkoming speelden al spoedig de Tijdelijke Staten-Generaal en het Nood-parlement een kritische rol. De kwalificatie van Kortenhorst in het betrokken deel van Van Welderen Rengers over deze gehele periode als „Parlementsloos Tijdperk" is dan ook veel te negatief.

[6]) Onmiddellijk na de verkiezingen verklaarde de waarnemend voorzitter van de K.V.P., mr. Witteman: „De Partij van de Arbeid is uiteraard de eerst aangewezen partij, waarmee wij kunnen samenwerken"; een belangrijke verklaring, die Duinstee m.i. ten onrechte verzwijgt.

'Een parlementair kabinet van Herstel en Vernieuwing, in progressieve geest geleid . . of de oppositie'.

Ik heb een tamelijk lang gesprek met de Koningin gehad, waarbij zij plotseling op het thema kwam van de Engelse democratie en de doorslaggevende rol, die het parlement daar, de hele oorlog door, onder de bommen van de Blitzkrieg en de V 2, is blijven spelen. Dit enthousiasme maakte mijn pleidooi voor een echt parlementair kabinet, ook in Nederland, alleen maar makkelijker!

Het gesprek ging toen over op de aanwijzing van een formateur. Mijn reactie was *niet:* twee formateurs (dit is weer een bewering van D.) maar: een formateur uit de KVP. . en *niet* Romme. Verbazing bij de Koningin: blijkbaar had zij van KVP-zijde wél deze naam opgekregen. 'Waarom niet?'.

Ik heb toen moeten meedelen, dat de PvdA-fractie grote bezwaren tegen Romme had — niet op grond van zijn vooroorlogse verleden (het 'kwartje van Romme' was nu wel verjaard), maar uit hoofde van zijn oorlogsverleden. Zijn toen bekende uitingen wezen bepaald niet in democratische, maar wél in corporatieve richting ('Nieuwe Grondwetsartikelen') en zijn gestes als advocaat in het begin van de bezetting waren niet onbesproken: het Verzet had een correspondentie gepubliceerd tussen zijn kantoor en de bezetters, waarbij — uiteraard namens derden — een hoeveelheid Nederlandse uniformstof aan de Duitsers werd aangeboden. Het is niet mijn bedoeling, hierop nu nog in te gaan; sommigen zeggen: beter, dat de Duitsers hiervoor aan een (gedupeerde) Nederlandse leverancier betaalden, dan dat ze het maar vorderden. . wat ze anders zéker hadden gedaan. Maar toen voelde niemand het zo! De Koningin vond dit blijkbaar een onaangenaam novum (ik heb later begrepen, dat zij bij de directeur van haar kabinet — bekende verzetsvrouw — dit gegeven nader heeft geverifieerd.) Zij vroeg mij: Wie dan? Ik zei: Beel en het werd Beel.

Beel was lid van de Nederlandse Volksbeweging en het begrip 'socialisme' deed hem niet schrikken. Hij was in 1945-1946 lid geweest van een kabinet, waarvan de leider kort te voren mijn in de Kamer gesproken woorden tot de zijne had gemaakt wat aangaat de staatsleiding, die 'gericht dient te zijn door zedelijke normen en in haar praktische uitwerking een socialistische inslag zal vertonen'.

De opdracht aan Beel kwam op 27 mei; mijn eerste gesprek

met hem op 3 juni. Dit gesprek ging allereerst over de basis van het kabinet en het is waar, wat D. schrijft: 'Van der Goes van Naters maakte onoverkomelijke bezwaren tegen een bredere basis dan die van KVP en PvdA.' Dit was het standpunt van onze gehele fractie en — doch in mindere mate — ook van Drees. Waarom stonden wij zo op een two-parties-kabinet?

Voor ons gold de noodzaak van een 'nieuw begin' nog even sterk als in 1945. Nog geen jaar voor de nieuwe formatie had de in 1945 opgetreden premier Schermerhorn verklaard: 'Het geldt het scheppen van nieuwe vormen, waarin de wezenlijke geestelijke waarden, die ons volksleven door de eeuwen heen hebben gedragen en beheerst, tot nieuwe uitdrukking en, als het kan, tot nieuwe heerlijkheid zullen komen'.

Wij hadden dat in 1945 heel ernstig genomen en we namen het nog heel ernstig in 1946, aan de vooravond van de oprichting van de Partij van de Arbeid.

In de KVP was althans een sterke groep, die het ook zo voelde. In de andere partijen was — met name na de overgang van een aantal belangrijke figuren naar de PvdA — van deze mentaliteit minder te bespeuren. Dit alles kwam zo duidelijk naar voren, dat er ook bij Beel zelf bepaald geen sterke neiging was, met een andere dan deze smallere maar sterke basis in zee te gaan.

Een grote verdienste van Beel was toen, dat hij dit gezamenlijke streven politiek opgevangen heeft in de formule: *het nieuwe bestand*. Er ging van Beel bepaald wel inspiratie uit; de pers heeft hem in die periode ondergewaardeerd. Beel wilde het Nieuwe Bestand en hij ging ver in de geest van verzoening, om het ook mogelijk te maken [7]) Zijn eerste 'Proeve van een Regeringsprogram' ging uit van het (uitsluitend) op Gods wil gegrond zijn van de Nederlandse normen. Verder kwam hij al

[7]) M.i. lag het niet in de eerste plaats aan Beel, dat 1946—1948 de benoemingspolitiek van de P.v.d.A. zo weinig bevredigend was. Bij de kabinetsformatie heeft hij mij zelf op een bepaald moment gevraagd voor Justitie (een „benoemings-departement"); ik vond het echter glad verkeerd, als pas fungeerde fractievoorzitter er weer uit te lopen! Later heeft hij mij nog eens gepolst voor de vacature van commissaris van Utrecht, maar dat vond ik helemaal niets voor mij. Het is toen aan de solide handen van M. A. Reinalda toevertrouwd. Wat de burgemeestersbenoemingen betreft, had Beel, — later Witteman — meer afstand kunnen nemen van sommige tegenwerkende commissarissen der Koningin.....

heel gauw terecht bij de Nieuw Malthusiaanse Bond en het bederf van de publieke moraal, het moeilijker maken van de echtscheiding, de zondagsrust, het godsdienstonderwijs, de financiële gelijkstelling van het kleuteronderwijs tot en met het hoger onderwijs, de mogelijkheid van het sluiten van een kerkelijk huwelijk vóór het burgerlijk huwelijk, de verbreding van het privaatbezit over de massa van het volk'.
In de eerste plaats mag wel worden gezegd, dat de reactie van PvdA-zijde op dit alles heel wat 'geduldiger' was dan de indruk, die D. in zijn boek op verschillende plaatsen van onze partij geeft. Zo heb ik al dadelijk aan Beel (op 6 juni) bericht, dat wij *niet* op het standpunt stonden, dat wij al deze vragen uit de weg moesten gaan. Ik heb ze verdeeld in drie categorieën: wat dadelijk in overleg kon worden opgelost; wat in een gemengde (two parties-)contact-commissie 'rijp' kon worden gemaakt; wat althans in de onderhavige periode buiten de onmiddellijke praktische politiek lag.

Beel is hierop ernstig ingegaan. Er zijn heel wat van deze punten geheel vervallen; voor andere heeft hij voor de Proeve de formule gekozen: 'ernstige studie van....'. Over Indonesië (het moeilijkste punt van de Nederlandse politiek) werden wij het eens; ook over het aanknopen daarvoor bij de — vooruitstrevende — regeringsverklaring van Logemann van 10 februari 1946. Vurige desiderata van de PvdA op het gebied van een Welvaartsplan en het Planbureau (Hein Vos!), loon- en prijspolitiek (Lieftinck), socialisatie — met name van de Nederlandse Bank — werden als onderdelen van het Nieuwe Bestand aanvaard....

Op 15 juni werden we het eens over de Proeve.... en ook over haar draagkracht. In een brief van die datum heb ik deze als volgt omschreven: 'De fractie heeft overwogen, dat de bedoeling van een dergelijke Proeve is: toetssteen te zijn voor een parlementaire samenwerking en niet reeds het werkprogram ener regering, dat immers in het nieuwe kabinet zelf, in samenwerking met de betrokken ministers, dient te worden vastgesteld'. Zo is het dan ook gebeurd.

Er is wel degelijk ook over 'zetelverdeling' en over 'personen' gesproken, al beweert D. (blz. 2) het tegendeel. Namens de PvdA heb ik Beel op de wenselijkheid ook van enige *persoonlijke* continuïteit met het vorige kabinet gewezen, vooral wat de Indonesische politiek betreft (Van Royen, Schermerhorn, Logemann), maar wij hebben daarvan geen halszaak gemaakt en zijn dan ook

akkoord gegaan met de vervanging van Logemann door Jonkman.

Mijn conclusie blijft, dat de kabinetsvorming 1946 uit het oogpunt van een efficiënte parlementaire democratie de beste is, die wij gekend hebben: een zuiver parlementair kabinet, berustend op een akkoord tussen twee partijen; overeenstemming over een concreet en uitgewerkt basis-program (beroep hierop later, van de een of van de andere zijde, is bijna altijd gehonoreerd); een homogeen kabinet, dat unaniem een werkprogram vaststelt, dat later — in de regeringsverklaring van 5 juli, in de Troonrede van 23 juli, in de Openingsrede van 16 september en bij de algemene begrotingsdebatten op 14 november — [8]) aan de Kamer werd meegedeeld, ter discussie gesteld en goedgekeurd.

Van dit alles is in Duynstees boek vrijwel niets te vinden.

Voorspel tot 1948.

De formatie 1948 (Drees—Van Schaik) was erfelijk belast met een paar twistpunten: de motie Romme-Van der Goes en een aantal — evenzeer door D., zij het in onvolledige vorm, vermelde — 'overige twistpunten'. Over beide onderwerpen is wel wat meer te zeggen.

De tekst van de motie Romme-Van der Goes was afkomstig van Romme; D. stelt dit terecht. Ik vond het een slechte tekst; enkele verbeteringen heb ik voorgesteld, die Romme heeft aanvaard — maar de tekst bléef slecht.

Romme heeft hier volkomen open kaart gespeeld. Zónder die motie zou de negatieve houding van de rechtervleugel van de KVP inzake Linggadjati overslaan naar het centrum van de Partij — en dan was het mis met Linggadjati ... èn met de komende Grondwetsherziening.

Misschien hadden we — de PvdA — moeten zeggen: dat zien we dan wel, dan moeten ze hun verantwoordelijkheid maar nemen. Misschien hadden we dat zelfs wel moeten zeggen in 1945, na de conferentie van de Hoge Veluwe en de 'week der schande'. Misschien .... In ieder geval was, door de eenzijdige interpretatie in de motie, geen woordbreuk tegenover Indonesië gepleegd, zoals wel is beweerd. Nederland was op dat moment nog vrij, het akkoord te aanvaarden of te verwerpen; Indonesië natuurlijk

[8]) In dit begrotingsdebat heb ik de houding van onze fractie „critisch-constructief" genoemd. D., die hiervan geen melding maakt, schrijft het auteurschap van deze kenschetsing twee jaar later aan.... Romme toe!

ook. Wij — ook het Parlement — hebben het aanvaard, hoewel in een interpretatie, die nimmer aan Indonesië kon worden opgedrongen. De Republiek heeft inderdaad de geparafeerde tekst zonder meer getekend — en was dus ook niet aan meer gebonden; dit had ik in de fractie op 20 december 1946 al voorspeld. Er zou natuurlijk ruzie komen tussen de twee standpunten — maar dan zou die door arbitrage worden beslecht, dus vrij zeker conform de formeel overeengekomen tekst en dus volgens de stelling van de Republiek. Er was dus geen man overboord, zo was mijn interne betoog. Wat ik niet kon weten en wat een grote teleurstelling betekende, was, dat het parlement van de Republiek ook de overeengekomen tekst niet wilde aanvaarden.

Een jaar geleden heeft Schermerhorn aan Vrij Nederland meegedeeld, dat hij zich op die 20ste december *tegen* de motie Romme-Van der Goes heeft verklaard. Dat is niet waar. Schermerhorn woonde het nachtelijke debat bij in de loge voor oud-ministers en -kamerleden. Vorrink en ik zijn toen met de tekst van de motie bij hem geweest. (Ik heb met Vorrink heel veel van mening verschild, maar in zeer essentiële zaken waren wij het meestal wel eens). Wij hebben hem de situatie uitgelegd en het 'entweder-oder' dat eraan vast zat. Schermerhorn zei toen (ik geloof) letterlijk: 'het is een rottige tekst, maar jullie moeten hem mee-ondertekenen' en zó is het gebeurd.

Van de 'overige twistpunten' vermeldt D. bijna uitsluitend grieven van KVP-zijde tegen het PvdA-optreden; o.a. 'de wijze waarop socialisatie van de mijnen werd verlangd door de PvdA.' Bij dit punt wil ik even stilstaan. In het program-Beel was sprake geweest van: 'socialisatie van het mijnbedrijf, zodra een op korte termijn in te stellen onderzoek heeft bevestigd, dat deze socialisatie in het algemeen belang geboden is.' Dit was één van de — wederzijds gedane — concessies. Al op 8 juni had ik aan Beel geschreven, dat deze aangelegenheid 'door de fractie als zeer primair beschouwd' werd.

Maar wat gebeurde er? Minister Huysmans installeerde op 10 december 1946 een Staatscommissie, waarvan hij de taak toen als volgt omschreef: 'het is daarom nodig, de vraag onder het oog te zien, of de particuliere exploitatie van vóór de oorlog al of niet ongewijzigd kan worden hersteld.' Dat is toch wèl wat anders! Daar kwam bij, dat van de tien leden slechts twee voorstanders van deze socialisatie waren; de anderen — en dat

was bekend — moesten er niets van hebben. Is het wonder, dat de socialisten zich bekocht voelden?

Over de socialistische 'waslijst' (om een uitdrukking van W. Thomassen uit 1946 weer op te nemen) zwijgt D. bijna helemaal. Voor vrijwel alle burgemeesters-vacatures (o.a. Haarlem, Arnhem en Zutphen, waar de PvdA de sterkste positie innam), werden we gepasseerd. Mansholt moest een prik hebben over zoiets onschuldigs als de verplaatsing van een zuivelschool. De gelijkstelling van de gehuwde en de ongehuwde moeder bij de uitkering van kraamgeld moest bij KVP-amendement geschrapt worden. De Eerste-Kamer-fractie maakte het nog bonter: toen Lieftinck ook daar de beheersing van de rentevoet — naast de beheersing van de lonen — verdedigde, viel een groot deel van die fractie hem af. De atmosfeer werd er, bij het steeds meer domineren van de figuur van Romme over zowel partijbestuur als KVP-ministers als Kamerfracties, bepaald niet beter op. De stemming werd verder bedorven doordat de PvdA zich bij de benoeming van gedeputeerden en wethouders in de regel hield aan een evenredige samenstelling — maar waar de KVP machtig was — Noord-Brabant, Limburg — was dit nergens het geval. (Zie Thomassen in S. en D. van dec. 1946).

Dit alles — hoe verdrietig ook — kan alleen maar mijn stelling versterken, dat een duidelijk convenant tussen fracties, uitmondend in een parlementair kabinet, de beste politieke oplossing vormt: geen van de ruzies had één van de concrete programpunten ten grondslag — al heeft de wijziging van de bewijslast inzake de mijnsocialisatie ons wel geërgerd.....

We zullen nu zien, wat er in 1948 van één en ander is terechtgekomen — en of de tinten van Prof. Duynstee hier wèl met de werkelijkheid overeenkomen.

Na de verkiezingen van 1948 telde de KVP-fractie evenveel leden als tevoren (32) doch de PvdA-fractie was met twee zetels achteruitgegaan (van 29 op 27). In mijn advies aan de Prinses-regentes heb ik ook toen een zuiver twee-partijen-kabinet bepleit; dat zou, met de steun van 59 % van het parlement, toch nog op de grootste meerderheid hebben kunnen rekenen *van alle kabinetten*, die voor grondwetswijziging hebben gestaan. (Zie S. en D. juli-aug. 1948). Ik zie de zaak nog net zo 'principieel' als ik het toen aan de regentes in een vertoog van 1½ uur heb uiteengezet: De grondwetsherziening moet los worden gezien van de kabinetsvorming. Nog nooit heeft er voor grondwetsherziening

een coalitie van tweederde der zetels bestaan; altijd heeft de oppositie vóórgestemd, als zij het ook in eerste lezing had gedaan. Een parlementair kabinet is ook nu weer noodzakelijk; de parlementair-democratische traditie moet worden hersteld en het experiment van 1946 geeft geen enkele aanleiding, dit niet te doen. Een 'nationaal' kabinet is nadelig voor een democratische opvoeding; men moet de polariteit niet verdoezelen. In die polariteit heeft de oppositie een onmisbare functie. Aldus het uitgangspunt van mijn advies.

Ik meen, dat ik met dit advies alleen stond: bij alle andere adviseurs van de Kroon overwoog blijkbaar de bezorgdheid dat de — op handen zijnde — tweede lezing van de grondwetswijziging ('nieuwe rechtsorde') zonder een brede meerderheid niet tot stand zou komen.

Was dit een juist argument? Zonder verdere controle meent prof. Duynstee van wèl. Maar.... VVD en CHU hadden in eerste lezing vóórgestemd en zich dus tegenover hun kiezers al aan de herziening gebonden. Maar nu kwam er een novum: Voor de tweede lezing zou 'de geest waarin het beleid gevoerd zou worden mede bepalend zijn'.

Is men hiervoor gezwicht? Hád men ervoor moeten zwichten? Deze vraag had door Duynstee moeten zijn onderzocht. Het was nl. een hoogst bedenkelijk voorbehoud. Sinds 1884 zijn er verschillende grondwetsherzieningen geweest, waaronder heel belangrijke, als b.v. over het Algemeen Kiesrecht; nooit heeft men, *met het oog hierop*, meerderheden van tweederden geformeerd; altijd heeft dus, bij een grondwetsherziening, de oppositie of een belangrijk deel daarvan, voorgestemd, ómdat zij de herziening in 's lands belang achtten.

Van deze kernvraag maakt D. in zijn boek geen melding.

De verdere mededelingen van Duynstee over deze formatie zal ik dus, als aangekondigd, aan mijn dagverhaal toetsen.

1948; Beel

De opdracht kwam weer bij Beel, de man van het Nieuwe Bestand; Beel zette zich dadelijk aan het opstellen van een program. Ik laat nu Duynstee aan het woord: 'Maar het program werd al heel spoedig secundair. Beels proeve van een program zou aanvaardbaar moeten zijn voor vier partijen en hiertegen kwam de PvdA in verzet'. Ook ten aanzien van de minimumbasis van de KVP — drie partijen — 'traden onoverkomelijke bezwaren in het licht bij de Partij van de Arbeid'.

Van hun kant weigerden CHU en VVD een 'tussenoplossing': smalle basis, versterkt met 'figuren uit de sfeer der CHU en VVD'. 'Van der Goes weigerde met Oud samen te werken'. Een extra-parlementair partijen-kabinet 'kwam niet in aanmerking voor de PvdA' (Besluit van 20 juli 1948).

Beel kwam op 21 juli – bespreking met de vier fractie-voorzitters – tot een 'tussenoplossing': een kabinet, dat 'slechts' voor de Indonesische kwestie en het internationale beleid (men leefde in de Tsjechoslowakije-crisis) parlementair zou zijn en overigens *extra-parlementair;* het zou aftreden wanneer de twee bovengenoemde kwesties min of meer geregeld zouden zijn. 'Maar ook deze suggestie was voor de PvdA onaanvaardbaar'; Drees had hier grote bezwaren, zo meent Duynstee (zie hieronder).

Ten slotte wenste de PvdA-fractie haar ondervoorzitter Joekes op Overzeese Gebiedsdelen; Beel wilde echter als premier dit departement zelf beheren. Tweede voorstel PvdA: dan Joekes op Buitenlandse Zaken, maar hiertegen had de KVP grote bezwaren. Beel zag er toen geen gat meer in en deelde dit aan de Regentes mee. De eerste fase-Beel was hiermee – op 22 juli – beëindigd.

Dit beeld behoeft wel enig aanvulling:

In het beraad binnen onze fractie gold voor Drees, meer dan voor Schermerhorn, het grondwetsargument; de laatste meende – terecht – dat de CHU en de VVD hun eigen verantwoordelijkheid dienden te dragen voor een eventueel 'neen' bij de 'tweederde'-wetten. Zo heeft althans de CHU het zelf ook gevoeld: op 13 juli heb ik een onderhoud met Tilanus gehad; deze heeft mij toen verklaard, de grondwetsherziening louter *zakelijk* te zullen beoordelen, d.w.z. volgens de merites van de Indonesische zaak — en *niet naar de samenstelling van het kabinet.* Dit — niet aan Duynstee bekende – gesprek maakte voor mij duidelijk: 1e dat de voorkeur 'vier boven twee' het grondwetsargument alleen maar *gebruikte,* maar een andere grond had; 2e dat het aandringen op een 'brede' basis – dus het afscheid van het 'Nieuwe Bestand' – niet van Beel zèlf afkomstig was, maar van Romme achter Beel. . . . .

Op 15 juli heb ik een lang gesprek met Beel gehad: vertrouwelijk en vriendschappelijk. Kernvraag één: *het program.* Ik heb hem een vrij uitvoerige aide-mémoire overhandigd, dat nogal concreet was over 'geestelijke en zedelijke grondslagen'; 'sociaal-economisch leven; staatkundig leven'. Het was duidelijk,

dat overeenstemming hierover mogelijk was; D. heeft dit juist gezien.

Kernvraag twee: *de basis van het kabinet.* Het was Beel natuurlijk volledig bekend, dat wij een vier-partijen-kabinet irreëel achtten. Het roer moest toch om, volgens Oud? Beel zou dus een keuze moeten doen: of VVD of PvdA. Wij zouden alleen in een duidelijk vooruitstrevend program — als dat van 1946 — passen. Ook dit schokte Beel kennelijk niet!

Ik heb hieraan toegevoegd — D. had het moeten vermelden — dat in de 'bemanning' enige souplesse denkbaar was: Cleveringa, Prof. E. de Vries, Van Helsdingen, Van Niftrik. Geen Oud of Stikker. 'Ook Stikker niet'? vroeg Beel — die met die vraag tot uiting bracht, dat hij de formule: twee partijen plus enkele figuren van andere richting, bepaald niet verwierp. Ook hier was Beel bepaald niet geschokt door mijn antwoord, dat in de menselijke sfeer van zijn Wassenaarse kamer werd gegeven: aan ethisch bier weet je nooit, wat je hebt.....

Onze conclusie was dus — en hier citeer ik letterlijk mijn die avond opgeschreven dagverhaal —: 'Een twee-partijen-program en een twee-partijen-kabinet, aangevuld met enkele hoogstaande figuren van andere richting, die niettemin de hoofdpunten van dit program, met name voor Indonesië, aanvaarden.

Was Beel nu heus — op 15 juli — met deze basis akkoord? Ik kan mij niet vergissen, want hierop volgt, alweer letterlijk: *Personen.* Ik zei, dat de personen-kwestie nu van nóg groter belang was dan de vorige keer. Beel zei, bereid te zijn, *ook hierin de zaak samen met mij op te bouwen'.* Hij achtte Joekes niet *de* man voor Overzeese Gebiedsdelen. 'Daarvoor heeft hij niet het tempo'; eventueel zou hij wel een andere post kunnen bezetten. Over de andere personen (*het gesprek ging dus door,* op de bovengenoemde basis, die dus voldoende zinvol werd geacht): Jonkman — men kan het hem niet meer aandoen; Vos — zal van de ontwikkeling afhangen (?). Drees, Lieftinck, In 't Veld, Mansholt: zouden, naar onze gezamenlijke mening, moeten terugkomen; Fievez: gezamenlijk akkoord; Van Maarseveen: vooral door de juristen geapprecieerd; Witteman: meer persona grata bij ons, dan bij de KVP zelf; Gielen: neen (p.v.d.a.); Van den Brink: liever niet (p.v.d.a.).

Het gaat hier om de historie van de 'werkelijkheid'; het zou best kunnen zijn, dat nu het PvdA-oordeel b.v. over Gielen, positiever zou zijn dan toen..

Wij kwamen nog even terug op Overzeese Gebiedsdelen. Beel wilde het onder zich houden (zie Duynstee); ik heb bezwaar gemaakt; het moest een volledige post zijn, liefst bij de PvdA. Beel noemde toen Neher — wederom een bewijs, dat er van een verwijdering op dit punt geen sprake was.

Hierna — en wanneer het voorgaande een vastlopen had betekend, zou dit beslist niet zijn gebeurd — hebben Beel en ik opnieuw uitvoerig en gedetailleerd over het *program* gepraat. Over de Unie met Indonesië b.v. heb ik genoteerd: 'Ook moest de Unie niet te zwaar worden begonnen. Ik zei bovendien, een duidelijke progressieve noot (personeelsbeleid) te missen. Beel zei: *dat, en veel meer, kan er nog in. (Cursivering van 1967).* Eén ding is zeker: dat het program 'al spoedig secundair' werd (D.) is bepaald onjuist, het program is steeds gezien als normgevend voor de eventuele deelnemers.

Het is een feit, dat na 20 juli de sfeer meer star is geworden. Beel kwam nu met een meer uitgewerkt program, dat hij — tot mijn verrassing — al met VVD en CHU besproken had. Ik heb het toen betreurd, dat de program-besprekingen niet beperkt waren gebleven tot de twee grote partijen (aangevuld met enkele randfiguren). Beel: 'dat zit in de verschillende uitgangspunten der twee fracties'. *Het was dus duidelijk, dat tussen 15 en 20 juli de invloed van Romme zeer actief was geweest!*

Over het program was (alweer) overeenstemming mogelijk. Dit was niet het geval voor de brede basis. Beel: 'ik wil zekerheid over de Indonesische politiek hebben'. Ik 'om er op te slaan?'. Beel: 'daar krijg je ze wel voor mee, dus daarvoor hoeft het niet. Maar ik wil niet dat we altijd weer, zoals nu al drie jaar lang, achter de feiten moeten aanlopen..' Het klonk, als altijd, sympathiek. Maar was dit 'achter de feiten aanlopen' nu te wijten aan CHU en liberalen of, veeleer en al van de Hoge Veluwe-conferentie af, aan de behoudende vleugel van de KVP zelf?

De zaak leek dus op de brede basis te zijn vastgelopen en Beel wilde zijn opdracht teruggeven; iets, waarvan ik getracht heb, hem te weerhouden. Hij kwam toen met de mogelijkheid van een extra-parlementair kabinet.. en beriep zich hiervoor op Drees! Ik heb dit sterk afgewezen; de fractie — en ik zelf — voelde er écht niet voor. Ik heb Beel toen nog de volgende suggestie aan de hand gedaan van een procedure in drie fasen:

a. Gereconstrueerd kabinet Beel-Drees; eventueel enkele figuren uit de andere 'sferen';

b. Vóór 29 juli een duidelijk Indonesië-verklaring, uitgewerkt met het oog op de grondwetsherziening;

c. Op 29 juli hierover vertrouwenskwestie in de Kamer voor een termijn van één jaar. Wanneer hierop niet een tweederde meerderheid kan worden verkregen, treedt het kabinet af.

Beel wist niet – zei hij – of hij hiervoor wel de KVP mee kreeg.. Nee, dat is inderdaad niet gelukt.

Volgens Duynstee stelde Beel op 21 juli, na een bezoek aan de Regentes op die dag, aan de vier fractie-voorzitters in een gezamenlijke bespreking de 'tussen-oplossing' voor, die hierboven is aangegeven, (een ad-hoc-vier-partijen-kabinet, dat parlementair is voor Indonesië en de buitenlandse vraagstukken en extra-parlementair voor de rest). *Dit voorstel is ons echter pas de volgende dag gedaan en als iets subsidiairs, ná een ander plan.* Tevoren was er nl. wat anders gebeurd.

De PvdA-fractie had Beel in een brief van 20 juli ons standpunt bevestigd (twee-partijenkabinet, geen extraparlementaire regering). Toen wij vernamen, dat hij reeds in Soestdijk was, heb ik hem vanuit de Tweede Kamer daarheen opgebeld om dit eenstemmige standpunt te bevestigen; ik stem toe: geen gebruikelijke procedure!

Omdat ook Van Schaik – Kamer-president – weer zou worden geraadpleegd, heb ik de volgende dag aan hem een afschrift van onze brief aan Beel ter hand gesteld; hij vroeg mij, of hij deze brief aan de Regentes kon laten lezen. Akkoord. Daarna – dus op 22 juli – was er ten huize van Beel de bijeenkomst met de andere fractie-voorzitters, die Dyunstee op de 21ste stelt. Hier eerst kwam Beel — neen, nog niet met de 'tussenoplossing' maar – alweer met het voorstel tot vorming van een parlementair kabinet op brede basis: oplossing, waarvan hij toen al wist, dat de PvdA haar niet kon aanvaarden. Ruim twee uur ben ik daar onder druk gezet. Mij werd toen – inderdaad – 'starheid' verweten; ik verweet de andere aanwezigen, de zaak om te keren, nl. plotseling in Nederland van het 'natuurlijke' – een parlementaire meerderheid van 59% met voortdurend overleg in het college van de 'Negenmannen' (alle grote fracties) over Indonesië en grondwet – over te gaan naar het 'abnormale' en daarmee de werking van het algemeen kiesrecht te vertroebelen. In geheel West-Europa voe-

len trouwens de niet-progressieven, dat zij op de normale wijze niet meer aan trek komen; daar vertroebelen zij dus het parlementaire stelsel. Aan VVD en CHU verweet ik in het bijzonder, een program te slikken, waarmee zij het niet eens kónden zijn. Tilanus reageerde met te zeggen, — blijkbaar ook sprekende voor Oud — dat het Indonesische beleid wel degelijk omgebogen zou moeten worden en dat hij inderdaad voortzetting van onze ordenings- en financiële politiek niet wenste.

Eerst *na* deze discussie over een 'gewoon' kabinet op brede basis en in een enigszins gespannen sfeer (D. laat na, dit te vermelden) kwam Beel met de 'tussenoplossing'. De reeds bovengeformuleerde bezwaren kwamen dadelijk en zij kwamen van mij (Drees was bij dit gesprek uiteraard niet aanwezig). In deze conferentie is nog getracht een wél bevredigende formule te vinden: een 'ad hoc' kabinet — en verder alles nogal vaag, zodat Beel met een dergelijke ontwerp-opdracht naar de Regentes kon gaan. Dit alles geschiedde in nogal nerveuze stemming; de Prinses had al eens naar Beel opgebeld. Duynstee schrijft: 'maar ook deze suggestie was voor de Partij van de Arbeid onaanvaardbaar'. De waarheid is weer anders.

Mijn aantekeningen — van dezelfde dag — over dit overleg zeggen over mijn interventie: Van der Goes: 'laat Beel zich die opdracht doen geven. Dan vindt daarna toch het geregelde overleg plaats. Hij meent, dat die opdracht zijn *laatste* kans is; welnu: of hij nu zijn opdracht neerlegt of hoogstens over twee dagen, maakt weinig verschil'. (Mij leek het nuttig, dat het *bewezen* werd, wanneer het niet zou kunnen lopen — hetzij bij het overleg over de zetelverdeling, over de Indonesië-paragraaf enz., hetzij bij het overleg later, met de ministers.). .' 'Wij zijn dus uiteengegaan met geen andere overeenstemming, dan dat we de opdracht zouden afwachten en vervolgens het debat over de Indonesië-paragraaf en de mededelingen over program, zetels en ministers zouden hebben'.

Dezelfde avond — de 22ste en niet de 21ste, zoals D. meent — moest ik aan Beel meedelen, dat het wel niet zou gaan. Waarom? Ik ben tevoren naar Drees gegaan — wiens medewerking voor een nieuw kabinet Beel-Drees toch echt wel onmisbaar was. Drees zei: 'Ik kan geen progressieve politiek voeren, als er eigenlijk geen kabinetspolitiek is en niemand b.v. Van den Brink in toom houdt. Daarom is zo'n kabinet, met deelneming van ons, niet te verwezenlijken'.

Na deze mededeling vond ik het niet meer fair, Beel z'n

'kans' te geven (zie boven), omdat er toen geen kans meer was! Ik heb dit — evenals ik de dag tevoren had gedaan — doorgegeven naar Soestdijk, waar Beel al bij de Prinses zat; hij reageerde nogal gelaten. Op dat ogenblik (en na déze causaliteitsschakel: *een geheel andere,* dan D. stelt) heeft Beel zijn opdracht neergelegd.

1948: De tweede fase-Beel en daarna

De mogelijkheid, het ontslag te weigeren aan het — uiteraard aan te vullen — demissionaire kabinet, werd al dadelijk getorpedeerd, doordat de aftredende KVP-ministers weigerden, zitting te nemen in een kabinet 'dat niet in de Kamer over een tweederden-meerderheid kon beschikken'. De opdracht aan Beel luidde toen: de vorming van 'een kabinet'. Dit werd geïnterpreteerd als de formule voor een *extra-parlementaire* opdracht, wat tegen de wens van de PvdA inging. Niettemin besloot de PvdA-fractie op 24 juli 'met krappe meerderheid', dat de aangezochte ministers van de partij het overleg met Beel op die basis zouden kunnen voortzetten.

Tijdens het week-end (25 juli) 'waren Romme en Van der Goes van Naters iets dichter tot elkaar gekomen'. Formule: basis-verbreding als Indonesisch intermezzo, daarna eventueel weer smalle basis. Tegen een paar sympathieke bij-figuren van CHU en VVD geen bezwaar bij de PvdA voor de extra-parlementaire periode.

Tot zover dit resumé van D. dat bepaald niet onjuist is, maar toch op hoofdpunten onvolledig. Op 23 juli nog is Drees bij Beel geweest om daarna door de Regentes te worden ontvangen. De formule zou zijn: extra-parlementair 5-5-1-1. Beel zou geen overleg meer met fractievoorzitters voeren; dat moesten de aangezochte ministers maar zelf doen. Het bleek toen reeds, dat de PvdA geen directe invloed op de Indonesische kwestie zou hebben. Mijn reactie was 'tamelijk afwijzend'; die van het fractie-bureau, dat ik dadelijk hiervan in kennis stelde (Vorrink, Burger, Joekes, Posthumus) evenzo.

Bij zijn verdediging van deze constructie op 24 juli — eerst in het fractie-bureau en daarna in de fractie — slaagde Drees er m.i. niet in, het verschil tussen dit kabinet en de afgewezen 'tussen-oplossing' van Beel duidelijk te maken. Met 17 tegen

16 stemmen wordt echter besloten, dat Drees verder kan praten over samenstelling én programma. [9])

Hier volgt nu weer mijn aanvulling op Duynstee.

Op 25 juli heb ik inderdaad met Romme, bij hem thuis, te Overveen, een gesprek 'in vriendschappelijke toon' gehad, waarbij Romme liet doorschemeren, dat het 'Nieuwe Bestand' door dit kabinet heen — dat hij als intermezzo-kabinet betitelde — in stand zou kunnen blijven, eventueel met een speciaal contact tussen de twee fractievoorzitters van de Nieuwe Bestandpartijën en de minister-president..

Misschien ten onrechte heb ik hieraan waarde gehecht — en, zoal niet mijn politiek, dan toch mijn tactiek hierdoor laten beïnvloeden....

Zowel Romme zelf als later op die dag Drees en Beel, hielden vol, dat dit kabinet 'vlak bij een parlementair kabinet' zou staan. De volgende dag lichtte Drees mij uitvoerig in over de personenkwestie, die hij met Beel had besproken. Het was duidelijk dat Beel helemaal van Joekes af wou (progressief in de Indonesische kwestie). Even later deelde Mansholt (kandidaatminister) mij mee, dat men als driemanschap in Indonesië gedacht had aan: Neher, Sassen en.... generaal Spoor! Deze gang van zaken leek me, met het oog op Indonesië, bedenkelijk.

Op 28 juli kwam de zaak in de Partijraad van de PvdA. Daar is besloten — met reserve ten aanzien van de overige problemen — dat tegen de constructie 5-5-1-1 op zich zelf geen bezwaar bestond. Niettemin staakte Beel op 29 juli zijn pogingen, waarna — 's nachts nog — de Kamervoorzitter Van Schaik als formateur werd aangewezen.

Waarom legde Beel op 29 juli er de bijl bij neer? Volgens D. omdat ik op de Partijraad in mijn rede Stikker 'tot twee maal toe openlijk' onaanvaardbaar had verklaard. Hij voegt eraan toe, dat ik niet kon weten, toen, dat nog op de dag te voren Beel *met Lieftinck* een oplossing had uitgewerkt, waarbij Stikker tóch nog in het kabinet geneutraliseerd kon worden door Joekes — die er te voren helemaal uitlag. Inderdaad was het niet handig van Lieftinck, me niet even voor mijn rede in te lichten: 'Van der Goes las een berichtje daarover net te laat',

[9]) Schermerhorn, die „tegen" had gestemd, belde mij later op, om me te vertellen, dat in zijn „tegen" ook heel veel „voor" had gezeten.. Dit is m.i. te kenmerkend, om het niet te vertellen!

zegt D. terecht. Maar dit was maar bijzaak. Ook D. geeft toe, dat ook in deze opzet 'de Partij van de Arbeid buiten de kring van departementen stond, welke het meest direct met Indonesië te maken hadden' (blz. 20). Dáár moet men dus het breukpunt zoeken. Het is overigens merkwaardig, dat D. het accent geheel verlegt naar de Partijraad, waar in vertrouwelijk beraad — en dus niet 'in het openbaar' — informaties zijn uitgewisseld en waar geen besluiten zijn genomen!

Blijkbaar heeft D. ook hier zijn informaties van Drees, die hij aldus sprekend invoert: 'Overigens bleek hierna, dat Van der Goes die afwijzing niet bedoelde als een 'breukpunt', maar dat wist verder niemand, ook de Partijraad van de PvdA niet; Drees vond het onaanvaardbaar nu maar net te doen of Van der Goes zijn woorden o.m. tegen Stikker niet ernstig had gemeend'.

Hieruit zou men de indruk kunnen krijgen, dat ik op die Partijraad door een soort coup de théâtre brokken heb gemaakt en daarvan naderhand weer heb willen terugkomen.

De werkelijkheid was — alweer — anders.

Ik heb de officiële notulen van de Partijraad hier voor mij en daaruit blijkt in de eerste plaats, dat Van der Goes tot taak had, de mening van de (krappe) meerderheid van de fractie die — echter 'met grote reserve' — met een extra-parlementair kabinet kon meegaan, te vertolken. Ik heb toen de hele gang van zaken weergegeven van de verkiezingsdag af. Ik vertelde daarbij dat ik na mijn bezoek aan de Regentes aan Beel had meegedeeld — op 15 juli, zie boven — dat Oud en Stikker voor onze fractie onaanvaardbaar waren. Oud nieuws — maar het hoorde bij mijn resumé.

Ook voor Beel was het oud nieuws — en ook de bladen hebben het stellig niet als een nieuwe wending voorgesteld.... want de bladen hebben vrijwel over deze besloten Partijraad gezwegen. Beels beslissing heeft met deze oude kwestie dan ook niets te maken; die lag veeleer op het zakelijke vlak: de weigering van de PvdA om een algehele uitbanning uit de Indonesische sector te aanvaarden.... en de blijkbare weigering van 'anderen' — of van één 'andere' — om haar daarin toe te laten.

Hierna begon dus de laatste fase: de formatie-Van Schaik. Dit kabinet werd al dadelijk niet als uitgesproken parlementair opgezet; er is dus maar weinig contact naar buiten geweest — en Duynstee ruimt voor de beschrijving van zijn totstandkoming

en zijn samenstelling dan ook maar weinig plaats in; ik meen: te weinig! Wat de PvdA betreft, was het natuurlijk wel te verklaren dat de formateur het contact aan Drees overliet — die *praktisch* 'medeformateur' was en die de leiding van het kabinet zou krijgen. Drees muntte echter niet uit door een veelheid aan parlementaire contacten. Bovendien was de PvdA door deze handige zet van Van Schaik vleugellam en dat wist Drees zelf ook. Dit alles maakte het — ik herhaal het — begrijpelijk, dat ik zelf weinig direct contact met Van Schaik heb gehad.... maar functioneel was het niet juist, want Van Schaik (en D. zwijgt erover) heeft *herhaaldelijk* informeel contact gehad met de drie ándere betrokken fractieleiders. Op een receptie op 5 augustus begon Van Schaik — die ik altijd als een vaderlijke vriend heb beschouwd — er zelf over. Van mening, dat deze politieke informaties moeten voorafgaan aan *iedere* kabinetsvorming, heb ik hem op de volgende dag nog een vriendschappelijke brief hierover geschreven, waaruit ik het volgende citeer: 'Gij weet zelf als advocaat van oude stempel te goed, van hoe groot belang het is, zuiver te procederen. Dat is in casu niet geschied. Drees en ik zijn als leden van de Partij van de Arbeid één. Maar wij hebben geheel verschillende functies en hebben verschillende openbare belangen te verdedigen. Een fractievoorzitter moet niet op de stoel van de minister gaan zitten; de minister kent niet voldoende de mogelijkheden en weerstanden in de fractie. Hun criteria zijn niet dezelfde en behóren niet dezelfde te zijn. Er is samenspel — maar uitgaande van een polariteit, niet van congruentie'.

Ik heb meermalen gemerkt, dat men zich deze spelregels niet altijd bewust was — en steeds met kwalijke gevolgen. Dit kabinet Drees-Van Schaik b.v. werd al dadelijk met de nodige tijdbommen volgestopt. Zo waren wij er onkundig van dat Sassen op Overzeese Gebiedsdelen zou komen en dat, in Indonesië zelf Van Mook zou worden vervangen door Beel en dat Vos — de exponent van de Plangedachte — aan de dijk werd gezet. Wel werden wij later van het probleem-Stikker op de hoogte gesteld, maar dat kon ook nauwelijks anders. Er was een hele discussie omheen en het heeft tot 4 augustus geduurd, voor Stikker aanvaard werd als minister van Buitenlandse Zaken. Men had, bij ons, geen overwegend bezwaar tegen zijn persoon, maar het Indonesië-program van de VVD was in tegenspraak met het onze.... en ten slotte was Stikker de voorzitter van de partij der roer-ommers!

Een tegemoetkoming aan de PvdA was, dat het ministerschap van Gielen niet gehandhaafd bleef – er was nog altijd, terecht of ten onrechte, ressentiment over zijn benoeming in 1946 — en dat Joekes toch in het kabinet werd opgenomen. Het kabinet koos zich als benaming 'program-ministerie'; een minder negatieve klank dan 'extra-parlementair kabinet'.

Consequenties van 1948

In het debat over de regeringsverklaring-Drees-Van Schaik op 17 augustus was al gebleken, dat Romme zijn principiële keuze voor het Nieuwe Bestand met, per accidens, een breder 'Intermezzo-kabinet' waarvan hij in ons onderhoud te Overveen had gesproken, inmiddels had gewijzigd; het was nu allemaal brede-basis-politiek.

Ik geloof, dat over deze fase de opvattingen van Duynstee en mijn herinneringen in het algemeen wel parallel lopen. Hier volgen een paar aanvullingen:

Drees heeft vooral de allereerste dagen van het overleg alles gedaan, om het geprojecteerde kabinet in onze kring te doen aanvaarden en dat valt ook wel te verklaren. Ik heb nl. altijd de indruk gehad, dat de Prinses-regentes zich deze onmogelijk gecompliceerde crisis zeer heeft aangetrokken: onder haar moeder was het altijd nogal grif verlopen en bij haar ging het de eerste keer al scheef. Het spreekt van zelf, dat de Prinses hieraan *geen enkele* schuld had; ik wil zelfs zeggen: het tegendeel was waar. Zij beschouwde Drees als een vertrouwde vriend en waarschijnlijk mede dáárdoor is Drees over alle politieke bezwaren heengestapt onder het motto: 'er moet weer geregeerd worden'. Zijn dit soort overwegingen, in het licht van de geschiedenis, óóit juist?

Op 2 augustus lichtte hij beide Kamerfracties plus partijbestuur in deze zin in. Deze colleges namen toen de volgende conclusie aan:

'De bezwaren, die met de formatie verbonden zijn, erkennende, spreken zij uit, dat tegen een zodanig kabinet-Drees geen overwegend bezwaar dient te worden gemaakt.' Maar.... we wisten toen nog niet van het volharden bij de kandidatuur-Stikker! Dit hoorden Vorrink, Joekes en ik eerst twee dagen later van Drees en Lieftinck.

Er was toen echter een neiging, alles maar te slikken, nu Drees premier zou worden. Die neiging werd slimmelijk aangewakkerd door Romme, die me de volgende dag vertelde, dat

er in zijn fractie een 'stormpje' was opgegaan over dit premierschap van Drees!

Bij Beel — nu afgedankt — was er geen greintje van bitterheid; tijdens een vergadering van de Negen-mannen (Indonesië) op 7 augustus zei hij mij, dat hij opgelucht was: deze oplossing had hem niet verder van Drees afgebracht, maar hem nóg meer tot Drees doen naderen, zei hij. De dag daarna kreeg ik — van Joekes — het program te pakken. Het leek veel op dat van de tweede fase-Beel, dus dáár lagen de moeilijkheden niet.

Even tevoren, op 4 augustus, na de mededeling over de benoeming van Stikker, had ik met deze een gesprek in zijn auto. Ik citeer nu het slot van mijn dagverhaal, dat dit gesprek weergeeft: 'Bij de formatie-pogingen van Beel hebben zij (de VVD) op verzoek van Beel, een lijstje van liberale kandidaat-ministers van Buitenlandse Zaken ingeleverd (Van Karnebeek, De Vos van Steenwijk). Stikker heeft zich zelf niet aangemeld. 'Dit is toen niet door ons geëist,' zei hij. — 'Het wordt dus minder duidelijk, waarom Beel faalde.'

Ook nú, in 1967, geloof ik, dat mijn boven geciteerde conclusie juist was: het ging niet primair om een kwestie-Stikker, maar om het, op aandringen van de VVD, geheel buiten het Indonesisch beleid houden van de PvdA. Ook achteraf behoeven wij m.i. geen spijt te hebben, dat we dit niet namen. We namen het niet — maar we hebben het geslikt . . . uit handen van Drees. Dit was allemaal halfslachtig en ik deel in de schuld daaraan. De conclusie van de partij-instanties van 2 augustus moest worden uitgevoerd — ook door mij. Men zal makkelijk een aantal artikelen en redevoeringen kunnen vinden, waarin ik de gedane keuze uitleg — en dus verdedig — tégen de principiële kritiek, mede van hen, die eigenlijk hetzelfde wilden, wat ik in 1946 mede heb tot stand gebracht en wat ik in 1948 tevergeefs heb voorgestaan. Ik erken dat; wel ben ik daarin zo weinig mogelijk ver gegaan. Zo heb ik in mijn Kamerrede over de regeringsverklaring van Drees gezegd:

'Het is niet gezegd, dat dit kabinet bestendig zal zijn. De persoon van de minister-president is er ons nl. garant voor, dat het kabinet niet bestendig zal zijn, wanneer een progressieve politiek in het binnenland en in Indonesië met dit kabinet niet mogelijk zal blijken en juist daarom spreken wij ons vertrouwen uit in de leiding van deze minister-president van dit kabinet.'

Men kan niet zeggen, dat dit overloopt van enthousiasme; ons vertrouwen was wel erg geclausuleerd en eigenlijk maar uitge-

sproken in het beleid van één minister: van de minister-president.

Het eerste Ministerie-Drees stond (en dat was te voorzien) geheel in het teken van de in rampzalige richting afglijdende Indonesische kwestie. Ook om deze Indonesische kwestie kwam het, na een conflict Oud—Stikker, op 24 januari 1951 aan zijn eind.[10])

De toen volgende formatie heeft weer bijna twee maanden geduurd. Er kwam weer een 'program-ministerie'-Drees uit.

Deze formatie heb ik niet meer als fractievoorzitter meegemaakt. Even voor het naar buiten komen van de Oud-Stikker-crisis, dus in een slechte sfeer (maar ik wist toen nog niet, hoe slecht die was), had ik in een interview, dat vooral voor Indonesië was bestemd, gesteld, dat voor mij — ik zei niet: voor ons, of voor onze partij — de verzoening door en in een Nederlands-Indonesische (lichte) Unie zó belangrijk was, en Nieuw-Guinea zó weinig belangrijk, dat mij dit ging zelfs boven het voortbestaan van het Nederlandse kabinet. Drees, die wèl wist, hoe zwak zijn kabinet begin januari 1951 al stond, voelde mijn verklaring toen, op dat moment, als 'een dolkstoot in de rug'. Dit heeft in de toen precaire situatie en onder invloed van het algemene onbehagen, waarvoor ik mee verantwoordelijk was, tot gevolg gehad, dat er een partij-désaveu volgde van het door mij ingenomen standpunt, waarna mij niet anders overbleef, dan mijn zetel van fractievoorzitter ter beschikking te stellen.

Er zit, nu achteraf gezien, wel iets paradoxaals in: ik had een extra-parlementair kabinet, dat zich vrij voelde tegenover alle kamerfracties en waartegenover de fracties zich dus ook vrij moesten voelen, onder druk willen zetten en dat kostte mij mijn kop. Wat later zijn er wel heel andere publikaties geweest van mijn opvolgers — die toen niet meer dan rimpelingen ver-

10) Met Stikker — dat is wel gebleken — kon je alle kanten uit. De ironie van de geschiedenis wil, dat hij in de Indonesische kwestie meer voelde voor 'trade' dan voor 'war' — en daardoor wel, ondanks al het ge-roer-om, in de praktijk tot ons standpunt moest komen — waardoor hij nu juist in conflict kwam met partijleider Oud. Overigens was deze crisis typisch 'extra-parlementair': Onmin binnen één partij; de Kamer stond er geheel buiten! In België is in dezelfde situatie tot twee maal toe (1930 en 1933) ontslag van het kabinet door het Staatshoofd geweigerd omdat het parlement aan het conflict vreemd was!

oorzaakten. En daar ging het over kabinetten met een veel meer parlementair karakter dan het eerste kabinet-Drees.

Bij het overzien van deze periode 1945–1951 kom ik tot een slotconclusie. Ik heb het 'Nieuwe Bestand' met Beel destijds echt als een stuk vernieuwing gezien en zo zie ik het nog. Het bleek de enige mogelijkheid om tot een duidelijk program, gezamenlijk opgesteld en contractueel vastgelegd, te komen. Het Nieuwe Bestand beschikte over een stevige meerderheid – en daarom is de term 'smalle basis' zo onwerkelijk. Ten slotte — en dat is het belangrijkste – ging het hier om een werkelijk *nieuw begin,* dat, naar het oordeel van Beel en mij, ook in het *menselijke* vlak diende door te werken. Het zou de definitieve verzoening betekenen van twee grote volksgroepen.

Drees – en later Donker – zagen dat niet zo.... hoe goed ook Drees persoonlijk Beel mocht lijden. De van calvinistische afkomst zijnde Drees vond een regering, waarin de meerderheid der ministers katholiek was, maar een griezelige zaak. Daarom vond hij een 'bijmenging' met enkele elementen van andere partijen, waardoor er een niet-katholieke meerderheid ontstond, niet zo afkeurenswaardig.

Men kan het ook anders zien. Zeker toen was er in de KVP een duidelijk progressieve vleugel (Volksbeweging, vakbondsleiders, enz.). In een kabinet van de twee groepen van het Nieuwe Bestand te zamen was er dus wèl een vooruitstrevende meerderheid – wat ook wel bleek uit verscheidene bestuursdaden in het tijdvak 1946–1948. Ik heb nooit begrepen dat dit bij Drees, die altijd (in goede zin) door het marxisme beïnvloed is geweest,[11]) niet de doorslag heeft gegeven met *alle* consequenties van dien: liever oppositie dan meedoen aan het verwateren van het parlementaire stelsel. Toch is dit laatste gebeurd. De 'peren', waarmee Nederland, wat betreft de verzwakking van het parlementarisme en de regeerkracht nu nog altijd in de maag zit, zijn in 1948 gebakken.

11) Zie b.v. zijn 'Lassalle en Marx' (1967).

R. C. Kwant

Een Poolse marxist zoekt grotere vrijheid

Bij gelegenheid van de herdenking van de oktoberrevolutie in Rusland verschijnen in binnen- en buitenland een lange reeks boeken en artikelen. Dit ligt voor de hand, want het desbetreffende gebeuren is nog steeds van het hoogste belang. Het lag ook in de lijn van de verwachtingen dat de werkgroep 2000 zijn bijdrage zou leveren. Immers de werkgroep heeft de belangstelling voor het marxisme in Nederland ten zeerste bevorderd.

De werkgroep publiceert dit najaar bij de uitgeverij Paul Brand twee volumes. Binnenkort zal verschijnen *Vijftig jaar literatuur in Sowjet-Rusland,* door dr. A. M. van der Eng-Liedmeier. Wij kregen gelegenheid, de drukproef van dit werk in te zien en bevelen het van harte aan. Het boek biedt een selectief, met veel begrip geschreven overzicht van de literaire werkzaamheid der Russen gedurende de laatste vijftig jaar. Mevrouw Van der Eng-Liedmeier heeft er goed aan gedaan, belangstellende Nederlanders ertoe in staat te stellen de ontwikkeling van de Russische literatuur te volgen.

Wij vragen hier echter vooral de aandacht voor een ander boek uit dezelfde reeks, nl. *Marxisme en het menselijk individu,* van de hand van de Poolse wijsgeer Adam Schaff. De Nederlandse vertaling is door Hans Wagemans gemaakt naar de Duitse editie. Ik ben de Poolse taal niet machtig en kan derhalve de vertaling niet controleren. Wel wil ik opmerken dat de lange en soms nogal ingewikkelde zinnen de lezing niet altijd gemakkelijk maken. De vertaler had zich, dunkt mij, hier en daar een grotere vrijheid kunnen veroorloven, b.v. door lange en ingewikkelde zinnen te splitsen.

Een boek kan in twee opzichten belangwekkend zijn. In de eerste plaats kan het van belang zijn vanwege zijn inhoud, afgezien van de richting vanwaaruit het komt. Op deze wijze zijn boeken belangrijk die alhoewel natuurlijk binnen een bepaalde context ontstaan en een bepaalde richting vertegenwoordigend,

toch boven die context en richting uitstijgen. Ik ben de mening toegedaan dat het boek van Schaff niet op deze wijze belangwekkend is. Het stelt het bekende thema van de verhouding tussen persoon en gemeenschap aan de orde. Zijn boek biedt omtrent dit aloude probleem geen nieuwe, echt verrassende gezichtspunten. Een boek kan echter in de tweede plaats belangwekkend zijn, omdat het een wending belichaamt in een denkrichting, een geestesstroming, waarvoor wij ons interesseren. Een in de oecumenische beweging geïnteresseerde protestant zal belangstelling koesteren voor elk boek van katholieke zijde, waarin hinderpalen voor de eenwording worden opgeruimd., ook al handelt het boek over hem reeds bekende onderwerpen. Op deze wijze is het boek van Schaff hoogst belangwekkend. Het belichaamt immers een niet onbelangrijke ontwikkeling binnen de marxistische denkwereld.

Er zal wel niemand te vinden zijn die hetgeen zich in de marxistische denkwereld afspeelt, onbelangrijk acht. Wij treffen communistische regimes aan in grote en belangrijke delen van de wereld en hun houding ten aanzien van belangrijke vraagstukken is dus voor de gehele wereld van belang. Wij bestaan nu eenmaal in feite samen met communistische landen en moeten tezamen met hen problemen bespreken en oplossen. Zij zijn in menig opzicht onze gesprekspartners. Wij waren, vooral gedurende de periode van Stalin, bang voor hun gesloten, monolitische denkwijze die het gesprek bemoeilijkte, ja, vaak onmogelijk maakte. Het was over het algemeen niet zo dat wij het wel wisten en medelijden hadden met hun ontwetendheid; veeleer waren wij bang voor de massiviteit van hun weten. Het is voor ons van belang dat die massiviteit van het vermeende weten wordt afgezwakt, want in de mate waarin dat gebeurt, worden marxisten betere gesprekspartners en kunnen wij beter met hen samenwerken aan de opbouw van de gezamenlijke wereld. Daarom nemen wij met belangstelling kennis van de geluiden die ons bereiken vanuit communistische landen.

Welnu, in dit opzicht is het boek van Adam Schaff bepaald verheugend. Het kan worden aangeduid als symptoom van de liberalisatie die in het oosten plaatsvindt. Schaff verzet zich scherp tegen de opgedrongen dogmatisering van het denken die plaatsvond tijdens het regime van Stalin. Tevens ziet men echter in dit boek hoe voorzichtig de liberalisering nog is. Schaff is partijlid en acht zich verplicht, de hier en nu bestaande

partijpolitiek over het algemeen bij te vallen, hoewel hij voorzichtig pleit voor een meer verregaande liberalisering. Men leze in dit verband de lange passage over de censuur van blz. 188–198. Wetenschap en kunst, aldus Schaff, kunnen slechts bloeien in een klimaat van vrijheid. Marx zelf, zo gaat hij verder, was een hartstochtelijk tegenstander van de censuur; hij sprak weliswaar over de onverdraagzame bourgeoiscensuur, maar in zijn opmerkingen, aldus Schaff, valt een meer algemene tendens te beluisteren. Het was Marx' stelregel dat aan alles getwijfeld moet worden. Dan stelt Schaff zich de volgende vraag: moet het marxisme het postulaat van de volstrekte vrijheid aanhangen en zijn alle vrijheidsbeperkingen uit den boze? Schaff antwoordt ontkennend. Gezien vanuit het belang van wetenschap en kunst zelf zou volstrekte vrijheid gewenst zijn. Maar zij leven niet in een vacuüm, doch oefenen invloed uit op de maatschappij. De vrijheid kan en moet derhalve gerelativeerd worden vanuit het maatschappelijk belang. Censuur is dus nodig, aldus Schaff, want wij leven in een tijd waarin een sociale strijd wordt uitgevochten en wij, communisten, zijn te zwak om aan tegenstanders volledige vrijheid van handelen te geven. Men dient echter de vrijheid slechts te beperken, waar dit strikt nodig is op ideologische gronden. Dus geen vrijheidsbeperking op niet-ideologisch gebied en ook niet ten aanzien van hen die de marxistische ideologie aanhangen. Men ziet dat hier inderdaad liberalisering wordt voorgestaan, maar een liberalisering die nog maar van beperkte aard is.

Schaff stelt zich twee doeleinden die uiteindelijk samenvallen. Hij wil binnen de marxistische ideologie enerzijds de geschriften van de jonge Marx verwerken en anderzijds plaats ruimen voor een antropologie, d.w.z. voor een leer omtrent de eigenheid en eigenwaardigheid van de menselijke persoon. Deze twee doeleinden vallen uiteindelijk samen, omdat juist in de geschriften van de jonge Marx antropologische gezichtspunten worden aangetroffen. De vroegere marxistische synthese die de antropologie ignoreerde, baseerde zich uitsluitend op de werken van de gerijpte Marx. De verwaarlozing van Marx' jeugdgeschriften hangt samen met de verwaarlozing van de antropologie. Teneinde misverstanden te vermijden zij hier opgemerkt dat met het woord 'antropologie' de wijsgerige leer omtrent de mens wordt aangeduid, en niet de empirische wetenschap die in het westen dezelfde naam draagt.

Vanuit deze doelstelling valt de samenstelling van het boek te begrijpen. In een lange inleiding wordt gesproken over het belang van de werken van de jonge Marx en wordt tevens onderzocht, waarom men binnen het orthodoxe marxisme zich nogal negatief opstelde ten aanzien van deze geschriften. Vervolgens wordt in het eerste hoofdstuk gepoogd, vanuit de jeugdwerken van Marx de grondlijnen van de marxistische antropologie vast te leggen. In het tweede hoofdstuk wordt betoogd dat de marxistische categorie van de vervreemding antropologisch moet worden begrepen, en niet zuiver economisch; het begrip vervreemding verliest uiteindelijk zijn zin, zo men het niet antropologisch begrijpt. In het derde hoofdstuk wordt uiteengezet dat het menselijk individu niet mag worden begrepen als een blinde exponent van een collectief gebeuren. Het maakt zeker deel uit van een gezamenlijk gebeuren, doch is tevens een 'microkosmos', een centrum van zin dat een eigen waarde heeft. Wie de zin van het individuele bestaan ontkent, ontkent uiteindelijk ook de zin van de geschiedenis. Het individu mag dus niet behandeld worden als een middel voor de gezamenlijke toekomst. Het marxisme erkent dus, aldus het vierde hoofdstuk, de persoon en is een echt humanisme. Dan volgt het vijfde en laatste hoofdstuk, waarin de marxistische leer over het individu wordt samengevat. Het boek is een coherent geheel.

In zijn inleidende beschouwingen over de jonge Marx betoogt de schrijver dat men de latere Marx dient te begrijpen vanuit de antropologische beschouwingen die in de jeugdgeschriften naar voren komen. Marx is en blijft een wijsgeer die zich allereerst voor de mens interesseert — dit is ook de zienswijze welke door W. Banning wordt aangehangen in zijn bekend Aulaboek over Marx. Vanuit zijn belangstelling voor de mens heeft Marx later zijn onderzoekingen toegespitst op de analyse van de kapitalistische verwording. Zijn later werk op economisch terrein houdt geen negatie in van zijn vroegere gezichtspunten, doch is veeleer een bevestiging daarvan. Immers, vooral vanwege de economische verwording werd de mens in zijn menselijkheid bedreigd. Wij hebben derhalve, ondanks alle accentverschuiving, uiteindelijk te doen met één enkele Marx, die tijdens zijn jeugdperiode zijn antropologische gezichtspunten ontvouwde, en die later namens die gezichtspunten de kapitalistische verwording analyseerde.

Een enkele opmerking over een detail. Sprekend over de wis-

selwerking tussen basis en bovenbouw zegt de schrijver op blz. 54 dat vanuit bovenbouwfactoren verklaard dient te worden dat het éne volk de collectivisering van de landbouw gemakkelijker aanvaardt dan het andere. Waar deze niet aanvaard wordt, is sprake van een 'hardnekkig maatschappelijk bewustzijn'. De schrijver erkent blijkbaar niet dat de gehele marxistische agrarische politiek in conflict is met de geesteshouding van de agrariër en wijt de mislukkingen op dit gebied aan het voortleven van een gedegenereerd verleden. De realiteitszin heeft het op dit punt nog steeds niet gewonnen van de ideologie.

In zijn inleidende beschouwing tracht de schrijver tevens te verantwoorden waarom men in communistische landen huiverig stond ten aanzien van de werken van de jonge Marx. Men begreep de achtergronden van die werken onvoldoende; men dacht vanuit een gedogmatiseerde ideologie, gebaseerd op de latere werken; de verstarring van de Stalinperiode werkte remmend; men beschikte nog niet over de bittere ervaringen van de oorlog tegen het fascime en van de persoonscultus (blz. 10-11).

Dit had echter tot gevolg dat er een lacune ontstond in de marxistische synthese: de antropologie schitterde door afwezigheid. In zijn eerste hoofdstuk verzamelt de schrijver de brokstukken van antropologisch inzicht die te vinden zijn in de werken van de jonge Marx. Uitgangspunt van Marx' denken blijkt te zijn de individuele mens. Deze wordt begrepen als wezen van vlees en bloed, dus als deel van de natuur; Marx is altijd materialist geweest. Maar tegenover Feuerbach benadrukt Marx de maatschappelijke aspecten van het menselijke bestaan: de mens verwerkelijkt zijn banden met de natuur in maatschappelijk verband. De mens is een produkt van maatschappelijke invloeden; wanneer men deze wegdenkt, blijft er geen onverklaarde rest over; er is geen mysterieuze geest, die zou zijn buiten de natuurlijke en maatschappelijke verbanden om. Wie hiertegen bezwaar aantekent, laat zich beheersen door christelijke of existentialistische a priori's.

De schrijver probeert om, blijvend binnen de orthodoxie, ruimte te maken voor een authentieke mensvisie. Erg overtuigend klinkt dit alles niet. Hoe kan men tegelijkertijd handhaven dat de mens een microkosmos is die alles rond zich concentreert én dat hij louter produkt is van maatschappelijke invloeden die de menselijke banden met de natuur bepalen? Op blz. 95 zegt de schrijver enerzijds dat het produktieproces

het wezen van de mens is, anderzijds dat de menselijke produktieve arbeid verschilt van de activiteit van het dier, doordat zij bewust is. Is nu de produktie of het bewustzijn het eigenlijke? De uiteenzettingen dragen een nogal eclectisch karakter en zijn weinig overtuigend. Schaff wil datgene wat andere denkrichtingen aan waardevolle perspectieven naar voren brengen, adopteren, en desondanks blijven binnen de grondlijnen van de marxistische orthodoxie. Het is verheugend dat hij openstaat voor de desbetreffende perspectieven, maar zijn trouw aan het grondkader doet beklemmend aan.

De poging van Schaff om de vervreemdingsleer antropologisch te duiden is in belangrijke mate geslaagd. De mens, aldus de schrijver, wordt gemakkelijk het slachtoffer van zijn eigen instellingen, wanneer deze zich nl. tegen hem keren. Hij heeft ook gelijk wanneer hij betoogt dat Marx het eerst de nadruk heeft gelegd op de godsdienstige vervreemding. Dit is de eerste vorm van vervreemding die Marx heeft ontdekt en Marx is er altijd van overtuigd gebleven dat zij een fundamenteel karakter draagt. Schaff deelt deze overtuiging. Pas nadat men heeft gekozen vóór de mens en tegen God is een waarachtig antropocentrisme mogelijk. Echt humanisme is volgens Schaff onmogelijk voor de mens die in God gelooft. God staat dan in het centrum van het denken en van het waarderen, en bijgevolg kan men de mens niet langer in het middelpunt plaatsen. Atheïsme is derhalve de grondvoorwaarde voor een authentiek humanisme. Schaff is een strijdbaar atheist. Het is te betreuren dat hij volkomen is blijven stilstaan bij het religiebegrip van Marx en dat hij niet op de hoogte is van de ontwikkelingen die zich in het religieuze denken hebben afgespeeld. De religie waarover hij spreekt, is de door Marx beschreven religie en niet de werkelijke. De religieuze mens van vandaag weigert te aanvaarden dat de keuze vóór God een keuze tegen de mens is. Schaff hanteert een zeer primitief religiebegrip wanneer hij b.v. stelt dat de religieuze mens vanuit de openbaring een pasklare set van normen zou kennen die bij gevolg een heteronoom karakter dragen. Welke religieuze mens denkt op deze wijze? De atheïst Schaff maakt het zich bij zijn strijd tegen de religie bijzonder gemakkelijk, omdat hij een primitief en achterhaald religiebegrip hanteert.

Schaff keert zich in het tweede gedeelte van dit hoofdstuk tegen de traditioneel-marxistische stelling dat met de afschaf-

fing van het privaateigendom alle vervreemding zou verdwijnen. Het privaateigendom, aldus Schaff, is één van de vele oorzaken van de vervreemding, en niet de enige. Er doen zich ook binnen het socialisme nieuwe vormen van vervreemding voor. Vooreerst blijft de staat voortbestaan, weliswaar niet als machts-, maar wel als bestuursapparaat – dit onderscheid is allesbehalve duidelijk; immers, bestuur impliceert bestuurs*macht;* hoe kan dan de staat als machtsapparaat verdwijnen en blijven bestaan als bestuursapparaat? Maar Schaff geeft toe dat het socialistische bestuursapparaat oorzaak kan zijn van een diepgaande vervreemding. Verder blijft binnen het socialisme ook de vervreemding van de arbeid bestaan. Het werken binnen de socialistische gemeenschap blijft onaangegaam en de specialisatie geeft aan het werken een moeilijk te aanvaarden eenzijdigheid. Verkorting van de arbeidstijd is bijgevolg de enig werkelijke uitweg. We zijn hier wel ver weg van de marxistische ideologisering van de arbeid. Bovendien blijft binnen het socialisme de protestants-puritanistische opvatting van het gezin voortbestaan en van de door vroegere marxisten beloofde seksuele vrijheid is niets terechtgekomen. Ten slotte keert de nationalistische vervreemding momenteel binnen het socialisme weer terug. Men beluistert in dit alles nogal eens dat Schaff min of meer trouw blijft aan de nogal utopische idealen van het marxisme.

Ook het hoofdstuk over de vrijheid hinkt, zoals reeds gezegd is, op twee gedachten. Het is verheugend dat de schrijver het belang van de vrijheid erkent als geboortegrond van vele belangrijke waarden, maar hij wil tegelijkertijd als partijman de beperkingen van de vrijheid tot op zekere hoogte goedpraten.

In het vierde hoofdstuk wordt het marxisme beschreven als een materialistisch, strijdvaardig, optimistisch humanisme dat probeert de objectieve situaties die het menselijke geluk in de weg staan, zoveel mogelijk uit de weg te ruimen. Het marxisme is een strijdvaardig humanisme dat weliswaar naastenliefde impliceert, doch ook haat en strijd tegen de onmensen die het geluk van anderen in de weg staan. Dit laatste lijkt mij zeer gevaarlijk. Immers, wie maakt uit of iemand het geluk van anderen in de weg staat? Als de marxist dit mag uitmaken in het licht van zijn ideologie, dan geeft hij zich daardoor een vrijbrief tot haat, strijd en vervolging. Merkwaardig is ook het stuk over het geluk, dat wordt gereduceerd tot een subjectieve,

niet te verifiëren toestand. Het begrip geluk kan daarom geen rol spelen in wijsbegeerte en wetenschap. Maar hoe kan men dan spreken van voorwaarden voor geluk of ongeluk? Hoe kan dan de auteur aan het slot van zijn boek zich tot aanhanger van een soort sociaal eudaimonisme verklaren? Op dit punt lijkt het boek mij niet vrij van latente tegenspraken.

In het slothoofdstuk over communisme en het menselijke individu wordt, evenals op vele plaatsen elders, gezegd dat in het denken van Marx nog utopistische elementen aanwezig waren, maar desondanks stelt de auteur op blz. 226 dat men 'in het communisme het ideaal van de hele, totale mens moet scheppen.' Is een grotere utopie denkbaar dan die van de hele, totale mens? Die hele, totale mens ontstaat blijkbaar maar zeer moeilijk, en daarom geeft Schaff aan de politieke leiders een serie raadgevingen over de wijze, waarop men het ontstaan van zulk een mens zou kunnen bevorderen. Dit stuk van het boek heeft mij het meest beangstigd. De leiders van het politieke leven krijgen een opvoedingstaak toegewezen. Zij moeten gezindheden doen ontstaan. Zij moeten een nieuwe menselijke persoonlijkheid kweken (blz. 262). Men moet een nieuwe mens opvoeden (blz. 241) en opvattingen en gezindheden inprenten (ibid.). Men moet de oorlog verklaren aan negatieve eigenschappen van de mens (ibid.). Ik vind dergelijke uitlatingen bepaald akelig. Niets lijkt mij gevaarlijker, dan van een partijstaat een soort pedagogisch instituut te maken. Schaff realiseert zich blijkbaar niet de implicaties van hetgeen hij zegt; anders zou hij moeilijk tegelijkertijd van vrijheid en humanisme kunnen spreken.

Ik herhaal wat ik reeds eerder gezegd heb: het boek van Schaff is belangwekkend om te achterhalen wat er in een land als Polen aan de gang is. Het is verheugend dat men naar een antropologie zoekt en dat men belangstelling gaat vertonen voor de persoon, dat men de persoon niet wil opofferen aan een systeem. Maar ondanks deze verheugende aspecten bemerkt men telkens weer met ontstellende duidelijkheid hoe onvrij Schaff is in zijn denken, in welke krampachtige bochten hij zich moet wringen om de partij-ideologie te verzoenen met de nieuwe perspectieven, hoe hij de nieuwe wijn moet bergen in oude zakken. In het boek van Schaff worden wij wel een zoeken naar vrijheid gewaar, maar is de vrijheid van denken nog ver zoek.

Ik kan mij levendig indenken dat denkers uit communistische landen die werkelijke vrijheid van denken voorstaan, uitermate wantrouwig staan ten opzichte van Schaff, die immers probeert de nieuwe vrijheid te vangen binnen de oude onvrijheid.

Uit het voorafgaande volgt dat ik dit boek van harte aanbeveel aan hen die willen weten wat er omgaat in de communistische landen, doch minder aan hen die, onafhankelijk van dergelijke particuliere situaties, licht zoeken in wijsgerig-antropologische problemen.

W. van Ravestijn

Na zeventig jaren.
Een Russisch ontwaken.

Een herinnering. Aan het jaar 1896. Ik was een onnozele jongen — er waren er toen nóg zo — van nog geen twintig jaar, student in Leiden, al besmet door het virus van het jonge socialisme, of liever van de nog jonge sociaal-democratie, zoals men ze in haar heftigste gedaante kan terugvinden in het tijdschrift van de jonge Heijermans, dat hij kort daarna stichtte, *de Jonge Gids.*

Het was het kroningsjaar van de nieuwe, nog jonge Russische tsaar Nicolaas II, die in 1894 zijn vader was opgevolgd. Hij werd de laatste en sleepte, geholpen door zijn vrouw, het Russische keizerschap naar de afgrond, precies als een goede eeuw vroeger Louis XVI de Franse monarchie.

Maar wij wisten dit nog niet. En, nog eenmaal, schitterde bij zijn kroning het eeuwenoude Heilige Rusland in volle glans, met de praal, die bij een goddelijke instelling paste.

In P. L. Tak's weekblad *'De Kroniek'*, het orgaan, waarin de elite van het Nederlandse intellect zich kon uitspreken, verschenen de indrukken van de vermaarde etser Marius Bauer, die, op reis naar het Oosten, zich tijdens de kroningsfeesten in Moskou bevond. De kroningsfeesten, die eindigden met een ramp, die afschuwelijke ramp op het feestveld, waar honderden feestgangers een vreselijke dood vonden door de onachtzaamheid der politie.

En aan die artikelen knoopte zich de discussie vast, die zeker wel de interessantste en hoogststaande is geweest, ooit in een Nederlandse periodiek gevoerd. De polemiek tussen de verdedigers van het oude, nog bestaande Heilige, orthodoxe en autocratische Rusland, waar de musicus Diepenbrock en de grootste vaderlandse prozaïst Van Deyssel toe behoorden en hen, die slechts in vernietiging van dit oude, verouderde en vermolmde heil zagen voor het Russische volk en voor de wereld.

Hoezeer ik met die polemiek meeleefde staat me nog helder voor de geest. En zij zal wel voor 't eerst me dat geestelijke contact hebben gegeven met Russische aangelegenheden, het

Russische lot en zijn belang voor het lot der wereld, dat meer dan een kwart eeuw later me op het podium van het Kremlin voerde.

In dat jaar 1896 stond, hoezeer ondermijnd, het Rusland nog overeind, zoals wij het kennen uit zijn grote schrijvers, een Tolstoj, een Dostojevski, een Toergenjef, een Gogol.

Nog geen tien jaar later, in 1905, na de verloren oorlog met Japan, wankelde het reeds door de eerste revolutie, die het in dat jaar als een stormvloed overspoelde.

Een grotere oorlog, de Wereldoorlog 1914, overleefde het niet. In 1917 deed de februarirevolutie het ineenstorten. Het tsarisme verdween.. En in oktober maakten de extremistische sociaal-democraten, die de meerderheid der sociaal-democratie uitmaakten, zich door een militaire staatsgreep meester van Petrograd, toen nog de hoofdstad, en daarna van Moskou en een groot deel van het rijk.

Die staatsgreep, niet geheel terecht revolutie genoemd — de revolutie had reeds plaats gegrepen — wordt nu in Rusland zelf met geweldige praal gevierd en in de gehele wereld herdacht als misschien de belangrijkste gebeurtenis van deze eeuw. Deze eeuw, zo rijk aan ontzaglijke taferelen.

Vergun me nu, na deze persoonlijke herinnering uit een verre jeugd, een fantasietje. De fantasie van een moderne, althans eind-negentiende-eeuwse Rip van Winkel. De man, die op een zeker moment van het historisch gebeuren in slaap valt en weer ontwaakt na enorme veranderingen.

Ook een groot schrijver als Wells heeft zich van die fantasie bediend. Sta mij toe het ook te doen.

Een hoogstaande, ontwikkelde nog jonge Rus dan valt in slaap na de kroningsramp van 1896. Hij ontwaakt in het Moskou, waar hij in slaap is gevallen, in 1967 omstreeks de viering der oktoberomwenteling.

Wat zullen zijn indrukken zijn, nadat hij eerst, direct om zo te zeggen, met eigen ogen om zich heen heeft gezien, daarna langzamerhand door gesprekken en lectuur, lectuur vooral, zich een beeld heeft kunnen vormen van wat er in de ruim zeventig jaar van zijn slaap gebeurd is en veranderd?

Zijn eigen directe indruk zal vooral geweest zijn, dat hij in een andere stad ontwaakte dan waarin hij insliep.

Zeker: van het oude Moskou van 1896 was het middelpunt,

met het Kremlin en de geweldige Basilius-kathedraal, gebleven. Maar overigens. Wat was er nog van het vroegere stadsbeeld over? Ik heb het, in 1922, nog gekend. Hoe goed herinner ik me het liefelijke kleine kerkje tegenover het hotel Bolsje-Paris waar wij logeerden. Een van de vele honderden die de stad toen nog kende. Men behoeft de afbeeldingen en de beschrijvingen maar te zien en te lezen van de huidige, monsterachtig uitgegroeide stad om te beseffen, dat nog slechts schamele resten van dat oude Moskou over zijn gebleven na wat reeds het Stalin-regime en de jaren na Stalin hebben afgebroken en omgebouwd. Een Rusland-kenner als dr. K. van het Reve klaagde er nog dezer dagen over dat, van een pogen om iets van dit oude en vaak zo schone te behouden, zoals bv. in Polen in zo sterke mate het geval is geweest, geen spoor is te vinden.

Een bijna totaal veranderd, in hoge mate protserig Moskou moet dus het oog van de ontwaakte hebben getroffen.

En nog meer moet hem verbaasd hebben wat hij aanschouwde, toen hij voor 't eerst het ondergrondse Moskou betrad. Het ondergrondse. Ja, zo mag men de met de grootste praal toegeruste ondergrondse spoorweg, de metro, wel noemen, die ook West-Europeanen en zelfs Amerikanen versteld doet staan. Die Metro, waar meer kostbare steensoorten, meer marmer, porfier, malachiet en dergelijke in verwerkt zijn dan in alle paleizen van voor de revolutie. Die Metro — maar dat verneemt hij pas later — die reeds onder het bewind van de grootste tiran die Rusland heeft gekend, grotendeels door slavenarbeid en met duizenden doden als monument van Cesarenwaanzin is ontworpen en uitgevoerd.

De slaper zal bij zijn eerste bezoek slechts de indruk hebben gekregen, welke geweldige technische en architectonische vorderingen sinds 1896 zijn gemaakt.

Nog iets moet hem bij het betreden van dit wonder al spoedig hebben getroffen: het aantal vreemdelingen — nog altijd door kleding en uiterlijk verschillend van de gemiddelde Rus — dat hij er aantrof. Moskou immers is — welk een verandering sinds 1896, toen een vreemdeling er nog zelfzaam was en nauwelijks werd opgemerkt — een toeristen-centrum geworden. Toeristenstad zoals alle Westerse in deze eeuw, die het massale toerisme heeft zien ontstaan. En de toerist is, in veel opzichten, een door de regering bevoorrecht wezen. Alles wordt aangewend om hem te lokken en het verblijf te veraangenamen. En

hij vindt in Moskou de verzorging, de gemakken, de weelde, waar andere Europese of Amerikaanse steden hem aan hebben gewend.

Ook hier dus een verschijnsel, dat de slaper moet hebben getroffen en verbaasd. En door gesprekken en lectuur valt hij van de ene verbazing en bewondering in de andere.

Verbazing en verwondering. Maar bewondering bovenal.

Hoe ontzaglijk is Rusland, zijn Rusland — blijkt hem al ras na zijn eerste gesprekken en kennismakingen — in die zeventig jaar in macht en aanzien gestegen. In macht en aanzien. In omvang, uitgebreidheid en kracht.

Zeker: in 1896 behoorde het tot de zogeheten Grote Mogendheden van Europa, die heel Azië en Afrika mede beheersten. Nu echter was het een der beide supermachten, met nog slechts één even sterke en machtige rivaal.

Territoriaal strekt het zich nu uit van Wladiwostok aan de Grote Oceaan tot de Elbe, die zich in de Noordzee stort. Aan zijn westerflank een scherm van zo al niet meer onderhorige, dan toch verbonden staten, waarvan één zelfs, de Duitse, een zuivere satrapie. Het Duitse of liever Germaanse gevaar, dat duizend jaar oud was, is voor altijd geweken. Beschikt Rusland niet over een militaire macht, een aanvalskracht, een oorlogspotentieel, waar het resterende Duitsland niets evenredigs meer tegenover kan stellen? Een oorlogspotentieel zo groot trouwens, dat het in staat is geheel Europa, ja de Verenigde Staten te vernietigen en in dode woestijnen te veranderen.

En ook aan de zuidzijde is dit nieuwe Rusland veilig. Ja, hoorde hij alras, het was zelfs nog steeds, of liever in de laatste jaren met toenemend succes, bezig in de Middellandse Zee, waar het reeds sinds de 18e eeuw naar streefde, een maritieme macht van de eerste rang te worden, zoals het in het noorden, de Baltische Zee tot een Russische had gemaakt. Zijn maritieme macht, ook op de wereldzee, de Atlantische Oceaan vooral, was trouwens sinds 1896 in even sterke mate groter geworden. Met duikboten en bovenzee-strijdkrachten rivaal van de sterkste, die naast haar bestond.

En hoe ontzaglijk veel sterker was dit Rusland op wetenschappelijk, op technisch, ja op elk terrein nu geworden.

Wierp het geen raketten in de wereldruimte, waarmee het, evenals al weer zijn gelijkwaardige rivaal, de maan, ja planeten kon bereiken en onderzoeken? Welk een wetenschap, welk een

wetenschappelijk kader vereiste dit. Ja, ook in wetenschappelijk, gelijk in destructief opzicht, stond, bemerkte onze slaper alras, dit nieuwe Rusland aan de spits, in de voorhoede, kende het nog slechts één vergelijkbare rivaal.

Hoe moest dit alles, wat iedere enigszins ontwikkelde, ja de gewoonste man hem kon mededelen, het hart van de ontwaakte met trots vervullen. Ook moest hem, al zeer spoedig en zonder veel lectuur, nog iets anders bewust worden.

Van de sociale onrust, die het Rusland van zijn jeugd nog kenmerkte, die het reeds had ondermijnd, die de intellectuele lagen reeds van de heersende macht en de staatsinrichting had vervreemd en losgemaakt, die ook reeds de arbeiders diep had aangetast, van die sociale onrust was, ontdekte hij, geen spoor meer te bespeuren. Alles wees erop, dat de stedelijke bevolking althans, tevreden was met haar lot en levensomstandigheden en, wat even waardevol was, vol hoop en verwachting op een onvermijdelijke verbetering, die het leven lichter en draaglijker zou maken.

In ieder geval: van oppositie tegen de regering en de gevestigde machten, zoals in 1896, viel niets meer te bespeuren, noch bij de overgrote massa der intelligentie, noch bij de arbeiders. Hoogstens enkele schrijvers — het is waar — hadden blijk gegeven van kritiek, enkele kunstenaars ook. Maar wat raakte dat de overgrote meerderheid?

Neen: het Russische volk, de Russische stedelijke massa's althans, zo enorm veel groter deel van de bevolking uitmakend dan in 1896, was niet opstandig meer.

Hoe dit wonder, al deze wonderen te verklaren?

Want een wonder moet het voor de in 1896 ingeslapen jonge Rus wel geweest zijn, zeventig jaar later dit alles aan te treffen.

De technische en wetenschappelijke wonderen. Ja, maar vooral ook het wonder van de sociale rust. Want hem, de in 1896 ingeslapene, moet die sociale onrust toch wel in het bloed hebben gezeten, deel hebben uitgemaakt van heel zijn geestelijk en psychisch wezen.

Was hij niet bijna zeker, hetzij een sociaal-democraat, marxist van de een of andere richting, of sociaal-revolutionair, aanhanger van dat autochthone, uit de Russische bodem en de Russische geschiedenis ontsproten socialisme, dat zich vooral de verheffing der onwetende boerenmassa's ten doel stelde? Het kan moeilijk anders zijn geweest.

Om dat wonder te begrijpen had hij, bleek hem alras, aan mondelinge mededelingen weinig of niets.

Vroeg hij de gewone gemiddelde man, waaraan beide, tevredenheid en grote macht, te danken waren, dan kreeg hij maar één antwoord: wij danken beide aan Lenin, de Lenin, wiens mausoleum met zijn, al of niet echt, gebalsemd lichaam, voor de gemiddelde Rus geworden is wat de Kaäba in Mekka voor de gelovige Islamiet is.

Stak hij zijn licht op bij de hoger ontwikkelden, hoogleraren, grote technici, wetenschapscoryfeeën, hooggeplaatste politieke persoonlijkheden, het antwoord luidde in essentie niet anders. Aan de Oktober-Revolutie was dan wel het antwoord en aan hem, die de Oktober-Revolutie heeft geleid.

Om het wonder te begrijpen, moest onze slaper zich tot de geschiedenis wenden. De geschiedenis der laatste 60 of 70 jaar.

Dan, helaas, die geschiedenis kon hij in Moskou, ja in geheel het geweldige Rijk, niet vinden.

Een onzer geleerden, de uitmuntende Rusland-kenner dr. K. van het Reve, verklaarde nog dezer dagen, na zijn ervaringen van een reis door Centraal-Azië, dat de oude Russische karaktertrek, die lang geleden door Europeanen reeds werd geconstateerd, een soort voorliefde voor het onwaarheid-spreken, ook het huidige Ruissische leven nog doordringt.

Geen wonder, daar eeuwenoude, eenmaal ingewortelde karaktereigenschappen bij geen enkel volk, zelfs niet door revoluties, worden uitgeroeid.

Welnu: indien het onwaarheid-spreken in het huidige Rusland ergens domineert, ergens nagenoeg onbeperkt heerst, dan is het wel in de geschiedschrijving. De geschiedschrijving der laatste decennia vooral, de geschiedenis van wat het huidige Rusland gemaakt heeft tot wat het is.

Die geschiedenis kan men alleen in niet-Russische werken vinden. En hoe zou onze man in staat zijn geweest zich die te verschaffen, daar ze in Rusland niet te krijgen zijn en hoogstens clandestien kunnen circuleren?

Zelfs wat er gebeurd is in het aan het huidige voorafgaande tijdvak, dat nog zo kort achter ons ligt, het tijdvak van de man, die na zijn dood is gekritiseerd en ontluisterd, de Georgiër Djoegaswili, alias Stalin, kon hij in Moskou niet vernemen.

Zeker: een en ander is onthuld. De geheime redevoering, waarin Chroestsjew, die hem enige jaren later opvolgde als nage-

noeg oppermachtig heerser, zijn wandaden aan de kaak stelde, is geen geheim meer. Literatuur over wat er in die periode is gebeurd, is in Rusland gepubliceerd. Maar, hoe weinig weten zij, die het tijdvak niet hebben beleefd en overleefd, nog wat er werkelijk heeft plaatsgevonden, hoeveel offers — miljoenen — het heeft geslacht, welk een onpeilbare oceaan van menselijk leed en smart het voortbracht.

In Moskou kon hij ook niet te weten komen op welke wijze de kleine, sinds 1903 uit de Russische sociaal-democratie afgesplitste groep, die, onder aanvoering van één man, Oeljanof, aan het begin van de tweede revolutie tijdens de ineenstorting van het Czarisme slechts 24000 leden telde, nadat zij in oktober van dat jaar zich met geweld van de macht meester had gemaakt, het Russische volk in de volgende jaren aan zich heeft onderworpen en getemd.

Door een schrikbewind, een terreur, waarmee vergeleken de terreur van de Franse Revolutie, die na de val van het koningschap ontstond, onbetekenend was.

In Moskou kon hij niet vernemen, dat Oeljanof in januari 1918 de Constituerende Vergadering, de Constituante, de vergadering, waarop sinds jaren de hoop van alle Russen gericht was, de vergadering, die Rusland het democratisch regime had moeten brengen, waar sinds 1905, de eerste revolutie, heel Rusland naar verlangde, met geweld uiteenjoeg, zodat zij zich zelfs niet kon constitueren.

In Moskou kon hij niet te weten komen, dat Oeljanof door deze daad de kroon zette op de rol, die hij sinds 1903 had vervuld, die van een der grote vijanden van de democratische ontwikkeling, die in Frankrijk in 1789 was begonnen en die reeds tien jaar later door Bonaparte werd gestuit en in een dictatuur veranderd. Een dictatuur met alle haar begeleidende omstandigheden, opheffing van de mensenrechten, afschaffing van de vrijheid van drukpers, geheime politie en een min of meer scherp schrikbewind.

In Moskou kon onze man niet te weten komen, dat Oeljanof in dat jaar op reusachtige schaal dezelfde historische rol speelde als Bonaparte in 1799, de rol van de grote reactionair.

Oeljanof is het geweest, die, door middel van zijn in de aanvang zo kleine maar volkomen gedisciplineerde en gecentraliseerde falanx, de heerschappij van één partij over het enorme rijk heeft gevestigd.

Hij is het geweest, die de geheime politiemacht schiep, die verder een onmisbaar werktuig werd van deze tot het uiterste gecentraliseerde partij, wier oppermacht op die politie berustte.

Hij is zelf slachtoffer geworden van dit door hem zelf gestichte stelsel, dat, onvermijdelijk, in de aanvang althans, aanslagen moest verwekken in een land, waar sinds decennia aanslagen op regeringspersonen en beulen van het Czarisme gewoon waren.

Hij is er vroegtijdig door heengegaan, nooit geheel genezen van een moordaanslag door een aanhangster van de sterkste partij, de sociaal-revolutionaire partij, die hij had onderdrukt.

En Oeljanof is, door de instelling van de dictatuur van één partij ook verantwoordelijk geworden voor de heerschappij van de Georgiër — d.w.z. van een man, die als afstammeling van een kort geleden onderworpen volk de Russen moest haten — die het Russische volk na Oeljanofs dood en na verdrijving van zijn grootste medestander Trotzky aan een terreur heeft onderworpen, slechts met die van Iwan in de 16de eeuw te vergelijken, maar die deze in bloedigheid tien- ja honderdvoudig heeft overtroffen.

Indien hij dit alles in Moskou te weten was gekomen, zou onze man misschien hebben begrepen, dat een volk, dat 50 jaar lang reeds onder een bewind heeft geleefd, dat alle politieke wilsvorming onmogelijk maakte door het monopolie van een regeringspers en verbod van elke andere, een volk, dat een zo gruwelijke terreur voor en na een aderlating, als de beide grote oorlogen, een terreur, die een groot deel der elite uitroeide, heeft ondergaan, zich ten slotte bij het bestaande regime heeft neergelegd, dankbaar dat de ergste terreur voorbij was.

De gewone man, die hem vertelde, dat, wat het huidige Rusland is, aan één man is te danken, aan de man, die op het Rode Plein in zijn Mausoleum rust, had in hoofdzaak gelijk.

Lenin is de schepper geweest van de doctrine, de leerstellingen, die in de plaats zijn gekomen van de Czaristische. Hij heeft de partij in het leven geroepen, die zich van de volstrekte macht heeft meester gemaakt, een partij, die geen andere naast zich duldt en die op haar beurt beheerst wordt door een klein comité waarin één of enkele persoonlijkheden domineren.

Lenin is dus de schepper van het huidige, het moderne, het

zoveel machtiger Rusland geweest. Maar ook de grote man, die het ontstaan van een democratisch Rusland heeft verhinderd.

Het huidige Russische rijk wordt nog even autocratisch geregeerd als het Czaristische van 1896. Zijn regeerders zijn, evenmin als de Czaar, aan iemand verantwoording schuldig, al roepen zij van tijd tot tijd een vergadering bijeen, die nog altijd de naam draagt van de raden (Sowjets), die uit de democratische bewegingen van 1905 en 1917 ontstonden.

Indien de ontwaakte slaper zich van dit alles bewust werd — op welke wijze dan ook, door verboden lectuur — zal hij zich misschien hebben afgevraagd of het Russische volk, nu zoveel machtiger, rijker en beter onderwezen — het analfabetisme is praktisch verdwenen — deze geweldige vooruitgang niet te duur heeft gekocht door het onpeilbaar lijden van miljoenen. En of het, in die 70 jaar ook maar één stap in de richting van zelfbestuur, van democratie heeft gedaan.

A. Querido

Expansie en grensgevechten in de wetenschap.

De jongste publikatie van mijn Leidse collega-hoogleraar in de sociale geneeskunde [1]) leidde mij tot de volgende beschouwing. Op verzoek van de sociaal-wetenschappelijke raad van de Kon. Nederlandse Academie van Wetenschappen heeft prof. Muntendam een uitvoerige nota geproduceerd over de plaatsbepaling van de sociale geneeskunde in het geheel der sociale wetenschappen „met inbegrip in het bijzonder ook van haar relaties tot de medische sociologie".

Ik zou kunnen volstaan met te berichten, dat Muntendams nota blijk geeft van grote belezenheid, en dat hij, gesteund door rijke ervaring en breed inzicht, zich een meester toont in het hanteren van deze moeilijke materie.

Dit zou echter niet meer dan een halve waarheid zijn, want ondanks zijn kennis en toewijding kan de uitvoering van Muntendams opdracht niet geslaagd genoemd worden; dit ten gevolge van het feit dat er een algemene problematiek in verborgen lag, waarop het wellicht de moeite waard is, de aandacht te vestigen.

Dat Muntendam zijn opdracht niet kon uitvoeren, kan hem niet verweten worden; deze was nl. onmogelijk. Hoogstens kan men er zich over verbazen, dat hij dat zelf niet heeft ingezien. Immers, wanneer men bedenkt dat er meer dan 60 definities van sociale geneeskunde bestaan en meer dan 80 van sociologie, dan heeft men alvast met ± 5000 ontmoetingsmogelijkheden tussen beide rekening te houden. Hoe kan het dan ooit tot een plaatsbepaling van de een tot de ander komen?

Het is duidelijk dat iemand die zich opmaakt om deze plaats te bepalen, moet stranden; dat Muntendam is gestrand, blijkt uit zijn conclusie (blz. 24): dat ‚wij de grenzen tussen sociale geneeskunde en medische sociologie niet als een grens*lijn* moeten zien, maar als een grens*gebied*'.

[1]) P. Muntendam. Plaatsbepaling van de sociale geneeskunde. N.V. Noord-Hollandsche Uitgeversmij. z.j. (1967).

Dit betekent dat een poging om te verhelderen en te vereenvoudigen, nl. een poging om twee gebieden van elkaar te onderscheiden, in het tegendeel is verkeerd. De situatie is gecompliceerder geworden, er is een nieuw gebied bij gekomen, dat natuurlijk weer om nieuwe begrenzingen en nieuwe definities vraagt.

Deze ontwikkeling — het behoeft nauwelijks gezegd te worden — is gekenmerkt door een steeds verder toegespitste specialisatie.

Het specialisatieproces kan zich op twee manieren voltrekken: er kan een verbijzondering ontstaan binnen een bepaald vakgebied met als gevolg: afsplitsing (interne geneeskunde splitst in leer der hartziekten, longziekten, maag-darmziekten, enz.), ofwel uit delen van verschillende vakgebieden vormt zich een nieuw specialisme (seksuologie uit gynaecologie, psychiatrie, endocrinologie, sociologie).

In beide gevallen verliezen reeds gevestigde werkgebieden terrein: specialisatie gaat altijd gepaard met grensgevechten.

Hierin kunnen twee fasen worden onderscheiden. In de eerste fase wordt het bestaansrecht van het nieuwe specialisme ontkend, gewoonlijk op het argument: dat doen wij al. De hygiënistische veteraan Van Loghem heeft bv. steeds betoogd dat, voor zover de sociale geneeskunde een begrip was, hij dit als onderdeel van de hygiëne had verwezenlijkt.

Deze eerste fase gaat 'van zelf' over; het is nl. een generatiekwestie. De jongere vakbeoefenaars missen het universele van de pioniers, zij weten méér van minder, en kunnen het nieuwe specialisme als realiteit aanvaarden.

Nu komt de tweede fase; aan de concurrent wordt werkelijkheidswaarde toegekend, maar het wordt daarom des te dringender, hem binnen bepaalde grenzen te bannen, opdat de eigen positie veilig blijft.

Het is de situatie die men naast een gewapend conflict tussen mogendheden als de diplomatieke activiteit kan aanduiden. Bij de diplomatieke strijd om grenzen worden wetenschappelijke en ethische argumenten in het vuur gebracht: men haalt historische, geologische, geografische, ethnische argumenten aan en spreekt van onverminderde en heilige rechten.

Bij de grensbepaling in de wetenschap is het niet anders; historische beschouwingen, arbeids-analytische, didactische en organisatorische argumenten worden aangevoerd, definities worden geformuleerd met de bedoeling van de ene partij het be-

zette gebied te consolideren, te beveiligen en expansiemogelijkheden open te houden, ter andere zijde het gebied 'duidelijk te omgrenzen', d.i. te beperken en uitvalswegen af te snijden.

Het is een koude oorlog die eerst tot rust komt als de indringer op zijn beurt tot bedreigde wordt, en hij bondgenootschappelijk met zijn vroegere tegenstanders tegen nieuwe specialisaties front moet maken. De sociale geneeskunde heeft in haar ontstaan elementen van beide hiervóór genoemde processen. Enerzijds is zij een specialisatie van haar oudere zuster, de hygiëne, anderzijds is zij samengevoegd uit deelgebieden van verschillende wetenschappen, zowel binnen als buiten de geneeskunde. Zij bevindt zich thans midden in de tweede fase, waarbij de strijd niet alleen binnen het geneeskundige vakgebied moet worden gevoerd, maar ook zowel mèt als tègen de gedragswetenschappen, waarmee zij — hoe dan ook — verbonden is.

Daar, zoals wij gezien hebben, definities, taakomschrijving en plaatsbepaling in deze fase de voornaamste wapens zijn, is het geen wonder dat deze thans in verwarrende hoeveelheid worden aangeboden.

Het is ook geen wonder dat de oudste hoogleraar in de sociale geneeskunde, Hornstra (Utrecht), op de door Muntendam gehouden enquête wat korzelig antwoordt dat hij voor de toepassing van zijn vak geen behoefte heeft aan een definitie, evenmin als hij een definitie van een fiets behoeft om erop te kunnen rijden.

Muntendam vindt dat deze vergelijking in hoge mate hinkt; hij neemt het spel der definities dood-ernstig met als gevolg dat hij in scholastische onderscheidingen verwikkeld raakt, waarbij men zich niet veel meer kan voorstellen (bv. de medisch-socioloog streve er niet naar een medische socioloog te worden, blz. 24). Want wie deze definities te ernstig neemt, loopt in de val, door zijn tegenstander opgesteld; zij worden voor hem de krijtlijn, waarvoor de kip gebiologeerd blijft liggen; hij ziet een fictie voor iets wezenlijks aan. Definities en plaatsbepalingen zijn niet meer dan beschrijvingen van wordingsprocessen, van groei en evolutie; zij kunnen nooit anders dan relatieve waarde hebben.

Een definitie die definitief pretendeert te zijn is hiermee reeds veroordeeld; en wat de plaatsbepaling betreft: de wetenschap der vakjes is geen wetenschap.

C. K. Denijs

Uganda – waar koningen aas zijn.

Vorig jaar was Uganda voorpaginanieuws: er werd gevochten, er vielen doden. De koning van een der deelstaten, de Kabaka van Buganda, vluchtte naar Londen. De president van Uganda, Milton Obote, heeft het land nu weer onder controle blijkens het feit, dat hij onlangs het parlement een nieuw ontwerp-grondwet voorlegde, waarin drastische wijzigingen worden voorgesteld, zoals het afschaffen van de traditionele koninkrijken. Momenteel zijn in het parlement in Kampala heftige en geëmotioneerde debatten gaande. Het ziet er echter naar uit dat de grondwet er komt. Daarmee zal Uganda een belangrijke stap voorwaarts zetten op de moeilijke weg van de opbouw van een nationale eenheid.

Zoals in de meeste Afrikaanse landen is ook in Uganda van nationale eenheid geen sprake. Zo spreekt bijvoorbeeld de ene helft van de bevolking van zeven miljoen zielen een Bantu-taal, de andere helft talen van Hamitische, Nilotische of Sudanese oorsprong. Ook de culturele verschillen zijn groot: trotse veenomaden die zeer weinig voelen voor centraal bestuur, onderwijs en geldeconomie komen voor naast stammen die al honderd jaar geleden kennis maakten met de verzuiling (het gevolg van de komst van vlijtige missionarissen en zendelingen) en de risico's van een vrije-markteconomie (katoen- en koffieverbouw). Het bestaan van vier vanouds rivaliserende koninkrijken is ten slotte het grootste obstakel gebleken voor het bereiken van die eenheid. Van die vier koninkrijken is Buganda met zijn ruim twee miljoen inwoners het grootst.

De Britten maakten in 1896 van het gebied dat nu Uganda heet een protectoraat en zij gaven al dadelijk Buganda in dat protectoraat een speciale status, een duidelijke bevoordeling ten opzichte van de andere koninkrijken en de districten (waarin de niet tot de koninkrijken behorende bevolking was ingedeeld). Het superioriteitsgevoel van de Baganda werd door het Britse bestuur nog aangewakkerd doordat het Baganda benoemde in

hoge bestuurlijke posten, niet alleen in Buganda zelf, maar ook in het nog juist voor de eeuwwisseling door Buganda verslagen koninkrijk Bunyoro en de districten der Acholi, Lango en Teso, door de Baganda geringschattend 'Northerners' genoemd.

Door de onderlinge verdeeldheid ontstond een levensvatbare nationale beweging pas laat. Wel werd in 1952 een partij opgericht die naar nationale eenheid en zelfbestuur streefde, maar veel succes had deze partij niet. Ook de Rooms-Katholieke Democratic Party (DP), in 1956 gecreëerd door de bisschoppen uit vrees voor communisme, wist aanvankelijk het tribalisme niet te doorbreken. Eerst in 1958 kwam er verandering: de tegenstanders van Buganda, dat inmiddels separatistische neigingen was gaan vertonen, begonnen zich aaneen te sluiten. En in maart 1960 werd door Obote de Uganda Peoples' Congres (UPC) gevormd, de partij die nu regeringspartij is. Obote, een 'Northerner' (in 1925 in het Lango-district geboren), die zijn politieke leertijd doormaakte in Kenya ten tijde van de Mau Mau en de oprichting van de huidige Kenyase regeringspartij, wordt meestal beschreven als een briljant tacticus en onderhandelaar, een politicus van formaat die rustig maar vasthoudend naar zijn doel toewerkt: nationale eenheid in een socialistische 'welfare state.'

De uitslag van de parlementsverkiezingen van 1961 was voor de een jaar oude UPC een teleurstelling. Buganda boycotte namelijk de verkiezingen en daar wist de Democratic Party handig gebruik van te maken. Zij wist drie percent van het electoraat in Buganda over te halen toch te stemmen en wel op de DP. Dat leverde haar twintig van de eenentwintig Bugandese zetels in het parlement op en zodoende een ruime meerderheid, ofschoon op de UPC in totaal veel meer stemmen waren uitgebracht dan op de DP. Obote nam echter wraak door voor de volgende verkiezingen, medio 1962, een alliantie aan te gaan met de eind 1961 opgerichte Kabaka Yekka (alleen de Kabaka), een partij die allen, die niet vóór de Kabaka waren, wilde beletten aan de verkiezingen in Buganda deel te nemen (dus anti-DP) en die de traditionele instellingen van Buganda wilde beschermen. Na deze verkiezingen beschikten UPC en KY samen over een ruime meerderheid in het parlement, Obote werd premier van een coalitie-kabinet en onder zijn leiding ging het land de onafhankelijkheid in.

Vooral dank zij Obotes inspanning kon bij het bereiken van de

onafhankelijkheid een grondwet tot stand komen die Buganda in Uganda hield. Het koninkrijk kreeg onder meer zelfstandige bevoegdheden ten aanzien van het Kabakaschap, het bestuur, de belastingheffing, de grond, de rechtspraak en de politie. Bovendien wist Obote de UPC te overreden de Kabaka te aanvaarden als president van Uganda (overigens een zuiver ceremoniële functie) toen Uganda een jaar na de onafhankelijkheidsverkrijging een republiek werd. De schijnbaar verbeterde verstandhouding tussen Buganda en de rest van het land bleek echter niet van lange duur. Eind 1964 waren de betrekkingen tussen Obotes centrale regering en de UPC enerzijds en de Baganda en de KY anderzijds zodanig verbitterd geworden dat de alliantie tussen UPC en KY beëindigd werd. Inmiddels was ook de balans van de politieke krachtsverhoudingen veranderd. Het beleid van de UPC en het feit dat haar leiders posities in het bestuur hadden te vergeven, omdat de Britse bestuursambtenaren vertrokken, had vele DP- en KY-leden doen overlopen naar de UPC. In het parlement was Obotes regering nu niet meer afhankelijk van de KY om een meerderheid te behouden.

Buganda's rol in het politieke spel leek minder overheersend te worden; het centrum van de macht was duidelijk bij de UPC komen liggen. Maar een nieuwe machtsstrijd had intussen een aanvang genomen, nu binnen de UPC zelf. Grace Ibiringa, secretaris van de partij sinds 1964, wierp zich op als rivaal van Obote. Omdat de meeste UPC-leiders weinig van Ibiringa's optreden moesten hebben, ging deze elders steun zoeken en hij vond deze door verdediger te worden van de belangen van de (voornamelijk in het zuiden wonende) Bantoes, waarvan de Baganda het leeuwedeel uitmaken. Juist in dezelfde tijd was een aantal leidende Baganda gaan inzien dat Buganda's belangen beter gediend zouden kunnen worden door grotere invloed binnen de UPC uit te oefenen: deze 'Trojaanse' plannen kwamen uitstekend in Ibiringa's kraam te pas. Bij partijverkiezingen in februari 1966 bleken de infiltranten de leiding in Buganda-UPC te hebben overgenomen. Een week later greep Obote in; we zullen dadelijk zien hoe.

Er waren voor Obote nog meer redenen om in te grijpen. Geruchten deden de ronde over een op handen zijnde staatsgreep door de groep-Ibiringa in samenwerking met de Buganda-UPC en de KY; de Kabaka (bleek later) had een aantal buitenlandse

ambassades benaderd met een verzoek om militaire hulp. En ten slotte was Obotes prestige sterk gedaald door een beschuldiging van de kant van de KY dat hij tezamen met twee van zijn ministers en een kolonel betrokken zou zijn geweest bij een gouden ivoorsmokkel die hun ruim een miljoen gulden zou hebben opgeleverd. De kolonel, Amin, een 'Northerner', werd er tevens van beschuldigd in het geheim een groep jongeren te trainen om dezen te gebruiken voor een greep naar de macht om zodoende de grondwet te kunnen uitschakelen en daarmee de invloed van de Baganda. Het land wachtte gespannen af: wie zou de eerste klap geven?

Op 22 februari liet de premier vijf van zijn ministers, onder wie Grace Ibiringa, arresteren. Op 3 maart verklaarde hij dat Mutesa, de Kabaka, niet langer president was. Nog bleef alles rustig in het land, zelfs in Buganda. En tot veler verrassing benoemde hij een duidelijk onpartijdige commissie van hoge rechters uit Kenya en Tanzania met de opdracht een diepgaand onderzoek in te stellen naar de waarheid omtrent de beschuldigingen. De bewering dat kolonel Amin geheime troepen trainde, bleek volkomen ongegrond. In verband met de beschuldiging van 'smokkel' bleek dat de Ugandese regering de Congolese rebellen onder leiding van Gbenye steunde, dat Obote kolonel Amin had aangewezen als contactman met de rebellen, en dat deze, enigszins onhandig, fondsen van de rebellen, aan hem gegeven met de opdracht daarvoor voorraden te kopen, tijdelijk had laten storten op zijn particuliere bankrekening.

Daarna riep Obote op 15 april onverwachts het parlement bijeen. Hij vertelde de leden dat zij bij elkaar waren om een nieuwe grondwet goed te keuren, hij zette de verschillen met de oude grondwet in hoofdlijnen uiteen en verzocht de Speaker een stemming te houden. De oppositie liep weg en de grondwet werd aangenomen met 55 tegen 4 stemmen. Strikt genomen was dit illegaal: voor enkele van de wijzigingen was een tweederde meerderheid in de afzonderlijke parlementen van de koninkrijken vereist. Dit was in de gegeven omstandigheden echter onmogelijk en de situatie vereiste een oplossing wilde men een burgeroorlog voorkomen. Sceptici, die dictatoriale maatregelen van Obote hadden verwacht, noemden de aangewende oplossing een politieke meesterzet en Obotes populariteit steeg. Uganda werd een eenheidsstaat, omdat Buganda's speciale voorrechten vervielen. Wel mochten de koninkrijken blijven bestaan, maar zij

hielden geen bevoegdheden van wezenlijke betekenis. De functies van premier en president werden samengevoegd en de president kreeg uitgebreide bevoegdheden. Obote werd de eerste president nieuwe-stijl.

Het parlement van het koninkrijk Buganda weigerde natuurlijk de nieuwe grondwet te aanvaarden. Op 20 mei nam het een resolutie aan, en de Kabaka ondertekende deze, welke eiste dat de centrale regering binnen tien dagen van Bugandees grondgebied zou verdwijnen (de hoofdstad Kampala ligt in Buganda). Obote reageerde met de arrestatie van de chiefs die in de totstandkoming van deze resolutie de hand hadden gehad. Toen kwamen Bugandese activisten in het geweer en er vielen doden. Obote kondigde de noodtoestand in Buganda af, regeringstroepen bezetten het paleis van de Kabaka en de Kabaka vluchtte naar Londen. Wederzijdse haatgevoelens waren de oorzaak van de dood van honderden personen; een regeringsfunctionaris noemde niet-officieel het aantal van 1700. De Kabaka en zijn regering werden afgezet verklaard en de centrale regering nam het bestuur in Buganda over.

Intussen was Obote begonnen zijn positie te consolideren. Obote, die niet kan bogen op grote populariteit, verworven tijdens een felle strijd voor de onafhankelijkheid, had bij zijn ingrijpen vooral gesteund op het leger, waarvan de hem toegewijde kolonel Amin bevelhebber was geworden. Er vond een zuivering onder de hoogste officieren plaats. Ook de UPC, die op alle niveaus door rivaliserende facties zeer verdeeld was, werd gereorganiseerd en gezuiverd. En in de bureaucratie, welke door de vele Baganda in de hoogste echelons niet zeer pro-Obote was, werd eveneens een begin gemaakt met een wijziging van de verhoudingen ten gunste van de president door promoties en overplaatsingen. Obote verzekerde zich ten slotte van de medewerking van het parlement voor de eerstkomende jaren door de aflegging van de eed op de nieuwe grondwet door de (sinds 1962) zittende parlementsleden te beschouwen als het begin van een nieuwe zittingsperiode, met andere woorden door de verkiezingen van 1967 over te slaan. De oppositie was inmiddels gekrompen tot zes leden van de DP, daar van de KY vijf leden waren opgenomen in de regering en de overige zes hadden geweigerd de eed af te leggen. Ofschoon zij in het parlement verklaarde geen wet te zullen indienen die oppositie verbiedt, oefent de regering wel druk uit op de nog bestaande oppositie-

partij om zich te ontbinden en over te gaan naar de UPC. Obote zelf is sinds jaren verklaard voorstander van een éénpartijstelsel.

In juni jongstleden voelde de regering zich sterk genoeg opnieuw een voorstel tot ingrijpende grondwetsherziening in te dienen. Voorgesteld werd alle koninkrijken af te schaffen, Buganda te verdelen in vier districten (waardoor de naam Buganda geheel verdwijnt; de namen van de koninkrijken Bunyoro, Toro en Ankole blijven voortleven in de namen van districten), de president 27 van de 82 leden van het parlement te laten benoemen, hem een veto te geven in de wetgeving en hem nog grotere uitvoerende macht te verlenen. Tegelijkertijd diende de regering een Security Bill in, een ontwerp van wet die preventieve detentie en beperking van de bewegingsvrijheid mogelijk maakt.

De voorstellen ontmoetten veel kritiek, ook van de kant van de UPC. Twee UPC-ministers traden enkele maanden geleden verontwaardigd af. De vertegenwoordigers van Buganda waarschuwen dat de Baganda een zo radicale afschaffing van het koningschap niet zullen slikken. Anderen verheffen hun stem tegen de degradatie van het parlement en tegen de wet op de preventieve detentie. Desondanks zal Obote zijn grondwet er waarschijnlijk wel door krijgen. Het is te hopen dat hij zijn grote bevoegdheden dan niet direct zal behoeven te gebruiken om rebellie te voorkomen of te onderdrukken.

A. Sylvester

Revisionisten en Stalinisten op de Balkan

Twee buurstaten die meer met elkaar overhoop liggen dan Tito's Joegoslavië en Hodzja's Albanië zijn moeilijk denkbaar.

Tot voor kort bestond er nog een gerechtvaardigde grond voor de hoop dat de betrekkingen weer enigszins normaal zouden worden. Grensposten die jarenlang afgesloten waren geweest, werden weer geopend en vertegenwoordigers van beide landen knoopten gesprekken aan over handel, toerisme en andere onderwerpen. Maar in augustus 1966 spatte een dergelijke bijeenkomst opeens in wilde onenigheid uiteen, de opgewonden onderhandelaars slingerden elkaar wederzijds de welbekende verwijten naar het hoofd en tegelijkertijd werden de grenzen voor de onderdanen van beide staten gesloten, nadat Albanië de beschuldiging geuit had dat Joegoslavische bezoekers zich met politiek zouden hebben beziggehouden. Toch hebben al deze twisten er nog niet toe geleid dat alle deuren nu zijn afgegrendeld. Joegoslavische autobussen kwamen in het afgelopen toeristenseizoen ieder dag Albanië binnen met ladingen buitenlandse toeristen die één of twee dagen in Tirana bleven, en allemaal werden ze hartelijk ontvangen — uitgezonderd dan altijd de Joegoslaven, Grieken en Amerikanen.

Michailows oppositie

Voor ik de kans waarnam om een kijkje in Albanië te nemen, wilde ik eerst ook nog eens in Joegoslavië rondneuzen. Joegoslavië is nl., journalistiek gezien, een uiterst vruchtbaar gebied. Er gaat haast geen maand voorbij dat berichten uit Joegoslavië niet op de voorpagina's van de kranten verschijnen. Toen ik er arriveerde, bevond het land zich juist in een diepe politieke depressie ten gevolge van de uitstoting van de aanhangers van Rankovitsj uit de veiligheidsdienst en ten gevolge van de totale reorganisatie van het partij-apparaat.

In het buitenland heeft vooral de 32-jarige schrijver Michailo Michailow bekendheid verworven als exponent van diegenen die probeerden de grenzen van de vrijheid wat te verruimen.

Al in 1965 ontstond er bijna een sensatie naar aanleiding van zijn kritische beschouwingen over het leven in de Sowjet-Unie, en in 1966 probeerde deze in Joegoslavië opgegroeide zoon van Russische emigranten een oppositioneel tijdschrift uit te geven, met de bedoeling om een soort kristallisatie-punt te scheppen voor een groepering die ideologisch en politiek niet bij de Joegoslavische communisten was aangesloten.

'Wij willen niets wat tegen de wetten van het land ingaat, niets van wat wij doen is illegaal', verzekerde Michailow mij toen ik hem kort voor zijn proces sprak in zijn woning in Zadar. Mij leek het wat overdreven dat een groep, die zich kritisch opstelt ten aanzien van het communistische systeem, binnen de perken van de wet zou kunnen blijven, gezien het feit dat de grondwet van 1963 eigenlijk alleen de communistische partij enige rechten geeft op politiek en ideologisch leiderschap.

Niettemin was het voor mij opmerkelijk dat de autoriteiten mij geen enkele hindernis in de weg legden, dat ik me ongehinderd met Michailow kon onderhouden en vrijuit met hem kon spreken over zijn ideeën en plannen. Als dit geen bewijs is voor de stelling dat Joegoslavië een nieuwe weg is ingeslagen, zou ik niet weten wat 't dan wèl zou zijn. Iedereen kon Michailow te spreken krijgen — als hij zelf wilde uiteraard — en Michailow kon gaan en staan waar hij wou; hij had desgewenst zelfs kunnen emigreren. 'Ja, dat zouden de communisten maar al te graag willen', zei hij met plotseling glinsterende, grote, intelligente ogen. 'Maar dàt zal ik niet doen! Ik blijf waar ik ben. Als ik zelf niet met het werk kan doorgaan, zullen mijn vrienden het doen'.

In het hieropvolgende proces werd Michailow veroordeeld tot negen maanden gevangenis wegens 'de verbreiding van onjuiste berichten over Joegoslavië in het buitenland'. Bovendien kreeg hij nog drie maanden die resteerden van een vroegere veroordeling. Michailow en Batanitsj werden bij het verlaten van het gerechtsgebouw uitgefloten en door ruziezoekers lastig gevallen. Van de acht medewerkers die de grondslag gelegd hadden voor het nieuwe tijdschrift 'De Vrije Stem' heeft één Joegoslavië verlaten, vijf werden in hechtenis genomen en tegen de overige twee is een onderzoek gaande.

De dagelijkse gebeurtenissen en ontwikkelingen in Joegoslavië mogen nóg zo belangrijk zijn, toch hebben ze maar een betrekkelijk geringe uitwerking. De bevolking blijft over

het geheel tamelijk sceptisch en raakt door veranderingen alleen maar in de war. Het aan de gang zijnde gistingsproces is voor de meeste mensen iets volkomen ondoorzichtigs.

De filosofen van Zagreb

Dit laatste geldt ook voor de activiteiten van een vrij grote groep filosofen en intellectuelen, die werken voor het tijdschrift 'Practijk' in Zagreb. Ze bedienen zich van de gebruikelijke marxistische spreektaal, ze leunen zelfs voor een belangrijk deel op de geschriften van Karl Marx — en toch hebben ze de grondslagen van het orthodoxe communisme letterlijk ondergraven onder het motto dat geprobeerd moet worden Marx aan de moderne verhoudingen aan te passen en zijn leer dichter bij het moderne Joegoslavië te brengen en bij het systeem van het 'Zelfbestuur der arbeiders!'

Deze wijsgeren proberen de zogeheten 'weerspiegelingstheorie' — die stelt dat culturele en geestelijke activiteiten slechts de weerspiegeling zijn van de economische en materiële 'basis' van de maatschappij — af te breken. Gezien de betrekkelijke vrijheid van het culturele en artistieke leven in Joegoslavië kunnen ze in werkelijkheid alleen maar de heersende verhoudingen afbeelden — verhoudingen die voor Stalin en Zjdanow reden zouden moeten zijn om zich in hun graf om te draaien. Toen in 1960 in Bled een filosofencongres gehouden werd, behaalden de voorstanders van de nieuwe richting een overweldigende overwinning op de 'dogmatici'. De invloed van de filosofen uit Zagreb nam toe en hun nieuwe interpretatie van het marxisme werd ten slotte toonaangevend voor de maatschappijleer in Joegoslavië.

Nu mag het waar zijn dat veel hiervan het begrip van de gemiddelde Joegoslavische burger te boven gaat, maar een feit is dat de uitspraken van deze filosofen leiden tot gevolgtrekkingen die van het grootste belang zijn voor de praktijk. Als men het sinds september 1964 min of meer geregeld verschijnende tijdschrift 'Practijk' doorbladert, is gemakkelijk vast te stellen hóe de klassieke marxistische doctrine hier onderstehoven gekeerd werd. Opvallend is hierbij de poging om de mens te bevrijden van de boeien van een wijsbegeerte die hem in theorie maakte tot een werktuig van historische en economische krachten, en die hem in de praktijk tot een willoos slachtoffer maakte van een groepje politici, wier enige doel was het behouden van hun eigen macht. In Zagreb heeft men het stipte

determinisme en het dialectische materialisme laten vallen. Nog steeds is het socialisme een doel dat het nastreven waard is.... maar de mensen moeten het wel vrijwillig aanvaarden. Alleen op die wijze kan men hen ertoe brengen om, uit eigen vrije keus, maar geïnspireerd door de ideeën van het humanisme, voor het socialisme te strijden in vol besef van hun eigen verantwoordelijkheid.

Van humanisme naar controverse

Een duidelijk beeld van deze kritische levensbeschouwing in een communistische maatschappij is te vinden in hun 'vervreemdings'-theorie, die de grondslag van de nieuwe wijsbegeerte vormt. Zagrebs intellectuelen zijn — evenals trouwens een aantal Franse en Italiaanse communistische filosofen — van mening dat de mens steeds verder vervreemd is van zijn 'werkelijke menselijke zijn'. Oorzaken zijn niet alleen te zoeken in 'kapitalistische uitbuiting, commercialisme en technocratie', aangezien het verschijnsel zich ook voordoet in de communistische landen, waar dogmatici, bureaucraten en partijbazen de lakens uitdelen. Ook van die tyrannieën zal de mens zich dienen te bevrijden voor hij zijn ware persoonlijkheid zal kunnen ontplooien en zijn bestemming kan vervullen. Naar de mening van enkele Joegoslavische filosofen valt dit doel te bereiken via een systeem van arbeiderszelfregering', zoals nu in Joegoslavië wordt toegepast. Echter alleen wanneer dit systeem functioneren kan zonder inmenging van buitenaf — ook van de communistische partij. En door die stelling hebben de wijsgeren van 'Practijk' een aanval gedaan op de communistische alleenheerschappij in politieke en ideologische zaken.

De loyale marxistisch-leninisten hadden niet lang nodig om onraad te ruiken: hier zat een bourgeoisie-gedachte in verscholen! Een jaar geleden kwam het, tijdens een bijeenkomst van Joegoslavische hoogleraren (onder leiding van professor Gajo Petrovitsj, redacteur van 'Practijk' en tevens president van de Joegoslavische filosofische vereniging) met collega's uit Sowjet-Rusland, tot een levendige gedachtenwisseling.

Men was het over verschillende belangrijke punten grondig oneens, althans volgens een later bericht in 'Practijk'. De Russen waren niet los te weken van het principe der partijgebondenheid van de wijsbegeerte — een andere manier van te zeggen dat de wijsbegeerte een weerspiegeling dient te zijn van de

politiek en de belangen van de partij. Voor hen was het Joegoslavische streven naar een objectieve waarheid platte ketterij. De Russen zeiden dat eerst maar eens vastgesteld moest worden of alle deelnemers aan het gesprek wel goede marxisten waren — een uitlating die uiteraard bij de Joegoslaven de meest onaangename herinneringen opriep aan de controverse Belgrado-Moskou uit Stalins tijd. Zij antwoordden dus dat de vraag naar de beste marxist alleen beantwoord kon worden in een zuiver filosofische discussie.

De Joegoslavische partijleiding is opgetreden tegen 'Practijk' én tegen Michailow. Alle tegengestelde verklaringen ten spijt begint men in communistische kringen hoe langer hoe meer over te hellen naar de mening dat de filosofen erop uit zijn een nieuwe politieke beweging te scheppen, die een concurrent van de communistische beweging zou kunnen worden. In de hoop dit tijdschrift naar de financiële afgrond te drijven, begon de staat met een drastische vermindering van de subsidie. Niettemin verscheen het januari-februari-nummer tóch — in half maart. Wel liet de redactie doorschemeren dat de autoriteiten het haar moeilijk maakten, maar uit alles bleek een vastbeslotenheid om door te gaan met het werk en dan maar te proberen het tijdschrift financieel onafhankelijk te maken. De filosofen die voor 'Practijk' schrijven hebben zich buiten de door de partij-ideologen gestelde grenzen gewaagd. Ze zeggen weliswaar niets meer dan velen hunner communistische collega's in het Westen, maar hun uitingen weerspiegelen de nieuwe geest veel duidelijker dan de publikaties van de orthodox-communistische ideologen van hun land, die erop uit zijn om opnieuw de overhand te krijgen in intellectuele zaken. In de afgelopen twintig jaar immers zijn de opvattingen van de dogmatici nauwelijks gewijzigd — in tegenstelling tot de eigenlijke situatie en de opvattingen van veel Joegoslavische communisten. Gezien de hervormingen in Joegoslavië zou het onsportief en bijzonder dom zijn met deze veranderingen geen rekening te houden.

Toerisme en welvaart

Voor de toerist die vorige zomer in Joegoslavië reisde, bood Joegoslavië — vooral het deel langs de kust van de Adriatische Zee — het beeld van een land dat de toekomst met vertrouwen tegemoet ziet. Vooral in dat mooie, zij het onvruchtbare, deel

van Joegoslavië hebben de mensen het nu beter dan ooit tevoren. Werk was hier vroeger schaars, men had weinig kans om vooruit te komen, het schrale land leverde maar nauwelijks genoeg voedsel op voor de bewoners. De bevolking hier moest vooral leven van de visvangst, en het jongste en meest levenskrachtige deel placht te emigreren, vooral naar de Verenigde Staten.

Toeristen hebben nu vrij veel geld naar Dalmatië gebracht, zodat de levensstandaard van de bevolking aanzienlijk verbeterd is. In het schilderachtige landschap waar wij op de nogal gevaarlijke Adriatische rijweg doorheen reden, was bijna geen spoor meer te bekennen van de traditionele armoede. De mensen waren goed gekleed, de hotelletjes en restaurants waren over het algemeen goed bezocht. Overal langs de weg stonden bordjes waarop in het Engels en het Duits kamers te huur werden aangeboden — een duidelijke aanwijzing voor het feit dat het particulier initiatief zich ontplooit zodra de omstandigheden gunstig zijn.

In de eerste acht maanden van 1966 kwamen bijna 12 miljoen buitenlandse toeristen naar Joegoslavië. In 1965 werd het land meer dan 150 miljoen dollars aan deviezen rijker, ongeveer 50 miljoen meer dan het jaar daarvoor. Sinds het begin van 1967 kunnen buitenlandse toeristen het land binnenkomen zonder visum. In Bulgarije, Roemenië en andere Oosteuropese landen is Joegoslaviës opbloei met intense belangstelling gevolgd, omdat men rekening houdt met de mogelijkheid dat vandaag of morgen het toerisme de beste methode zal blijken om de economie een deugdelijke financiële grondslag te geven. Maar natuurlijk kan men op den duur niet ongehinderd ermee doorgaan buitenlandse toeristen binnen te halen, terwijl de eigen burgers het recht niet hebben om naar het buitenland te reizen. En ook in dit opzicht doet Joegoslavië baanbrekend werk. Momenteel gaan steeds meer inwoners van Joegoslavië als toerist naar het buitenland, volgens 'Tanjug' al 1,4 miljoen alleen in 1965. En dan is er nog een kwart miljoen dat met een geldig paspoort ergens in één van de niet-communistische landen van Europa werkzaam is. Zuidslavische staatsburgers kunnen nu trouwens ook weer emigreren — met name naar West-Europa. Een dergelijke vrije politiek heeft men nog in geen enkel ander communistisch land ook maar bij benadering tot stand gebracht.

Albanië zal er wel door het gebrek aan deviezen toe gekomen zijn om een gestage stroom toeristen toe te laten, die niet alleen via Joegoslavië komen, maar ook in keurig georganiseerde groepen rechtstreeks uit de landen van West-Europa naar Albanië komen. Dit soort reizen is zelfs veel gevraagd en altijd weer snel volgeboekt.

De weg van de fraaie badplaats Budva naar het Albanese Skodra voert door een ruig, maar hoogst indrukwekkend landschap, voor ieder onzer een totaal nieuwe ervaring. Voor Montenegro's hoofdstad Titograd bereikt kan worden, gaat de weg op een bepaalde plaats steil omhoog en van een hoogte van 763 meter kan de toeschouwer dan een adembenemend uitzicht hebben op de bergketens en daaronder de glanzende Adriatische Zee. Het landschap was soms zo leeg als een maanlandschap, en wij passeerden ettelijke heuvels, waaraan herinneringen aan bloedige gevechten verbonden waren. Hier hebben mensen duizenden jaren lang met moord en onzegbare gruweldaden hun onderlinge veten uitgevochten, vaak met als voorwendsel de tegenstelling tussen christenen en Turken, die in werkelijkheid maar al te dikwijls net zo onwaar was en net zo'n kort leven had als tegenwoordig de scheidingslijn tussen 'revisionisten' en 'stalinisten'. De werkelijke oorzaken waren gelegen in het wederzijdse wantrouwen dat Serven en Albaniërs jegens elkaar koesterden, in de haat die ze voor elkaar hadden, en die hen naar de slagvelden dreef zonder dat het er veel toe deed onder welke vlag en met welke strijdkreten ze op elkaar losstrokken.

De reisleider sprak uitsluitend Frans, wat echter door slechts zeer weinigen werd begrepen. Nerveus in zijn notitieboekje bladerend vertelde hij ons dat Albanië bezig was zich snel van een overwegend agrarisch en achtergebleven gebied te ontwikkelen tot een moderne industriële staat, hoewel nog steeds twee derde van de bevolking een bestaan vond op het platteland. Voor de oorlog telde het land ongeveer een miljoen inwoners, welk aantal sindsdien tot ongeveer 1,8 miljoen was gestegen. Iedere vierde Albanees bezocht verder wel een of andere school, en bij de bevolking onder de veertig jaar bestond geen analfabetisme meer. De nationale gezondheidsdienst, vertelde hij, is kosteloos en voor iedereen in stad en dorp toegankelijk. Bij een volgende mededeling van de reisleider – te weten dat het land absoluut anti-imperialistisch en anti-revisionistisch was, maar dat

men buitenlanders goed gezind was – herinnerde ik me opeens het verhaal van een reiziger die me eens vertelde dat de autobus waarin hij reisde, onderweg in een Albanees dorp met stenen bekogeld was. Bij een berghelling stond de naam van partijleider Enver Hodzja in reusachtige letters.

Indrukken van een buitenlander

Het wegdek was niet beter dan aan de Joegoslavische kant dicht bij de grens. Trouwens, slechte wegen leken in Albanië wel regel te zijn. Herhaaldelijk moest onze autobus stoppen om voorrang te verlenen aan overstekende kudden schapen – gemotoriseerd verkeer zagen we niet veel. Bij de dorpen waar we doorheen reden, maakte onze reisleider ons erop attent dat alle boerderijen nu gecollectiviseerd waren en dat de agrarische produktie aanzienlijk was toegenomen. Wat landbouwmachines betreft echter zagen we alleen een paar Chinese tractors. Wel konden we veel boeren aan het werk zien op het land, terwijl anderen voor de huizen in de dorpen stonden. De vrouwen droegen nog vaak de traditionele handgeweven kleding. Het totale beeld deed me sterk aan achtergebleven gebieden in Noord-Afrika denken: moskeeën, minaretten, troepen kinderen en veel vuil. De kinderen die bij de haltes de bus belegerden, zagen er soms mager en ondervoed uit, maar de levensmiddelen waren niet op de bon en zo op het oog was er genoeg te koop voor niet overmatige prijzen. Een pond brood b.v. kostte een lek, ongeveer evenveel als een pond appels of een liter melk. Een pond rundvlees van niet al te beste kwaliteit was zes lek. Wij kregen 12½ lek voor één dollar (toeristenkoers).

Het is duidelijk dat de levensstandaard in Albanië zeer laag is, waarschijnlijk lager dan elders in Oost-Europa, al moet ik zeggen dat ik in de Albanese steden de indruk kreeg dat het leven er gemakkelijker was en dat er meer aanbod van koopwaar was dan in veel Sowjetrussische provinciestadjes. De lonen voor de verschillende beroepsbeoefenaars vertonen slechts geringe onderlinge verschillen: het gemiddelde loon is ongeveer 800 lek voor een 48-urige werkweek. Natuurlijk is niet na te gaan in hoeverre de beperkingen en de misère in het leven van alledag te wijten zijn aan de traditionele achterstand dan wel aan de stalinistische politiek en de onnatuurlijke alliantie met China, maar één ding is wel zeker: in het Joegoslavische gebied langs de Albanese grens is de vroeger precies zo arme bevolking er nu beduidend beter aan toe.

Eeuwige vriendschap met China

Hoe staat het nu eigenlijk met die wonderlijke vriendschap en het verbond met China? Men zegt dat slechts ongeveer 500 Chinezen in Albanië werkzaam zijn, maar die enkelingen vallen meer dan genoeg op. Ik zag ze in cafés, op straathoeken en in grote zwarte luxeauto's. Aanplakbiljetten, transparanten en foto's tonen Enver Hodzja de hand drukkend van Mao Tse Toeng; standbeelden en borstbeelden van Stalin kijken zegenend toe met het bekende onechte welwillende lachje, en dat alles proclameert dan de eeuwige vriendschap van de ware marxistisch-leninisten. Het plan is dat de Chinezen hun hulp voor plannen in het kader van het huidige vijfjarenplan 71 % zullen verhogen; plannen worden uitgewerkt voor een reusachtige elektrische waterkrachtcentrale, de grootste in haar soort, die met Chinese hulp in Noord-Albanië gebouwd zal worden. Minister-president Schehu zei met nadruk op het Albanese partijcongres in november dat de Albanese politiek van zelfvertrouwen geenszins betekende dat 'internationale hulp uit broederlanden' (vooral uit China) niet welkom zou zijn, en Enver Hodzja wilde een internationaal marxistisch-leninistisch blok vormen om China heen.

In een grote draadfabriek die verleden jaar in Skodra werd geopend, verzekerde men mij dat de hele uitrusting van de fabriek uit China afkomstig was; er werken nu 600 Albanezen en 11 Chinese technici. Het is duidelijk een modelbedrijf, want ik zag groepen schoolkinderen bij een rondleiding door de ruime frisse fabriekshallen. Het was een gewone werkdag, maar de ultramoderne elektronisch aangedreven walsen waren defect en ik kon zien dat sommige machines roestschade hadden. Op één afdeling werkten slechts twee van de tien machines. Er was een rij heel- of half-automatische apparaten die door een aantal arbeiders bediend moesten worden, en een arbeidster stond bij een machine voor het met kunststof overtrekken van draad, om de draad met de vingers te richten, omdat hij anders van de rol afgleed.

Uit betrouwbare bron hoorde ik dat het handelsverkeer tussen China en Albanië met vrij grote problemen worstelde, voornamelijk ten gevolge van de grote afstanden. Tevens zou de situatie bemoeilijkt worden door het feit dat de Chinezen geen rekening hielden met de specifieke behoeften van Albanië terwijl China ook geweigerd had reserve-onderdelen met de ge-

leverde machines mee te sturen. En dan spelen natuurlijk de taalmoeilijkheden een belangrijke rol. In het onderlinge verkeer tussen China en Albanië bedient men zich nog steeds voornamelijk van het Russisch, dat eerlijk gezegd door geen van beide partijen zo heel goed begrepen wordt. Wel wordt op de Albanese scholen het Russisch als belangrijkste vreemde taal onderwezen, maar toen ik probeerde een gesprek in het Russisch aan te knopen met scholieren tussen de 16 en 18 jaar, die al een jaar of tien onderwijs in die taal hadden genoten, bleek me dat ze zelfs de meest elementaire kennis misten en nog geen eenvoudige zinnetjes konden vormen. Tegenwoordig schijnt het Engels langzaamaan het Russisch te verdringen. Al deze omstandigheden hebben er uiteraard toe bijgedragen dat van de 24 projecten in het laatste vijfjarenplan er 6 niet konden worden uitgevoerd.

Geografie en politiek

Misschien zijn de pro-Chinese gezindheid en de luidkeels beleden communistische strijdbaarheid van Albanië wel voor een belangrijk deel te verklaren als een reactie op de slechte betrekkingen met de buurlanden Joegoslavië en Griekenland. Een Albanese communist met wie ik over het marxistisch-leninisme, China en Rusland sprak, gaf antwoorden die wel mechanisch herhaalde clichés en slagzinnetjes van 'Radio Tirana' leken. Zodra ik echter begon over Joegoslavië werd hij actief, raakte spontaan in opwinding, sloeg met z'n vuist op tafel! Vooral was hij begaan met de Albanese minderheid (914.733 volgens de volkstelling van 1961) in Joegoslavië. Ik was kort tevoren in het autonome gebied Kosovo-Metohija in Joegoslavië, dat voornamelijk door Albanezen wordt bewoond, en ik kreeg toen over het algemeen de indruk dat het deze mensen goed gaat in Joegoslavië. Hun levensstandaard was in elk geval hoger dan die van hun stamverwanten in Albanië, al is de levensstandaard van de gemiddelde Joegoslaviër nog beduidend hoger. Men had overigens ook eigen scholen. Toegegeven dat mijn indrukken maar zeer oppervlakkig waren. Bij de jongste zuiveringen in de Joegoslavische veiligheidsdienst kwamen gruwelijke feiten aan het licht over de terreur in dit gebied: zo meldde het partijorgaan 'Borba' op 21 september 1966 dat alleen in het stadje Djakovica al 19 Skipetaren door de veiligheidsdienst waren omgebracht. Uit het artikel bleek dat Servische nationalisten, zich van de veiligheidsdienst als een werktuig tegen de Albanese

minderheid bedienende, vrij veel van dit soort misdaden hadden bedreven. Met betrekking tot begane moorden en folteringen gaf 'Borba' een aantal namen op van leden der veiligheidsdienst die 'van elk menselijk gevoel ten aanzien van hun medeburgers gespeend waren'. Ik vroeg aan mijn Albanese communistische gesprekspartner of dit soort openhartige erkenning geen basis zou kunnen vormen voor een verzoening met Albanië. Zijn antwoord: 'Nee, beslist niet. Het bewijst alleen maar dat wij al die jaren gelijk hadden met onze beweringen, die de Joegoslaven ons altijd hebben heten te liegen!'

Niettemin moet de openbaarmaking van dit soort gebeurtenissen ons toch wel te denken geven. Duidelijk willen de Joegoslavische communisten een eerlijke poging doen om een nieuw blad om te slaan ten aanzien van hun behandeling van de Albanese minderheid. Anders hadden ze de publikatie wel achterwege kunnen laten. Trouwens: er zijn enige tekenen die erop wijzen dat zelfs de Albanezen begonnen zijn met het binnensmokkelen van enige lichtelijk 'revisionistische' ideeën — langs een achterdeurtje natuurlijk en goed gecamoufleerd in het normale marxistisch-leninistisch jargon! In het kader van het nationale plan krijgen de agrarische en industriële ondernemingen al iets meer vrijheid; men moedigt plaatselijke initiatieven aan en men laat toe dat er openlijk kritiek wordt geoefend op de uitwassen van de typisch stalinistische machtsconcentratie. Blijkbaar heeft Spiro Koleka, de aan Italiaanse technische hogescholen gevormde nieuwe voorzitter van de Staatsplancommissie, begrepen dat moderne gedachten en een grotere soepelheid in de economie bitter noodzakelijk zijn. Over het algemeen kenmerken de Albanese partijleiders zich niet door een grote mate van openheid, maar er zijn toch wel een paar die wat soepeler zijn. Volgens de Joegoslaven zou er met Enver Hodzja wel te praten zijn geweest als hij niet onder de fatale invloed van Mehmet Schehu had gestaan. De Chinezen hebben natuurlijk druk op Albanië uitgeoefend om de teugels in de hand te houden, maar het regime Hodzja zal, wil men Pekings moeizame weg blijven volgen, op geen enkele beloning kunnen rekenen. Integendeel zullen er nog offers geëist worden. Er moet nu eenmaal betaald worden voor de 'culturele revolutie', voor de beweging 'terug naar de massa' en voor het gevecht om de verjonging van de partijkaders — en helaas geeft Albaniës economische toestand geen enkele reden tot tevredenheid.

Boekbesprekingen.

Dr. C. de Galan, drs. H. ter Heide, mr. P. H. Hugenholtz, prof. mr. T. Koopmans, prof. dr. H. J. van Zuthem, drs. W. Top: 'Vakbeweging nu en straks'.

Het NVV heeft zich in 1966 bij zijn 60-jarig jubileum niet beperkt tot feestvieren. Het heeft ook een studieconferentie belegd, waar een zestal inleiders een referaat hebben gehouden. Deze zes referaten hebben betrekking op problemen, waarmede de vakbeweging te maken heeft. Twee hebben betrekking op economische onderwerpen, twee op juridische en twee op sociologische. Deze zes referaten zijn door de Arbeiderspers in de Floret-reeks uitgegeven. Op de studieconferentie, waaraan naast vakbondsmensen door journalisten, werkgevers, wetenschapsbeoefenaars en nog andere lieden werd deelgenomen, zijn deze referaten gevolgd door discussies en een forum. Ik vind het jammer, dat het boekje geen samenvattend verslag van discussie en forum bevat. Dan had de lezer kennis kunnen nemen van de reacties op de referaten bij dit gemengde gehoor. De economische referaten bevatten het meeste houvast voor vergelijking. Over een tweetal belangrijke onderwerpen een enkele opmerking.

Dr. de Galan spreekt zich uit voor een 'overall' inkomenspolitiek. Zonder een dergelijke politiek ziet hij wel mogelijkheden tot stijging van de welvaart, maar niet voor een fundamentele herziening van inkomensverhoudingen in de richting van nivellering. Hij heeft ondanks de schijn van het tegendeel hoop op medewerking van de vakbeweging en roept op tot ernstige studie. Die is hard nodig. Wanneer men zoals ik instemt met de uitgangspunten van De Galan, wil men weten, hoe het moet. Dat is belangrijker dan gratuite resoluties, waar de sociaal zwakkere groepen niets voor kopen. De Wiardi Beckmanstichting is bezig met een studie. Maar De Galan laat ons geen illusies over de ingewikkeldheid van de materie.

Ter Heide laat ons weinig hoop voor de medewerking van de vakbeweging. Hij maakt wel een theoretische buiging voor overheidsinvloed in de loonpolitiek. Maar met uitzondering van het wettelijk minimum-loon heeft die buiging nauwelijks reële betekenis.

Van de liefde van het NVV voor de geleide loonpolitiek uit de jaren '50 is weinig overgebleven. Een onvermijdelijke ontwikkeling,

ook in mijn ogen. In een democratische samenleving laat zich bovendien een geleide loonpolitiek zonder medewerking van de vakbeweging moeilijk denken. Maar geen ontwikkeling waarom alleen maar gejuicht kan worden.

Ter Heide had wel wat serieuzer aandacht kunnen besteden aan de argumentatie van het NVV van voor 1960, zoals die b.v. in Wenkend perspectief is gegeven. De conclusie was misschien fundamenteel niet anders geweest, doch wel genuanceerder.

Het tweede punt betreft de vermogensverhoudingen. Twee zaken vragen de aandacht. De vermogensverdeling en de verhoging van de spaarquote. Ter Heide ziet meer in spaarloon en vermogensaanwasdeling dan De Galan. Vermogenswinstbelasting en verhoging van successiebelasting zijn nuttig. Zij dragen echter nauwelijks bij tot de verhoging van de spaarquote, o.m. zo dringend geboden voor de financiering van de collectieve voorzieningen en de verhoging van de ontwikkelingshulp. Het is mij opgevallen, dat De Galan de volksgezondheid bij de collectieve voorzieningen niet noemt, ofschoon deze alleen aan investeringen miljarden guldens zal vragen. Opvoering van overheidsbesparingen zal onvermijdelijk blijken. Belastingverhoging hetzij direct, hetzij indirect, zal op de agenda blijven. De Galan pleit voor meer rechtstreekse betaling van overheidsdiensten. Ik had graag meer provocerende voorbeelden gezien. Meestal wordt meer aandacht geschonken aan de uitgaven- dan aan de inkomstenkant van het overheidsbeleid. Deze onevenwichtigheid kan niet gehandhaafd blijven.

Mr. Hugenholtz geeft nuttige suggesties voor de verbetering van de individuele rechtspositie van de werknemer en prof. Koopmans bespreekt op evenwichtige wijze de vraag van de representativiteit van de vakbonden. Hun bijdragen geven mij in verband met de toegemeten plaatsruimte geen aanleiding tot kritische kanttekeningen.

De twee sociologische referaten bieden geen mogelijkheid tot vergelijking. Prof. van Zuthem analyseert de spanning in de vakbeweging tussen enerzijds de functie van correctie op maatschappelijke labiliteiten, anderzijds de functie van bevordering van de emancipatie van de werknemer. Enerzijds de criticus, anderzijds drager van verantwoordelijkheid. Steeds het gevaar lopend als criticus in de machtsposities van de verantwoordelijkheid op dood spoor gezet te worden. Nog meer dan Van Zuthem ben ik overtuigd, dat de vakbeweging met die spanning moet leren leven. In de geneesmiddelen van het afstoten van taken op het gebied van de emancipatie aan de individuele werknemers zie ik geen oplossing voor dit probleem. Coördinatie tussen beide functies blijft geboden. Anders wordt de criticus ongeloofwaardig en de drager van verantwoordelijkheid te afhankelijk.

Drs. Top is ongetwijfeld een moedig man. Hij verdedigde in het hol van de NVV-leeuw het goed recht van de categorale vakbewe-

ging in het algemeen en van de Federatieve Spoorweg Vakvereniging in het bijzonder. Een dergelijk non-conformisme is ontwapenend. Het referaat van Top bevat wel nuttige informatie, maar de conclusie lijkt mij voor een vakbeweging onaanvaardbaar. Dat wil niet zeggen, dat de vakbondsmensen zijn referaat wel ter zijde kunnen leggen. Top stoot zich aan het feit, dat de categorale vakbeweging niet erkend wordt. Uit zijn eigen cijfers op blz. 120 blijkt dat dat nogal meevalt. Aan erkenning van een bond van enige omvang is op de duur niet te ontkomen. De centrale organisaties als gevestigde instituten verzetten zich. Waar is dat anders? Bovendien is het ter bestrijding van ééndagsvliegen nuttig. Top wijst op de progressieve groei van de categorale vakbonden en de degressieve groep van de vakcentrales. Zijn cijfers gaan maar tot 1964. Jammer, want daarna zijn de centrales sterk gegroeid. Bovendien moet men wel zien, dat de vakcentrales 4 maal zoveel leden tellen als de 250 categorale organisaties tezamen. De grafiek op blz. 121 vind ik dan ook verwarringwekkend.

De analyse van de ontevredenheid onder het rijdend spoorwegpersoneel is nuttig. Vreemd vind ik de opmerking, dat het van weinig belang is of de mensen zakelijk gelijk hebben. Het is natuurlijk niet voldoende. Maar het bestrijden van spoken vraagt een andere therapie dan het opheffen van zakelijke misstanden. Top vermeldt de afkeer van vakbondsleiders, die een bruin leven zouden leiden. Dat verschijnsel bestaat langer dan vandaag in tijden van conflicten en spanning. De staking van het spoorwegpersoneel van 1903 is het bekendste voorbeeld, doch gaf niettemin de stoot tot de oprichting van het NVV. Daarmede is de kritiek niet van de tafel geveegd en de conclusie niet waardeloos. Maar het door Top aangewezen geneesmiddel lijkt mij voor de in de vakcentrales verenigde bonden fataal. Zij zouden zich moeten beperken tot economische belangenbehartiging (lonen en secundaire arbeidsvoorwaarden). De belangenbehartiging op tertiair niveau (psychologische belangen) zou desnoods aan de categorale bonden kunnen worden overgelaten. Ik geloof niet, dat de categorale bond dan tevreden zou zijn. Ik laat buiten beschouwing of de kritiek op de NBV (Vervoersbond van het NVV) juist is. Maar zou die bond besluiten tot afstoten van de immateriële belangebehartiging, dan zou hij zijn eigen doodvonnis tekenen. En dat niet ten gunste van een groter Nederlands of Europees geheel. Een andere beantwoording van de uitdaging van de categorale vakbond lijkt geboden.

DRS. D. ROEMERS

Dr. W. Voster: De cultureel-geografische indeling van Nederland. Universitaire Pers, Rotterdam, 256 blz. + bijlagen. f 35,—.

Dr. W. Voster is verbonden aan de Afdeling onderzoek en planning van het Ministerie van O. en W. Van opleiding is hij sociaal-geograaf.

Zijn beroep en discipline vormden de achtergrond voor zijn proefschrift 'De cultureel-geografische indeling van Nederland', dat ook in een — nogal kostbare — handelseditie is verschenen.

Een belangwekkend boek. De schrijver beoogt een terreinverkenning te geven van de structuur van ons land uit cultureel gezichtspunt; het gaat hem om de opbouw van kernen en streken met als probleemstelling of hierin een duidelijk eigen patroon is te onderkennen. Zijn onderzoek heeft niet alleen theoretische betekenis, maar evenzeer praktische; bij de vestigingsplaatskeuze is immers de kennis van centrumfuncties van belang. Althans wat de omvang en de systematiek betreft is sprake van een pioniersstudie.

Na een theoretische inleiding, waarin ook de vrij schaars bestaande literatuur aan de orde komt, volgen in de delen II en III de hoofdelementen van Vosters boek. In deel II wordt vanuit de kernen zelf, gezien volgens een aantal criteria een klassering van Nederlandse gemeenten gegeven. Het gaat om plaatsen waar culturele outillage of manifestaties bestaan, onderzocht aan de hand van onderwijs, toneel en concerten en tentoonstellingen. Andere cultuuruitingen konden door gebrek aan gegevens niet in het onderzoek worden betrokken. Deel III omvat soortgelijke beschouwingen, maar nu gebiedsgewijs. In dit deel komt dus de streekverzorgende functie van kernen aan de orde, met afbakening van de grenzen van de cultureel-geografische gebieden.

In deel IV ten slotte volgt de confrontatie, met een aanduiding van de systematiek die er in kernen en gebieden bestaat. Over het algemeen blijken de op grond van bepaalde voorzieningen vastgestelde kernen uit deel II ook een streekverzorgende functie te hebben. Uitzonderingen blijken voornamelijk te vormen enerzijds enkele 'theoretische' kernen met tentoonstellingen die geen streekfunctie bezitten, anderzijds een flink aantal onderwijsbiedende plaatsen met een l.t.s. die overigens geen cultureel centrum zijn. Dat ligt, behalve aan de door de schrijver genoemde 'foute' en onvoltooide plaatskeuze, m.i. vooral aan de door hem gehanteerde criteria. De l.t.s. krijgt eenvoudig niet voldoende gewicht.

Voster heeft bewonderenswaardig veel werk moeten verzetten. Zijn voornamelijk beschrijvende studie steekt vol materiaal. Alleen al de 29 kaartbijlagen dwingen respect af. Zijn conclusies zijn, dat er in Nederland een patroon van culturele kernen bestaat, waarin een onmiskenbare hiërarchie steekt. Ook zijn er redelijk onderscheidbare cultureel-geografische gebieden, waarvan de indeling niet geheel parallel loopt met die uit onder meer bestuurlijk en economisch oogpunt.

Het is wel de vraag, of deze conclusies en het gehele onderzoek uit praktisch beleidsoogpunt veel betekenis hebben. Terecht wijst de schrijver erop, dat culturele 'vestigingen' ook op het terrein van onderwijs, van onderop worden tot stand gebracht. Weliswaar vormt de planprocedure van de Mammoetwet een nieuw element, maar ook

hiermee rekening houdend blijft problematisch of de bestaande kernenopbouw daarbij maatstaf is en moet zijn. Concentratie is niet zonder belang, maar mag toch niet de dynamiek verstoren en is ook niet zo éénduidig dat de beslissingen steeds voor de hand liggen. Men denke aan de keuze van de vestigingsplaats van zelfs topaccommodaties als universiteiten.

Hoe dit ook zij, kennisneming van de studie van Voster is interessant voor allen die met aspecten van culturele aardrijkskunde hebben te maken.

Dr. C. DE GALAN

Dr. E. van Raalte: 'De Nederlandse Staat, wat hij is en hoe hij werkt,' N. Samsom N.V. uitgever, Alphen a. d. Rijn, 1966.

De opdracht aan de schrijver was — blijkens het woord vooraf — om een tot een zo ruim mogelijk belangstellend lezerspubliek gerichte verhandeling te schrijven over de Nederlandse staat, zijn wezen en zijn werkwijze. Daarbij moest de uiterste beknoptheid worden betracht.

Van Raalte geeft in zijn 142 bladzijden tellend boekje in het eerste hoofdstuk een overzicht van vestiging en groei van de Nederlandse staat. Daarop aansluitend behandelt hij de constitutionele monarchie met parlementair stelsel. Deze beide hoofstukken vragen bijna 2/3 van de beschikbare ruimte. In de resterende 50 pagina's wordt aan de overige aspecten van ons staatsrecht aandacht geschonken. Onder de titel: Vormen van decentralisatie passeren in nog geen 20 blz. gemeente, provincie, waterschap, Rijnmond en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie de revue.

In een nog iets korter hoofdstuk poogt de schrijver informatie te geven over de rechtspraak van de burgerlijke rechter, de politie, de administratieve rechtspraak, de organisatie van de met rechtspraak belaste colleges, de commissie van verzoekschriften in elk der beide Kamers der Staten-Generaal, de ombudsman en zijn bezwaren hiertegen. 4 pagina's wijdt Van Raalte aan onze buitenlandse betrekkingen om ten slotte in een goede 10 blz. de lezer een impressie te geven van allerlei andere terreinen van staatsbemoeiing. De meeste aandacht (!) krijgen hier onderwijs, wetenschap, cultuur en de sociale wetgeving, terwijl de laatste twee bladzijden een opsomming bevatten van de meest uiteenlopende zaken.

Uit deze korte omschrijving van inhoud en opzet van het boekje moge reeds duidelijk zijn dat ik met dit geschrift weinig gelukkig ben. De wijze, waarop de schrijver in de hoofdstukken I en II de historische groei van onze staat en de werkwijze van onze constitutionele monarchie behandelt, staat in geen enkele verhouding tot de behandeling van de rest. Het eerste hoofdstuk had in dit bestek belangrijk korter gekund. In hoofdstuk II heeft de journalist Van

Raalte zich laten verleiden tot details en anekdoten, die, hoe interessant op zich, gezien de beperkte omvang die zijn geschrift mocht hebben, zeer wel achterwege hadden kunnen blijven. De schrijver had zodoende meer ruimte beschikbaar gekregen voor hetgeen hij verder over onze staat wilde vertellen. Had hij zich dan daarbij grotere beperking opgelegd in de onderwerpen die hij meende te moeten aanroeren, dan zouden de hoofdstukken III t.m. VI aan leesbaarheid hebben gewonnen. Men vindt thans in deze hoofdstukken naast opsommingen, waarvan men weinig wijzer wordt, tal van opmerkingen, die de belangstellende lezer, voor wie het boekje bestemd is, bepaald niet zal begrijpen. Ook de summiere wijze, waarop de schrijver op verschillende punten zijn standpunt motiveert, is meermalen weinig bevredigend.

DR. D. VAN DER WEL

Redactioneel

De technische voorbereiding van dit nummer, waarbij de kopij voor dit december-nummer medio november moet worden ingeleverd bij de drukker, maakt het helaas niet mogelijk in te gaan op het congres van de Partij van de Arbeid. In het januarinummer zal hierover worden geschreven.

Bij dit nummer is gevoegd de inhoudsopgave voor de vierentwintigste jaargang (1967) en een bestelbiljet voor een linnen opbergband.

Enige biografische notities:

Prof. dr. R. C. Kwant OSA is hoogleraar te Utrecht.

Dr. W. van Ravesteijn is Nederlands historicus, politicus en essayist. Hij was sinds 1903 medewerker aan *De Nieuwe Tijd* en redacteur van *Voorwaarts*. Mede-oprichter van *De Tribune* (1907) en met Wijnkoop leider van de SDP, die zich onder hun leiding in communistische richting ontwikkelde. Hij schreef o.a. drie vervolgdelen op Quack's De Socialisten.

C. K. Denijs studeert politieke en sociale wetenschappen. Hij bezocht Uganda in de zomer van 1966 op een studiereis.

A. Sylvester is publicist. Zijn bijdrage werd eerder opgenomen in het tijdschrift Osteuropäische Rundschau.